ISSN: 2303-5501
UDK: 069+94

Cleuna

Cleuna, God. I, br. 1, Livno, 2014.

1

Cleuna

Cleuna
God. I, br. 1, Livno, 2014.

Izdavač:
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
BiH - 80101 Livno
Tel.: ++387 34 200 922
Tel./Fax.: ++387 34 200 923
e-mail: info@fmgg-livno.com
www.fmgg-livno.com

Glavni urednik:
Josip Gelo

Uredništvo:
Ružica Barišić
Anđelko Barun
Josip Gelo
Marija Marić Baković
Željka Markov
Maja Petrinec
Damir Tadić

Lektura tekstova na hrvatskome jeziku:
Ivica Musić

Lektura tekstova na srpskome jeziku:
Mijana Kuburić Macura

Korektura:
Ivica Musić

Prijevod sažetaka:
Saba Risaluddin

Grafičko oblikovanje:
Perica Džeko, Željka Markov

Prijelom:
Perica Džeko

Tisak:
Grafotisak Grude

Naklada:
500

Tiskano 2014.

Potporu *Cleuni* dali su:
Vlada HBŽ
Općina Livno
Fondacija za izdavaštvo
Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke
Grafotisak d.o.o. Grude
J.P. Komunalno d.o.o. Livno
HP Mostar

Sva prava pridržana © by FMGG Livno

ISSN: 2303-5501
UDK: 069+94

CLEUNA

Časopis Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno

1

Livno, 2014.

Sadržaj/Contents

7 **IN MEMORIAM**
Fra Bono Mate Vrdoljak (1930.–2013.)

9 **PREDGOVOR**
FOREWORD

11 Josip Gelo
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorica Livno Franciscan Museum and Gallery

29 Marija Marić Baković, Gordana Car
Konzervatorsko-restauratorski radovi i rezultati najnovijih analiza na tekstilnome plaštu iz Prapovijesnoga zemljanog tumula br. 16, Pustopolje, Kupres
Conservation-restoration works and results of the latest analyses of the textile shroud from prehistoric earth tumulus no. 16, Pustopolje, Kupres

49 Andrijana Pravidur
Prapovijesne igračke i minijaturne posude iz zbirke Zemaljskoga muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu
Prehistoric toys and miniature wares from the collection in the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo

95 Ivo Dragićević
Grčko-ilirski novac Apolonije i Dirahija iz Zbirke Franjevačkoga muzeja na Humcu kod Ljubuškoga
Greco-Illyrian coins of Apollonia and Dyrrachion from the collection of the Franciscan Museum at Humac near Ljubuški

111 Milka Đukić
Rimsko staklo iz antičke zbirke Muzeja Republike Srpske
Roman glass from the Antiquities collection of the Museum of Republika Srpska in Banja Luka

139 Radoslav Dodig
Kult boga Libera na području Ljubuškoga
The cult of the god Liber in the Ljubuški area

149 Bratislav Teinović
Museum sclopeta de Bosniaca franciscales (O zbirci oružja i vojne opreme Muzeja franjevačkog samostana u Tolisi kod Orašja)
Museum sclopeta de Bosniaca franciscales (The collection of weapons and military equipment of the Museum of the Franciscan Monastery in Tolisa near Orašje)

169 Ružica Barišić
Iz fundusa stare knjižnice Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu, I: 1502. - 1550. godine
From the holdings of the old library of the Franciscan Museum of SS Peter and Paul at Gorica in Livno, I: 1502-1550.

193 Jela Vrdoljak
Božićni običaji Hrvata katolika u livanjskome kraju
Christmas customs of Croat Catholics in the Livno region

213 Željka Markov
Umjetnik – crta – posvećenje. Kolekcija crteža Gabriela Jurkića iz fundusa FMGG-a
Artist – Line – Dedication. The collection of drawings by Gabriel Jurkić from the FMGG holdings

239 Damir Tadić
Livanjski kotarski predstojnici u razdoblju austrougarske uprave
Livno's district prefects in the Austro-Hungarian period

283 Tomislav Perković
Livanjski kraj u doba rane osmanske vladavine
The Livno region in the early Ottoman period

381 Anđelko Barun
Dnevnik fra Bonifacija Vidovića od 1942. do 1948. godine
Fr. Bonifacije Vidović's diary from 1942 to 1948

423 Ružica Barišić
Bibliografija humoristično-zabavnoga lista *Aha*
Bibliography of the humour and entertainment magazine *Aha*

427 Ružica Barišić
Bibliografija humoristično-zabavnoga lista *Ohoho*
Bibliography of the humour and entertainment magazine *Ohoho*

431 **Upute autorima**
Instructions for authors

In memoriam

IN MEMORIAM
Fra Bono Mate Vrdoljak (1930. – 2013.)

Dana 29. rujna 2013. godine ugasio se ovozemaljski život fra Bone Mate Vrdoljaka, svećenika, prosvjetitelja, kulturnoga djelatnika i vizionara koji je nedvojbeno išao ispred svoga vremena pogotovo ako govorimo o kulturi i kulturnoj baštini. Živio je prebrzo čak i u danima starosti, a napustio nas je tiho, gotovo nečujno. Nakon dolaska u samostan na Goricu 1988. godine vršio je nekoliko dužnosti: knjižničara, kroničara, vikara, a od 1991. godine s gvardijanom fra Tomom Maganjićem i franjevačkom zajednicom na Gorici s posebnim žarom radi na uređenju muzejskih prostorija u zapadnome krilu samostana, a potom i na izgradnji nove muzejske zgrade. Ono po čemu ćemo ga kao kulturnoga djelatnika svi pamtiti jest njegova uloga u osnivanju i izgradnji Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno (FMGG) i po njegovu prilogu arheologiji. Jedan od projekata o kojem je razmišljao kao predsjednik Upravnoga vijeća FMGG-a i kao vršitelj dužnosti ravnatelja bio je također pokretanje muzejskog časopisa. Napustio nas je upravo u trenutcima dok su muzejski djelatnici i uređivačko vijeće radili na pripremi prvoga broja muzejskog časopisa *Cleuna*. U prvome broju *Cleune* sjećamo se stoga s posebnim pijetetom fra Bone Mate Vrdoljaka za kojega možemo reći da je bio i da će ostati duša Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno.

Mate Vrdoljak rođen je u Žabljaku, općina Livno, 12. veljače 1930. Osnovnu školu pohađao je u Livnu od 1937. do 1941. godine. U Visokom je završio Franjevačku klasičnu gimnaziju, a stupanjem u novicijat u Kraljevoj Sutjesci 23. srpnja 1947. uzeo je ime fra Bono. Bogoslovni fakultet studirao je u Sarajevu od 1949. do 1954. godine. U Ljubljani je doktorirao na studiju teologije 1961. godine. Za svećenika je zaređen 1953. godine i kao svećenik vršio je više služba. Službu kapelana u Ljubunčiću vršio je nekoliko mjeseci 1961. godine. Na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu predavao je od 1961. do 1973. godine opću povijest Crkve, povijest Reda i Provincije, kršćansku arheologiju, katehetiku i upravljanje župom. Uz profesorsku službu od 1964. do 1967. vršio je službu vikara u samostanu sv. Ante na Bistriku u Sarajevu, zatim 1968. godine na Neđarićima, a od 1970. do 1973. godine gvardijan je u samostanu sv. Ante na Bistriku. Pri Biskupskoj konferenciji Jugoslavije i pri provinciji Bosni Srebrenoj bio je članom Komisije za pastoral i katehetiku. Od 1973. godine uglavnom djeluje u livanjskome kraju. Od 1973. do 1979. godine postavljen je za župnika u župu Svih svetih u Livnu, a od 1979. do 1982. za župnika u župi Bila kod Livna. Od 1982. do 1988. kapelan je u župama Čuklić i Podhum. Fra Bono je uz sve to imao sklonosti za graditeljske projekte. Bio je u timu koji je vodio izgradnju zgrade teologije na Neđarićima u Sarajevu od 1965. do 1973. godine. Od 1975. do 1977. godine radio je na izgradnji vjeronaučne dvorane u Livnu. Dolaskom u samostan na Goricu od 1991. do 1995. godine zajedno s gvardijanom fra Tomom Maganjićem posebnu je brigu vodio oko uređenja muzejskih prostorija u zapadnome krilu samostana, da bi konačno 2000. godine uz potporu franjevačke zajednice na Gorici, fra Jakova Kuprešanina i njegove majke Kaje te uz pomoć općine Livno dao poseban prinos gradnji nove muzejske zgrade.

Kao pisac obrađivao je teme iz pastorala i povijesti Crkve u Bosni i Hercegovini. Surađivao je u periodičnim publikacijama *Dobri pastir, Nova et vetera, Bosna Srebrena, Livanjski*

vidici, Hercegovina. Posebice je u dva posljednja desetljeća s velikim žarom i ljubavlju radio na arheološkim istraživanjima, na osnivanju i ustroju muzeja i temama vezanim uz to. Na arheološkome lokalitetu na Rešetarici 1987. godine otkrio ostatke arhitekture i dio pokretnih nalaza nakon čega je od 1989. do 1991. godine Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih znamenitosti i rijetkosti u BiH izvršio arheološka istraživanja i otkrio ostatke ranokršćanske bazilike i starohrvatsko groblje o čemu je fra Bono pisao u *Starohrvatskoj prosvjeti* (1990.). Godine 1991. potiče arheološka istraživanja na Groblju sv. Ive. Istraživanja su vršena u tri kampanje u vremenu od 1991. do 1994. godine i otkriveni su ostatci ranokršćanske bazilike s kraja VI. stoljeća i ostatci franjevačkoga samostana s početka XIV. stoljeća. Fra Bono je 1990. godine vršio sondažna arheološka istraživanja na lokalitetu Crkvine u Potočanima i tom prigodom otkrio je dio arhitekture koja bi po svemu sudeći mogla pripadati apsidi crkve. Potaknuo je i sudjelovao u edicijama *Vodič kroz crkvu i samostan na Gorici (1995.), Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu* (1999.)*, Očekujući arheološku zbirku Franjevačkog muzeja u Livnu* (2000.). U znak zahvalnosti za sav doprinos i trud koji je uložio u stvaranju Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno Muzej je prikupio i objavio njegova sabrana djela pod nazivom *Plodovi ljubavi i žrtve* (2005.). Fra Bono Mate Vrdoljak bio je uz gore navedeno suorganizator znanstvenih skupova: Livanjski kraj u povijesti, Grahovo u povijesti, zatim znanstvenog skupa o fra Lovri Karauli.

Svojom upornošću, smionošću, odlučnošću i ustrajnošću davao je svima primjer kako se čuva kulturna baština. U vremenima rata 1992. godine kulturno blago čuvano u samostanu zbog sigurnosnih razloga sklonio je u Split. Prema kulturnoj baštini odnosio se s posebnom pomnošću i ljubavlju. Znajući da muzej ne čini samo infrastruktura, muzejski predmeti nego i ljudi, prema svim kustosima i djelatnicima odnosio se s mnogo poštovanja nastojeći prenijeti zanos i ljubav koju je gajio prema pokretnoj i nepokretnoj kulturnoj baštini i kulturi u cjelini.

Franjevačka zajednica na Gorici, djelatnici Franjevačkoga muzeja i galerije u Livnu, brojni svećenici, časne sestre, zatim kulturni djelatnici iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, Livnjaci i prijatelji oprostili su se od fra Bone Mate Vrdoljaka 1. listopada 2013. godine misom zadušnicom u crkvi sv. Petra i Pavla i ispraćajem na goričkom groblju u Livnu.

Josip Gelo

PREDGOVOR

Od svoga osnutka 1996. godine Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno zacrtao si je konkretne ciljeve: izgradnju infrastrukture, upošljavanje stručnoga osoblja, stručnu obradbu i javno prezentiranje muzejske građe. Kako je glavnina naznačenih aktivnosti privedena kraju, članovi su muzejskoga Upravnog vijeća zaključili kako je za daljnju afirmaciju Muzeja nužno objavljivanje muzejskoga časopisa. U Livnu se već prilično dugo osjeća nedostatak jedne periodične publikacije koja bi na stručan i znanstven način cjelovitije proučavala povijest livanjskoga kraja u svim njezinim dijelovima. Na jednoj od sjednica Upravnog vijeća zaključeno je da se časopisu da naziv *Cleuna*. Cilj mu je populariziranje društveno-humanističkih i prirodoslovnih znanstvenih tema (povijesti, povijesti umjetnosti, arheologije, etnologije, mineralogije, flore i faune te drugih muzejskih djelatnosti) s posebnim naglaskom na kulturu. Časopis će tako obrađivati lokalne, regionalne, nacionalne i multikulturalne sadržaje kako bi se čitatelje upoznalo s vlastitim kulturnim vrijednostima i ujedno s vrijednostima drugih kultura.

U čitavoj jugozapadnoj Bosni i Hercegovini trenutačno nema slične publikacije pa se time otvara mogućnost i prostor za objavu znanstvenih i stručnih radova svim potencijalnim suradnicima čija će se istraživanja baviti upravo navedenim područjima.

U proteklih devedesetak godina Livnjaci se okušavaju u objavljivanju različitih listova, novina i godišnjaka, no niti jedna publikacija ne izlazi dulje od tri do četiri godine. Prve poznate nam livanjske tiskovine jesu zabavno-humoristični listovi *Aha* i *Ohoho* koje su izlazile sredinom 1922. godine. Oba su lista tiskana u tiskari Mate Kaića u Livnu, a do danas su sačuvani samo prvi brojevi obaju listova. Dvotjednik *Naša komuna* pokrenut je u svibnju 1960. i izlazi do listopada 1962. godine. Tiskan je u ondašnjoj livanjskoj tiskari „Vojin Zirojević“. Ranih osamdesetih godina XX. stoljeća pokrenut je časopis za kulturu i društvena pitanja *Tragovi.* Časopis koncipiran kao godišnjak izlazi od 1983. do 1985. godine. Ratni uvjeti ranih devedesetih godina okupljaju livanjske entuzijaste oko projekta pokretanja novina *Livanjski vidici – dvotjednik za društvena pitanja općine Livno* koji pod tim nazivom izlazi od 28. rujna 1992. do 4. srpnja 1993. Novine su tiskane u splitskoj Slobodnoj Dalmaciji. Sljedeća i posljednja takva tiskovina bio je *Livanjski pregled – bilten / list Upravnog odjela iseljeništva i informiranja za Livnjake izvan Livna*; izlazio je od 1994. do 1997. godine.

Govorimo li o djelima monografske prirode koja obrađuju livanjski kraj u užemu i širem smislu, u posljednja dva desetljeća objavljeno je dvadesetak različitih monografskih publikacija.

Pokretanjem *Cleune* otvara se mogućnost stručnim suradnicima i autorima, i onima koji će to uskoro biti, objavljivati na jednome mjestu znanstvene i stručne radove koji će ponajprije obrađivati teme što se tiču livanjskoga kraja, a potom Hercegbosanske županije i šire. U Livnu je istražen samo malen broj arheoloških lokaliteta o kojima trenutačno imamo određene spoznaje: ranokršćanske bazilike na Rešetarici i Ličtanima, ranokršćanska bazilika i Franjevački samostan na Groblju sv. Ive u Livnu, zatim Vila rustica u Lipi, starohrvatska crkva u Rapovinama i srednjovjekovno hrvatsko groblje u Grborezima. Na polju arheologije postoje uistinu velike mogućnosti za arheološka istraživanja, a samim tim i za stjecanje novih spoznaja o civilizacijama koje su nastanjivale ova naša područja. U etnološkome i etnomuzikološkom smislu bit će zanimljivo posvetiti se istraživanjima različitih kultura i njihovu međusobnomu

prožimanju i utjecaju koji se može vidjeti u načinu odijevanja, uporabi različitih predmeta i u etnomuzikologiji.

Livanjski kraj dao je brojne akademske slikare i kipare. Od starijega naraštaja bosanskohercegovačkih i hrvatskih slikara rodom iz Livna u angažmanu Franjevačkoga muzeja javnosti su prezentirani Gabriel Jurkić i Vlado Marjanović, a od suvremenih Ivica Šiško, profesor na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu. Pokretanjem muzejskoga časopisa također se stvara prostor za stručno prezentiranje ostalih umjetnika.

Poteškoće s kojima se možemo susresti prilikom realizacije zacrtanoga cilja ponajprije se odnose na financijsku potporu mjerodavnih institucija na svim razinama vlasti. Za objavljivanje jedne ovakve publikacije, uz potrebne financije, nužni su golem napor, entuzijazam i dobra suradnja s vanjskim suradnicima. Pokretanjem časopisa *Cleuna* Franjevački se muzej i galerija Gorica – Livno i na ovome polju želi pokazati kao jedna od ključnih muzejsko-galerijskih ustanova u Bosni i Hercegovini. U ime Uredničkoga vijeća zahvaljujem svim autorima koji su svojim sudjelovanjem dali prinos izlasku prvoga broje *Cleune*.

Uređivačko vijeće

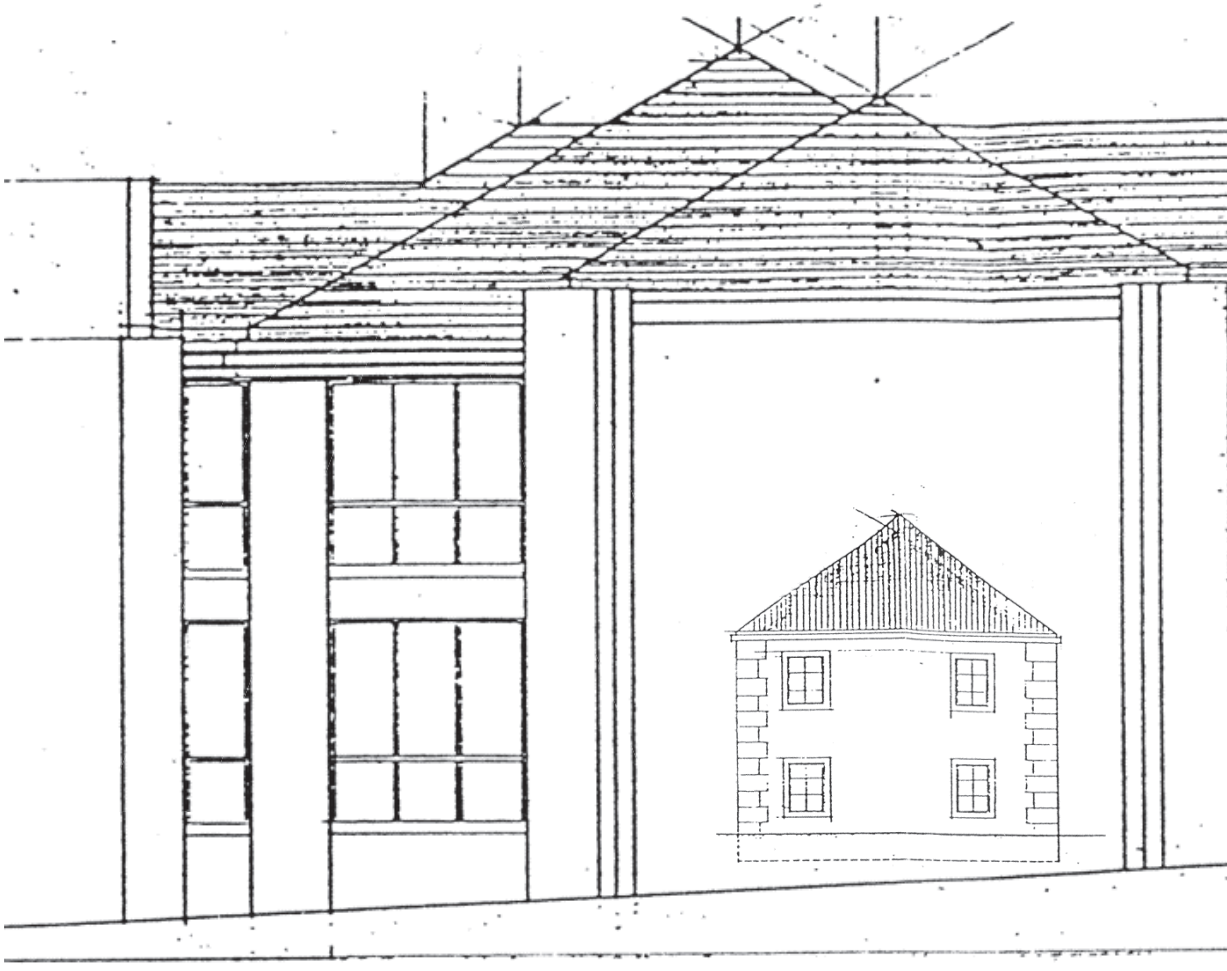

Josip Gelo

Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

FRANJEVAČKI MUZEJ I GALERIJA GORICA – LIVNO

Josip Gelo
Franjevački muzej i galerija Gorica Livno
Gorička cesta b. b.
Livno
BiH
josip.gelo@fmgg-livno.com

UDK: 069(497.6 Livno)(091)
Pregledni rad
Primljeno: 27. 3. 2013.
Prihvaćeno: 2. 4. 2013.

Autor donosi kratak povijesni pregled nastanka Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno. Govori o početcima muzejske djelatnosti u livanjskome kraju, o ulozi franjevaca u prikupljanju i čuvanju kulturne baštine, o formiranju prvih samostanskih zbirkā i uređenju prostorija u zapadnome krilu samostana za potrebe muzeja. Nadalje piše kako je u samostanskoj zajednici na Gorici i u Općini Livno donesena odluka o formiranju muzeja i galerije kao moderne ustanove nakon čega je slijedio prijam stručnoga osoblja, gradnja nove muzejske zgrade i postavljanje stalnih postava.

Ključne riječi: baština, zbirke, muzej, gradnja, postavi

Iako je javnost na različite načine već upoznata s povijesti i nastankom Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno (FMGG), smatram prikladnim osvrnuti se u prvome broju muzejskog časopisa *Cleuna* na početke muzejske djelatnosti u livanjskome kraju i na tijek nastajanja samostanskih zbirkā iz kojih je, zahvaljujući upornosti i dalekovidnosti livanjskih franjevaca i Općinskoga vijeća Livno, nastala moderna muzejsko-galerijska ustanova. Ona je danas kulturno središte livanjskoga kraja i ima sve ono što se traži od jedne ovakve ustanove: bogatu muzejsku građu, prikladne izložbene prostorije, depoe i stručno osoblje koje se brine za kulturnu baštinu stručno je obrađujući i prezentirajući javnosti. U Muzeju trenutno radi sedam djelatnika od kojih je šest s visokom i jedno sa srednjom stručnom spremom. FMGG kao složena muzejsko-galerijska ustanova ima više zbirkā: umjetničku, sakralnu, arheološku, numizmatičku, etnografsku, filatelističku te zbirku staroga oružja i vojne opreme. Muzej se uz to služi samostanskom knjižnicom i pismohranom i ujedno o njima vodi brigu. Muzejske aktivnosti odvijaju se na 3000 m² u dvama objektima koja su u neposrednoj blizini – u zapadnome samostanskom krilu i u novosagrađenoj muzejskoj zgradi (sl. 1). U muzejskim prostorijama u zapadnome samostanskom krilu nalazi se stalni memorijalni postav slika akademskoga slikara Gabriela Jurkića, sakralni postav i knjižnica, a u novosagrađenome muzeju za sada su postavljene arheološka zbirka, zatim zbirka staroga oružja i vojne opreme, dok

Sl. 1. Pogled s istoka na novu muzejsku zgradu i staru školu

je u njegovu trijemu postavljen lapidarij arheološke zbirke. Govor o FMGG-u neraskidivo je vezan za franjevačku zajednicu na Gorici i nužno je stoga, kada se govori o Muzeju, spomenuti njezinu ulogu i prinos.

Čuvari kulturne baštine

Franjevački samostani u Bosni i Hercegovini u pravom su smislu riječi hramovi i riznice naše kulturne baštine. U Franjevačkome samostanu na Gorici stoljećima se prikupljala i čuvala kulturna baština livanjskoga kraja. Sačuvani muzejski predmeti, koji se danas mogu vidjeti u postavima i prigodnim izložbama FMGG-a, uglavnom su plod franjevačke sakupljačke djelatnosti. Ona je posebno došla do izražaja nakon izgradnje Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla na Gorici, a istom u novije vrijeme prikupljeni muzejski predmeti sustavno su istraživani. Iako je određen dio kulturnoga blaga nepovratno otišao iz livanjskoga kraja kao posljedica pljačkā, prodaje strancima i darivanja strancima (Manđeralo, 1992, 28),[1] franjevci su uspjeli u samostanu na Gorici sačuvati bogatu arheološku, sakralnu, etnografsku, numizmatičku, filatelističku zbirku, zbirku staroga oružja, umjetničku zbirku, zatim bogatu knjižnicu i pismohranu.

Početci i prvi tragovi muzejske djelatnosti u livanjskome kraju usko su vezani za franjevce pa ih stoga s pravom možemo nazvati čuvarima kulturne baštine. Njihova je uloga višestruka. Uz to što su prikupljali kulturno blago, ostav-

[1] Fra Ivan Frano Jukić je od više od 500 novčića koji su pronađeni u Livnu odabrao i otkupio 100 različitih primjeraka dajući za njih sve svoje imanje – „deset Kremnjičakah: dukatah“. Numizmatiku i cjelokupnu Jukićevu prikupljenu kulturnu baštinu oduzeli su Turci koja je, kako on navodi, završila u Omer-paše Latasa. Stipo Manđeralo smatra da bi moglo biti riječi o nalazu Martina Bojanića u Podgradini.

ljali su pisane tragove kao putokaze gdje i što bi se trebalo istraživati. Radili su na prosvjećivanju kako puka, tako i kandidata za svećenike za vrijednosti materijalne i nematerijalne kulturne baštine. Poseban prinos muzejskoj djelatnosti u livanjskome kraju dali su fra Lovro Karaula (1800. – 1874.), fra Grgo Lozić (1810. – 1876.), fra Filip Kunić (1821. – 1871.), fra Mijo Sučić (1820. – 1865.), fra Bono Jurić – Drežnjak (1813. – 1867.), fra Antun Brešić (1896. – 1901.), fra Vladimir Dolić (1853. – 1942.), fra Miroslav Džaja (1887. – 1972.), fra Anđeo Kaić (1894. – 1983.) (Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 10) i u najnovije vrijeme fra Bono Mate Vrdoljak.

Fra Lovro Karaula, dušobrižnik, graditelj prvih crkava u vrijeme otomanske okupacije Bosne i Hercegovine, prosvjetitelj, promicatelj čuvanja kulturne baštine i diplomat, nabraja arheološke lokalitete u livanjskome kraju, spomenike i 62 razvaline „crkvah kerščanskih i bogomoljnica“. Između ostalih spominje crkvu i samostan sv. Ivana Krstitelja na obali Bistrice (arheološki lokalitet koji je u novije doba dobrim dijelom istražen), zatim „crkvu sv. Luke u gradu poturčenu sa zvonikom i sad uzgor stojećim“, crkvu sv. Klare na glavici zvanoj Divice i Steržanu (Stržanj) za koji misli da je riječ o Stridonu, rodnome mjestu sv. Jeronima (Karaula, 2000, 236-237).

Kao prethodnik arheološke djelatnosti u livanjskome kraju i inicijator postavljanja samostanskih zbirkā fra Grgo Lozić obilazi livanjska sela, zatim Livno, Glamoč, Kupres, Uskoplje i Prozor. U svojim *Adnotationes variae* bilježi brojne arheološke lokalitete: gradine, crkvine, srednjovjekovna groblja i spomenike. Njegovi zapisi posebno su važni arheolozima radi budućih istraživanja. Prikupljao je i čuvao svaki predmet koji je pripadao prošlosti. U goričkī samostan donio je kamene ploče s natpisima, pronađene u rimskoj grobnici otkopanoj u Lištanima 1855. godine. Kritizirao je sve one koji su devastirali srednjovjekovna i ranokršćanska groblja tražeći novac, trgovce preprodavače koji su kulturnu baštinu prodavali strancima, pa i pojedinu braću franjevce (Lozić, AFSG, 5).[2] Njegova sakupljačka aktivnost uvelike je pridonijela nastanku numizmatičke samostanske zbirke. Njegova numizmatička zbirka vjerojatno je potakla goričkoga gvardijana fra Antuna Brešića da 1896. godine naruči numizmatički ormar od Dominika Katalinića iz Splita i da spomenutu zbirku izloži u samostanskim prostorijama.[3] Stoga je Stipo Manđeralo imao potpuno pravo kada je za njega napisao: „Ako Lozićeva vrijednost kao amatera, mjerena današnjim mjerilima, i nije u njegovoj nekoj stručnosti – ni kao arheologa, ni kao povjesničara i etnologa, ni kao jezikoslovca – vrijednost mu je u tome što je upirao prstom u ono što drugi nisu vidjeli, a mnogi nisu ni htjeli vidjeti. […] Njegova brazda na arheološkom polju voljenog mu Završja, makar i plitka i krivudava, brazda je i to **prva**“ (Manđeralo, 1992, 42).

Fra Grgin primjer slijede i drugi franjevci. Od prvoga bosansko-hercegovačkoga kirurga fra Mihovila Mije Sučića naslijedili smo medicinske instrumente kojima se služio, njegove *likaruše*, posebno vrijedan medicinski atlas, brojne knjige s područja medicine te Gospin kip koji se i danas nalazi u crkvi na Gorici. Goričkī gvardijan fra Antun Brešić spasio je dio oltarne pregrade iz starohrvatske crkve u Rapovinama.[4] Fra Vladimir Dolić otkrio je

[2] Lozić piše: „…ali su toliki naši Bosanski Fratri i Krstjani iz neznanstva, bud pošto il badava tolike starine drogocinjene pridali tudjinim svake vire i naroda. A najviše Dalmatinim našim, Turcim Tergovcim, i Čifutim. A oni europeim i istim Aziatikom.“

[3] Zbirku će kasnije obogatiti Mate Vetranić Čavčić (1857. – 1941.) koji će samostanu na Gorici darovati svoju zbirku novčića.

[4] Ulomak oltarne pregrade fra Antun Brešić ustupio je Zemaljskomu muzeju u Sarajevu gdje se i danas nalazi. U arheološkim kampanjama od 2010. do 2013. godine na groblju u Rapovinama pronađeno je još ulomaka oltarne pregrade te temelji strohrvatske crkve iz IX. stoljeća. Arheološka istraživanja vodila je arheologinja Marija Marić Baković. Lokalitet je djelomično istražen. U 2013. godini završena su istraživanja i napravljena je konzervacija lokaliteta.

starokršćansku baziliku u Otinovcima kod Kupresa, zatim temelje srednjovjekovne crkve na Rešetarici, a blizu njezinih ruševina pronašao je kamenicu za vodu koja je svoje mjesto našla u stalnome sakralnom postavu. Nakon fra Miroslava Džaje u samostanu su ostale bogata filatelistička zbirka i pinakoteka koje, nažalost, još uvijek nisu stručno obrađene.

Kao sakupljač etnografskih, sakralnih, arheoloških i drugih muzejskih predmeta posebno je bio aktivan fra Anđeo Kaić. Pored goričkoga groblja pronašao je odbačene ulomke pluteja ukrašene troprutim pleterom i donio ih u samostan na Goricu. Pedesetih godina XX. stoljeća u ruševinama džamije Perkuše u Livnu, uništene prilikom bombardiranja Livna u vrijeme Drugoga svjetskog rata, pronađen je ulomak oltarne pregrade iz starohrvatske crkve. Zahvaljujući njemu ulomak je dospio u arheološku samostansku zbirku. U posljednjem ratu s rušenjem i pljačkom brojnih crkava i samostana u provinciji Bosni Srebrenoj nestao je i dio liturgijskoga posuđa, no trag o njegovu postojanju ostao je sačuvan u fra Anđelovim crtežima.[5] Crteži i preslici detalja ornamentike na liturgijskome posuđu, koje je on napravio obilazeći župe Bosne Srebrene, mnogo govore o njemu kao dokumentaristu. Na njegovim slikama i crtežima, od kojih je dio izložen u posebnoj samostanskoj prostoriji, sačuvan je izgled staroga grada Livna.

Fra Bono Mate Vrdoljak također je prikupljao muzejske predmete, no posebnu je ljubav iskazivao prema arheologiji. Bio je poticatelj i sudionik sustavnih arheoloških istraživanja u Livnu. Arheološku zbirku znatno je obogatio predmetima koje bi otkupljivao ili dobio na dar. Dijanin zavjetni reljef iz Halapića otkupio je 1957. godine za 2000 dinara od Marka Barišića i donio ga u gorički samostan u putnoj torbi. Njegovom je zaslugom u samostan također dospio i *Liber iz Vašarovina*, zatim karolinški mač s Rešetarice i dio predmeta koji su se početkom rata zatekli u Zavičajnome muzeju „Hasan Brkić“ u Livnu (među njima i ostatci iz prapovijesnoga tumula s kupreške visoravni stari oko 3500 godina). Tijekom posljednjega rata zauzeo se za zaštitu i spašavanje arheološke građe u Glamoču koja je zbog ratnih djelovanja bila izložena uništavanju. Dio arheološke građe koju je donio u samostan i muzej pronašao je vršeći i potičući sondažna i arheološka istraživanja. Na Groblju sv. Ive napravio je 1974. godine dvije probne sonde i pronašao ulomke keramike, stakla i pilastra. Godine 1991. na tome je lokalitetu potaknuo arheološka istraživanja u kojima je i osobno sudjelovao.[6] Brojni pokretni nalazi pronađeni tijekom istraživanja doneseni su u FMGG. Na Groblju sv. Ive otkriven je također dio temelja ranokršćanske bazilike s kraja IV. stoljeća te ostatci franjevačkoga samostana s početka XIV. stoljeća. Na arheološkome lokalitetu na Rešetarici fra Bono je 1987. godine otkrio ostatke arhitekture i pojedine pokretne nalaze. Nakon toga Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih znamenitosti i rijetkosti u BiH provest će sustavna arheološka istraživanja u vremenu od 1989. do 1991., pri čemu će biti otkriveni temelji ranokršćanske bazilike i starohrvatsko groblje (Marić-Baković, 2009, 15).

U Potočanima na lokalitetu Crkvina, koju spominje i fra Grgo Lozić (Lozić, AFSG, 3), fra Branko Krilić istraživao je od 1938. do 1939. godine te pronašao ulomke oltarne pregrade iz ranokršćanske crkve. Na istom je lokalitetu i fra Bono vršio sondažna istraživanja.

Uz gore navedene zaslužne pojedince gvardijani Franjevačkoga samostana na Gorici po nepisanom su pravilu, uz vođenje brige o samostanu i zajednici, vodili brigu i o kulturnoj

[5] U Franjevačkome samostanu sv. Petra i Pavla na Gorici postavljena je spomen soba fra Anđela Kaića u kojoj je izložen dio njegovih slika, dok se u arhivu franjevačkoga samostana čuvaju crteži i preslici liturgijskoga posuđa.

[6] Arheološka istraživanja provedena su u tri kampanje: prva 1991., zatim 1993./1994. druga i treća. Istraživanja je vodio arheolog Tihomir Glavaš. U kampanjama 1993./94. sudjelovao je i arheolog Boško Marijan.

baštini, njezinu prikupljanju, čuvanju i izlaganju.

Uređenje muzejskih prostorija i postavljanje samostanskih zbirkā

Izgradnja samostana na Gorici započela je 1854. godine. Usporedo s gradnjom samostana franjevci su nastojali izgraditi i samostanski arhiv i knjižnicu. Na početku prednost je dana izgradnji zapadnoga samostanskog krila. Radovi su dovršeni 1858. godine. Godinu 1854. fra Miroslav Džaja i fra Anđeo Kajić navode kao godinu osnutka knjižnice (Barišić, Vrgoč, 2009, 255).[7] Knjižnicu i prikupljenu kulturnu baštinu franjevci su nastojali prikladno izložiti u samostanskim prostorijama.

Novonastale knjižnice u provinciji Bosni Srebrenoj, pa tako i knjižnica na Gorici, na različite su načine dolazile do knjiga. Stariji samostani podupirali su mlađe samostane i samostanske knjižnice šaljući im duplikate. Jedan način obogaćivanja samostanske knjižnice na Gorici bila je ostavština franjevaca koji su pripadali livanjskomu samostanu. Dio knjižnoga fonda, pogotovo na stranim jezicima, možemo zahvaliti franjevcima koji su studirali u inozemstvu i koji su nakon povratka sa studija sa sobom donosili knjige.

Od useljenja u samostan 1858. godine na Gorici se održavaju pojedini tečajevi iz bogoslovije. Budući da je u Livnu bio studij teologije u razdoblju od 1905. do 1909. godine, knjige koje su rabljene kao literatura nakon preseljenja studija teologije iz Livna ostale su vlasništvo samostanske knjižnice na Gorici (Vrgoč, 2005, 43-86).

Gorički gvardijan fra Antun Brešić i uprava samostana, slijedeći primjer već spomenutih svojih prethodnika, posebice primjer fra Ivana Franje Jukića, odlučili su unutar samostana izložiti i dio kulturnoga blaga. Radi toga se godine 1896. fra Antun Brešić obratio Visokoj zemaljskoj vladi u Sarajevu tražeći dozvolu za izlaganje zbirke staroga oružja u javnoj samostanskoj prostoriji. U samostanu je postojala bogata numizmatička zbirka, stoga je on te iste godine naručio vitrinu za numizmatičku zbirku (Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 15-16). U samostanskim prostorijama bile su tako smještene: knjižnica, dio zbirke staroga oružja i dio numizmatičke zbirke (sl. 2).

Građevinski zahvati na zapadnome krilu obavljali su se u više navrata. Od 1873. do 1885. godine to je krilo podignuto za jedan kat i samostan je iznutra preuređen. Godine 1923. prema projektu Josipa Vancaša ono je rekonstruirano te su tri etaže svedene na dvije (Barun, 2011, 12-14). Samostanske su zbirke uglavnom izlagane u prostorijama knjižnice, dok su se depoi nalazili u istočnome samostanskom krilu, u zvonicima i u gospodarskim objektima.[8]

Zbog važnosti crkve, samostana i očuvane kulturne baštine Zavod za zaštitu spomenika u Sarajevu rješenjem od 31. srpnja 1953. godine proglašava spomenikom kulture crkvu i samostan s arhivskom građom, arheološkom, umjetničkom i numizmatičkom zbirkom (AFSG, *Sam. Sp. 21*, kut. 93).

U samostanskoj zajednici postojala je stalna težnja da se prezentiranje kulturne baštine podigne na višu razinu. Tako se 1975. godine gvardijan fra Vlado Tičinović obratio Privrednoj banci u Livnu tražeći zajam za uređenje muzeja, Jurkićeve galerije i knjižnice (Kronika,

[7] Fra Miroslav Džaja u statističkome izvješću poslanome 1960. godine Zavodu za statistiku NR Bosne i Hercegovine kao godinu osnutka knjižnice navodi 1853. godinu. Tu istu godinu kao godinu osnutka knjižnice spominje i fra Anđeo Kajić u obrascu Bib – 1 koji 1961. godine šalje navedenom zavodu u Sarajevo.

[8] Kada su franjevci odlučili urediti istočno samostansko krilo za stanovanje, a zapadno za potrebe muzeja, muzejska je građa 1983. godine prebačena iz depoa istočnoga krila u gospodarske objekte koji su se nalazili na mjestu gdje se danas nalazi zgrada novoga muzeja.

Sl. 2. Pogled na crkvu i zapadno krilo samostana

I, 174-175; AFSG, Ljet. 2, kut. 40).[9] Kada je 1979. godine na mjesto goričkoga gvardijana došao fra Bogdan Jolić, u prostorima samostanske knjižnice djelomično su već bile izložene zbirka staroga oružja, etnografska i numizmatička zbirka. Fra Anđeo Kajić u osobnim je kontaktima s fra Bogdanom inzistirao na muzejskim prostorijama i njihovu uređenju. Fra Bogdan mu je predložio da urede prostoriju pored knjižnice i u njoj izlože slike koje je Gabriel Jurkić darovao fra Anđelu. Fra Anđeo je to odmah prihvatio.[10] Tako je u zapadnome samostanskom krilu, uz već navedene zbirke, bila izložena i mala galerija Gabrielovih slika.

Na osnovi izloženih eksponata mogao se dobiti samo djelomičan uvid u Gabrielov umjetnički opus i u bogatstvo prikupljene muzejske građe. Nakon stjecanja cjelovitijega uvida u sačuvanu muzejsku građu franjevačka zajednica na Gorici odlučila je za potrebe muzeja ustupiti zapadno samostansko krilo. Fra Bogdan je stoga u prosincu 1979. godine stupio u kontakt s mjerodavnim ljudima na državnoj, republičkoj, regionalnoj i općinskoj razini kako bi zamisao o muzeju proveo u djelo (Barun, 2009, 103). Odluka o ustupanju zapadnoga samostanskog krila za muzej bit će prekretnica u muzejsko-galerijskoj djelatnosti u livanjskome kraju. Arhitektu Zlatku Ugljenu povjerena je izradba projekta za rekonstrukciju samostana (Barun, 2009, 104).[11]

[9] Banka mu je tražila jamstvo Općine, stoga se on 10. srpnja 1975. zajedno s fra Bonom Vrdoljakom, župnikom župe Livno, i fra Lovrom Sučićem, knjižničarom, sastao u zgradi Općine Livno s Izetom Balagićem, predsjednikom Izvršnoga vijeća Općine, Dušanom Nikićem, kustosom Zavičajnoga muzeja u Livnu, Mirkom Vrgočem, predsjednikom Općinske komisije za vjerska pitanja i Agom Pivčićem.

[10] U razgovoru s fra Bogdanom doznao sam da je Gabriel Jurkić darovao fra Anđelu oko 20 slika. Gabriel ga je poučavao slikarstvu. Od darovanih slika fra Anđeo je sačuvao 18.

[11] U Republičkome zavodu u Sarajevu dogovoreno je 24. ožujka 1980. da projekt izradi Zlatko Ugljen, a prijedlozi

Kada su 1985. godine završeni radovi na uređenju istočnoga samostanskog krila predviđenoga za stambeni dio, franjevci su se u nj preselili. Time su stvoreni uvjeti za rekonstrukciju i uređenje muzejskih prostorija u zapadnome krilu. Radovi su započeti 1987. godine. Iste godine izmijenjen je krov i fugirani su vanjski zidovi. U međuvremenu su franjevci odustali od Ugljenova projekta i prihvatili projektno rješenje arhitekta Zorana Jeramaza iz Splita. Zbog neposredne ratne opasnosti franjevci su 1991. godine cjelokupni knjižni fond i muzejske zbirke odvezli u Split. Fra Tomo Maganjić iste je godine došao na mjesto gvardijana i odmah dao uređivati muzejske prostorije. Trajalo je to od 1991. do 1995. godine uz financijsku pomoć Republičkoga zavoda za kulturu u Sarajevu, Općinskoga vijeća Livno, samostana na Gorici i posebno fra Jakova Kuprešanina. Na katu zapadnoga krila uređen je prostor za stalni memorijalni postav slika Gabrijela Jurkića. Uređenje muzejskih prostorija, odlučnost i ozbiljnost kojom je franjevačka zajednica na Gorici krenula u cijeli ovaj projekt potakli su livanjsko Općinsko vijeće na konkretniji i ozbiljniji angažman.

Osnutak Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno i gradnja nove muzejske zgrade

Kada su prostorije u zapadnome samostanskom krilu već bile uređene i spremne za postave, livanjski su franjevci odlučili učiniti još jedan korak naprijed. Ponudili su Općini mogućnost da zajedno sa samostanom bude suosnivač muzejsko-galerijske ustanove kao zasebnoga pravnog subjekta. Muzeju su bili spremni ustupiti već uređeno zapadno samostansko krilo i cjelokupnu kulturnu baštinu. Najveći zagovaratelj potpisivanja osnivačkoga ugovora između franjevaca i Općine bio je fra Bono Mate Vrdoljak. Svjesni svega što su franjevci učinili za spas kulturne baštine, predstavnici Općine Livno pokazali su spremnost potpisati i realizirati ovaj ugovor.

Tako su 2. listopada 1995. fra Tomo Maganjić, gvardijan samostana na Gorici, i Mirko Baković, predsjednik Općinskoga vijeća Livno, potpisali ugovor o osnivanju Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica Livno (AFMGG, D-111995).[12] Sljedeće godine u mjesecu travnju Muzej je kao pravni subjekt registriran na Višemu sudu u Mostaru. Od samoga početka cilj je osnivača bio od FMGG-a napraviti modernu muzejsko-galerijsku ustanovu koja će imati stručno osoblje, obrađene i inventirane predmete, odgovarajuće izložbene prostore, depoe, stalne postavke zbirkā i izdavačku djelatnost. FMGG je postupno dobivao stručno osoblje, a kao ustanova u nastajanju za realizaciju muzejskih projekata tražio je stručnu pomoć od ustanova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.[13]

Upravno vijeće FMGG-a i uprava samostana, na čelu s gvardijanom fra Tomom Maganjićem, ubrzo su uvidjeli da zapadno samostansko krilo ni izbliza ne će biti dostatno za izlaganje prikupljene kulturne baštine. Fra Jakova Kuprešanina, pastoralnoga djelatnika u Hrvatskoj katoličkoj misiji u Bocholtu (Njemačka), fra Bono Vrdoljak upoznao je s ovim problemom nakon čega su fra Jakov i njegova majka Kaja izrazili spremnost biti glavnim donatorima nove muzejske zgrade. Zbog toga je franjevačka zajednica na Gorici odlučila ustupiti Muzeju građevinsku parcelu na kojoj su se nalazili samostanski gospodarski objekti (sl. 3). Kompleks koji se planiralo izgraditi

vezani za projektno rješenje prihvaćeni su na samostanskome kapitulu 14. listopada 1981.

[12] Ugovor o osnivanju Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno.

[13] Posebno dobra suradnja bila je s Muzejom hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu u koji je tijekom rata bila sklonjena arheološka zbirka FMGG-a. U njemu je konzervirana i restaurirana većina arheoloških predmeta. MHAS je ujedno i izdavač kataloga *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu* i kataloga *Očekujući arheološku zbirku Franjevačkog muzeja u Livnu.*

zamišljen je kao kulturni centar livanjskoga kraja.

Sl. 3. Početak radova na rušenju samostanskih gospodarskih objekata i gradnji novoga muzeja

Sl. 4. Blagoslov prigodom polaganja temeljnoga kamena

Izradba projektne dokumentacije povjerena je arhitektu Zoranu Jeramazu i njegovoj projektantskoj firmi Gradal-inženjeringu iz Splita. U ožujku 2000. bila je gotova projektna dokumentacija, a nakon prihvaćanja projekta odmah je počelo rušenje samostanskih gospodarskih objekata. Na zamolbu ravnatelja i na zahtjev općinskoga načelnika Stipe Baruna lokalna poduzeća Livno putovi, JP Komunalno Livno i Rudnici ugljena Tušnica d.o.o. uključila su se u radove rušenja starih gospodarskih objekata i odvoženje materijala. Radove za izgradnju novoga muzeja dobilo je poduzeće Šandrk d.o.o. iz Livna, nakon čega je 13. srpnja 2000. upriličeno polaganje temeljnoga kamena (sl. 4). Među nazočnima bio je i glavni donator fra Jakov Kuprešanin. U toj je prigodi rekao:

> Prije ne tako dugog vremena, san o jednoj zgradi, pod čiji će se krov smjestiti vrijedne stvari naše prošlosti i sadašnjosti, je bio san pretežno na suhom papiru. I evo izgleda, da će taj naš san postati stvarnost. Danas smo se okupili ovdje, da i službeno započnemo s ostvarenjem našeg sna i da ozbiljnije započnemo s nečim što nam je stajalo na srcu i još uvijek stoji. […] Mi danas započinjemo s nečim što će nam poslužiti da ne zaboravimo onu davnu prošlost, a isto tako i onu neposrednu kao i sadašnjost. U tu tvorevinu biti će stavljene one stvari koje se nas tiču, naših predaka, naše starine, naše prošlosti. Stvari koje su itekako važne za jedan kraj, naš kraj, za jednu zajednicu i to ne samo našu fratarsku, nago i građansku… Tu će biti ono što smo sačuvali, spasili, da bi ne samo mi ovdje danas prisutni iz toga mogli nešto naučiti, korist imati, nego i svi ostali, cijeli naš narod ovog i drugih krajeva naše lijepe, brdovite i krševite domovine… Kažu da je povijest učiteljica života. Ako je to tako, a jest, ovdje će ta povijest biti prisutna, i u tom se slučaju moramo potruditi, da svaki onaj koji bilo kada ovamo dođe, sam nešto nauči iz toga i bogatijim da se vrati… (AFMGG, D-59/2000).

Fra Jakov je od trenutka polaganja temeljnog kamena s izrazitim zanimanjem i ljubavlju pratio svaki pomak na izgradnji nove muzejske zgrade. Uz to je nastojao pomoći Muzeju i pri njegovu svakodnevnome funkcioniranju.[14] Silno je želio da njegov livanjski kraj bude kulturno prepoznatljiv i za potrebe kulture uvijek je bio otvorena srca i duše.

Poduzeće Šandrk d.o.o završilo je potkraj 2000. godine grube građevinske radove, a iduće je godine poduzeće Poljarić d.o.o. iz Livna zatvorilo otvore aluminijskom stolarijom. Već se na početku dalo nazrijeti da će nova muzejska zgrada biti jedan od istaknutijih kulturnih projekata na razini cijele države BiH. Kao takva ga je prepoznala Vlada i Ministarstvo kulture Republike Hrvatske koji su od 2002. godine kontinuirano pomagali ovomu projektu preko potpore programima iz područja kulture nami-

[14] Preko njemačke udruge Taddybären 2000. godine nabavio je dva rabljena vozila za potrebe Muzeja i rabljene izložbene vitrine, a 2004. godine za Muzej je kupio Škodu fabbiju.

Sl. 5. Fra Bono Vrdoljak u obilasku gradilišta

Sl. 7. Obnova stare škole

Sl. 6. Krovopokrivački radovi na novoj muzejskoj zgradi

Sl. 8. Stara škola nakon obnove

jenjenim Hrvatima u Bosni i Hercegovini (AFMGG-a, D-80/2002)[15] (sl. 5 i 6). Njihova pomoć omogućila je daljnji nastavak radova u unutrašnjosti objekta.

Od 2002. do 2009. godine izvođeni su elektroinstalacijski radovi, žbukanje interijera i izlijevanje estriha, žbukanje objekta izvana, kamenorezački i keramičarski radovi, radovi na vodovodnoj instalaciji i kanalizaciji, bravarski i stolarski radovi, građevinski radovi spuštanja stropa na katu objekta, radovi na kotlovnici, centralnome grijanju, protupožarnome sustavu, klimi i ventilaciji, popločavanju trijema i postavljanju sokla oko muzejske zgrade (Gelo, 2009, 281-282). U novosagrađenome Muzeju uz prostrije za stalne postave i uz multimedijalnu dvoranu koja služi za izložbe povremenoga karaktera predviđene su i uređene prostorije za konzervatorsko-restauratorsku radionicu. Prilikom izgradnje bilo je vrlo važno zadovoljiti tehničke uvjete nužne za jednu modernu muzejsko-galerijsku ustanovu pa je tijekom 2005. godine u muzejskim prostorijama instaliran vatrodojavni i protuprovalni sustav. Tijekom 2007. godine postavljena je suvremena muzejska rasvjeta u višenamjenskoj dvorani u prizemlju nove zgrade i na katu u prostorijama predviđenima za stalni arheološki postav te u stalnome memorijalnom postavu slika Gabriela Jurkića.

[15] Ugovor o korištenju sredstava Državnog proračuna Republike Hrvatske za programe iz područja kulture.

Zbog povijesnoga značenja stare franjevačke kuće – stare škole[16] franjevci su odlučili ugraditi ju u jedinstvenu cjelinu s novom muzejskom zgradom te ju obnoviti (sl. 7 i 8). Svjesni njezine povijesne vrijednosti, gvardijan fra Anđelko Barun, u ime samostana, i fra Bono Mate Vrdoljak, u ime Muzeja, obratili su se Povjerenstvu za očuvanje nacionalnih spomenika BiH u Sarajevu tražeći da se stara škola proglasni nacionalnim spomenikom (AFMGG, D-232/2003),[17] što je i učinjeno 25. ožujka 2005. Na zahtjev FMGG-a Zavod za zaštitu spomenika u Sarajevu izradio je projekt rekonstrukcije i već je potkraj iduće godine počela njezina obnova. Radove je vodio Zavod za zaštitu spomenika u Sarajevu, a financiralo ih je Federalno ministarstvo kulture i športa. U jesen 2007. godine završena je obnova stare škole, a prostorije su uređene za postavljanje stalnoga postava etnografske zbirke.

Stalni muzejski postavi

Memorijalni postav slika Gabriela Jurkića

Prostorije Muzeja u zapadnome samostanskom krilu, koje su uglavnom bile završene prije potpisivanja osnivačkoga ugovora, trebalo je ispuniti kulturnim sadržajem. Kako je akademski slikar Gabriel Jurkić oporučno ostavio samostanu vrlo vrijednu zbirku slika, crteža, studija i krokija, a franjevci su uz to nabavili još neka njegova vrijedna djela, donesena je odluka da se na katu u novouređenim prostorijama postavi njegov stalni memorijalni postav slika (sl. 9). Kako ustanova nije imala potrebno stručno osoblje koje bi napravilo izbor i postavilo zbirku, franjevci su zamolili Ivicu Šiška, profesora na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu i mr. Božu Biškupića da izaberu i postave zbirku, što su oni rado učinili (AFSG, Ljet. 3, kut. 41, Kronika, III, 343). Čišćenje i restauracija slika izabranih za postav povjereni su restauratoru Anti Pervanu iz Livna, a nakon završenih restauratorskih radova zbirka je postavljena i svečano otvorena 18. listopada 1995. godine.

Sl. 9. Pogled u stalni memorijalni postav slika Gabriela Jurkića

Za potrebe stalnoga postava iz cjelokupna njegova opusa sačuvana u samostanu izabrani su njegovi ponajbolji radovi. Željka Markov o postavu zapisa: „Iako se raspon njegova likovna rukopisa kretao od secesije do postimpresionizma, uvijek s notom simbolike, u Galeriji su najzastupljenija djela u duhu njemu svojstvene realistične impresije“ (Markov, 2009, 322). Memorijalni postav ustvari je presjek od Jurkićeve najranije faze slikarstva do slikanja njegova posljednjega umjetničkog djela *Proplanci Bosne*, koje zbog gubljenja vida nije uspio dovršiti.

Knjižnica i pismohrana

Osnivanjem FMGG-a samostanska knjižnica dana je na uporabu Muzeju, a muzejski je knjižničar zajedno s knjižničarom kojega bi izabrali franjevci vodio brigu o knjižnici i pismohrani. Kako knjižnica nije bila sređena, sa-

[16] Fra Lovro Karaula i franjevci u „pojati“ su držali pučku sv. misu i nastavu za djecu, a povremeno je nastava organizirana i u staroj fratarskoj kući, i to je razlog zašto se ona danas zove „stara škola“.

[17] Zahtjev za obnovu proglašenja „stare škole“ nepokretnoga dobra nacionalnim spomenikom.

mostanski knjižničar fra Bono Mate Vrdoljak i muzejska knjižničarka Ružica Barišić od 1997. godine počeli su katalogizirati i inventirati knjižnu građu. Od 2005. godine u rad knjižnice uključit će se umirovljeni profesor fra Miro Vrgoč, a tri godine kasnije bit će imenovan za samostanskoga knjižničara.

Sl. 10. Pogled u knjižnicu

Knjižnica je podijeljena na: staru knjižnicu, suvremenu knjižnicu i periodiku. Knjižna građa u staroj i suvremenoj knjižnici u cijelosti je katalogizirana i inventirana, a knjižnica je dostupna i otvorena korisnicima (sl. 10). Trenutačno stara knjižnica ima 2421 knjigu, suvremena 30.833 knjige, dok se u periodici nalazi oko 1000 naslova. Zbog kontinuiranoga pristizanja knjižne građe u knjižnici više nije bilo slobodna mjesta pa su samostanska zajednica na Gorici i uprava Muzeja donijeli odluku o njezinu proširenju. Odmah se stupilo u kontakt s Nacionalnom knjižnicom u Sarajevu i ona je tijekom 2009. godine napravila idejno projektno rješenje. Radi širenja knjižnice i formiranja čitaonice, a sukladno dostavljenu projektnomu rješenju, sklonjeni su 2009. godine privremeni postavi etnografske, sakralne i arheološke zbirke. Tijekom 2010. i početkom 2011. godine uz pomoć Vlade RH i Federalnoga ministarstva kulture i športa završen je projekt proširenja knjižnice te je uređena i opremljena čitaonica za posjetitelje.

Lapidarij arheološke zbirke

U ljeto 2006. godine postavljen je lapidarij arheološke zbirke u trijemu novosagrađenoga muzeja. Autor postava Marija Marić i autori likovnoga rješenja postava Miran Palčok i Marko Rogošić iz MHAS-a iz Splita napravili su izbor kamenih spomenika iz Livanjskoga i Glamočkoga polja iz razdoblja rimske antike od I. do IV. stoljeća. Projektom postava obuhvatili su miljokaze, dijelove rimskoga vodovoda iz Livna, arhitektonske ulomke iz Suhače, Strupnića, Lištana, Halapaića, Glavice i drugih lokaliteta, zatim nadgrobne spomenike, zavjetne spomenike i žrtvenike (Marić-Baković, 2009, 298). Nakon otvorenja lapidarija slijedile su pripremne aktivnosti za stalni postav arheološke zbirke.

Arheološki postav

Privremeni arheološki postav bio je postavljen 2001. godine u muzejskim prostorijama zapadnoga samostanskog krila (u suterenu i dijelu prizemlja). Projekt vitrina uradilo je poduzeće Gradal inženjering iz Splita, a autori postava bili su Mate Zekan iz MHAS-a i Marija Marić iz FMGG-a. Izradbu vitrina za potrebe postava financiralo je Javno poduzeće Hercegbosanske šume d.o.o. Kupres (AFMGG, D-30/2000).[18] Privremeni postav bio je izložen sve do 2009. godine. Zbirka se vremenom sve više obogaćivala. Tomu su pridonijela arheološka istraživanja u Lištanima, Lipi i Rapovinama i otkup pojedinih arheoloških predmeta. Povećanje zbirke, vlaga u prostorijama u suterenu, plan širenja knjižnice i rad na stalnome postavu bili su razlozi zašto je privremeni arheološki postav skinut 2009. godine, a najlogičnijim se činilo

[18] Vlada Hercegbosanske županije donijela je Zaključak na temelju kojeg je J. P. „Hercegbosanske šume“ donijelo Odluku o pomoći FMGG-u za nabavku izložbenih vitrina.

Sl. 11. Stalni postav arheološke zbirke

Sl. 13. Stalni postav zbirke oružja

Sl. 12. Pogled u arheološki postav

Sl. 14. Pogled u stalni postav zbirke oružja

da se na katu novoga muzeja postavi stalni arheološki postav (sl. 11 i 12).

Nakon što je Marija Marić Baković napravila izbor predmeta i razradila koncept postava, autori likovnoga i prostornoga oblikovanja postava Miran Palčok i Marko Rogošić napravili su projekt i likovno oblikovanje postava. Samim postavom nastojalo se na prihvatljiv, edukativan, zabavan i razumljiv način približiti posjetiteljima povijest ovih krajeva. Kako zapisa sama autorica postava: „U postavu se eksponatima arheološke zbirke prezentira kulturno-povijesni kontinuitet na području Livanjskoga, ali i susjednih polja, od prapovijesnih razdoblja do kasnoga srednjeg vijeka, kroz različite aspekte života (svakodnevni život, religija, umjetnost i pismo)“ (Marija Marić-Baković, 2010, 5-6). Uz brojne vrijedne predmete izložene u postavu posebno treba spomenuti ostatke iz prapovijesnoga groba – tumula (drveni lijes, plaznica saonika i tekstilni plašt) iz Pustopolja s Kupreške visoravni staroga oko 3600 godina. Radovi na postavu završeni su u jesen 2010. godine te je iste godine postav otvoren za javnost.

Postav zbirke staroga oružja i vojne opreme

Na katu novosagrađenoga muzeja uz stalni arheološki postav predviđene su prostorije za numizmatičku zbirku i za postavku zbirke staroga oružja i vojne opreme. Pri obradbi i odabiru predmeta te razradbi koncepta za stalni postav stručnu je pomoć FMGG-u pružio i Goran Borčić iz Muzeja grada Splita, nakon čega je Zemaljski muzej u Sarajevu, uz financijsku pomoć Federalnoga ministarstva kulture i športa, izvršio konzervaciju i čišćenje predmeta. Autor postava Goran Borčić i koautor Josip Gelo s projektantskom kućom Restauro d.o.o. iz Sarajeva surađivali su na izradbi projektne dokumentacije i likovnome rješenju postava. Još 2001. godine u zbirci oružja i vojne opreme popisani su predmeti, no konkretniji radovi na stalnome postavu započeti su 2011. godine (sl. 13 i 14). Stalni se postav odlikuje raznovrsnoš-

ću i ljepotom izradbe pojedinih predmeta. U zbirci su izložena vojna oprema, hladno i vatreno oružje od XVII. stoljeća do posljednjega rata: tursko oružje, europsko oružje iz XIX. stoljeća i europsko oružje iz XX. stoljeća. Najveći broj izloženih primjeraka oružja jest orijentalno oružje ili oružje nastalo pod njihovim utjecajem (jatagani, sablje, mačevi) (Borčić, 2011, 2-3). U travnju 2012. godine postav je otvoren u okviru programa proslave Dana obrane Livna.

Sl. 15. Pogled u sakralni postav

Sakralni postav

Nastojeći da se javnosti barem privremeno izlože predmeti iz sakralne zbirke, FMGG se 2001. godine obratio Zoraidi Demori Staničić iz Konzervatorskoga odjela u Splitu i Lukreciji Pavičić Domijan iz Konzervatorskoga odjela u Zadru tražeći njihovu pomoć pri obradbi zbirke, izboru predmeta za restauraciju i izboru za privremeni postav sakralne zbirke.[19] Iduće su godine njih dvije u prizemlju zapadnoga samostanskog krila postavile privremeni postav koji je bio dostupan javnosti sve do 2009. godine. Zbog širenja knjižnice postav je skinut, da bi se nakon završetka adaptivnih i proširujućih radova na knjižnici (2012. godine) ponovno pristupilo postavljanju sakralnoga postava.

Autor koncepta postava Josip Gelo zajedno s muzejskim osobljem i uz pomoć fra Anđelka Baruna prostorno je i likovno oblikovao postav (sl. 15). U postavu je prikazan kratki pregled stanja u kojemu se nalazila Crkva u livanjskome kraju od dolaska franjevaca, gradnje prvoga franjevačkog samostana uz rijeku Bistricu u Livnu, zatim njegova rušenja, pa sve do ponovne gradnje franjevačkoga samostana i crkve na Gorici. Predmeti u postavu uglavnom su iz vremenskoga razdoblja od XVII. do XIX. stoljeća, makar su neki i iz ranijega razdoblja. U postavu su izložene knjige koje su pisali i rabili franjevci za pouku puka i kandidata za svećenike, a među njima je i prva knjiga na narodnome jeziku *Nauk krstjanski* fra Matije Divkovića iz 1611. godine. Liturgijsko posuđe domaćih i stranih majstora, zatim crkveno ruho, skulpture, umjetničke slike sakralne tematike, zvono sa srednjovjekovne crkve (1479.) i vrlo vrijedan prijenosni oltar triptih (1804.) na poseban način govore o životu i stradanju Crkve. Postav je otvoren 2012. godine i tako su završeni radovi na stalnim postavima u zapadnome samostanskom krilu.

Planovi

Od 2010. do 2013. godine poseban je naglasak na uređenju i prezentaciji stalnih postava jer su 2009. godine sklonjeni privremeni postavi etnografske, arheološke i sakralne zbirke. U preostalim slobodnim prostorijama FMGG-a planira se postaviti stalni etnografski i numizmatički postav. Etnografska zbirka obiluje tekstilnim, drvenim i metalnim predmetima uglavnom iz XIX. i XX. stoljeća. Kustos etnografske zbirke FMGG-a Jela Vrdoljak napravila je 2002. godine izbor i postavila privremeni postav u zapadnome samostanskom krilu. Zbog

[19] FMGG se početkom 2001. godine obratio Upravi za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture RH tražeći da mu se preporuče i ustupe dvije stručne osobe koje bi napravile izbor predmeta za postav i koje bi postavile privremeni sakralni postav. Uprava je angažirala Lukreciju Pavičić Domjan i Zoraidu Demori Staničić.

prostorne ograničenosti samo je manji broj predmeta mogao biti izložen. Kada je 2009. godine sklonjen privremeni postav etnografske zbirke, predmeti su odmah poslani u Zemaljski muzej u Sarajevo na konzervaciju i čišćenje. Radovi su završeni 2010. godine. Kako je stara škola bila obnovljena, a ujedno zbog njezina vanjskoga izgleda, značenja i starosti, članovi Upravnoga vijeće FMGG-a i muzejsko osoblje odlučili su u ove prostorije smjestiti stalni postav etnografske zbirke. Koncept postava osmislila je kustosica Jela Vrdoljak, a početak radova na postavu predviđamo u 2014. godini.

Tijekom 2014. godine FMGG također planira napraviti cjelovit uvid u numizmatičku zbirku u kojoj se nalaze kovanice iz predrimskoga i rimskoga doba, zatim srednjovjekovne kovanice i novac (kovani i papirnati) iz kasnijih razdoblja. U 2014. godini planirane su aktivnosti vezane za izradbu koncepta postava. Postavljanjem etnografske i numizmatičke zbirke bit će popunjene sve raspoložive izložbene prostorije predviđene za stalne postave. Filatelističkom zbirkom i pinakotekom FMGG će se detaljnije pozabaviti nakon završetka radova na stalnim postavima, a one će biti prigodno izlagane u višenamjenskoj dvorani predviđenoj za privremene postave i skupove povremenoga karaktera.

Trajni zadatak koji je Muzej postavio preda se jest inventiranje muzejske građe i kontinuirano poboljšanje tehničkih uvjeta kako u izložbenim prostorijama, tako i u muzejskim depoima. U 2014. godini FMGG također planira urediti depo za umjetničku zbirku, a u postojećim depoima poboljšati uvjete spremanja i čuvanja predmeta. Ono što je Muzeju također potrebno jest konzervatorsko-restauratorka radionica. Prostorija za radionicu predviđena je i uređena, a sada slijedi njezino opremanje odgovarajućom opremom. Jedna od važnijih aktivnosti u FMGG-u u idućemu razdoblju bit će rješavanje problema vlage u suterenu zapadnoga samostanskog dijela, a sukladno postignutim rezultatima odredit će se namjena postojećih prostorija.

Zaključak

Obnovom zapadnoga samostanskog krila, izgradnjom nove muzejske zgrade i obnovom stare škole uglavnom su završene planirane aktivnosti na muzejskoj infrastrukturi. Nakon završetka radova na stalnim postavima stvorit će se bolji uvjeti i stručno će osoblje moći više pozornosti pridati istraživačkim aktivnostima, arheološkim kampanjama, organiziranju radionica, izložbama povremenoga karaktera i izdavačkoj djelatnosti. Iako je FMGG u svome osamnaestogodišnjem radu objavljivao svoje publikacije, postojala je stalna potreba i težnja Upravnoga vijeća i djelatnika FMGG-a za pokretanjem muzejskoga časopisa *Cleune*. Konačno smo skupili snage i krenuli u taj projekt. Time se na neki način zaokružila vizija o FMGG-u, no odgovora na pitanje o trajnome rješenju statusa ustanove još uvijek nema. Naši prethodnici pokazali su nam kako se čuva kulturna baština u zgodno i nezgodno vrijeme. Nama ostaje samo vjera da će se naš naraštaj pokazati doraslim izazovima koji su pred nama.

Izvori i literatura

AFMGG
D-11/1995, D-59/2000, D-80/2002, D-232/2003, D-30/2000

AFSG
Sam. Sp. 21, kut. 93; *Kronika*, I., 174-175; Ljet.2, kut. 40; *Kronika, III.*, 343; Ljet. 3., kut. 41

Barišić, Vrgoč 2009
R. Barišić., M. Vrgoč, *Knjižnica Franjevačkog samostana na Gorici,* Franjevački samostan u Livnu, Livno 2009

Barun 2009
A. Barun, *Franjevački samostan na Gorici u Livnu*, Franjevački samostan u Livnu, Livno 2009

Barun 2011
A. Barun, *Turistička monografija,* Franjevački samostan Gorica Livno, Livno 2011

Borčić 2009
G. Borčić, *Zbirka oružja i vojne opreme Franjevačkog muzeja i galerije Gorica Livno*, Franjevački samostan u Livnu, Livno 2009

Gelo 2009
J. Gelo, *Franjevački muzej i galerija Gorica Livno, Gradnja i namjena muzejskih prostora*, Franjevački samostan u Livnu, Livno 2009

Karaula 2000
L. Karaula, *Slovo cerkveno*, Pro populo, Sarajevo 2000

Lozić
G. Lozić, *Adnotationes variae*: strojopis, Kupres 1864

Manđeralo 1992
S. Manđeralo, *Lozićev ilirski san*, Split/Livno 1992

Marić-Baković 2009
M. Marić, *Kršćanstvo u Livanjskom kraju do kraja srednjeg vijeka*, Franjevački samostan u Livnu, Livno 2009

Marić-Baković 2009
M. Marić-Baković, *Arheološka zbirka*, Franjevački samostan u Livnu, Livno 2009

Marić-Baković 2010
Marija Marić Baković, *Stalni postav arheološke zbirke*

Markov 2009
Ž. Markov, *Galerija likovnih umjetnosti*, Franjevački samostan u Livnu, Livno 2009

Petrinec, Šeparović, Vrdoljak 1999
M. Petrinec, T. Šeparović, B. M. Vrdoljak, *Franjevački muzej i galerija Gorica u Livnu,* Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu, Split 1999

Vrgoč 2005
M. Vrgoč, *Gorica – učilište Bosne Srebrene od 1858.-1905.*, Bosna franciscana 22, 43-86

Gorica Livno Franciscan Museum and Gallery

Key words: heritage, collections, museum, building, exhibits

The Gorica Livno Franciscan Museum and Gallery (FMGG), which is now a modern museum and gallery, has its roots in in the collections of the Franciscan Monastery of SS Peter and Paul at Gorica. Ever since the monastery was built in 1854, the Franciscan community has been collecting and safeguarding the heritage of the Livno and surrounding areas. Franciscans may justly be described as the guardians of cultural heritage, caring for the movable and immovable heritage of the Livno and surrounding areas and displaying items from the collections in the monastery's west wing.

In 1896 the guardian of Gorica, Fr. Antun Brešić, appealed to the Provincial Government in Sarajevo for permission to exhibit the collection of old arms in the monastery premises, and purchased a showcase in Split to display the numismatic collection. Items from other collections were also on show in the monastery: the archaeological and ethnographic collections, and paintings in the Gabriel Jurkić gallery. As the collections grew, so too did the Franciscan community develop the vision of establishing a monastery museum. In 1979 Fr. Bogdan Jolić, then guardian of Gorica, contacted the relevant local, regional, republic and state authorities to inform them of the intention by the Franciscans of Gorica to convert the west wing of the mastery into museum premises. This met with the approval of all the authorities, and would be a turning-point in the museum world in the Livno area.

In 1984 and 1985, to allow the Franciscans to vacate the west wing of the monastery, the monastery management embarked on the refurbishment of the east wing of the monastery to provide accommodation. On completion of the works in 1985, the Franciscans duly moved into the east wing, leaving the west wing vacant to be converted into museum premises. These works began in 1987, when the roof was replaced and the outside walls were repointed. When Fr. Tomo Maganjić took up the post of guardian, which he held from 1991 to 1995, work began on the refurbishment of the museum premises in the west wing, with financial support from the Republic Cultural Institute in Sarajevo, Livno Municipal Council, the Gorica monastery itself and, in particular, Fr. Jakov Kuprešanin. Once the works were completed and the Franciscan community had gained a more detailed insight into the wealth of cultural heritage, it decided to propose to Livno Municipal Council a joint venture to found the museum and gallery as a separate institution, which the Council agreed to. On 2 October 1995, Mirko Baković, for the Municipal Council, and Fr. Tomo Maganjić, for the monastery, signed an agreement to found the Gorica Livno Franciscan Museum and Gallery. The following year the Museum was registered at the High Court in Mostar, since when it has operated as a distinct legal entity. The adjective "Franciscan" was added in recognition of the Franciscans' making available for the Museum the west wing of the monastery and the entire cultural heritage they had been collecting for centuries.

The first collection was put on display in 1995 – a permanent memorial exhibition of paintings by Gabriel Jurkić. Work began in 1997 on a catalogue of the library, also housed in the west wing. The Franciscans soon realized that the premises were nowhere near large enough properly to exhibit the museum's holdings, and decided to hand over to the Museum a plot where there were monastery outbuildings, so a new museum building could be erected there. Fr. Bono Mate Vrdoljak played a

major part in developing and putting into effect the vision of a modern museum. Building works began in 2000, and in the meantime the museum staff, assisted by colleagues from other museums, worked on temporary museum exhibits.

FMGG is now housed in two separate buildings: the west wing of the monastery, and the new museum building. The west wing houses the library, the permanent exhibit of paintings by Gabriel Jurkić and the religious exhibits, while the new building contains the permanent archaeological exhibit, the collection of old arms and military equipment and, in the portico, the lapidarium of the archaeological collection. In 2007 the old school was restored, forming a single entity with the new museum building. In 2012 the old school was earmarked for the permanent exhibit of the ethnographic collection. The numismatic collection is still awaiting a permanent exhibit, which will be housed in the first-floor premises of the new museum already envisaged for that purpose.

As a modern museum and gallery, FMGG is equipped with the necessary infrastructure (exhibition premises with permanent exhibits, spaces for temporary exhibitions, a conservation-restoration workshop and store rooms), and has a wealth of cultural heritage in its various collections, as well as qualified staff. The Museum currently has a staff of seven. The current outgoings are covered with support from the Municipality and Canton, while for now, planned projects are financed by donations and support from various levels of government.

Marija Marić Baković, Gordana Car

Konzervatorsko-restauratorski radovi i rezultati najnovijih analiza na tekstilnome plaštu iz prapovijesnoga zemljanog tumula br. 16, Pustopolje, Kupres

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI I REZULTATI NAJNOVIJIH ANALIZA NA TEKSTILNOME PLAŠTU IZ PRAPOVIJESNOGA ZEMLJANOG TUMULA BR. 16, PUSTOPOLJE, KUPRES

Marija Marić Baković
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
Livno, BiH
m.maric.bakovic@fmgg-livno.com

Gordana Car
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za tekstil
Ilica 44, Zagreb, RH
gcar@h-r-z.hr

UDK:
903-307.3(497.6 Kupres, Pustopolje)“6373“]7.025
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 28. 2. 2013.
Prihvaćeno: 22. 3. 2013.

...unutra pjevaše ona Krasno i uza stan tkaše držeći zlaćani čunak.
(Homer, *Odiseja*, 5. pjevanje, Spilja Kalipsina, Čamac Odisejev, 43-147)

Tekst donosi pregled konzervatorsko-restauratorskih radova na tekstilnome plaštu iz bronča-nodobnoga tumula br. 16, na Pustopolju (Kupreško polje), smještenome u FMGG-u u Livnu. Dan je osvrt na okolnosti nalaza i na dosadašnje rezultate analiza vezanih za tekstil uključujući i radio-karbonsku analizu. U središtu zemljanoga tumula podignuta je drvena grobna konstrukcija u koju je položen pokojnik umotan u tekstilni plašta veličine 300 x 170 cm. Plašt tkan od vunenih vlakana, dobivenih od balkanskoga muflona ili divlje ovce, sačuvao se zbog anaerobnih uvjeta unutar tumu-la. Tijekom iskopavanja zbog nagle promjene mikroklimatskih uvjeta, inače čitav, plašt se raspao na 596 fragmenata različitih dimenzija. Mikroklimatski procesi u tumulu i proces raspadanja po-kojnikova tijela doveli su do velikih oštećenja platna. Pripremajući radove na stalnome arheolo-škom postavu, uočeno je kako fragmenti plašta zahtijevaju nov postupak konzervacije i restauracije te nov način prezentacije, nakon čega se pristupilo cjelovitu konzervatorsko-restauratorskomu zahvatu u organizaciji Hrvatskoga restauratorskog zavodu u suradnji s Tekstilno-tehnološkim fa-kultetom u Zagrebu. Nakon završenih radova pogrebni je plašt izložen u arheološkome postavu FMGG-a u Livnu.

Ključne riječi: prapovijesni plašt, Pustopolje, vunena vlakna, konzervatorsko-restauratorski radovi, rekonstrukcija tkanja, okomiti tkalački stan

Na Kupreškome polju[1] registriran je 51 zemljani tumul. Do sada je njih sedam istraživano. Pokazalo se da je samo tumul 16 na Pustopolju podignut iznad groba, dok su ostali vjerojatno podignuti kao kenotaf ili počasni, ritualni tumul bez groba. U lipnju i srpnju 1983. i 1984. godine izvedeno je sustavno arheološko iskopavanje velikoga tumula br. 16 na Pustopolju u organizaciji Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, pod vodstvom arheologa Alojza Benca (Benac, 1986, 53).

Tumul br. 16 kružni je humak izrađen od zemlje u kombinaciji s mahovinom, podignut iznad drvene grobne konstrukcije.[2] Pokojnik je bio položen u drveni lijes u zgrčenu položaju ruku podignutih do glave, bez odjeće i nakita, umotan u tekstilni plašt. Prema arheološkim nalazima i načinu ukopa smatralo se kako grobna konstrukcija pripada kulturi ranoga brončanog doba.[3] Na osnovi dobivenih rezultata iskopavanja i provedenih analiza dobrim se dijelom može rekonstruirati život brončanodobnoga kupreškog čovjeka.

Prema rezultatima antropološke analize u grob je ukopan muškarac visine 1,70 cm, dob u trenutku smrti procijenjena je na oko 60 godina (Benac, 1986, 65, 85). Vjerojatno je za života bio jedan od plemenskih ili rodovskih prvaka, na čelu dobro organizirane i blisko povezane stočarske zajednice koja je obitavala na Kupreškome polju. Drvena grobna konstrukcija i pogrebni obred pokazuju da su pogreb obavili nomadski stočari stepskoga podrijetla, koji su prihvatili određene kulturne elemente autohtonoga stanovništva zato što u ovome slučaju nije riječ o pokapanju u jamu, nego polaganju drvene konstrukcije na površinu zemlje (Benac, 1986, 74-76, 80).[4] Pripadali su posljednjemu valu velike indoeuropske seobe, zakašnjelomu selidbenom pokretu stepskih nomada u kojem bi Kupreško polje bilo najzapadnije područje do kojega su doprli (Benac, 1986, 79).

Stanovnici Kupreškoga polja bili su vješti obrađivači drveta. Daske od kojih je načinjen lijes usjecima su međusobno dobro uglavljene pa je lijes bio gotovo hermetički zatvoren (sl. 1). Drvo od kojega je izrađena konstrukcija jedna je vrsta brijesta *Ulmus leavis, Pall.* (Benac, 1986, 58, 92). Predmeti od drveta rijetko su sačuvani pa je ovaj lijes rijetka potvrda izrazito razvijene kulture obradbe drveta. Kao jedna od prečaka za učvršćivanje grobne konstrukcije uporabljena je drvena plaznica saonica (sl. 2). Budući da su i donji rubovi uzdužnih dasaka lijesa bili zaobljeni i prilagođeni za vuču, očito je da su pripadnici ove grupe na Kupreškome polju bili naviknuti na uporabu saonica i duge zime s mnogo snijega.

O razvijenoj kulturi obradbe drveta na Kupreškome polju svjedoče i drveni predmeti iz tumula na Dokanovoj glavici (Benac, 1986, 33). Riječ je o oruđu ili predmetima simbolične namjene, u svakome slučaju rijetko sačuvanim drvenim izrađevinama iz brončanoga doba. Biljni materijal kojim je bila obložena grobna konstrukcija pripada vrsti *Camelina sativa (L.) Crantz* ili, po domaću, lanik (Benac, 1986, 88). Ovo je jedan od najstarijih nalaza te biljke koja i danas uspijeva. Listovi lanika toksični su, ali sjemenke sadrže ulje koje se može rabiti za osvjetljavanje i izradbu sapuna, a utvrđene su i njegove nutritivne vrijednosti. Možemo pretpostaviti da su stanovnici Kupreškoga polja poznavali navedena svojstva ove biljke, možda su se njome služili radi određenoga konzerviranja grobnice.

[1] Krška visoravan, na nadmorskoj visini 1117 do 1150 m, površine 93 km², najveća dužina polja iznosi 24 km, a prosječna je širina polja 10 km.

[2] Na gornjoj površini tumula otkriveno je 16 naknadno ukopanih kasnosrednjovjekovnih grobova (Benac, 1986, 96).

[3] Prvotna starost ostataka određena je C14 analizom rađenoj na uzorku drveta iz grobne konstrukcije. Prema objavljenim rezultatima analize, koja je nakon iskopavanja načinjena u Institutu „Ruđer Bošković“ u Zagrebu, dobivena je konvencionalna starost od 3660 ± 120 godina prije sadašnjosti (Benac, 1986, 66, 93).

[4] Autohtonim elementima brončanodobnoga stanovništva na Kupreškome polju pripadaju i ulomci keramičkih posuda na Dokanovoj glavici i Poganoj glavici.

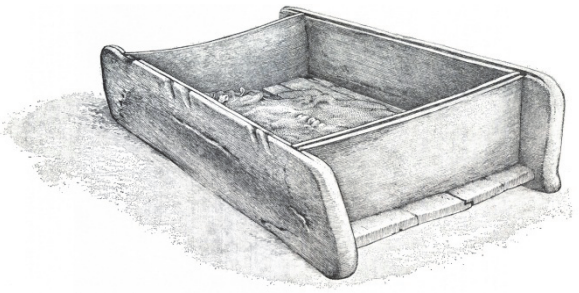

Sl. 1. Rekonstrukcija drvenoga sanduka
(crtež: Sead Čerkez)

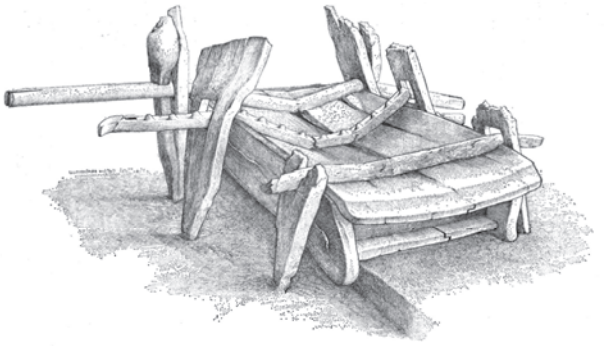

Sl. 2. Drvena grobna konstrukcija
(crtež: Sead Čerkez)

Zahvaljujući prapovijesnomu grobu još je jedna biljna vrsta identificirana na Kupreškome polju. Naime pri gradnji tumula služili su se mahovinom koja je svojom kompaktnošću mogla poslužiti za učvršćivanje zemljanoga plašta (Benac, 1986, 73, 75).[5] Kao nomadi, ondašnji su se stanovnici bavili stočarstvom i bili su vješti obrađivači kože. U unutrašnjosti lijesa podnica je bila prekrivena tankom životinjskom kožom koja je identificirana kao koža nekoga sisavca. Na Kupreškome polju nisu otkrivena prava naselja iz toga doba, što se može objasniti pretpostavkom o nomadskome načinu života i mijenjanju staništa. Jedini lokalitet koji upozorava na njihovo trajnije zadržavanje jest Pogana glavica u sjevernome dijelu Polja, na kojoj su uz tragove naseljavanja nađeni ulomci keramičkih posuda iz ranoga i srednjega brončanog doba (Benac, 1986, 80, T. 12, sl. 6-10) te brončani predmeti iz kasnoga brončanog doba, među kojima je sjekira tipa *kelt* i igla.[6] Noviji nalazi brončanih predmeta važan su pokazatelj kontinuiteta života na jednome lokalitetu na Kupreškome polju tijekom ranoga do kasnoga brončanog doba. Posve je sigurno da je kućnomu inventaru pripadao tkalački stan te da su s obzirom na sačuvani tekstilni plašt ondašnji stanovnici bili vješti pri obradbi vune i poznavali su tehniku tkanja.

Tekstilni grobni plašt iz zemljanoga tumula br. 16 na Pustopolju (inv. br. FMGG 6974)

Pokojnik položen u drveni lijes u središtu zemljanoga tumula bio je umotan u tekstilni plašt, dim. cca 300 x 170 cm, tako što je preklopljeni plašt prekrivao gotovo cijelu površinu lijesa (sl. 3). Plašt u koji je bio umotan pokojnik sačuvao se zbog anaerobnih uvjeta unutar tumula. Lijes je bio ispunjen vodom pa su pokojnik, tekstil i koža stalno ležali u vodi. Iznad i oko lijesa formirale su se tvrde kore tvoreći zatvoreno zvono koje je održavalo konstantnu vlagu oko drvene konstrukcije. Feroidne čestice na drvenoj konstrukciji i u lijesu, kao i trava *Camelina sativa* vjerojatno su pridonijeli konzervaciji. Slično djelovanje vjerojatno su imali i slojevi mahovine (Benac, 1986, 77). Posljedica djelovanja navedenih elemenata bila je održavanje cijele konstrukcije i njezine unutrašnjosti u prvotnome stanju, a došlo je i do djelomične mumifikacije pokojnika, pri čemu su osim kosturnih dijelova sačuvani i ostatci mekih tkiva (Benac, 1986, 61).

[5] I druge biljne vrste, zahvaljujući botaničkim analizama uzoraka s Dokanove glavice, identificirane su na Kupreškome polju (Benac, 1986, 34).

[6] Predmete je Muzeju ustupio Jure Pavić iz Podhuma. Riječ je o slučajnim nalazima tijekom stacioniranja hrvatske vojske na Poganoj glavici za vrijeme rata 1990-ih.

Sl. 3. Unutrašnjost drvenoga sanduka (crtež: Sead Čerkez)

Tijekom iskopavanja zbog nagle promjene mikroklimatskih uvjeta, inače čitav, plašt se raspao na 596 fragmenata raznih dimenzija. Iako fragmentiran, rubovi su se uglavnom očuvali na osnovi čega su utvrđene dimenzije plašta. Izrađen je od vunenih vlakana dobivenih od pripitomljenoga balkanskog muflona ili divlje ovce, na što upućuju niti vlakana različite debljine i dužine. Tekstilni plašt nije izvorno rađen za pogreb. Pretpostavlja se da je već rabljen prije nego je upotrijebljen za pogrebni ritual plemenskoga vođe kao dio pogrebne opreme. Veličina i oblik upućuju na to da je najvjerojatnije riječ o prekrivaču ili ogrtaču, bez naznaka krojenja i šivanja. Mjerenjem vunenih vlakana i analizom kvalitete vune[7] utvrđeno je kako je riječ o tipičnoj brončanodobnoj vuni, pri čemu su vrlo fina vlakna kombinirana s grubim te su vrlo vjerojatno neznatno pigmentirana.[8] Vuna nije u najboljemu stanju: mikroorganizmi su uništili vlakna te su sklona stezanju i lomljenju. Brončanodobna vuna rijetko je očuvana, najbliže usporedbe s vunom iz Pustopolja nalaze se u muflonskim vlaknima sa Sardinije te nalazima iz Lenk-Schnidejocha u Švicarskoj, gdje je vuna iz ranobrončanodobnoga tekstila slična nalazu iz Pustopolja (Rast-Eicher, 2012). Analiza bojenja tekstila pokazala je na tekstilu iz Pustopolja žute i crvene komponente koje se zasad ne mogu pobliže odrediti.[9] Pripada najranijim poznatim primjerima bojenoga tekstila u Europi.

Tkanje vunenoga plašta

Utvrđene su četiri različite tehnike tkanja kojima je izveden osnovni dio tkanine (1,1), veliki obrub (4,1), pletenica između obruba i osnovnoga dijela tkanine (2,2) te uži obrub (2,1) (sl. 4). Prije tkanja predenjem su se izrađivale niti izvlačenjem i upredanjem vlakana. Predenje se izvodilo pomoću vretena opterećena keramičkim pršljenom. Iako se moglo presti i bez vretena sukanjem vlakana među dlanovima, ili pomoću vretena bez pršljena vrteći ga u rukama ili valjajući na butinama, s obzirom na nalaze keramičkih pršljena na širemu susjednom području najvjerojatnije se prelo pomoću vretena opterećena keramičkim pršljenom. Pređa potke promjera je 0,7 – 0,9 mm te osnove 0,9 – 1,3 mm (Jørgensen, Grörmer, Marić Baković, 2012). Tkanje se izvodilo na vertikalnome tkalačkom stanu osnove otežane keramičkim utezima (sl. 5) (Ciszuk, Hammarlund,

[7] U okviru projekta CinBA 2010-2013, u kolovozu 2011. godine, Muzej su posjetile Lise Bender Jørgensen (Odjel za arheologiju i religijske studije Norveškoga sveučilišta za znanost i tehnologiju Trondheim) i Karina Grömer (Odjel za prapovijest, Nacionalno povijesni muzej u Beču), pritom su za potrebe radiokarbonske i drugih analiza uzeti uzorci vlakana prapovijesnoga tekstila, čiji su rezultati uključeni u ovaj rad.

[8] Mjerenje i analiza vunenih vlakana na osnovi uzorka niti osnove i potke provedeno je u okviru CinBA projekta (Antoinette Rast-Eicher, ArcheoTex, Ennenda, Switzerland).

[9] Analiza provedena u okviru CinBA projekta (M. van Bomell, R. Hoffmann-de Keizer, Cultural Heritage Agency of the Netherlands, Amsterdam).

Sl. 4. Detalj tkanja tekstilnoga plašta (crtež: Sead Čerkez)

Sl. 5. Rekonstrukcija tkalačkoga stana u Arheološkome postavu FMGG-a

2008, 122), na što ukazuju i nalazi keramičkih piramidalnih utega iz istoga razdoblja s obližnjega livanjskoga i duvanjskoga područja (Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 52-53). Također, iako manje vjerojatno, nije isključeno tkanje na vertikalnome tkalačkom stanu zadanih dimenzija s dvije poprečne šipke koje su se mogle napinjati te su se pri snovanju oko njih obavijale niti osnove tako da bi se odmah dobilo dva živa ruba. Druga dva ruba nastala su utkivanjem potkā.[10] Širina tkanja može upućivati na potrebu sudjelovanja više od jedne osobe u postupku tkanja, što je bilo uobičajeno tijekom brončanoga doba. Tekstil iz Pustopolja dobro se uklapa u kontekst suvremenoga brončanodobnog tekstila. Tehnologijom izradbe (tkanje na tkalačkome stanu osnove otežane utezima) te sama vuna može se najbolje usporediti s tekstilom iz srednje Europe (Jørgensen, Grörmer, Marić Baković, 2012).

Povijest tkanja

Umjetnost tkanja pojavila se u jugozapadnoj Aziji početkom neolitika odakle se raširila u Europu. Najstariji tekstil datira iz sedmoga tisućljeća prije Krista. Svi sačuvani ostatci tekstila iz neolitičkoga razdoblja biljnoga su podrijetla, uglavnom izrađivani od lana (Jørgensen, 1992, 114). Lan te ostala biljna vlakna kao materijal za izradbu tkanina prethodili su vuni. Smatra se da se vuna na području jugozapadne Azije počela rabiti neovisno o koži i mesu životinje početkom neolitika (Barber, 1991, 25). Zoološki podatci upućuju na uzgoj ovaca tijekom osmoga tisućljeća prije Krista. Ipak, ovce s vunom pojavljuju se nekoliko tisućljeća poslije. Uzorci vunenoga tekstila nađeni u spilji Nahal Mishmar (Palestina) smještaju se u četvrto tisućljeće prije Krista ili u razdoblje eneolitika (Jørgensen, 1992, 114).

[10] Na pomoći oko rekonstrukcije tkanja zahvaljujemo dr. sc. Stani Kovačević, izv. prof. (Zavod za projektiranje i menadžment tekstila, TTF).

Najstariji tekstil na području Europe potječe iz četvrtoga tisućljeća prije Krista i pripada kulturi Funnel Beaker (uzorci iz Švicarske, Francuske i Moravske), izrađivan je isključivo od biljnih vlakana hrasta, lipe, vrbe i lana. Dijelovi tekstila na području Srednje i Sjeverne Europe, koji uz biljna dijelom sadrže i vunena vlakna, datiraju od 2900. do 2400. godina prije Krista (Jørgensen, 1992, 114-116) i prvi je vuneni tekstil na europskome području. Najstariji nalazi tekstila na području Europe u cijelosti tkani od vune datiraju u rano brončano doba. Vuna je uz kožu i krzno imala glavnu ulogu u hladnijim krajevima tijekom brončanodobnih razdoblja. Odlikovala se mekoćom, toplinom, dobrom izolacijom i vodonepropusnošću, za razliku od lana koji je krut i hladan. Prirodna rastezljivost vunenih vlakana omogućivala je iznimnu elastičnost vunene pređe. U najranijim razdobljima vuna se dobivala od divlje ovce ili muflona čiji je uzgoj započeo na području jugozapadne Azije odakle se proširio Sredozemljem i u unutrašnjost. Ranobrončanodobne ovce odlikovale su se dlakavošću, po čemu se nisu znatno razlikovale od europskoga muflona. Vremenom su vunena vlakna u ovaca postala zastupljenija (Broudy, 1979, 24-25, 29, sl. 1.6, 1.7). Što se tiče tehnika tkanja, najraniji likovni prikazi iz razdoblja neolitika odnose se na horizontalni tkalački stan s osnovom napetom između dviju greda koje drže četiri klina (Broudy, 1979, 14-15, sl. 1-8). Tijekom neolitika započelo je i tkanje na vertikalnome tkalačkom stanu osnove otežane keramičkim utezima (Broudy, 1979, 16-19). Tijekom brončanodobnih razdoblja novina su poprječne šipke kojima su se širile niti osnove (Broudy, 1979, 23-25).

Datiranje vunenoga plašta iz Pustopolja

Nakon prvotnoga datiranja grobne konstrukcije na osnovi uzorka drvenoga lijesa u međuvremenu je postalo moguće radiokarbonsko datiranje na malome uzorku tekstilnih vlakana. Datiranje pogrebnoga plašta analizom radiokarbonskim ugljikom provedeno je na Kraljevskome institutu umjetničke baštine (IRPA) u Bruxellesu, Belgija.[11] Na osnovi kalibriranih datuma tekstil se datira u razdoblje između 1495. i 1435. godina prije Krista (3195 +/-30, konvencionalna C14 starost izražena u godinama prije sadašnjosti). Rezultati ranijega datiranja na uzorku drveta lijesa objavljeni su i donose konvencionalnu starost od 3660 +/-120 godina prije sadašnjosti (Benac, 1986, 66, 93). Lako je uočiti odstupanja u konvencionalnoj starosti dvaju uzoraka unutar jedne grobne cjeline. To nas je potaklo na dodatna istraživanja.[12] Naravno, time se otvara mnogo dvojbā, na što smo se osvrnuli u zaključnim razmatranjima.

Rekonstrukcija tkanja vunenoga plašta

Detaljnom tehničkom analizom fragmenata vunenoga plašta utvrđene su tri vrste živih rubova bez tragova međusobnoga spajanja na osnovi čega se pretpostavlja da plašt nije sastavljen od više tkanih dijelova nego je otkan u jednome dijelu. Snovanje i tkanje izvedeno je u neprekinutu nizu. Na osnovi navedenih zaključaka u suradnji s Odjelom za tekstil Škole primijenjene umjetnosti i dizajna te Zavodom za projektiranje i menadžment tekstila u Zagrebu otkan je uzorak vunene tkanine neprekinutoga snovanja i tkanja u vezovima otkrivenim na prapovijesnome plaštu.[13] Snovanje vunene

[11] Radiokarbonsko datiranje metodom AMS proveo je Mark Van Strydonck, Kraljevski institut za umjetničku baštinu (IRPA), Bruxelles, Belgija. Za kalibraciju je rabljen program OxCal v3.10 Bronk Ramsey.

[12] Zahvaljujemo dr. sc. Ines Krajcar Bronić, znanstvenoj savjetnici na Institutu „Ruđer Bošković“ u Zagrebu na pomoći i zanimljivoj diskusiji koja nam je donijela nove spoznaje, a kojima ćemo se više posvetiti u novome radu.

[13] Vesna Pleše, prof. etnologije i Ljiljana Hajdarović, dipl. ing. tekstilne tehnologije (Škola primjenjene umjetnosti i dizajna) te dr. sc. Stana Kovačević, izv. prof. (Zavod za projektiranje i menadžment tekstila). Upravo je prof.

pređe izvršeno je na priručnome okviru između dviju metalnih šipaka.[14] Proces tkanja tekao je istom niti od donje šipke prema gornjoj utvrđenim redoslijedom (sl. 6):

1. rips
2. ukrasna pletenica
3. platno
4. rips

Sl. 6. Rekonstrukcija tkanja prapovijesnog plašta (foto: HRZ)

Otkani uzorak skinut je sa šipaka nakon što je nit početka i nit završetka uvučena u tkaninu. Uzorak gotovoga tkanja namočen je u vodu kako bi se tkanje zgusnulo, a rubovi ojačali. Izložen je gotovi posušeni uzorak tkanja.

Zatečeno stanje i istražni radovi

Različiti mikroklimatski procesi u tumulu i proces raspadanja pokojnikova tijela koje je bilo omotano plaštem doveli su do slabljenja strukture vlakana, promjene boje i nastanka mrlja na tekstilnome plaštu. Također promjenom mikroklimatskih uvjeta u drvenome lijesu tijekom iskopavanja došlo je do raspadanja tkanine na dijelove. Nakon iskapanja prvotna restauracija fragmenata plašta u Sarajevu obuhvatila je konsolidiranje fragmenata polivinilacetatom (PVA)[15] te njihovo smještanje u dvije ploče (dim. 143 x 107 x 1 cm) unutar sendviča staklenih ploha rubno silikoniziranih. Prapovijesni plašt bio je izložen u Hotelu „Adria ski“ u Kupresu, nakon čega je pohranjen u Zavičajni muzej „Hasan Brkić“ u Livnu. Početkom rata 1990-ih plašt i ostali dijelovi iz prapovijesnoga tumula br. 16 sklonjeni su i zaštićeni da bi najposlije bili pohranjeni u Franjevački muzej i galeriju Gorica – Livno.

Pripremajući radove na stalnome arheološkome postavu, uočeno je kako ranije primijenjeni postupak nije prihvatljiv kako s obzirom na očuvanje, tako i s obzirom na prezentaciju plašta te kako zahtijeva novi konzervatorsko-restauratorski postupak i nov način prezentacije.[16] Novomu postupku konzervatorsko-restauratorskih radova prethodili su istražni radovi na referentnim uzorcima fragmenata koji su izvađeni između staklenih ploha (Car, 2008).[17] Rezultati istražnih i početnih konzervatorsko-restauratorskih radova potvrdili su da je riječ o vunenim vlaknima. Fragmenti tkanine blago su deformirani kompresijom, izrazito su kruti i nefleksibilni zbog PVA konsolidanta. Vidljivo je osipanje vlakana te mjestimično učinak valjane tkanine (neprepoznatljive strukture tkanja). Na osnovi dobivenih rezultata pristupilo se cjelovitom konzervatorsko-

Kovačević uočila da je snovanje i tkanje izvedeno u neprekinutu nizu.

[14] Otkani uzorak nije ni u kakvome omjeru prema plaštu.

[15] Dodatne laboratorijske analize potvrdile su da je tekstil impregniran „poliamidnom sintetskom smolom“, Prirodoslovni laboratorij HRZ, analiziranje FT-IR spektroskopijom, lab. izvj. br. 13510, 07. listopada 2009.

[16] Izlaganje u dvije ploče unutar staklenih ploha pokazalo se neprikladnim rješenjem ponajprije stoga što je riječ o jedinstvenoj cjelini plašta. Nadalje fragmenti nisu slagani logikom rubova ili prema sličnosti, nego tako da se ispune staklene površine koje su ionako krhke fragmente dodatno opterećivale.

[17] Provedeno je mikrobiološko istraživanje u Zavodu za industrijsku ekologiju Fakulteta kemijskoga inženjerstva i tehnologije; laboratorijsko analiziranje u Zavodu za materijale, vlakna i ispitivanje tekstila Tekstilno-tehnološkoga fakulteta; uklanjanje PVA konsolidanta i silikonskoga ljepila; relaksiranje očišćenih fragmenata te mjerenje pH vrijednosti neekstrahiranih i ekstrahiranih uzoraka.

restauratorskom zahvatu u organizaciji Hrvatskoga restauratorskog zavodu u Zagrebu (voditeljica radova Gordana Car, konzervator restaurator), u suradnji s Tekstilno-tehnološkim fakultetom u Zagrebu (dr. Edita Vujasinović, dipl. ing. Marina Martek, Zavod za materijale, vlakna i ispitivanje tekstila).[18] Konzervatorsko-restauratorski radovi provedeni su 2009. i 2010. godine.

Konzervatorsko-restauratorski radovi

Čišćenje fragmenata grobnoga plašta

Postupak čišćenja, odnosno uklanjanja konsolidanta i nečistoća s fragmenata plašta izveden je u Zavodu za materijale, vlakna i ispitivanje tekstila Tekstilno-tehnološkoga fakulteta u Zagrebu.[19] Cilj je bio pronaći što manje destruktivan način čišćenja. Radi toga je izabran postupak čišćenja diklormetanom (CH_2Cl_2) kojim se s vunenih vlakana uklanjaju primjese poput masnoća i raznih preparacija bez opasnosti od oštećenja. Fragmenti su potopljeni u diklormetan uz zagrijavanje do 30 °C te su nakon dva i pol sata stavljeni u sušionik na sušenje. Tijekom čišćenja u otapalu je došlo do neznatnoga osipanja vunenih vlakana. Kako bi se vlakna odvojila, otapalo je filtrirano preko Büchnerova lijevka.[20] Nakon čišćenja tretirani su fragmenti fleksibilniji, svjetliji i mekši, istodobno nije uklonjen ni jedan zatečeni površinski materijal (vivijanit, zemlja, koža), što omogućuje eventualno dodatno proučavanje u budućnosti.

Relaksiranje fragmenata i nanošenje tiloze

Relaksiranje fragmenata destiliranom vodom i vodenom parom rabilo se kako bi se izravnale niti osnove i potke i presavijenih dijelova fragmenata (sl. 7).[21] Nakon ekstrahiranja fragmenti su postali vrlo krhki, što je zahtijevalo premazivanje tilozom (1% otopina tiloze) kako bi se dobila dovoljna količina vlage i djelomično spriječilo osipanje vlakana. Tijekom ravnanja i sušenja na sobnoj temperaturi fragmenti su se okretali radi ravnomjernoga sušenja (sl. 8).

Sl. 7. Relaksiranje fragmenata (foto: HRZ)

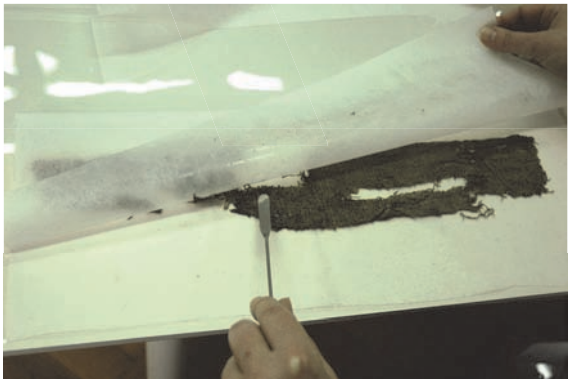

Sl. 8. Ravnanje niti nakon nanošenja tylose (foto: HRZ)

[18] Radi lakšega prijenosa i daljnjega tretiranja 596 fragmenata plašta podijeljeno je u 16 mapa dim. 30 x 50 cm i 40 x 80 cm.

[19] Izvješće dipl. ing. Marine Martek o procesu uklanjanja PVA s fragmenata.

[20] Dio porculanskoga laboratorijskog pribora, koji služi za filtriranje preko filtar-papira, na kojem su se odvojila vunena vlakna.

[21] Prvi postupak relaksiranja proveden je u zatvorenome sustavu *sympatex*, bugačice natopljene destiliranom vodom, i melinex u trajanju od dva sata. Drugi način relaksiranja proveden je u improviziranoj zatvorenoj komori ispuštajući vodene pare ultrasonic parnim uređajem na temperaturi do 60 °C.

Mikroskopsko istraživanje fragmenata pomoću Dino-Lite mikroskopa

Svaki je fragment pregledan Dino-Lite mikroskopom (Digital hand microscope), pri čemu su zanimljivi detalji snimljeni. Na mnogim su fragmentima vidljivi kristalići vivijanita (sl. 9, 1-2).[22] Pojedini fragmenti imaju vidljive ostatke kože (sl. 10, 1-2), a mikroskopski su uočene i neutvrđene nakupine različitih nijansa oker boje (sl. 11, 1-2). Snimljeni su detalji tkanja, živih rubova (sl. 12, 1-3) i pletenica, pri čemu je utvrđen jedini ugao živoga ruba (sl. 13).

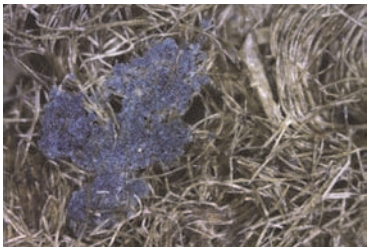

Sl. 9, 1-2. Fragmenti s kristalićima vivijanita (foto: HRZ)

Sl. 10, 1-2. Fragmenti s ostatcima kože (foto: HRZ)

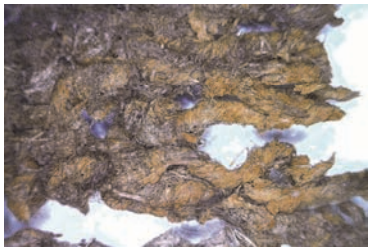

Sl. 11, 1-2. Fragmenti s ostatcima oker nakupina (foto: HRZ)

Sl. 12, 1-3. Fragmenti živoga ruba (foto: HRZ)

Sl. 13. Sačuvani ugao živoga ruba (foto: HRZ)

[22] Hidratizirani željezni fosfat (u prirodi se javlja kao sekundarni mineral) bezbojan je, ali na zraku zbog djelomične oksidacije željeza dobiva modru boju.

Slaganje fragmenata u cjelinu

Zbog velike fragmentiranosti tekstilnoga plašta i zbog nedostatka informacija kojima bi se odredile izvorne dimenzije plašta izmjereni su fragmenti sa živim rubovima. Dužina fragmenata s običnim živim rubovima iznosi oko 570 cm, podjelom na dva jednaka dijela dobila se pretpostavljena dužina plašta. Tomu je još pridodana širina živih rubova na jednoj (rips R ½) i drugoj strani (rips R ¼). Određena je širina plašta od oko 170 cm. Prema tomu ukupne dimenzije plašta iznose minimalno 300 x 170 cm. Visina rubnoga, uvjetno rečeno donjega dijela s pletenicom i ripsom R ¼ jest oko 9 cm, a rubnoga gornjeg dijela s ripsom R ½ oko 4 cm.

Fragmenti su slagani na podlozi od pamučne tkanine *beige* boje. Prvo su složeni živi rubovi, a zatim su ostali fragmenti, svrstani prema nijansama smeđe-žute boje, ostatcima kože, debljini i mrljama, složeni na pamučnu podlogu unutar živih rubova (sl. 14, 15). Složeni su fragmenti prekriveni finom monofilamentnom mrežicom koja je zatim prišivena uokolo svakoga fragmenta za podlogu, svilenim filamentom (sl. 16, 17). Tako je svaki fragment plašta uglavljen zasebno kako se ne bi pomicali iz položaja. Pamučna tkanina sa složenim fragmentima položena je na ravnu podložnu ploču.

Sl. 14. Slaganje fragmenata na pamučnu podlogu (foto: HRZ)

Sl. 16. Fragmenti prekriveni monofilamentnom mrežicom (foto: HRZ)

Sl. 15. Fragmenti složeni na pamučnoj podlozi (foto: HRZ)

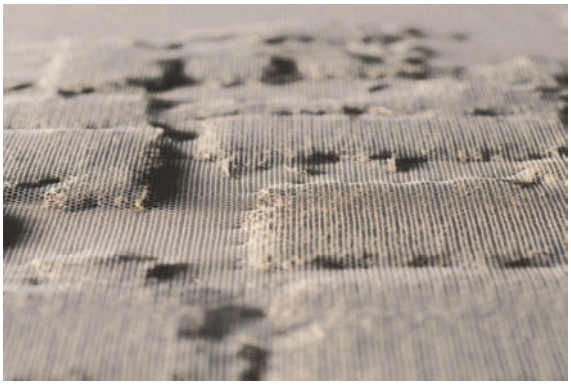

Sl. 17. Makro-snimka uglavljenih fragmenata (foto: HRZ)

Priprema podložnih ploča[23]

Za osnovnu podlogu rabljen je saćasti beskiselinski karton (13 mm) čiji su rubovi ojačani japanskim papirom, trakama beskiselinskoga kartona debljine 3 mm te lanenom ljepljivom trakom. Bijela pamučna tkanina prvi je sloj postavljen na kartonsku ploču. Zategnuta je i fiksirana na poleđini kartona (5 cm od rubova) pomoću reverzibilnoga termoplastičnog ljepila (Mowilith DMC2). Kao sljedeći vanjski sloj s obje je strane postavljena lanena tkanina tamnosmeđe boje (sl. 18).

Sl. 18. Priprema podložnih ploča (foto: HRZ)

Učvršćivanje fragmenata na podložne ploče

Na pripremljene kartonske ploče položena je pamučna tkanina sa složenim fragmentima prapovijesnoga tekstila. Pričvršćena je tako da se dobije okvir i prostor za rukovanje (sl. 19, 20.) i da se 15 cm uokolo vidi tamna lanena podloga (sl. 21).

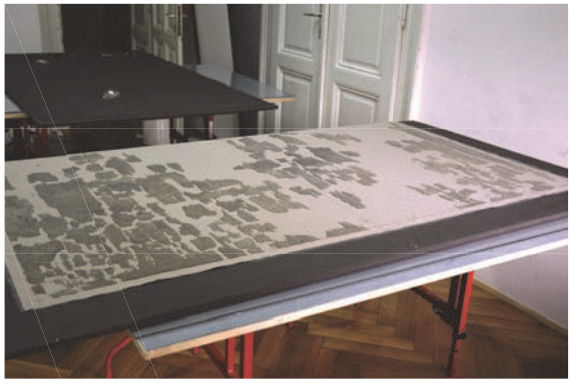

Sl. 19. Fragmenti položeni na podložnu ploču (foto: HRZ)

Transport od HRZ-a do FMGG-a

Da bi se izbjegla svaka mogućnost oštećenja, ploče s fragmentima plašta obložene su zaštitnim jastucima od svile i žutice ispunjenim termoplastičnom poliesterskom vatom. Zatim su umotane u sloj Tyveka (poliesterski zaštitni netkani materijal). Tako pripremljene ploče položene su u posebno izrađen drveni kovčeg.

Sl. 20. Fiksiranje fragmenata na podložnu ploču (foto: HRZ)

Prezentacija plašta

S obzirom na krhkost i osjetljivost materijala najpravilniji način prezentacije jest na ravnoj podložnoj konstrukciji, vodoravno položenoj u vitrinu.

[23] Zbog transporta i prvotno predviđene vitrine zadanih dimenzija, prilagođene dimenzijama 200 x 170 cm, fragmenti tekstila podijeljeni su na tri jednake podložne ploče koje se u konačnici spajaju u cjelinu dimenzija 330 x 200 cm, zajedno s rubovima podložne konstrukcije.

Sl. 21. Prapovijesni plašt nakon završenih konzervatorsko-restauratorskih radova (foto: HRZ)

Vitrina u koju je izložen prapovijesni plašt jest vertikalna konstrukcija na nosivome postolju. Budući da je vuna kao vlakno higroskopna, preporučuju se više vrijednosti relativne vlažnosti, oko 55% RV, pri temperaturi od 18 ˚C. Radi toga je podložna konstrukcija s fragmentima plašta položena na rešetkastu podlogu od suhoga mekog drveta unutar vitrine. Vitrina je postavljena u izdvojenome zamračenom dijelu arheološkoga postava gdje se djelomično mogu kontrolirati mikroklimatski uvjeti. Preporučene su minimalne vrijednosti UV zračenja i svjetlosti do 50 luksa.[24] Da bi se zadovoljile navedene vrijednosti te postigla ravnomjerna rasvjeta čitave površine plašta, za svjetlosna tijela odabrana su optička vlakna.

Cilj je bio, uz zadovoljavanje muzeoloških i mikroklimatskih uvjeta, ostvariti i vizualnu preglednost čitavoga tekstilnog plašta, čemu će uz ravnomjernu, iako prigušenu, osvijetljenost pridonijeti i mogućnost kruženja oko vitrine i preglednost svih dijelova plašta.

U stalnome postavu arheološke zbirke FMGG-a, osim vunenoga plašta, iz tumula br. 16 izloženi su lijes i dijelovi grobne konstrukcije (sl. 22) te pokojnikovi ostatci.

Sl. 22. Drveni sanduk iz tumula br. 16 u Arheološkome postavu FMGG-a

[24] UV zračenje do 75 µW/lumena (20 mW/m²), a preporuka je da bude i manje od 25 µW/lumena (6mW/m²).

Zaključna razmatranja

Iako je riječ o zatvorenoj grobnoj cjelini i tekstilni plašt ne smijemo promatrati izdvojeno iz konteksta te cjeline, u tekstu je naglasak upravo na pogrebnome tekstilnom plaštu. Povod su tomu najnoviji konzervatorsko-restauratorski radovi na tekstilu te rezultati najnovijih analiza napravljenih na vlaknima tekstila u okviru projekta CinBA 2010-2013.

Cilj je ovoga rada upoznati stručnu i širu javnost s najnovijim rezultatima vezanima za istraživanje tekstila te upozoriti na potrebu daljnjega istraživanja tumula na Kupreškome polju. Zadatak je Muzeja proširiti istraživanja i na druge dijelove iz grobne konstrukcije u skladu s novim mogućnostima te tako u cijelosti dokumentirati i objaviti nalaze iz prapovijesnoga tumula br. 16. To se ponajprije odnosi na ostatke kostura uz koji su slijepljeni i fragmenti tekstila.

Činjenica je kako nam znanost u službi arheologije, u skladu s novim tehničkim i znanstvenim dostignućima, omogućuje pristup informacijama koje nam ranije nisu bile dostupne.[25] To se prvotno odnosi na radiokarbonsku analizu metodom akceleratorske masene spektometrije (AMS) na vrlo malome uzorku vlakana tekstila, što prije nije bilo moguće. Naime kalibrirani datum tekstila dao je vrijednost između 1495. i 1435. godine prije Krista, odnosno konvencionalnu starost od 3195 +/-30 god. prije sadašnjosti, za razliku od analize rađene sredinom 1980-ih na uzorku drveta iz grobne konstrukcije koja je dala konvencionalnu starost od 3660 +/-120 god. prije sadašnjosti. Razlika u određenoj starosti unutar zatvorene grobne cjeline nije prihvatljiva. Teško je povjerovati da je drvo za izradbu lijesa bilo staro dvjesto ili više godina. Treba uzeti u obzir činjenicu da je uzorak tekstila na kojemu je rađena nova C14 analiza bio izložen raznim mikroklimatskim i drugim čimbenicima koji su mogli dovesti do kontaminacije, što bi rezultiralo novim apsolutnokronološkim vrijednostima. Do kontaminacije suvremenim ugljikom tijekom obradbe može doći i zbog male količine potrebnoga uzorka (Krajcar-Bronić, 2008). S druge strane novije rezultate analize tekstila možemo prihvatiti pouzdanijima s obzirom na preciznija mjerenja na vrlo malome uzorku metodom AMS radiokarbonskoga datiranja. Klasičnim C14 datiranjem broje se raspadi radioaktivnoga izotopa C14, dok se AMS metodom ne broje samo raspadi nego ukupan broj C14 izotopa u odnosu na broj izotopa C12. Stoga je AMS datiranje preciznije, s manje pogrješaka.

Prihvaćanjem novijih rezultata analize C14 na uzorku tekstila kao pouzdanijih otvaraju se mnoge kulturno-povijesne dvojbe. Ako su godine 1495. – 1435. prije Krista točne za datiranje plašta, tada grob plemenskoga vođe iz tumula u Pustopolju na Kupreškome polju ne će pripadati ranomu nego srednjemu brončanom dobu. Time se otvaraju i brojna pitanja vezana za krajnje odjeke velike indoeuropske seobe na ovome području i za stepske nomade koji su bili nositelji kulture pokapanja mrtvih u zgrčenome položaju pod tumulima. Nije upitno pripada li grobna konstrukcija u kojoj je nađen tekstilni plašt kulturi stepskih nomada s usvojenim autohtonim običajima. Svi elementi pogrebnoga ukopa – drvena konstrukcija sa simbolikom drvene kuće, biljni materijal, životinjska koža, tekstil, položaj pokojnika te saonički način dopremanja lijesa – elementi su koji korespondiraju s elementima nomadskoga ukopa u Panoniji i dalje prema Istoku. S obzirom na najnovije rezultate iz prapovijesnoga groba na Kupreškome polju ostaje jedino dvojba o krajnjoj vremenskoj granici prodiranja elemenata kulture stepskih nomada na područje prema Zapadu, gotovo do Jadranskoga mora. Kako je

[25] Pri tome mislimo na sredinu 1980-ih kada su napravljene prve analize nakon iskopavanja prapovijesnoga groba. Nažalost, izvorna dokumentacija istraživanih tumula nije sačuvana u CBI-u u Sarajevu.

već navedeno, riječ je o posljednjim odjecima velike indoeuropske seobe, višestoljetnome procesu koji se na velikome području Europe odvijao u etapama u kojima su se izmjenjivali mali i veliki pokreti pojedinačnih skupina, međusobno neovisnih (Benac, 1986, 78).

U tome kontekstu tumačimo i grobni ukop pod tumulom br. 16 koji je očito pripadao zakašnjelomu selidbenom pokretu stepskih nomada. U tom se smislu možemo osvrnuti i na ostale istražene tumule na Kupreškome polju. To se posebno odnosi na tumul br. 37 na Dokanovoj glavici koji po načinu podizanja uz uporabu mahovine najviše korespondira tumulu br. 16 na Pustopolju, iako nije riječ o grobnome ukopu, nego o kultnome tumulu ili kenotafu (Benac, 1986, 41). Ovalna jama u središnjemu dijelu tumula odgovara pogrebnomu obredu stepskih nomada, a tipologijom keramičkih ulomaka i rezultatima C14 analize pedološkoga odjela iz Hamburga (Benac, 1986, 32) tumul je datiran u rano brončano doba, što je dodatno išlo u prilog datiranju tumula br. 16 iz Pustopolja također u rano brončano doba.[26] Ovdje se moramo osvrnuti i na rezultate C14 analize ugljena iz istoga tumula na Dokanovoj glavici rađene u Berlinu,[27] kojima je tumul datiran u srednje do kasno brončano doba.[28] Te druge rezultate Benac nije uzeo u obzir zato što su odstupali od datiranja keramičkih nalaza te se nisu uklapali u onodobne rezultate iz tumula br. 16 iz Pustopolja.

Nakon ovdje iznesenih podataka možemo samo zaključiti kako će nam nova istraživanja i dobiveni rezultati ipak pridonijeti jasnijoj arheološkoj slici čitavoga procesa koji se tijekom brončanodobnih razdoblja odvijao na Kupreškome polju.[29] Ostavljamo otvorenom polemiku je li uzorak tekstila kontaminiran, što bi rezultiralo novim apsolutnokronološkim vrijednostima, ili novo radiokarbonsko datiranje metodom AMS možemo prihvatiti kao preciznije te time grobnu konstrukciju pod tumulom 16 datirati u srednje brončano doba.

Što se tiče konzervatorsko-restauratorskoga dijela, nameću se dva pitanja. Kako su se elementi grobne konstrukcije tako dobro sačuvali, a to se posebno odnosi na tekstil kao izrazito osjetljiv materijal, te kako pridonijeti što trajnijoj zaštiti tih elemenata? Prvo, tomu u prilog išlo je nekoliko činjenica: lijes ispunjen vodom, tri crvene kore iznad konstrukcije groba koje su oblikovale zvono, čime se održavala trajna vlaga, feroidna supstancija te trava lanik i mahovina. Posljedica djelovanja navedenih elemenata bila je održavanje cijele konstrukcije i njezine unutrašnjosti u prvotnome stanju. Drugo, kontroliranje mikroklimatskih uvjeta u kojima se čuvaju dijelovi grobne konstrukcije pridonijet će njihovoj dugotrajnoj zaštiti. To se prvotno odnosi na preporučene vrijednosti relativne vlage i temperature te vrijednosti UV zračenja i svjetlosti. Potreba da se nalazi iz tumula predoče javnosti otežava osiguravanje navedenih uvjeta, ali na nama je da nađemo najbolji omjer između zaštite i vizualne prezentacije imajući na umu da je zaštita eksponata primarna.

[26] Nažalost, drveni predmeti iz tumula na Dokanovoj glavici nisu sačuvani ili u najmanju ruku nije poznata njihova sudbina.

[27] Laboratorij nekadašnjega Centralnog instituta za staru povijest i arheologiju Akademije nauka Njemačke Demokratske Republike.

[28] Dobivene vrijednosti C14 analize uzoraka ugljena iz tumula na Dokanovoj glavici jesu: 2980 +/-60, 3030 +/-50, 3140 +/-50 god. prije sadašnjosti (Benac, 1986, 32).

[29] Ipak je riječ o arheološki nedovoljno istraženome području, što bi arheologe prapovjesničare trebalo ponukati na nova istraživanja.

Kratice

AMS
Akceleratorska masena spektometrija
HRZ
Hrvatski restauratorski zavod u Zagrebu
FMGG
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
TTF
Tekstilno tehnološki fakultet u Zagrebu
ANUBIH
Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
CinBA
Creativity and Craft Production in Middle and Late Bronze Age Europe
CBI
Centar za balkanološka ispitivanja
IRPA
Institut Royal du patrimoine artistique
PVA
Polivinil acetat

Literatura

Barber 1991
E. W. Barber, *Prehistoric Textiles: The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages*, Princeton, New Yersey 1991

Benac 1986
A. Benac, *Praistorijski tumuli na Kupreškom polju*, Djela ANUBiH knj. 64, CBI knj. 5, Sarajevo 1986

Benac 1990
A. Benac, *Recently excavated Bronze Age tumuli in the Kupreško polje, Bosnia, Yugoslavia,* Antiquity vol. 64, No. 243, University of York 1990, 327-333

Broudy 1979
E. Broudy, *The Book of The Loom: a history of the handloom from ancient time to the present*, New York 1979

Car 2008
G.Car, *Izvješće o provedenim istražnim konzervatorsko-restauratorskim radovima na fragmentima grobnog plašta iz prapovijesnog zemljanog tumula br. 16, Pustopolje Kupreško, u vlasništvu Franjevačkog muzeja i galerije Gorica Livno, BiH*, neobjavljeno izvješće u Arhivu FMGG Livno i HRZ, Zagreb 2008

Car 2010
G. Car, *Izvješće o provedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima na fragmentima grobnog plašta iz prapovijesnog zemljanog tumula br. 16, Pustopolje Kupreško, u vlasništvu Franjevačkog muzeja i galerije Gorica Livno, BiH*, neobjavljeno izvješće u Arhivu FMGG Livno i HRZ, Zagreb 2010

Ciszuk, Hammarlund 2008
M. Ciszuk, L. Hammarlund, *Roman looms - a study of craftsmanship and technology in the Mons Claudianus Textile Project,* in C. Alfaro, L. Karale, I. Boesken Kanold, R. Haubrichs, *(ed.) Vestidos, textiles y tintes : actas del II symposium internacional sobre textiles y tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo,* Valencia 2008,119-134

Jørgensen 1992
L. B. Jørgensen, *North European Textiles until AD 1000*, Aarhus University Press, 1992

Jørgensen, Grömer 2011
L. B. Jørgensen, K. Grömer, *Textile Remains from Early Bronze Age Tumulus grave No. 16 in Pustopolje*, Textile Analysis Report, Projekt CinBA 2010-2013, August 2011

Jørgensen, Grömer, Marić Baković 2012
L. B. Jørgensen, K, Görmer, M. Marić Baković, *An Early Wool Textile from Pustopolje, Bosnia-Hercegovina* (unpublished)

Krajcar-Bronić 2008
I.Krajcar-Bronić, *Datiranje arheoloških artefakata metodom C14*, Predavanje u gradskom muzeju Sisak, Institut Ruđer Bošković 2008/60

Petrinec, Šeparović, Vrdoljak 1999
M. Petrinec, T. Šeparović, B. M.Vrdoljak, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, Split 1999

Rast-Eicher 2012
A. Rast-Eicher, *Pustopolje, tumulus grave 16: wool quality*, ArcheoTex, Ennenda, Switzerland 2012 (Arhiv FMGG Livno)

Van Strydonck 2012
M. Van Strydonck, *Radiocarbon dating report: Kupres – Bosnia Herzegovina*, Brussel 2012 (Arhiv FMGG Livno)

Conservation-restoration works and results of the latest analyses of the textile shroud from prehistoric earth tumulus no. 16, Pustopolje, Kupres

Key words: prehistoric shroud, Pustopolje, wool fibre, conservation-restoration works, reconstruction of the fabric, vertical loom

Tumulus no. 16 at Pustopolje is a round barrow made of earth and moss over a wooden tomb structure. Systematic archaeological excavations led by Alojz Benac were conducted in 1983 and 1984. The deceased, laid in a wooden coffin in the middle of the tumulus, was wrapped in a textile shroud. Radio carbon dating using the AMS method yielded a date of between 1495 and 1435 BCE (3915 +/- 30 years before present).

Anthropological analysis revealed that the grave contained a male about 170 cm in height, who died at the age of about sixty. He was a leading tribal or clan figure heading a well-organized nomadic herding community. The nomadic herding inhabitants of the Kupres polje were skilled woodworkers and leather-workers, and also knew how to spin and weave wool. The shroud in which the deceased was wrapped was of woollen fibres, probably from a mouflon or wild sheep. This is typical Bronze Age wool, combining very fine fibres with coarse ones. The shroud, which had been preserved intact by the anaerobic conditions within the tumulus, disintegrated into 596 fragments of various sizes on exposure to the sudden change in microclimatic conditions during the excavation. A detailed technical analysis of the fragments of the woollen shroud revealed three kinds of live edges with no indication that they had been joined together, suggesting that it was woven as a single piece, probably on a vertical loom with pottery loom weights. Four different weaving techniques were identified on the body of the shroud, with a wide and a narrow border and decorative braid. The various microclimatic processes within the tumulus combined with the decomposition of the corpse caused the structure of the fibres to deteriorate and the colour to change, as well as leaving stains on the fabric. Analysis of the dyes revealed that the shroud had been dyed yellow and red, using unidentified dye-stuffs, making it one of the earliest known examples of dyed textile in Europe. The fabric from Pustopolje fits well into the context of Bronze Age textiles, and the spinning and weaving techniques, like the wool itself, correspond most closely to those of textiles from central Europe.

During preparatory works for the permanent archaeological exhibit at FMGG, it was found that previous conservation and restoration procedures were unacceptable for both the preservation and the presentation of the shroud, necessitating further conservation and restoration as well as a new method of presentation. Comprehensive conservation-restoration works were undertaken in 2009 and 2010 under the auspices of the Croatian Restoration Institute in association with the Textile Technology Faculty in Zagreb. The fragments of the shroud were cleaned to remove consolidants and dirt using dichlormethane (CH_2Cl_2), which removes admixtures such as grease and various preparations from the woollen fibres without risk of damage. The fragments were relaxed using distilled water and steam to flatten the warp and weft and the oversewn parts of the fragments.

After extraction, the fragments became extremely fragile, necessitating the application of 1% tylose to achieve sufficient moisture and help to prevent the fibres from falling away. Each fragment was studied under a Dino-Lite microscope. Vivianite crystals could be seen

on many of the fragments, and traces of leather were also visible on some. Because of the fragmentary nature of the textile and the absence of information that would allow for the original size of the shroud to be determined, the fragments with live edges were measured, indicating that the shroud had measured at least 300 x 170 cm. The fragments were laid on a backing of beige cotton fabric, beginning with the live edges and followed by the other fragments, laid on the backing within the live edges according to the shades of brown-yellow dye, traces of leather, thickness and staining. Once laid, the fragments were covered with a fine monofilament net which was then stitched to the backing around each of the fragments. On account of the fragility and sensitivity of the material, the most appropriate method of presentation is on a flat horizontal base inside a display case. The base consists of acid-free honeycomb card covered with white cotton and then with dark brown woollen fabric. Since wool is hygroscopic, a relatively high humidity level of about 55% is recommended, with a temperature of 18° C and minimal UV radiation and light levels of up to 50 lux. The aim was to ensure satisfactory museological and microclimatic conditions as well as allowing for a view of the entire shroud. The permanent archaeological exhibit includes the coffin, part of the tomb structure and the remains of the deceased from tumulus no. 16 as well as the shroud.

Andrijana Pravidur

Prapovijesne igračke i minijaturne posude iz zbirke Zemaljskoga muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu

PRAPOVIJESNE IGRAČKE I MINIJATURNE POSUDE IZ ZBIRKE ZEMALJSKOGA MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE U SARAJEVU

Andrijana Pravidur
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Odjel za arheologiju
Zmaja od Bosne 3
71000 Sarajevo, BiH
andrijana.pravidur@gmail.com

UDK: 902/904(497.6 Sarajevo)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 30. 10. 2012.
Prihvaćeno: 22. 3. 2013.

Igračke i minijaturne posude posebna su i česta skupina nalaza u prapovijesnim bosanskohercegovačkim naseljima. Ovi predmeti, koji nisu prikladni za svakodnevnu uporabu, a često se stavljaju u kultni kontekst, rijetko se kao predmeti nepoznate namjene ili samo kao minijaturni predmeti interpretiraju u kontekstu dječjega svijeta. U radu su predstavljene dječje igračke i minijaturne posude s prapovijesnih lokaliteta u Bosni i Hercegovini od kojih većina nikada nije objavljena, a nalaze se u zbirci Zemaljskoga muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Cilj je analizom ovih predmeta prepoznati dječje igračke koje svjedoče o djetetovoj ulozi u svakodnevici prapovijesnoga svijeta odraslih.

Ključne riječi: minijaturne posude, prapovijesne igračke, materijalna kultura, arheologija djetinjstva, modeli, brončano i željezno doba, prapovijesna zbirka Zemaljskoga muzeja Bosne i Hercegovine

Uvod i povijesni pregled istraživanja

Igra je jedan od neizostavnih oblika ljudskoga ponašanja kojim čovjek izražava svoje društvene sposobnosti od najranijega djetinjstva do kasne životne dobi. Međutim igra, kao posve obična i svakodnevna pojava u dječjemu životu, malo je istraživana i interpretirana kao jedan od neizostavnih oblika ljudskoga ponašanja. Od najstarijih vremena pa do danas djeca su podjednako osjećala potrebu za igrom, neovisno o kulturnim dostignućima društva u kojemu su živjela. Zadovoljavajući svoju znatiželju, prvobitno su se služila različitim predmetima pronađenima u prirodi. U kasnijim razdobljima, obilježenima proizvodnjom i uporabom sve većega broja prirodnih resursa, povećava se i izbor predmeta za igru, pa tako i igra postaje složeniji i edukativniji oblik zabave uz pomoć koje dijete uči oponašajući odrasle.

Nerijetko se zaboravlja da igre i igračke znače kudikamo više od puke dječje razbibrige. U tom je smislu važno naglasiti da dijete promatra i proživljava svijet oko sebe, poglavito svijet najužega obiteljskog kruga. Igrajući se, dijete oponaša aktivnosti starijih članova zajednice i služi se predmetima za svakodnevnu uporabu. Tako većina igračaka oponaša pred-

mete i alat iz životnoga okružja, što ukazuje na činjenicu da su se djeca u najranijemu djetinjstvu kroz igru učila svladavati osnovne i svakodnevne aktivnosti.

Dijete, kao pojedinačni sudionik kulture prapovijesnoga društva, uglavnom se identificira analizom načina pokapanja, ostataka kostura te etnografskim analizama (Baxter, 2008, 166; Fahlander, 2011, 2012; Grimm, 2000; Kamp, 2001, 428; Lillehammer, 2000, 21; Roveland, 2000; Turek, 2000, 425; Wilkie, 2000). Važnost uloge djeteta i djetinjstva u prapovijesti sve se više prepoznaje zahvaljujući arheološkim nalazima. Posljednjih je godina zapažen porast zanimanja za proučavanje djeteta i djetinjstva u različitim razdobljima (Bacvarov, 2008; Baxter, 2005, 2008; Crawford, Shepherd, 2007; Dommanes, Wrigglesworth, 2008; Fahlander, 2011; 2012; Halcrow, Tayles, 2008; Kamp, 2001, 2002; Lillehammer, 2010; Sofaer Derevenski, 2000; Scott, 1999).

O djetetovoj ulozi u prapovijesnoj zajednici mnogo govore dječje igračke iz toga doba. Promatrajući minijaturne rukotvorine, lako se može zaključiti ponajprije o aktivnosti djece u okviru manufakturne proizvodnje, koja se osim u keramičkoj produkciji nedvojbeno očitavala i u litičkoj i tekstilnoj industriji. Ta aktivnost nije bila samo puka dječja igra, nego i način svladavanja tehničkih vještina i znanja koja su se stjecala i učila već u najmlađoj dobi i koja su bila od velike važnosti za opstanak pojedinca i cjelokupne zajednice. Stoga je u tome surječju važno naglasiti neizostavnu pedagošku i edukativnu dimenziju (Voigt, 2002, 258) iz koje proizlaze vještine nužne za opstanak. S druge strane, usporedo sa svladavanjem temeljnih vještina, te su aktivnosti bile usmjerene i na spoznavanje i prihvaćanje kulturnoga identiteta zajednice te tradicije, društvenih i duhovnih vrijednosti u kojima je dijete odrastalo.

Fundus prapovijesne zbirke Zemaljskoga muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, između ostaloga, čini i bogata riznica u znanstvenoj i široj javnosti zanemarenih i malo poznatih arheoloških predmeta koji se mogu svrstati u skupinu *dječjih igračaka*. Osvrćući se na povijest istraživanja i relevantnu arheološku literaturu, može se zapaziti da su ti predmeti redovito zanemarivani ili promatrani kroz prizmu uopćenih zaključaka. U literaturi se tako spominju samo usput, uglavnom u surječju tipološke obradbe materijala s određenoga lokaliteta, redovito reduciranim brojem primjeraka, a ozbiljnijih interpretativnih pokušaja nikada nije ni bilo. Dosadašnja istraživanja, koja nisu podjednako interpretirala različite aspekte društvenoga razvoja, nisu do kraja odredila ulogu i odnos minijaturnih predmeta u cjelokupnome repertoaru nalaza s pojedinih bosanskohercegovačkih lokaliteta. Posljedica je toga velik broj neobjavljenih predmeta kojima se mjesto pronašlo tek u zabilješci inventarne knjige. S druge strane određen broj predmeta nije ni registriran u cjelokupnome fundusu pa stoga ni brojčano stanje ove zbirke u konačnici nije poznato. Uzrok su tomu uglavnom nesustavna arheološka istraživanja s početka XX. stoljeća u kojima često nije pobliže zapažen ni zabilježen kontekst ovakve vrste nalaza.

Upravo zbog neodređena konteksta i slaba zanimanja skupina ove vrste predmeta interpretirana je uglavnom površno i uopćeno. Stoga se minijaturne posude, koje oblikom, a poglavito dimenzijama nisu prikladne za svakodnevnu uporabu, nerijetko interpretiraju kao posude kultna značenja, često kao posude nepoznate namjene ili samo kao minijaturne, odnosno male posude (Fiala, 1890, 214; Radimský-Hoernes, 1895, T. 4, 13-15; Ćurčić, 1900, 110, sl. 32, 33, 34; Truhelka, 1901, 255, 256, T. 3, sl. 1, T. 4, sl. 9, T. 15. sl. 3, 4; Truhelka, 1902, 140, 536; Truhelka, 1903, 377, 378, 534, T. 44, sl. 16, 18, 22, 24; Truhelka, 1904, 233). Upravo zbog ovakva određenja predmeti u kojima se nedvojbeno zrcali društvena komponenta jedne zajednice često su neopravdano manje važni i marginalizirani u kontekstu interpretacije važ-

noga pokazatelja o svakodnevnome životu. Tek se ponegdje u starijoj i gotovo rijetko u novijoj literaturi igračke, a potom i minijaturne posude, interpretiraju u značenju dječjih igračaka[1] (Radimský, 1893, 46, sl: 12, 13; Radimský, 1895, 47, sl. 12, 13; Fiala, 1897, 306, sl. 36, 37, 38, 39; Truhelka, 1901, 266, T. 15, sl. 11, 12, 13, 19, T. 18, sl. 5, 10; Truhelka, 1902, 140, sl. 12, 15, 18, T. 5; Truhelka, 1903, 379; Truhelka, 1904, 233, 234, T. 57, sl. 11, 14, 16; Truhelka, 1906, 226, T. 65, sl. 1, 3, 4; Truhelka, 1914, 50, 99, sl. 4, sl. 78: 1-24; Ćurčić, 1908, 157, 160, 178; 1908a, 372; Mandić, 1929, 37, 38, 39, T. 2: f, h, I, T. 3: e, f, T. 4: j; Mandić, 1931, 2, T. 2, sl. 2; Lopac, 1957, 327; Marić, 1958, 250; Balen-Letunić, 1982; Balen-Letunić, Rendić-Miočević, 1982a, 2012; Durman, 1988, 16, 19, kat. 24, kat. 49; Bakarić, 1991, 7; Harding, 2004, 276; Sakara-Sučević, 2004, 89; 2007, 72; Balj, 2009; 2010; Burkowski, 2009, 289-230, kat. 19, 30-35; Marijan, 2010, 34; Mihovilić, 2011, 23). Izuzmemo li radove koji se konkretno bave ovom temom, primjetno je da se interpretacija, koja ipak u nešto konkretnijem smislu determinira ovu vrstu nalaza, zasniva na uopćenu objašnjenju bez zadiranja u dublji smisao interpretacije, često u kontekstu pretpostavke i mogućega atribuiranja u okviru dječjega svijeta. Pored toga što je priličan broj minijaturnih nalaza pronašao mjesto u nizu pretpostavljenih funkcija, nerijetko su se minijaturne posude, upravo zbog svoje veličine, u konačnici poistovjećivale s posudicama za taljenje metala. Neke od njih danas su zasigurno pronašle odgovarajuću determinaciju u tome kontekstu (Truhelka, 1901, 241, T. 5, sl. 17, 18, 19; Burkowski, 2009, 289, kat. 14), no tek će arheometalurška istraživanja i analize eventualnih ostataka metala u posudicama kao i njihove uglavnom rustične modelacije debelih stijenkā u kontekstu nalaza donijeti konkretnije izdvajanje toga specifičnog metalurškog materijala. U pokušaju evaluacije pozicije i statusa djeteta u prapovijesnome društvu potrebno je usredotočiti se na indikativne i specifične izvore podataka, gdje su upravo igračke jedan od glavnih i evidentnih dokaza koji čini direktnu poveznicu s dječjim svijetom (Högberg, 1999; Turek, 2000, 428; Wilkie, 2000, 101; Lillehammer, 2010, 16, 29).

Model, minijatura ili igračka

Pri pokušajima interpretacije minijaturnih predmeta u literaturi se redovito susreće i termin *model* (Truhelka, 1906, 220; Truhelka, 1914, 95; Marić, 1964, 31; Čović, 1976, 201; Čović, 1983, 397; Čović, 1984, 114; Čović, 1984a, 31; Raunig, 2004, 27; Marijan, 2010, 37). Zanimljivo je zapaziti da se uporaba ovoga termina nikada ne odnosi na minijaturne posude, nego na posebnu skupinu predmeta koja umanjenim predloškom oponaša postojeće objekte u životnome okružju zajednice. Izraz *model* ukazuje na oponašanje izvornika u reduciranu obliku težeći pritom izrazitoj preciznosti i autentičnosti (Bailey, 2005, 29). Samim time izradba modela lišena je subjektivne interpretacije stvaratelja, a kao takvi, u većini slučajeva, mogu biti valjano sredstvo za interpretaciju uskoga životnog okružja društvene zajednice.

Iako izraz *model* zbog uglavnom nedovoljno jasne uloge predmeta implicira votivni karakter, on u konačnici ne mora biti usko interpretiran samo i jedino, kako to obično biva, na području duhovnih i religijskih sadržaja. Unatoč često uvriježenu mišljenju da je oblikovanje ovakve vrste predmeta uvjetovano religijskom dimenzijom, svojevrstan simbolički karakter u

[1] Pa i ovakva nešto konkretnija interpretacija u literaturi je uglavnom temeljena na opisu, a ponekad samo na nabrajanju karakterističnoga materijala. U novijoj literaturi može se zapaziti nešto sustavnija obradba i analiza sa sličnim materijalom prapovijesnih kultura na širem zemljopisnom području. U tome kontekstu izdvajaju se radovi Balen-Letunić 1982, Balen-Letunić & Rendić-Miočević 1982a, 2012; Balj 2009, 2010, kao rijetki primjeri sustavne interpretacije dječjih igračaka u društvu prapovijesnoga čovjeka.

obliku zaštite ili kulta ne isključuje istodobnu, možda i važniju, dimenziju predmeta i u namjeni dječje igračke. S druge strane, oslikavajući postojeće objekte iz svakodnevnoga života, iako često minijaturni oblikom, ali nadasve detaljno izrađeni, modeli posve realistično interpretiraju nekada postojeće izvorne oblike iz čovjekova najužega životnog okružja, što svakako govori o višeznačnoj ulozi ovih nalaza.

Termin *minijatura* u literaturi se gotovo redovito susreće u okviru keramičke produkcije lončarstva, uglavnom pri determiniranju malenih posuda. Uporaba ovakve terminologije u svakom je slučaju uvjetovana kriterijem veličine na temelju koje se te posude, zbog njihove namjene, izdvajaju iz uobičajena keramičkoga inventara i svakodnevne uporabe, čime se njihova utilitarnost, pa samim time i njihovo značenje, posve zanemaruje. Ono što razlikuje minijaturne predmete od modela svakako je slobodna interpretacija stvaratelja, pri čemu konačan izraz predmeta ovisi o vještini i mašti interpretatora (Bailey, 2005, 29). Da značenje izraza *minijaturna posuda* u potpunosti odgovara opisu takvih predmeta, možemo slikovito predočiti usporedimo li ih s oblicima posuda standardnih veličina. Iako su i te posude znatno reducirane veličinom, u temeljnome obliku ukazuju na sličnosti s postojećim keramografskim repertoarom te se u tome smislu lako mogu uspoređivati s posudama za svakodnevnu uporabu.

Minijaturne posude često se ne mogu kronološki konkretnije odrediti. Razlog su tomu posebnost izgleda, nepoznavanje konteksta nalaza te stilskih i dekorativnih obilježja koje su iznimno primjenjivane na oblicima ovakvih posuda. Unatoč tomu one su iznimna kulturnopovijesna vrijednost i dragocjeno svjedočanstvo za osvjetljavanje odnosa između odraslih članova društva i djece. Kako god te predmete okarakterizirali, jedno je sigurno: i modeli i minijaturne posude oblikom i načinom izradbe oponašaju predmete iz svakodnevne uporabe i bližega životnog okružja. Ta činjenica sama po sebi govori mnogo ako u tim predmetima prepoznamo mogućnost uočavanja i stvaranja predodžaba o danas neočuvanim predmetima i oblicima koji su činili inventar životne svakodnevice prapovijesnoga čovjeka.

U posljednje su vrijeme dječje igračke, kao izraz u literaturi, sve češće prepoznatljive u fundusu prapovijesnih nalaza. Taj pojam, kojim se interpretira relativno rijetka i ograničena skupina nalaza, s vremenom se proširio i na repertoar minijaturnih predmeta koji su nizom parametara i kriterija kroz metodološki pristup u analizi ovih nalaza prepoznati kao dječje igračke (Kamp *et al,* 1999, 2001). Uz osnovne karakteristike, kao što su oblici, dimenzije, fakture i vještina izradbe, kriterij praktične utilitarnosti zapravo je jedan od važnijih parametara koji izdvaja te predmete u okvir dječjih igračaka (Balj, 2009, 24; Balj, 2010, 39). Analizirajući tehnike i način modelacije, vrlo se jasno mogu razaznati predmeti koji su rad iskusnih i vještih ruku odraslih namijenjenih dječjoj igri te predmeti koji su sigurno rezultat dječje igre (nepravilnost i nepreciznost izradbe). U svakome slučaju postavljanjem ovakvih kriterija pri analizi minijaturnih predmeta svakako se ukazuje na razdvojbu utilitarnih, svakodnevnih posuda od onih koje su namijenjene igri ili su rezultat dječje igre.

Analiza skupine dječjih igračaka

Očuvana i danas dostupna arheološka građa u surječju dječjih igračaka iz prapovijesnoga vremena relativno je skromna. Najzastupljenije primjerke čine minijaturni antropomorfni i zoomorfni oblici, zvečke, repertoar kućnoga namještaja te minijaturni modeli čamaca koji su uglavnom izrađivani u drvetu (Balj, 2010, 37; Balen-Letunić, 2012, 23). Materijal od kojega su igračke napravljene vrlo je podložan zubu vremena, čime je ograničena i njihova trajnost.

To je jedan od razloga zašto se očuvao vrlo malen broj arheoloških predmeta koji se mogu uvrstiti u kontekst igračaka. Većinom su ostali očuvani predmeti izrađeni od trajnijega materijala: keramike, kosti (Reitz-Wing, 2008, 133, 276) i, rjeđe, metala. Treba imati na umu i svakako pretpostaviti da su se u kontekstu dječjih igračaka pronašli i različiti gotovi predmeti nađeni u prirodi poput kamenih oblutaka, drvenih štapova, sjemenkā i plodova (Balen-Letunić, 2012, 13). Ti predmeti nisu zahtijevali nikakvu, ili pak minimalnu, modelaciju pri čemu je izbor materijala uvelike ovisio o zemljopisnim i gospodarskim prilikama. Također rijetki su i arheološki nalazi igračaka načinjenih od prirodnih i organskih materijala biljnoga i životinjskoga podrijetla (Callow, 2006, 67; Lillehammer, 2010, 30), a koji su se mogli pronaći u domaćinstvima u svakodnevnoj uporabi.

Igračke, kao društveno obilježje, ujedno su zrcalile i način života pa su uglavnom izrađivane od drveta, trske, slame, kože, tekstila i sličnih materijala koji su zbog organskoga podrijetla podložni propadanju te se kao takve nisu uspjele očuvati do danas (Balen-Letunić, Rendić-Miočević, 1982a, Balen-Letunić, 2012, 13). Stoga je gotovo većina danas poznatih i očuvanih igračaka izrađena od gline, što i nije iznenađujuća činjenica s obzirom na to da je taj lako dostupan i neiscrpan prirodni materijal omogućio intenzivnu keramičku proizvodnju u okviru društvenih zajednica prapovijesnih naselja. S druge pak strane glina je podatna za lako modeliranje i oblikovanje, a u tehnološkome postupku obradbe pečenjem postaje čvrst i otporan materijal (Balen-Letunić, 2012, 15) pa je, između ostaloga, i najčešći materijal za izradbu igračaka.

Repertoar dječjih igračaka iz zbirke Zemaljskoga muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu potječe s različitih, redovito naseobinskih lokaliteta. Vremenski su pozicionirane u okvir kronološke određenosti lokaliteta, a riječ je o brončanome i željeznome razdoblju. Malobrojna, ali indikativna skupina tih predmeta (kat. 1-18, T. 1: 1-11, T. 2: 12-18) izdvaja se nešto drukčijom namjenom i ulogom u svakodnevnome životu i odnosu između starijih članova zajednice i djece. Ponajprije se može zapaziti redovito siguran i vješt rad ruke odrasle osobe pri modeliranju predmeta koji su isključivo namijenjeni djeci. No, pored atribuiranja u okviru dječjih igračaka, namjena ove skupine predmeta svakako proizlazi iz edukativnih, društveno-gospodarskih, pa i religioznih karakteristika društva. Također se može uočiti da su ti predmeti oblikom, veličinom i funkcijom posve jasno predodređeni uzrastu djeteta kojemu su namijenjeni.

U ovoj skupini predmeta posve su lako uočljivi i prepoznatljivi pojedini primjerci koji oblikom i namjenom u potpunosti proizlaze iz svakodnevnih aktivnosti u interakciji odraslih s djecom. To su ponajprije vrlo često pronalažene dječje zvečke raznih oblika i dimenzija, koje i danas u većoj mjeri interpretiraju i zadržavaju oblik i ulogu gotovo istovjetnu prapovijesnim primjercima. Svi primjerci potječu s lokaliteta Donja Dolina kod Bosanske Gradiške, koji je za sada jedini lokalitet na području Bosne i Hercegovini na kojemu su zabilježeni nalazi zvečkā. Jednu od primjeraka (sl. 1: 1, kat. 1, T. 1: 1) i Truhelka (Truhelka, 1906, 226, T. 45, sl. 2; Truhelka, 1914, 99, sl. 78, 7) interpretira i definira kao najstariji poznati predmet namijenjen dječjoj zabavi. S likovnoga gledišta, način izvedbe, sklad proporcija i simetričan izraz zasigurno odaje rad sigurne ruke odrasle osobe. Ova igračka, načinjena od gline, jednostavna je oblika bikonične forme jabučice čiji gornji konus završava izbočenjem u obliku puce, a donji konus čini kompaktnu cjelinu s drškom. Naturalistički pristup u načinu izraza tek je toliki da bi zadovoljio namjenu predmeta, pri čemu je izostavljena dekorativna interpretacija ukrasa.

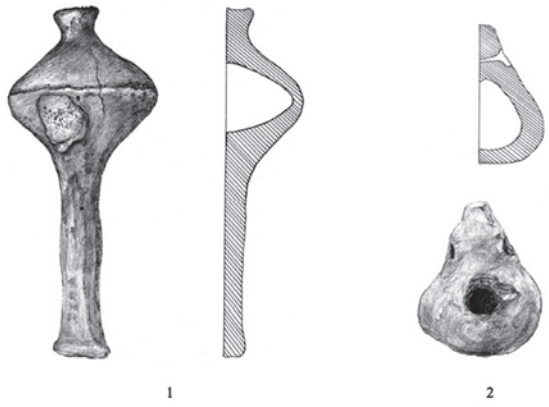

Sl. 1. Primjeri dječjih igračaka, zvečke s lokaliteta Donja Dolina (crtež: D. Sinančević)

Važnost koja se pridavala ovoj vrsti predmeta ogleda se u maštovitosti izradbe još jednoga primjerka zvečke iz Donje Doline (kat. 3, T. 1: 3). Nepravilna bikoničnoga izgleda zvečka s donje strane završava izbočinom u obliku puce, a cijela površina perforirana ubodima igle zanimljiv je dekorativni izričaj. Druga dječja zvečka oblikom je nešto drukčija, no istovjetne namjene (sl. 1: 2, kat. 2, T. 2: 2). Modelirana tako da se može objesiti iznad dječjega krevetića, zvečka odaje maštovit rad stvaratelja, ali ne toliko sigurne ruke u oblikovanju i izrazu. Ipak, kao takva u potpunosti odgovara namjeni predmeta. Najzanimljiviji oblik svakako je najmanji primjer zvečke iz Donje Doline (kat. 7, T. 1: 7), koju samo u ilustraciji, zajedno s predodžbama antropomorfnih figura, donosi Marić u svome radu o ovome lokalitetu (Marić, 1964, T. 24, sl. 6). Iako se Marić pri interpretaciji skupine antropomorfne glinene plastike, u koju ubraja i pet ljudskih statueta, ni u kojemu kontekstu ne referira na ovaj nalaz (Marić, 1964, 55, T. 24, sl. 1-5), pregledom materijala, zbog izrazito zanimljiva oblika koji se ne može uvrstiti u antropomorfne oblike, utvrđeno je da je riječ o dječjoj igrački, o zvečki. Naime kuglice u unutrašnjosti korpusa dodatno ukazuju na to da je riječ o predmetu iz skupine posebne namjene.

U kontekstu interpretacije ove vrste predmeta i sličnosti u načinu oblikovanja forme, a zasigurno kroz istovjetnu namjenu, mogu se pronaći najbliže usporedbe na području Hrvatske, i to u primjerima zvečaka s lokaliteta Sv. Petar Ludbreški u okviru grupe Martijanec – Kaptol (Vinski-Gasparini, 1987, T. 23, sl. 4; Šimek, 2004, 90, sl. 9, kat. 20) i Dalj – Busija (Hoffiler, 1938, T. 36, sl. 13; Šimić, 2004, 268, kat. 18). Kod svih sedam primjera zvečaka (sl. 1: 1, 2, kat. 1-7, T. 1: 1-7) zanimljivo je to što gotovo i nema ponavljanja već izvedenih oblika, što ukazuje na raznovrstan repertoar posve novih i drukčijih forma. Pa i varijacija formā koje potječu iz već postojećih oblika izuzimanjem ili dodavanjem uglavnom dekorativnih elemenata čine opet zaseban oblikovni izričaj. Ovakav način interpretacije ukazuje na veliku pomnost i maštovito umijeće stvaratelja, ali i značenje koje se pridavalo ovim predmetima u životu prapovijesnoga društva. Na kraju, zbog posebne namjene potrebno je istaknuti da se ova skupina predmeta svakako može konkretnije determinirati u okvir dječjih igračaka, a koje su bile namijenjene posve maloj djeci, odnosno bebama. Stoga se može reći da su zvečke rezultat individualne proizvodnje te se prije mogu pripisati užemu obiteljskom kontekstu, a ne kontekstu zajednice. Stoga su ove igračke ponajprije služile roditeljima ili odraslim osobama za animiranje dječje pozornosti pri čemu ne treba isključiti ni praksu simboličko-religijskoga karaktera koja se zasigurno provlačila kroz običaje i odgojnu tradiciju (Balj, 2010, 42).

Od minijaturnih predmeta izrađenih od gline znakovite su i malobrojne figurice koje predstavljaju životinje. Oblikom lako prepoznatljive, što je, naravno, ovisilo o načinu interpretacije, te se figurice, bilo da su izrađene od kosti, kamena, gline ili metala, javljaju još od paleolita, a obilježavaju društveni, uglavnom duhovni čovjekov život gotovo u svim prapovijesnim razdobljima. Zanimljivost ovih predmeta, osim u likovnome smislu, svakako je u njihovoj interpretaciji ponajprije u okviru kulta,

odnosno duhovne kulture određene prapovijesne zajednice. Primjer glinene plastike u formi minijaturnoga teleta (kat. 12, T. 2: 12) jedan je od rijetkih primjera ovakve vrste u Donjoj Dolini. Po svojim obilježjima i najvjerojatnije po namjeni, kako to navode Marić i Čović, odnosi se na potrebe kulta, odnosno magije, a može se usporediti s istovjetnom glinenom plastikom iz Ripča (Marić, 1964, 55, T. 24, sl. 7; Čović, 1976, 185; Raunig, 2004, 38-45). Ovakvo mišljenje o značenju i ulozi zoomorfnih prikaza iz razdoblja kasnoga brončanog i starijeg željeznog doba slijedi i Gavranović (Gavranović, 2005, 93, T. 6, sl. 1-2) te se osvrće na dva nalaza iz Donje Doline (kat. 12, T. 2: 12 i kat. 14, T. 2: 14) smatrajući da iscrpnija analiza ovih nalaza nije moguća zbog nedostatka pobližega poznavanja konteksta pronalaska.

No ovomu broju poznatih i više puta interpretiranih primjera zoomorfne plastike iz Donje Doline svakako treba pridružiti i izrazito shematiziran i u temeljnim crtama modeliran minijaturni primjer ptice (kat. 13, T. 2: 13) te još jedan primjer prednjega dijela minijaturne životinjske figure teleta pri čemu nalaz zoomorfne plastike iz Donje Doline čine ukupno četiri izloška. Međutim nepoznavanje konteksta nalaza u smislu konkretnije interpretacije ovih predmeta ne može poslužiti isključivo kao jedini i (ili) osnovni kriterij za proučavanje. Stoga većina ovih predmeta uglavnom biva izuzeta iz ozbiljnijih interpretacija redovito pronalazeći mjesto u „sigurnoj“ sferi šarolike lepeze mahom pretpostavljenih magijskih i ritualnih kultova. U tom je smislu potrebno navesti, a svakako u pokušaju interpretacije uzeti u obzir i Truhelkino razmišljanje koji polazi od drukčijega pristupa pri interpretaciji ovakve vrste arheološke građe. Naime pri interpretaciji zemljanih idola Truhelka (Truhelka, 1904, 234; Truhelka, 1906, 227) navodi jedan prikaz oštećene glinene životinjske figure iz Donje Doline (kat.14, T. 2: 14) čija je izradba poprilično primitivna i jednostavna te je kao takva vjerojatno zauzimala mjesto među dječjim igračkama smatrajući pritom da bi ipak votivni predmeti, sukladno svojoj funkciji, trebali biti pomnije prezentirani.

Iz perspektive ovoga razmišljanja potrebno je uzeti u obzir i činjenicu da su se pojedini predmeti iz bliskoga životnog okružja, najčešće kuće, pronašli u kontekstu dječje igračke iako prvobitno možda nisu bili namijenjeni igri. S druge strane i žive su životinje bile dio dječje zabave i igre pa su se sukladno tomu i primjeri zoomorfnih prikaza posve logično pronašli kroz imitaciju u obliku dječjih igračaka. No u smislu atribucije dječjim igračkama potrebno je zamijetiti da većini zoomorfnih predmeta nedostaje mnoštvo detalja koji se uočavaju u nenaglašenim i nevješto modeliranim anatomskim svojstvima zbog kojih se vrlo često ne može odrediti vrsta predstavljene životinje. Te su figure često izrađene nespretno i grubo uz zamjetno minimalan broj poteza načinjenih u glini na temelju kojih naslućujemo da je riječ o životinji. Gruba površina s vidljivim ostatcima otisaka prstiju, najčešće nastalih pri modeliranju nogu, vrata, repa i glave životinje, nesklad proporcija i nesimetrično modeliranje tijela ukazuju na izrazito shematsku i nespretnu interpretaciju kojoj se pri izradbi nije pridavala veća pozornost.

Iako se, najjednostavnije definirane, igračke smatraju tek običnim predmetima namijenjenima dječjoj igri, ovdje je potrebno zapaziti i višestruku dimenziju nalaza zoomorfne glinene plastike i njihova značenja za društvene aktivnosti prapovijesnoga čovjeka, koja se ponajprije očituje u upoznavanju s tradicijom i društvenim normama. Stočarstvo i lov bili su iznimno važni za opstanak i život zajednice, na što se ukazivalo već u najranijoj dobi u igri (William, 2005, 282). Budući da je za te aktivnosti unutar zajednice ipak bila predodređena muška populacija, može se nadalje pretpostaviti da su ti minijaturni predmeti bili namijenjeni dječacima koji su kroz igru trebali svladati

određene vještine. U tome smislu prije će biti da su ti minijaturni predmeti rad odrasle osobe te su namijenjeni poučavanju kako svladati životne vještine. Iz toga proizlazi da su ti predmeti usko povezani s društvenim i gospodarskim aspektima života zajednice.

Analogno tomu, djevojčicama se mogu, sukladno navedenim razmišljanjima o načinu izvedbe, stilsko-estetskomu dojmu te edukativnoj dimenziji kroz upoznavanje s ulogom žene i majke u zajednici, zasigurno pripisati i pojedini primjerci antropomorfnih figura (kat. 15, T. 2: 15) koje se u literaturi isključivo susreću pod nazivom *idoli* (usp. Balen-Letunić, 1982, 73). S druge strane među dječjim se radovima mogu pronaći i predmeti koji se vezuju za različite ritualne aktivnosti (Balj, 2010, 43, kat. 7). Religijski sadržaji, koji su povezani s predmetima simboličkoga i ritualnoga značenja, djeci su predstavljeni preko minijaturnih kopija pa su ona, igrajući se, mogla oponašati ritualne procese ili čak u njima sudjelovati (usp. Balj, 2010, 43). Na temelju kriterija likovnoga izraza i estetske sastavnice u nekim se slučajevima ovakva vrsta zoomorfne glinene plastike može svrstati u skupinu dječjih igračaka s naznakom da su ti minijaturni predmeti istodobno mogli poslužiti i u okviru već ustaljenih kultnih manifestacija kao i (ili) votivni predmeti (Sillor, 1994; Kamp, 2001, 436; Kuijt, Goring-Morris, 2002, 38; Kuijt, 2002, 184; Baxter, 2008, 436).

Među rijetko očuvanim predmetima izrađenima od drveta posebno se ističe jedan zavidne umjetničke razine. Riječ je o malome drvenom čamcu iz Donje Doline (sl. 2, kat. 8, T. 1: 8). Ova mala drvena rukotvorina plijeni minucioznom obradbom i zadivljujuće realnom interpretacijom istovjetnih monoksila s ovoga lokaliteta. U literaturi se ovaj čamac spominje samo usput, uglavnom u kontekstu modela (Truhelka, 1906, 220, sl. 54; Truhelka, 1914, 95, sl. 72; Marić, 1964, 31, T. 5, sl. 20, 21). Upravo se značenje ovoga minijaturnog modela ogleda u pretpostavci i mogućoj rekonstrukciji nekadašnjih čamaca, što je zasigurno slučaj iz sojenica u Ripču kod Bihaća. S obzirom da primjeri velikih čamaca nisu ostali očuvani, tek bi se preko jednoga oštećenog minijaturnoga drvenog modela (kat. 10, T. 1: 10), slična navedenu modelu iz Donje Doline, mogao donekle naslutiti njihov nekadašnji izgled (Ćurčić, 1908, 160; Raunig, 2004, 27). Međutim potrebno je istaknuti da upravo ovo značenje, koje se pridaje skupini minijaturnih drvenih čamaca, svakako proizlazi iz današnje perspektive, u smislu pokušaja rekonstrukcije nekadašnjega načina života. No i pored toga potrebno je ukazati i na višeznačnu ulogu ovakvih predmeta koju su imali u danome trenutku.

Zajednica koja živi pored rijeke itekako je svjesna njezine važnosti. Osim što je plodna panonska ravnica zbog obilja šuma pružala odlične uvjete za razvoj stočarstva, poljoprivrede i lova, riječni su tokovi, uz to što su bili izvrstan izvor hrane, ujedno bili i poveznice važne za komunikaciju, trgovinu i kulturne kontakte. Stoga se može pretpostaviti da su se zasigurno primjeri minijaturnih čamaca ujedno našli i u ulozi igračke kao edukativnoga sredstva kako bi djeca već od najranije dobi spoznala važnost rijeke za opstanak i život zajednice. U prilog takvu razmišljanju potrebno je istaknuti da je većina očuvanih minijaturnih čamaca izvedena u drvetu, kao i oni poznati u standardnoj veličini. Precizan i dosljedan oblik čamca te, svakako, izbor materijala omogućuje ovim zanimljivim rukotvorinama plutanje i održavanje na vodi tako da njihova funkcionalnost nije posve zanemarena. U tome smislu čini se da su ove drvene minijature umanjenim predloškom u potpunosti predočivale i oslikavale svakodnevne životne aktivnosti na vodi koje su djetetu približene kroz igru.

Sl. 2. Model (igračka) drvenoga čamca iz Donje Doline
(crtež: D. Sinančević)

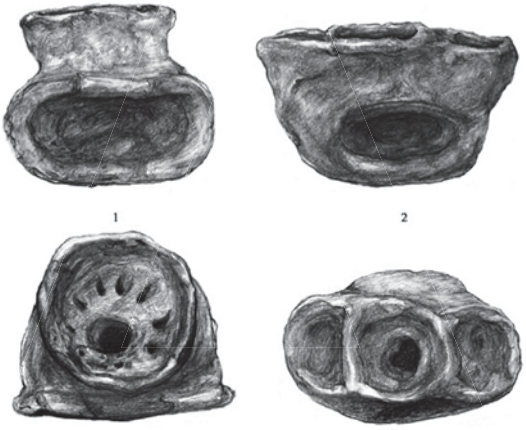

Sl. 3. Minijaturni modeli (igračke): pećice s lokaliteta Velika gradina u Varvari (1)
i Pod kod Bugojna (2), (crtež: D. Sinančević)

Sl. 4. Minijaturni modeli (igračke): stol i stolice s lokaliteta
Velika gradina u Varvari (crtež: D. Sinančević)

Osim drvenih rukotvorina zanimljivo mjesto u interpretaciji standardnih monoksila zauzima i jedinstven primjer minijaturnoga glinenog čamca (kat. 11, T. 1: 11) iz Donje Doline, koji se, sukladno funkciji i izboru materijala, može usporediti s istovjetnim modelom iz Dubova (Marijan, 2010, 37, T. 10, sl. 1). Na kraju, potrebno je istaknuti da će upravo sudjelovanje djeteta u svakodnevnim aktivnostima, kao što je pripomoć u lovu, ribolovu ili poljoprivredi, a koje se u velikoj mjeri odvijaju kroz igru, s vremenom prerasti u svladanu i naučenu vještinu.

U raznolikosti igračaka predstavljeni su i predmeti iz okoline i svakodnevnoga užega životnog okružja. Tako se najmlađoj populaciji na njima svojstven i prihvatljiv način, kroz igru, pokušalo približiti i pripraviti ih za svijet odraslih. Upravo u tome smislu skupina minijaturnih predmeta s lokaliteta Velika gradina u Varvari na izvoru Rame kod Prozora na vrlo simpatičan način oslikava život zajednice unutar domaćinstva. Izgledom i realističnim prikazom ove minijature svakako zbunjuju pa se stoga u literaturi uglavnom spominju u kontekstu modela (Čović, 1976, 201, sl. 100a, 100b; Čović, 1983, 397, T. 60, sl. 5, 6; Čović, 1984, 114, sl. 28; Čović, 1984a, 31). Svakako se to odnosi na minijaturne peći (sl. 3, kat. 16-17, T. 2: 16-17), neizostavnoga dijela kućnoga interijera, i na zanimljivu garnituru namještaja u prikazu stola i stolica (sl. 4, kat. 18, T. 2: 18). Zahvaljujući ovim minijaturnim prikazima može se zamisliti i rekonstruirati ne samo izgled peći nego i vjerojatno identičan izgled nekadašnjih dijelova drvenoga kućnog namještaja (Čović, 1983, 397). Interpretacija ovih predmeta u takvu je surječju zasigurno od velika značenja, no ne treba smetnuti s uma da su ovi predmeti u vremenu kada su nastali mogli imati drukčije značenje i namjenu. Posebno značenje ovih minijaturnih predmeta predstavlja i poznavanje konteksta nalaza, kako se čini u okviru naseobinskoga dijela koji je zabilježen u sloju Varvara C3, pa su stoga i vremenski odredive u razdoblje kasnoga brončanog doba.[2] No promatrajući ove predmete u surječju dječjega svijeta, može se zapaziti do sada najevidentniji način igre oponašanjem svijeta odraslih i svakodnevnih životnih aktivnosti koje su se odvijale u najužemu krugu obitelji, odnosno kuće. Izravna posljedica oponašanja igrom i ponavljanjem već viđenih uzoraka ponašanja očitovala se u naučenim i svladanim vještinama koje su bile dio svakodnevlja. Također skupina ovih predmeta najevidentnije predstavlja nekadašnji kućni ambijent prikazujući dijelove kućnoga namještaja i kuhinjske opreme, što svakako pripomaže rekonstrukciji izgleda najužega obitavališnoga prostora.

Analiza minijaturnih posuda

Kudikamo veći broj predmeta nastalih kao proizvod igre, ili namijenjenih dječjoj igri, pripada skupini minijaturnih posuda. Iako se

[2] Mnoštvo minijaturnih predmeta s lokaliteta Velika gradina u Varvari kod Prozora pronađeno je prilikom sustavnih arheoloških istraživanja 1967. godine pod vodstvom B. Čovića. Na zapadnome dijelu kvadrata I u 1. kopu zabilježeni su ostatci vjerojatne peći koja je definirana skupinom kamenja, okružena izgorjelom zemljom i komadima lijepa s otiscima oblice i daske u čijoj su neposrednoj blizini u izgorjeloj zemlji zabilježene dvije minijaturne posude i jedan model peći. U 2. kopu istoga kvadrata, u njegovu središnjemu dijelu, zabilježena je skupina kamenja pokraj koje se nalazila zona izgorjele zemlje, jasno crvene boje, s nekoliko većih komada kućnoga lijepa s otiskom oblice, gdje je pronađen veći broj minijaturnih posuda, dva modela peći, tri modela žrtvenika (?) na četiri nožice, tri prizmatična i jedan valjkasti idol, zajedno s ulomcima grube i ornamentirane keramike i brončanom lučnom fibulom s izduženom trokutastom nogom i lukom četvrtasta presjeka (izvor: B. Čović 1967, 6-7; *Dnevnik rada – Velika gradina u Varvari na vrelu Rame: iskopavanje 1967.; Zemaljski muzej BiH, Odjeljenje za dokumentaciju, inv. broj 28/67*). Prema dnevniku iskopavanja zabilježena su tri primjerka modela peći. U radu je predstavljena jedna od njih jer druge dvije, kao i nalazi mogućih žrtvenika (?), koji se navode u dnevniku, nisu pronađeni i nedostaju u fundusu predmeta s ovoga lokaliteta. Otežavajuća okolnost za pronalazak nedostajućih predmeta stvara i činjenica što ovi minijaturni predmeti nisu zabilježeni u inventarnoj knjizi.

izdvajaju brojnošću i raznolikošću oblika kao posebna skupina nalaza na prapovijesnim lokalitetima širom Bosne i Hercegovine, ipak se zanimljivost ovih predmeta ponajprije ogleda u interpretaciji njihova značenja za život prapovijesne zajednice. Veći broj minijaturnih posuda koje su, kako se čini, posve uobičajena pojava u keramografskome repertoaru zabilježen je u prapovijesnim naseljima u Donjoj Dolini kod Nove Gradiške, Ripaču kod Bihaća i na Debelome brdu kod Sarajeva, dok su u znatno manjemu broju zabilježene i u naseljima Pod kod Bugojna, Velikoj gradini u Varvari, na gradini u Koritima kod Tomislavgrada te iznimno na gradini Zecov kod Prijedora i Pivnici kod Odžaka. Navedeni lokaliteti stabilna su naselja s životnim kontinuitetom tijekom brončanoga i željeznoga doba s dobro afirmiranom keramičkom i metalurškom industrijom, što je, uz ostalo, omogućivalo gospodarsku stabilnost, rast populacije i dugoročnije obitavalište.

Već na prvi pogled uočljivo je da su minijaturne posude pravljene uglavnom po uzoru na posude uobičajenih dimenzija i oblika namijenjenih svakodnevnoj uporabi, a materijal od kojega su ovi predmeti napravljeni u potpunosti se podudara s materijalom rabljenim pri izradbi onodobne keramike. Gotovo je redovito riječ o glini pomiješanoj s grubim zrncima kalcita. Ovakvi primjerci uglavnom su načinjeni od ostataka gline pa su i nešto rustičniji za obradbu, uz zamjetnu nesigurnost u interpretiranju oblika. Zbog minijaturnih dimenzija i kompaktne modelacije manje su podložne fragmentiranju i lomljivosti pa su često pronalažene u cjelovitu obliku (Balj, 2009, 24). Iz repertoara minijaturnih posuda uočljivo je da su pojedini primjerci, zbog načina izradbe, rad sigurne odrasle ruke i da su namijenjeni dječjoj igri. S druge pak strane, u tehnološkome smislu, mogu se izdvojiti primjerci koji su sigurno rad dječjih ruku te oni koji se sa sigurnošću ne mogu svrstati ni u jednu od ovih dviju skupina (usp. Balen-Letunić, 1982, 70, bilj. 2; Balen-Letunić, 2012, 19-22; Balj, 2009, 24-25; Balj, 2010, 40).

Ako se pobliže promotri i analizira faktura i površina posudica, vrlo se lako mogu uočiti pojedini primjerci na kojima se jasno razaznaju otisci prstiju. Stoga se prema veličini otiska prsta i papilarnim crtama koje određuju životnu dob neke posudice nedvojbeno mogu interpretirati kao dječji rad (Balen-Letunić, 2012, 21; Kamp *et al.,* 1999, 309-315; Balj, 2009, 25; Balj, 2010, 40). Otisci prstiju obično su zamjetni na dijelovima posuda kao što su ručke, vrat ili rub otvora posude. Nekoliko se minijaturnih posuda (kat. 44, T. 4: 44; kat. 73, T. 5: 73; kat. 76, T. 6: 76; kat. 87, T. 6: 87; kat. 100, T. 7: 100; kat. 103, T. 7: 103) izdvaja po uočljivijim otiscima prstiju koji su uglavnom koncentrirani u području oboda i na unutarnjoj strani predmeta gdje se nerijetko uočavaju i otisci nokta, nastali prilikom modeliranja oblika. Uzmemo li u obzir obilježja modeliranja, način izvedbe, nesimetričnost forme i rustičan izraz, za mnoge se primjerke minijaturnih posuda može reći da su proizvod dječje igre ili, bolje rečeno, prakse u procesu svladavanja vještine keramičke industrije.

Zbog česte stilizacije oblika većina ovih primjeraka ne može u pravome smislu riječi poslužiti kao osnovica za ozbiljnije tipološko ili komparativno razmatranje. No ipak, u nekim slučajevima forma i ornament posude ukazuju na kulturnu pripadnost, dok su pojedini primjerci iznimno i uže kronološki odredivi.

Najbrojnija skupina minijaturnih posuda na području Bosne i Hercegovine zabilježena je u naselju Donja Dolina. Osim brojnošću, skupina ovih nalaza ističe se i bogatstvom raznolikih oblika koji su prezentirani umanjenim predlošcima postojećega utilitarnoga keramografskog repertoara u obliku zdjela, šalica, lonaca, urni i vrčeva ili pehara. Najbrojnije zastupljene posude u obliku su zdjela koje pripadaju i najjednostavnijim formama u cjelokupnome repertoaru minijaturnih posuda. Razlog je tomu jednostavna i brza modelacija posudice, uglav-

nom iz kuglice gline utiskom prsta (palca), pri čemu se formira recipijent, redovito s ravnim dnom (kat. 24, T. 2: 24; kat. 42, T. 4: 42; kat. 47, T. 4: 47; kat. 51, T. 4: 51; kat. 63, T. 5: 63; kat. 107, T. 7: 107). Istovjetan način modelacije primjenjivan je na većemu broju zdjelica na kojima su se potom među prstima modelirale stjenke recipijenta, najčešće ljevkastih ili loptastih oblika.

Kao i u tipologiji standardnih oblika (usp. Truhelka, 1906, 223), i u minijaturnim primjerima najzastupljenije su zdjelice ljevkasto proširena oblika, redovito ravna dna (kat. 20, T. 2: 20; kat. 21, T. 2: 21; kat. 22, T. 2: 22; kat. 25, T. 3: 25; kat. 36, T. 3: 36; kat. 40, T. 3: 40; kat. 53, T. 4: 53; kat. 54, T. 4: 54; kat. 61, T. 5: 61; kat. 62, T. 5: 62; kat. 68, T. 5: 68; kat. 78, T. 6: 78; kat. 79, T. 6: 79; kat. 80, T. 6: 80; kat. 82, T. 6: 82; kat. 83, T. 6: 83; kat. 87, T. 6: 87; kat. 88, T. 6: 88; kat. 93, T. 7: 93; kat. 101, T. 7: 101; kat. 102, T. 7: 102; kat. 109, T. 7: 109). Upravo je zbog jednostavnosti izvedbe i modelacije oblik ovih posuda i najpreciznije interpretiran. Osim toga zdjele su poprilično česte u repertoaru keramike prapovijesnih lokaliteta te se kontinuirano uporabljuju kroz duže razdoblje, stoga je i vrlo česta interpretacija, odnosno imitacija ove vrste svakodnevnoga posuđa posve logična pojava među minijaturnim nalazima.

Budući da minijaturne posude proizlaze iz postojećih oblika standardne veličine, neke više ili manje mogu biti pobliže komparirane s istodobnom utilitarnom keramikom, što omogućuje i kronološko određenje. U tome smislu mogu se izdvojiti primjeri kruškolikih posuda (kat. 33,T. 3: 33; kat. 64, T. 5: 64; kat. 66, T. 5: 66). Takve posudice s rupicama ispod oboda, ponekad i s poklopčićem, nosile su se na uzici, što je najevidentnije interpretirano minijaturnim primjerom posude (kat. 33, T. 3: 33) (Truhelka, 1903, 378, T. XLIV, sl. 22), a u tipološkom su smislu posebna pojava u keramografiji faze 2b, odnosno u vremenu sredine VI. st. pr. Krista (Truhelka, 1903, T. 48, sl. 20; Čović, 1987, 245, T. 25, sl. 15). Također minijaturne posude cilindrična oblika (kat. 56, T. 4: 56; kat. 59, T. 4: 59; kat. 65, T. 5: 65) mogu se usporediti s predlošcima iz repertoara utilitarnoga posuđa koje Truhelka (Truhelka, 1901, 255, T. 12, sl. 10) navodi kao *uske kupe cilindričnog oblika*. Kao imitacija svakodnevnoga posuđa također bi se mogla izdvojiti trbušasta posuda s blago izvijenim cilindričnim vratom (kat. 26, T. 3: 26) koja, usporedi li se s primjercima utilitarnih posuda u obliku dubokih jajolikih pitosa, pripada prvomu razdoblju grupe Donja Dolina – Sanski Most, što u apsolutnim brojkama vremenski odgovara razdoblju od oko 800. do 650. godine pr. Krista (Čović, 1987, 236-237, sl. 14: 2).[3]

Posebna su skupina minijaturnih posuda umanjeni predlošci, vjerojatno urnā (Truhelka, 1903, 379; Truhelka, 1904, 234). Primjeri rustične i grube izradbe, jednostavne modelacije, zvonolika oblika i široka otvora s apliciranim ispupčenjima (tri do četiri bradavice) ispod ruba otvora (kat. 29, T. 3: 29; kat. 32, T. 3: 32; kat. 34, T. 3: 34; kat. 35, T. 3: 35; kat. 43, T. 4: 43; kat. 52, T. 4: 52; kat. 69, T. 5: 69) prepoznatljivi su u oblicima keramičkih urnā koje su najjednostavniji i najčešće zastupljen tip ukopnih posuda na početku starijega željeznog doba (Truhelka, 1902, 260, T. 13, sl. 2; Marić, 1964, 40, T. 11, sl. 17; Čović, 1987, 240, sl. 14: 10, 22). Ti su oblici posuda kulturološki određeni tipologijom oblika i kronološkom determinacijom sukladno Z. Mariću i B. Čoviću te čine karakterističnu pojavu koja se veže za fazu 2a i 2b. Čini se da i umanjeni predlošci, osim oponašanja forme i jezičaste ručke, karakteristične za urne iz istoga vremena, oponašaju i oblik apliciranih ispupčenja (bradavica). Dosljednost pri oponašanju ovih oblika također prati rustičan i grub izraz na što ukazuju i minijaturni primjeri urnā s apliciranom vrpčastom plastikom duž trbuha posude (kat. 35, T. 3: 35; kat.

[3] Prema podatcima iz inventarnih knjiga za ovu je minijaturnu posudu poznat i nešto konkretniji kontekst pronalaska na području Sojenica unutar kuće br. 4!

46, T. 4: 46; kat. 60, T. 5: 60; kat. 71, T. 5: 71; kat. 72, T. 5: 72) (Truhelka, 1903, 379). Također se u obliku minijaturne posude (kat. 75, T. 5: 75) može prepoznati tip jednostavne bačvaste urne s neznatno proširenim obodom, što je karakteristično za fazu 2b (Truhelka, 1903, T. 47, sl. 1-2; Čović, 1987, 245, sl. 14: 22).

I primjeri minijaturnoga posuđa s lokaliteta Velika gradina u Varvari posve jasno predočavaju imitaciju utilitarnih keramičkih oblika iz istoga vremena, poglavito kuhinjskoga posuđa u kojemu se čuvala voda ili namirnice. Oblik minijaturnoga vrča (kat. 110, T. 7: 107) donekle bi se mogao uspoređivati s trbušastim vrčem, konusno-cilindričnoga vrata s jednim drškom koji je, prema tipologiji keramičkih oblika, nova pojava u fazi Varvara C2 (Čović, 1983, 402, sl. 26: 8). Također primjeri minijaturnih posuda s dvjema vodoravnim jezičastim ručkama, nešto finije fakture i izradbe (kat. 100, T. 7: 100; kat. 103, T. 7: 103), oblikom podsjećaju na trbušaste lonce zaobljene profilacije koji se već javljaju u keramografskome repertoaru mlađe faze Varvara B1 (Čović, 1977, 64, sl. 28, T. 39: 3), a čija je tradicija oblika zastupljena i u fazi Varvara C (Čović, 1965, 46, T. 4, sl. 16-17), gdje su te minijature i pronađene. Stoga su i vremenski odredive u razdoblje kasnoga brončanog doba.

Pa i primjer minijaturne bikonične šalice s jednim drškom (kat. 104, T. 7: 104) podsjeća na gotovo istovjetne primjere zastupljene u fazi Varvara B2 (Čović, 1965, 45, T. 4, sl. 13; Čović, 1977, 70, T. 47, sl. 1). Primjeri posuda i pehara s dvjema ručicama (kat. 111, T. 7: 111; kat. 112, T. 7: 112), koji stilsko-estetskim dojmom, kvalitetom izradbe, fakturom i preciznošću modelacije znatno zaostaju za oblicima standardnih dimenzija, oblikom se možda mogu usporediti s trbušastim posudama široka otvora s dvjema oblim ručkama (Ćurčić, 1900, 109, sl. 26). Repertoar ovih minijatura izrazito je grube i rustične izradbe, stoga se gotovo sa sigurnošću većina njih može smatrati uradcima djece koja su nedovoljno svladala tehniku modeliranja.

Iako tipološka i kronološka analiza nije cilj ove rasprave, ipak se pokušalo ukazati i na fenomen oponašanja prostora i postojećih oblika te sadržaja ambijenta u danome trenutku. S druge pak strane upravo mnoštvo ovih minijaturnih izrađevina dade naslutiti važnost što se pridavala kako svakodnevnim aktivnostima, tako i edukativnomu aspektu koji je jamačno prepoznatljiv i u igri i igračkama.

Katalog

Kat. 1. DJEČJA ZVEČKA, T. 1: 1
Opis: Dječja igračka u obliku zvečke, modelirana od fino pročišćene gline, glačane površine. Drška od kompaktne glinene mase nastavlja se u bikoničnu *jabuku* unutar koje se nalazi par kuglica.
Dimenzije: visina 13,4 cm; promjer 6,3 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 25 680, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1906, 222, T. 65, sl. 2; 1914, 98, sl. 78: 7

Kat. 2. DJEČJA ZVEČKA, T. 1: 2
Opis: Dječja igračka u obliku čunja/zvečka, modelirana od gline, grublje obradbe, nesimetrična oblika, svijetlosmeđe boje. Perforina okruglim otvorom na trupu. Na vrhu dvije nasuprotno probušene rupice služile su za vješanje predmeta.
Dimenzije: visina 5,3 cm; promjer donjega dijela 4,3 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 33 081, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 3. DJEČJA ZVEČKA, T. 1: 3
Opis: Gornji dio dječje igračke, zvečka. Modelirana od gline, grublje obradbe, nesimetrična oblika, tamnosmeđe boje. Površina zvečke perforina je gotovo pravilnim nizovima uboda, koji predstavljaju dekorativni element. U unutrašnjosti se nalazi par kuglica.
Dimenzije: visina 5,9 cm; promjer 5,7 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 29 820, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1914, 98, sl. 78: 9

Kat. 4. DJEČJA ZVEČKA, T. 1: 4
Opis: Gornji dio dječje igračke, zvečka. Modelirana od gline, grublje obradbe, nesimetrična oblika, svijetlosmeđe boje. Grube i nevješte izradbe.
Dimenzije: visina 5,5 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 24 874, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 5. DJEČJA ZVEČKA, T. 1: 5
Opis: Gornja polovica dječje igračke, zvečka. Modelirana od gline, grublje obradbe, svijetlosmeđe boje. Po cijeloj površini uočavaju se ostatci otisaka prstiju.
Dimenzije: promjer 4,3 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 31 005, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 6. DJEČJA ZVEČKA, T. 1: 6
Opis: Dječja igračka u obliku zvečke, neobična oblika, modelirana od fino pročišćene gline, glačane površine. Tijelo zvečke ima bikonični oblik koji se s obiju strana nastavlja u tri modelirana roščića. Gornji dio jedne strane simetrično je probušen dvjema rupicama, o koje se zvečka vješala. U šupljemu bikoničnom dijelu nalaze se kuglice.
Dimenzije: dužina 6,0 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 29 817, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1914, sl. 78: 12; Marić, 1964, T. 24: 6

Kat. 7. DJEČJA ZVEČKA, T. 1: 7
Opis: Dječja igračka u obliku zvečke, neobična oblika, modelirana od fino pročišćene gline. Tijelo zvečke ima bačvast oblik koji s obiju strana završava okruglim diskovima naglašenih urezanom crtom. Na gornjemu dijelu bačvastoga tijela okrugli je otvor gdje se zvečka najvjerojatnije naticala na komad drveta.
Dimenzije: dužina 5,0 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 29 818, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1914, sl. 78: 13

Kat. 8. MINIJATURNI MODEL DRVENOGA ČAMCA, T. 1: 8
Opis: Drveni čamac, vješto izrađen iz komada drveta. Realističan pristup u prikazu, proporcijama i simetričnosti izvedbe.
Dimenzije: dužina 33 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 25 376, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1906, 220, sl. 54; 1914, 95, sl. 72; Marić, 1964, 31, T. 5: 20, 21

Kat. 9. MINIJATURNI MODEL DRVENOGA ČAMCA, T. 1: 9
Opis: Dio maloga drvenog čamca, vješte izradbe iz komada drveta. Realističan pristup u prikazu, proporcijama i simetričnosti izvedbe.
Dimenzije: dužina 12 cm; širina 4,6 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 33 085, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 10. MINIJATURNI MODEL DRVENOGA ČAMCA, T. 1: 10
Opis: Minijaturni drveni čamac, izrađen iz komada drveta. Realističan pristup u prikazu, proporcijama i simetričnosti izvedbe, ali grublje i rustičnije obradbe.
Dimenzije: dužina 14,3 cm; širina 3,7 cm
Lokalitet: Sojenice Ripač, Bihać
Kulturna pripadnost: Japodska grupa
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: bb, ZMBiH

Literatura: Ćurčić, 1908, 160, sl. 2; Raunig, 2004, 27

Kat. 11. MINIJATURNI MODEL GLINENOGA ČAMCA, T. 1: 11
Opis: Minijaturni čamac izrađen od gline. Grube izradbe i nesimetrična oblika, crvenkaste boje.
Dimenzije: dužina 10 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 25 374, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 12. MINIJATURNI PRIKAZ ŽIVOTINJE, T. 2: 12
Opis: Minijaturni prikaz životinje. Modeliran od fino pročišćene gline, glačane površina, svijetlosmeđe/oker boje. Stilizacija u oblikovanju tijela, bez prisutnosti anatomskih karakteristika. Glava u obliku trokuta s naznačenim ušima, njuškom i vratom koji je modeliran stiskom gline između dvaju prstiju.
Dimenzije: dužina 6,7 cm; visina 4,3 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 30 178, ZMBiH
Literatura: Marić, 1964, 55, T. 24, sl. 7; Čović, 1976, 185, sl. 98; Gavranović, 2005, 93, T. 6, sl. 2

Kat. 13. MINIJATURNI PRIKAZ ŽIVOTINJE, T. 2: 13
Opis: Minijaturni prikaz životinje, ptice. Modeliran prstima iz jednoga komada loše pročišćene gline, svijetlosmeđe/oker boje. Stilizacija u oblikovanju tijela, bez prisutnosti anatomskih karakteristika. Naznačena glava s kljunom i trup.
Dimenzije: dužina 6,7 cm; visina 4,3 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 24 880, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 14. MINIJATURNI PRIKAZ ŽIVOTINJE, T. 2: 14
Opis: Minijaturni prikaz životinje, modeliran od dobro pročišćene gline, neravne i grube površine, svijetlosmeđe/oker boje. Uočava se stilizacija u oblikovanju tijela, bez prisutnosti anatomskih karakteristika. Oštećena, nedostaje glava, noge i rep.
Dimenzije: dužina 5,1 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 24 282, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1904, 234; 1906, 227; Gavranović, 2005, 93, T. 6, sl. 1

Kat. 15. ANTROPOMORFNA FIGURINA, T. 2: 15
Opis: Minijaturni prikaz ženskoga (?) lika shematizirane modelacije i stilizacije u oblikovanju tijela bez detaljnijih anatomskih karakteristika. Djelomično restaurirana.
Dimenzije: visina 6,4 cm
Lokalitet: Donja Dolina sa Greda
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 30 177, ZMBiH

Kat. 16. MINIJATURNI MODEL PEĆI, T. 2: 16
Opis: Pokretna minijaturna peć, modelirana od gline slabije kvalitete, grube, rustične obradbe, neravne površine, debelih stijenkā, svijetlosmeđe do tamnosmeđe boje. Realističan pristup u imitaciji kućnih peći s gornjim dijelom u obliku posude i donjim u obliku kalote ovalnoga otvora.
Dimenzije: visina 5,5 cm; promjer otvora 4,5 cm
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb. VAR 67, 1, ZMBiH
Literatura: Čović, 1976, 201, sl. 100b; 1983, 397, T. 60, sl. 1, 1a; 1984, 114, sl. 28; 1984a, 31

Kat. 17. MINIJATURNI MODEL PEĆI, T. 2: 17
Opis: Pokretna minijaturna peć, modelirana od gline svijetlosmeđe/oker boje, grube površine, debelih stijenkā, nesimetrična oblika. Realističan pristup u oblikovanju kalote elipsastoga otvora i gornjega dijela peći u obliku tri recipijenta.
Dimenzije: visina 3,7 cm; širina otvora 6 cm
Lokalitet: Pod kod Bugojna
Kulturna pripadnost: Srednjobosanska kulturna grupa
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 18. MINIJATURNA GARNITURA KUĆNOGA NAMJEŠTAJA, T. 2: 18
Opis: Minijaturna garnitura kućnoga namještaja: stol i tri

stolice s naslonom. Modelirani od gline, grublje obradbe, neravne površine, terakot boje. Nepravilno modelirana okrugla ploha stola u sredini ima manje udubljenje, počiva na široj šupljoj nozi, debljih stijenkā na kojoj su uočljivi otisci prstiju. Na sjedišta stolica modeliranih otiskom palca u glinenu masu aplicirane su četiri nožice nepravilna oblika i nasloni u obliku dvaju roščića koji su djelomično rekonstruirani.
Dimenzije: visina 3,7 cm; promjer 5,9 cm (stol); visina 2,8 cm (stolica); visina 3 cm (stolica); visina 3,9 cm (stolica)
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb. VAR 67,19 (stol); VAR 67,24 (stolica); VAR 67, 8 (stolica), ZMBiH
Literatura: Čović, 1976, 201, sl. 100a, 100b; 1983, 397, T. 60, sl. 5,6; 1984, 114, sl. 28; 1984a, 31

Kat. 19. MINIJATURNI LONČIĆ, T. 2: 19
Opis: Minijaturni glineni lončić, grube izradbe, nesimetrična oblika, tamnosive boje, s jednom ručkicom u obliku roščića koji je vodoravno probušen, nevješte izradbe.
Dimenzije: visina 2,0 cm; širina 4,4 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 20 272, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1901, 266, T. 18, sl. 10; 1914, sl. 78, sl. 11

Kat. 20. MINIJATURNA ZDJELA, T. 2: 20
Opis: Minijaturna glinena zdjelica, ljevkasta oblika, s naglašenim prstenastim dnom modelirano utiskom prsta, svijetlosmeđe, crvenkaste boje.
Dimenzije: visina 2,0 cm; promjer otvora 3,2 cm; dno 1,5 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 20 290, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 21. MINIJATURNA ZDJELA, T. 2: 21
Opis: Minijaturna glinena zdjelica, konična oblika, grublje izradbe, tamnosive boje, zaravnjena dna.
Dimenzije: visina 1,7 cm; promjer otvor 4,2 cm; dno 2,0 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Gradina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 20 332, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 22. MINIJATURNA ZDJELA, T. 2: 22
Opis: Minijaturna glinena zdjelica, vještije izradbe, tankih stijenkā, konična oblika, tamnosmeđe boje, zaravnjena dna.
Dimenzije: visina 2,8 cm; promjer otvora 5,0 cm; dno 2,5 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 21 134, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 23. MINIJATURNA POSUDA, T. 2: 23
Opis: Minijaturna glinena zdjela, loptasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, s tri aplicirana roščića/bradavice na trbuhu posude.
Dimenzije: visina 3,3 cm; promjer otvora 4,2 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 21 135, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 24. MINIJATURNA ZDJELA, T. 2: 24
Opis: Minijaturna glinena zdjela, loptasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, debelih stijenkā, s probušenom rupicom na tijelu posude.
Dimenzije: visina 3,0 cm; promjer otvora 4,7 cm; dno 3,3 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 21 136, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 25. MINIJATURNA ZDJELA, T. 3: 25
Opis: Minijaturna glinena zdjela, konična oblika, nesimetrična modelacija od bolje pročišćene gline, grube, neravne površine, zaravnjena dna, tamnosmeđe boje.
Dimenzije: visina 3,7 cm; promjer otvora 5,5 cm; dno 2,7 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most

Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 21 931, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 26. MINIJATURNI LONAC, T. 3: 26
Opis: Minijaturna posuda, loptasta, simetrična oblika od dobro pročišćene gline, sive boje, zaravnjena dna s blago izvijenim obodom prema vani.
Dimenzije: visina 2,7 cm; promjer trbuha 3,2 cm; dno 2,1 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 22 007, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 27. MINIJATURNA KUPA, T. 3: 27
Opis: Minijaturna glinena kupa na nozi. Vješte modelacije od bolje pročišćene gline, grube i neravne površine, smeđe boje.
Dimenzije: visina 6,0 cm; promjer otvora 5,2 cm; 4,0 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 22 113, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 28. MINIJATURNA ZDJELA, T. 3: 28
Opis: Minijaturna glinena zdjela, nesimetrična oblika, modelirana od bolje pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, smeđe boje.
Dimenzije: promjer otvora 3,4 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 23 188, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 29. MINIJATURNA POSUDA, T. 3: 29
Opis: Minijaturna glinena posuda, zvonolika oblika, nevješte modelacije, nesimetrična oblika od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, s tri aplicirana roščića/bradavice na trbuhu posude.
Dimenzije: visina 5,1 cm; promjer otvora 5,8 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 25 353, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 30. MINIJATURNA ŠALICA, T. 3: 30
Opis: Minijaturna glinena šalica, loptasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, s apliciranom trakastom ručkom.
Dimenzije: visina 4,0 cm; promjer otvora 5,0 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 23 562, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 31. MINIJATURNA ŠALICA, T. 3: 31
Opis: Minijaturna glinena šalica, zvonolika oblika, nesimetrične modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 3,7 cm; promjer otvora 4,6 cm; dno 3,6 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 23 584, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 32. MINIJATURNA POSUDA, T. 3: 32
Opis: Minijaturna glinena posuda, zvonolika oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, s tri aplicirana roščića/bradavice na trbuhu posude.
Dimenzije: visina 5,5 cm; promjer otvora 5,2 cm; dno 5,3 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 23 593, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 33. MINIJATURNA POSUDA, T. 3: 33
Opis: Minijaturna glinena posuda, kruškolika oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, s dvije simetrično probušene rupice ispod oboda.
Dimenzije: visina 4,0 cm; promjer otvora 2,0 cm; dno 1,9 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 23 606, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1903, 378, T. XLIV, sl. 22

Kat. 34. MINIJATURNA POSUDA, T. 3: 34
Opis: Minijaturna glinena posuda, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, s plastičnom aplikacijom duž trbuha posude.
Dimenzije: visina 4,4 cm; promjer otvora 4,9 cm, dno 3,2 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 23 633, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1903, 379

Kat. 35. MINIJATURNA POSUDA, T. 3: 35
Opis: Minijaturna glinena posuda, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, s apliciranom plastičnom trakom preko trbuha, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 4,5 cm; promjer otvora 5,4 cm; dno 3,2 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 23 634, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1903, 379

Kat. 36. MINIJATURNA ZDJELA, T. 3: 36
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, tamnosive boje.
Dimenzije: visina 2,4 cm; promjer otvora 5,5 cm; dno 1,9 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 23 635, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 37. MINIJATURNA ZDJELA, T. 3: 37
Opis: Minijaturna glinena zdjela, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 2,0 cm; promjer otvora 3,3 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 23 636, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 38. MINIJATURNA ZDJELA, T. 3: 38
Opis: Minijaturna glinena zdjela, nesimetrično modelirana od bolje pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, smeđe boje.
Dimenzije: visina 2,0 cm; promjer otvora 3,8 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 23 637, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 39. MINIJATURNA ZDJELA, T. 3: 39
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, tamnosive boje.
Dimenzije: promjer otvora 3,5 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 23 638, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 40. MINIJATURNA ZDJELA, T. 3: 40
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, nevješto i nesimetrično modelirana od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 1,4 cm; promjer otvora 3,5 cm; dno 1,5
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 23 639, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 41. MINIJATURNA ŠALICA, T. 4: 41
Opis: Minijaturna glinena šalica, ljevkasta oblika, vještije modelacije, dobre fakture, neravne površine, zaravnjena i naglašena pretenastoga dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 2,5 cm; promjer otvora 4,2 cm; dno 2,4 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 23 648, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 42. MINIJATURNA ZDJELA, T. 4: 42
Opis: Minijaturna glinena zdjela, loptasta oblika, modelirana utiskivanjem palca u glinenu masu od loše pročišćene gline, zaravnjena dna, tamnosive boje.

Dimenzije: visina 2,5 cm; promjer otvora 3,0 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 24 181, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 43. MINIJATURNA ZDJELA, T. 4: 43
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 4,0 cm; promjer otvora 5,5 cm; 3,0 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 24 297, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 44. MINIJATURNA ZDJELA, T. 4: 44
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, blago povijenoga ruba prema unutra, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 2,9 cm; promjer otvora 4,7 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 24 298, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 45. MINIJATURNA POSUDA, T. 4: 45
Opis: Minijaturna glinena posuda, nesimetrična oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, s ostatcima vodoravno apliciranih ručica ispod oboda, smeđe boje.
Dimenzije: visina 3,2 cm; promjer otvora 4,3 cm; dno 3,3 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 24 299, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 46. MINIJATURNA POSUDA, T. 4: 46
Opis: Minijaturna glinena posuda, nesimetrična oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, s apliciranom plastičnom trakom preko trbuha, tamnosmeđe boje.
Dimenzije: visina 3,0 cm; promjer otvora 4,9 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 24 300, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1903, 379

Kat. 47. MINIJATURNA ZDJELA, T. 4: 47
Opis: Minijaturna glinena zdjela, loptasta oblika, nevješte modelacije, dobre fakure, grube i neravne površine, zaravnjena dna, crvenosmeđe boje.
Dimenzije: visina 2,8 cm; promjer 3,4 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 24 301, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 48. MINIJATURNA POSUDA, T. 4: 48
Opis: Minijaturna glinena posuda, vještije modelacije, bolje fakture, grube i neravne površine, zaravnjena dna, s naglašeno modeliranim prstenastim obodom, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 4,2 cm; promjer otvora 4,1 cm; dno 2,0 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 24 308, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 49. MINIJATURNA ZDJELA, T. 4: 49
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, sivkaste boje.
Dimenzije: visina 3,5 cm; promjer otvora 4,4 cm; 2,6 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 24 509, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 50. MINIJATURNA POSUDA, T. 4: 50
Opis: Minijaturna glinena posuda, ljevkasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, s naglašeno modeliranim prstenastim dnom, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 2,7 cm; promjer otvora 2,8 cm; dno 2,0 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski

Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 24 526, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 51. MINIJATURNA ZDJELA, T. 4: 51
Opis: Minijaturna glinena zdjela, nevješto modelirana utiskom prsta/ palca u glinenu masu, loše fakture, grube i neravne površine, zaravnjena dna, smeđe boje.
Dimenzije: visina 0,9 cm; promjer otvora 2,0 cm; dno 2,0 cm.
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 24 530, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 52. MINIJATURNA POSUDA, T. 4: 52
Opis: Minijaturna glinena posuda, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna s apliciranom plastičnom trakom duž trbuha, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 4,5 cm; promjer otvora 5,4 cm; dno 2,6 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 24 584
Literatura: Truhelka, 1903, 379

Kat. 53. MINIJATURNA ZDJELA, T. 4: 53
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, tamnosmeđe boje.
Dimenzije: visina 2,0 cm; promjer otvora 4,2 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 24 897, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 54. MINIJATURNA ZDJELA, T. 4: 54
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, naglašeno modeliranoga dna utiskivanjem prsta u glinu, smeđe boje.
Dimenzije: visina 1,8 cm; promjer otvora 2,7 cm; dno 1,3
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 24 909, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 55. MINIJATURNA POSUDA, T. 4: 55
Opis: Minijaturna glinena posuda, loptasta oblika, vještije modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, s trima apliciranim roščićima/bradavicama ispod oboda, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 3,9 cm; promjer otvora 4,4 cm; dno 2,7 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 24 911, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 56. MINIJATURNA POSUDA, T. 4: 56
Opis: Minijaturna glinena posuda, cilindrična oblika, vještije modelacije, bolje fakture, neravne površine, blago izvijena oboda, naglašeno modeliranoga prstenasta, zaravnjena dna, svijetlosive boje.
Dimenzije: visina 4,6 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 25 045, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 57. MINIJATURNA ZDJELA, T. 4: 57
Opis: Minijaturna glinena zdjela, loptasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, tamnosive boje.
Dimenzije: visina 2,2 cm; promjer otvora 4,3 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 25 133, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 58. MINIJATURNA ZDJELA, T. 4: 58
Opis: Minijaturna glinena zdjela, nesimetrična oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, debljih stijenkā, zaravnjena dna, sive boje.
Dimenzije: visina 1,9 cm; promjer otvora 3,0 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 25 134, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 59. MINIJATURNA POSUDA, T. 4: 59
Opis: Minijaturna glinena posuda, cilindrična/bačvasta oblika, vještije modelacije od bolje pročišćene gline, neravne površine, tanjih stijenkā. Zaravnjeno dno modelirano je štipanjem gline, između dvaju prstiju, tamnosive boje.
Dimenzije: visina 3,7 cm; promjer otvora 2,9 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 25 216, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 60. MINIJATURNA POSUDA, T. 5: 60
Opis: Minijaturna glinena posuda, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, s apliciranom plastičnom trakom duž trbuha, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 4,0 cm; promjer otvora 5,2 cm; dno 2,8 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 25 280, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1903, 379

Kat. 61. MINIJATURNA ZDJELA, T. 5: 61
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, neravne površine, tanjih stijenkā, zaravnjena dna, smeđe boje.
Dimenzije: visina 2,9 cm; promjer otvora 5,1 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 25 282, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 62. MINIJATURNA ZDJELA, T. 5: 62
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, vještije modelacije od bolje pročišćene gline, neravne površine, tanjih stijenkā, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 2,2 cm; promjer otvora 4,4 cm; dno 2,0 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 25 354, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 63. MINIJATURNA ZDJELA, T. 5: 63
Opis: Minijaturna glinena zdjela, loptasta oblika, modelirana utiskom palca/prsta u glinenu masu, neravne površine, debljih stijenkā, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 3,4 cm; promjer otvora 1,6 cm; dno 1,5 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 25 355, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 64. MINIJATURNA ZDJELA, T. 5: 64
Opis: Minijaturna glinena zdjela, loptasta oblika, vještije modelacije od bolje pročišćene gline, neravne površine, tanjih stijenkā, blago naglašena cilindričnoga vrata, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 2,9 cm; promjer otvora 1,9 cm, dno 2,0 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 25 356, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 65. MINIJATURNA POSUDA, T. 5: 65
Opis: Minijaturna glinena posuda, cilindrična/bačvasta oblika, vještije modelacije, dobre fakture i neravne površine, zaravnjena prstenasto modeliranoga dna, crvenkaste boje.
Dimenzije: visina 5,6 cm; promjer otvora 1,9 cm; dno 2,0 cm.
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 25 363, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 66. MINIJATURNA POSUDA, T. 5: 66
Opis: Minijaturna glinena posuda, kruškolika oblika, nesimetrične modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, tamnosive boje.
Dimenzije: visina 4,1 cm; promjer otvora 4,7 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenica
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 25 364, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 67. MINIJATURNA ZDJELA, T. 5: 67
Opis: Minijaturna glinena zdjela, nesimetrična oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: promjer otvora 4,0 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 25 389, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 68. MINIJATURNA ZDJELA, T. 5: 68
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, vještije modelacije, dobre fakture, neravne površine, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 4,2 cm; promjer otvora 5,3 cm; dno 3,6 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 25 647, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 69. MINIJATURNA POSUDA, T. 5: 69
Opis: Minijaturna glinena posuda, ljevkasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna s apliciranom plastičnom trakom duž trbuha posude, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 4,4 cm; promjer otvora 4,8 cm; 2,8 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 25 648, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1903, 379

Kat. 70. MINIJATURNA ZDJELA, T. 5: 70
Opis: Minijaturna glinena zdjela loptasta oblika, vještije modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, tanjih stijenkā, zaravnjena dna, tamnosive boje.
Dimenzije: visina 3,3 cm; promjer otvora 3,8 cm; dno 2,8 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 25 653, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 71. MINIJATURNA POSUDA, T. 5: 71
Opis: Minijaturna glinena posuda, ljevkasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, s apliciranom plastičnom trakom duž trbuha posude, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 4,3 cm; promjer otvora 4,9 cm; dno 3,3 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 25 701, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1903, 379

Kat. 72. MINIJATURNA POSUDA, T. 5: 72
Opis: Minijaturna glinena posuda, ljevkasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, s apliciranom plastičnom trakom duž trbuha posude, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 4,1 cm; promjer otvora 5,2 cm; dno 4,0 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 25 702, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1903, 379

Kat. 73. MINIJATURNA POSUDA, T. 5: 73
Opis: Minijaturna glinena posuda, ljevkasta oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 4,2 cm; promjer otvora 4,3 cm; dno 2,3 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 25 731, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 74. MINIJATURNA ZDJELA, T. 5: 74
Opis: Minijaturna glinena zdjela, vještije modelacije od bolje pročišćene gline, neravne površine, tanjih stijenkā, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 2,4 cm; promjer otvora 4,5 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 29 867, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 75. MINIJATURNI LONAC, T. 5: 75
Opis: Minijaturni glineni lonac, zvonolika oblika, vještije modelacije, dobre fakture, neravne površine, tanjih stijenkā, zaravnjena dna, naglašenoga, izvijenog oboda, smeđe boje. Pri modelaciji oboda uočavaju se otisci nokta koji su i dekorativni izričaj.
Dimenzije: visina 4,2 cm; promjer otvora 4,1 cm; dno 2,5 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: starije željezno doba
Inventarni broj: 29 870, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 76. MINIJATURNA POSUDA, T. 6: 76
Opis: Minijaturna glinena zdjela, zvonolika oblika, robusne modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, odlomljene ručkice, blago izvijena oboda, debljih stijenkā, zaravnjena prstenasto modeliranoga dna, tamnosive boje.
Dimenzije: visina 5,0 cm; promjer otvora 3,5 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 29 871, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 77. MINIJATURNA POSUDA, T. 6: 77
Opis: Minijaturna glinena posuda, loptasta oblika, vještije modelacije, dobre fakture, neravne površine, tanjih stijenkā, cilindrična vrata, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 2,4 cm; promjer otvora 2,5 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 29 872, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 78. MINIJATURNA ZDJELA, T. 6: 78
Opis: Minijaturna glinena zdjela, nesimetrična oblika, nevješte modelacije od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, debelih stijenkā, prstenasto modelirana dna s utiskom prsta, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 1,4 cm; promjer otvora 3,3 cm, dno 1,4 cm.
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 29 873, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 79. MINIJATURNA ZDJELA, T. 6: 79
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, vještije modelacije od bolje pročišćene gline, neravne površine, tanjih stijenkā, zaravnjena dna, smeđe boje.
Dimenzije: visina 1,6 cm; promjer otvora 3,1 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 29 874, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 80. MINIJATURNA ZDJELA, T. 6: 80
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, vješto modelirana, dobre fakture, glačane površine, tanjih stijenkā, zaravnjena dna, tamnosive boje.
Dimenzije: visina 2,0 cm; promjer otvora 4,0 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 29 875, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 81. MINIJATURNI LONAC, T. 6: 81
Opis: Minijaturni glineni lonac, cilindrična oblika, vještije modelacije od bolje pročišćene gline, grube i neravne površine, tanjih stijenkā, s tri aplicirana bradavičasta ispupčenja na donjemu dijelu trbuha posude, zaobljena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 4,2 cm; promjer otvora 3,7 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 30 309, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 82. MINIJATURNA ZDJELA, T. 6: 82
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, vješte modelacije, dobre fakture, glačane površine, tanjih stijenkā, naznačenoga oboda, zaravnjena dna, tamnosmeđe boje.
Dimenzije: visina 2,5 cm; promjer otvora 3,9 cm; 1,1 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 30 311, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 83. MINIJATURNA ZDJELA, T. 6: 83
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, nevješto modelirana od bolje pročišćene gline, neravne površine,

blago izvijena oboda, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 1,5 cm; promjer otvora 3,7 cm; dno 2,2 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 30 312, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 84. MINIJATURNA POSUDA, T. 6: 84
Opis: Minijaturna glinena bikonična posuda s naglašenim prstenastim dnom, vješto modelirana, dobre fakture, oštećena na dijelu trbuha i oboda.
Dimenzije: visina 4,7 cm; dno 2,8 cm.
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 30 865, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 85. MINIJATURNA POSUDA, T. 6: 85
Opis: Minijaturna glinena posuda, vješto modelirana od dobro pročišćene gline, neravne površine, tanjih stijenkā, bikonična trbuha i blago izvijena oboda, dno modelirano u obliku prstenaste stope, tamnosmeđe boje.
Dimenzije: visina 6,0 cm; promjer otvora 3,0 cm; promjer trbuha 5,5 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 31 310, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1903, 379

Kat. 86. MINIJATURNA ZDJELA, T. 6: 86
Opis: Minijaturna glinena zdjela, nevješto modelirana od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, tanjih stijenkā, zaravnjena dna, tamnosive boje.
Dimenzije: visina 2,6 cm; promjer otvora 4,7 cm, dno 4,5 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 31 312, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 87. MINIJATURNA ZDJELA, T. 6: 87
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, nevješto modelirana od bolje pročišćene gline, neravne površine, tanjih stijenkā, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 2,1 cm; promjer otvora 3,9 cm; dno 2,1 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 31 313, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 88. MINIJATURNA ZDJELA, T. 6: 88
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, nevješto modelirana od bolje pročišćene gline, neravne površine, tanjih stijenkā, prstenasta dna, svijetlosmeđe boje, s odlomljenom drškom.
Dimenzije: visina 1,7 cm; promjer otvora 3,1 cm; dno 1,7 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 31 314, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 89. MINIJATURNA ZDJELA, T. 6: 89
Opis: Minijaturna glinena zdjela, nevješto modelirana od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, debljih stijenkā, zaravnjena dna, tamnosive boje.
Dimenzije: visina 2,3 cm; promjer otvora 3,3 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 31 315, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 90. MINIJATURNA POSUDA, T. 6: 90
Opis: Minijaturna glinena posuda, nesimetrična oblika, vješto modelirana od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, izrazito bikonična trbuha i cilindrična vrata, s naglašeno modeliranim prstenastim dnom, tamnosive boje.
Dimenzije: visina 6,6 cm; dno 2,5 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 31 507, ZMBiH
Literatura: Truhelka, 1903, 379

Kat. 91. MINIJATURNA ŠALICA, T. 6: 91
Opis: Minijaturna glinena šalica, nesimetrična oblika, nevješto modelirana od loše pročišćene gline, grube i neravne površine, s apliciranom ručkom, zaravnjena dna,

svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: dužina 6,5 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 31 509, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 92. MINIJATURNA ŠALICA, T. 6: 92
Opis: Minijaturna glinena šalica, nesimetrična oblika ljevkasta recipijenta, nevješto modelirana od bolje pročišćene gline, neravne površine, s apliciranom trakastom ručkom, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: promjer otvora 4,1 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 31 510, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 93. MINIJATURNA ZDJELA, T. 7: 93
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, nevješto modelirana od loše pročišćene gline, neravne površine, tanjih stijenkā, zaravnjena dna, tamnosive boje.
Dimenzije: promjer otvora 4,2 cm
Lokalitet: Donja Dolina, Sojenice
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 31 612, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 94. MINIJATURNI LONAC, T. 7: 94
Opis: Minijaturni glineni lonac, vješte modelacije, bačvasta oblika, s naglašenim, blago izvijenim obodom. Dobre fakture, tamnosmeđe boje. Prema inventarnoj knjizi u lončiću je zabilježen i glineni valjčić.
Dimenzije: visina 3,8 cm; promjer otvora 3,6 cm; dno 3,6 cm
Lokalitet: Donja Dolina
Kulturna pripadnost: Grupa Donja Dolina – Sanski Most
Razdoblje: (starije) željezno doba
Inventarni broj: 33 059, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 95. MINIJATURNI LONAC, T. 7: 95
Opis: Minijaturna glinena posuda, nesimetrična oblika, nevješte modelacije, loše fakture, neravne i grube površine, debljih stijenkā, s dvjema vodoravnim trakastim ručkama, sužena ravnoga dna, tamnosive boje, oštećena. Gornja površina ruba otvora ukrašena je nizom kontinuiranih zareza utiskom nokta.
Dimenzije: visina 2,0 cm; promjer otvora 3,4 cm.
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb./ 6, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 96. MINIJATURNA POSUDA, T. 7: 96
Opis: Minijaturna glinena posuda, loptasta i nesimetrična oblika, nevješte modelacije, slabe fakture, neravne površine, debljih stijenkā, s jednom apliciranom vertikalnom i probušenom ručkicom, zaobljena dna, svijetlosmeđe boje, oštećena.
Dimenzije: visina 2,0 cm; promjer otvora 3,4 cm.
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb./ 10, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 97. MINIJATURNA POSUDA, T. 7: 97
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta, nesimetrična oblika, nevješto modelirana, slabe fakture, neravne i grube površine, debljih stijenkā, nedostaje aplicirana vertikalna ručkica, zaobljena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 2,0 cm; promjer otvora 3,4 cm
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb./ 28, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 98. MINIJATURNI LONČIĆ, T. 7: 98
Opis: Minijaturni glineni lončić, bačvasta oblika, nevješte i nesimetrične modelacije od loše pročišćene gline, neravne i grube površine, debljih stijenkā, s jednom apliciranom vertikalnom drškicom, zaravnjena dna, sive boje.
Dimenzije: visina 3,5 cm; promjer otvora 2,8 cm
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: 19 518, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 99. MINIJATURNA ZDJELA, T. 7: 99
Opis: Minijaturna glinena zdjela, nesimetrična oblika, nevješte modelacije, slabe fakture, neravne i grube površine, debljih stijenkā, blago uvučena oboda, zaobljena dna, tamnosive boje, oštećena.
Dimenzije: visina 2,7 cm; promjer otvora 4,7 cm
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: 19 595, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 100. MINIJATURNA POSUDA, T. 7: 100
Opis: Minijaturna glinena posuda, loptasta, nesimetrična oblika, nevješto modelirana, slabe fakture, neravne i grube površine, debljih stijenkā, s dvjema apliciranim vodoravnim drškama, zaravnjena dno, crvenosmeđe boje.
Dimenzije: visina 2,4 cm; promjer otvora 2,3 cm
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb. VAR. 67/22, ZMBiH
Literatura: Човић, 1976, sl. 100b; 1984a, 31

Kat. 101. MINIJATURNA ZDJELA, T. 7: 101
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, vješto modelirana utiskivanjem prsta u kuglicu gline, slabe fakture, neravne površine, debljih stijenkā, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 1,5 cm; promjer otvora 2,3 cm
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb. VAR 67/21, ZMBiH
Literatura: Човић, 1976, sl. 100a; 1984a, 31

Kat. 102. MINIJATURNA ZDJELA, T. 7: 102
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta oblika, nevješto modelirana utiskivanjem prsta u kuglicu gline, slabe fakture, neravne površine, debljih stijenkā, zaravnjena dna, smeđe boje.
Dimenzije: visina 1,5 cm; promjer otvora 2,5 cm
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb./ 13, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 103. MINIJATURNA ZDJELA, T. 7: 103
Opis: Minijaturna glinena zdjela, loptasta oblika, nevješto modelirana utiskivanjem prsta u kuglicu gline, slabe fakture, neravne površine, debljih stijenkā, zaobljena dna, s dvjema apliciranim vodoravnim jezičastim ručkicama gdje su uočljivi otisci prstiju, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 2,4 cm; promjer otvora 2,3 cm
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb. VAR 67/22, ZMBiH
Literatura: Човић, 1976, sl. 100b; 1984a, 31

Kat. 104. MINIJATURNA ŠALICA, T. 7: 104
Opis: Minijaturna glinena šalica, bikonična oblika, nevješte modelacije, slabe fakture, neravne površine, tanjih stijenkā, trbuh je naglašen apliciranom plastičnom trakom, s ostatcima odlomljene drškice, zaravnjena dna, tamnosmeđe boje. Oštećena, djelomično rekonstruirana.
Dimenzije: visina 2,5 cm; promjer otvora 2,9 cm
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb. 23, ZMBiH
Literatura: Човић, 1976, sl. 100b; 1984a, 31

Kat. 105. MINIJATURNA ZDJELA, T. 7: 105
Opis: Minijaturna glinena zdjela, nesimetrična oblika, nevješto modelirana, slabe fakture, neravne i površine, debljih stijenkā, zaravnjena dna, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 1,3 cm; promjer otvora 2,9 cm
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb. VAR 78/ S.G. 20, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 106. MINIJATURNA ZDJELA, T. 7: 106
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta, nesimetrična oblika, nevješto modelirana, slabe fakture, neravne i grube površine, debljih stijenkā, zaravnjena dna, tamnosive boje, oštećena.
Dimenzije: visina 1,8 cm; promjer otvora 3,1 cm.
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb. VAR 78/ S.G. 29, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 107. MINIJATURNA ZDJELA, T. 7: 107
Opis: Minijaturna posuda, načinjena utiskivanjem prsta u kuglicu gline, nevješto modelirana, loše fakture, neravne i grube površine, svijetlosmeđe boje.
Dimenzije: visina 1, 6 cm; dno 1,2 cm
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 108. MINIJATURNI POKLOPAC, T. 7: 108
Opis: Minijaturni poklopac od gline. Ovalna oblika s vodoravno probušenom ručkom. Vješto i simetrično modeliran, sive boje.

Dimenzije: visina 2,5 cm; širina 4,8 cm
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: 31 265, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 109. MINIJATURNA ZDJELA, T. 7: 109
Opis: Minijaturna glinena zdjela, ljevkasta, nesimetrična oblika, nevješto modelirana, slabe fakture, neravne i grube površine, debljih stijenkā, zaravnjena dna, tamnosmeđe boje, oštećena.
Dimenzije: visina 1,5 cm; promjer otvora 3,2 cm, dno 1,1 cm
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb. VAR 67/XVI-6, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 110. MINIJATURNI VRČ, T. 7: 110
Opis: Minijaturni glineni vrč, bikonična trbuha i naglašena cilindričnoga vrata, debljih stijenkā s jednom ručicom. Nesimetrična oblika, loše fakture, neravne i grube površine, crvenkaste boje, zaravnjena dna.
Dimenzije: visina 4,1 cm; promjer trbuha 4,6 cm; promjer otvora 3,3 cm; dno 3,4 cm
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb. VAR 67/XVI-7, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 111. MINIJATURNI PEHAR, T. 7: 111
Opis: Minijaturni glineni pehar s dvjema ručicama koje nedostaju. Nevješto modeliran, loše fakture, neravne površine, debljih stijenkā, zaravnjena dna, tamnosive/crne boje.
Dimenzije: visina 2,3 cm; promjer otvora 2,8 cm; dno 1,9 cm
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb. VAR 67, ZMBiH, neobjavljeno

Kat. 112. MINIJATURNI PEHAR, T. 7: 112
Opis: Minijaturni glineni pehar s dvjema robusnim ručicama ispod oboda. Nevješto modeliran, nesimetrična oblika, loše fakture, debljih stijenkā, zaravnjena dna, sive boje.
Dimenzije: visina 2,9 cm; promjer otvora 2,1 cm; dno 2,0 cm
Lokalitet: Velika gradina u Varvari
Kulturna pripadnost: Prijelazna zona
Razdoblje: kasno brončano doba
Inventarni broj: bb VAR 67/XIV-2, ZMBiH, neobjavljeno

Zaključak

Kao i mnoge kategorije arheoloških nalaza, igračke također mnogo govore o određenome kulturno-društvenom identitetu. U igrački se nedvojbeno zrcale društveno-gospodarske i kulturno-religiozne okolnosti neke ljudske zajednice pa su stoga zanimljive teme za temeljita proučavanja. Kako je već prethodno navedeno, većina igračaka inspirirana je najbližom okolicom i životnim okružjem te su zapravo imitacije predmeta za svakodnevnu uporabu koji su dio kulturološke slike zajednice kojoj su pripadali. Stoga se analizom prezentiranih umanjenih predložaka posve jasno mogla napraviti distinkcija između skupine predmeta koji su zaista dječje igračke (zvečke, garniture kućnoga namještaja, zoomorfne figure i sl.) i skupine koja je rezultat igre u procesu svladavanja vještina, a koja se veže za minijaturne posude. Čini su da su igračke najbrojnije u dobro afirmiranim i stabilnim društvima sa sjedilačkim načinom života, na što upućuju i obilježja lokaliteta na kojima su pronađene. Iako je za veći broj ovih nalaza nepoznato mjesto pronalaska ili eventualni stratigrafski položaj, u kronološkom je smislu i te predmete moguće smjestiti u širi vremenski kontekst. Budući da nalazi s pojedinih lokaliteta, gledano u cjelini, pretežu kasnomu brončanomu, odnosno starijemu željeznom dobu, ovakva vremenska determinacija primjenjiva je i na minijaturne predmete koji su

i dio cjelokupnoga keramičkog repertoara.

Budući da su igračke i predmeti namijenjeni igri uobličavali izgled nekadašnjega životnog okruženja, uočljiva je i višeznačna uloga tih minijaturnih rukotvorina u kontekstu svakodnevnoga života prapovijesnoga čovjeka. No njihova se konkretnija interpretacija uglavnom pronalazi u nesuglasju mnogih autora, što u konačnici rezultira uglavnom marginaliziranom ulogom tih predmeta u cjelokupnome repertoaru nalaza. Konkretniju i sigurniju interpretaciju minijaturnih predmeta svakako karakterizira mjesto i kontekst pronalaska. Međutim potrebno je uzeti u obzir i činjenicu da poznavanje konteksta ukazuje samo na posljednje okruženje (Balj, 2009, 27), odnosno zatečeno mjesto pronalaska i eventualnu funkciju koja je karakteristična za trenutak pronalaska, što u interpretaciji takve vrste materijala zasigurno isključuje višeznačnu ulogu zbog čega, u pravilu, i važnost tih minijaturnih nalaza u znanstvenome smislu poprima drugorazredno značenje. Također je potrebno istaknuti, a prilikom pokušaja interpretacije svakako uzeti u obzir i činjenicu da kontekst pronalaska predstavljenih minijaturnih nalaza ipak nije posve nepoznat. Predmeti iz Donje Doline, pa i Velike gradine u Varvari, zabilježeni su u naseobinskome dijelu lokaliteta, a pojedini primjerci pobliže su definirani mjestom pronalaska unutar kuća ili elemenata naseobinskih struktura. Također se može pretpostaviti da su se mnogi primjerci, prvotno izrađeni za neku drugu namjenu, pronašli i u ulozi dječje igračke, što ujedno vrijedi i u smislu reverzibilnoga promatranja. Stoga jednoznačnost pri interpretaciji takvih predmeta nije moguća, napose ako se promotre kroz društvene i kulturno-religijske aspekte koji se nedvojbeno isprepliću.

Osim što su ti predmeti služili dječjoj razonodi i igri, kroz postupak modeliranja predmeta iz svakodnevnoga života odvijao se i proces učenja i svladavanja vještina i znanja nužnih za život. Brojni primjerci minijaturnoga posuđa, koji kvalitetom izradbe, obilježjima modeliranja i oblikom odudaraju od standardnih oblika, ali se s vremenom vrlo vjerno približavaju izgledu posuda utilitarnoga karaktera, također govore i o odgojnome aspekt. Kako djeca odrastaju, tako se povećava i veličina posuda. U tome kontekstu svladavanje vještine modeliranja predmeta upućuje i na preuzimanje zaduženja i uloga unutar zajednice (Kamp, 2001, 429). Tako se preko umijeća izvedbe može pratiti razvoj učenja, odnosno vrijeme svladavanja vještine modeliranja u različitoj djetetovoj dobi (Balen-Letunić, 1982, 69).

S tim u svezi Bagwell (2002) napominje da su djeca, što se kognitivnoga razvoja tiče, od svoje pete godine sposobna izrađivati prepoznatljive keramičke predmete. Nadalje preko izgleda i namjene pojedinih igračaka može se naslutiti kojoj su životnoj dobi djeteta igračke namijenjene. U nekim primjerima moguće je utvrditi i razliku između igračaka namijenjenih dječacima i djevojčicama. Tako se za djevojčice uglavnom veže lončarstvo, najčešće primjerci kućnoga namještaja i kuhinjskoga posuđa što se uporabljuje kao igračka u procesu učenja kuhanja te u oponašanju svakodnevnih aktivnosti odraslih što je, na kraju, vidljivo i prepoznatljivo i iz današnje, moderne industrije igračaka. S jedne strane igračke namijenjene djeci ujedno svjedoče o nakani odraslih koji su preko njih ukazivali na određene norme ponašanja u zajednici što su određene spolom i uzrastom djeteta (Wilkie, 2000, 101), a s druge strane igračke što su ih izradila djeca, osim kreativne i jedinstvene interpretacije, ukazuju i na subjektivan doživljaj te djetetovo zanimanje (Wileman, 2005, 178; Lillehammer, 2010, 30). Budući da su djeca imala važnu ulogu u gospodarskoj aktivnosti zajednice, ona su, ovisno o uzrastu, uključivana u različite svakodnevne poslove i društvene aktivnosti (Fahlander, 2011). Stoga su igračke u obliku različitih alata bile u službi socijalizacije i neformalne edukacije (Greenfield, 2000, 72-73; Lillehamer,

2010, 31). Fenomen oponašanja pomoću minijaturnih rukotvorina ujedno ukazuje na izgled i oblik svakodnevnih predmeta koji nisu očuvani pa ih i ne poznajemo u njihovu standardnome obliku, što je vrlo važno pri postupku valorizacije i rekonstrukcije nekadašnjega načina života.

Na kraju, ovim se radom na temelju predočene građe[4] pokušalo ukazati ponajprije na izradbu, ali i različitu ulogu igračaka u razvoju i rastu djeteta. Iako su minijaturni nalazi u cjelini, zbog nedostatka raspoloživih podataka, bili zanemareni, njihovo arheološko svjedočanstvo pruža jedinstvenu poveznicu i dragocjene podatke za razumijevanje djetetova društvenoga položaja. Dječje igračke, kao i predmeti nastali u igri, promotreni kroz prizmu društveno-kulturnih i duhovno-religijskih značenja, čine važan prinos proučavanju zanemarena oblika ljudskoga života – djetinjstva.

Zahvala

Pri nastajanju ovoga rada veliku su mi pomoć pružile brojne kolege među kojima iskrenu zahvalnost dugujem: (†) Margiti Gavrilović (Zemaljski muzej BiH), (†) Branki Raunig (Regionalni muzej Pounja, Bihać), Lidiji Fekeža-Martinović (Zemaljski muzej BiH), Ivi Dragičeviću (Ljubuški), Morani Vuković (Arheološki muzej u Zadru), Demisu Sinančeviću (Sarajevo), Mariji Marić Baković (Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno) i Mladeni Baran-Jakelić (Šibenik). Posebnu zahvalnost zbog nesebične kolegijalnosti i prijateljstva koje se očitovalo u davanju korisnih savjeta, dragocjenih podatka i teško dostupne literature dugujem Bošku Marijanu (Filozofski fakultet u Osijeku) i Lidiji Balj (Muzej Vojvodine, Novi Sad) te Dejanu Zadri (Zagreb) i Danijelu Džinu (Macquarie University, Australija).

[4] U ovome radu predstavljen je najbrojniji dio kolekcije dječjih igračaka s lokaliteta Donja Dolina i Velika gradina u Varvari na izvoru Rame. Arheološki nalazi koji predstavljaju skupinu dječjih igračaka iz prapovijesti te potječu s drugih lokaliteta na području Bosne i Hercegovine bit će predmetom neke druge rasprave.

Literatura

Bacvarov 2008
K. Bacvarov (ed.), *Babies Reborn: Infant/ Child Burials in Pre- and Protohistory,* British Archaeological Reports, International Series 1832: Archaeopress, Oxford 2008

Bagwell 2002
E. Bagwell, *Ceramic form and skill, Attempting to identify child producers at Pecos Pueblo*, New Mexico, in: K.A. Kamp (ed.), Children in the Prehistoric Puebloan Southwest, University of Utah Press, Salt Lake City 2002, 90-107

Bailey 2005
W. D. Bailey, *Prehistoric figurines-Representation and Corporeality in the Neolithic*, Routledge: London & New York 2005

Bakarić 1991
L. Bakarić, *Idoli/ Idols*, Katalog izložbe, Arheološki muzej Zagreb, Gradski muzej Karlovac 1991

Balen-Letunić 1982
D. Balen-Letunić, *Predhistorijske minijaturne posude-igračke iz Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 15, Zagreb 1982, 69-87

Balen-Letunić, Rendić-Miočević 1982a
D. Balen-Letunić, A. Rendić-Miočević, *Igračke u prethistoriji i antici - iz zbirki Arheološkog muzeja u Zagrebu,* Katalog izložbe, Varaždin 1982

Balen-Letunić 2012
D. Balen-Letunić, *Igre i igračke u pretpovijesti*, D. Balen-Letunić (ed.) i A. Rendić-Miočević, *Čarolija igre-Igračke u pretpovijesti i antici iz zbirki Arheološkog muzeja u Zagrebu/ The magic of play-Prehistoric, Greek and Roman toys from the collections of the Archaeological museum in Zagreb*, Katalog izložbe, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb 2012, 13-29

Balj 2009
L. Balj, *Minijaturne posude vinčanske kulture: Dečije igračke ili predmeti neke druge namene/ Miniature vessels of Vincha culture: Children's toys or the objects of some other purpose*, Rad muzeja Vojvodine 51, Novi Sad 2009, 23-35

Balj 2010
L. Balj, *Dečije igračke eneolitskog perioda sa Gomolave/ Eneolithic children's toys from the Gomolava site*, Rad muzeja Vojvodine 52, Novi Sad 2010, 37-48

Baxter 2005
J. E. Baxter, *The Archaeology of Childhood: Children, gender, and material culture*, Walnut Creek, CA: AltaMira Press 2005

Baxter 2008
J. E. Baxter, *The Archaeology of Childhood,* Annual review of Antropology, Vol. 37, Chicago 2008, 159-175

Borroughs 2005
W. J. Borroughs, *Climate change in Prehistory: The End of the Reign of Chaos*, Cambridge: University Press 2005

Burkowski 2009
Z. Burkowski, *Minijaturne posude iz prapovijesne zbirke Gradskog muzeja Sisak/ Miniature containers from the prehistoric collection of the City Museum Sisak*, Godišnjak Gradskog muzeja Sisak 9, Sisak 2009, 278-303

Callow 2006
C. Callow, *First steps towards an archaeology of children in Iceland*, Archaeologia Islandica 5, Reykjavik 2006, 55-96

Čović 1965
B. Čović, *Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n.s.A. XX, Sarajevo 1965, 27-145

Čović 1976
B. Čović, *Од Бутмира до Илира*, Сарајево 1976

Čović 1977
B. Čović, *Velika gradina u Varvari, I. dio*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n.s.A., XXXII, Sarajevo 1977, 5-173

Čović 1983
B. Čović, *Prelazna zona,* A. Benac, B. Čović (eds.), Praistorija jugoslavenskih zemalja IV-Bronzano doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 390-412

Čović 1984
B. Čović, *Bronzano i željezno doba*, A. Benac, Đ. Basler, B. Čović, E. Pašalić, N. Miletić, P. Anđelić, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, Veselin Masleša, Sarajevo 1984, 101-190

Čović 1984a
B. Čović, *Umjetnost kasnog bronzanog doba i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu/ Die Kunst der Spätbronze und älteren Eisenzeit an der östlichen Adriaküste und in deren Hinterland*, Simpozijum Duhovna kultura Ilira, Posebna izdanja LXVII (11), Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1984, 7-40

Čović 1987
B. Čović, *Grupa Donja Dolina – Sanski Most*, A. Benac, S. Gabrovec (eds.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 232-288

Crawford, Shepherd 2007
S. Crawford, G. Shepherd, *Children, Childhood and Society,* IAA Interdisciplinary Series Vol. I: Studies in Archaeology, History, Literature and Art, British Archaeological Reports, International Series 1696, Archaeopress, Oxford 2007

Ćurčić 1900
V. Ćurčić, *Gradina na vrelu Rame, prozorskog kotara*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XII/ 1, Sarajevo 1900, 99-118

Ćurčić 1908
V. Ćurčić, *Prehistorička sojenica iz brončanog doba u Ripču kraj Bihaća u Bosni,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XX/ 2, Sarajevo 1908, 149-179

Ćurčić 1908a
V. Ćurčić, 1908a, *Prehistoričke utvrde oko Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XX/ 3, Sarajevo 1908, 363-381

Dommasnes, Wrigglesworth 2008
L. V. Dommasnes, M. Wrigglesworth, *Children, Identity and the Past,* Newcastle: Cambridge Scholars Publishing 2008

Durman 1988
A. Durman, *Vučedolska kultura/ The Vučedol Culture*, Vučedol, treće tisućljeće p.n.e./ Vučedol three thousand years b.c., Katalog izložbe, Zagreb 1988, 13-20

Fahlander 2011
F. Fahlander, *Subadult or subaltern? Children as serial categories*, M. Lally & A. Moore (eds.), (Re)Thinking the Little Ancestor: New Perspectives on the Archaeology of Infancy and Childhood, British Archaeological Reports,

International Series 2271, Archaeopress, Oxford 2011, 14-23

Fahlander 2012
F. Fahlander, *Mesolithic Childhoods: Changing Life-Courses of Young Hunter-Fishers in the Stone Age of Southern Scandinavia*, Childhood in the Past vol. 5, Oxbow books 2012, 20-30

Фиала 1890
Ф. Фиала, *Предисторијски налази на Собунару код Сарајева*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini II/ 2, Sarajevo 1890, 212-220

Fiala 1894
F. Fiala, *Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini VI, Sarajevo 1894, 107-140

Fiala 1896
F. Fiala, *Izvještaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini VIII, Sarajevo 1896, 97-108

Fiala 1897
F. Fiala, *Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini IX/ 2, Sarajevo 1897, 281-307

Gavranović 2005
M. Gavranović, *Kasnobrončana zoomorfna plastika iz Dobrinja kod Visokog*, Godišnjak XXXIV/ 32, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 2005, 83-106

Grimm 2000
L. Grimm, *Apprentice flintknapping-Relating material culture and social practice in the Upper Palaeolithic*, J. Sofaer Derevenski (ed.), Children and Material Culture, Routledge, 2000, 53-71

Greenfield 2000
P. Greenfield, *Children, material culture and weaving: Historical change and developmental change*, J. Sofaer Derevenski (ed.), Children and Material Culture, Routledge, 2000, 72-86

Halcrov, Tayles 2008
S. E. Halcrov, N. Tayles, *The Bioarchaeological Investigation of Childhood and Social Age: Problems and Prospects*, Journal of Archaeological Method and Theory 15, 2008, 190-215

Harding 2004
D. W. Harding, *The Iron Age in Northern Britain: Celts and Romans, natives and invaders*, Routledge, London & New York 2004

Hoffiler 1936
V. Hoffiler, *Dalj (Valée du Danube)*, Corpus Vasorum Antiqvorum 2, Beograd 1936, 2-17

Högberg 1999
A. Högberg, *Child and adult at a knapping area. A technological flake analysis of the manufacture of a Neolithic square sectioned axe and a child's flintknapping activities on an assemblage excavated as part of the Öre- sund fixed link project*, Acta Archaeologica 70, 1999, 79-106

KAMP et al. 1999
K. A. Kamp, N. Timmerman, G. Lind, J. Grayboll, I. Natowski, *Discovering Chilhood: Using fingerprints to find children in the archaeological record*, American antiquity 64 (2), 1999, 309-315

Kamp 2001
K. A. Kamp, *Prehistoric children working and playing: A Southwestern Case Study in Learning Ceramics*, Journal of Anthropological Research, Vol. 57, 2001, 427-450

Kamp 2001
K. A. Kamp, *Where have all Children Gone? The archaeology of Childhood*, Journal of Archaeological Method and Theory, vol 8, No. 1, 2001, 1-34

Kuijt, Goring-Morris 2002
I. Kuijt, N. Goring-Morris, *Foraging, Farming and Social Complexity in the Pre-Pottery Neolithic of the southern Levant: A Review and Synthesis*, Journal of World Prehistory, Vol. 16, No. 4, 2002, 361-440

Lillehammer 2000
G. Lillehammer, *The World of Children*, J. Sofaer Derevenski (ed.), Children and Material Culture, Routledge, 2000, 17-26

Lillehammer 2010
G. Lillehammer, *Archaeology of Children/ Arqueología de la infancia,* Complutum, Vol. 21 (2), 15-45

Lopac 1957
M. Lopac, *Bibliografski podaci arheološko-epigrafskih radova o spomenicima BiH*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n.s.A. XII, Sarajevo 1957, 291-341

Mandić 1929
M. Mandić, *Izvještaj o djelomično nastavljenom otkopavanju prehistorijske sojenice u D. Dolini kod Bos. Gradiške g. 1928,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XLI/ 2, Sarajevo 1929, 33-40

Mandić 1931
M. Mandić, *Prehistorijeko naselje u Sanskom Mostu: Izvještaj o nastavljenom otkopavanju godine 1929,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XLIII/ 2, Sarajevo 1931, 1-6

Marić 1958
Z. Marić, *Neki novi manji preistoriski nalazi iz Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n.s.A. XIII, Sarajevo 1958, 243-253

Marić 1964
Z. Marić, *Donja Dolina*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n.s. A. XIX, Sarajevo 1964, 5-128

Marijan 2010
B. Marijan, *Crtice iz prapovijesti slavonije (Brončano doba)*, Osijek 2010

Mihovilić 2011
K. Mihovilić, *Istraživanje sonde 1 uz JI ugao zgrade Arheološkog muzeja Istre*, Na početku je bila peć: Željeznodobno naselje i nekropola uz temelje Arheološkog Muzeja Istre u Puli, Katalog izložbe, Arheološki muzej Istre, Pula 2011, 9-41

Perlès 2004
C. Perlès, *The Early Neolithic in Greece: The first farming communities in Europe*, World Archaeology University press, Cambridge 2004

Radimský 1893
W. Radimský, *Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini V/ 1, Sarajevo 1893, 37-92

Radimský 1895
W. Radimský, 1895, *Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien 1895, 39-226

Radimský, Hoernes 1895a
W. Radimský, M. Hoernes, *Neolitische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien I*, Wien 1895

Raunig 2004
B. Raunig, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*, Djela LXXXII/8, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 2004

Rawson 2005
B. Rawson, *Children and Childhood in Roman Italy*, University Press, Oxword 2005

Reitz, Wing 2008
E. J. Reitz, E. S.Wing, *Zooarchaeology*, University Press, Cambridge 2008

Roveland 2000
B. Roveland, *Footprints in the clay-Upper Palaeolithic children in ritual and secular contexts*, J. Sofaer Derevenski (ed.), Children and Material Culture, Routledge, 2000, 29-38

Sakara-Sučević 2004
M. Sakara-Sučević, *Kaštelir: Prazgodovinska naselbina pri Novi Vasi/ Brtonigla (Istra)/ Prehistoric settlement near Nova Vas/ Brtonigla (Istria)*, Koper 2004

Sakara-Sučević 2007
M. Sakara-Sučević, *Il Motivo dei cavallini nelle culture Nordadriatiche,* M. Guštin, P. Ettel, M. Buora (eds.), Piceni ed Europa, Archeologia di Frontiera 6, Annales Mediterranea, 2007, 67-74

Scott 1999
E. Scott, *The Archaeology of Infancy and Infant Death,* British Archaeological Reports, International Series 819, Archaeopress, Oxford 1999

Sillor 1994
B. Sillor, *Playing with God: cultural perceptions of children, play and miniatures in the Andes*, Archaeological Review from Cambridge 13 (2), 1994, 47-63

Sofaer-Derevenski 2000
J. Sofaer-Derevenski, *Children and Material Culture*, London 2000

Šimek 2004
M. Šimek, *Grupa Martijanec-Kaptol,* D. Balen-Letunić (ed.), Ratnici na razmeđu istoka i Zapada, Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj, Zagreb 2004, 79-129

Šimić 2004
J. Šimić, *Grupa Dalj*, D. Balen-Letunić (ed.), Ratnici na razmeđu istoka i Zapada, Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj, Zagreb 2004, 35-78

Truhelka 1901
Ć. Truhelka, *Prehistorička sojenica u koritu Save kod Donje Doline*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XIII/ 2-3, Sarajevo 1901, 227-287

Truhelka 1902
Ć. Truhelka, *Sojenica u Donjoj Dolini*, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini XIV/ 1, Sarajevo 1902, 129-144

Truhelka 1903
Ć. Truhelka, *Sojenica u Donjoj Dolini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XV/ 2, Sarajevo 1903, 373-383

Truhelka 1904
Ć. Truhelka, *Sojenica u Donjoj Dolini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XVI/ 2, Sarajevo 1904, 225-235

Truhelka 1906
Ć. Truhelka, *Sojenica u Donjoj Dolini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XVIII/ 2, Sarajevo 1906, 217-228

Truhelka 1914
Ć. Truhelka, 1914, *Kulturne prilike Bosne i*

Hercegovine u prehistoričko doba, Nakladom bos.-herc. zemaljskog muzeja, Sarajevo 1914

Turek 2000
J. Turek, *Being a Beaker child. The position of children in Late Eneolithic society*,
Published in Památky archeologické Supplementum 13 - In memoriam Jan Rulf, 2000, 424 - 438

Vinski-Gasparini 1987
K. Vinski-Gasparini, *Grupa Martijanec-Kaptol*, A. Benac, S. Gabrovec (eds.),
Praistorija jugoslavenskih zemalja V-Željezno doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 182-231

Voigt 2002
M. M. Voigt, *ÇatalHöyük in Context-Ritual at Early Neolithic Sites in Central and Eastern Turkey,* I. Kuijt (ed.), Life in Neolithic Farming Communities-Social Organization, Identity, and Differentiation, Kluwer Academic Publishers, 2002, 253-295

Wileman 2005
J. Wileman, *Hide and Seek. The Archaeology of Childhood*, Tempus, Stroud 2005

Wilkie 2000
L. Wilkie, *Not merely child's play-Creating a historical archaeology of children and childhood*, J. Sofaer-Derevenski (ed.), Children and Material Culture, Routledge, 2000, 100-113

Prehistoric toys and miniature wessels from the collection in the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo

In common with many other kinds of archaeological finds, toys can reveal a great deal about a certain cultural and social identity. They reflect the socio-economic and cultural-religious circumstances of a human community, and are thus an interesting subject for in-depth study. As already noted, most toys are inspired by their immediate surroundings and way of life, and in fact emulate the everyday articles forming part of the culture of the community to which they belong. Analysis of these miniature objects clearly reveals the difference between those that are genuine children's toys (rattles, dolls' house furniture, toy animals and so on) and those that result from the learning process, which are related to miniature household wares. The contexts in which toys are found suggest that they are most numerous in stable societies with a solid sense of identity and a sedentary lifestyle. Even though the location in which these artefacts were found is usually unknown, let alone the stratigraphy of the finds, they can at least be broadly dated. Most sites yield material from the late Bronze Age or early Iron Age, suggesting that miniature pottery wares also date from these periods.

Since toys and objects used in play were shaped by the way people lived in those times, these miniature artefacts were clearly of polysemic significance in the daily lives of prehistoric people. However, their specific interpretation differs from authority to authority, with the result that they are regarded as marginal to the main body of finds. The site and context in which they are found are the key to a more specific, certain interpretation of these miniature objects. At the same time, it is important to recognize that context reveals only their final setting (Balj, 2009, 27), the place where they were found and the possible function characteristic of the moment of discovery. As a result, the polysemic significance and importance of these miniature finds becomes of secondary relevance, scientifically speaking, to the interpretation of such artefacts. When attempting to interpret them, it is also important to bear in mind that the context of these miniature objects is in fact not wholly unknown. The artefacts from Donja Dolina and those from Velika gradina (hill fort) in Varvara were recorded in the settlement area of the sites, and some examples can be more specifically identified from the place within the dwelling or features of the settlement in which they were discovered. It is likely, too, that many objects originally made for some other purpose also came to serve as children's toys, and indeed that the reverse is also true. They cannot therefore be interpreted unambiguously, particularly if seen through the lens of their social and cultural-religious context, which undoubtedly overlap.

These artefacts not only encourage children's curiosity and sense of play, but also, modelled as they are on everyday objects, help them to learn, to master the skills and acquire the knowledge they will need in later life. Many miniature wessels, which differ from the standard forms in quality of workmanship, modelling and shape, but which come ultimately closely to resemble utilitarian wessels, also mirror children's upbringing. As the children grow, so too the size of these miniatures increased. In this context, mastering the skill of modelling these wares also points to the acceptance of the children's duties and role within the community (Kamp, 2001, 429). The quality of workmanship thus reflects the teaching process and the development of modelling skills at various ages (Balen-Letunić, 1982, 69).

In this regard, Bagwell (2002) reports that on the basis of cognitive development, children from the age of five are capable of making

recognizable pottery artefacts. Furthermore, the appearance and use of certain toys suggest the age group for which they were intended. In some cases, differences between toys meant for boys and those meant for girls can be observed. The toys intended for little girls are usually pottery models of household furniture and wares, used as toys as the children learn to cook and to emulate the daily activities of adults – as, indeed, can be seen in today's mass-produced toys. The toys designed for children also reveal the intentions of adults, who use them to indicate certain standards of behaviour in the community that are dictated by the sex and age of the child (Wilkie, 2000, 101), while toys made by children themselves can reflect not only their unique, creative interpretation, but also their own views and interests (Wileman, 2005, 187; Lillehammer, 2010, 30). Children played an important part in the economic life of the community, and were thus involved in various day to day affairs and social activities appropriate to their age (Fahlander, 2011). Artefacts in the form of tools are a means of socialization and informal education (Greenfield, 2000, 72-73; Lillehammer, 2010, 31). The phenomenon of imitation using miniature artefacts also suggests the appearance and form of everyday artefacts that have not survived and of which the standard form is thus unknown to us, which is of great importance in according value to and reconstructing past ways of life.

Finally, using the material presented,[5] this paper seeks above all to suggest the workmanship as well as the different roles of toys in the growth and development of the child. Though miniature archaeological finds as a whole have been neglected, on account of the lack of available data, they provide a unique link to and valuable information for understanding the social position of the child. Children's toys, as well as artefacts resulting from play, when seen through the lens of socio-cultural and spiritual or religious significance, constitute an important contribution to the study of a neglected aspect of human life – childhood.

[5] This paper presents the greater part of the collection of children's toys from Donja Dolina and Velika gradina (hill fort) in Varvara, at the source of the Rama. The archaeological finds of prehistoric children's toys that originate from other sites in Bosnia and Herzegovina will form the subject of another paper.

T. 1.

T. 2.

T. 3.

T. 4.

T. 5.

T. 6.

93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
0
10 cm

T. 7.

Ivo Dragićević

Grčko-ilirski novac Apolonije i Dirahija iz zbirke Franjevačkoga muzeja na Humcu kod Ljubuškoga

GRČKO-ILIRSKI NOVAC APOLONIJE I DIRAHIJA IZ ZBIRKE FRANJEVAČKOGA MUZEJA NA HUMCU KOD LJUBUŠKOGA

Ivo Dragićević
Miletina b. b.
88320 Ljubuški, BiH
dragicevic.ivo@gmail.com

UDK: 904:737.1](497.6 Humac)"652"
Pregledni rad
Primljeno: 24. 4. 2013.
Prihvaćeno: 30. 4. 2013.

Područje donje Neretve i doline Trebižata ističe se brojnošću nalaza grčko-ilirskoga novca Apolonije i Dirahija, o kojima je općenito površno i usputno pisano u starijoj literaturi. U uvodnome dijelu autor donosi kratku povijest zbirke Franjevačkoga muzeja na Humcu s osvrtom na numizmatičku zbirku. Potom se govori o rasprostranjenosti, cirkulaciji i širenju grčko-ilirskoga novca iz Narone prema unutrašnjosti, čime se ukazuje na širenje robonovčane razmjene na osnovi pojedinačnih i skupnih nalaza novca na širemu području Čapljine i Ljubuškoga. Iz numizmatičke zbirke Franjevačkoga muzeja na Humcu kataloški se obrađuju svi nalazi grčko-ilirskoga novca Apolonije i Dirahija, od kojih većina nije prethodno objavljena.

Ključne riječi: grčko-ilirski novac, Apollonia, Dyrrhachion, kovnica, Iliri, Franjevački muzej na Humcu, Ljubuški

Kratka povijest Franjevačkoga muzeja na Humcu kod Ljubuškoga

Franjevački muzej na Humcu osnovan je 1884. godine radi očuvanja, zaštite i prezentiranja hercegovačke kulturne baštine. Inicijativom brojnih hercegovačkih franjevaca u Muzej na Humcu kontinuirano je pristizala raznovrsna arheološka građa iz različitih područja Hercegovine. Fra Anđeo Nuić, osnivač Muzeja, i fra Jerko Ljubić darovali su 28. ožujka 1884. prve predmete u muzejsku zbirku. Prvi darovani predmeti zapravo su antički numizmatički nalazi. Od osnutka zbirke velik je priljev numizmatičkih nalaza, što je uvjetovalo formiranje numizmatičke zbirke. U Humačkome muzeju čuvaju se primjerci antičkoga, srednjovjekovnoga i novovjekovnoga novca koji su u zbirku dospjeli s različitih arheoloških nalazišta, otkupom ili kao darovi pojedinaca.

Početkom 1888. godine za javnost je otvoren bosanskohercegovački Zemaljski muzej u Sarajevu. Znanstvenoistraživačka djelatnost Zemaljskoga muzeja započinje od samoga osnutka. Od tada počinje i suradnja s Humačkim muzejom koji posjećuju tadašnji istraživači prilikom terenskih istraživanja Hercegovine, kao što su Franjo Fiala, Ćiro Truhelka i Carl Patsch. U upisniku Humačkoga muzeja evidentirana je razmjena numizmatičkih nalaza sa Zemaljskim muzejom 1901. godine. Od 1889. godine počinje izlaziti najstarije znanstveno glasilo u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, u kojemu se objavljuju radovi

brojnih istraživača s područja arheologije, povijesti, etnologije i prirodnih znanosti.

Na početku je Franjevački muzej na Humcu raspolagao jednom samostanskom prostorijom u kojoj se nalazila zbirka svakovrsnih predmeta među kojima su bili izloženi arheološki, prirodoslovni i numizmatički eksponati. Unatoč nedostatku prostora i kvalitetnih uvjeta u razdoblju između dvaju svjetskih ratova fundus zbirke neprestano se povećavao. Tijekom Drugoga svjetskog rata dolazi do razaranja samostana, zatvaranja Muzeja i deponiranja eksponata. Tada nestaju najreprezentativniji numizmatički nalazi i dio arheoloških eksponata.

Novi muzejski postav, drugi po redu, za javnost je otvoren 1973. godine. Za potrebe prapovijesne, antičke i srednjovjekovne zbirke dodijeljene su tri samostanske prostorije. Uz iznimne zasluge kustosa dr. fra Bonicija Rupčića veliku stručnu pomoć pri organizaciji muzejskoga postava pružili su arheolozi dr. Veljko Paškvalin, dr. Borivoj Čović, dr. Pavao Anđelić i numizmatičar Gojko Kraljević iz Zemaljskoga muzeja u Sarajevu te mr. Anđelko Zelenika, stručnjak Zavoda za zaštitu spomenika iz Mostara (Nikić, 1985, 13-14).

Zbog nužnih građevinskih radova na obnovi samostana Muzej se zatvara 1979. godine. Nedugo prije stote obljetnice Franjevačkoga muzeja na Humcu arheolog dr. Đuro Basler odradio je treći muzejski postav po dokumentarnome načelu, a za potrebe Muzeja samostanska je uprava dodijelila četiri dvorane. Treći muzejski postav dr. Basler organizirao je svrstavanjem muzejskoga inventara pod arheološku i kulturno-povijesnu zbirku, a epigrafski spomenici smješteni su u lapidarij samostanskoga atrija (Basler, 1985, 17). Muzej na Humcu svečano je otvoren 18. listopada 1984. u povodu stote obljetnice Muzeja. U toj je prigodi u Ljubuškome održan dvodnevni simpozij s naslovom „Kulturno blago u posjedu vjerskih zajednica na području Hercegovine“ (Zelenika, 1985, 31). Godinu dana poslije publiciran je zbornik radova *100 godina muzeja na Humcu (1884-1984)* s radovima koji obrađuju povijest Muzeja, muzejsku građu i istraživanja na širemu području Ljubuškoga.

Razdoblje između drugoga i trećega muzejskog postava na Humcu odlikuje se plodnom suradnjom tadašnjega kustosa dr. fra Bonicija Rupčića sa stručnjacima Zemaljskoga muzeja i Zavoda za zaštitu spomenika kulture. U razdoblju od 1977. do 1980. dr. Ivo Bojanovski vodi arheološka istraživanja rimskoga kompleksa Gračine, pri čemu je u tri kampanje istraženo 2500 m² spomenutoga lokaliteta (Bojanovski, 1981, 63). Pokretna građa s ovoga lokaliteta deponirana je u Muzeju na Humcu. Važno je napomenuti kako je dr. fra B. Rupčić vodio probno iskopavanje na Gračinama 1976. godine. Tijekom cijele istraživačke kampanje redovito je pratio rad arheologa i pomagao im pri određivanju rimskih numizmatičkih nalaza (Bojanovski, 1985, 65). Dr. fra B. Rupčić dao je velik prinos prikupljanju numizmatičke građe, njezinoj klasifikaciji, vođenju evidencije i obradbi dijela numizmatičke zbirke na Humcu.

Od osnutka Franjevačkoga muzeja na Humcu vodio se upisnik predmeta dospjelih u zbirku. Većina predmeta opisana je prilično šturo, bez stilskih i tipoloških obilježja, stoga se za velik dio predmeta u zbirci ne može odrediti nalazište i okolnosti nalaza.[1] U trećemu muzejskom postavu dr. Đ. Basler postavio je novi postav numizmatičke zbirke po kronološkome redu (Kraljević, 1985, 134). U prvoj skupini nalazio se novac grčkih kolonija Isse i Pharosa, novac kralja Ballaiosa, skupina od deset primjeraka novca gradova Apolonije i Dirahija, koji su tema ovoga rada, potom rimski republikanski i julijevsko-klaudijevski novac.

Ponovno zatvaranje Muzeja uzrokovale su ratne neprilike 1992. godine. Današnji muzejski postav, četvrti po redu, javnosti je predstavljen

[1] U zbirci Humačkoga muzeja nije provedena inventarizacija i revizija muzejske građe pa osim znanstveno-stručne obradbe nedostaje primarna dokumentacija vezana za muzejski fundus.

9. lipnja 2002. U obnovljenome prostoru samostanskoga podruma nalazi se prapovijesna, antička i srednjovjekovna arheološka zbirka koju su postavili profesori Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru i Mostaru. Muzej ima knjižnicu, lapidarij i galeriju umjetnina.

Grčko-ilirski novac Apolonije i Dirahija na području donje Neretve i Ljubuškoga

Niska Hercegovina oko donjega toka rijeke Neretve sa sljevovima rijeka Trebižata i Bregave bogata je arheološkim nalazištima, raznovrsnom arheološkom građom i numizmatičkim nalazima. Područje donje Neretve i Narone imalo je važnu ulogu za razmjenu dobara i za širenje kulturnih utjecaja na okolno ilirsko područje (Zaninović, 2003, 277). U IV. st. pr. Krista grčki povjesničar Pseudo Skylak u svome *Periplu* spominje rijeku Neretvu pod imenom Naron i emporij do kojega se plovilo 80 stadija uzvodno (Cambi, 1980, 279). Grčki logograf Teopomp također spominje Naronu kao trgovački emporij u IV. st. pr. Krista, a kasnije Strabon prenosi Teompompa i izvješćuje kako su u Naroni grčki trgovci s otoka Hiosa i Tasosa trgovali keramičkim proizvodima (Strabon VII 5, 9).

Tijekom V. i IV. st. pr. Krista područje Hercegovine intenzivno uspostavlja veze sa sredozemnim kulturnim krugom, zbog čega dolazi do postupnoga napuštanja sadržaja prapovijesnoga stvaralaštva. U istočnoj Hercegovini nastaje naselje s helenističkim obilježjima koje je bilo središte Daorsa, dok područje zapadne Hercegovine uz snažne sredozemne utjecaje ostaje orijentirano prema sadržajima delmatske kulture željeznoga doba (Marijan, 2011, 42-43). Autohtoni element polako se otapao pod snažnim helenističkim utjecajima koji su dopirali iz Narone te iz grčkih kolonija Korkyre Melaine, Isse i Pharosa.

U vrijeme osnivanja grčkih kolonija na Jadranu Iliri nisu poznavali novac kao platežno sredstvo. Iliri na južnome Jadranu bili su u intenzivnome doticaju s makedonskim, grčkim i italskim područjem pa su u III. st. pr. Krista počeli kovati vlastiti novac po grčkome uzoru. Kovnice gradova Apolonije i Dirahija najranije su počele kovati novac na istočnojadranskoj obali, potom ilirski Damastion, pa grčke kolonije Issa i Pharos (Wilkes, 1996, 176). Zahvaljujući razvoju trgovine novac iz grčkih kolonija širio se s Jadrana u unutrašnjost. Jedan od važnijih putova širenja novca s južnoga Jadrana vodio je dolinom Neretve prema unutrašnjosti i Panoniji (Batović, 2011, 13).

Potkraj V. st. pr. Krista dolazi do osnivanja ilirskoga kraljevstva na južnome ilirskom području. Zbog povećanja novčane razmjene novac počinju kovati ilirski gradovi Lissos, Scodra i Rhizon (Papazoglu, 1967, 128; Rendić Miočević, 1965, 77). Osim ilirskih gradova važne su emisije novca ilirskih kraljeva Monounoisa i Mytiliosa kovanoga u Dirahiju. Novac kralja Monounoisa kovan je po varijanti tradicionalnoga dirahijskog statera s naznačenom kraljevskom titulom (Rendić Miočević, 1989, 77). Najveću ekspanziju ilirsko kraljevstvo doživljava za vrijeme kralja Agrona; tada se rasprostire od Epira pa sve do ušća Cetine (Wilkes, 1969, 13). Prva rimska intervencija na istočnoj jadranskoj obali dogodila se 229. pr. Krista, nakon čega dolazi razdoblje intenzivnije uporabe novca i porasta trgovine prema Ilirima u unutrašnjosti. U II. st. pr. Krista novac kuju ilirski vladari Genthios i Ballaios te pojedina ilirska plemena kao što su Daorsi i Labeati.

U razdoblju od III. do I. st. pr. Krista grčko-ilirski novac širi se iz Apollonije i Dirahija, a poznat je po ostavama i brojnim pojedinačnim nalazima na širemu ilirskom području. Patsch ukazuje na trgovinu koja se odvijala dolinom Neretve i Trebižata starim prapovijesnim komunikacijama o kojima svjedoče brojni importirani nalazi (Patsch, 1914, 142). Kroz

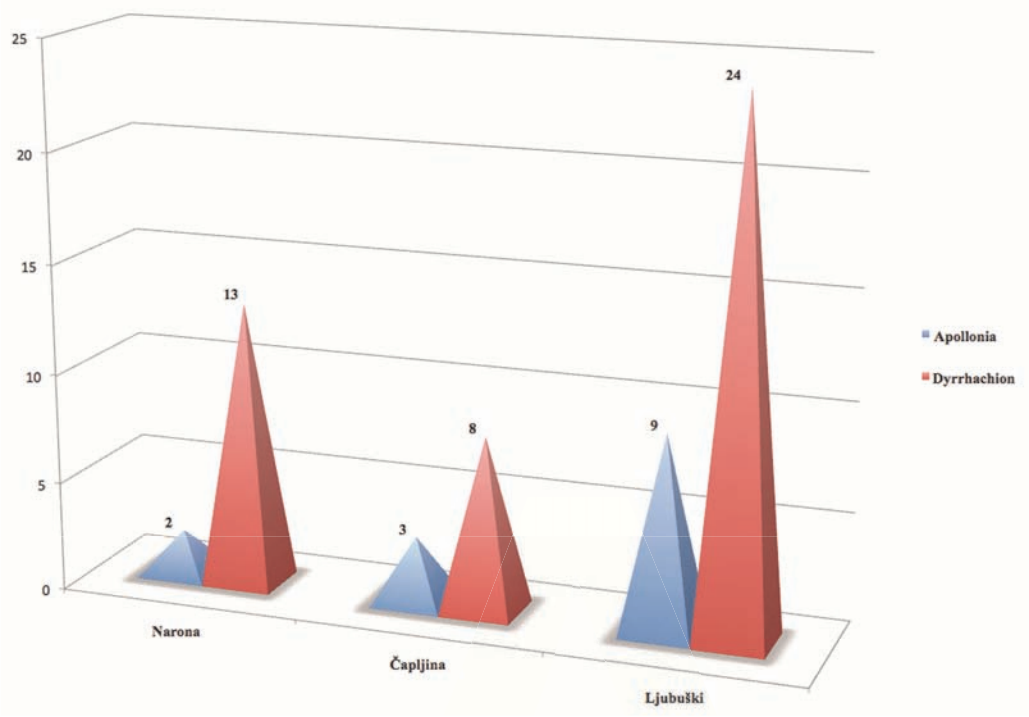

Tablica 1. Prikaz zastupljenosti novca Apolonije i Dirahija u Naroni, Čapljini i Ljubuškome

područje današnjih općina Čapljina i Ljubuški pružali su se putovi iz Narone prema unutrašnjosti. Sukladno tomu u radu se obrađuju nalazi grčko-ilirskoga novca Apolonije i Dirahija iz područja Narone, Čapljine i Ljubuškoga (tab. 1).

Za vrijeme svoga boravka u Naroni Arthur Evans opisuje kako mu je kroz ruke prošlo više srebrenih drahmā Dirahija (Evans, 1883, 77). O prvim nalazima novca u Naroni izvijestio je C. Patsch; riječ je o jednoj drahmi Apolonije i o dvijema drahmama Dirahija, koje su mještani pronašli kao pojedinačne nalaze prilikom obradbe zemljišta potkraj XIX. stoljeća (Patsch, 1902, 68). U vrijeme austrougarske vladavine javlja se velik broj činovnika i visokih dužnosnika koji se bave kolekcionarstvom novca i starih predmeta. Zbirka gospodina Moscovite,[2] carsko-kraljevskoga sudskog vježbenika u Metkoviću, imala je više primjeraka grčko-ilirskoga novca Apolonije i Dirahija koji su nabavljeni u Naroni. Patsch je iz njegove zbirke izdvojio i objavio tri srebrene drahme iz Dirahija te pet drahmā Dirahija iz svoga posjeda (Patsch, 1907, 96-97). Zbirka baruna Pintera, okružnoga predstojnika u Mostaru, imala je među 42 komada grčko-ilirskoga novca jedan primjerak srebrene drahme Apolonije pronađene u Naroni (Pinter, 1904, 239, kat. br. 2). Tijekom arheoloških istraživanja 1994. godine u Vidu na lokalitetu Njiva-Podstrana pronađene su dvije srebrene drahme Dirahija, a današnja zbirka Arheološkoga muzeja „Narona“ ima jedan brončani novčić Dirahija (Bonačić-Mandinić, 2003, 184). Dosad su iz područja Narone poznate dvije drahme Apolonije i 13 drahmā Dirahija.[3]

[2] Zbirka gospodina Moscovite nikada nije objavljena u cijelosti, stoga nije poznat cjelovit sadržaj njegove zbirke.

[3] Preprodavači starina otkupili su priličan broj numizmatičkih nalaza od lokalnoga stanovništva na širem području Narone i donje Hercegovine za potrebe kolekcionara starina, što je više puta naglašeno u starijoj literaturi.

U radu o antičkome novcu iz okoline Čapljine G. Kraljević donosi podatak kako zbirka Zemaljskoga muzeja posjeduje 12 drahmā iz toga područja, odnosno 3 primjerka iz Apolonije i 9 primjeraka iz Dirahija (Kraljević, 1979, 129). Kraljevićev tablični pregled novca iz Čapljine sadrži primjerak novca Dirahija iz Neuma (Kraljević, 1979, 131, kat. br. 7), potom veći dio ostave novca s Male Gradine, no okolnosti nalaza i lokalitet uopće ne spominje u radu. U kratkome izvješću o terenskim istraživanjima na lokalitetu Mala Gradina i Zabrdalj Patsch spominje nalaz 26 komada novca, među kojima je 6 komada grčko-ilirskoga novca (Patsch, 1906, 376). Osnovne podatke o ostavi s Male Gradine spominje Mirnik u svome opsežnom radu o ostavama na području Jugoslavije (Mirnik, 1981, 42, kat. br. 51). U novoj objavi nalaza s Male Gradine kataloški je obrađeno 35 primjeraka novca iz ostave i 4 pojedinačna nalaza (Marić, 2010, 205-210). Marić klasificira ostavu novca u dvije skupine: grčko-ilirsku kojoj pripada 9 primjeraka i republikansku s 26 primjeraka. U grčko-ilirskoj skupini imamo dvije drahme iz Apolonije i 7 komada novca iz Dirahija. Ako izdvojimo neidentificirani primjerak novca koji se pripisuje kovnici Dirahija (Kraljević, 1979, 131, kat. br. 11; Marić, 2010, kat. br. 27), imamo 5 drahmā i jednu poludrahmu Dirahija. Poludrahma s natpisom KEP (Kraljević, 1979, 131, kat. br.10; Marić, 2010, kat. br. 35) iznimno je rijetka na nalazištima izvan Albanije, zapravo je riječ o raritetnome nalazu na području Bosne i Hercegovine. Među autentičnim drahmama iz ostave postoji krivotvoreni primjerak, odnosno imitacija drahme Dirahija (Kraljević, 1979, 131, kat. br. 12; Marić, 2010, kat. br. 34), što je svojstvo ostavama iz I. st. pr. Krista na širemu ilirskom području. Zaključno, iz područja Čapljine zasada su poznata 3 primjerka drahmā Apolonije, 6 drahmā te jedna poludrahma i jedan primjerak imitacije novca Dirahija.

R.b.	Avers	Revers	Kovnica	Literatura	Ceka	Smještaj	Nalazište
1	ΘΕΟΔΟΤΟΣ	[ΑΡΧ]ΗΝΟΣ	ΑΠΟΛ	1896	61	ZMS	LJUBUŠKI
2	ΣΩΣΙΚΡΑΤΗΣ	ΝΙΚΩΝΟ[Σ]	ΑΠΟΛ	1896	104	ZMS	LJUBUŠKI
3	ΝΙΚΑΝΔΡΟΣ	Α[ΝΔΡΙΣΚ]ΟΥ	ΑΠΟΛ	1902	83	ZMS	GRAČINE
4	ΔΟΝΑΞ	ΜΟΣ[Χ]ΟΥ	ΑΠΟΛ	1902	43	I. KONTIĆ	LJUBUŠKI
5	ΣΩΣΙΚΡΑΤΗΣ	ΝΙΚΩΝΟ[Σ]	ΑΠΟΛ	1904	104	PINTER	LJUBUŠKI
6	[ΤΙ]ΜΗΝ	ΔΑΜΟΦΩΝΤΟΣ	ΑΠΟΛ	1902	115	ZMS	LJUBUŠKI
7	ΚΛΕΩΝΥΜΟΣ	ΑΡΙΣΤΗΝΟΣ	ΑΠΟΛ	1902	70	HUMAC	LJUBUŠKI

Tablica 2. Prikaz novca Apolonije s ljubuškoga područja

Prvi grčko-ilirski novac s ljubuškoga područja objavljuje Ć. Truhelka, koji je pronašao nadcestar Vincenz Mehr u Vitini (Truhelka, 1893, 676; Patsch, 1894, 171, kat. br. 27). Posebnu pozornost nalazima novca Apolonije i Dirahija posvetio je C. Patsch, osobito kada je objavio 40 drahmā iz područja BiH među kojima su dvije drahme Apolonije i 12 drahmā Dirahija iz Ljubuškoga (Patsch, 1896, 415-422). U više navrata Patsch je istaknuo cirkulaciju novca između Apolonije, Dirahija i Narone prema brojnim pojedinačnim nalazima grčko-

ilirskoga novca na širemu ljubuškom području (Patsch, 1902, 64). Važne podatke o nalazima grčko-ilirskoga novca Patsch donosi pokušavajući odrediti trgovačke pravce na osnovi poznatih nalazišta drahmā (Patsch, 1902a, 399-400).

U upisniku Franjevačkoga muzeja na Humcu zabilježena je razmjena numizmatičkih nalaza 23. travnja 1901. sa Zemaljskim muzejom u Sarajevu. Tom je prilikom Humački muzej dao 21 komad različitoga srebrenoga i bakrenog novca, a zauzvrat mu je Zemaljski muzej iz Sarajeva poslao 33 komada različitoga novca. Zahvaljujući Patschu doznajemo važne podatke o zbirci grčko-ilirskoga novca Apolonije i Dirahija u Franjevačkome muzeju na Humcu. U razdoblju prije numizmatičke razmjene sa Zemaljskim muzejom zbirka Humačkoga muzeja posjedovala je 7 drahmā, od čega dvije iz Apolonije, 4 iz Dirahija i jedan primjerak imitacije novca Dirahija (Patsch, 1902, 65-67).[4] Prilikom razmjene Zemaljskomu muzeju darovana je po jedna drahma Apolonije i Dirahija te primjerak imitacije drahme Dirahija (Patsch 1902, 65-67, kat. br. 6, 7 i 19). Nakon razmjene numizmatičkoj zbirci na Humcu ostalo je četiri grčko-ilirske drahme. Tijekom 1908. godine tadašnji župnik i gvardijan samostana fra Dujo Ostojić našao je dvije grčko-ilirske drahme koje je pridodao zbirci.[5] Provincijal hercegovačke provincije dr. fra Rufin Šilić predao je 27. siječnja 1975. fra B. Rupčiću, kustosu Humačkoga muzeja, ostavštinu fra Šime Ančića.[6] Iz bogate Ančićeve ostavštine važno je spomenuti 4 grčko-ilirska novca Apolonije i Dirahija te 126 komada rimskoga republikanskoga i carskog novca.

Marljiv rad fra D. Ostojića, fra Š. Ančića i fra B. Rupčića znatno se odrazio na razvoj numizmatičke zbirke na Humcu. Današnja zbirka posjeduje četiri drahme Apolonije i šest drahmā Dirahija. U *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine* G. Kraljević spominje ostavu grčko-ilirskoga novca iz Ljubuškoga u kojoj je pronađeno 14 drahmā (Kraljević, 1988, 330, kat. br. 25.210), potom navodi nalaz dviju drahmā Dirahija iz Studenaca (Kraljević, 1988, 335, kat. br. 25.302) i već spomenuti nalaz drahme iz Vitine (Kraljević, 1988, 337, kat. br. 25.337). Ostavu grčko-ilirskoga novca iz Ljubuškoga opisuje I. Mirnik (Mirnik, 1981, 45, kat. br. 74) prenoseći netočan podatak iz Thompson, Morkholm, Kraay (1973, 82, kat. br. 578) koji navode sve kataloške jedinice iz Patschova rada pod sadržaj ostave (Patsch, 1902, 65-67). Kraljević u radu o antičkome novcu s područja Ljubuškoga ističe kako Zemaljski muzej posjeduje 104 numizmatička nalaza iz spomenutoga kraja. Među spomenutim nalazima navodi 14 komada grčko-ilirskoga novca Apolonije i Dirahija (Kraljević, 1978, kat. br. 1-14) bez detaljnijega opisa i spomena ostave u Ljubuškome.

Važno je spomenuti i zbirku baruna Pintera, okružnoga predstojnika iz Mostara, koja je imala jednu drahmu Apolonije i četiri drahme Dirahija pronađene na području Ljubuškoga s navedenim mjestima nalazišta (Pinter, 1904, 240-243, kat. br. 10, 13, 14, 22 i 23). Dosad je s područja Ljubuškoga poznato 7 drahmā Apolonije (tab. 2) i 24 drahme Dirahija (tab. 3). U katalogu ovoga rada objavljene su dvije nove drahme Apolonije iz Ljubuškoga. Stoga će se konačan broj poznatih drahmā iz Apolonije povećati na devet primjeraka.

[4] U upisniku Muzeja na Humcu navodi se Mato Nižić iz Crvenoga Grma koji je 10. svibnja 1884. darovao srebrni novac s prikazom krave i teleta. S obzirom na nedostatak opisa nije moguće odrediti koja od 7 drahmā potječe iz Crvenoga Grma.

[5] Fra Dujo Ostojić (1863. – 1938.) za numizmatičku zbirku na Humcu prikupio je oko 30 primjeraka republikanskoga i carskoga novca. Glavnina nalaza potječe s lokaliteta Baščine, pored rimskoga kompleksa Gračine.

[6] Fra Šimo Ančić (1876. – 1957.), svećenik iz Tomislavgrada, djelovao je u duvanjskim župama od 1915. do 1943., kada je prikupio znatnu numizmatičku zbirku sa širega područja Tomislavgrada. Tijekom stjecanja svećeničkoga zvanja Ančić je pohađao pojedine arheološke kolegije na Filozofskome fakultetu u Zagrebu.

R.b.	Avers	Revers	Kovnica	Literatura	Ceka	Smještaj	Nalazište
1	ΘΕΟΔΟΤΟΣ	ΦΑΛΑΚΡΙΩΝΟΣ	ΔΥΡ	1894	228	ZMS	LJUBUŠKI
2	ΚΤΗΤΟΣ	AMYNTA	ΔΥΡ	1894	275	ZMS	VITINA
3	ΑΛΚΑΙΟ[Σ]	[ΝΙΚΟ]ΜΑΧΟΥ	ΔΥΡ	1896	40	ZMS	LJUBUŠKI
4	ΑΦΡ[Ο]ΔΙΣΙΟΣ	ΑΡΙΜΝΑΣΤΟ[Υ]	ΔΥΡ	1896	114	ZMS	LJUBUŠKI
5	ΕΥΚΤΗΜΩΝ	ΦΑΝΙΣΚΟΥ	ΔΥΡ	1896	167	ZMS	LJUBUŠKI
6	[Ε]ΥΤΥΧΟΣ	ΜΕΝΕΚΡΑΤΕΟ[Σ]	ΔΥΡ	1896	191	ZMS	LJUBUŠKI
7	ΖΩΙΛΟΣ	ΚΛ[Ε]ΑΝΟΡΟΣ	ΔΥΡ	1896		ZMS	LJUBUŠKI
8	ΛΥΣΗΝ	ΖΩΠΥΡΟΥ	ΔΥΡ	1896	300	ZMS	LJUBUŠKI
9	ΜΑΧΑΤΑΣ	ΖΩ[ΠΥΡ]ΟΥ	ΔΥΡ	1896	306	ZMS	LJUBUŠKI
10	ΜΑΧΑΤΑΣ	ΝΕΒΡ[ΙΣΚΟΥ]	ΔΥΡ	1896	310	ZMS	LJUBUŠKI
11	ΣΤΡΑΤΟΝΙΚΟΣ	ΓΟΡΓΗΝΟΣ	ΔΥΡ	1896	388	ZMS	LJUBUŠKI
12	ΦΙΛΗΜΩΝ	ΚΛΕΑΝΟ[ΡΟΣ]	ΔΥΡ	1896		ZMS	LJUBUŠKI
13	ΦΙΛΩΝ	[Μ]ΕΝΙΣΚΟΥ	ΔΥΡ	1896	438	ZMS	LJUBUŠKI
14	ΦΙΛΟΤΑ[Σ]	ΖΩΠΥΡΟΥ	ΔΥΡ	1896	451	ZMS	LJUBUŠKI
15	ΧΑΡΗΣ	[ΑΡΙ]ΣΤΗΝΟΣ	ΔΥΡ	1896	460	ZMS	LJUBUŠKI
16	ΠΑΡΑΜΟΝΟΣ	?	ΔΥΡ	1902		PÖSCHEK	TIHALJINA
17	ΑΛΚΩΝ	ΠΑΡΜΕΝΙΣΚΟΥ	ΔΥΡ	1902	61	ZMS	LJUBUŠKI
18	ΙΠ	ΦΡΥΝΙΩΝΟΣ	ΔΥΡ	1902	241	HUMAC	LJUBUŠKI
19	ΛΥΣΑΝΙΑΣ	ΝΙΚΥΛΕΟ	ΔΥΡ	1902		HUMAC	LJUBUŠKI
20	ΦΙΛΟΤΑΣ	ΧΑΙΡΙΛΛΟΥ	ΔΥΡ	1902	459	HUMAC	LJUBUŠKI
21	ΦΙΛΩ[Ν]	ΜΕΝΙ[ΣΚΟΥ]	ΔΥΡ	1904	438	PINTER	HUMAC
22	ΜΑΧΑΤΑΣ	ΝΕΒΡΙΣΚΟΥ	ΔΥΡ	1904	310	PINTER	LJUBUŠKI
23	Σ	ΔΑ ΜΟΥ	?	1904		PINTER	HARDOMILJE
24	ΚΤ[Ε]	ΑΠΡΙΣΤΗΝΟΣ	ΔΥΡ	1904	264	PINTER	LJUBUŠKI

Tablica 3. Tablični prikaz novca Dirahija iz Ljubuškoga

Ukratko o grčko-ilirskome novcu Apolonije i Dirahija

Apolonija i Dirahij osnovani su u arhajskome razdoblju kao naseobine Korinta i Korkyre (Krf) na istočnojadranskoj obali, sjeverno od Epira. Apolonija (Apollonia) osnovana je 588. pr. Krista, a Dirahij (Dyrrhachion, Epidamnos) 627. pr. Krista. Oba grada imala su važnu ulogu za širenje grčke kulture na južno ilirsko područje. Kulturni utjecaji odrazili su se na urbanizam, društveno uređenje, gospodarstvo, trgovinu i religiju. Monetarne aktivnosti Apolonije i Dirahija izravno su utjecale na primjenu novca na širemu ilirskom području.

Prvi novac kovan na istočnojadranskoj obali potekli su iz kovnice Dirahija sredinom IV. st. pr. Krista. Tada su kovani stateri korintskoga tipa. Ubrzo nakon toga počinju se kovati stateri tipa grada Korkyre s prikazom krave koja doji tele na aversu i dvostruko profiliranome četverokutu sa stiliziranim ukrasnim motivom na reversu. Na reversu je istaknut etnički atribut ΔΥΡ, što je kratica od ΔΥΡΡΑΧΙΝΩΝ, a na novcu Apolonije etnički atribut ΑΠΟΛ, što je kratica od ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΑΝ. Srebreni stateri (tri drah-

me) težili su oko 11 grama, dok je promjer novca iznosio od 19 do 21 mm. Oko 270. pr. Krista napušta se kovanje statera, a drahma postaje glavna nominala s težinom oko 3,4 grama (Meta 2012, 21-22).

Drahme Apolonije i Dirahija na aversu imaju prikaz krave koja doji tele, s tim da je krava na novcu Dirahija uvijek okrenuta nadesno. Na novcu se nalaze dva imena, jedno se nalazi na aversu iznad prikaza krave i teleta, dok je drugo na reversu pozicionirano u tri dijela oko prikaza ukrašenoga četverokuta u smjeru kazaljke na satu. Ime na aversu u nominativu je, dok je ime na reversu u genitivu. Imena na aversu odnose se na monetarne službenike, odnosno kovničare, dok se imena na reversu odnose na eponimne magistrate grada (Lenormant, 1879, 249; Maier, 1908, 6-11; Ceka, 1965, 46-53).

Važan prinos proučavanju emisije novca Apolonije i Dirahija dao je albanski arheolog Hasan Ceka. Njegova lista od gotovo 600 monetarnih službenika još je uvijek u uporabi prilikom određivanja novca (Ceka, 1972). Oko pitanja monetarnih službenika, simbola, kronologije, klasifikacije i stilskih obilježja novca postoje različita mišljenja numizmatičara, arheologa i povjesničara. Prikaz ukrašenoga četverokuta na reversu dio istraživača smatra prikazom Alkinojevih vrtova s Korkyre koje je opisao Homer u *Odiseji* ili floralnim motivom (Maier, 1908, 5), no postoji i mišljenje kako je riječ o stiliziranome prikazu dviju zvijezda koje simboliziraju Dioskure, Kastora i Poluksa (Petranyi, 1998, 22-24). Simboli u obliku monograma prikazani na pojedinim drahmama javljaju se radi dodatnoga označivanja novca atributima kovničara zbog učestalih imitacija (Meta, 2012, 25).

Pitanjem kronologije grčko-ilirskoga novca bavilo se mnoštvo autora (Ceka 1965, 19-29; Picard, Gjongecaj, 2000, 137-138; Petranyi, 1996, 3-18; Petranyi, 2010, 29-31) na osnovi analize ostava i pojedinačnih nalaza. A. Meta objavila je kronologiju za drahme Dirahija podijeljenu u pet faza, od 270. pr. Krista do 55. pr. Krista (Meta, 2012, 22), dok G. Petranyi zastupa kronološki okvir od 208. pr. Krista do 48. pr. Krista uz kronološku klasifikaciju drahmā za oba grada (Petranyi, 2010, 29-30).

Kovnica Dirahija znatno je produktivnija od one iz Apolonije. Širenje grčko-ilirskoga novca i razvoj robonovčane razmjene prema unutrašnjosti Balkana može se pratiti na osnovi brojnih ostava i pojedinačnih nalaza drahmā. U II. i I. st. pr. Krista dolazi do nagloga širenja drahmā Apolonije i Dirahija iz južnoga ilirskog područja dolinom Neretve preko Bosne prema Panoniji. Brojne ostave pronađene su u Panoniji i Karpatskome bazenu (Torbagy, 1993, 120-122), u području Trakije (Grigorova, Prokopov, 2002, 651-674) i Dacije (Conovici, 1986, 69-88). Primjerice na području Skordiska evidentirano je 30 ostava i 51 nalazište drahmā Apolonije i Dirahija iz I. st. pr. Krista (Ujes Morgan, 2012, 372-381). Dodatna buduća istraživanja, komparacije ostava i pojedinačnih nalaza, tipološke, onomastičke i metrološke analize zasigurno će rezultirati novim podatcima o grčko-ilirskim numizmatičkim vrelima.

Katalog

Podatci za novac navedeni su sljedećim redom:

- nominala, godina emitiranja, kovnica
- metal, promjer, težina
- avers (av) – opis prikaza na licu novca
- revers (rv) - opis prikaza na naličju novca
- nalazište, očuvanost
- literatura

APOLONIJA

1. drahma, 200. – 50. pr. Krista
- srebro, 3,20 g, 18 mm
- av/ krava doji tele na d. ΚΛΕΩΝΥΜΟΣ
- rv/ pravilan ukrašen četverokut ΑΡΙΣΤΗΝΟΣ / ΑΠΟΛ
- nalazište: Ljubuški, dobra očuvanost
- Patsch, 1902, 65, kat. br. 8, Ceka 70

2. drahma, 200. – 50. pr. Krista
- srebro, 2,21 g, 17 mm
- av/ krava doji tele na l. ΑΡΙΣΤΩΝ
- rv/ konkavni ukrašeni četverokut ΛΥΣΗΝΟΣ / ΑΠΟΛ
- nalazište: Ljubuški, osrednja očuvanost, oštećen
- Ceka 27

3. drahma, 200. – 50. pr. Krista
- srebro, 2,65 g, 16 mm
- av/ krava doji tele na l. ΑΡΙΣΤΩΝ
- rv/ konkavni ukrašeni četverokut ΑΙΝΕΑ / ΑΠΟΛ
- nalazište: Ljubuški, loša očuvanost
- Ceka 24

4. drahma, 200. – 50. pr. Krista
- srebro, 3,38 g, 16 mm
- av/ krava doji tele na l. ΤΙΜΗ[Ν], monogram
- rv/ konkavni ukrašeni četverokut ΔΑΜΟΦΩΝΤΟΣ / ΑΠΟΛ
- nalazište: Selimovića gradina, Tomislavgrad, dobra očuvanost
- Ceka 115

DIRAHIJ

5. drahma, 210. – 50. pr. Krista
- srebro, 3,22 g, 17 mm
- av/ krava doji tele na d. ΙΠ
- rv/ pravilan ukrašen četverokut ΦΡΥΝΙΩΝΟΣ / ΔΥΡ
- nalazište: Ljubuški, dobra očuvanost
- Patsch, 1902, 66, kat. br. 13, Ceka 241

6. drahma, 210. – 50. pr. Krista
- srebro, 2,05 g, 17 mm
- av/ krava doji tele na l. ΛΥΣΑΝΙΑΣ
- rv/ pravilan ukrašen četverokut ΝΙΚΥΛΕΟ / ΔΥΡ
- nalazište: Ljubuški, dobra očuvanost
- Patsch, 1902, 66, kat. br. 14

7. drahma, I. st. pr. Krista
- srebro, 3,35 g, 18 mm
- av/ krava doji tele na d. ΦΙΛΟΤΑΣ
- rv/ pravilan ukrašen četverokut ΧΑΙΡΙΛΛΟΥ / ΔΥΡ
- nalazište: Ljubuški, dobra očuvanost
- Patsch, 1902, 67, kat. br. 18, Ceka 459

8. drahma, 210. – 50. pr. Krista
- srebro, 3,23 g, 17 mm
- av/ krava doji tele na d. ΜΕΝΙΣΚΟ[Σ] orao raširenih krila, kormil
- rv/ pravilan ukrašen četverokut Α[ΓΑΘΙΩ]ΝΟΣ / ΔΥΡ
- nalazište: Crvenice, Tomislavgrad, dobra očuvanost
- Ceka 316

9. hibridna drahma, I. st. pr. Krista
- srebro, 2,30 g, 18-19 mm
- av/ krava doji tele na l.
- rv/ pravilan ukrašen četverokut ΧΑΡΟ[ΠΙΝΟΥ] / ΔΥΡ
- nalazište: šire područje Tomislavgrada

10. drahma, 210. – 50. pr. Krista
- bronca, 2,39 g, 19 mm
- av/ krava doji tele na d. ΖΩΙΛΟΣ
- rv/ konkavan ukrašen četverokut / ΔΥΡ
- nalazište: šire područje Tomislavgrada, slaba očuvanost

Literatura

Basler 1985
Đ. Basler, *Nova postavka muzeja franjevačkog samostana Humac*, 100 godina muzeja na Humcu (1884-1984), Ljubuški 1985, 17-30

Batović 2011
Š. Batović, *Predrimski novac iz južne Italije na istočnom jadranskom području*, Diadora vol. 25, Zadar 2011, 7-45

Bojanovski 1981
I. Bojanovski, *Gračine, Ljubuški – rimski vojni logor*, Arheološki pregled 22, Beograd 1981, 63-66

Bojanovski 1985
I. Bojanovski, *Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (Pagus Scunsticus),* 100 godina muzeja na Humcu (1884-1984), Ljubuški 1985, 65-94

Bonačić-Mandinić 2003
M. Bonačić-Mandinić, *Pecvnia Naronitana*, Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, HAD, Zagreb – Metković – Split 2003, 183-192

Cambi 1980
N. Cambi, *Antički izvori o Naroni i Neretvi*, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD 5, Split 1980, 279-283

Ceka 1965
H. Ceka, *Probleme të numizmatikës ilire*, Tiranë 1965

Ceka 1972
H. Ceka, *Qeustions de numismatique illyrienne*, Tiranë 1972

Conovici 1986
N. Conovici, *Aspecte ale circulaţiei drahmelor din Apollonia şi Dyrrhachium in peninsula Balcanica şi in Dacia*, Buletinul Societăţii Numismatice Române 77–79, no. 131–133, Bucharest 1986, 69–88

Evans 1883
A. J. Evans, *Antiquarian reasearches in Illyricum*, Parts I and II, Westminster 1883

Grigorova, Prokopov 2002
V. Grigorova, I. Prokopov, *Les drachmes d'Apollonia et Dyrrhachion en Illyrie dans la circulation monétaire en Thrace (IIe-Ier s. av. J.-C.)*, Trésors et fonds de musées bulgares conenant des monnaies d'Apollonia et Dyrrachion. – Proceedings of the 8th International Congress of Thracology: Thrace and the Aegean, (Sofia – Yambol, 25–29 September 2000), Vol. 2, Sofia 2002, 651–679

Kraljević 1978
G. Kraljević, *Antički novci sa područja Ljubuškog*, GZM XXXIII, Sarajevo 1978, 133-136

Kraljević 1979
G. Kraljević, *Antički novci iz okolice Čapljine*, GZM Arheologija sv. XXXIV, Sarajevo 1979, 127-135

Kraljević 1985
G. Kraljević, *Numizmatička zbirka na Humcu*, 100 godina muzeja na Humcu (1884-1984), Ljubuški 1985, 133-140

Lenormant 1879
F. Lenormant, *Le monnaie dans l'Antiquite*, Paris 1879, 240-250

Maier 1908
A. Maier, *Die Silberprägung von Apollonia und Dyrrhachion*, Numismatische Zeitschrift 41, Wien 1908, 1-33

Marić 2010
A. Marić, *Ostava antičkoga novca iz Čapljine*, Acta Numismatica INCC 2010 zbornik radova, Rijeka 2011, 205-222

Marijan 2011
B. Marijan, *Protopovijesno doba u Hercegovini*, Hum i Hercegovina kroz povijest, Zbornik radova knjiga I, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2011, 25-54

Meta 2012
A. Meta, *Names and mintmarks at the mint of Dyrrchachium (c.270-60/55): A case study*, Revue Belge de numismatique et de sigillographie, CLVIII, Bruxelles 2012, 21-38

Mirnik 1981
I. A. Mirnik, *Coin Hoards in Yugoslavia*, British Archaeological Reports International Series 95, Oxford 1981

Nikić 1985
A. Nikić, *Muzej franjevačkog samostana Humac (1884-1984)*, 100 godina muzeja na Humcu (1884-1984), Ljubuški 1985, 7-15

Papazoglu 1967
F. Papazoglu, *Poreklo i razvoj ilirske države,* Godišnjak knjiga V CBI knjiga 3, Sarajevo 1967, 123-144

Patsch 1894
C. Patsch, *Grčki novci bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja*, GZM VI, Sarajevo 1894, 167-187

Patsch 1896
C. Patsch, *Novci iz Apollonije i Dyrrhachija*, GZM VIII, Sarajevo 1896, 415-422

Patsch 1902
C. Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen yur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien V. Theil*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien 1902, 61-130

Patsch 1902a
C. Patsch, *Nahogjaji novaca*, GZM XIV, Sarajevo 1902, 391-438

Patsch 1906
C. Patsch, *Pseudo-Skylaxovo jezero. Prinos povijesti donjeg poriječja Neretve*, GZM XVIII, Sarajevo 1906, 367-390

Patsch 1907
C. Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Wien 1907

Patsch 1914
C. Patsch, *Zbirke rimskih i grčkih starina u bos-herc. zemaljskom muzeju*, GZM XXVI, Sarajevo 1914, 141-221

Petranyi 1996
G. Petranyi, *Relative chronolgy of the drachms of Apollonia and Dyrrhachium in the final period of minting*, Numismatikai Közlöny 94-95, Budapest 1996, 3-18

Petranyi 1998
G. Petranyi, *Gardens of Alkinoos: Fact or fiction? On the reverse pattern of the silver coins from Corcyra, Apollonia and Dyrrhachium*. The Celator, Lancaster November 1998, 22-24

Petranyi 2010
G. Petranyi, *Cow-calf type Greek-Illyrian drachms from Apollonia and Dyrrhachium:*

Chronological questions, Abgadiyat No.5, Alexandria 2010, 28-32

Picard, Gjongecaj 2000
O. Picard, S. Gjongecaj, *Le monnayage d'Apollonia a la vache allataint*, Revue Numismatique 155, Paris 2000, 137-160

Pinter 1904
K. Pinter, *Apollonia i Dyrrhachium novci iz moje zbirke*, GZM knjiga 2, Sarajevo 1904, 237-243

Rendić Miočević 1965
D. Rendić Miočević, *Prolegomena ilirskoj numografiji*, Godišnjak CBI III, 1, Sarajevo 1965, 77-93

Rendić Miočević 1989
D. Rendić Miočević, *Iliri i antički svijet: Ilirski vladari u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih vrela*, Split 1989, 73-88

Torbagy 1993
M. Torbágyi, *Umlauf der Münzen von Apollonia und Dyrrhachium im Karpatenbecken.* Proceedings of the 11th International Numismatic Congress, Bruxelles 1991, eds. T. Hackens, G. Moucharte, vol. I, Louvain-la-Neuve, 1993, 119–122

Truhelka 1893
Ć. Truhelka, *Rimske iskopine u Vitini*, GZM V, Sarajevo 1893, 673-678

Ujes-Morgan 2012
D. Ujes Morgan, *1st century drachms of Apollonia and Dyrrhachium in the territory of the Scordisci.A prologue to the Roman conquest of the Balkans*, Studia in honorem Iliae Prokopov sexagenario ab amicis et discipulis dedicata, Tirnovi 2012, 367-387

Wilkes 1969
J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969

Wilkes 1996
J. J. Wilkes, *The Illyrians*, London 1996

Zaninović 2003
M. Zaninović, *Područje Neretve i srednjojadransko otočje*, Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, HAD, Zagreb – Metković – Split 2003, 277-287

Zelenika 1985
A. Zelenika, *Kulturno blago u posjedu vjerskih zajednica u Hercegovini*, 100 godina muzeja na Humcu (1884-1984), Ljubuški 1985, 31-48

Greek Illyrian coins of Apollonia and Dyrrachion from the collection of the Franciscan Museum at Humac near Ljubuški

Key words: Greek Illyrian coins, Apollonia, Dyrrachium, mint, Illyrians, Franciscan Museum at Humac, Ljubuški

The lower Neretva and Trebižat valley have yielded many finds of Greek Illyrian coins from Apollonia and Dyrrachium, which early works describe superficially in general terms or refer to only in passing. In the introduction to this paper, the author provides a brief history of the collection of the Franciscan Museum at Humac, with reference to the numismatic collection. This is followed by a discussion of the distribution, circulation and spread of Greek Illyrian coins from Narona into the hinterland, as evidenced by the expansion of money-based trade, judging from the finds of individual coins and hoards in the Čapljina and Ljubuški area. A catalogue is given of all the Greek Illyrian coins of Apollonia and Dyrrachium in the numismatic collection of the Franciscan Museum at Humac, most of which have not previously been published.

Milka Đukić

Rimsko staklo iz antičke zbirke Muzeja Republike Srpske u Banjoj Luci

RIMSKO STAKLO IZ ANTIČKE ZBIRKE MUZEJA REPUBLIKE SRPSKE U BANJOJ LUCI

Milka Đukić
Muzej Republike Srpske
Đure Daničića 1
Banja Luka
djukicmilka@gmail.com

UDK: 904(497.6 Banja Luka)"652":748
Stručni rad
Primljeno: 29. 10. 2012.
Prihvaćeno: 22. 3. 2013.

U radu su tipološki obrađene 43 fragmentovane staklene posude koje u najvećem broju pripadaju studijskoj zbirci antičke zbirke Muzeja RS. Stakleni materijal potiče sa tri lokaliteta: Kastela, Haništa i trase u ulici M. Tita. Razvrstan je u osam grupa, u okviru kojih su izdvojeni posebni tipovi i varijante. Staklene posude obrađene u ovom radu obuhvataju period od I do VI vijeka.

Ključne riječi: Banja Luka, fragmenti staklenih posuda, tipologija, antika, I−VI vijek.

Rimsko staklo iz antičke zbirke Muzeja RS nije do sada bilo predmet posebnih proučavanja. Zahvaljujući arheološkim istraživanjima antičkih lokaliteta na području Banje Luke, koja su počela još 1972. godine, antička zbirka Muzeja RS u Banjoj Luci značajno je obogaćena ovom vrstom materijala, a time je porasla i potreba da se ono posebno obradi. Materijal potiče sa tri lokaliteta − Kastela, Haništa i lokaliteta trase ulice M. Tita.[1]

U ovom radu su obrađene 43 fragmentovane staklene posude, koje u najvećem broju pripadaju studijskoj zbirci antičke zbirke Muzeja RS, dok se u stalnoj postavci nalazi devet staklenih fragmentovanih posuda. Rimske fragmentovane posude iz antičke zbirke Muzeja RS uglavnom pripadaju nalazima iz naseobinskih slojeva i nekropola. Stakleni materijal koji se prezentuje u radu hronološki je opredijeljen na osnovu analogija sa drugih istovremenih lokaliteta. Fragmenti posuda obrađeni u radu obuhvataju period od I do VI vijeka.

Prema morfološkoj analizi, posude su razvrstane u sedam grupa, u okviru kojih su izdvojeni posebni tipovi i varijante, kod kojih se razlika ogleda ili u manjim odstupanjima od osnovnog oblika ili u tehnici dekorisanja.

U ovom radu materijal je obrađen prema tipologiji koju su predložili V. Šaranović Svetek, M. Ružić i I. Fadić u svojim monografijama. Veći dio staklenog materijala se u ovom radu prvi put prezentuje široj stručnoj javnosti.[2]

[1] Kastel i Hanište su višeslojni arheološki lokaliteti na kojima je utvrđeno postojanje antičkog sloja, a lokalitet u ulici M.Tita ukazuje na postojanje antičkog sloja, te je pronađeni stakleni materijal opredijeljen u period od I do VI vijeka.

[2] Crteže posuda načinila Borka Maksimović.

I Boce

Boce su vrsta staklenog posuđa za držanje i transport tečnosti. U antičkoj zbirci Muzeja RS evidentirana su četiri fragmenta boce, koji se mogu tipološki odrediti.

I/1. Boce niskog zaobljenog recipijenta (kat. 1, 2, T. I: 1, 2, po M. Ružić)

Riječ je o bocama niskog zaobljenog recipijenta. Dno je profilisano. Rađene su tehnikom slobodnog duvanja. Datiraju se u III vijek. Sa Haništa potiče primjerak boce svijetlozelene boje, koji predstavlja dio grobnog inventara (Ružić, 1994, 13).

I/2. Cilindrične boce (kat. 3, T. I: 3)
Isings form 51 (T. VII: 7, po M. Ružić)

Osnovna odlika ovih boca je cilindrični recipijent i ovalno udubljeno dno. U upotrebi su bile tokom III i IV vijeka. Rađene su tehnikom slobodnog duvanja (Ružić, 1994, 16). Cilindrične boce ovog tipa nađene su Čezavi, Dijani i Vlasotincu i datirane su u III i IV vijek. Iz Panonije potiče sličan primjerak iz groba u Intercisi i datira se u drugu polovinu IV vijeka (Гојгић, 2008, 25). U Ptuju je pronađen primjerak cilindričnih boca, datiraju se od II do IV vijeka (Lazar, 2003, 147).

I/3. Boce horizontalno razgrnutog oboda (kat.4, T. I: 4)
Isings form 51 (T. VII: 1, po M. Ružić)

Na Haništu su pronađeni fragmenti boce horizontalno razgrnutog oboda sa uskim cjevastim vratom, plave boje, III–IV vijek.

Jedan primjerak ovog tipa boce se javlja u Mađarskoj, u Brigenciju, i datira se u IV vijek (Barkoczi, 1988, 144).

II Tanjiri

Tanjiri su vrsta stonog posuđa koji su služili za držanje hrane. U antičkoj zbirci Muzeja RS evidentiran je tip bikoničnog tanjira – zdjele.

II/1. Bikonični tanjiri – zdjele (kat. 5, T. I: 5)
(tip V/2, kat. 590, T. XXVIII: 3, po M. Ružić)

Fragment dna bikoničnog tanjira sa prstenastom stopom, zelene boje, III vijek, nađen je na Haništu.

Tanjiri plitkog bikoničnog recipijenta i visoke prstenaste stope izrađivani su tehnikom slobodnog duvanja u kalup. Korišteni su tokom I i II vijeka (Ružić, 1994, 40).

Ovaj tip staklenih tanjira – zdjela ima relativno dubok bikonični recipijent, prstenastu stopu ili nisku koničnu nogu. Postoje dvije varijante ovog tipa, i to jedna sa oštro profilisanim (tip IV/1A) i druga sa blago profilisanim recipijentom (tip 1/B). Bikonični tanjiri – zdjele imaju za prototip oblike iz I vijeka koji su nalaženi na Pompejima i na Kerču, a koji su veoma česti na Kipru u Egiptu, gdje se datiraju u I i II vijek. Ova vrsta tanjira – zdjela s jugoistočne nekropole Dokleje vjerovatno je istočnog, možda i egipatskog porijekla. Prva varijanta (tip IV/A) može se datirati u III vijek, dok bi se druga varijanta mogla datirati vjerovatno u II vijek (Церамановић Кузмановић, Жижић Велимировић, Срејовић, 1975, 164).

Fragment većeg tanjira s prstenastim dnom od svijetlozelenog stakla. Prema M. Vanderhoevenu, ovaj oblik tanjira se može pratiti tokom II i III vijeka, a to potvrđuje i C. Isings (Даутова Рушевљан, 1973, 197).

III Toaletne boce

Toaletne boce su vrsta staklenih posuda, namijenjene su za čuvanje tečnih, kozmetičkih i farmaceutskih preparata i balsama. Iz antičke zbirke Muzeja RS potiče deset primjeraka toaletnih boca, koje pripadaju različitim tipovima.

III/1. Cilindrični balsamariji (kat. 6,7,8, T. II: 6,7,8)
(po C. Isings, tip 100)

Na osnovu analogija, tip je kasnocarska forma zapadnjačkog porijekla i datira se u III i IV vijek. Kod nas, u Duklji, otkriveni su primjerci sa trakastim drškama, i to je uprošćena varijanta (Šaranović Svetek, 1986, 28).

III/2. Balsamarij koničnog tijela (kat. 9, T. II: 9)
(po C. Isings, tip 82, A2)

Balsamarij koničnog tijela, dno je zaobljeno i blago udubljeno, svijetlozelene boje (Fadić, 1986, 35). Primjerak iz Biljana Donjih, koničnog tijela, ima blago udubljeno dno, plavkasto-zelenkaste boje. Datiraju se u kraj I vijeka i početak II vijeka (Fadić, 1989, 231).

Ova varijanta je zastupljena jednim primjerkom iz Cibala i sa tri primjerka iz Murse. Na osnovu analogija, mogu se vremenski opredijeliti od II do IV vijeka (Šaranović Svetek 1986, 31).

III/3. Veliki bokasti balsamariji (kat.10−13, T. II: 10−13)
Isings form 16 (kat. 149−162, T. XIV: 5−6, XV: 1−4, po M. Ružić, A. Церемановић Кузмановић, Antonaras)

Fragment velikog bokastog balsamarija ravnog dna, svijetlozelene boje, pronađen je na Kastelu. Ovaj tip balsamarija bokastog je recipijenta i ravnog ili udubljenog dna. Izrađivani su tehnikom slobodnog duvanja. Datiraju se od I do IV vijeka (Ružić, 1994, 30). Staklo je zelenkasto-plavkasto. Datiraju se od I do VI vijeka (Šaranović Svetek, 1986, 28). U Panoniji su zabilježeni u Brigenciju i opredijeljeni u IV vijek (Barkoczi, 1988, 138). Sa Viminaciuma potiče jedan primjerak i datira se od kraja I do III vijeka (Миловановић, 2005, 297). Primjerci iz Sremske Mitrovice pripadaju starijoj varijanti ovih balsamarija, koja je otkrivena u Pompejima, Lokarnu, Europosu, u vrijeme Klauduja i Nerona (Цермановић Кузмановић, 1980−81, 13).

Primjerci iz Thessalonike datiraju se od I do VI vijeka (Antonaras, 2010, 303).

Fragment dna balsamarija: dno udubljeno, konkavno (Šaranović-Svetek, 1986, 65). Analogni primjerci su pronađeni u mađarskom dijelu provincije Panonije i datiraju se u IV vijek (Barkoczi, 1988, 118). U Mađarskoj, ovaj tip balsamarija se datira u II−III vijek (Barkoczi, 1988, 121).

III/4. Balsamariji cjevastog recipijenta (kat. 14, T. II: 14)
Isings form 27 (kat. 194−207, T. XVIII: 5−7, po M. Ružić)

Fragment balsamarija prstenastog oboda, dugog cjevastog vrata, staklo bezbojno, III−IV vijek, potiče sa Haništa. Balsamariji prstenasto zadebljanog oboda, cjevastog vrata. Izrađivani su tehnikom slobodnog duvanja. Datiraju se u period I−IV vijek (Ružić, 1994, 25).

Balsamariji cjevastog recipijenta su veoma brojni širom rimskog carstva od I do III vijeka. Na ranocarskom nekropolama na mnogim lokalitetima, na mnogim ranorimskim nekropolama u nekadašnjoj Jugoslaviji, posebno na jadranskoj obali uz mnoge grobne priloge pronađeni su i ovi balsamariji (Fadić, 1982, 132). Veoma je zanimljiv balsamarij iz Budve, cjevastog oblika, čiji se otvor lijevkast i širi, datira se u I vijek (Veličković, 1976, 168). U Margumu je

ovaj oblik zastupljen jednim fragmentovanim primjerkom. Pored cjevastog recipijenta, balsamarije ovoga oblika karakteriše profilisan obod. Pojavljuju se od neronovsko-flavijevske epohe i ostaju u upotrebi do IV vijeka, ali se javljaju u I i II vijeku. Zastupljeni su u velikom broju među staklenim materijalom Pompeja i Herkulanuma (Каровић, 1995−96, 89).

Fragment balsamarija prstenastog oboda, dugog cjevastog vrata, plavkastog stakla (brojni su širom rimskog carstva od I do III vijeka) potiče iz arheološke zbirke Franjevačkog samostana iz Sinja (Fadić, 1984, 132).

U Mađarskoj, u Brigenciju, balsamariji cjevastog recipijenta datiraju se u II vijek (Barkoczi, 1988, 116).

Balsamarij cjevastog vrata, blago koničnog profilisanog tijela, koje prelazi u horizontalno razvraćen i prstenast obod (Fadić, 2006, 78).

Cjevasti balsamariji sa antičke nekropole Argyruntuma, blago koničnog tijela i cilindričnog vrata koji prelazi u horizontalno razvraćen i uvijen prstenast obod, datiraju se u I vijek (Fadić, 2006, 37). Balsamariji cjevastog recipijenta iz Ptuja datiraju se od I do III vijeka (Lazar, 2003, 175).

III/5. Ureneta (kat. 15, T. II: 15)
Fragment drške sa trbuha urenete, staklo tamnoljubičaste boje.

III/6. Posudice za kozmetičke preparate (kat. 16, T. II: 16, po Г. Каровић)

Fragment oboda kozmetičke posudice, staklo svijetlo, razgrnut i prstenasto zadebljan obod. Smatra se da im je porijeklo u Panoniji. Fragment je nađen na Kastelu, pripada posudici karakteristična loptasta tijela kakve su pronađene u sjevernoj Italiji. Čest su nalaz u Flavijevskom periodu i u II vijeku, ali se javljaju i u III i IV vijeku. Rasprostranjene su širom Carstva i vjerovatno su proizvođene i u lokalnim radionicama. Izrađivane su tehnikom slobodnog duvanja (Каровић, 1995−96, 91). U Mađarskoj (Sagvar) javljaju se u III i IV vijeku (Barkoczi, 1988, 160).

IV Zdjele

Zdjele su vrsta staklenog posuđa koje služi za držanje hrane. Prema obliku i načinu ukrašavanja, izdvojene su:

IV/1. Hemisferične zdjele

Fragment oboda zdjele, zelene boje, nađena je na Haništu.

Zdjela ravno završenog oboda, dubljeg hemisferičnog recipijenta, IV vijek.

Glavna karakteristika ovih zdjela je dubok hemisferični recipijent. U odnosu na profilaciju oboda, izdvojene su dvije podvarijante:

a) Zdjele profilisanog oboda (17−28, T. IV: 17−28)
(kat. 534−540, T. XXV: 5−10, po M. Ružić)

Zdjele blago profilisanog, ravno završenog oboda, dubljeg hemisferičnog recipijenta. Izrađivane su tehnikom slobodnog duvanja. Datiraju se u period II−IV vijek (Ružić 1994, 37). Primjerak iz groba je zabilježen u mađarskom dijelu Panonije i datira se u IV vijek (Barkoczi, 1998, 53).

b) Zdjele neprofilisanog oboda
(kat. 541−554, T. XXV: 11−13, XXV: 1−2, po M. Ružić)

Zdjele neprofilisanog, ravno završenog oboda, dubljeg hemisferičnog recipijenta. Karakteristične su za IV vijek. Izrađivane su tehnikom slobodnog duvanja (Ružić, 1994, 37−38) .

IV/2. Poluloptaste zdjele

Fragment manje poluloptaste zdjele profilisanog oboda od bezbojnog stakla, potiče sa Kastela. Ovu vrstu karakterišu plići ili dublji poluloptasti recipijenti. Javljaju se od III vijeka do prve polovine V vijeka i najkarakterističnije su za stakleni materijal IV vijeka. Početak proizvodnje različiti autori vezuju za različite prostore. Ipak, većina smatra da su porijeklom iz galskih radionica. Brojno su zastupljene na lokalitetima u ovim provincijama, što svakako znači da su proizvođene u lokalnim staklarskim radionicama (Каровић, 1995–96, 86).

V Čaše

V/1. Hemisferične čaše na prstenastoj stopi (кат. 29–34, T. V: 29–34, po A. Цермановић Кузмановић, O. Жижић Велимировић, Д. Срејовић)

Na Kastelu su pronađeni fragmenti čaše sa prstenastom stopom od stakla bijele boje. Hemisferične čaše na prstenastoj stopi (tip III/1C) italskog su porijekla i vezuju se za II i III vijek. Primjerci nađeni na jugoistočnoj nekropoli Dokleje pokazuju da ova vrsta čaša u II vijeku ima ravno dno i izrazitiju prstenastu stopu, dok u III vijeku dobija zadebljano dno i neznatno profilisanu stopu (Цермановић Кузмановић, Жижић Велимировић, Срејовић, 1975, 159). U Mađarskoj, u Brigenciju, datiraju se u II vijek (Barkoczi, 1988, 160). Isto datiranje imaju primjerci iz Intercise, Sagvara, Toma i Dokleje (Цермановић Кузмановић, 1980, 11). Vjerovatno su proizvođene i u lokalnim radionicama u Panoniji, možda i u Dalmaciji (Каровић, 1995–96, 80). Primjerci zabilježeni na nekropoli II u Kominima kod Pljevalja datiraju se u IV vijek (Цермановић Кузмановић, 1980, 47).

V/2. Cilindrične čaše (kat. 33, 34, T. V 33, 34, po Г. Каровић)

Sa Haništa potiču fragmenti prstenasto zadebljanog oboda cilindrične čaše, staklo zeleno, datiraju se u period III–IV vijek.

Fragmenti cilindrične čaše prstenastog oboda od svijetlozelenog stakla. Izrađene su tehnikom slobodnog duvanja. Datiraju se u II–III vijek (Каровић, 1995–96, 80). Fragmenti cilindrične čaše prstenastog oboda iz Ptuja. Datiraju se u II–III vijek (Lazar, 2003, 102).

Cilindrične čaše sa zaobljenim i blago udubljenim dnom duvane su u kalup.

Među oblicima su najčešće čaše različitih veličina profilacije oboda i imaju zajedničku karakteristiku sa zaobljenim i blago udubljenim dnom. Budući da se nalaze u različitim stratigrafskim cjelinama, mogu se datirati od druge polovine IV vijeka do kraja VI vijeka (Popović, Bikić, 2009, 77). One sa graviranim horizontalnim linijama oko tijela datiraju se u I vijek, a radionice koje su ih proizvodile za sada su nepoznate (Fadić, 1988, 43). Cilindrične čaše koje na tijelu imaju horizontalne linije uvoz su sa Kipra (Fadić, 2004, 134).

VI Pehari

Pehari su vrsta stonog posuđa za miješanje i ispijanje tečnosti, sa otvorom manjeg prečnika od visine posude. U staklenom materijalu antičke zbirke Muzeja RS izdvojena su četiri osnovna tipa pehara (prema obliku recipijenta i dekoraciji).

VI/1. Sferični pehari na stopi (kat. 35, T. VI 35, po Г. Каровић)
Sa Haništa potiče fragment dna pehara prstenaste stope, zelene boje.
Vessberg tip B II beta (kat. 613–615, T. XXIX: 9–10, po M. Ružić)

Pehari razgrnutog, prstenasto zadebljanog oboda, sferičnog recipijenta i prstenaste stope. Na vratu su ukrašeni tankim, horizontalnim plastičnim rebrom. Izrađivani su tehnikom slobodnog duvanja. Datiraju se u drugu polovinu I–II vijeka (Ružić, 1994, 42).

VI/2. Hemisferični pehari (kat. 36, T. VI: 36, po Г. Каровић)

Fragment pehara blago udubljenog dna, zelene boje, kraj III do sredine V vijeka, nađen je na Haništu. Osnovna karakteristika ovih pehara je hemisferični recipijent.

Jedan primjerak ovog tipa pehara zabilježen je u Mađarskoj (Sagvar), nađen je u grobu i datira se u IV vijek (Barkoczi, 1988, 83). Primjerak ovog tipa pehara nađen je u skeletnim grobovima nekropole II u Kominima kod Pljevalja koji se datiraju u IV vijek (Цермановић Кузмановић, 1980, 47).

VI/3. Pehari na nozi (кат. 37, T. VI: 37, po Г. Каровић)

Fragment stope pehara na nozi, staklo maslinastozelene boje, pronađen na Kastelu.

Ovi pehari bili su zastupljeni među staklenim materijalom Marguma (T. V 3,4) što pokazuju dvije otkrivene šuplje cilindrične noge sa niskim koničnim stopama, koje duž ivice imaju prstenasto zadebljanje. Rađeni su tehnikom slobodnog duvanja. Od maslinastozelenog su i žutozelenog stakla. Hronološki se mogu opredijeliti u vrijeme od IV do VI vijeka. Smatra se da u rimskom periodu predstavljaju isključivo mediteranski tip, prilično čest i na bliskoistočnim lokalitetima. Primjerci su poznati i u Mađarskoj (Kislod) i datirani su I vijek (Barkoczi, 1988, 110).

VI/4. Konični pehar (кат. 38, T. VI: 38, po Г. Каровић)

Sa Haništa potiče fragment dubokog koničnog pehara, staklo žuto-zeleno.

Duboki konični pehar, obod ljevkasto proširen, dno ravno na debeloj prstenastoj nozi (Šaranović Svetek, 1986, 60).

Pehar koničnog tijela koji se širi prema razvraćenom obodu. Na blago udubljenom dnu prstenasta stopa. Prelaz iz tijela u obod višestruko profilisan. Staklo zelenkasto-plavkasto. Može se datirati u drugu polovinu I vijeka (Fadić, 1982, 72). Konični pehari na stopi potiču iz Sirmijuma (Šaranović Svetek, 1986, 60) i oni čine malobrojnu grupu pehara u Sremskoj Mitrovici, Karatašu (Цермановић Кузмановић, 1980–81, 12) i nekropoli na Kolovratu (Ružić, 1994, 50). U panonskom dijelu Mađarske datiran je u IV vijek (Barkoczi, 1988, 81). Javljaju se i u Sloveniji (Ptuj) i datiraju se u IV vijek (Гојгић, 2008, 33). Proizvođeni su vjerovatno i u lokalnim radionicama u Panoniji, možda i u Dalmaciji (Цермановић Кузмановић, Велимировић Жижић, Срејовић, 1975, 387).

VII Krčazi

Krčazi su vrsta stonog posuđa koje služi za izlivanje tečnosti. U odnosu na oblik recipijenta, izdvojene su dvije vrsta krčaga.

VII/1. Krčazi jajolikog recipijenta (kat. 39–42, T. VII: 39–42, po M. Ružić)
Isings form 120a (kat. 97–106, T. X: 1–5, po M.Ružić)

Fragment ljevkastog krčaga, prstenasto zadebljanog oboda, cilindričnog vrata, zelene boje, potiče sa Haništa.

Fragment trbuha krčaga, ukrašen jajolikim štapićima, staklo bezbojno, pronađen je na Haništu.

Krčazi ljevkastog, prstenasto zadebljanog oboda, cilindričnog vrata, jajolikog recipijenta i

prstenaste stope. Trakasta drška spaja obod i trbuh.

Mogu biti ukrašeni kosim kanelurama na trbuhu. Izrađivani su tehnikom slobodnog duvanja. Datiraju se u period od III do sredine V vijeka (Цермановић Кузмановић, 1980, 49). Primjerci su poznati i u Mađarskoj (Intercisa) i datirani su u V vijek (Barkoczi, 1988, 191).

Fragment oboda krčaga, staklo bijelo, panonski tip, nađen je u ulici M. Tita.

Obod je lijevkasto profilisan, vrat cilindričan. Analogni primjerci su sa nekropole Brest kod Beške. Datiraju se u prvu polovinu IV vijeka (Ružić, 1994, 18). Fragmenti loptastog krčaga nađeni u Ptuju. Datiraju se u prvu polovinu IV vijeka (Lazar, 2003, 131).

Fragment drške krčaga, staklo zeleno, nađena je na Haništu. Uska žljebljena drška čini Z petlju kod oboda i spaja sa trbuhom koji je ukrašen kosim kanelurama (Lazar, 2003, 61).

VIII Urna

Urna je vrsta posuđa manjih dimenzija za smještanje ostataka spaljenih pokojnika.
Urna sferičnog recipijenta (kat. 43, T. VIII: 43)
Isings form 67a (kat. 1140, T. XLII: 5, po M. Ružić)

Urna razgrnutog prstenasto zadebljanog oboda, kratkog cilindričnog vrata i sferičnog recipijenta. Svijetloplave boje. Datira se u I–II vijek (Ružić, 1994, 55). Urne loptastog tijela, rasprostranjene su širom rimskog carstva od I do II vijeka i smatraju se proizvodom italskih staklarskih radionica. Nalazimo ih u Starigradu (Argyruntum), Ninu, Zadru, Solinu, Sisku, na nekropoli Duklje, na sjevernoj nekropoli Emone i u Ptuju (Fadić, 1982, 125). Iz kiparskih staklarskih radionica potiču i mali otvoreni recipijenti tipa urne (Fadić, 2004, 134).

Katalog

I Boce

Kat. br. 1. (tip I/1)

Hanište
Prečnik dna 3 cm
Inv. br. 228.
Fragment profilisanog dna boce i niskog zaobljenog recipijenta od svijetlozelenog stakla
LITERATURA: Ružić, 1994, kat. 35–36, T. III: 3.

Kat. br. 2. (tip I/2)

Hanište
Prečnik dna 4 cm
Inv. br. 229.
Fragment dna boce sa prstenastom stopom od stakla bijele boje
LITERATURA: Цермановић Кузмановић, Жижић Велимировић, Срејовић, 1975, 155.

Kat. br. 3. (tip I/2)

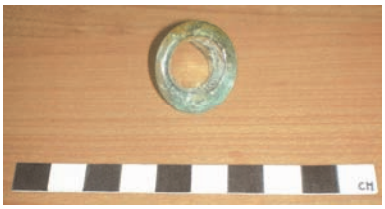

Hanište
Prečnik oboda 2,5 cm
Inv. br. 227.
Fragment oboda boce horizontalno razgrnutog oboda sa uskim cjevastim vratom, plave boje
LITERATURA: Ružić, 1994.

Kat. br. 4. (tip I/3)

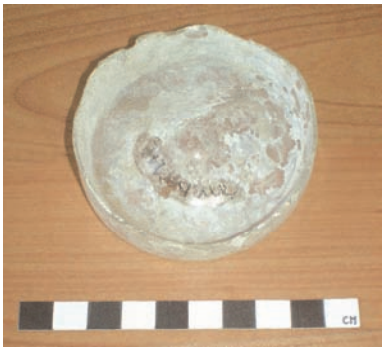

Kastel
Prečnik dna 9 cm
Inv. br. 215.
Fragment dna boce cilindričnog recipijenta i uvučenog dna, bijele boje
LITERATURA: Гојгић, 2008.

Kat. br. 5. (tip II/1)

Hanište
Prečnik dna 3,8 cm
Inv. br. 206.
Fragment dna tanjira visoke prstenaste stope plitkog bikoničnog recipijenta od stakla zelene boje
LITERATURA: Ružić, 1994, kat. 590, T. XXVIII: 3; Церамановић Кузмановић, Жижић Велимировић, Срејовић, 1975, 164.

III Toaletne boce

Kat. br. 6. (tip III/1)

Kastel
Prečnik dna 5 cm
Inv. br. 218.
Fragment dna udubljenog balsamarija od svijetlozelene boje
LITERATURA: Ružić, 1994, kat. 433−443, T. XX 6−7, XX: 1−7.

Kat. br. 7. (tip III/1)

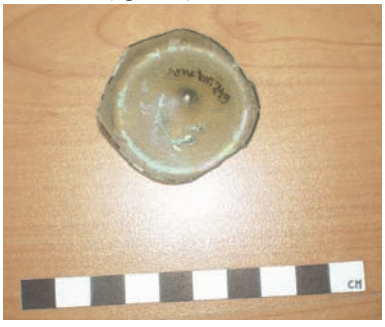

Hanište, 1986.
Prečnik dna 5 cm
Inv. br. 219.
Fragment dna udubljenog balsamarija svijetlozelene boje
LITERATURA: Ružić, 1994.

Kat. br. 8. (tip III/2)

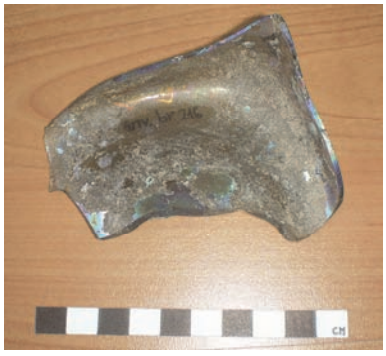

Hanište
Prečnik dna 10
Inv. br. 216.
Fragment dna balsamarija u obliku svijećnjaka, niskokoničnog ovalnog tijela, dno jako udubljeno
LITERATURA: Ružić, 1994

Kat. br. 9. (tip III/3)

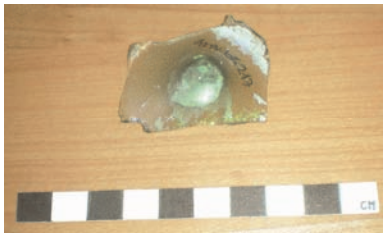

Hanište
Prečnik dna 4,5 cm
Inv. br. 217.
Fragment balsamarija jako udubljenog dna, zelene boje
LITERATURA: Svetek, 1986.

Kat. br. 10. (tip III/4)

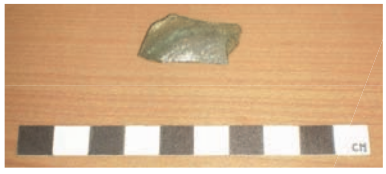

Hanište
Prečnik dna 2,5 cm
Inv. br. 230.
Fragment dna velikog bokastog balsamarija, bokastog recipijenta i ravnog ili udubljenog dna, od stakla svijetlozelene boje
LITERATURA: Ružić, 1994, kat. 149−162, T. XIV: 5−6, XV: 1/4.

Kat. br. 11. (tip III/4)

Hanište
Prečnik dna 3,5 cm
Inv. br. 231.
Fragment dna velikog bokastog balsamarija sa ravnim dnom od stakla svijetlozelene boje.
LITERATURA: Šaranović Svetek, 1986, kat. 180−185, T. XVI: 4, XIX: 3.

Kat. br. 12. (tip III/5)

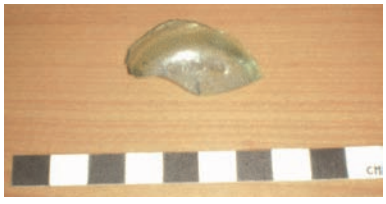

Hanište
Prečnik dna 3,5 cm
Inv. br. 232.
Fragment dna velikog bokastog balsamarija sa ravnim dnom od stakla svijetlozelene boje
LITERATURA: Šaranović Svetek, 1986.

Kat. br. 13. (tip III/6)

Hanište
Prečnik dna 4 cm
Inv. br. 233.
Fragment dna velikog bokastog balsamarija sa ravnim dnom od stakla svijetlozelene boje
LITERATURA: Šaranović Svetek, 1986.

Kat. br. 14. (tip III/7)

Hanište
Prečnik oboda 2 cm, visina 3,2 cm
Inv. br. 220.
Fragment oboda prstenastog balsamarija, dugog cjevastog vrata od stakla zelene boje
LITERATURA: Ružić, 1994, kat. 194−207, T. XVII: 5−7.

Kat. br. 15. (tip III/8)

Hanište
Visina drške 3 cm
Inv. br. 212.
Fragment drške urenete, tamnoljubičaste boje.

Kat. br. 16. (tip III/8)

Kastel
Prečnik oboda 2 cm
Inv. br. 211.
Fragment oboda kozmetičke posudice, staklo svijetloplave boje
LITERATURA: Каровић, 1995−1996, T. VII: 8, 9.

IV Zdjele

Kat. br. 17. (tip IV/1)

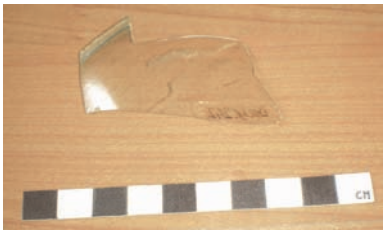

Hanište
Prečnik oboda 1,8 cm
Inv. br. 242.
Fragment cilindrične zdjele profilisanog oboda od stakla bijele boje
LITERATURA: Šaranović Svetek, 1986.

Kat. br. 18. (tip IV/2)

Hanište
Prečnik oboda 3 cm
Inv. br. 234.
Fragment cilindrične zdjele, razgrnut, prstenasto zadebljan obod od stakla zelene boje
LITERATURA: Šaranović Svetek, 1986.

Kat. br. 19. (tip IV/2)

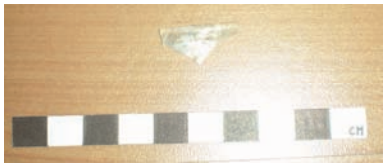

Hanište 1986.
Prečnik oboda 2,2 cm
Inv. br. 221.
Fragmenti prstenasto zadebljanog oboda cilindrične zdjele od blijedozelenog stakla
LITERATURA: Šaranović Svetek, 1986.

Kat. br. 20. (tip IV/2)

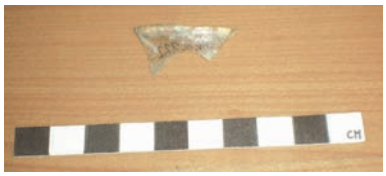

Hanište 1986.
Prečnik oboda 2,8 cm
Inv. br. 222.
Fragment prstenasto zadebljanog oboda cilindrične zdjele od blijedozelenog stakla
LITERATURA: Šaranović Svetek, 1986.

Kat. br. 21. (tip IV/3)

Hanište
Prečnik oboda 3 cm
Inv. br. 223.
Fragment profilisanog oboda, staklo bijele boje
LITERATURA: Šaranović Svetek, 1986.

Kat. br. 22. (tip IV/4)

Hanište
Prečnik oboda 4,5 cm
Inv. br. 224.
Fragment profilisanog oboda zdjele, staklo bijele boje
LITERATURA: Šaranović Svetek, 1986.

Kat. br. 23. (tip IV/5)

Hanište
Prečnik oboda 6,8 cm
Inv. br. 225.
Fragment prstenasto zadebljanog oboda cilindrične zdjele od bezbojnog stakla
LITERATURA: Šaranović Svetek, 1986.

Kat. br. 24. (tip IV/5)

Kastel 1972.
Prečnik oboda 2,8 cm
Inv. br. 237.
Fragment manje poluloptaste zdjele profilisanog oboda, od stakla zelene boje
LITERATURA: Каровић, 1995–1996.

Kat. br. 25. (tip IV/5)

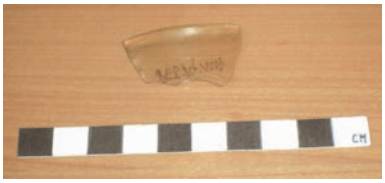

Kastel
Prečnik oboda 3,4 cm
Inv. br. 238.
Fragment manje poluloptaste zdjele profilisanog oboda,
od stakla zelene boje
LITERATURA: Šaranović Svetek, 1986.

Kat. br. 26. (tip IV/5)

Kastel 1972.
Prečnik oboda 2 cm
Inv. br. 239.
Fragment manje poluloptaste zdjele profilisanog oboda,
od stakla zelene boje
LITERATURA: Каровић, 1995−1996.

Kat. br. 27. (tip IV/6)

Kastel
Prečnik oboda 1,7 cm
Inv. br. 240.
Fragment manje poluloptaste zdjele profilisanog
oboda, od stakla zelene boje
LITERATURA: Šaranović Svetek, 1986.

Kat. br. 28. (tip IV/6)

Kastel
Prečnik oboda 2,4 cm
Inv. br. 241.
Fragment manje poluloptaste zdjele profilisanog
oboda, od stakla zelene boje
LITERATURA: Šaranović Svetek, 1986.

V Čaše

Kat. br. 29. (tip V/1)

Hanište
Prečnik dna 4,5 cm
Inv. br. 202
Fragment dna hemisferične čaše na prstenastoj
stopi, zelene boje
LITERATURA: Срејовић, Жижић Велимировић,
Цермановић Кузмановић, 1975.

Kat. br. 30. (tip V/1)

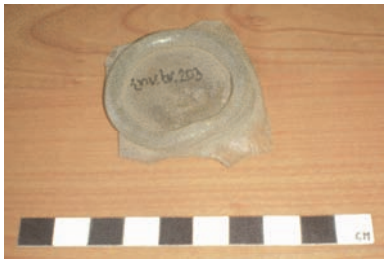

Hanište
Prečnik dna 4,5 cm
Inv. br. 203.
Fragment dna čaše sa prstenastom stopom, od stakla zelene boje
LITERATURA: Цермановић Кузмановић, Велимировић
Жижић, Срејовић 1975.

Kat. br. 31. (tip V/2)

Hanište
Prečnik dna 3 cm
Inv. br. 204.
Fragment dna hemisferične čaše na prstenastoj stopi, zelene boje
LITERATURA: Цермановић Кузмановић, Велимировић Жижић, Срејовић 1975.

Kat. br. 32. (tip V/2)

Hanište
Prečnik dna 3,5 cm
Inv. br. 205.
Fragment dna čaše sa prstenastom stopom, od stakla zelene boje
LITERATURA: Цермановић Кузмановић, Велимировић Жижић, Срејовић 1975.

Kat. br. 33. (tip V/3)

Hanište
Prečnik dna 2,8 cm
Inv. br. 236.
Fragment dna čaše sa prstenastom stopom i hemisferičnim recipijentom, od stakla bijele boje
LITERATURA: Цермановић Кузмановић, Велимировић Жижић, Срејовић 1975.

Kat. br. 34. (tip V/3)

Hanište
Prečnik dna 2,8 cm
Inv. br. 226.
Fragment dna hemisferične čaše na prstenastoj nozi, staklo bijele boje
LITERATURA: Цермановић Кузмановић, Велимировић Жижић, Срејовић 1975.

VI Pehari

Kat. br. 35. (tip VI/1)

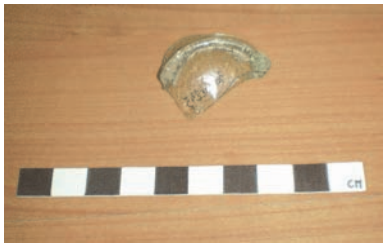

Hanište
Prečnik dna 3cm
Inv. br. 235.
Fragment dna pehara prstenaste stope, razgrnutog prstenastog oboda, sferičnog recipijenta, zelene boje
LITERATURA: Ružić, 1994, T. XXIX: 9−10.

Kat. br. 36. (tip VI/2)

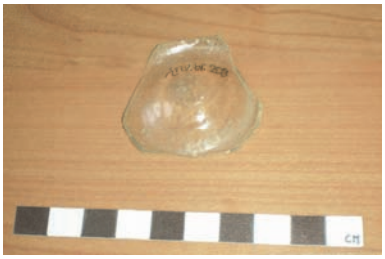

Hanište
Prečnik dna 3,8 cm
Inv. br. 208.
Fragment pehara blago udubljenog dna,
hemisferičnog recipijenta prstenastog oboda, zelene boje
LITERATURA: Ružić, 1994.

Kat. br. 37. (tip VI/3)

Kastel
Prečnik dna 4 cm
Inv. br. 213.
Fragment stope zelenkastog pehara na nozi od stakla
maslinastozelene boje
LITERATURA: Каровић, 1995−1996.

Kat. br. 38. (tip VI/4)

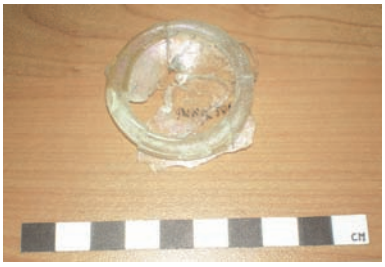

Hanište 1987.
Prečnik dna 4 cm
Inv. br. 207.
Fragment dna dubokog koničnog pehara, obod
ljevkasto proširen, dno ravno, na debeloj prstenastoj
nozi, staklo žućkasto-zeleno
LITERATURA: Šaranović Svetek, 1986.

VII Krčazi

Kat. br. 39. (tip VII/1)

Hanište
Prečnik oboda 3,5 cm, visina 4,7 cm
Inv. br. 214.
Fragment ljevkastog krčaga, prstenastog oboda,
cilindričnog vrata, zelene boje
LITERATURA: Ružić, 1994, 97−106, T. X: 1−5.

Kat. br. 40. (tip VII/2)

Hanište
Inv. br. 243.
Fragment trbuha krčaga ukrašen jajolikim štapićima, staklo bezbojno

Kat. br. 41. (tip VII/3)

Ulica M. Tita
Prečnik oboda 3 cm
Inv. br. 210.
Fragment oboda ljevkastog krčaga, jajastog trbuha,
na prstenastoj nozi, kratak cilindričan vrat,
visok trbuh ukrašen kosim kanelurama, staklo bijelo
LITERATURA: Šaranović Svetek, 1986.

Kat. br. 42. (tip VII/4)

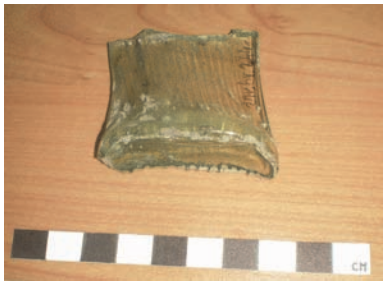

Hanište
Inv. br. 244.
Fragment drške krčaga ukrašene paralelnim linijama, staklo zeleno
LITERATURA: Barkoczi, 1998, Taf. LVIII, 506.

VIII Urna

Kat. br. 43. (tip VIII/1)

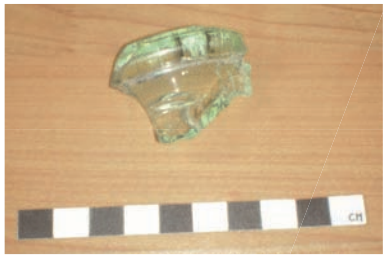

Ulica M.Tita
Prečnik oboda 4 cm
Inv. br. 209.
Fragment manje staklene urne razgrnutog oboda,
horizontalnog ramena, od svijetlozelenog stakla
LITERATURA: Šaranović Svetek, 1986.

Tipološki su obrađene 43 posude od stakla sa tri lokaliteta. Posude su podijeljene u osam osnovnih grupa-boce, tanjiri, toaletne boce, čaše, zdjele, pehari, krčazi i urne. Periodu I–II vijek pripada malobrojni stakleni materijal iz antičke zbirke Muzeja RS koji potiče sa lokaliteta Hanište (tip VI/1), sferični pehari na stopi. Ovakve posude su izrađivane u Italiji, a jedan od centara je bio i u Saloni. Ovom periodu pripadaju bikonični tanjiri sa prstenastom stopom (tip II/1), koji potiču sa Haništa.

U I vijeku nerazvijena trgovina, a samim tim i siromašno neromanizovano stanovništvo nije dozvoljavalo veći uvoz. Tokom II vijeka, posebno u III i IV vijeku, dolazi do promjena sa prilivom ekonomski jačeg stanovništva, vjerovatno iz priobalnog dijela Dalmacije. Analiza rada staklarskih proizvoda govori o postojanju staklarske proizvodnje u provinciji Dalmaciji od kraja I vijeka do III vijeka, dok o ostalim staklarskim proizvodima duž sjeveroistočne jadranske obale postoje indicije da njihova proizvodnja stakla već počinje mnogo ranije.

Za period II i III vijeka karakteristični su balsamariji u obliku svijećnjaka niskog spljoš-

tenog tijela, oboda horizontalno razgrnutog, pločastog, pronađeni na Haništu (tip III/3). Istočnomediteranski tip balsamarija u obliku svijećnjaka, oboda prstenasto zadebljanog, dugog vitkog grlića nađen je na Haništu.

Sa Kastela potiče fragment hemisferične čaše na prstenastoj stopi (V/1).

Ovom periodu pripada fragment drške urenete (III/5) pronađen na Haništu. Za period II i III vijeka karakterističan fragment oboda kozmetičke posudice ima loptasto tijelo, razgrnut i prstenasto zadebljan obod. Fragment prstenasto zadebljanog oboda cilindrične čaše (tip V/3) pronađen je na Haništu. Ovi tipovi staklenih posuda javljaju se u svim dijelovima Carstva i vjerovatno su se proizvodili u istočnomediteranskim radionicama. Najveći broj staklenih posuda pripada periodu kraja III i IV vijeka. Najbrojniji su balsamariji (osam posuda izdvojenih u sedam tipova). Toaletne boce se proizvode širom Carstva, tako da je veoma teško tačno odrediti proizvodni centar. Balsamarij dužeg cjevastog vrata (tip III/3) vjerovatno pripada rajnsko-panonskoj produkciji, na osnovu nalaza datira od III do IV vijeka. Balsamarij tipa svjećnjaka (tip III/4) koji je pronađen na Haništu može se vezati za istočnomediteranske radionice. Za cijeli IV vijek karakteristični su plići ili dublji poluloptasti recipijent, razgrnut obod, blago udubljeno dno. Najkarakterističnije za IV vijek nađene su na Kastelu (primjerak boce od stakla bijele boje). Porijeklom su iz galskih radionica.

Boce se javljaju u formama cilindričnog i horizontalno razgrnutog oboda (tipovi I/1 i I/2). Dva primjerka su od stakla plave, bijele i svijetlozelene boje. Nađeni su na Haništu.

Konični pehari, oboda ljevkasto proširenog (tip VI/4), pronađeni su na Haništu.

Opredjeljuju se u sam kraj IV vijeka i vjerovatno su proizvod radionica iz istočnih provincija. Osnovna karakteristika pehara je hemisferični recipijent udubljenog dna od stakla zelene boje (tip VI/2). Potiču sa Haništa, datiraju se u period od kraja III do V vijeka. Primjerak manje staklene urne razgrnutog prstenasto zadebljanog oboda sferičnog recipijenta iz ulice M. Tita datira se u I–II vijek. Repertoar staklenih posuda sa naše teritorije uglavnom je korišten u svakodnevnoj upotrebi lokalnog stanovništva.

Stakleno posuđe iz najstarijih grobova u Dokleji uglavnom je importovano iz sjeverne Italije. Krajem I vijeka pojavljuju se oblici iz Sirije, a u prvoj polovini II vijeka i pred kraj III vijeka javljaju se oblici iz rajnske oblasti.

Na Kastelu i Haništu luksuzne posude do sada nisu registrovane. I pored toga, postoji veliki broj različitih tipova posuda koje se uglavnom javljaju u naseobinskim horizontima. Staklene posude su proizvođene od tanjih i debljih zidova, a boje se kreću od mliječnobijele i bijele, do svijetlozelenih i maslinastozelenih nijansi, dok su malobrojni primjerci od svijetloplavog stakla. Počeci domaće proizvodnje mogu se vezati za kraj III vijeka, a tokom IV vijeka dolazi do naglog procvata, kako se zaključuje na osnovu komparativnog materijala iz rimskih provincija na tlu nekadašnje Jugoslavije.

Kratice

Muzej RS, Muzej Republike Srpske

Literatura

Antonaras 2010
A. Ch. Antonars, *Glassware in Late Antique Thessalonike (Third to Seventh Centries C.E.)*, From Roman to Early Christian Thessalonike, Studies in Religion and Archaelogy Thessalonike, Harvard University Press 2010

Barkoczi 1988
L. Barkoczi, *Pannonische Glasfunde in Ungarm*, Budapest 1988

Церамовић Кузмановић, Велимировић Жижић, Срејовић 1975
А. Церамовић Кузмановић, О. Велимировић Жижић, Д. Срејовић, *Античка Дукља, Некрополе,* Цетиње 1975

Церамовић Кузмановић 1980
А. Церамовић Кузмановић, *Археолошка истраживања античких некропола у селу Комини код Пљеваља*, Старинар XXXI, Београд 1980, 43−50

Церамовић Кузмановић 1980−81
А. Церамовић Кузмановић, *Античко стакло Sirmiuma*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, Нови Сад 1981

Dautova Ruševljan 1973
V. Dautova Ruševljan, *Ranorimska nekropola u uvali Sepen kod Omišlja na otoku Krku*, Diadora 6, Zadar 1973, 181−201

Дрча 1999−2000
С. Дрча, *Римско стакло у Нишком музеју*, Гласник српског археолошког друштва 15−16*,* Београд 1999−2000, 209−222

Fadić 1982
I. Fadić, *Tipologija i kronologija rimskog stakla iz arheološke zbirke u Osoru*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 7, Naučni skup − Mali Lošinj, Zagreb 1982, 111−134

Fadić 1982a
I. Fadić, *Antičko staklo u provinciji Dalmaciji*, Dometi, Rijeka 1982, 1−12

Fadić 1984
I. Fadić, *Antičko staklo u arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva sv. 8, Znanstveni skup − Sinj, Split 1984, 127−147

Fadić, 1986
I. Fadić, *Antičko staklo Argyruntuma*, Katalog izložbe, Zadar 1986

Fadić, 1988
I. Fadić, *Antičko staklo Asserije iz Arheološkog muzeja u Splitu*, Benkovački kraj kroz vijekove, Zbornik 2, Benkovac 1988, 27−70

Fadić 1989
I. Fadić, *Antička nekropola u Biljanima Donjim kod Zadra*, Diadora 11, Zadar 1989, 223−253

Fadić 2004
I. Fadić, *Import antičkog stakla s istočnog Mediterana na istočnu jadransku obalu*, Histria Antiqua 12, Pula 2004, 133−139

Fadić 2006
I. Fadić, *Argyruntum u odsjaju antičkog stakla*, Zadar 2006

Fadić 2011
I. Fadić, *Stakleni sjaj Franjevačke zbirke u Sinju*, Zadar − Sinj 2011

Гојгић 2008
А. Гојгић, *Римско стакло из Чачка и околине*, Зборник радова Народног музеја XXXVIII, Чачак 2008, 23−62

Isings 1957
R. S. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen–Jakarta 1957

Каровић 1995–1996
Г. Каровић, *Римско стакло Маргума*, Viminacium 10, Пожаревац 1996, 75–99

Lazar 2003
I. Lazar, *Rimsko steklo Slovenije*, Ljubljana 2003

Миловановић 2005
В. Миловановић, *Случајни налази стаклених посуда из Viminaciuma и околине*, Гласник српског археолошког друштва 21, Београд 2005, 293–317

Popović, Bikić 2009
M. Popović, V. Bikić, *Vrsenice, kasnoantičko i srpsko ranosrednjevjekovno utvrđenje*, Beograd 2009

Ružić 1994
A. M. Ružić, *Rimsko staklo u Srbiji*, Beograd 1994

Šaranović Svetek 1986
V. Šaranović Svetek, *Antičko staklo u Jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad 1986

Veličković 1976
M. Veličković, *Tipologija i hronologija rimskog stakla iz Budve u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu*, Antično steklo v Jugoslaviji: Slovensko arheološko društvo, Kolokvij ob 150-letnici Narodnega muzeja v Ljubljani, Materijali XI, Ljubljana 1976, 165–172

Vessberg 1952
Ö. Vessberg, *Roman glass in Cyprus*, Opuscula Archeologica, VII, Stockholm 1952, 109–165

Roman glass from the Antiquities collection of the Museum of Republika Srpska in Banja Luka

Roman glass material from the classical collection of the Museum of the Republic of Srpska in Banja Luka has not been thoroughly studied to date. Out of the artifacts in the collection, 43 fragmented vessels from 3 sites were treated typologically and most of them belong to a study collection of the Museum of the Republic of Srpska in Banja Luka, while 9 artifacts are displayed in the permanent Museum exhibition

Fragmented Roman vessels from the Museum of the RS belong mostly to the findings from the layers of the settlement (late classical buildings, *villae rusticae*, etc.), expect for those found in the grave in Marsal Tito Street. Glass material presented in this paper has been chronologically allocated based on the state of the site, provided that the research documentation is available. If not, materials have been allocated based on analogies with other sites from the same period. Fragmented vessels were divided into 7 basic groups: bottles, plates, toilet bottles, bowls, cups, goblets and jugs. Five bottles were classified into 4 basic types, while a plate belongs to the basic type of table ware. Number of toilet bottles is larger than the number of glass bowls as there are 10 artifacts divided into 8 different types. Twelve bowls have been classified into 6 types. There are 5 glasses that are divided into 3 different types. Four goblets are classified into 4 types. There are also 4 jugs that are classified into 4 types. The vessels described in this paper originate from Banja Luka and are dated to the period of 1st to 6th century.

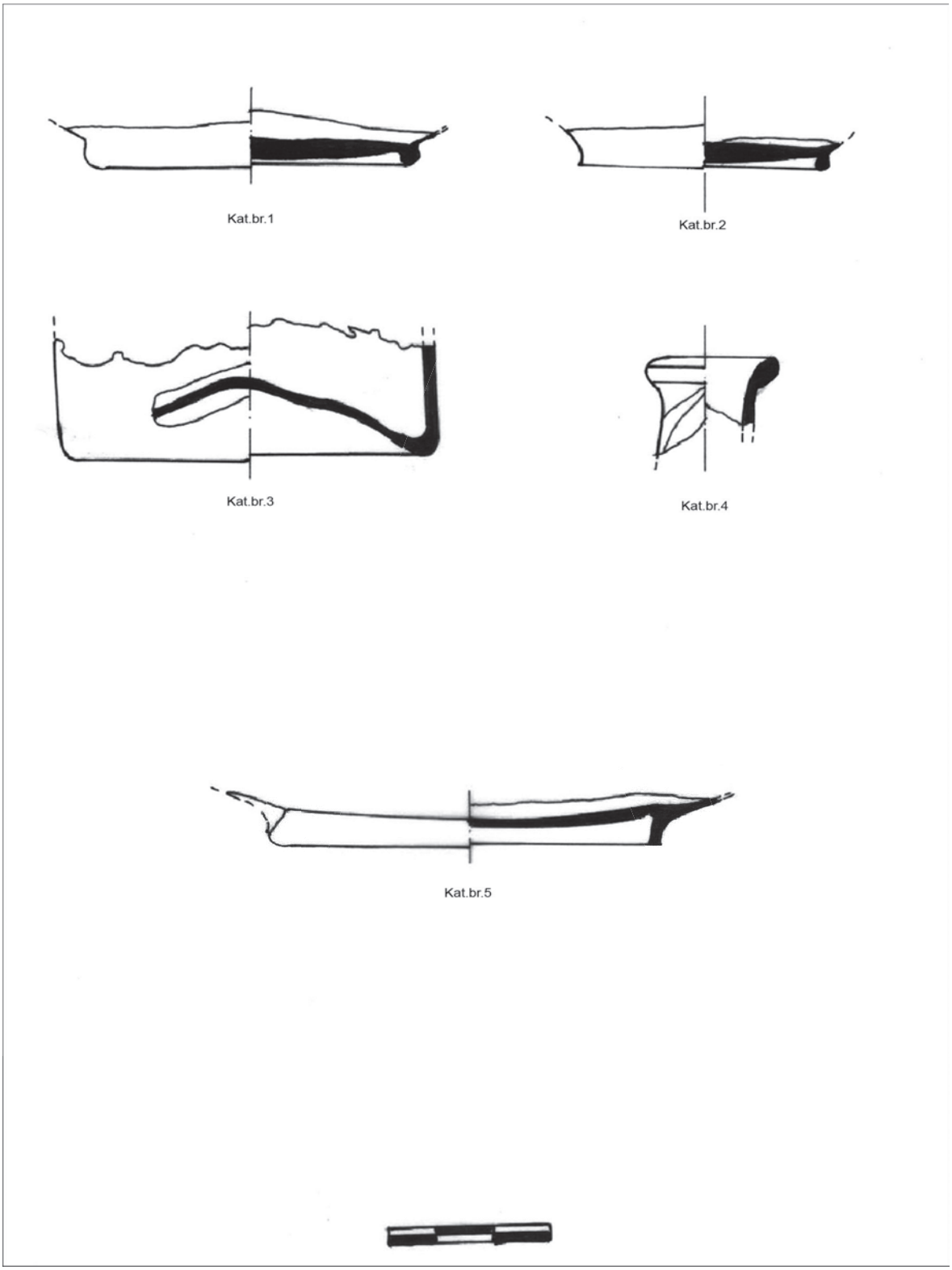

Tabla I, boce, tanjir

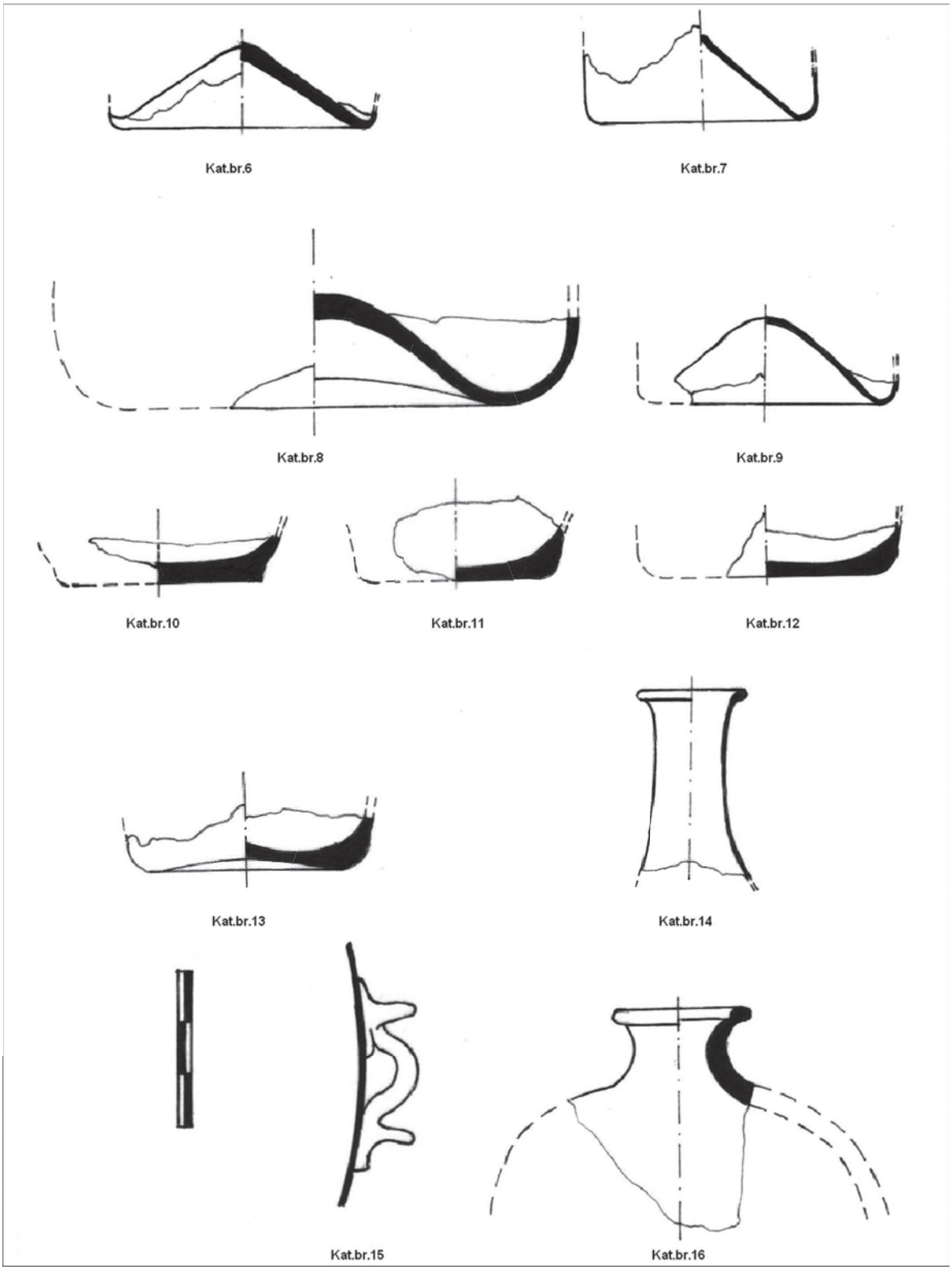

Tabla II, toaletne boce

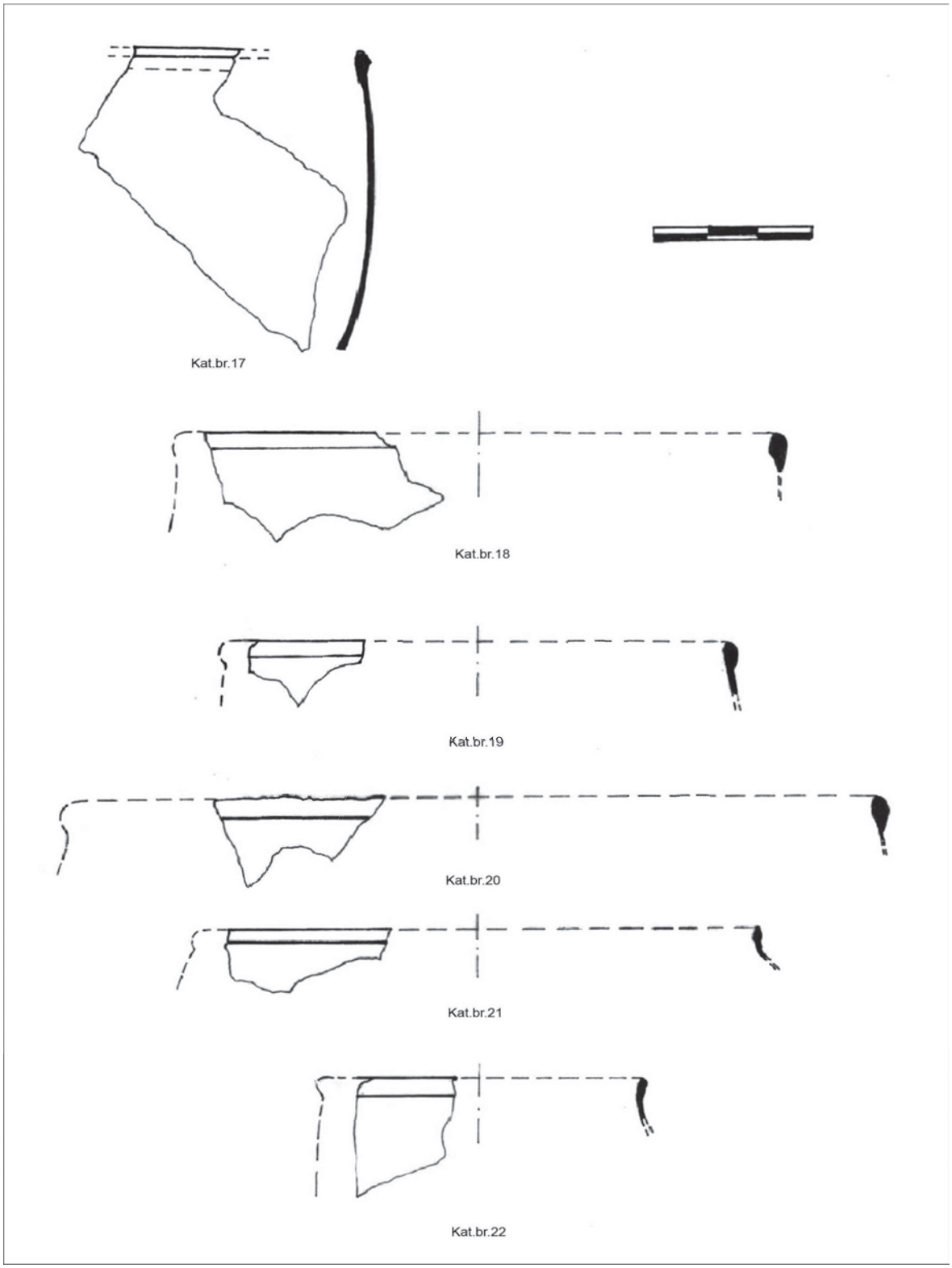

Tabla III, zdjela

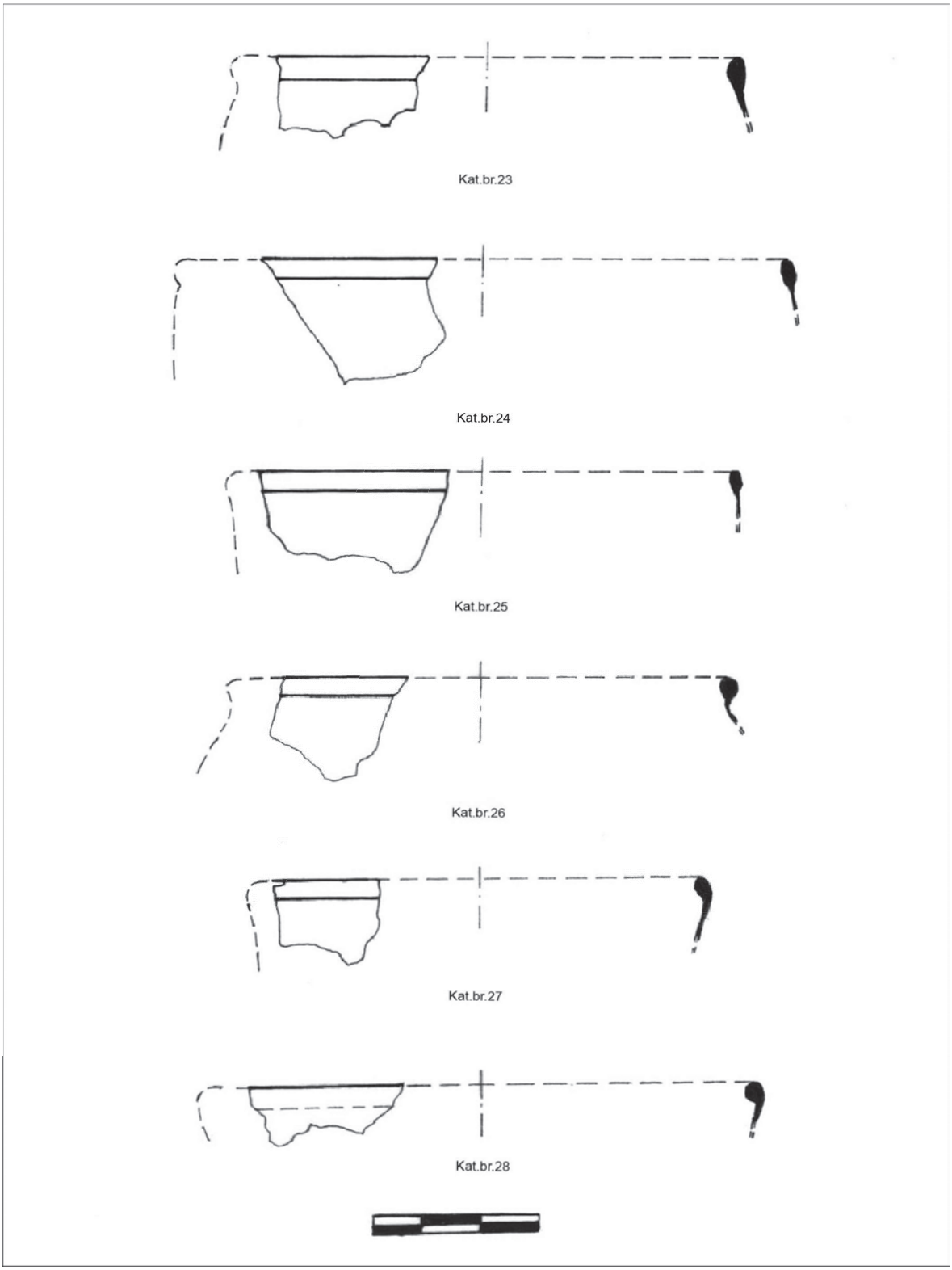

Tabla IV, zdjela

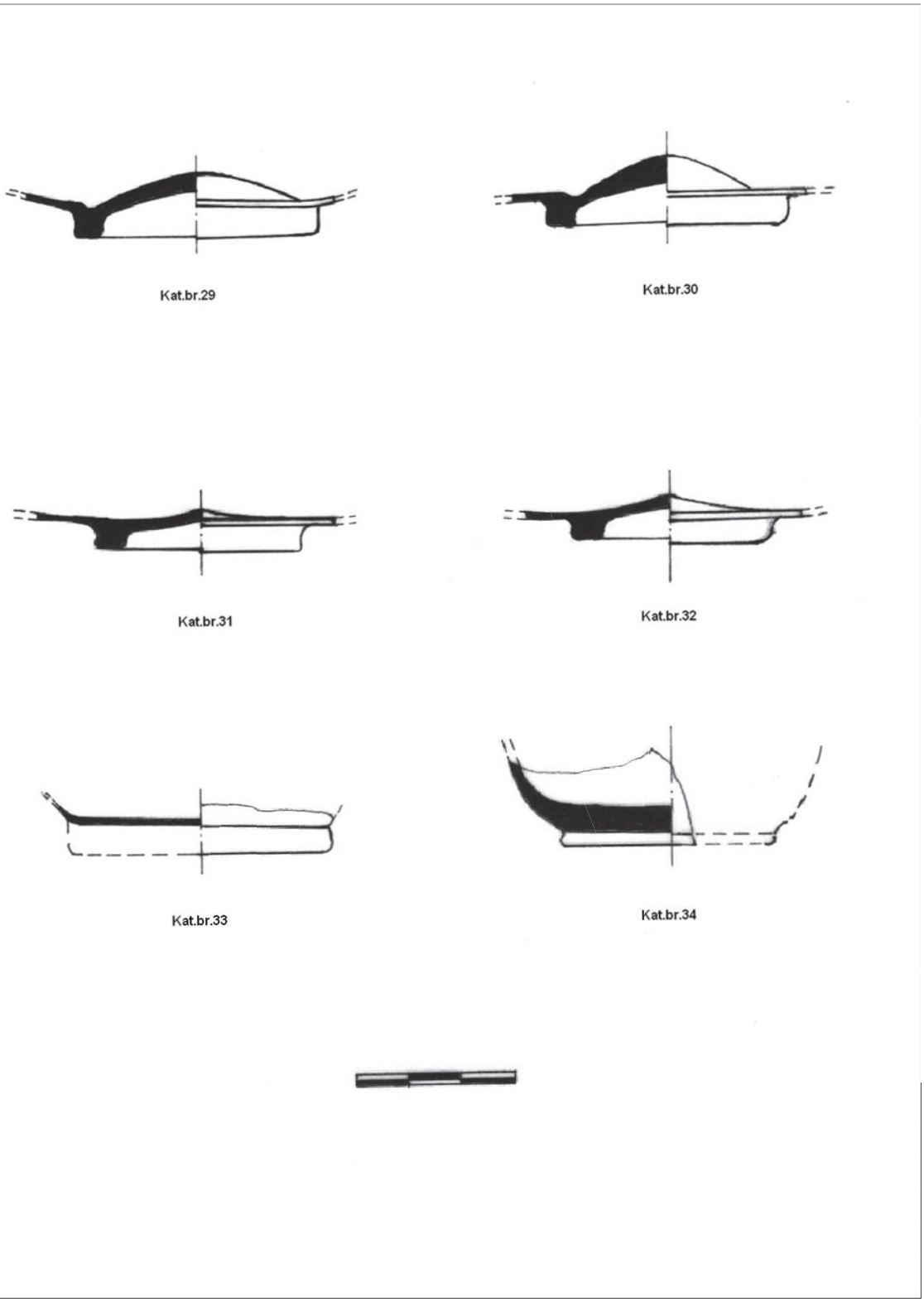

Tabla V, čaše

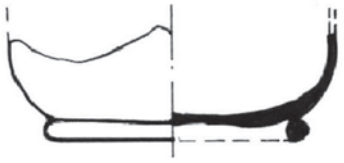

Kat.br.35

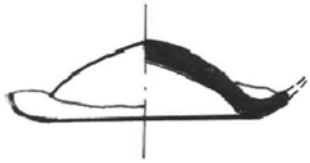

Kat.br.36

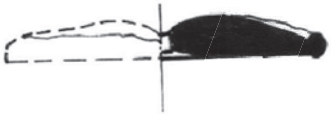

Kat.br.37

Kat.br.38

Tabla VI, pehari

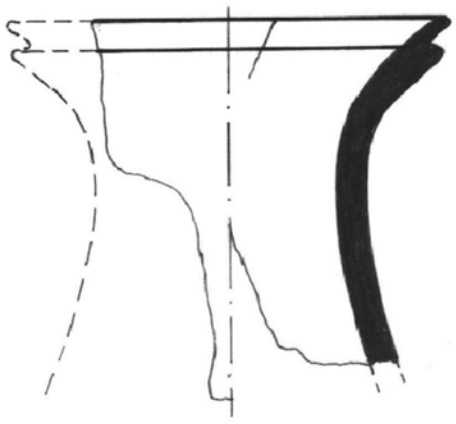

Kat.br.39

Kat.br.40

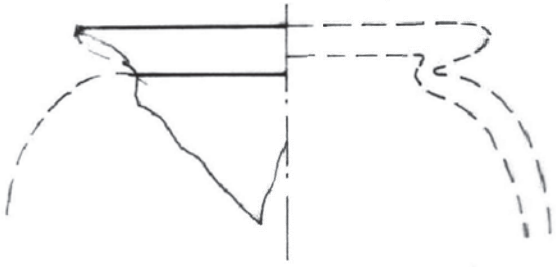

Kat.br.41

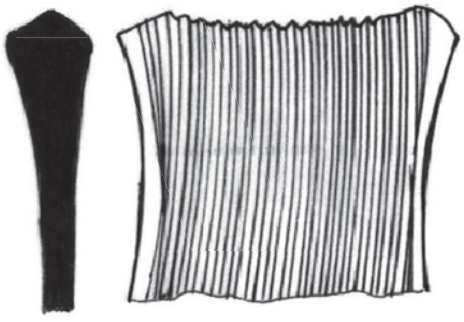

Kat.br.42

Tabla VII, krčazi

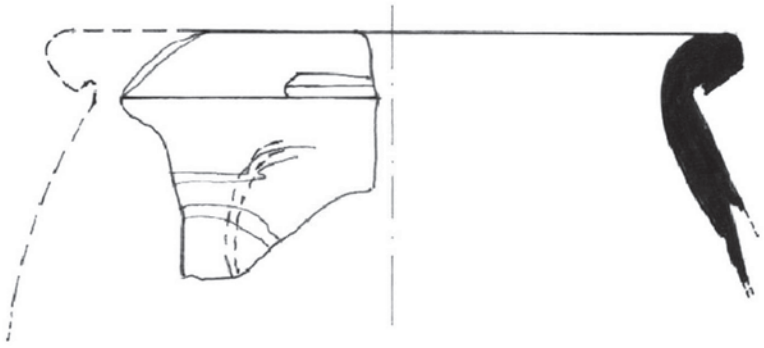

Kat.br.43

Tabla VIII, urna

Radoslav Dodig

Kult boga Libera na području Ljubuškoga

KULT BOGA LIBERA NA PODRUČJU LJUBUŠKOGA

Radoslav Dodig
Kr. Zvonimira 13
20350 Metković
rdodig@gmail.com

UDK: 904:292](497.6 Ljubuški)"652"
Pregledni rad
Primljeno: 31. 5. 2011.
Prihvaćeno: 22. 3. 2013.

U radu se opisuje štovanje boga Libera u dolini Neretve, posebice na području Ljubuškoga. U Naroni je zabilježeno šest spomenika Liberova kulta, a u Ljubuškome tri. Od ljubuških spomenika dva govore o popravku Liberova hrama. Najčešće su oslobođenici i vojnici bili štovatelji boga Libera. Na području Ljubuškoga njegov kult bio je isključivo rimske provenijencije, ali u unutrašnjosti Dalmacije (Livno, Županjac i Glamoč) najvjerojatnije je bio interpretatio Romana nekoga epihorskoga božanstva.

Ključne riječi: Liber, Narona, Ljubuški, kult, hram, inerpretatio Romana

Bog Liber staro je italsko božanstvo plodnosti, klijanja i vegetacije te općenito rađanja i umiranja prirode ((Bruhl, 1953, 30; Dumézil, 1987, 382-383). Vrlo rano došlo je do njegove asimilacije s bogom Dionisom-Bakhom (KP, 3, 320-321; Simon, 1990, 126-134). Štovanje boga Libera bilo je vrlo popularno u provinciji Dalmaciji, o čemu svjedoče brojni nalazi epigrafičkih spomenika, bilo da je Liber samostalan ili u zajednici s Liberom, Silvanom i Izidom i Serapisom (Matijašić, Tassaux, 2000, 66).[1] U Dalmaciji najviše je natpisa pronađeno u Saloni (13) i u Naroni (6), u Hercegovini 3 u Ljubuškome (Dodig, 2006a, 11), a u Bosni 4 na području Bihaća (Imamović, 1977, 394-396). Čini se da je ishodište širenja Liberova kulta u Hercegovini i u jugozapadnoj Bosni (Livno, Tomislavgrad i Glamoč) bila Narona (Marin, 1980, 207-210; Paškvalin, 1986, 66-67). U Naroni natpisi u Liberovu čast javljaju se u republikansko doba:

1. P(ublius) Annaeus Q(uinti) l(ibertus) / Epicadus / aedem Leiberi / Patrus faciund(am) / coir(avit) lub(ens) mer(ito).[2]
2. L(ucius) [L]aetili[us ---] / Liber(o) P[atri] / eisdem [probavit].[3]

Ostali natpisi pripadaju II. – III. st. po. Kr.:

3. M(arci) Lusi Se/veri c(larissimi) v(iri) / Modestus / Lib(ero) templum / ex voto res/tituit.[4]

[1] Matijašić i Tassaux (2000, 92-96) evidentirali su samo na Jadranu i u zaleđu 48 Liberovih natpisa. Nakon nalaza još jednoga natpisa u Ljubuškome 2005. (Dodig, 2006a, 7-12), taj se broj popeo na 49.

[2] CIL III, 1784.
[3] CIL III, 1785.
[4] CIL III, 1786.

Sl. 1. Natpis o obnovi hrama Libera i Libere (Arhiv FSH-a)

4. L(ibero) A(ugusto) s(acrum) / Lusius / Felicio / L(uci) Lusi Se/verini / libert(us) p(osuit).[5]
5. L(ibero) A(ugusto)/ M(arcus) Lusius/ Trofimus/ S(camni) lib(ertus).[6]
6. Libero Pat[ri] / sacrum / M(arcus) Sextius / Epaphroditus.[7]

Iz navedenih natpisa vidljivo je da je u Naroni Liberov hram podigao Publije Anej Epikad, sudeći po arhaičnosti natpisa, vjerojatno u republikansko doba (Patsch 1907, 21; Patsch, 1908, 88), što jedni drže u II. st. pr. Kr. (Bruhl, 1953, 221; Olujić, 1990, 21), a drugi pak u I. st. pr. Kr. (Zaninović,1996, 341) ili, još konkretnije, u doba građanskoga rata između Cezara i Pompeja 49. – 45. pr. Kr. (Wilkes, 1969, 247; Marin, 1980, 208). Vjerojatno je isti hram u II. st. po. Kr. obnovio oslobođenik Modest (CIL III, 1786).

U ljubuškim natpisima govori se o obnovi hrama, na prvome spomeniku bogu Liberu, a na drugome kultnoj zajednici Liberu i Liberi.

1. Počasna tabula ansata 94 x 48 x 15 cm, od mekoga vapnenaca, s prilično oštećenim natpisom u osam redaka (sl. 1), čija veličina slova varira, od 5 cm u prvome retku, u ostalima 3-4 cm, a u zadnjemu retku 1,5 cm. Najvjerojatnije je pronađen na desnoj obali Trebižata, na širemu potezu Smokovice u Hardomilju, kod Vukšićevih kuća (Glavinić, 1878, XCIII; Patsch, 1907, 61-62; Bakula, 1970, 159; Bojanovski, 1985, 68, bilj. 11). Natpis se nalazi u Arheološkoj zbirci FSH-a. Datiranje: 173. po. Kr.

Templum Liberi/ Patris et Liberae vetus/tate dilabsum restituit/coh(ors) I
Belg(arum) adiectis por/ticibus curam agente/ Fl(avio) Victore (centurione)
leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) [F(idelis)]/ Severo et Pompeiano/ II co(n)s(ulibus).

Literatura: CIL III, 1790 = 6362 = 8484; ILS 3381, CINar I, 142-144, br. 11b; Blau, 1870, 626; Hoernes 1880, 39; Patsch,1895b, 13; Patsch, 1907, 70, sl. 33; (=Patsch, 1996, 72, sl. 33); Patsch, 1914, 165, sl. 28; Betz, 1938, 70, br. 175; Alföldy,1962, 292, br. 7/16; Imamović, 1977, 400, br. 157; Bojanovski, 1978a, 184, sl. 7; Atanacković-Salčić, 1981, 267-268, sl. 7; Škegro, 1997, 87, br. 11.

Lekcije: 9. redak it(erum), Bojanovski, 1978; Atanacković-Salčić, 1981.

[5] CIL III, 1787.
[6] CIL III, 1788.
[7] CIL III, 8430.

Sl. 2. Natpis o popravku Liberova hrama
(Foto Ć. Raič)

Sl. 3. Ulomak žrtvenika posvećen Liberu
(Foto R. Dodig)

2. Počasni titul pravokutna oblika, 58 x 42 x 16 cm, nađen također na području Hardomilja kao i prethodni spomenik (sl. 2). U jednostruko profiliranu okviru nalazi se natpis od 6 redaka, čija slova variraju, od 3,5 cm u prvome retku, 3 u ostalima i 2 cm u zadnjemu retku. Sada u arheološkoj zbirci FSH. Datiranje: I. st. po. Kr.

Q(uintus) Piseni{i}us Se/verinus (centurio) leg(ionis) XI Cl(audiae)/
templum Lib(eri) Pat(ris)/ vetustate corrup/tum porticib(us) adiect(is)/ restituit.

Literatura: CIL III, 8485; CINar I, 151-152, br.14b; Blau, 1870, 625; Hoernes, 1880, 39; Imamović, 1977, 398; Atanacković-Salčić, 1981, 266-267, sl. 6; Škegro, 1997, 86, br. 5.

Lekcije: 1. redak Pisentius, Pavan 1958; CINar I.

Treći spomenik u čast boga Libera pronađen je u srpnju 2005. na lokalitetu Drini, širi predio Podjurjevice u Mostarskim Vratima kod Ljubuškoga. Čisteći gomilu kamenja u dvorištu iza kuće, mještanin Vinko Nuić slučajno je otkrio tri dobro obrađena kamena ulomka. Bilo je jasno da je riječ o rimskim spomenicima, od kojih su dva bili žrtvenici s natpisima, dok je treći ulomak bio anepigrafski. Svi su spomenici klesani od vrlo kvalitetna kamena, vjerojatno iz jadranskih kamenoloma, jer se domaći vapnenac iz Ljubuškoga pokazao nekvalitetnim za epigrafske spomenike.

3. Ulomak s natpisom nepravilna je četvrtasta oblika, s približnim dimenzijama š – 33 cm, v – 20 cm i d – 26 cm (sl. 3). Pravilno urezana i dobro vidljiva slova, na prednjoj, glatko obrađenoj površini, u prvome retku iznose 5,5 cm, a u drugom 4 cm. Spomenik je u posjedu V. Nuića u M. Vratima kod Ljubuškoga. Datiranje: I. – II. st. po. Kr. Natpis glasi:

Sacru(m)/ Libero Patr(i).
Literatura: Dodig, 2006a, 7-12.

Drugi ulomak, slične kamene strukture, pravokutna je oblika s približnim dimenzijama v – 25 cm, d – 22 cm i š – 18 cm. U natpisnome polju vidljivi su u zadnjemu redu tragovi dvaju slova. Prvo ima samo pri dnu urezanu okomitu crtu sa serifom, a od drugoga se vidi dio okomite crte i haste okrenute udesno. Vjerojatno je riječ o obrednoj kratici, možda P L, odnosno P(osuit) L(ibens), (Dodig, 2006a, 8, sl. 2).

Treći anepigrafski ulomak zaobljeni je dio neke kamene posude čija približna visina iznosi 20 cm, debljina 5 cm, a dubina 15 cm (Dodig, 2006a, 8, sl. 3).

Prva dva spomenika svjedoče da je u Ljubuškome bio hram boga Libera, odnosno Libera i Libere, koji je bio obnavljan u dvama navratima, u prvome i drugome stoljeću. Pitanje je

gdje se nalazio spomenuti hram. I. Bojanovski pretpostavlja da se nalazio s desne obale Trebižata jer su spomenici pronađeni ondje, nizvodno od Franjevačkoga samostana na Humcu (Bojanovski, 1985, 68, bilj. 11). Ipak, bez obzira na mjesto nalaza spomenika, treba pretpostaviti da se Liberov hram mogao nalaziti i na lijevoj obali Trebižata, ili blizu Franjevačkoga samostana na Humcu ili u bližoj okolici rimskoga kompleksa na Gračinama.[8] Na desnoj obali Trebižata, ali zapadno od Gračina, na lokalitetu Blinja (Teskera), slučajno su pronađeni ostatci nekoga rimskog objekta koji je imao podno grijanje, kao i dva nadgrobna natpisa konjanika kohorte I. Bracaraugustanorum (Dodig, 1985, 102-113). Možda je riječ o kakvu imanju ili o taborskoj *canabae*. Oko 1990. godine na Gračinama, koje su na lijevoj obali Trebižata, slučajno je pronađen dobro obrađen akroterij, što bi moglo asocirati na kakav sakralan objekt.[9] Na brežuljku Humac, gdje se danas nalazi franjevački samostan, pronađen je glagoljsko-ćirilični natpis, vjerojatno iz XII. st., čuvena Humačka ploča, koji je pripadao crkvi sv. Mihovila (Vego, 1956, 41-61). Na predjelu Veliki Humac, sjeverozapadno od samostana, opažaju se ostatci zidova građenih žbukom (Rupčić, 1985, 142-152). Sve to govori o kultnome kontinuitetu glavice Humac koja se nalazi nedaleko od Gračina.

Novi nalaz natpisa posvećena Liberu u Mostarskim Vratima nije vojne nego civilne provenijencije. Lokalitet Podjurjevica na Mostarskim Vratima nije nepoznat u arheološkoj literaturi. Nedaleko od kuće V. Nuića još potkraj XIX. st. nađeni su spomenici veterana VII. legije: Lucija Herenija (CIL III, 6364 = 8488) i Marka Sosija (CIL III, 8493),[10] dok se u litici ispod ceste Ljubuški – Čapljina i danas nalazi uklesan natpis veterana iste legije Lucija i Gaja Domicija (CIL III, 8487).[11] Nedaleko od Podjurjevice, na lokalitetu Zorbinovac, u jednome kasnoantičkom grobu pronađena je čuvena Ara Augusta, koju su Augustu i Tiberiju postavili veterani pagi Scunastici (ILIug, 113-114; Abramić, 1950, 235-237). Predio Podjurjevice, zvan Filovača, s obiljem građevinskoga materijala u iskrčenim zidovima i gomilama, vjerojatno je bio rimska *villa rustica* ili manje veteransko naselje (AL BiH III, 323). U razdoblju kada Mostarska Vrata nisu bila odveć urbanizirana kao danas arheolozi su na njivama Podjurjevici nailazili na kamene kvadere i ulomke rimske cigle. Nađen je i jedan novčić cara Proba, dok se *in situ* i danas nalazi, pored jednoga vrlo starog bunara, kasnoantički poklopac sarkofaga (Bojanovski, 1977, 138, bilj. 107). Na obližnjemu brdu Jurjevici, na vrhu Gradina, nalazi se markantna pretpovijesna gradina iz brončanoga i željeznoga doba (AL BiH III, 326). Nije isključeno da se upravo na širemu predjelu Podjurjevice u Mostarskim Vratima i istočnome dijelu Ljubuškoga protezalo rimsko naselje pagus Scunasticus.

U Naroni eminentni nositelji Liberova kulta jesu oslobođenici. Njegovi su epiteti Pater (triput) i Augustus (dvaput). U Ljubuškome svi natpisi imaju epitet Pater. To govori da su helenizirani oslobođenici i vojnici u Naroni i Ljubuškome bili promicatelji rimskoga kulta Oca Libera. Nije bez osnove mišljenje da je Liber bio popularan u oslobođenika zbog homonimije Liber (bog) i liber (slobodan) pa se mogao štovati i kao bog slobode (Medini, 1980, 201). Osim toga područje donje Neretve vinarski je kraj pa su štovanje Libera rado podržali trgovci vinom, gradska elita i vlasnici velikih imanja na kojima se uzgajala vinova loza. Gradnju Liberovih hramova zacijelo je podržavala orga-

[8] Fra Petar Bakula (1970, 159) govori o obilju obrađena kamenja, pregradnih zidova, nasipa, crijepa i opeke na lokalitetu Gradčine, blizu samostana. Upravo je ondje I. Bojanovski vodio arheološka iskapanja vjerujući da je otkrio rimski augzilijarni tabor (Bojanovski, 1988, 366-367). Ipak, vjerojatnije je da je riječ o aneksu (*balneum* i *casa*) rimskoga vojnoga kompleksa (Dodig, 2006b, 55-68).

[9] Akroterij se nalazi u Arheološkoj zbirci FSH-a.

[10] Patsch, 1908, 111 (= Patsch, 1997, 41).

[11] Dodig, 2006b, 209.

nizirana zajednica Liberovih vjernika, ali ljudi skromnijega društvena statusa jer im je kult božanstva s veselim obredima olakšavao teret života (Gabričević, 1987, 152). Pojedini istraživači smatraju da je vino u pretpovijesno doba bilo prihvaćeno u Ardijejaca i Daorsa, ali ne i Delmata (Dzino, 2006, 74-75).

Liberov kult bio je proširen i u unutrašnjosti provincije Dalmacije te i u drugim provincijama, osobito u Podunavlju. Postavlja se pitanje je li katkad riječ o *interpretatio Romana*, odnosno krije li se pod Liberovim imenom kakvo epihorsko božanstvo. R. Marić odlučno je nijekao takvu mogućnost (Marić, 1933, 86), kao i kasnije E. Imamović (Imamović, 1977, 162). Kada je pronađen ulomak reljefne ploče s prikazom Libera u Županjcu (Tomislavgrad), C. Patsch ustvrdio je da je riječ o Liberu epihorskoga podrijetla (Patsch, 1897, 230-231). Pišući o nalazima reljefa boga Libera iz jugozapadne Bosne, među kojima je jedan s natpisom iz Vašarovina (Priluka kod Livna), a drugi iz Šumnjaka kod Glamoča, V. Paškvalin ističe da je riječ o *interpretatio Romana*, štoviše i o sinkretizmu Libera s Eskulapom (Paškvalin, 1986, 68-69). To bi značilo da je Liberov kult bio prihvaćen u Delmata te da se može govoriti o njihovim svetištima (hramovima) u Livnu, Delminiju i u Glamoču (Paškvalin, 1986, 69). Kako je na reljefima u Vašarovinama i u Šumnjacima prikazan dionizijski Liber, pa čak i eskulapovski (*interpretatio Graeca*?), što se nazire i na ulomku reljefa iz Županjca na kojemu se jasno ističe vinova loza i grožđe, može se utvrditi da je kult vina prodro i u Delmata u II. – III. st. kada je romanizacija doprla i do majstorskih radionica u provincijalnoj sredini.

Kratice

AEM – Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn, Wien
AL BiH – *Arheološki leksikon Bosne i Herc*egovine, sv. 3, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo 1988
ANUBiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
CBI – Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo
CIL – Corpus inscriptionum Latinarum, Consilio et auctoritate Accademiae Litterarum Regiae Borussicae editum, Berolini, 1873-.
CINar – Corpus inscriptionum Naronitanarum I, Erešova kula – Vid, Arheološki muzej Split, Macerata – Split 1999
FSH – Franjevački samostan na Humcu, Ljubuški
GZM – *Glasnik Zemaljskoga muzeja*, Sarajevo
HAD – Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
ILIug – Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, A. Et J. Šašel.
ILS – H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, I-V, Berolini, apud Weidmannos, 1892-1916.
KP – *Der Kleine Pauly*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, I-V, 1979.
SIZ – Samoupravna interesna zajednica
VAHD - *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split
VAPD - *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Split
ZMS – Zemaljski muzej Sarajevo

Literatura

Abramić 1950
M. Abramić, *Dva historijska natpisa iz antikne Dalmacije*, Sbornik Gavril Kacarov – Serta Kazaroviana, Sofija 1950, 235-240

Alföldy 1962
G. Alföldy, *Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 14, Budapest 1962, 259-296

Atanacković-Salčić 1981
V. Atanacković-Salčić, *Kameni spomenici u Arheološkoj zbirci na Humcu*, Naše starine, XIV-XV, Sarajevo 1981, 257-284

Bakula 1970
P. Bakula, *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-historijski šematizam Franjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini, za godinu Gospodnju 1867*. (Šematizam fra Petra Bakule), prijevod Vencel Kosir, Hercegovački franjevci, Mostar 1970

Betz 1938
A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Rudolf M. Rohrer, Wien 1938

Blau 1870
O. Blau, *Dritter Bericht über römische Alterthümer in Bosnien,* Monatsberichte der k. Preussichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin 1870, 619-629

Bojanovski 1977
I. Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji. Prethistorijska i antička komunikacija Salona – Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora*, ANUBiH, Godišnjak XV, CBI, k. 13, Sarajevo 1977, 83-152

Bojanovski 1978
I. Bojanovski, *Stanje i problemi antičkih istraživanja u Hercegovini*, Tribunia 4, Trebinje 1978, 161-188

Bojanovski 1985
I. Bojanovski, *Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (pagus Scunasticus)*, 100 godina Muzeja na Humcu, SIZ općine Ljubuški, Ljubuški 1985, 65-94

Bojanovski 1988
I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBiH, Djela, k. LXVI, CBI, k. 6, Sarajevo 1988

Bruhl 1953
A. Bruhl, *Liber Pater: Origine et Expansion du Culte dionysiaque à Rome et dans le Monde romain*, Boccard, Paris 1953

Dodig 1985
R. Dodig, *De Lubussa disputationes archaelogicae et epigraphicae*, 100 godina Muzeja na Humcu, SIZ kulture općine Ljubuški, Ljubuški 1985, 95-118

Dodig 2006a
R. Dodig, *Nalaz rimskih spomenika u Mostarskim Vratima kod Ljubuškog*, Hercegovina 20, Mostar 2006, 7-12

Dodig 2006b
R. Dodig, *Rimski kompleks na Gračinama kod Ljubuškog. Post scriptum istraživanja dr. Ive Bojanovskoga,* Hrvatska misao, 39-40, Sarajevo 2006, 55-68

Dumézil 1987
G. Dumézil, *La religion romaine archaïque. Avec un appendice sur la religion étrusque*. 2. éd. revue et corrigée, P. Payot, Paris 1987, 382-383

Dzino 2006
D. Dzino, *Delmati, vino i formiranje etničkog identiteta u predrimskom Iliriku*, VAPD 99, Split 2006, 71-80

Gabričević 1987
B. Gabričević, *Bog Laetus (Veseli bog).* Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta, Književni krug, Split 1987, 151-159

Glavinić 1878
M. Glavinić, *Aus einem Reiseberichte des k. k. Conservator M. Glavinich*, Mittheilungen Zenral Commission zur Erforschung und Erhaktung der Baudenkmale, Wien 1878, XCI-XCIV

Hoernes 1880
M. Hoernes, *Römische Alterhümer in Bosnien und der Hercegovina*, AEM 4, Wien 1880, 32-47

Imamović 1997
E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, V. Masleša, Sarajevo 1977

Marić 1933
R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933, pretisak Čigoja štampa, Beograd 2003

Marin 1980
E. Marin, *O antičkim kultovima u Naroni*, Ž. Rapanić, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, sv. 5, Split 1980, 207-212

Matijašić, Tassaux 2000
R. Matijašić et F. Tassaux, *Liber et Silvanus*, Les cultes polythéistes dans l'Adriatique Romaine, Ausonius, Bordeaux 2000, 65-117

Medini 1980
J. Medini, *Uloga oslobođenika u životu Narone*, Ž. Rapanić, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup HAD-a, Metković, 4.-7. X. 1977, HAD, sv. 5, Split 1980, 195-206

Olujić 1990
B. Olujić, *Liberov kult na području rimske provincije Dalmacije*, Latina et Graeca 35, Zagreb 1990, 3-30

Paškvalin 1986
V. Paškvalin, *Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne*, GZM, sv. 40/41, Sarajevo 1986, 61-70

Patsch 1895
K. Patsch, *Rimske pomoćne čete (alae et cohortes auxiliares) u provinciji Dalmaciji*, Deseti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1895, 5-26

Patsch 1896
C. Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Erster Theil, Kutac bei Ljubuški, WMBH, 4, Wien.

Patsch 1897
C. Patsch, *Novi spomenici iz Županjac – Delminiuma*, GZM IX, Sarajevo 1897, 227-243

Patsch 1907
C. Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung V, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Wien 1907
Patsch 1908

C. Patsch, *Kleinere Untersuchungen in und um Narona*, Jahrbuch für Altertumskunde, II Band, H. 2-3, Wien 1908, 87-117

Patsch 1914
C. Patsch, *Zbirke grčkih i rimskih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju*, GZM 26, Sarajevo 1914, 141-219

Patsch 1996
C. Patsch, *Povijest i topografija Narone*, Matica hrvatska, Ogranak u Metkoviću, Metković 1996

Patsch 1997
C. Patsch, *Manja istraživanja u Naroni i okonje*, Matica hrvatska, Ogranak u Metkoviću, Metković 1997

Pavan 1958
M. Pavan, *Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia*, memorie, Classe di scienze morali e lettere, vol. XXXII, Istituto Veneto, Venezia 1958

Rupčić 1985
B. Rupčić, *Humačka ploča*, 100 godina Muzeja na Humcu, SIZ kulture općine Ljubuški, Ljubuški 1985, 141-157

Simon 1990
E. Simon, *Die Götter der Römer*, Hirmer Verlag, München 1990

Škegro 1997
A. Škegro, *Inscriptiones Latinae et Graecae Bosniae et Hercegovinae*, Opuscula Archaeologica 21, Zagreb 1997, 85-116

Vego 1956
M. Vego, *Humačka ploča (najstariji pisani spomenik u Bosni i Hercegovini)*, GZM, sv. XI, Sarajevo 1956, 41-61

Wilkes 1969
J. J. Wilkes, *Dalmatia*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusets 1969

Zaninović 1996
M. Zaninović, *Štovanje Libera na istočnom Jadranu*, Od Helena do Hrvata, Školska knjiga, Zagreb 1996, 338-343

The cult of the god Liber in the Ljubuški area

Key words: Liber, Narona, Ljubuški, cult, temple, *interpretatio Romana*

The god Liber, the old Italic divinity of fertility, germination and vegetation, and of the natural cycle of birth and death, was assimilated with the god Dionysius-Bacchus at a very early date. Worship of the god Liber was very popular in the province of Dalmatia, as attested by the many finds of epigraphic monuments, most of which were found in Salona (13) and Narona (six), with three in Ljubuški, Herzegovina, and four in the Bihać region of Bosnia. Narona seems to have been the point from which the cult of Liber spread into Herzegovina and south-western Bosnia (Livno, Tomislavgrad and Glamoč). The Ljubuški inscriptions refer to the restoration of a temple, the first monument of the god Liber, and to another cult community to Liber and Libera (CIL III, 8484 and 8485), while the third is part of a sacrificial altar.

1. Templum Liberi/ Patris et Liberae vetus/tate dilabsum restituit/coh(ors) I
Belg(arum) adiectis por/ticibus curam agente/ Fl(avio) Victore (centurione)
leg(ionis) I Ad(iutricis) P(iae) [f(idelis)]/ Severo et Pompeiano/ II co(n)s(ulibus).
2. Q(uintus) Piseni{i}us Se/verinus (centurio) leg(ionis) XI Cl(audiae)/
templum Lib(eri) Pat(ris)/ vetustate corrup/tum porticib(us) adiect(is)/ restituit.
3. Sacru(m)/ Libero Patr(i).

Though the monuments were found at Hardomilje, the temple to Liber could also have been on the left bank of the Trebižat, or near the Franciscan Monastery at Humac, or yet again near the Roman complex at Gračine. A newly-discovered inscription to Liber in Mostarska Vrata is of civilian rather than military provenance. It is not impossible that the Roman settlement of pagus Scunasticus lay in the wider Podjurjevica area in Mostarska Vrata and the eastern part of Ljubuški.

The leading proponents of the cult of Liber in Narona were freedmen; here the inscriptions bear the epithets Pater (three times) and Augustus (twice). All the inscriptions in Ljubuški have the epithet Pater. All the indications are that the Hellenized freedmen and soldiers in Narona and Ljubuški followed the Roman cult of Pater Liber. It is quite possible that Liber was popular among freedmen on account of the homonymy Liber (god) and *liber* (free), and that he may therefore have been worshipped as the god of liberty. In addition, the lower Neretva region is a wine-producing area, where wine merchants, the urban elite and big landowners with their own vineyards readily embraced the cult of Liber. The erection and restoration of temples to Liber was doubtless welcomed by the organized community of those who worshipped Liber as well as by those of humbler social status. It was a purely Roman cult in Narona and Ljubuški, which was not the case in the hinterland of the province of Dalmatia. The cult of Liber was adopted by the Delmatae, and there were sanctuaries dedicated to him in Livno, Delminium and Glamoč. Reliefs at Vašarovine and Šumnjaci depict a Dionysian or even Aesculapian Liber (*interpretatio Graeca*?), with grapes and vines, as can also be made out on a relief fragment from Županjac, showing that by the 2nd to 3rd century the cult of the vine had reached Delmatae territory.

Bratislav Teinović

Museum sclopeta de Bosniaca Franciscales

MUSEUM SCLOPETA DE BOSNIACA FRANCISCALES

(O zbirci oružja i vojne opreme Muzeja franjevačkog samostana u Tolisi kod Orašja)

Bratislav Teinović
Muzej Republike Srpske
78 000 Banja Luka, RS/BiH
b.teinovic@hotmail.com

UDK: 623.4(497.6 Tolisa)"16/18"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 25. 2. 2013.
Prihvaćeno: 2. 4. 2013.

U radu simbolično nazvanom Museum sclopeta de Bosniaca franciscales, uz kraći uvod u kome se objašnjava fenomen postojanja samostanskih kolekcija oružja u Bosni nastalih pod turskom okupacijom, muzeološki se analizira mala zbirka oružja i vojne opreme iz Muzeja franjevačkog samostana Uznesenja Blažene Djevice Marije u Tolisi.

Ključne riječi: oružje, franjevci, Bosna, Tolisa, Turci.

Jubilarna dvjestogodišnjica (1802–2002) nastanka franjevačkog samostana Uznesenja Blažene Djevice Marije u Tolisi kod Orašja, ostavila je, na neki način, obavezu sređivanja njegove heritološke zaostavštine. Zapravo, kulturna baština kojom, zahvaljući predanosti i trudu toliških franjevaca, raspolaže samostanska riznica i koju čine bogata biblioteka starih i rijetkih knjiga, arhiva i takozvani muzej nije u potpunosti valorizovana. Stalna muzejska postavka je u pripremi i nju čine četiri izdvojene cjeline (arheološko-istorijsko-etnološko-prirodnjačke), koje, svaka na svoj način i uz pomoć predmeta, ilustruju najvažnije sekvence iz prirodne, ljudske, političke i narodne prošlosti čitavog toliško-oraškog područja. U okviru muzejskih aktivnosti koje je uveliko vodio samostan i uz stručnu pomoć kustosa arheologa i kustosa biologa iz sarajevskog Zemaljskog muzeja, imao sam čast da u avgustu 2011. budem pozvan od fra Marjana Živkovića, gvardijana samostana u Tolisi da kao instruktor i recenzent uzmem učešća u postavci istorijskog odjela stalne postavke, kao i da u svojstvu stručnjaka za muzejsko oružje iz turskog vremena pregledam zbirku oružja toliške samostanske riznice.

Samostan Uznesenja Blažene Djevice Marije u Tolisi i njegova kulturna baština potiče iz vremena fra Ilije Starčevića,[1] poznatog u istorijskoj nauci kao sekretara Husein-kapetana Gradaščevića, „Zmaja od Bosne". Značaj ovog samostana, osim njegove nesumnjive vjerske i sakralne dimenzije, ogleda se u činjenici da je u njemu sa radom započela prva osnovna (pučka) škola u Bosni i Hercegovini, koja je iznjedrila nekoliko veoma značajnih istorijskih ličnosti. Riječ je, u prvom redu, o pomenutom fra Sta-

[1] Fra Ilija Starčević (1794–1845) rodio se u Rahiću kod Brčkog. Humanističke nauke završio je u Pečuju, filozofiju u Baji, a teologiju u Šambatelu u Ugarskoj. Od 1819. godine, fra Starčević je župnik u Tolisi. Godine 1823. u Tolisi je otvorio prvu osnovnu školu, u kojoj je radio kao njen prvi učitelj (Fra Špionjak, 2003, 31–36).

rčeviću, zatim fra Stjepanu Mikiću Švabiću[2] i fra Martinu Nediću,[3] koji su tokom svoga rada i djelovanja u svojoj sredini i kod lokalnog stanovništva, kao župnici i gvardijani samostana, sakupili vrijednu zbirku orijentalnog oružja iz vremena takozvanih posavskih ustanaka 1834, 1858. i 1875−1878. godine. Po svojoj istorijskoj važnosti, osim oružja i vojne opreme, ova dvojica franjevaca, kao i nekoliko njihovih saradnika i nasljednika, ostavili su u samostanu svoje memoare i dnevnike, neophodne istorijske izvore za tumačenje vremena, događaja i svih važnijih ličnosti prve polovine 19. vijeka.

Toliški samostanski muzej, koji je stvaran više od dva vijeka, dugo je bio i ostao lokalnog karaktera i bez publike, prije svega zbog nedostatka stručnog muzejskog kadra, koji bi mogao definisati muzeološku dokumentaciju i postaviti stalnu izložbenu postavku, neophodnu u svakom muzejskom radu. U prošlosti, privlačnost i rijetkost predmeta bili su glavni parametri pri samostanskom prikupljanju starina (Miličić, 2002, 239−240), vjerovatno i prilikom sakupljanja starog oružja. Prvi popis, u kome je, pored drugih predmeta (arheoloških, istorijsko-umjetničkih, etnografskih, prirodnjačkih), sadržan i popis oružja i vojne opreme, ali opet bez stručne popratne dokumentacije, opisa i analize svakog pojedinačnog predmeta, uradio je 1988. godine fra Kruno Pejčić (Miličić, 2002, 244) i ovaj popis predstavlja jedini pisani trag o sadržaju zbirke, koja, pored „starih džeferdara, pušaka, sablji i noževa, posjeduje povijesne predmete veće vrijednosti, kao što je dalekozor begova Gradaščevića, buzdovan Hadži Loje…" (Mijić, 2002, 277). Danas se samo iz pisanih izvora može naslutiti i proniknuti u znatiželju, pravce i prirodu samostanske sakupljačke aktivnosti starog oružja, kao što je, na primjer, pisanje fra Bone Nedića u svome dnevniku o velikom boju vođenom 1788. godine između Austrije i Turske na toliškom polju Topolovcu, zapamćenom po tome što se, kako on veli, nakon bitke moglo „mnogo trulog oružja pušakah i sabalja vidjeti na briegu Savskom" (Mijić, 2002, 126−127). Da li su toliški franjevci, kao jedini učeni ljudi toga vremena, prikupili pomenuto oružje iz bitke za svoj muzej nije poznato, pa se zbog nepostojanja dokumentacije o tome može samo slutiti ili nagađati.

Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika od januara 2007. godine, župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije i franjevački samostan u Tolisi, zajedno sa pokretnom imovinom, proglašeni su nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine koji se sastoji od crkve Sv. Uznesenja Blažene Djevice Marije, stare i nove samostanske zgrade, te pokretnog nasljeđa koje čini: zbirka slika (21), arheološka zbirka, numizmatička zbirka (oko 1.200), zbirka tekstilnih predmeta (7), biblioteka (8), ferman o dozvoli izgradnje crkve i orgulje.[4] U razmatranje nisu uzeti neki predmeti za koje bi se tek nakon detaljne stručne analize moglo konstatovati da pripadaju kulturno-istorijskoj baštini. U prvom redu, riječ je o pokretnom nasljeđu iz zbirke oružja i vojne opreme, koju samostan posjeduje od vremena svoga postanka i prikupljačke aktivnosti njenih fratara, župnika i gvardijana, od obrazovanja toliške kapelanije 1784. i toliške župe 1802. godine, i koja je imala privilegiju da bude izla-

[2] Fra Stjepan Mikić Švabić (1809−1868) rodio se u Kostrču, a filozofiju i teologiju je studirao u Ugarskoj. Župnik je u Tolisi od 1852. do 1861. godine (Fra Špionjak, 2003, 99).

[3] Fra Martin Nedić, Stariji (1810−1895) rođeni je Tolišanin, a u životu je kao književnik koristio razne pseudonime („Ilir iz Bosne", „Bošnjačanin", „Žalovan", „Miloje Dobranović", „Slavoljub Otadžbinović" i dr.). Fra Nedić je najškolovaniji i najobrazovaniji franjevac u Bosni svoga vremena. Studirao je filozofiju u Solnoku i Agriji od 1828. do 1831. godine, dok je teologiju diplomirao 1835. u Vacu. Njegova najveća zasluga je što je kod sultana izdejstvovao dobijanje dozvole (ferman) za slobodnu izgradnju samostana u Tolisi (Fra Špionjak, 2003, 164−165).

[4] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, *Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije i franjevački samostan u Tolisi, zajedno sa pokretnom imovinom, graditeljska cjelina,* „Službeni glasnik BiH", broj 42/07.

gana daleke 1896. na Milenijumskoj izložbi u Budimpešti (BiH, 1896, 181).

Prvi kontakt bosanskih franjevaca sa turskim oružjem ostvaren je u kasnom 17. vijeku, u vrijeme kada je kujundžijski zanat postao samostanska radinost i kada su samostanske kujundžije radili završne filigranske radove na drškama i koricama jatagana (Bošković, 2006, 28). Poznato je da su prije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine najpoznatiji sakupljači različitih starina i potencijalnih muzealija, pa tako i oružja, bili bosanski franjevci. Na primjer, bosanski biskup Augustin Miletić prikupljao je još početkom 19. vijeka sa terena starine za Mađarski narodni muzej (Jelenić, 1913, 36). Osim što su sakupljali starinsko oružje na terenu, franjevci su sa sobom nosili i onovremeno oružje (jatagane, sablje i kubure), koje je vremenom postalo kulturna starina. Nešto iz želje za očuvanjem starina, a nešto iz želje za oslobođenjem od turske vlasti, dospijevalo je razno oružje u toliški samostan. Franjevac toliškog samostana fra Stjepan Verković svjedoči kako se u samostanu početkom tridesetih godina 19. vijeka nije nimalo mislilo o kaluđerskoj mantiji, nego samo o ratovanju sa Turcima (Jelenić, 1925, 38−39). Izvori bilježe da je iz toliškog susjedstva, iz Donje Tuzle, neki fra Lovro, između 1851. i 1863. imao od turskih vlasti izdat oružni list za slobodno nošenje oružja (Бабић, 1983/84, 112). Za bosanske franjevce je austrijski generalni konzul u Sarajevu Emannuel Röslerr pisao još avgusta 1857. godine da oko struka nose širok pojas (bensilah) za koji zatiču oružje ili koji rado ukrašavaju zaticanjem pištolja (Šljivo, 1998, 223). Neki izvori iz toga vremena upravo su za franjevce iz Bosanske Posavine zabilježili da posebno vode računa o ovoj vrsti kulturne baštine. Iz korespondencije dvojice srpskih agenata (trgovac Stevo Bogdanović i fra Tomo Kovačević) iz marta 1850. saznaje se da su neki fratri iz bosanske Posavine poslali u Slavonski Brod jedan, najvjerovatnije dugi turski nož − jatagan, kako se kaže: „vrlo starodravni od jednoga tergovca koji odavle po njihovom nalogu da banu Jelačiću poslije na dar". Za nož se kaže da je sa obje strane oštar, ali ne i toliko širok, kao i da su na njemu ispisani neki stihovi (dove iz Kurana, *op. a. B. T.*), ali da se ne zna kakvi su i šta znače. Agent Bogdanović ističe da je vjerovatno riječ o handžaru, ukrašenom u staro doba vrlo dragocjenim stvarima, ali da ih sada na njemu nema (Kecmanović, 1962, 263). Osim kod katoličkog, slično interesovanje u to vrijeme bilo je razvijeno i među pravoslavnim sveštenstvom. Turski inspektor Dževdet-efendija zabilježio je tokom svoje misije u Bosni 1863. godine da se pravoslavni sveštenici od svojih vjernika razlikuju samo po bogatstvu svojih pištolja i jatagana (Vasa-efendija, 1958, 67). Takođe, većina učenika Pravoslavne bogoslovije u Banjaluci držala je u to vrijeme oružje u svojim sobama i prema svjedočenju jednog od njih: „zato ih nikada niko ništa nije pitao" (Ковачевић, 1909, 172).

Franjevački samostan u Tolisi je u vremenu koje je nadolazilo bilo mjesto i poprište buna i ustanaka, a u nekima od njih, koje su, istina, predvodili tada većinski pravoslavni Srbi, učestvovali su i lokalni katolici Hrvati. Jedan od mogućih načina prispjeća nekih od primjeraka oružja koje sam imao priliku da upoznam tokom svoga boravka i analiziram, bilo je i (ne)posredno učestvovanje nekih važnijih ličnosti iz toliškog kraja u tim događajima, kao i blizina austrijske granice (neki primjerci austrijske provenijencije), odakle je oružje i vojna oprema vrlo često prebacivano na ustaničko područje. I sam fra Starčević bio je, kao župnik u Tolisi (Fra Mijić, 2002, 327), očevidac srpske bune 1834. pod vođstvom derventskog popa Jovice Ilića. Tada je Austrija otvoreno pozvala katolike da se ne pridružuju pravoslavnima i na taj način ih odvratila od učešća u pobuni, uvjeravajući Turke da katolici (*„Latiner"*) nisu stali uz Srbe (*„Wolachen,*

graeci ritus non uniti"), koji žele da Bosnom upravlja Srbija (Теиновић, 2011, 46).

U vrijeme pobune u tom kraju, 1858. godine, izvori bilježe saradnju pravoslavnih Srba i katolika Hrvata u ustanku, pod zajedničkim vođstvom dvojice sveštenika, prote Stevana Avramovića i toliškog župnika fra Stjepana Mikića Švabića. Pristanak katolika na saradnju sa pravoslavnima ozvaničen je početkom oktobra 1858. godine u susjednom srpskom Obudovcu, i to nakon zajedničke zakletve, ali pod dvije narodne zastave (Поповић, 1949, 258). U ovoj buni, nazvanoj i Orašačka buna, aktivno su uzeli učešća i mještani Gornje Tolise (Поповић, 1949, 262). Ovim ustanicima oružje je dolazilo, osim sa austrijske strane (Vojna Krajina), i iz Srbije. Fra Martin Nedić zapisao je da je pop Stevan Avramović prije ustanka u Srbiji sam nabavio, kako kaže: „četiri vreće smotakah (fišeci) i 13 pušakah s bajonetima" (Šljivo, 1998, 404). U nešto kasnijim ustaničkim vrenjima, direktno je učestvovao i đakovački biskup Joseph Georg Strossmayer, koji je decembra 1863. godine u Liègeu za svoje sunarodnike u Bosanskoj Posavini kupio 273 komada pušaka najnovijih modela, sa namjerom da im ih preko krajiškog oficira Antonija Oreškovića i svoga ličnog sekretara Andrije Torkvata Brlića prebaci preko Save u ustaničko područje (Šljivo, 2005, 252). U vrijeme Velike istočne krize i ustanka bosanskih Srba 1875−1878. godine, postojale su osnovane indicije da je i fra Martin Nedić bio, uz još neke franjevce (fra Topić iz Fojnice, fra Krešić iz Livna, fra Šarić iz Drežnice, fra Kulišević iz Travnika) uključen u latentne predustaničke aktivnosti, koje je podgrijavao biskup Strossmayer (Теиновић, 2011, 152).

Prvi koji je u Bosni i Hercegovini iznio misao o formiranju jednog muzeja i bavio se prikupljanjem bosanskih starina bio je franjevac fra Ivan Frano Jukić, koji je, pored različitih starina i numizmatike, lično prikupljao i oružje (Kruševac, 1949, 177). Strani putopisci zabilježili su brojne slučajeve, za njih tada nevjerovatne, da franjevci ne samo da prikupljaju, nego i nose kao dio nošnje onovremeno oružje. Francuski konzul u Sarajevu Louis Paten bio je u januaru 1878. iznenađen običajem franjevaca, odnosno njihovom sklonosti ka oružju i lovu: „Doista, ništa više ne iznenađuje čovjeka nego kada opazi kako na zidovima svake njihove ćelije vise pištolji, puške, handžari..." (Šamić, 1981, 263). Arthur Evans je lično tokom svoga proputovanja kroz sjevernu Bosnu krajem 1875. godine mogao da se uvjeri da su neki franjevci koje je sretao, uz običnu građansku nošnju, nosili jatagane i pištolje (Evans, 1973, 166). Banjalučki franjevac fra Antun Knežević imao je u svom samostanu na Petrićevcu tokom ustanka 1875–1878. godine od oružja revolver, sablju i pušku ostragušu (Gavranović, 1964, 114). Zapravo, prema ličnom svjedočenju, on je od oružja nosio revolver u džepu od habita, ostragušu italijansku, sablju i nadžak (Knežević, 2001, 71). Fra Knežević je bio svjedok donošenja naredbe austrijske okupacione vlasti 1878. godine o zabrani nošenja oružja po kaznu smrti, po kojoj je bilo i dalje dozvoljeno da oružje zadrže samo franjevci i pravoslavni popovi, kao što su to pravo, kako on svjedoči, i prije imali. (Knežević, 2001, 126). Slično stanje bilo je i u Hercegovini, pogotovo pred kraj turske vladavine. Neki Francuzi su, putujući Bosnom i Hercegovinom nakon austrougarske okupacije 1878. godine, primijetili kako su se hercegovački franjevci teško odricali stare navike nošenja oružja, konstatujući da su nakon četiri stotine godina turske vladavine franjevci napravili ustupak ustaljenom običaju da uz narodnu nošnju za pojasom nose još zakačeno oružje i sablju o boku (Авело, Де ла Незјер, 2003, 192). Vođa katoličke ustaničke čete iz Prolog planine kod Livna fra Bono Šarić Drežnjak umro je u Humačkom samostanu kod Ljubuškog, a u samostanu kao zaostavština ostalo je njegovo oružje iz ustanka: kapa, bisage, jed-

na velika i dvije male puške i sablja (Marković, 1970/71, 457).

Jedan od najvećih kolekcionara starinskog oružja kod nas bio je kreševski i sarajevski župnik fra Grgo Martić. Kada je general Josip Filipović avgusta 1878. naredio da se u roku od dva dana preda sve lično oružje novim austrougarskim vlastima, fra Martić se prisjeća da nije bio nimalo srećan zbog toga: „A ja planem, jer sam imao i ja nešto oružja." Iza fra Martića ostalo je dosta oružja, a po svojoj važnosti i vrijednosti izdvaja se sablja sa dvostrukim ćiriličnim natpisima. Na jednoj strani sječiva sablje pisalo je: *Živio ban Jelačić,* a na drugoj: *Sve za domovinu* (Теиновић, 2008, 8). Martićev jatagan, koji je između 1850. i 1852. lično poklonio banu Josipu Jelačiću posjeduje i danas natpis: *Martića: 1846: BOO*, a čuva se u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu (Bošković, 2006, 115). Kasnije, kada je 1895. u Kreševu izgrađen samostan, u njemu je za spomen na Martićevu „muzejsku" djelatnost, uz biblioteku, uređen i muzej sa zbirkom starog oružja, inače privatna kolekcija fra Grge Martića (Hunski, 1974−75, 57). Osim kreševskog, po svojoj ljepoti i raznovrsnosti se početkom tridesetih godina prošlog vijeka isticala još zbirka oružja u fojničkom samostanskom muzeju (Gujić, 1930, 160).

Počeci Livanjskog muzeja su, na primjer, kada je uprava franjevačkog samostana u Livnu − Gorici 12. novembra 1896, pod vođstvom gvardijana fra Antuna Brešića, zatražila, kako se navodi u službenoj korespondenciji, „dozvolu da može u javnoj samostanskoj prostoriji, kao spomen-starine slobodno držati sliedeće oružje: 1 komad Winchester puške, 1 komad Dvocievka, 1 komad Snyderova puška, 1 komad Wenzel, 5 komada kremenjača, 2 komada Kapsel, 7 komada pištolja, 1 komad koplje, 3 komada sablje, 5 handžara..." (Vrdoljak, 2005, 179). Nabrojano oružje, pod uslovom da ono nije dio naoružanja regularne bosanske provincijske vojske, za koje se učtivo traži odobrenje muzejskog čuvanja, poticalo je navjerovatnije iz posljednjeg ustanka 1875−1878. godine, u kome je livanjski kraj uzeo veoma zapaženo učešće. Nabrojani primjerci Winchester, Snyder i pogotovo austrijske Wänzel puške ostraguše, opovrgavaju raniju konstataciju po kojoj su katolički ustanici iz takozvane livanjsko-prološke čete predvođeni franjevcem fra Bonom Šarićem Drežnjakom bili praktično bez modernih ostraguša (Теиновић, 2009, 33). Od oko osamdesetak primjeraka oružja i vojne opreme, koliko je za stotinjak godina uspio da prikupi livanjski muzej, najveći broj njih je osmansko-turske provenijencije (Borčić, 2009, 310).

Osim bosanskih franjevaca, prikupljanjem različitih starina, pa tako i oružja i vojne opreme, bavili su se i drugi katolički crkveni redovi, kao na primjer cisterciti iz Banjaluke, poznatiji kao trapisti (Teinović, 2009, 72−73). Njihova kulturna misija prekinuta je 1945. godine, kada su nove vlasti devastirale ili konfiskovale veliki broj knjiga i predmeta iz samostanske riznice. Iz samostana su, pored knjiga, tom prilikom u banjalučki muzej prenijete i tri turske puške kremenjače i jedan jatagan (Теиновић, 2013, 71).

Malobrojna zbirka oružja i vojne opreme franjevačkog samostanskog muzeja u Tolisi zaslužila je veću stručnu pažnju, ako ni zbog čega drugog, ono zbog spomena na one koji su ovaj muzej stvarali i podizali. Prikupljačka aktivnost kulturnog blaga toliških franjevaca i samostanske uprave, u vremenu dok u Bosni i Hercegovini nije postojao nijedan muzej, za svaku je pohvalu i može se konstatovati da su svi prikupljeni predmeti postali starine zbog svoje naučne i kulturno-istorijske vrijednosti. Međutim, predmeti stari koliko i njeni prikupljači, misleći u prvom redu na oružje i vojnu opremu za koje se vjeruje da su pripadali samostanskim fratrima, do danas je bez dokumentacije, zbog čega je njihova stručna valorizacija u izvjesnoj mjeri otežana. Za toliške fratre ostalo

je na brojnim fotografijama zabilježeno da su mnogi od njih nosili tursku nošnju, kubure i noževe za pasom. Prema svjedočenju fra Ambrože Živkovića (1874−1943), ovaj vrijedni fratar sakupio je na jedno mjesto ranije na tavan sklonjene i na smetljište odbačene fotografije fratara i napravio, kako se pohvalio, foto-album u kome je prikazana cijela istorija u slikama, na kojima je većina fratara bila bogato naoružana (Mijić, 2002, 277).

U kulturološkom i muzealnom smislu manja je šteta što je najvažnije ime toliške istorije, fra Martin Nedić, nakon austrougarske okupacije 1878. godine zagrebačkom „Narodnom muzeumu" poklonio vlastiti nadžak (Šercer, 1972, 71), o kome se danas, na sreću, vodi uredna dokumentacija i briga, nego što su drugi lijepi primjerci samostanskog oružja ostali sačuvani, ali im se zato, s druge strane, ne zna pravo porijeklo i njihova memorijalna vrijednost. Stručna valorizacija zbirke oružja i vojne opreme samostanskog muzeja u Tolisi bila je neophodna, pogotovo ako se ima u vidu činjenica da je ista zbirka imala privilegiju da bude izlagana daleke 1896. na pomenutoj Milenijumskoj izložbi u Budimpešti, u isto vrijeme i na istom mjestu sa najvrijednijim kolekcionarom toga vremena i takođe franjevcem fra Grgom Martićem (Теиновић, 2008, 8).

Stručnom analizom oružja i vojne opreme identifikovano je porijeklo, namjena i deskriptivni sadržaj za svaki pojedinačni predmet iz zbirke, čime su stvorene osnovne pretpostavke za njeno stručno sređivanje, uredno vođenje dokumentacije i, konačno, njeno stručno izlaganje kako na tematskim izložbama tako i na stalnoj postavci franjevačkog samostanskog muzeja u Tolisi. Po svome memorijalno-istorijskom značaju, od analiziranih predmeta iz zbirke izdvaja se njih nekoliko: kijača Hadži Loje, nadžak plemića Zimonjića, sjekira fra Ilije Oršolića, bodež fra Bone Oršolića, džeferdari fra Ive Kljajića i fra Nikole Šokčevića, durbin Murat-kapetana Gradaščevića. Stručna valorizacija predmeta podrazumijevala je i inventarisanje predmeta iz zbirke, pri čemu je prihvaćena dotadašnja inventarizacija po kojoj svaki predmet iz zbirke prati njegov inventarni broj Muzeja franjevačkog samostana (Inv. br. MFST).

Obrađeni su oni predmeti iz zbirke za koje je bilo moguće dokazati njihovo pravo ili približno porijeklo i provenijenciju. U radu je prezentovan samo dio zbirke od ukupno 45 predmeta koliko je stručno obrađeno, dok su ilustrovani samo najreprezentativniji primjerci.

Katalog dijela zbirke oružja i vojne opreme iz perioda osmansko-turske vlasti iz Muzeja franjevačkog samostana u Tolisi

Kijača Hadži Loje, 19. Vijek, Inv. br. MFST0252

Čini ga dugački polukrivi štap sa glavičastim završetkom, tj. kuglom ukupne dužine 820 mm, u koju je utisnuto deset metalnih eksera, dok je jedan metalni ekser utisnut u dršku. Kijača ili ćula (buzdovan) istorijske ličnosti Sarajlije Hadži Loje[5] (suprotstavio se pobunom avgusta 1878. godine austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine) primitivne je izrade. Sačuvana je i legenda o porijeklu prispjeća ovog predmeta u samostansku riznicu, koja potvrđuje da je Hadži Lojo ovom kijačom ili

[5] Jedan drugi Hadži Lojin buzdovan sa nevješto izvedenim epigrafskim natpisom čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (Filipović, 1985, 212).

ćulom tukao hrišćane po Bosni i da ju je izgubio u Štrepcima, u župi Zovik kraj Brčkog, te da ju je pronašao neki Kiko Mateljić iz Štrepaca i predao je nekoj Pavi Bobić Klajić iz Donje Mahale, da bi je zatim, 16. jula 1920. godine, Pavin sin Marijan poklonio toliškom samostanu.[6]

Austrijski oficirski mač, 18−19. vijek, Inv. br. MFST0263

Austrijski oficirski mač ukupne dužine 815 mm ima čelično sječivo, koje je ravno i dvosjeklo (dvobridno) sa plitkim žlijebom po sredini. Na prednjem dijelu sječiva, sa njegove obje strane, graviran je broj 1414 i imitiran žig vuka (u trku). Slični, ali originalni žigovi nalaze se i na srednjovjekovnim mačevima rađenim u Passau (Bavarska).[7] Mjedena drška (podsjeća na dršku mača rapirskog tipa) ispletena je od jedanaest mjedenih pletenica i sa mjedenom oblogom je. Nema rukobrana, kao ni krsnice. Jabuka drške takođe je od mjedi i u obliku je kugle. Ima drvene korice, presvučene sa prednje i zadnje strane mjedenim limom i kožom po sredini. Blizina austrijske granice upućuje na moguće porijeklo ovog predmeta. Na drvenim koricama nalijepljena je ceduljica sa originalnim tekstom, koji govori o načinu prispjeća mača u samostan: „Mač ovi starinski najde se kod jednog seljaka u Koraću god. 1870. koga otkupi fra Ilija Oršolić[8] za jedan dukat i talir, te stavi među starine samostana franjevačkoga u Tolisi za spomen“.[9]

Nadžak plemića Zimonjića, osmanski, 17−18. vijek, Inv. br. MFST0636

Na novovremenu drvenu dršku usađeno je željezno ratno kladivo ili nadžak, koji je sa jedne strane sličan ravnom čekiću, a sa druge pijuku. Po cijeloj svojoj čeličnoj površini nadžak je floralno ornamentisan (listići, kružići i isprepletena vinova loza) srebrenom žicom, tehnikom tauširanja. Istorijska vrijednost nadžaka ogleda se u činjenici, kako to prateća legenda (na ceduljici) govori, da je pripadao plemićkoj porodici Zimonjić iz Istočne Bosne.[10] Nadžak je 8. marta 1986. otkupio fra Marko Oršolić Stariji od Milice Grabovac, inače potomkinje Zimonjića.

Sjekira fra Ilije Oršolića (1840–1913), osmanska, 18−19. vijek, Inv. br. MFST0373

Željezna bojna sjekira trouglastog oblika iz turskog je vremena, sa oštricom sa jedne i čekićem sa druge strane. Sjekira je bez ukrasnih motiva. Čekić je rupičast (ukrasi), dok je oštrica sjekire okrnjena na šest mjesta. Ima dugačku drvenu dršku, na kojoj je pisanim slovima ispisano: *fra I. Oršolić*, inicijal imena i prezime jednog od fratara samostana, zbog čega se može pretpostaviti da je bila privatno vlasništvo jednog od samostanskih franjevaca, inače pasioniranog sakupljača starina sa terena, već pomenutog fra Ilije Oršolića.

[6] AMFST, *Legenda o porijeklu Hadži Lojinog buzdovana.*
[7] Srednjovjekovni mačevi sa tauširanim znakom vuka pronađeni su širom Evrope, zbog čega je, u principu, njihova provenijencija otežana. Na sječivima hladnog oružja, znak vuka duboko u novi vijek imao je isključivo apotropejsku ulogu (Bošković, Doračić, 2009, 30, 87−88, 112, 147−148).
[8] Fra Ilija Oršolić (1840−1913) rodio se u Tolisi, studirao je filozofiju i teologiju u Kraljevoj Sutjesci i u Đakovu, gdje je i diplomirao 1863. godine. Bio je na dužnosti kapelana i gvardijan u Tolisi između 1900. i 1905. godine (Fra Špionjak, 2003, 255−256).
[9] AMFST, *Legenda o porijeklu mača Inv. br. MFST0263.*
[10] AMFST, *Legenda o porijeklu nadžaka plemića Zimonjića.*

Kijača Hadži Loje, 19. vijek,
Inv. br. FST0252

Austrijski oficirski mač, 18–19. vijek,
Inv. br. MFST0263

Nadžak plemića Zimonjića, osmanski, 17–18. vijek,
Inv. br. MFST0636

Sjekira fra Ilije Oršolića (1840–1913), osmanska,
18–19. vijek, Inv. br. MFST0373

Bodež fra Bone Oršolića (1857–1910), engleski, 19. vijek, Inv. br. MFST0262

U drvenom oblom štapu za hodanje, ukupne dužine 670 mm, nalazi se skriveni čelični i četverobridni bodež. Nadomak drvenog dijela drške je mjedeni rukohvat, na kome je pisanim slovima izgravirano: *Ramsd London*, što upućuje na ime proizvođača i zemlju porijekla. Sječivo, koje je floralno ornamentisano, ima ugraviran natpis na njemačkom: *Du sollst nich(t)...* (dalje je nečitko). Na štapu je priljepljena ceduljica na kojoj je nečitko pisanim slovima ispisano: *Bono pok. fra Oršolić*,[11] što upućuje na pretpostavku da je riječ o memorijalnom predmetu, tj. ličnom mobilijaru samostanskog franjevca i gvardijana fra Bone Oršolića (1857–1910).[12]

Turski karabin kremenjač – puška sistema Minié M. 1842, 19. vijek, Inv. br. MFST0438

Turski karabin kremenjač – puška sistema Minié M. 1842, puška je kalibra: 18 mm; dužine cijevi: 1.029 i 1.083 mm, ukupne dužine: 1.423 i 1.477; težine: 4.500 g; broja metaka: 1. komad. Cijev karabina je obla i iznutra glatka i ižljebljena. Cijev je za drveni usadnik pričvršćena jednom širom mjedenom paftom. Na prednjem dijelu cijevi punicirana je arapska tugra. Na tabanskoj daščici sistema paljenja na kremen nisu vidljivi žigovi ni natpisi. Nema nišana ni arbije. Riječ je, dakle, o francuskoj perkusionoj pušci sistema paljenja na kremen M. 1842. kojom je bila naoružana regularna nizam askerija u Bosni od vremena reforme sultana Mahmuda II, kada je turska armija usvojila belgijsko-francuski perkusioni sistem pušaka (Bogdanović, 1990, 44). U Bosni i Hercegovini, ove francuske puške ili karabini kalibra 17,8 mm bili su glavno oružje turskih vojnika u prvoj polovini 19. vijeka, sve do prelaska šezdesetih godina 19. vijeka na puške ostraguše. Istorijski izvori govore da su „minié́vkama“ (puškama sistema Minié) bile naoružane bosanske policijske snage (zaptije), sve do austrougarske okupacije 1878. godine (Tepić, 1986, 115).

Toliški kraj poznat je u istoriji 19. vijeka kao ustanički, a blizina Đakovačke biskupije bila je uvijek trn u oku Turcima, za šta su postojali opravdani razlozi. Naime, moguće porijeklo ove puške moglo bi da ima veze sa kontingentom oružja koje je u Bosnu slao đakovački biskup Strossmayer. On je za pripremu pobune hrišćana u Bosanskoj Posavini 1863. godine u

[11] AMFST, *Legenda o porijeklu štapa za hodanje – bodeža fra Bone Oršolića.*

[12] Fra Bono Oršolić (1857–1910) rodio se u Tolisi, a filozofiju i bogosloviju studirao je u Kraljevoj Sutjesci i u Ostrogonu. U Tolisi je bio gvardijan od 1904. do 1906. godine (Fra Špionjak, 2003, 249).

Liègeu nabavio 273 karabina sistema Minié, sa namjerom da ih prebaci na ustaničko područje (Bogdanović, 1990, 44).

Duga puška tančica, tipa džeferdar, fra Ive Kljajića i fra Nikole Šokčevića, osmanska, 19. vijek, Inv. br. MFST0251

Cijev puške je glatka i damascirana, spojena sa usadnikom srebrenim ažuriranim mesinganim okovima. Usadnik je vezan za cijev sa dva prstena, koja su ukrašena floralnim motivima, kao i prstenom na kraju glave kundaka. Cijev je ukrašena srebrom tauširanim arabeskama. Tabanska daščica sa mehanizmom, koji je pokvaren, francuskog je tipa opruge „Miquelet". Drveni dio puške i kundak optočeni su sedefnim pločicama floralnih i vegetabilnih motiva. Neke od sedefnih pločica su otpale. Kundak (francuskog tipa), ukrašen je intarziranim sedefom romboidnog oblika, cvjetova, kupa i S-motiva. Kundak je ojačan mesinganim okovom na čijem repu je natpis na arapskom u stilizovanom vegetabilnom ornamentu i u pseudobaroknom stilu. Nema arbiju, odnosno metalnu šipku za nabijanje olovne tanadi. Ovakvih pušaka ima širom Balkana, u Srbiji, Bosni, Hercegovini, a neki primjerci ove izrade nalaze se u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu i potiču iz Boke i Dalmacije (Jeličić, 2001, 31).

Puška posjeduje legendu (ceduljica) koja svjedoči o istoriji prispjeća predmeta u samostansku riznicu: *Puška je poklon nekog vezira fra Ivi Kljajiću u vrijeme kada je ovaj bio redodržavnikom (provincijal) 1829−1832. godine. Nekako je dospjela kod fra Nikole Šokčevića*[13] *iz Graba (D. Tramošnica), kad je bio župnikom u Plehanu*. Legenda svjedoči da je ovom puškom 1855. ubijen neki Hasnija (Salih Hodžić), zbog čega je na sudu u Sarajevu služila kao, kako se navodi, *corpus delicti* Otkupio ju je neki Pepo, a od ovoga fra Ilija Lacić,[14] preko koga je dospjela u samostansku riznicu.[15]

Američka ostraguša Peabody M. 1870, 19. vijek, Inv. br. MFST0250

Američka duga ostraguša Peabody M.1870, kalibra je 13,9 i 14,9 mm, dužine cijevi 863 i 945 mm, ukupne dužine 1.430 mm, broja metaka: jedan komad (Bogdanović, 1990, 59). Cijev puške je glatka i olučena, a za drveni dio je pričvršćena sa četiri pafte od posrebrenog lima. Sa lijeve strane, na metalnoj pločici ima ugraviran broj 93, a na prednjoj strani cijevi sa iste strane broj 6. Sa lijeve strane od inicijalne kapisle (oroz) ima utisnut arapski žig. Sa lijeve strane cijevi ispod nišana ima utisnut fabrički broj 9434. Na prednjoj strani cijevi, sa njene gornje strane, izgraviran je neki ispis ili gravira na arapskom. Na zadnjem nišanu ugravirano je slovo L, koje svjedoči o praksi da su se na ove puške često ugrađivale tabanske daščice i nišani Lorenzove spredpuneće puške M. 1854/II (Bogdanović, 1990, 61). Na prednjoj strani cijevi, zapravo sa njene desne strane i malo ispred nišana, ugravirani su ćirilični inicijali ИД (vjerovatno inicijali vlasnika), i tačno ispod nišana ugravirano je slovo K. Kundak je sa svoje donje strane okovan metalom i pričvršćen je za drvo sa dva veća i jednim manjim metalnim ekserom, dok je jedan manji ekser otpao. Turska je nakon američkog građanskog rata 1864. prihvatila ovo naoružanje, a njima je bila

[13] Fra Nikola Šokčević (1827−1880) rodio se u Grabu kod Tramošnice. Filozofiju je završio u Kraljevoj Sutjesci, a bogosloviju u Italiji 1849. godine. Bio je progonjen i zatvaran od turskih vlasti i na kraju prognan iz Bosne, da bi ga prihvatio đakovački biskup Josip Juraj Štrosmajer (Fra Špionjak, 2003, 132−135.).

[14] Fra Ilija Lacić (1832−1910) rođen je u Dubravama, dok je filozofiju i teologiju diplomirao u Kraljevoj Sutjesci. Toliški je gvardijan bio od 1889. do 1890. godine (Fra Špionjak, 2003, 250).

[15] AMFST, *Legenda o porijeklu duge puške tančice, tipa džeferdar, fra Ive Kljajića i fra Nikole Šokčevića.*

Duga puška tančica, tipa džeferdar, fra Ive Kljajića i fra Nikole Šokčevića, osmanska, 19. vijek, Inv. br. MFST0251

Američka ostraguša Peabody M. 1870, Inv. br. MFST0250

Britanska ostraguša Snider M. 1867(8), Inv. br. MFST0254

naoružana i stajaća srpska vojska tokom ustanka 1875–1878. (Bogdanović, 1990, 60), pa se porijeklo puške iz samostana vezuje za vrijeme kraja turske vladavine u Bosni i Hercegovini.

Britanska ostraguša Snider M. 1867(8), 19. vijek, Inv. br. MFST0254

Britanska ostraguša Snider M.1867(8) je dužine cijevi 930 mm, ukupne dužine 1.372 mm, broja metaka: jedan komad. (Bogdanović, 1990, 67; Теиновић, 2004, 141). Cijev ove puške je glatka i izolučena, a pričvršćena je na drveni dio drške (usadnik) sa tri metalne pafte. Sa lijeve strane od inicijalne igle punicirana je tugra. Takođe, znak tugre je i na prednjoj strani nišana. Na tabanskoj daščici, iza inicijalne igle izgravirana je britanska kruna, a po sredini tabanske daščice natpis TOWER i godina 1862. Dobro očuvani drveni kundak pokovan je metalom koji je za drvenu osnovu pričvršćen sa dva metalna eksera. Riječ je, dakle, o pušci sistema Snider M. 1867, tačnije tzv. egipatskoj pušci sistema Snider M.1866. Ta puška nastala je u Coltovoj fabrici u SAD-u, adaptacijom perkusione puške Springfield M. 1861 (Bogdanović, 1990, 67). Porijeklo prispjeća ove puške u Bosnu objašnjava se istorijskom činjenicom da su Osmanlije, koji su držali Egipat u vazalnom odnosu, ove puške, pogotovo tokom pobune bosanskih Srba 1875. godine, uvozili u većim količinama (Теиновић, 2013, 60–61). Puške koje su Turci kupili od svojih vjernih zaštitnika Britanaca, adaptirane su na dva načina: adaptacijom britanskih pušaka Enfield i izradom potpuno novog oružja na principu pušaka Snider, pa se u stranoj literaturi za snajderke često koristi naziv i Turkish Snider (Bogdanović, 1990, 67; Теиновић, 2004, 140). Iz ovih razloga, na tabanskim daščicama se mogu uočiti signature Enfielda sa inicijalima britanske kraljice Viktorije (VR = Victoria Reginae, ispod krune) ili carska tugra sa arapskom godinom proizvodnje. Početkom sedamdesetih godina 19. vijeka Turska je snajderove puške samostalno proizvodila u vlastitoj radionici u Zeitn Burunu, pa je tako Porta posljednjih decenija 19. vijeka raspolagala sa čak 400.000 ovih pušaka (Bogdanović, 1990, 67; Теиновић, 2004, 141).

Britanska ostraguša Snider M. 1867, 19. vijek, Inv. br. MFST0444

Ova britanska ostraguša, Snider M. 1867, istih je tehničkih i deskriptivnih karakteristika kao i prethodna. Na tabanskoj daščici puške ugraviran je natpis: *U. S. Springfield* sa američkim orlom raširenih krila, i godina 1861, a pored zatvarača i sistema za paljenje puniciran je žig: slovo S po sredini strelice i natpis *Snider patent*. Drveni kundak pokovan je metalom. Osim prerade engleskih pušaka sistema Enfield M. 1853 na snajderov sistem, Turci su za svoje potrebe prerađivali i velike zalihe američkih žljebljenih perkusionih spredpunećih pušaka US Rifle Musket M. 1861 i US Rifle Musket M. 1863, koje su nakon američkog građanskog rata 1864, predstavljajući ratni višak, prodane Velikoj Porti. Godine 1869,

Velika Porta je od SAD-a kupila 125.000 pušaka ovog sistema. Osim toga, dio ovih pušaka dospio je do Turaka tako što ih je Francuska kupila od SAD-a, a zatim ih je od ovih u ratu zarobila Njemačka, koja je mnoge ili dala ili prodala svojoj saveznici Osmanskoj imperiji. Patentirane američke puške US Rifle Musket Model 1861 i US Rifle Musket Model 1863 zadržale su na tabanskoj daščici natpise fabrika koje su ih proizvodile, i to: U. S. Springfield i U. S. Norwich, sa američkim orlom (raširenih krila), dok bi iza udarača ovih pušaka ostala stara godina (1861. ili 1863). Patentiranjem na novi snajderov sistem, ove puške, pored novog zatvarača i novog sistema za paljenje, dobile su i novi žig (slovo S po sredini strelice) sa natpisom *Snider patent* (Теиновић, 2004, 141−142).

Američka ostraguša Winchester M. 1866, 19. vijek, Inv. br. MFST0255

Američka ostraguša Winchester M. 1866 je dužine cijevi 685 mm i broja metaka: 12 komada (Bogdanović, 1990, 69; Теиновић, 2004, 144). Cijev puške je glatka, olučena i pričvršćena za drveni dio muskete sa dvije metalne alke. Na donjoj strani cijevi, prema kundaku, puniciran je fabrički (serijska proizvodnja) broj muskete „89426" i u produžetku slova CS. Sa obje strane mesingane obloge magacina muskete puniciran je bosanski grb („Rex Ramae", ispružena ruka drži sablju) iz vremena austrougarske vladavine Bosnom i Hercegovinom (1878−1918). Provenijencija ove američke puške poznata je u Bosni. Naime, Velika Porta je uoči Velike istočne krize i novog rata sa Rusijom otkupila od SAD-a ovo, za to vrijeme, savršenstvo oružarske tehnike. Turska konjica bila je već 1866. snabdjevena puškama tipa Winchester M. 1866 i takvih pušaka 1876. imala je 39.000 komada. Nove nabavke ovih pušaka bile su sedamdesetih godina 19. vijeka. Novembra 1870. godine, Osmansko Carstvo kupilo je veliki kontingent od 5.000 karabina i 15.000 musketa ovog novog višemetnog sistema. Godinu dana kasnije, pošto se pokazalo kao vrlo efikasno oružje, Porta je kupila još 30.000 musketa sistema Winchester M. 1866 (Bogdanović, 1990, 70; Теиновић, 2004, 144−145). Kada je Austrougarska 1878. godine okupirala Bosnu i Hercegovinu, u magacinima bosanske provincijske vojske pronašla je veliki broj ovih pušaka i, vjerovatno ne odbacujući ih odmah sve, nova vlast neke je ovjerila novim bosanskim grbom („Rex Ramae") i ostavila neko vrijeme u upotrebi (najvjerovatnije za vojni dril mladih vojnika).

Vensenska (Vincennes) ostraguša sistema Minié M. 1849/56 („Belginka"), Inv. br. MFST0443

Vensenska (Vincennes) ostraguša sistema Minié M.1849/56. („Belginka") je dužine cijevi 868 mm, ukupne dužine 1.285 mm i broja metaka: jedan komad. Vensenska puška ili, popularnije, „belgijski štuc" nazivana je još i sistem Petrović−Francotte−Minié M.1849/56. (Bogdanović, 1990, 36). Cijev puške je glatka i izolučena, a sa drvenim dijelom puške povezana je uz pomoć dvije metalne pafte. Interesantno je da je tabanska daščica na ovoj pušci posuđena od francuske puške M.A.N.IX (Bogdanović, 1990, 40), jer je iza inicijalne perkusije izgravirano pisanim slovima: *Mo ne, N u de Tulle I Manceaux Entrep*. Na prednjoj strani cijevi, lijevo uz inicijalnu kapislu, puniciran je inicijal „WP". Drveni kundak sa desne strane ima udubljenje, i okovan je metalom, koji je sa gornje strane pričvršćen za drvenu osnovu jednim većim metalnim ekserom. Kako je već rečeno, turski karabini Minié bili su dugo vremena glavno oružje bosanske provincijske vojske, dok je vensenska puška ili, popularnije, „belgijski štuc", najčešće pominjana puška tokom ustanaka u Krajini i Posavini 1858, kao i tokom ustanka u Bosni 1875−1878. godine. Naime, ova puška bila je dio ličnog naoružanja

srpske narodne vojske, a Srbija ih je ispočetka nabavljala u Belgiji da bi nakon određenog vremena počela sa samostalnom proizvodnjom u kragujevačkoj fabrici oružja. Brojni istorijski izvori svjedoče da je Srbija ove puške krijumčarila preko svoje drinske granice ili parobrodima Savom u Bosnu za ustanike u pomenutim ustancima (Чубриловић, 1996, 77−78). U narodu, ali i u istorijskim izvorima, ove su puške poznate pod imenom „puške belginke". Turci su u martu 1878. godine uništili jednu malu ustaničku četu u neposrednoj oraškoj blizini, kod Gradačca, zaplijenivši joj tom prilikom pet pušaka ostraguša i, kako se navodi, „jednu srbsku pušku Belgisku (oni vele Belginku)" (Luković, 1971, 150). Takođe, u toliškoj blizini, ove puške bile su korišćene u nekim semberskim ustaničkim formacijama. Izvjesni pop Pero dobio je 800 belgijskih pušaka za svoje ustanike smještene u logoru Badovinci, nedaleko od Bijeljine (Лонгин, 1959, 45). Južnije od Orašja i Tolise, na majevičkom području, ustanici su držali značajno uporište. Neki Nikola Tomić, ustanik sa Majevice, svjedočio je nakon ustanka da su od pušaka imali „belginske sa kapslom" (Crnogorčević, 1966, 55).

Američka ostraguša Martini M. 1871, 19. vijek, Inv. br. MFST0446

Američka ostraguša Martini M.1871, kalibra je 45 (11,43 mm), dužine cijevi 825 mm, ukupne dužine 1.231 mm, broja metaka: jedan komad (Bogdanović, 1990, 68). Cijev puške je glatka i izolučena, a sa drvenim dijelom (usadnik) povezana je uz pomoć dvije metalne pafte. Na desnoj strani metalnog poklopca puškinog magacina (sanduka) zatvarača, ugravirana (punicirana) je tugra sultana Abdul-Azisa Mahmuda (1861−1876) i serijski broj oružja „133130". Sa lijeve strane metalnog sanduka ugravirana je signatura patenta i prozvođača: *Peabody & Martini Patents Man'-F' by Providence Tool Co. Prov. R. I. U. S. A.* Na obje metalne pafte ima puniciran polumjesec i zvijezdu, kao i slovo L. Na lijevoj strani cijevi, tik ispred magacina, ima puniciran žig „Bros" i polumjesec sa zvijezdicom. Punicijacija u vidu polumjeseca i zvjezdice, kao i slovo M, nalazili su se i na donjoj strani metalne poluge, ispod okidača. Ista punicijacija nalazi se na lijevoj strani magacina, i u njegovom lijevom uglu. Sa donje prednje strane drvenog dijela puške ugraviran je žig u vidu vegetabilno ornamentisanog pisanog slova B u krugu. Drveni kundak okovan je metalnom pločom, koja je za drvenu osnovu pričvršćena uz pomoć jednog metalnog eksera. Turska se vrlo rano po patentiranju ovog modela odlučila za njegovu nabavku za svoju pješadiju. Zapravo, Turska je 1870. godine od Velike Britanije otkupila samo licencu za oružje Mark I, dok je proizvodnju za svoju vojsku ustupila poznatoj američkoj firmi *Providence Tool Company*. Do izbijanja ustanka u Bosni i Hercegovini 1875−1878. regularna turska armija raspolagala je sa oko 650.000 ovakvih pušaka. Svi serijski brojevi, pa i kod ove puške, signirani su arapskim pismom na turskom jeziku, dok su ostale punicijacije, signature i gravire ispisane pismom glavnog američkog proizvođača (Bogdanović, 1990, 68).

Austrijska ostraguša Wänzel M.1866, 19. vijek, Inv. br. MFST0447

Austrijska ostraguša Wänzel M. 1866 je dužine cijevi 884 mm, ukupne dužine 1.335 mm, broja metaka: jedan komad (Bogdanović, 1990, 65). Cijev puške sa drvenim dijelom (usadnik) povezana je bez metalnih pafti i do kraja druge trećine svoje ukupne dužine je osmougaono facetirana, da bi pri samom vrhu postala obla, glatka i olučena. Na tabanskoj daščici puške puniciran je serijski broj puške „355", a iza udarne igle ugraviran je habsburški grb. Na poklopcu zatvarača, kao i na metalnom dijelu sa gornje strane, koji spaja metalni dio puške sa drvenim kundakom, puniciran je nat-

pis („Werndl Ub") proizvođača puške Josefa Werndla iz Steyra, što bi moglo da dovede u zabunu i sumnju da je riječ o kasnijem verndlovom modelu puške (Werndl-Holub M.1867/73/77) (Bogdanović, 1990, 65). Na metalnom dijelu cijevi sa gornje strane ispred nišana, osim puniciranog austrijskog grba, punicirana je još jedna fabrička oznaka „St. 68". Drveni kundak okovan je metalnom pločicom, koja je za drveni dio pričvršćena jednim metalnim ekserom. U Bosansku Posavinu ova puška došla je sa ustankom 1875−78. godine, kada su ustanici naoružavani od hrvatskih krajišnika iz Vojne granice ovim, već za to vrijeme, ostarjelim puščanim sistemom. Veće količine ovog oružja mogle su prispjeti u prvoj godini ustanka 1875, jer je 28. februara 1876. godine komandi Vojne granice pristiglo naređenje od ministra, grofa Đule Andrašija, o zabrani izvoza oružja i municije u ustanak (Ekmečić, 1973, 164). Ako je austrougarska vojska i donijela sa okupacijom 1878. godine neke od venclovača, one su uglavnom služile pri obuci tokom vojnog drilovanja pripadnika mlade bosanske regimente.

Vojni durbin Murat-kapetana Gradaščevića, osmanski, 18−19. vijek, Inv. br. MFST0279

Durbin je valjkastog oblika i potiče sa kraja 18. i početka 19. vijeka. Napravljen je od drveta, papira i smole (obruč). Fino je ukrašen vegetabilnim ornamentom. Legenda o porijeklu durbina i načinu njegovog prispjeća u samostansku riznicu navodi da je neki Pavo Kljajić, zvani Bobo iz Donje Mahale, inače poslanik turskog medžilisa u Gradačcu (vjerovatno ispred katolika svoga kraja, op. a. B. T.) dobio na poklon ovaj durbin od nekog turskog oficira. Durbin je pripadao Murat-kapetanu Gradaščeviću (ubijen 1821. godine), bratu poznatijeg Husein-kapetana, „Zmaja od Bosne". Pavin unuk, Pavo Kljajić Bobić iz Donje Mahale, poklonio je 1900. godine durbin toliškoj samostanskoj riznici.[16]

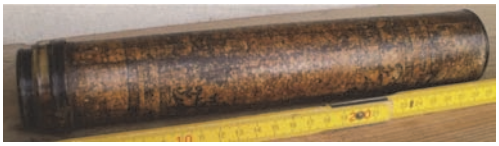

Vojni durbin Murat-kapetana Gradaščevića, osmanski, 18−19. vijek, Inv. br. MFST0279

Dvogled, francuski, 19. vijek, Inv. br. MFST0368

Dvogled je sa tri optike (dioptrije), koje su se podešavale ručno, i to uz pomoć specijalne sprave: za gledanje na polju (Campagne), na moru (Marine) i u pozorištu (Theatre). Francuskog je porijekla. Civilni je i ujedno vojni, bronzani (ili od mjedi: legura bakra i cinka) i potiče iz 70 ili 80-ih godina 19. vijeka. Ovakve modele durbina proizvodila je francuska vojna industrija po naredbi Ministarstva rata (Ministère de Guerre), najviše za američko tržište. Ceduljica na kojoj je legenda o porijeklu i načinu prispjeća dvogleda u samostansku riznicu, na štetu, izbrisala se. Vjerovatno su ga koristili turski vojnici nakon reforme turske vojske i novog naoružavanja modernim zapadnoevropskim i američkim naoružanjem i vojnom opremom 70-ih godina 19. vijeka.

Dvogled, francuski, 19. vijek, Inv. br. MFST0368

[16] AMFST, *Legenda o porijeklu durbina Murat-kapetana Gradaščevića.*

Austrijska (graničarska) kožna vojna fišeklija (patrona), 19. vijek, Inv. br. MFST0374

Vojna torba od fine glatke jelenje kože iz sredine 19. vijeka je sa poklopcem i pređicom za zakopčavanje. Bez ukrasa je. Slične torbice („Patronentasche") sa ukrasnim arabeskama pravili su Turci još u 16. vijeku (Szendrei, 1896, 437–438). Ima unutrašnji kožni poklopac koji je služio za pokrivanje deset kožnih pregrada u koje se stavljaju fišeci baruta (patroni) i veliki kožni poklopac koji se zakopčava na donjoj strani pomoću metalne kopče. Ima kajiš od kože. Izvjesno je da je riječ o fišekliji austrijskih vojnih graničara, za koje brojni istorijski izvori svjedoče da su pomagali pobune hrišćana 1858. i 1875–78, šaljući preko Save u Posavinu brojno oružje i vojnu opremu. Torbica od jelenje kože za fišeke, i to za dvadeset limenih cjevčica ili ležišta za fišeke, najvećeg patrona posavskih katolika i ustanaka u sjevernoj Bosni biskupa Strossmayera, čuva se danas u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu (Jeličić, 1997, 156).

Austrijska (graničarska) kožna vojna fišeklija (patrona), 19. vijek, Inv. br. MFST0374

Skraćenice:

AMFST Arhiva Muzeja franjevačkog samostana u Tolisi

Bibliografija

Neobjavljeni izvori:

AMFST, *Legenda o porijeklu Hadži Lojinog buzdovana.*
AMFST, *Legenda o porijeklu mača Inv. br. MFST0263.*
AMFST, *Legenda o porijeklu nadžaka plemića Zimonjića.*
AMFST, *Legenda o porijeklu štapa za hodanje – bodeža fra Bone Oršolića.*
AMFST, *Legenda o porijeklu duge puške tančice tipa džeferdar fra Ive Kljajića i fra Nikole Šokčevića.*
AMFST, *Legenda o porijeklu durbina Murat-kapetana Gradaščevića.*

Objavljeni izvori:

Авело, Де ла Незјер, 2003.
А. Авело, Ж. Де ла Незјер, *Црна Гора, Босна, Херцеговина* (наслов оригинала: H. Avelot & J. de la Nézière, Monténégro, Bosnie, Herzégovine, превела са француског Амалија Витезовић), Београд 2003

BiH 1896
Bosna i Hercegovina na Milenijumskoj izložbi u Budimpešti godine 1896, Izdanje Izložbenog ureda Bos.-hercegovačke Zemaljske vlade, Sarajevo 1896

Бабић 1983/84
В. Бабић, *Оријентална збирка докумената фрањевачког самостана Плехан код Дервенте,* Годишњак Архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине, год. XXIII/XXIV – књ. XXIII/XXIV, Сарајево 1983/84, 107-112

Evans 1973
A. J. Evans, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875, sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slavonce i staru Dubrovačku republiku,* Sarajevo 1973

Hunski 1974−75
V. Hunski, *Arhivska građa u franjevačkim samostanima na području Bosne,* Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, god. XIV−XV, knj. XIV−XV, Sarajevo 1974−75, 53-61

Jelenić 1913
J. Jelenić, *Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca,* Glasnik Zemaljskog muzeja, XXV, sv. 1, Sarajevo, januar−mart 1913, 1-88

Jelenić 1925
J. Jelenić, *Pisma Stjepana I. Verkovića Josipu D. Božiću,* Zagreb 1925

Knežević 2001
A. Knežević, *Njekoje moje bilješke iz zadnjih godinah,* Beograd−Banjaluka 2001

Kecmanović 1962
I. Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854. godine,* Godišnjak Arhiva i Društvo arhivista Bosne i Hercegovine, god. II, knj. II, Sarajevo 1962, 251-291

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, *Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije i franjevački samostan u Tolisi, zajedno sa pokretnom imovinom, graditeljska cjelina,* „Službeni glasnik BiH“, broj 42/07

Marković 1970/71
S. Marković, *Uspomene don Stjepana Krešića iz Bosanskog ustanka 1875−1878,* Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, X−XI, Sarajevo 1970/71, 411-464

Szendrei 1896
J. Szendrei, *Ungarische kriegsgeschichtliche Denkmaler, in der Millenniums–Landes–Ausstellung,* Ausstellungskatalog, Budapest: Kgl. Ungar. Handelsminister 1896

Vasa-Efendija 1958
P. Vasa-Efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije,* Sarajevo 1958

Literatura:

Bogdanović 1990
B. Bogdanović, *Puške, dva veka pušaka na teritoriji Jugoslavije,* Beograd 1990

Bošković, Doračić 2009
D. Bošković, D. Doračić, *Mačevi viteškog doba u Hrvatskoj, mačevi razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u zbirci oružja Hrvatskog povijesnog muzeja u Zagrebu,* Hrvatski povijesni muzej, Zagreb 2009

Borčić 2009
G. Borčić, *Zbirka starog oružja,* u: *Franjevački muzej i Galerija Gorica Livno,* Franjevački samostan u Livnu: prigodom 150. obljetnice samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu, Livno 2009, 310-317

Bošković 2006
D. Bošković, *Zbirka jatagana u Hrvatskom povijesnom muzeju,* Hrvatski povijesni muzej, Zagreb 2006

Чубриловић 1996
В. Чубриловић, *Босански устанак 1875−1878,* Београд 1996

Crnogorčević 1966
Memoari Živka Crnogorčevića (priredio za štampu Milenko S. Filipović), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa, knj. XIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka knjiga 10, Sarajevo 1966

Ekmečić 1973
M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875−78,* Sarajevo 1973

Filipović 1985
N. Filipović, *Orijentalni natpisi na hladnom oružju iz zbirke odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja,* Glasnik Zemaljskog muzeja (e), n. s., sv. 40, Sarajevo 1985, 195-216

Gavranović 1964
B. Gavranović, *Dolazak Trapista u Delibašinio selo kod Banje Luke i njihova djelatnost,* Banja Luka 1964

Gujić 1930
T. Gujić, *Biblioteka i zbirka starina franjevačkog samostana u Fojnici,* Hrvatski narodni calendar „Napredak", za godinu 1931, Sarajevo 1930, 159-161

Jeličić 1997
J. Jeličić, *Lovačke puške i pribor: katalog zbirke vatrenog oružja,* Hrvatski povijesni muzej, Zagreb 1997

Jeličić 2001
J. Jeličić, *Balkanske i orijentalne puške,* Hrvatski povijesni muzej, Zagreb 2001

Kruševac 1949
T. Kruševac, *Ivan Frano Jukić,* Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo 1949, 171-184

Ковачевић 1909
К. Ковачевић, *Српска бањалучка богословија 1866−1875,* Босанска вила, бр. 11, год. XXIV, Сарајево, 15. јуна 1909, 171-174

Luković 1971
P. Luković, *Napadi ustanika na turska utvrđenja u Bosni 1877−1878,* Vesnik, br. 17, Vojni muzej, Beograd 1971, 123-155

Лонгин 1959
Лонгин (епископ зворничко-тузлански), *Улога српско православног свештенства Зворничко-тузланске епархије у прошлости,* Споменица поводом 80-годишњице окупације Босне и Херцеговине (1878−1958), 50-годишњице Анексије (1908−1958) и 40−годишњице ослобођења и уједињења (1918−1958), Београд 1959, 35-50

Mijić 2002
S. Mijić, *Vremeplov Bosanske Posavine, crkva i samostan na Raščici u Tolisi,* Tolisa 2002, 239-252

Miličić 2002
Z. Miličić, *Kulturno blago samostana,* u: „Župa Tolisa 1802–2002", (monografija), Tolisa 2002

Поповић 1949
В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул Меџида (1839−1861)*, Београд 1949

Šamić 1981
M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836−1878) i njihovi utisci o njoj,* Sarajevo 1981

Šljivo 1998
G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1854−1860,* Studije i monografije 8, Landshut 1998

Šljivo 2005
G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861−1869,* Tešanj−Sarajevo 2005

Šercer 1972
M. Šercer, *Staro oružje na motki,* Zagreb 1972

Špionjak 2003
R. Špionjak, *Život i djelovanje posavskih franjevaca u sjeveroistočnoj Bosni kroz dva stoljeća 1802−2002,* Tolisa 2003

Теиновић 2004
Б. Теиновић, *Пушке „остругуше" из времена Босанског устанка (1875−1878) у Музеју Републике Српске,* Гласник Удружења музејских радника Републике Српске, бр. 2, Бањалука 2004, 136-147

Теиновић 2008
Б. Теиновић, *Хладно оружје из османско-турског периода у Музеју Републике Српске,* Музеј Републике Српске, Бањалука 2008

Теиновић 2009
Б. Теиновић, *Наоружање устаника у Босни 1875−1878,* Весник, бр. 36, год. LV, Војни музеј, Београд 2009, 29-38

Teinović 2009
B. Teinović, *Trapistička opatija Marija Zvijezda u Banjaluci (1869−2009),* Muzej Republike Srpske, Banjaluka 2009

Теиновић 2011
Б. Теиновић, *Велике силе и устанци у Босни и Херцеговини током XIX вијека,* (магистарска теза у рукопису, Филозофски факултет, Универзитет у Бањој Луци), Бања Лука 2011

Теиновић 2013
Б. Теиновић, *Град од жељеза и седефа, оружје и војна опрема османских Турака у Бањалуци (1527−1878),* Бањалука 2013

Terić 1986
I. Terić, *Osmanska vojska i policija u Bosanskom vilajetu od pedesetih do sedamdesetih godina XIX vijeka,* Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XXXVII, Sarajevo 1986, 91-116

Vrdoljak 2005
B. M. Vrdoljak, *Franjevački muzej i Galerija Gorica u Livnu,* u: B. M. Vrdoljak, Plodovi ljubavi i žrtve: prinosi iz povijesti, kulture i arheologije, Livno 2005, 173-180

Museum sclopeta de Bosniaca franciscales

(The collection of weapons and military equipment of the Museum of the Franciscan Monastery in Tolisa near Orašje)

The paper entitled *Museum sclopeta de Bosniaca franciscales*, which begins with a brief introduction explaining the existence of the monastery collections of arms in Bosnia assembled during the Ottoman period, provides a museological analysis of the small collection of arms and military equipment in the Museum of the Franciscan monastery of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Tolisa. The collection was worthy of greater professional interest, if for no other reason than that it is a memento of those who created and built up the museum. The Franciscans of Tolisa are to be commended for collecting cultural artefacts at a time when there was not a single museum in Bosnia, and every artefact they collected may be regarded as an antique on account of its scientific and historical value. Despite this, these artefacts, as old as those who assembled them – in particular, the arms and military equipment believed to have belonged to the friars – have yet to be documented, which makes it hard to accord proper value to them. It was essential to conduct a professional evaluation of the collection of arms and military equipment of the Tolisa monastery museum, not least because it was exhibited as long ago as 1896 at the Millennium Exhibition in Budapest, along with that of the most dedicated collector of the day, another Franciscan, Fr. Grga Martić.

The arms and military equipment were subjected to expert analysis, resulting in the identification of the origin and use and a description of every item in the collection. This has formed the basis for its professional classification and documentation and, ultimately, its display both at thematic exhibitions and in the permanent exhibition of the Franciscan Museum in Tolisa. Artefacts of particular note for their historical and memorial significance include Hajji Lojo's mace, the *nadžak* (fighting axe or hatchet) belonging to the aristocratic Zimonjić, Fr. Ilija Oršolić's axe, Fr. Bono Oršolić's dagger, Fr. Ivo Kljajić's and Fr. Nikola Šokčević's *džeferdar* (flintlock decorated with mother-of-pearl or damascened), and Murat-captain Gradaščević's telescope.

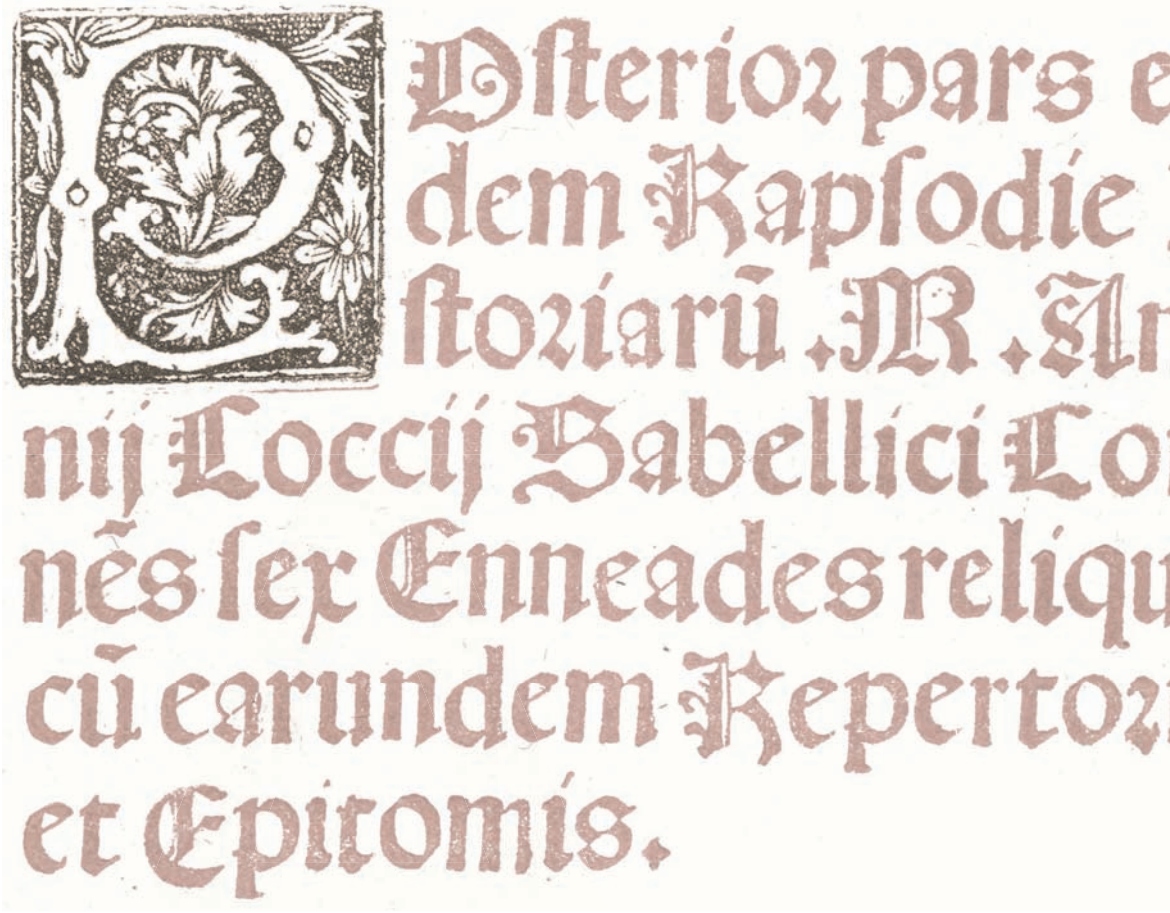

Ružica Barišić

Iz fundusa stare knjižnice Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu

IZ FUNDUSA STARE KNJIŽNICE FRANJEVAČKOGA SAMOSTANA SV. PETRA I PAVLA NA GORICI U LIVNU

I.: 1502. – 1550. godine[1]

Ružica Barišić
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
80101 Livno, BiH
ruzica.barisic@fmgg-livno.com

UDK: 094(497.6 Livno)"1502/1550":027.6
Stručni rad
Primljeno: 28. 2. 2013.
Prihvaćeno: 25. 3. 2013.

Knjižnica Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu ima više od 30.000 knjiga prikupljanih 150 godina. Iako se o knjižnici ovoga samostana pisalo u više navrata, njezin fond nikada nije prikazan u cijelosti i tako je ostao skriven od očiju javnosti. Iz bogata fundusa izdvojen je i obrađen dio građe stare knjižnice tiskan u razdoblju od 1502. do 1550. godine. Riječ je o vrijednim djelima prvih kršćanskih pisaca, djelima crkvenih naučitelja, znamenitih srednjovjekovnih povjesničara, teologa i rimskih pjesnika.

Ključne riječi: stare i rijetke knjige, XVI. stoljeće, teologija i filozofija, povijest, rimska književnost, Franjevački samostan na Gorici u Livnu

Knjižnica Franjevačkoga samostana na Gorici u Livnu osnovana je pedesetih godina devetnaestoga stoljeća. Stotinu godina poslije proglašena je kulturnim dobrom i zajedno sa samostanom, svim muzejskim zbirkama, crkvom i starom školom stavljena je pod zaštitu države. Potkraj devedesetih godina prošloga stoljeća knjižnica je automatizirana i katalogizirana, a u proteklih deset godina obrađena je po suvremenim knjižničnim standardima. Knjižnica danas posjeduje abecedni i stručni katalog (UDK) te ima tri prostorno odvojene cjeline: staru knjižnicu (u prizemlju, za tu svrhu posebno opremljenu), suvremenu knjižnicu (na prvome katu i dodatne prostorije u prizemlju) te odio periodičnih publikacija (na drugome katu).

Ovim je radom obuhvaćen fond stare knjižnice koji čini oko 2400 knjiga tiskanih u razdoblju od kraja XV. stoljeća do 1850. godine. Posebice su dobro zastupljene knjige propovijedi, brojna teološko-filozofska djela na latinskome, grčkome, talijanskome, njemačkome i francuskome jeziku.

[1] Ovo je revidirano, dopunjeno i izmijenjeno izdanje rada objavljenoga pod istim naslovom u časopisu NUBBiH-a *Bosniaca* (15, 2010, 48–54) popraćeno slikovnim prilozima.

Kako je Provincija osnovala filozofsko učilište u Budimu, koje počinje djelovati 1699. godine, tako se u knjižnici mogu naći teološko-filozofska djela i na mađarskome jeziku te po nekoliko djela na hebrejskome, aramejskome, turskome, arapskome i drugim jezicima. Osim toga u njoj se nalazi i mnoštvo rječnika, leksikona te gramatika latinskoga, grčkoga, turskoga, talijanskoga, njemačkoga i drugih jezika kojima su se franjevci služili kako bi svladali te jezike. U knjižnici su zastupljena djela koja se bave liječništvom i medicinom te medicinske enciklopedije. Ipak, najveći je broj knjiga koje pomažu samostanskoj braći da prošire svoje spoznaje iz teologije, filozofije, filologije, a potom i priručnika crkvenoga prava i povijesti Crkve. Knjige su različita formata: misali te temeljna djela iz teologije, moralke i filozofije velikog su formata. Ove su se knjige rabile isključivo u sakralnim prostorijama te u knjižnici ili unutar samostana. Manjeg su formata brevijari, molitvenici i crkveni nauci i katekizmi te različiti teološki priručnici koje su franjevci nosili sa sobom na duga putovanja.

Sve knjige iz fundusa stare knjižnice Franjevačkoga samostana na Gorici tiskane u XVI. stoljeću, njih 34, napisali su strani autori uglavnom na latinskome i grčkome jeziku, a tiskane su u talijanskim (Venecija, Rim), njemačkim (Frankfurt, Köln), švicarskim (Basel), francuskim (Pariz, Rothomagi/Rouen), belgijskim (Antwerpen) i inim tiskarama ondašnjih europskih tiskarskih središta. No kako je podnaslovom rečeno, u radu je kronološki obrađen tek dio knjižnoga blaga Franjevačkoga samostana na Gorici tiskan od 1502. do 1550. godine kako slijedi:

UDK 276 Laktancije, F.
LACTANTIUS, Firmianus
Divinarum institutionum... / Firmianus Lactantius. – Venetiis : Ioannes de Tridino, 1502. – CLX list.. : ilustr. ; 30 cm

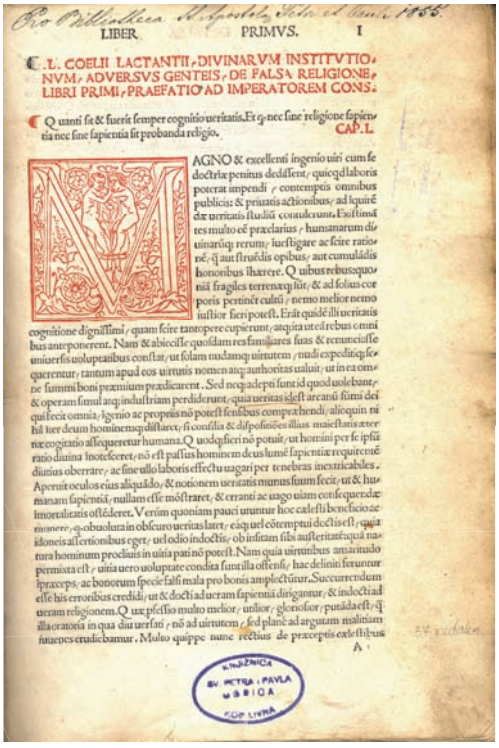
Pro Bibliotheca SS. Apostol. Petri et Pauli 1855.

LIBER PRIMVS. I

L. COELII LACTANTII, DIVINARVM INSTITVTIONVM, ADVERSVS GENTEIS, DE FALSA RELIGIONE, LIBRI PRIMI, PRAEFATIO AD IMPERATOREM CONS.

Quanti sit & fuerit semper cognitio ueritatis. Et q. nec sine religione sapientia nec sine sapientia sit probanda religio. CAP. I.

MAGNO & excellenti ingenio uiri cum se doctrinæ penitus dedissent, quicqd laboris poterat impendi, contemptis omnibus publicis & priuatis actionibus, ad inquirendæ ueritatis studiū contulerunt. Est siquidem multo ē præclarius, humanarum diuinarūq; rerum, iucūdiore ac scire ratione, q. aut fructibus opibus, aut cumulādis honoribus hærere. Quibus rebusquæ nisi fragiles terrenæq; sūt, & ad solius corporis pertinēt cultū, nemo melior nemo iustior fieri potest. Erāt quidē illi ueritatis cognitione dignissimi, quam scire tantopere cupierunt, atquita ut ea rebus omnibus anteponerent. Nam & abiecisse quosdam res familiares suas & renunciasse uniuersis uoluptatibus constat, ut solam nudamq; uirtutem, nudi expediticq; quærentur, tantum apud eos uirtutis nomen atq; authoritas ualuit, ut in ea omne summi boni præmium præcidarent. Sed neq; adepti sunt id quod uolebant, & operam simul atq; industriam perdiderunt, quia ueritas is est arcanū numi dei qui fecit omnia, ingenio ac propriis nō potest sensibus comprehendi, aliōquin nihil iter deum hominemq; distaret, si consilia & dispositiones illius maiestatis æternæ cogitatio assequeretur humana. Quodquidem nō potuit, ut homini per se ipsi diutius oberrare, ac sine ullo laboris effectu uagari per tenebras inextricabiles. Aperuit oculos eius aliquādo, & notionem ueritatis munus suum fecit, ut & humanam sapientiā nullam esse mōstraret, & erranti ac uago uiam consequendæ immortalitatis ostenderet. Verūm quoniam pauci utuntur hoc cælesti beneficio ac munere, q. obuoluta in obscuro ueritas latet, eiq; uel cōtemptui dōctus est, quia idoneis assertionibus egeat, uel odio indoctis, ob inditam sibi auctoritatē quā natura hominum procliuis in uitia patī nō potest. Nam quia uirtutibus antiquitudo permixta est, uitia uero uoluptate condita sunt illa offensi, hæc deliniti ferūntur præceps, ac bonorum specie falsi mala pro bonis amplectūtur. Succurrendum est his erroribus credidi, ut & docti ad ueram sapientiā dirigantur, & indocti ad ueram religionem. Q uæ pestilio multo melior, utilior, gloriosior, quæ desit, q. illa oratoria in qua diu uersati, nō ad uirtutem, sed plane ad argutam malitiam fuerunt eruditi bamur. Multo quippe nunc rectius de præceptis cælestibus

A

KNJIŽNICA SV. PETRA I PAVLA U LIVNU

Sl. 1. Lactantius, F., *Divinarum*…, 1502., naslovna stranica i prvi inicijal

Knjiga je uvezana u polutvrdi uvez koji je obložen notnim papirom. Dobro je očuvana, no uz stražnju koricu vidljivi su tragovi crvotočine. Prvi list *recto* ujedno je i naslovna stranica knjige pri čijemu vrhu stoji: LIBER PRIMVS, ispod čega je crvenom bojom, velikim tiskanim slovima otisnut autor i naslov djela koji u cijelosti glasi: L. Coelii Lactantii. Divinarvm institvtionvm, Adversvs genteis, De falsa religione, libri primi, Praefatio ad Imperatorem Cons. (sl. 1). Iznad naslova i nadnaslova rukom je napisano: Pro Bibliotheca SS. Apostol. Petri et Pauli 1855. Tiskana je u jednome stupcu s 42 retka na latinskome jeziku s riječima i citatima na grčkome i odlomcima obilježenim znakom obrnutoga slova „D“ u crnoj boji. Osim naslova crvenom bojom otisnut je i drugi znak obrnutoga slova „D“ koji se nalazi na naslovnoj stranici.

Djelo je opremljeno s 236 lijepo ukrašenih, stiliziranih, vegetabilno-antropomorfnih i ani-

malnih inicijala[2] predstavljenih u 35 različitih motiva i otisnutim uglavnom u pravilnim kvadratićima različitih dimenzija. Prvi inicijal najveći je (6,5 x 6,5 cm) i otisnut je crvenom bojom[3] (vidi sl. 1), a svi ostali tiskani su crnobijelom tehnikom. Šest inicijala[4] tiskano je u kvadratiću 4,5 x 4,5 cm, a dimenzije preostalih inicijala variraju od 1,5 x 1,5 cm do 2,3 x 2,8 cm. Margine su neujednačene i variraju od 2,2 do 5 cm.[5] U gornjem desnome kutu rimskim brojkama označeni su listovi, a u donjem desnome kutu nalaze se oznake arka i navode se niže kako bi izbjegli ponavljanja. Pri dnu posljednjega lista, *verso*, piše: Diuina opera Lactantii Firmiani & aliorum supradictorum Impressa Venetiis mira arte & diligentia Ioannis de tridino cognominati Tacuinus finiunt. M.ccccc.ii. die iii. Ianuarii dominante inclyto principe Leonardo Lauredano. Registrum huius operis. ABCDEFGHIKLMNOPQRSTV.
O(mn)es su(n)t q(ua)terni.

U knjizi inventara djelo je zabilježeno pod br. 97, sig. S III-9.
Djelo je tiskano u 4º.

UDK 821.14'02=124
STATIUS, Papinius Publius
Statii Sylvae cum Domitii Commentariis… / Statius Papinius. – Venetiis : Petrus Quargenniis Bergomensis, 1508. – 203 lista : ilustr. ; 30 cm

Naslov je otisnut u pet redaka na drugome listu *recto*, što je ujedno i sadržaj samoga djela: Statii Syluae cum Domitii Commentariis Et auancii sui Emendationibus. Statii Thebais cum Lactantii Com(m)entariis. Statii Achilleis cum Matura(n)tii Co(mm)entariis. Domitii Alie annotationes. Pri samome vrhu naslovne stranice, dakle iznad naslova, rukom je zapisano: Pro Bibliotheca Livnensi 1865. Na nutarnjoj strani prednje korice, u tri kraća retka, ručno je crnom tintom zabilježeno: Conven?i sop. F. Plut. 2 n° 23. G. Plut. 4., a na prvome listu, *recto*, netko je kemijskom olovkom napisao 1508 tisak, a nešto niže nalazi se raniji pečat Knjižnice Franjevačkoga samostana S. S. apostola Petra i Pavla u Livnu.

Djelo je uglavnom tiskano u dvama stupcima na latinskome jeziku, s kraćim citatima na grčkome unutar Domicijanova komentara. Stacijev tekst tiskan je kao unutarnji stupac, a nerijetko i kao manji stupac s tri strane okružen komentarom, nešto krupnijim fontom od samoga komentara[6] (sl. 2). Knjiga je ukrašena sa 126 antropomorfnih, vegetabilnih i zoomorfnih inicijala u kvadratićima od 1,5 do 3,2 cm.[7]

[2] Nabrojani su redom pojavljivanja u knjizi: M, S, Q, N, A, H, P, O, V, D, E, C, G, V, T, R, A-obrnuto, C, F, I, N, L, B. Neki inicijali javljaju se samo jednom (početni inicijal M, veliki A, B, veliki C, obrnuto A, mali S, dvije verzije inicijala E, manje I), neki se pak ponavljaju dva-tri puta (C, T, i L), a najčešće se ponavljaju inicijali Q, čak 36 puta, i inicijal S, 35 puta.

[3] Unutar crvenoga kvadratića, navedenih dimenzija, centralno je smješten inicijal M okružen simetrično raspoređenim cvjetićima i lozicom, a u središnjemu dijelu simetrično su postavljeni nagi Adam i Eva u rajskome vrtu.

[4] Inicijal Q – ponavlja se tri puta, V – javlja se jedanput, C – jedanput, N – ponavlja se dva puta, B – samo jednom i A – također jednom.

[5] Vanjske margine različite su na listovima *recto* i *verso* i iznose od 4,6 do 5 cm, unutarnje su također različite od lista do lista, uglavnom između 2,4 do 2,5 cm. Veličina gornje i donje margine poprilično je ujednačena te gornja iznosi 2,2 cm, a donja 4,4 cm.

[6] Ako je tekst tiskan na cijeloj stranici u dvama stupcima, Domicijanov komentar ima 59 redova, a Stacijev izvornik 46.

[7] U tekstu je predstavljeno 46 različitih inicijala koji se ponavljaju, a prikazani su u kvadratićima sljedećih dimenzija: 1,5 x 1,5 cm, 2 x 2 cm, 2,2 x 2,2 cm, 2,8 x 2,8 cm i 3,2 x 3,2 cm. Inicijali malo N, veće F, malo G, malo T, malo Q, malo M, veće I, veće C, veće N, veliko S, veće H, obrnuto A, veće N i veće M pojavljuju se samo jedanput. Dva i više puta pojavljuju se inicijali: D, S – malo i veliko, Q – malo i veliko, U, A – malo i veliko, C – malo i veliko, F – malo i veliko, H, E – malo i veliko, I – malo i veliko, P – malo i veliko, L, T – malo i veliko, R, M – malo te O – malo i veliko. Manji broj inicijala pojavljuje se s više različitih motiva, npr. inicijal A pojavljuje se u pet različitih likovnih rješenja, N u četiri inačice, a inicijali T, I i E javljaju se s tri različita slikovna prikaza.

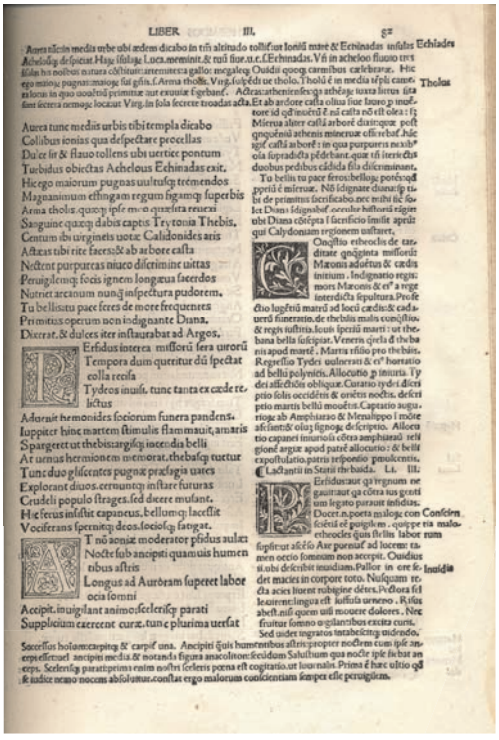

Sl. 2. Statius, P., *Statii Sylvae*, 1508., prikaz teksta s inicijalima, str. 82.

Margine su ujednačene,[8] a uz tekst se nalaze tiskarske bilješke. Na dnu šezdesetoga lista *verso* piše: Has easde(m) syluas trece(n)tis locis eme(n)dauit Hieronymus Aua(n)tius Verone(n)sis Artibus ingenuis professus Mcccclxxxviii. Quod opus accuratissime Impressit Petrus Bergomensis. M.D.VIII. die.v. Augusti., a na sredini posljednjega lista *verso*: Hoc per Petrum de quarengiis Bergomensem Venetiis impressum opus foeliciter explicit. M.D.VIII.die IX. Augusti. Na samome dnu navedenoga lista *verso* piše: Registrvm hvivs operis (a, b, c, d, e, f, g, h, i , k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, x, y, z) te latinskim oznakama za kratice &-et, con, com, cum. i (R) Registrum… Listovi su označeni arapskim brojkama u gornjem desnome kutu, a u donjemu desnome oznaka je arka. U arapskoj paginaciji uočena je tiskarska pogrješka, 29. list paginiran je kao 39.

[8] Vanjske i donje margine široke su 3 cm, unutarnje 1,7 cm i gornje 2 cm.

Knjiga je tvrdo uvezana i obložena svinjskom kožom. Uz nutarnju stranu hrpta, ali i u samoj knjizi, vidljivi su tragovi crvotočine od 39. do 54., i od 99. do 132. lista. Stvarni hrptni naslov rukom je napisan na zaseban papir/naljepnicu i glasi: Statii Papini Opera cum inter. Domitii Calderini. 1508. Pri dnu hrpta sačuvana je stara oznaka: 367.

U knjizi inventara djelo je zabilježeno pod br. 98, sig. S III-10.
Djelo je tiskano u 4º.

UDK 276 Laktancije, F.
LACTANTIUS, Firmianus
Divinarum institutionum Libri septem / L. Coelius Firmianus Lactantius. – Venetiis : Aldus et Andrea Socer, 1515. – [16], 348, [12] listova ; 17 cm

Uz prednju koricu uvezan je prazan list, a autor i naslov djela napisani su pri vrhu sljedećega lista *recto*: L. Coelii Lactantii Firmiani diuinarum institutionum Libri septem. De ira Dei, Liber I, De opificio Dei, Liber I, Epitome in libros suos liber acephalos. Phoenix. Carmen de Dominica Resurrectione. Ispod naslova zabilježena su dva zapisa različitom rukom. Prvi je pri kraju nečitak i prekrižen: Ad usum Zacharie ?, a sljedeći je nečitak na početku ? Cristani. Nešto niže smješten je tipografski znak talijanskoga tiskara Alda Manuzija[9] (Stipčević, 1985, 280) koji je Manuzio prvi put uporabio 1502., a preuzet je sa sestercija rimskoga cara Vespazijana – okomito položeno sidro oko

[9] Aldo Manuzio (1499. – 1515.) najistaknutiji je, a možda i najveći venecijanski tiskar svih vremena. Nakon studija grčkoga jezika u Rimu i Ferrari nastanjuje se u Veneciji gdje je osnovao tiskaru 1490. godine. Osobitu pozornost pridavao je objavljivanju grčkih i latinskih pisaca. Uvodi novine u tiskarstvo: elegantna kurzivna slova (humanistička kurziva) koja su se zvala *italska* (pojam se do danas zadržao u tiskarstvu i naziva se *italique*!) ili po njemu *aldina.* Za Manuzija ih je rezao znameniti slovorezac Francesco Griffo iz Bologne, također prvi uvodi osminski i šesnaestinski format knjiga.

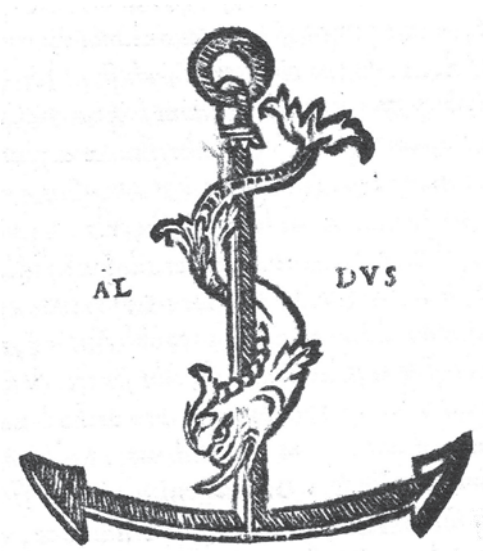

Sl. 3. Lactantius, Divinarum..., 1515., tipografski znak Alda Manuzija

kojega je spiralno omotan dupin s natpisom ALDUS (sl. 3). Djelo je tiskano kurzivnom humanistikom (Stipišić, 1991, 126; Stipčević, 1985, 278) latinskim jezikom s 30 redaka u stupcu. Unutar teksta zapaženi su citati na grčkome jeziku i pismu. Tumačenje grčkih riječi u djelima načinio je i prikazao po arcima Marcus Musurus (od 349 lista *recto* do 355 lista *verso*). U knjizi se pojavljuje 240 inicijala tiskanih, u središtu zamišljenoga, bijeloga kvadratića dimenzija od 1,2 do 2,5 cm, malim slovima bez ikakvih ukrasa.[10]

Djelo je uvezano zajedno s Tertulijanovom knjigom *Apologeticus adversus gentes*, S IX-382, nije ilustrirano, nema tiskarskih bilježaka na marginama, ali se bilješke pisane rukom mogu naći do 48. lista. Širina margina iznosi od 1 do 3,5 cm.[11] Knjiga je paginirana arapskim brojkama u gornjem desnome kutu[12] i slovčanom oznakom arka u donjem desnome kutu, što je navedeno u registru pri dnu 359. lista *recto*: aa bb, a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z, A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y. Omnes sunt quaterinones <i.e.> quaterniones. Nešto niže stoji: Venetiis in Aedibus Aldi, et Andreae Soceri. Mense Aprili M.D.XV.

Knjiga je tvrdo uvezana, a korice su obložene svinjskom kožom. Obnovljena je i zaštićena u Državnome arhivu u Splitu 2008. godine. Tom prigodom su iz dotadašnjega uveza izvađeni i obnovljeni fragmenti gramatike latinskoga jezika i fragmenti liturgijskoga kalendara te su priloženi u zasebnome uvezu uz knjigu.

U knjizi inventara djelo je zabilježeno pod br. 2388, sig. S IX-381.
Djelo je tiskano u m8º.

UDK 276 Tertulijan
TERTULLIANUS, Q. Septimus Florens
Apologeticus adversus gentes / Q. Septimus Florens Tertullianus. – Venetiis : Aldus et Andrea Socer, 1515. – *2 , [2], 48 listova ; 17 cm

Knjiga je adligat uz Laktancijevo djelo *Divinarum institutionum libri septem*, S IX-381. Obnovljena je u Državnome arhivu u Splitu 2008. godine. Jedina ilustracija u djelu jest tipografski znak Alda Manuzija (okomito položeno sidro oko kojega se spiralno uvio dupin s natpisom ALDUS), a nalazi se na prvome listu *recto* ispod autorova imena (Tertvllianvs) i na 48. listu *verso*. Svi su inicijali tiskani u sredini zamišljenoga bijelog kvadratića malim slovima bez ukrasa.[13] Širine margina različite su – vanjska je široka oko 2, nutarnja i gornja 1 te donja

[10] Inicijali *g, f, q, c, p, m, f, n, a, h, o, u, d, e, r, s, t, i, l* nabrojeni su slijedom pojavljivanja u tekstu. Svi inicijali osim inicijala *g* (javlja se samo jedanput) ponavljaju se dva i više puta, a inicijal *q* ponavlja se čak 49 puta.

[11] Vanjske margine široke su 2, unutarnje i gornje 1, a donje 3,5 cm.

[12] Uvod i sadržaj otisnuti na prvih šesnaest listova nisu paginirani arapskim brojkama, nego samo slovčanom oznakom arka, kao i Tumač grčkih riječi otisnutih na posljednjih dvanaest listova. Unutar paginiranoga teksta uočene su tiskarske pogrješke, naime listovi 274, 276 i 278 ponavljaju se po dva puta, a samim tim nema paginacije za 275, 277 i 279 list.

[13] Trinaest inicijala ponavlja se četrdeset četiri puta, a navedeni su slijedom kojim se pojavljuju u knjizi: *a, t, f, d, q, i, n, u , e , c, h, s, p* – inicijal *s* pojavljuje se u dvjema inačicama: *f* (najčešće ponovljeni, javlja se šest puta) i *s* (pojavljuje se samo jednom).

3,5 cm. Na prvome listu arka AA *recto* piše: Q. Septimii Florentis Tertvlliani Apologeticvs adversvs gentes. De Ignorantia. Arapskim brojkama označeni su listovi u gornjem desnome kutu, slovčane oznake arka nalaze se u donjemu desnome. Uvod i sadržaj obilježeni su znakom zvjezdice. Pri dnu 48 lista *recto* stoji: * AA BB CC D.D. EE FF. Omnes sunt quaterniones, praeter *duernionem: Venetiis in Aedibus Aldi, et Andreae Soceri. Mense Aprili M.D.XV.

U knjizi inventara djelo je zabilježeno pod br. 2389, sig. S IX-382.
Djelo je tiskano u m8º.

UDK 94(4)
AGATHYUS
De Bello Gotthorum et aliis peregrinis historiis / Agathyus ; e graeco in latinum traduit Christophorus Persona. – Romae : Apud Iacobum Mazochium, 1516. – [S. p.] : ilustr. ; 28 cm

Autor i naslov djela otisnuti u obliku obrnute piramide crvenom bojom završavaju plosnatim križićem: Agathyus De Bello Gotthorum Et aliis Peregrinis Historiis per Christophorum Persona Romanum Priorem Sa(n)ctae Balbinae e Graeco in Latinum traductus (sl. 4). Nešto niže stoji: Cum solito Priuilegio Pontificio, a odmah ispod toga rukom je napisano: Ex libris Fr(atris) Gregorii Lozić a Kupris. Nunc emi pro Bibliotheca Livnensi 1861. Ispod natpisa utisnut je pečatnjak u obliku zaobljenoga pravokutnika (1,1 x 1,5 cm). Središnje mjesto crne podloge pravokutnika zauzimaju bijeli inicijali P. C. I. iznad kojih su simetrično poredani znakovi zvjezdice, štakastoga križa i polumjeseca.

Svaka od pet Agatijevih knjiga počinje jednim lijepo ukrašenim, stiliziranim vegetabil-

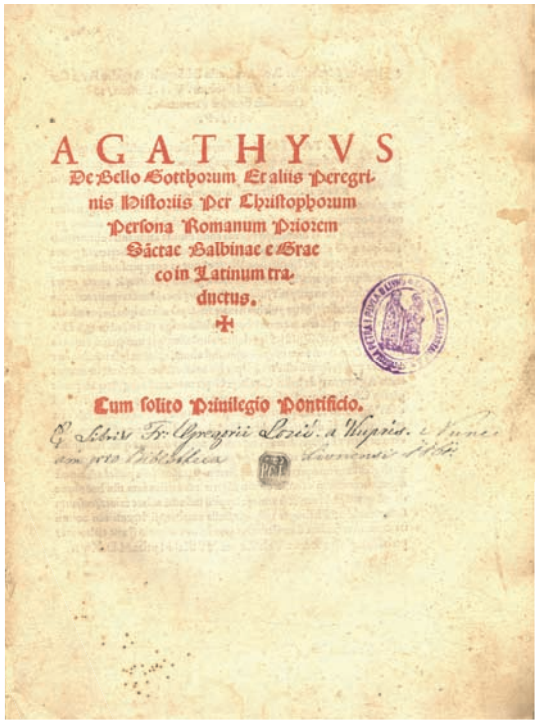
AGATHYVS
De Bello Gotthorum Et aliis Peregrinis Historiis Per Christophorum Persona Romanum Priorem Sactae Balbinae e Grae coin Latinum traductus.
Cum solito Priuilegio Pontificio.

Sl. 4. Agathyus, *De Bello Gotthorum*, 1516., naslovna stranica

nim inicijalom u različitim dimenzijama.[14] Djelo je tiskano na latinskome jeziku u jednome stupcu s 34-35 redaka i tiskarskim bilješkama na vanjskim marginama. Margine nisu istih dimenzija; vanjska margina varira između 4 i 5 cm, nutarnja od 2 do 3 cm, gornja od 1,5 do 2 cm, donja opet između 5 i 7 cm. Kustode se nalaze samo na listovima *verso* u donjem desnome kutu. Knjiga je uvezana, vjerojatno kasnije, u meki karton obložen svinjskom kožom. Korice su odvojene od knjige pa su na hrptu vidljivi dijelovi nekoga starijega latinskog teksta kojim su učvršćena dva dodana lista. Vodeni znak vidi se na sredini drugoga lista: patka (?) u sredini kruga. Unutar knjige uz hrbat vidljivi su

[14] C, V, Q i D tiskani su u dvjema veličinama. Prva tri inicijala tiskana su u kvadratićima 1,6 cm i pojavljuju se po jednom u knjizi, a inicijal D nešto je veći i otisnut je u kvadratiću od 2 cm i ponavlja se dva puta. Samo Agatijevo djelo počelo je najobičnijim masno otisnutim slovom **o** smještenim u središte zamišljenoga bijelog kvadratića, znatno većega od ostalih inicijala (4,5 x 4,5 cm).

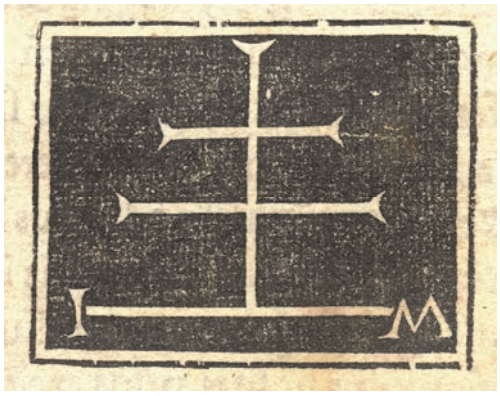

Sl. 5. Agathius, *De Bello*…, tipografski znak Iacobusa Mazochiumusa

tragovi crvotočine, a osim oznake arka u donjem desnome kutu knjiga nema druge paginacije. Na posljednjemu listu *verso* piše: Registrum huius Operis: A.B.C.D.E.F.G.H.I.K.L.M. O(mn)es sunt terni/preter.M.q(uo)d' e(st) quaterno. Impraesum Romae apud Iacobum Mazochium Romanae Achademiae Bibliopo. Anno.M.D.XVI. Die.XXIX. Mensis Februarii. Triumphante Diuo Leone X.Pontifice Maximo.Anno eius Tertio. Ispod teksta nalazi se tiskarski znak Giacoma Mazzocchia[15] (Stipčević, 1985, 325): u pravokutniku na crnoj podlozi, s bijelim obrubom, okomito je položen nadbiskupski križ (*crux gemina*, dvostruki križ) koji je oslonjen na vodoravnu crtu na čijim su krajevima upisani inicijali I. M. (sl. 5). Na hrptu je rukom napisan naslov i godina izdanja, a vide se i tragovi naljepnice sa starom oznakom.

Riječ je o prvome izdanju Agatijeva djela tiskanoga na latinskome jeziku.

U knjizi inventara djelo je zabilježeno pod br. 148, sig. S III-28.
Djelo je tiskano u lex8º.

UDK 94(100)
SABELLICUS, Marcus Antonius Coccius
Rapsodiae historiarum Enneadarum / Marcus Antonius Coccius Sabellicus. – Parisiis : In aedibus Ascensianis, 1516-1517. – [Vlastita paginacija] : ilustr. ; 32 cm

Dva sveska uvezana su zajedno u tvrdi uvez, drvene daščice presvučene su kožom, hrbat je oštećen pri vrhu i na dnu gdje se vide i tragovi crvotočine. Naslovne stranice obaju svezaka opremljene su jednakom, kompozicijski bogatom i lijepom ilustracijom s centralnim prikazom tiskarskoga stroja i tiskarima u radu – u gornjemu dijelu, na tiskarskome stroju, crvenom je bojom napisano: Prelu(m) Asce(n)sianu(m) (sl. 6), a u podnožju se nalazi monogram tiskara Iodocusa Badiusa Ascensiusa[16] (Brockhaus Enzyklopädie, 1967, 216). Djelo je opremljeno s 240 doista lijepo stiliziranih, vegetabilnih, zoomorfnih i antropomorfnih inicijala tiskanih crnobijelom tehnikom u različitim dimenzijama,[17] a tiskano je u jednome stupcu s 55 redaka na stranici. Vanjska i donja margina jednake su širine – 3,2 cm, a iste su unutarnja i gornja – 1,7 cm. Na vanjskoj margini uz tekst nalaze se tiskarske, a mogu se naći i rukom pisane bilješke na latinskome jeziku. Rukom pisanim bilješkama nedostaje početak, odnosno završetak te se na temelju toga može zaključiti da je djelo uvezano nešto kasnije.

[15] Giacomo Mazzocchi (lat. Iacobus Mazochius) bio je aktivan tiskar u Rimu između 1509. i 1527. godine.

[16] Iodocus Badius Ascensius (1462. – 1535.), francuski tiskar i pionir grafičke industrije te poznati gramatičar i pedagog. Tiskaru je osnovao 1503. godine u Parizu. Njegov tiskarski opus uglavnom je bio na latinskome jeziku, a specijalnost su mu rimski klasični tekstovi.

[17] Prvi dio ukrašen je sa 66 različitih inicijala ponovljenih do 122 puta u pet različitih dimenzija, uglavnom u pravilnim kvadratićima od 1,3 do 6,2 cm, a prikazani su slijedom pojavljivanja: R – početni inicijal na nasl. str., potom slijede A, V, B, C, d, E, F, G, H, I, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, U, X, Z. Od ukupnoga broja inicijala njih 40 pojavljuje se samo jednom u djelu. Drugi dio obogaćen je sa 61 inicijalom ponovljenim 118 puta, a navedeni su slijedom javljanja u knjizi: P – početni inicijal na nasl. str., A, B, C, D, E, F, G, H, I, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, V i Z. Inicijali su tiskani u manje-više pravilnim kvadratićima u rasponu od 1,3 do 6,2 cm, njih 35 tiskano je samo jednom, a ostali se ponavljaju dva i više puta. Najčešće je ponovljen inicijal P, ponavlja se čak 19 puta s 4 različita slikovna prikaza u 4 veličine.

Zajednički je naslov obaju svezaka *Rapsodiae historiarum Enneadum Marci Antonii Coccii Sabellici ab orbe condito*, a počinje lijepim vegetabilnim inicijalom R otisnutim crnobijelom tehnikom, za razliku od ostaloga dijela tiskanoga crvenom bojom. Oba dijela imaju i vlastiti naslov. Stvarni hrptni naslov glasi *Historiae Marci Sabellici*, a utisnut je u lijepo stiliziranom pravokutniku načinjenom puncom na hrptu, a nešto niže nalazi se st. oz. 44.

U knjizi inventara djelo je zabilježeno pod br. 84, sig. S II-14/1-2.
Djelo je tiskano u 4º.

Pars prima : Quinque complectens Enneades. – 1516. – [21], Fo.I – CCCXCXIIII [i. e. CCCXCIIII] list.

U gornjemu dijelu naslovne stranice, koja je u donjemu dijelu potrgana i oštećena, unutar navedene kompozicije crvenim slovima otisnut je zajednički naslov ispod kojega slijedi naslov prvoga dijela: Pars prima quinque complectens Enneades: preamissis earunden Repertoriis auctis et recognitis ab Ascensio cum authoris Epitomis. Na naslovnome listu *recto*, ispod naslova, rukom je napisano: Ex libris Steph. Szatthvari 1655., a na istome listu *verso* drugom je rukom zapisano: Iste liber pertinet ad usum R. P. fra Mattei ab Derventa Bosnensis Presidentis Budensi Anno 1666. Potom je drugom rukom dodano: Librum hunc ex Hungaria attuli et emi 1834. fr. Gregorius Lozić, manu propira. Knjiga ima vlastitu paginaciju, listovi su označeni oznakom Fo. iza koje slijede rimske brojke[18] (tom oznakom nisu obuhvaćeni uvod, abecedno kazalo ni kratki sadržaji knjiga). U donjem desnome kutu knjige, počevši od

Sl. 6. Sabelicus, M. A. C., *Rapsodiae...*, 1516., naslovna stranica s tipografskim znakom i monogramom (izrađenoga ksilografijom), tiskara Iodocusa Badiusa Ascensiusa

uvoda, odnosno preporuke za *imprimatur*, nalaze se oznaka arka: ā i-vi, ē i-vi, a b c d e f g h i k l m n o p q r s t v x y z A.B.C.D.E.F.G.H.I.K.L.M.N.O.P.Q.R.S.T.V.X.Y.Z. Et. Con. Rum. Na posljednjemu listu *recto* stoji: Enneadis Quintae Finis. Rursus in aedibus Ascensianis ad Nonas Noueb.Anno pietatis christianae.M.D.XVI.

Posterior pars : Continens sex Enneades. – 1517. – [17], Fo. I – CCCLV list.

Naslov drugoga dijela ispisan je u crvenoj boji pri vrhu stranice, samo je početni inicijal ***P*** prikazan crnobijelom tehnikom. Naslov glasi: Posterior pars eiusdem Rapsodiae Historiarum M. Antonii Coccii Sabellici continens sex Enneades reliquas cum earundem Repertoriis et Epitomis. Paginacija se nalazi u gornjem desnome kutu, a obilježena je kao i u prethodnome

[18] Fo. I – CCCXCXIIII – pomno listajući djelo, uočena je tiskarska pogrješka, naime posljednji bi list trebao biti CCCXCIIII, što se može zaključiti po listovima koji mu prethode.

svesku, rimskim brojevima kojima prethodi oznaka Fo. Njome nije obuhvaćeno kazalo i kratak sadržaj. Oznake arka otisnute su u donjem desnome kutu: āā i-vi, ēē i-v, aa.bb.cc.dd.ee.ff.gg.hh.ii.kk.ll.mm.nn.oo.pp.qq. rr.ss.tt.vv.xx.yy.zz. AA BB CC DD EE FF GG HH II KK LL MM NN OO PP QQ RR SS TT VV XX. Na dnu posljednjega lista *verso* tiskar je zabilježio: Rapsodia Historiarum ab orbe condito in Annum usque salutis nostrem. M.D.IIII. Optatum iterum recepit finem in aedibus Ascensianis: Ad Idus Februarias. Anni ad calculum Romanum M.D.XVII.

UDK 252

PELBARTUS de Themeswar, [Le P. (O.F.M.)]

[*Pomerium sermonum De sanctis : pars estiualis*] ; *De tempore : pars estiualis* / Pelbartus de Themeswar. – Rothomagi : Petrus Olivier ; 1521. – [Vlastita paginacija] : ilustr. ; 16 cm

Knjiga je nepotpuna, a tiskana je latinskim jezikom knjižnom goticom (?) u dvama stupcima s po 45 redaka u stupcu. Na marginama nema tiskarskih bilježaka, rukom pisane bilješke nalaze se na nekoliko listova i uglavnom su nečitke. Margine su različitih dimenzija: donja 2,7 cm, gornja 0,7 cm, vanjska 1,4 cm i unutarnja oko 1 cm. Odlomci i nove cjeline označene su znakom obrnutoga slova „D“ u crnoj boji. Oba sveska uvezana su zajedno tvrdim uvezom presvučenim kožom. Nekoliko početnih listova knjige lijepljeni su za vanjsku marginu i hrbat, uz hrbat su vidljiva oštećenja i tragovi crvotočine. Osim oznake arka u donjem desnome kutu knjiga nema druge paginacije.

U knjizi inventara djelo je zabilježeno pod br. 2121, sig. S IX-368/S-Te.
Djelo je tiskano u m8º.

[De sanctis : pars estiualis]. – 1521.

Knjizi nedostaje naslovna stranica i znatan dio početka knjige[19] jer počinje s XX. govorom, a iza XXI. govora uvezan je jedan list XVII. govora. Ukrašena je sa 108 floralnih, vegetabilnih i zoomorfnih inicijala različitih dimenzija.[20] Na listu Ggg ii *verso*, prvoga sveska, u kolofonu stoji: Pomerium sermonum salutiferrimoru(m) de s(an)ctis Estiuali t(em)p(or)e celebra(n)dis p(er) Religiosu(m) et deuotu(m) Patre(m)/diuinar(um) litterar(um) professore(m) profundu:(m) fratre(m) Pelbartu(m) de Themes(r)var Ordinis Minor(um) de Obseru-a(n)tia accomodatissime (con)glome-ratu(m). Imp(re)ssu(m) Rothomagi p(er) magistru(m) Petru(m) Oliuier p(ro) Honesto viro Francisco regnault. Anno d(om)ini vicesimoprimo supra milesimu(m) (?) quige(n)tesimu(m) die vero qui(n)ta mensis Aprilis. Na poleđini posljednjega lista *verso* (arak Ggg.) piše: Registrum huius partis. A. B. C. D. E. F. G. H. I. K. L. M. N. O. P. Q. R. S. T. U. X. Aa. Bb. Cc. Dd. Ee. Ff. Gg. Hh. Ii. Kk. Ll. Mm. Nn. Oo. Pp. Qq. Rr. Ss. Tt. Uu. Xx. Aaa. Bbb. Ccc. Ddd. Eee. Fff. Ggg. Hhh. AB. Omnes sunt quaterni: preter. Fff. Et Ggg. qui su(n)t triterni. Na posljednjemu listu *verso* nalazi se tiskarski znak Fransoisa Regnaulta. U pravokutniku, među simetrično postavljena stabla akantusa, u središnjemu dijelu smješten je slon kojemu je na leđima dvama remenima pričvršćen grb – znak kuće Regnault. Grb je u obliku utvrde s dvjema simetričnim kulama. U središnjem je dijelu utvrde monogram FR, a na sredini krova okomito je položen Petrov (?) križ na čijem se vrhu nalazi grčki križ u kombinaciji s Andrijinim križem (vidi sl. 7).

[19] Uz naslovnu stranicu vjerojatno nedostaje alfabetsko kazalo (Tabula alphabetica) i prvih XIX. govora, no nije isključeno da nedostaju dopuštenja za tiskanje i sl.

[20] U djelu se pojavljuje 27 različitih inicijala prikazanih u manje-više pravilnim kvadratićima od 1,1 do 2 cm, a nabrojeni su redom pojavljivanja u knjizi: D, N, U, B, I, H, D, G, R, E, P, S, A, d, Q, L, O, F, M, C, V, T i S. Isti se inicijali (npr. inicijal I javlja se u tri različita likovna rješenja i tri dimenzije, a jedan od njih ponavlja se šest puta) ponavljaju dva-tri puta s različitim slikovnim prikazima i dimenzijama, ali su navedeni samo jednom.

Sl. 7. Pelbartus de Themeswar, *Pomerium sermonum*, 1521., naslovna stranica (drugi dio) tipografski znak Francoisa Regnaulta – lijevo

De tempore : pars estiualis. – [s. a.].

Knjiga je obogaćena s 93 inicijala predstavljena kroz tri različite vrste. Jedni su predočeni stiliziranim floralno-vegetabilnim i animalnim prikazima, a drugi i treći stiliziranim velikim tiskanim oblim gotskim slovnim oznakama.[21] Na naslovnoj stranici, iznad naslova, rukom je zapisano: Ad usu(m) fr(atr)is Martini Bielavich (sl. 7), a na sredini neobilježenoga lista arka BBB *verso* drugom je rukom zapisano: Pertinet ad Biblithecam Sti. Joannis Bapt. Sutischae. Ispod naslova nalaze se dva pečata samostanske knjižnice na Gorici (stari i novi). U donjem desnome kutu oznake su arka: AAA BBB. aaa bbb ccc ddd eee fff ggg hhh iii kkk lll mmm nnn ooo ppp qqq rrr sss ttt www xxx yyy zzz potom slijede latinske oznake za kratice con, com, cum.. i (R) Registrum…, AAA, BBB, a dalje nedostaju listovi. Knjiga završava XXII. tjednom nakon Duhova ili, kako piše na posljednjemu listu *verso*, D(om)inica xxii. post pentheco(stes). Knjizi nedostaju LXXIX. i LXXX. govor.

[21] U tekstu je prikazano 55 različitih inicijala od kojih se 34 pojavljuje samo jednom u tekstu. Ukrašeni inicijali prikazani su u kvadratićima od 1,3 do 1,8 cm, a ostali u imaginarnim bijelim kvadratićima (1,1 cm) i/ili pravokutnicima (1,5 x 1,3 i 1,6 x 1,2 cm) na bijeloj podlozi. I ovdje se isti inicijali pojavljuju u inačicama, npr. inicijal C javlja se u 5 inačica, ali su navedeni samo jednom, i to abecednim redom, jer djelu prethodi abecedno kazalo: A, B, C, D, E, F, G, H, I, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, V.

UDK 276 Ambrozije

AMBROSIUS

Omnia opera / Ambrosius. – Basilea : Ioan(nes) Frob(enius), Apud Inclytam Basileam, 1527. – 2. sv. : ilustr. ; 34 cm

Djela su uvezana u 2 sveska, s tim da su 1., 2. i 3. tom uvezani zajedno, a 4. zasebno. Drvene korice obložene kožom bogato su ukrašene slijepim tiskom. Ukrase prednjih korica tvore pravokutnici u čijem je središnjem pravokutnome okviru stiliziranoga pletera smješten mrežasti ornament s ljiljanima u sredini. Uz vanjski je rub pravokutnik ukrašen košutama u trku, stiliziranim lozicama i listićima. Otisak na koricama slabo je vidljiv i izlizan od česte uporabe. Ukras stražnjih korica čini središnji pravokutnik uokviren stiliziranim pleterom unutar kojega su postavljena dva križa: grčki (*crux immissa*, *crux quadrata*) i Andrijin križ (*crux decussata*). Krajnje točke grčkoga križa povezane su u romb istodobno tvoreći četiri manja pravokutnika s upisanim Andrijinim križevima. Vanjski pravokutnik ukrašen je stiliziranim cvjetićima i lozicama. Na koricama se nalaze metalne kopče koje su za stražnju koricu pričvršćene kožom i dobro su očuvane. *Ex-libris* je nalijepljen na nutarnju stranu prednjih korica obaju svezaka iz kojega je vidljivo da je knjiga bila u vlasništvu Jos. Joh. Oberhuebera. Uz hrbat i u knjigama vidljivi su tragovi crvotočine. Na hrptu je rukom napisan autor, naslov i broj sveska, te st. oz. 3702 (tom.1-3) i 3701 (tom 4). Niže se vide ostatci ranijih naljepnica.

Knjige su tiskane u jednome stupcu s po 44 retka, s tim da je uz prve redove svih desnih stranica, na nutarnjoj margini, otisnuto veliko tiskano A, a uz 22. redak veliko tiskano slovo B. Na lijevim stranicama vanjskih margina uz prvi red otisnuto je veliko tiskano slovo C, a uz 22. veliko tiskano slovo D. Margine su različi-

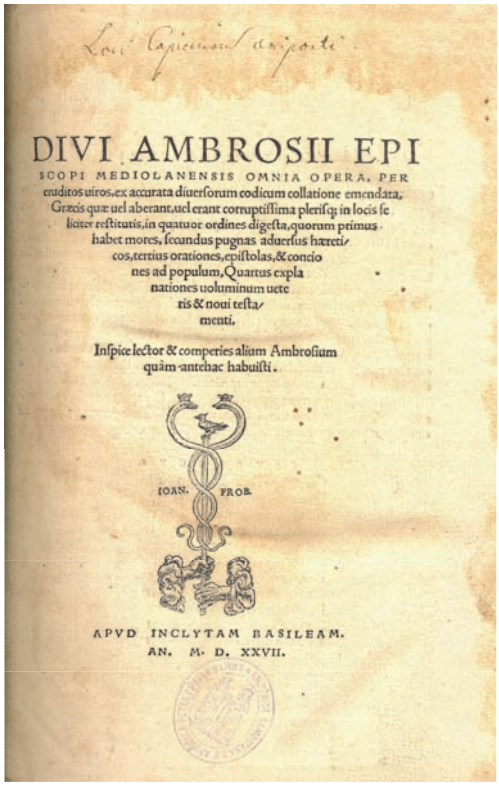

Sl. 8. Ambrosius, *Omnia opera*, 1527., naslovna stranica s tipografskim znakom Johanna Frobenna

tih dimenzija: vanjske iznose 5,5 cm, nutarnje 1,5, gornje 3 cm, a donje oko 5 cm. Na vanjskim marginama nalaze se tiskarske bilješke u kurzivu. U prvome svesku bilješke su otisnute na latinskome, a u drugome na latinskome i grčkome jeziku. U donjem desnome kutu svake stranice nalaze se kustode. Obje su knjige opremljene vrlo lijepim antropomorfnim, zoomorfnim i vegetabilno-floralnim inicijalima različitih dimenzija te pravokutnim kompozicijskim ilustracijama. Posvetno pismo i procjenu da se djelo može tiskati napisao je Erazmo Roterdamski[22] (Enciklopedija leksikografskog zavoda, 2, 1967, 297; Stipčević, 1985, 249, 294).

U knjizi inventara djelo je zabilježeno pod br. 1, sig. S I-1/1-4.
Djelo je tiskano u 4º.

Tom. 1 : Officia episcopi. – [1527]. – [24], 276 str.

Naslovnoj stranici prethodi prazan list. Naslov je otisnut na naslovnoj stranici u obliku obrnute piramide: Divi Ambrosii episcopi mediolanensis omnia opera, per eruditos uiros, ex accurata diuersorum codicum collatione emendata, Graecis quae uel aberant, uel erant corruptissima plerisq(ue) in locis feliciter restitutis, in quatuor ordines digesta, quorum primus habet mores, secundus pugnas aduersus haereticos, tertius orationes, epistolas, & conciones ad populum, Quartus explanationes uoluminum ueteris & noui testamenti (sl. 8). Ispod naslova piše: Inspice lector & comperies alium Ambrosium quam antehac habuisti. Nešto niže znak je tiskara Johanna Frobenna[23] (Stipčević, 1985, 294, 337; Budiša, 1984, 32; Meyers Großes Konversations-Lexikon, 1905, 162) (vidi sl. 8): okomito postavljen štap čvrsto drže lijeva i desna ruka (dvije osobe) na čijemu vrhu stoji ptica (kljunom okrenuta lijevoj zmiji), oko štapa simetrično su isprepletene dvije okrunjene zmije s natpisom Ioan.(nes) Frob.(enius). Ispod znaka piše: Apvd Inclytam Basileam. An. M. D. XXVII. Isti znak nalazi se na posljednjemu listu *verso*, bez ikakvih natpisa. Pri vrhu naslovne stranice rukom je napisano: Lori(?) Capucinam oeniponti.

U knjizi je prikazano 180 doista lijepih inicijala[24] (Enciklopedija likovnih umjetnosti,

[22] Erazmo Roterdamski (1465./66 . – 1536.), humanist, književnik i filozof. Bio je Frobennov osobni prijatelj, stanovao je u Frobennovoj kući. Erazmo je nadgledao tiskanje djela sv. Jeronima, Ciprijana, Tertulijana, Hilarija iz Poitiersa i Ambrozija.

[23] Johann Frobenn (latinizirano Johannes Frobenius) švicarski je tiskar i nakladnik, rođen u Hammelburgu 1460., a umro u Baselu 26. listopada 1527. Vodeći je promicatelj humanizma na njemačkome govornom području. Djelovao je u Baselu, tadašnjemu europskome tiskarskom središtu, u početku uz J. Amerbacha, potom samostalno osniva vlastitu tiskaru koju vodi sa sinom Hieronymusom. Prvo njegovo samostalno djelo bilo je džepno izdanje Biblije na latinskome 1491. Frobenn se među prvim služio antikvom i kurzivom.

[24] Frobenn se u tiskarskim krugovima vrlo brzo pročuo po preciznosti i lijepom bijelom papiru te po umjetnički oblikovanim djelima popraćenim lijepim ilustracijama. Radi toga je Frobenn angažirao jednoga od vodećih njemačkih renesansnih slikara Hansa Holbeina Mlađega (1497. – 1543.) prema čijim su nacrtima drvorezom i

1962, 561; Meyers Großes Konversations-Lexikon, 1905, 162) u četiri odnosno pet dimenzija,[25] a posebno se ističu najveći inicijali[26] A, B, C, D, F, H, N, P i S, otisnuti u kvadratićima od 4,3 cm. Knjiga je paginirana arapskim brojkama otisnutim u gornjim vanjskim kutovima stranica, gdje su uočene dvije tiskarske pogrješke: iza str. 266. slijedi 277., umjesto 267., te iza 274. slijedi 276., umjesto 275. stranice. Oznake araka nalaze se u donjem desnome kutu ispred kustode: AA, A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z – svi u četvrtini, osim V Y i Z – u petini (1-5). Drugi list arka A pogrješno je označen kao Aa2. Na dnu posljednje stranice, ispod teksta, velikim tiskanim slovima piše: Opervm Ambrosii Primi Tomi Finis.

Sl. 9. Ambrosius, *Omnia*…, inicijal s natpisom

Tom. 2 : Pugnae : ea quae pertinent ad confutationem haereticorum ac gentium. – 1527. – 250 str.

Naslov ovoga dijela glasi: Divi Ambrosii Opervm tomvs secvndvs Pvgnas continens, hoc est, ea quae pertinent ad confutationem haereticorum ac Gentium. Ispod naslova nalazi se Frobennov tiskarski znak. Djelo je obogaćeno sa 132 inicijala[27] prikazanih kao 57 različitih crteža prezentiranih u kvadratićima različitih dimenzija. Ljepotom prikaza posebno se ističu inicijali u većim kvadratićima koji predočavaju biblijsku i mitološku tematiku te antičke filozofe s natpisom onoga koga prikazuju.[28] (sl. 9). Stranice su paginirane arapskim brojkama u gornjem desnome kutu, a oznake arka smještene su u donjem desnome kutu ispred kustode: a b c d e f g h i k l m n o p q r s t v x y z – svi u četvrtini. Pri dnu posljednje stranice, ispod teksta, velikim tiskanim slovima piše: Operum Diui Ambrosii Secundi Tomi Finis.

drugim tehnikama izrađivali grafike i ilustracije Jakov Faber i Hans Lützelburger (1495. – 1526.). Faber je za Frobenna radio punih osam godina, od 1516. do 1524., a Lützelburger je u Baselu aktivno djelovao od 1522. pa sve do svoje smrti, 1526. godine. Koliko je godina radio za Frobenna, nije nam poznato.

[25] U djelu se pojavljuje samo 17 inicijala (P, N, H, Q, S, F, O, D, C, M, I, A, B, E, V, T i L) prikazanih kao 17 različitih slikovnih rješenja. Ponekad je isto likovno rješenje rabljeno za različite inicijale, a često je riječ o autentičnim slikovnim prikazima određenoga inicijala. Tako se primjerice inicijal S pojavljuje s 8 različitih likovnih rješenja u dvjema veličinama, inicijal H sa 7 likovnih rješenja u četirima veličina… Inicijali su prikazani u kvadratićima od 1,5 do 4,3 cm.

[26] Uz slikovni prikaz unutar kvadratića obično stoji i natpis, na latinskome jeziku, o tome koga ili što likovno rješenje prikazuje. Tako primjerice imamo prikaze antičkih filozofa Sokrata, Diogena i Aristipa (Diogen pere lišće repe), pa mitološke prikaze Herkula u njegovim borbama s Kentaurom, Nemejskim lavom, Lernjeskom Hidrom, Herkula i Hipodamiju, a jedini je biblijski prikaz Balaama i anđela Gospodnjega, iz Starog zavjeta, i ponavlja se četiri puta.

[27] U tekstu se pojavljuje petnaest inicijala: A, C, D, E, G, H, I, M, N, O, P, Q, R, S i V, a prikazani su na 57 različitih slikovnih prikaza u četirima različitim dimenzijama. Neki se inicijali ponavljaju više puta s različitim prikazom u svim četirima veličinama, npr. inicijal S pojavljuje se 7 puta, svaki put s autentičnim likovnim rješenjem u drugoj veličini.

[28] Devet većih inicijala (I, R, S, Q, C, N, S, M i P) ponavljaju se 13 puta, a tiskani su u kvadratićima 3 do 4,3 cm. Od biblijskih tema prikazan je Lotov izlazak iz Sodome s kćerima i ženom, nakon čega je slijedilo Gospodinovo uništavanje grada. Mitološki prikazi oslikavaju Herkula, a od antičkih filozofa prikazani su Diogen i Aristip te Sokrat.

Tom. 3 : Orationes, epistolae et sermones ad populum habitae. – 1527. – 410 str.

Na naslovnoj strani piše: Opervm Divi Ambrosii Episcopi mediolanensis, tomus Tertius, continens orationes, epistolas & sermones ad populum habitos. Ispod naslova Frobennov je tiskarski znak. Djelo je, kao i prethodna dva, bogato ukrašeno sa 174 inicijala[29] prikazanih u 65 različitih crteža i prezentiranih u četirima dimenzijama od 1,5 do 4,3 cm. Uglavnom je riječ o istim inicijalima kao u prethodnim dvama svescima. Na vrhu 282. str. u pravokutniku je lijep figuralno-ambijentalni prikaz s natpisom VERGINVS • VERGINEA. Arapskim brojkama označene su stranice u gornjem desnome kutu, a u donjem desnome kutu, ispred kustode, oznake su arka: Aa Bb Cc D.d. Ee Ff Gg Hh Ii Kk Ll Mm Nn Oo Pp Qq Rr Ss Tt Vu Xx Yy Zz; AA BB CC DD EE FF GG HH II KK LL, svi u četvrtini, osim LL u petini (1-5). Na posljednjoj stranici ispod teksta piše: Operum Diui Ambrosii Mediolanensis Episcopi. Tertii Tomi Finis, a na posljednjemu listu *verso* tiskarev je znak bez natpisa.

Tom. 4 : Explanationes, hoc est ea quae faciunt ad intepretationem divinarum scripturarum Veteris testamenti, denique Novi. – 1527. – 1015 str., [8] listova.

Na naslovnoj strani piše: Divi Ambrosii episcopi mediolanensis opervm tomus Quartus, continens explanationes hoc est ea quae faciunt ad interpretationem diuinarum scripturarum, ueteris testamenti, denique noui. Ispod naslova Frobennov je tiskarski znak, a niže je rukom napisano: Lori(?) Capucinam oeniponti.

U djelu je prikazan 791 inicijal u kvadratićima različitih dimenzija. Njih 667[30] oSl. no je vegetabilnim, animalnim, figuralnim ili ambijentalnim prizorima, i to najčešće u kombinaciji dvaju elemenata, a nerijetko i s po tri elementa na jednome inicijalu. Preostala 124 inicijala otisnuta su antikvom u crnoj boji na bijeloj podlozi veličine zamišljenoga kvadratića 0,8 cm. Odlomci u knjizi (od 594. str.) označeni su obrnutim slovom „P“ u crnoj boji. U tekstu se mogu naći citati na grčkome jeziku, kao i tiskarske bilješke na vanjskim marginama. Osim tiskarskih bilježaka na marginama su uočene i dvije rukom pisane bilješke.[31] Stranice su označene arapskim brojkama u gornjem desnome kutu,[32] a u donjem desnome oznake su arka, ispred kustode. Pri dnu posljednje stranice teksta otisnuto je: Divi Ambrosii Mediolanensis Episcopi Tomi Quarti Finis. Basileae Apvd Ioannem Frobenivm mense avgusto anno M. D. XXVII. Na posljednjemu listu *recto* navedene su oznake arka kako slijedi: Index ternionum AA. A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z. Abcdefghiklmnopqrstux. Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Hh Ii Kk Ll Mm Nn Oo Pp Qq Rr Ss Tt Vv Xx Yy Zz. AA BB CC DD EE FF GG HH II KK LL. Omnes terniones, exceptis V Y Z LL quaternionibus. Omnes sunt terniones, praeter Bbb duerniones & Ll p quaternionem. A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z. Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Hh Ii Kk Ll Mm

[29] Svezak je ukrašen sa 17 inicijala prikazanih sa 65 različitih likovnih rješenja. U tekstu se nalaze samo tri velika inicijala (E, S i A) biblijske i mitološke tematike. Važno je istaknuti da se inicijal A javlja u 12 različitih slikovnih rješenja u 5 veličina (1,5 cm, 2 cm, 2,7 cm, 3 i 4,3 cm). U tekstu se javljaju sljedeći inicijali: A, B, C, D, E, F, H, I, L, M, N, P, Q, R, S, T i V.

[30] Dvadeset dva inicijala (A, B, C, D, E, F, G, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, V, X i Z) predočena su s 133 različita slikovna prikaza u 5 dimenzija: 1,5 cm, 2 cm, 2,7 cm, 3 cm i 4,3 cm. Ljepotom se, i u ovom svesku, ističu najveći inicijali s prikazima antičkih filozofa (Heraklit – Demokrit: Demokrit se smije, a Heraklit plače; Aleksandar – Diogen, anegdota i Diogen – Aristip, anegdota) te mitološkim (Herkul) i jednim prikazom iz rimske povijesti (Koriolana pohodi majka Veturija s djecom i ženom njegovom). Neki se inicijali ponavljaju češće od drugih, primjerice inicijali E i S pojavljuju se u četirima veličinama s po deset različitih slikovnih prikaza koji su ponovljeni više puta.

[31] Na vanjskoj margini na 743. str. rukom je zabilježeno: Amphora Aqua, a na 960. napisano je i podcrtano Humilitas.

[32] Istrgnut je posljednji list arka A te nedostaju str. 13. – 14.

Nn Oo Pp Qq Rr Ss Tt Vv Xx Yy Zz. Aaa Bbb Ccc Ddd Eee Fff Ggg Hhh Iii Kkk Lll Mmm Nnn Ooo Ppp Qqq Rrr Sss Ttt Www Xxx Yyy Zzz. A b c d e f g h i k l m n o p q. Omnes sunt terniones, praeter Bbb duerniones & Ll p quaternionem. Na posljednjemu listu *verso* otisnut je Frobennov tiskarski znak.

UDK 236

CARTHUSIANUS, Dionyssius

Liber de quatuor hominis novissimis / Dionysii Carthusianii. – Coloniae : Opera & impensa Melchioris Novesiani, 1535. – 5, [3], 224 lista : ilustr. ; 15 cm

Naslovna stranica knjige bogato je ilustrirana simetričnom kompozicijom novozavjetne ikonografije s prikazom Poklonstva kraljeva i pastira u donjemu dijelu (sl. 10). U središnjemu dijelu kompozicije otisnut je naslov: D. Dionysii Carthusiani Liber utilissimus de q(ua)tuor hominis nouissimis. Nempe I. Morte. II. Iudicio. III. Inferni poenis. IIII. Gaudiis coeli. Eiusdem item. Colloquium de particulari iudicio animarum. Modus optimus subueniendi, tu(m) in extremis vitae, tum in purgatorio animabus. Nu(n)c primu(m) excusa. Na dnu naslovne stranice otisnut je nakladnik, mjesto i godina izdanja: Coloniae, Opera & impensa Melchioris Nouesiani. Anno domini M. D. XXXV. Mense Ianuario.

Knjiga je opremljena dvjema vrstama inicijala,[33] stiliziranim figuralnim inicijalima u trima veličinama i velikim tiskanim slovima, uglavnom istih dimenzija te jednom simetričnom antropo-zoomorfnom kompozicijom. Stilizirani inicijali prikazani su u kvadratićima od 1,5 do 3,5 cm, a velika tiskana slova otisnuta su

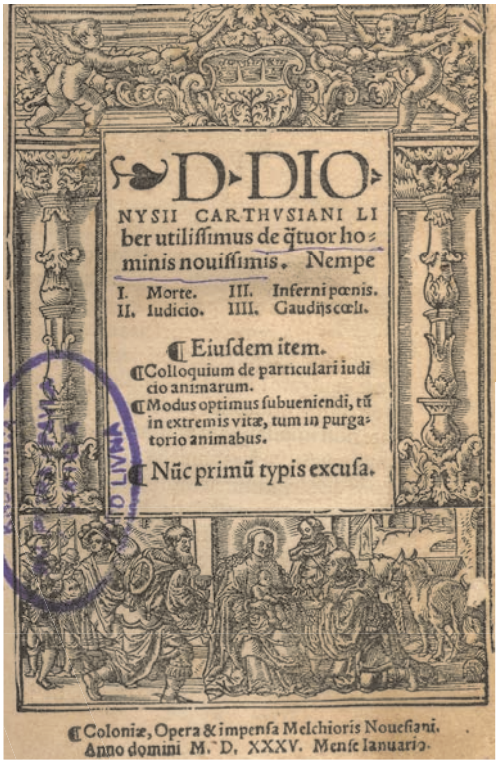

Sl. 10. Carthusianus, D., *Liber*..., 1535., naslovna stranica

antikvom u zamišljenim pravokutnicima 0,6 x 1,1 cm. Tiskana je na latinskome jeziku u jednome stupcu s po 33 retka i tiskarskim bilješkama na vanjskim marginama pa je vanjska margina nešto šira (1,6 cm) od unutarnje (1,1 cm), a isto tako i donja (1,8 cm) od gornje (0,5 cm). Na margini drugoga lista *recto* rukopisnom latinicom XIX. stoljeća zapisano je: P.(ater) Philip Rimac Bibliotheca Livnensi. To je ujedno i jedina rukopisna bilješka u knjizi. U donjem desnome kutu svakoga lista nalazi se kustoda, a poglavlja u knjizi obilježena su obrnutim slovom „D“ u crnoj boji. Prvih pet listova obilježeno je arapskim brojkama otisnutim ispred kustoda u donjem desnome kutu, potom slijede tri nepaginirana lista, a ostatak dijela ima također arapsku paginaciju u gornjem des-

[33] U djelu ima 205 inicijala, od toga 8 je stiliziranih figuralnih: S, G, I, O, L, H. Inicijal I ponovljen je dva puta, a G se javlja u dvama različitim prikazima. Preostalih 197 inicijala prikazanih renesansnom antikvom ponavljaju se i više desetaka puta, primjerice manje O pojavljuje se prvi put u dodatku, ponovljeno je čak 36 puta, a navedeni su slijedom pojavljivanja u knjizi: S, D, O, N, Q, C, A, E, V, F, H, T, R, I, M, P, L, B, K, G.

Sl. 11. Hanapus, N., *Virtutum*..., 1537., naslovna stranica

nome kutu kojoj prethodi kratica fol.[34] U donjem desnome kutu oznake su arka: A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z, a b c d e, svi u petini. Knjiga je tvrdo uvezana i obložena svinjskom kožom, a na hrptu je rukom napisano: D. Dionisii Cartusian. Od fol. 20 do fol. 42 crvotočinom je oštećena gornja margina.

U knjizi inventara djelo je zabilježeno pod br. 1958, sig. S IX-220.
Djelo je tiskano u m8º.

UDK 242
HANAPUS, Nicolaus

Virtutum vitiorumque exempla ex universo utriusque legis promptuario decerpta / Nicolaus Hanapus. – Venetiis : Ioannes Patavinus & Venturio Roffinellis, 1537. – [5] str., 319 listova : ilustr. ; 11 cm

Naslov je otisnut u obliku obrnute, nedovršene piramide i doslovno se prenosi: Virtvtvm vitiorvmq ve exempla,ex vniuerso vtriusq(ue) legis promtuario decerpta per Reueren(dum) Dominum D. Nicolaum Hanapum Almi ordinis Praedicatoru(m), Patriarcha(m) olim Hierosolymitanu(m), nunc tertio post alias im pressiones, duob(us) antiq(ui)ssimis exe(m)plaribus reformata, Quibus et & Authoris p(ro)haemiu(m), & Alphabeticus materieru(m) ordo accesserunt. Ispod naslova je slikovni prikaz novozavjetne simbolike – Isus sjedi na Jakovljevu zdencu s ispruženom rukom prema Samarijanki i traži od nje vode (sl. 11). Oko ilustracije piše: Qui biberit ex hac aqua, non sitiet in aeternum, a ispod slike: Sub signo Putei. MDXXXVII. Na prvome, praznome listu *verso* rukom je napisano: Ex libris Nicolai Franić.

Uvez je tvrdi, korice su obložene svinjskom kožom, a na hrptu su vidljivi tragovi crvotočine. Djelo je tiskano latinskim jezikom u jednome stupcu s po 28 redova na stranici i

[34] Određen broj listova pogrješno je paginiran, a kratica fol. mjestimice je tiskana i kao fo.

tiskarskim bilješkama na vanjskim marginama. Na donjoj margini mogu se naći rukopisne bilješke pisane na latinskome jeziku istom rukom.[35] Margine nisu ujednačene, variraju od lista do lista.[36] Kustode se nalaze na kraju svakoga arka. U knjizi je prikazano 128 inicijala, a tiskani su uglavnom velikim tiskanim slovima.[37] Osim arapske numeričke oznake[38] listova u gornjem desnome kutu knjiga ima i slovčanu brojčanu oznaku arka u donjem desnome kutu: A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z, &, AA BB CC DD EE FF GG HH II KK LL MM NN OO PP QQ, svi u četvrtini osim A – u šestini(i-vi). Pri dnu posljednjega lista *verso* piše: Venetiis per Ioannem Patauinum &Venturinem Roffinellis. M.D.XXXVII.

U knjizi inventara djelo je zabilježeno pod br. 2298, sig. S X-149.
Djelo je tiskano u 16º.

UDK 276 Augustin
AUGUSTINUS, Aurelius
[*Meditationum. Soliloquia. Manuale de Verbo Dei*] / Aurelius Augustinus. – Venetiis : Apud Ioannem Patavinum, 1542. – 2 - 160 list. : ilustr. ; 10 cm

Knjizi nedostaju naslovna stranica i prvi list, pa samim time i naslov. Podijeljena je u tri tematske cjeline, svaka cjelina ima vlastiti naslov, a paginacija je jedinstvena za sva tri djela. Naslovi su preuzeti s početnih stranica tematskih cjelina, a predočeni doslovno glase: I. Divi Avrelii Avgvstini Hipponensis Episcopi Meditationum. Liber Vnus. II. Divi Avrelii Avgvstini Hipponensis Episcopi Soliloqvia. III. Divi Avgvstini Episcopi Hipponensis, Manuale de verbo Dei, quo sopita coelestis desiderii memoria renouetur. Praefatio.

Uvezana je zajedno s Gersonovom *Libellus de imitatione Christi*, S X-181, tvrdim uvezom s koricama obloženim svinjskom kožom i hrptom oblijepljenim dezeniranim papirom. Korice i uvez uništene su crvotočinom, a hrbat je dobrim dijelom poderan. Pri vrhu hrpta vidi se naljepnica na kojoj je rukom napisano: Augustini. Soliloq. Tiskano je latinskim jezikom u jednome stupcu s 27 redaka na listu i marginama različitih dimenzija.[39] Kustoda se nalazi na svršetku svakoga arka. Svaka od navedenih knjiga ukrašena je po jednim zoomorfnim, odnosno antropomorfnim inicijalom.[40] Osim navedena 3 inicijala u knjizi se nalazi još 109 inicijala tiskanih antikvom,[41] manjih dimenzija od prethodna 3. Listovi su paginirani arapskim brojkama,[42] i to u gornjem desnome kutu, a u donjem desnome kutu oznake su arka: A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V (svi u četvrtini i-iiii). Na posljednjemu listu *recto*, u kolofonu, piše: Venetiis per Ioannem Patauinum. Anno Domini. M D XXXXII.

U knjizi inventara djelo je zabilježeno pod br. 2330, sig. S X-180.
Djelo je tiskano u 16º.

[35] Bilješke su pisane istom rukom i tintom, uglavnom u dva do tri reda na sljedećim listovima: 87 *verso*, 110 *recto* i *verso*, 111 *recto*, 120 *recto* i *verso*, 124 *recto* i *verso*, 125 *recto*, 168 *verso*, 171 *recto* i *verso*, 172 *recto*, 184 *verso*, 185 *verso*, 210 *verso*, 228 *recto* i *verso*, 229 *verso*, 237 *recto* i *verso*, 243 *verso*, 258 *verso*, 259 *recto*.

[36] Vanjska margina ima 2 cm, unutarnja varira od 0,6 do 0,8 cm, donja 1,5 cm, a gornja varira od 0,2 do 0,5 cm.

[37] Prvi inicijal tiskan je malim kurzivnim znakom ***c*** u zamišljenome kvadratiću 1,5 cm, a svi ostali otisnuti su u manjim zamišljenim kvadratićima 0,6 cm, i to velikim slovima. U tekstu je prikazano 20 različitih inicijala koji se ponavljaju više puta, npr. inicijal C ponavlja se 21 put. Inicijali su poredani redom pojavljivanja u knjizi: c, A, P, C, S, M, G, T, I, H, F, D, O, L V, E, R, N, Q, B.

[38] Unutar arapske numeričke paginacije uočene su mnogobrojne tiskarske pogrješke, odnosno neke su brojke ispuštene, a druge se ponavljaju po dva puta.

[39] Širina vanjskih margina jest 1,9 cm, unutarnjih 0,7 cm, donjih 1,1 cm, a gornjih samo 0,5 cm.

[40] Riječ je o trima inicijalima – D, C i Q – prikazanima u kvadratićima oko 2,5 cm.

[41] U tekstu se javlja 19 inicijala: E, C, D, I, A, Q, S,T, O, H, G, F, M, B, V, R, N, P, i obrnuto Q u značenju slovnoga znaka D. Od navedenih jednom se javljaju inicijali B, N, P i obrnuto Q, a ostali se ponavljaju po dva i više puta. Inicijali su tiskani u imaginarnim pravokutnicima dimenzija 1 x 0,7 cm.

[42] Uočene su tiskarske pogrješke u paginaciji, primjerice brojka 91 ponovljena je tri puta, samim tim je dva puta pogrješno otisnuta. Jednom je otisnuta umjesto 84. lista, a i potom 93. List 125. otisnut je brojkom 129, a 134. označen je brojkom 138.

UDK 242
GERSON, Joannes
Libellus de imitatione Christi / qui dicitur Joannis Gerson. – Venetiis : Per Venturinum Roffinellum, 1542. – 143 list. : ilustr. ; 10 cm

Djelo je *adligat* (?) uz gore navedeno Augustinovo djelo *Meditationum*… signirano S X-180. Uvezano je u tvrdi karton s koricama presvučenim svinjskom kožom i hrptom oblijepljenim dezeniranim papirom. Obje su korice vrlo oštećene crvotočinom, a hrbat je dobrim dijelom potrgan. Pri vrhu naslovne stranice otisnut je naslov, Libellvs De imitatione Christi qvi dicitvr Ioannis Gerson, ispod kojega je okomito položen pravokutnik s ilustracijom Kristova raspeća – središnje mjesto ilustracije zauzima Krist na križu, križ je postavljen na glavu (?), s lijeve i desne strane križa nalazi se po jedna žena, a u pozadini se ocrtavaju jeruzalemske zidine (sl. 12). Knjiga je tiskana u jednome stupcu s po 26 redaka na listu. Opremljena je četirima stiliziranim vegetabilno-zoomorfnim inicijalima i s još 112 inicijala otisnutih antikvom.[43] Listovi su paginirani arapskim brojkama u gornjem desnome kutu, a u donjem desnome kutu oznake su arka A B C D E F G H I K L M N O P Q R S (svi u četvrtini i-iiii). Kustoda je otisnuta na zadnjemu listu svakoga arka, a na početku novoga arka, ispred oznake, otisnuto je autorovo prezime (Gerson). Na posljednjemu listu *verso*, u kolofonu, otisnuto je: Quamuis iste libellus dicatur Ioannis

Sl. 12. Gerson, J., *Libellus*..., 1542., naslovna stranica

Gerson : author t(ame)n ipsius fuit Thomas de kempis Canonicus Regularis. Venetiis per Vanturinum Roffinellum anno ab incarnatione M D XLII.

U knjizi inventara djelo je zabilježeno pod br. 2331, sig. S X-181.
Djelo je tiskano u 16º.

UDK 276 Euzebije
EUSEBIUS, Pamphilius
Euaggelikes progaraskeues : bib. pentekaideka = Evangelicae praeparationes : Lib. XV ; Euaggelikes apodeikseos : biblia deka = Euangelicae demonstrationis : Lib. X. / Eusebius Pamphilius. – Lutetiae : Ex officina Rob. Stephani, 1544-1545. – 499, 319, [2] str. : ilustr. ; 34 cm

Knjiga je dobro očuvana, uvezana u tvrdi karton obložen kožom. Prednja i stražnja korica ukrašene su pravokutnim bordurama. U središnjemu dijelu nutarnjega pravokutnika zlatotiskom je otisnuta kružnica s vegetabilnom kompozicijom, a na kutovima stilizirani ljiljani. Na

[43] Likovno opremljeni inicijali Q, R, A i V prikazani su u kvadratićima dimenzija 1,5 cm, a preostalih 18 manjih su dimenzija i prikazani su zamišljenim kvadratićima 0,7 cm. To su inicijali O, F, N, V, Q, C, M, B, A, P, I, S, E, D, G, H, L i f. Jedanput se javljaju inicijali G i H, a ostali se ponavljaju dva i više puta. Inicijal F ponovljen je 32 puta.

kutovima su vidljiva blaga oštećenja. Pri dnu unutarnje strane prednje korice te sve od 13. stranice knjige vidljivi su tragovi crvotočine. Iz naslova je vidljivo da su dvije knjige uvezane zajedno.

Naslov i impresum napisani su na grčkome i latinskome jeziku: ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΠΡΟΓΑΡΑΣΚΕΥΗΣ. ΒΙΒ. ΠΕΝΤΕΚΑΙΔΕΚΑ. Eusebii Pamphili Euangelicae praeparationis. Lib. XV. Ex Bibliotheca Regia (sl. 13). ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΓΑΜΦΙΛΟΥ[44] ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΑΠΟΔΕΙΞΕΩΣ. ΒΙΒΛΙΑ ΔΕΚΑ. Eusebii Pamphili Euangelicae demonstrationis. Lib. X. Ex Bibliotheca Regia. Na drugoj stranici ispod grčkoga (Euzebijeva) teksta otisnuta su dva pečata: ovalni (crnom tintom: A M.N.Muzeum Konyvtarabol) i pravokutni (plavom tintom: MASODLAT A M.N. Muzeumi…) što upućuje na raniju pripadnost navedenomu muzeju. Na naslovnim stranicama obaju svezaka, ispod naslova, prikazan je tipografski znak koji predstavlja vegetabilno-zoomorfna spirala: oko uspravno postavljenoga štapa (nalik koplju?) izmjenice su spiralno omotane vitica s lišćem i zmajolika zmija. Prve stranice knjige ilustrirane su pravokutnim vegetabilno-antropomorfnim i vegetabilno-zoomorfnim kompozicijama, a posljednji list druge knjige, *verso*, ilustriran je figuralnim prikazom s natpisom u crtežu: lik starijega bosonogoga, bradatog muškarca ogrnutoga u antičku togu, stoji u podnožju drveta kažiprsta usmjerenoga prema natpisu unutar vrpce ovijene oko grana drveta: ALTUM SAPERE NOLI. Drvo istaknuta korijena obraslo je lišćem. Dio grančica skupa s lišćem otpada na tlo, dok je dio zacijeljen zavojima omatanim oko grana (sl. 14).

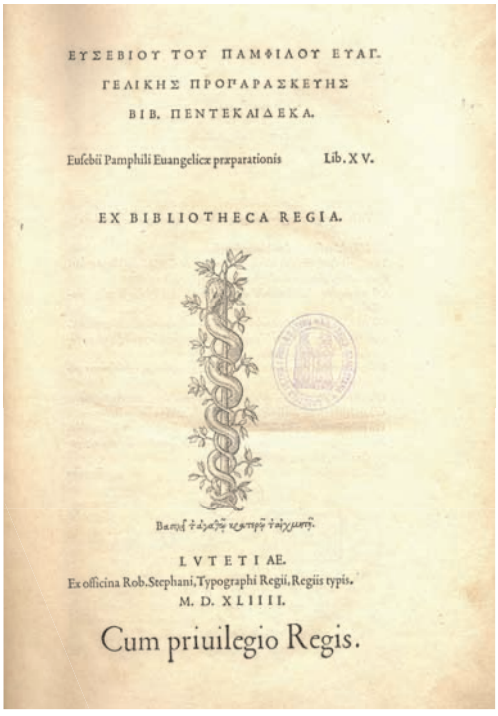
ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ ΕΥΑΓ.
ΓΕΛΙΚΗΣ ΠΡΟΓΑΡΑΣΚΕΥΗΣ
ΒΙΒ. ΠΕΝΤΕΚΑΙΔΕΚΑ.
Eusebii Pamphili Euangelicæ præparationis Lib. XV.
EX BIBLIOTHECA REGIA.
LVTETIAE.
Ex officina Rob. Stephani, Typographi Regii, Regiis typis.
M. D. XLIIII.
Cum priuilegio Regis.

Sl. 13. Eusebius, P., *Evangelicae...*, 1527., naslovna stranica (knj. XV.)

Sl. 14. Eusebius, P., *Evangelicae...*, 1544. – 1545., Altum sapere noli

Djela su tiskana kurzivom na grčkome jeziku i pismu u jednome stupcu s 41 retkom na stranici. Margine su različitih dimenzija, oscili-

[44] Vjerojatno je riječ o tiskarskoj pogrješci pa bi trebalo stajati: ΠΑΜΦΙΛΟΥ.

raju od 2,5 do 6,5 cm,[45] a kustode se nalaze samo na lijevim stranicama, i to u donjem desnome kutu. Knjiga je opremljena s 24 lijepa stilizirana, antropomorfna, zoomorfna i vegetabilna inicijala[46] grčkoga alfabeta dimenzija 4,5 x 5,3 cm. Obje knjige imaju vlastitu paginaciju označenu arapskim brojkama u gornjem desnome kutu, a oznake arka nalaze se u donjem desnome kutu (knj. prva): a. b. c. d. e. f. g. h. i. Iz. l. m. n. o. p. q. r. s. t. v. x. y. z. aa. bb. cc. dd. ee. ff. gg. hh. ii. IzIz. ll. mm. nn. oo. pp. qq. rr. ss. tt. svi u četvrtini osim tt u trećini (i-iii) te (knj. druga): Aa. Bb. Cc. D.d. Ee. Ff. Gg. Hh. Ii. Klz. Ll. Mm. Nn. Oo. Pp. Qq. Rr. Ss. Tt. Vv. Xx. Yy. Zz., AAa. BBb. CCc. DDd, svi u četvrtini osim DDd koji je u trećini (i-iii). Na posljednjemu listu druge knjige *recto* napisano je: Excvdebat Robertvs Stephanvs Typographvs Regivs Lvtetiae Parisiorvm, An. M.D.XLVI, cal. April.

U knjizi inventara djelo je zabilježeno pod br. 45, sig. S I-19.
Djelo je tiskano u 4º.

UDK 2
CANTUARIENSIS, Anselmus
Omnia [opuscula] / Anselmus Cantuariensis. – Venetiis : Ad signum Spei, 1549. – [16] str., 231, 159 listova : ilustr. ; 21 cm

Knjiga je uvezana samo kožom i dobro je očuvana. Na koricama su vidljivi tragovi kožnih vezica, a hrbat je obložen nešto debljom kožom i na njemu su zapaženi tragovi crvotočine. Sa svake strane naslova (OMNIA) vodoravno je položen po jedan stiliziran bršljanov listić, a jedan je okomito položen ispod naslova. Naslov je otisnut antikvom, ispod njega

OMNIA
D. ANSELMI CANTVARIEN
SIS ARCHIEPISCOPI THEO
LOGORVM OMNIVM SVI
TEMPORIS FACILE PRIN
cipis opuscula: Cum luculen-
tissimis eiusdem in ali-
quot euangelia
enarratio-
nibus,
Antonij Democharis Ressonaei in-
dustria nunc primum
restituta,
Catalogum omnium pagina quinta demonstrat.
Venetijs ad signum Spei.
1549

Sl. 15. Cantuariensis, A. *Omnia…*, 1549., naslovna stranica s tipografskim znakom tiskare Ad signum Spei – znak Nade

slijede podatci o autoru u obliku obrnute piramide: D. Anselmi Cantvariensis archiepiscopi theologorvm omnivm svi temporis facile principis opuscula[47]: Cum luculentissimis eiusdem in aliquot euangelia enarrationibus, Antonij Democharis Ressonaei industria nunc primum restituta. Ispod naslova otisnuta je zvjezdica pa slijedi: Catalogum omnium pagina quinta demonstrat. Na dnu naslovne stranice, iznad impresuma, tipografski je znak Nade sa sljedećim natpisom: Beatus vir, cuiusest Dominus spes eius: et non respexit in vanitates, et insanias falsas (sl. 15). Na nutarnjoj strani prednje korice rukom je napisano: M. 3 = 4. Hrpteni naslov također je napisan rukom i glasi: D Anselmi Op(er)a om.

Knjiga je tiskana na latinskome jeziku u dvama stupcima s po 48 redaka u svakome

[45] Vanjske 5,5, unutarnje 3,5, gornje 2,5, a donje 6,5 cm.
[46] To su: T, I, E, K, O, Σ, Θ, A i M. Inicijal T ponavlja se 11 puta, E 4, O 3, a ostali inicijali javljaju se samo jedanput.
[47] Drugi dio knjige ima vlastitu paginaciju i sadrži tri djela čiji se naslovi iz objektivnih razloga doslovno prenose: Anselmi Lavdvnensis In Cantica Canticorvm enarrtiones. Divi Anselmi In Matthearvm praefatio. Anselmi Lavdvensis In Apocalypsin enarrationes.

stupcu. Naslovi poglavlja tiskani su u kurzivu sitnijim fontom kao i tiskarske bilješke otisnute na vanjskim i unutarnjim marginama. U prvome dijelu knjige uočene su tri rukom pisane bilješke.[48] Djela su opremljena s 36 lijepa figuralno-vegetabilna i/ili animalno-vegetabilna inicijala[49] (biblijske tematike) u kvadratićima veličine 2 cm te 20 inicijala otisnutih antikvom[50] u crnoj boji nešto manjih dimenzija od prethodnih. Listovi su paginirani arapskim brojkama u gornjem desnome kutu, a arci su označeni u donjemu desnome (prvi dio): *1-4, A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z Aa Bb, Cc D.d. Ee Ff – svi u četvrtini te (drugi dio): A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V, također svi u četvrtini.

U knjizi inventara djelo je zabilježeno pod br. 539, sig. S VI-73.
Djelo je tiskano u 8º.

UDK 22(03)
HIBERNICUS, Thoma
Flores omnium fere doctorum, qui super Sacris Literis conscripserunt… / a Thoma Hibernico miro ordine collecti. – Venetiis : Ad signum Spei, 1550. – [8], 542 lista : ilustr. ; 12 cm

Korice su drvene presvučene kožom na koju su utisnuta dva pravokutna okvira unutar kojih je položen Andrijin križ (*crux decussata*). Za prednju koricu pričvršćene su dvije kožne trakice koje završavaju mjedenim kopčama. Pri

Sl. 16. Hibernicus, T., *Flores*..., 1550., naslovna stranica

vrhu i dnu hrpta vide se tragovi ranijih naljepnica i tragovi crvotočine, inače knjiga je dobro očuvana.

Na prvome listu *recto* utisnuta su, jedan ispod drugoga, dva pečata. Prijašnji pečat Knjižnice na Gorici i pečatnjak nekoga biskupa (?) koji je otisnut i na naslovnoj strani desno uz naslov. Knjižnični pečat utisnut je plavom tintom, a biskupski crnom. Na vrhu naslovne stranice otisnuto je: Flores omnivm fere doctorvm, qvi svper Sacris Literis conscripserunt et quorundam aliorum doctissimorum, a Thoma Hibernico miro ordine collecti. Nomina vero avtorvm ex quibus haec omnia excerpta sunt, sequens pagella indicat. Ispod naslova u uokvirenome pravokutniku nalazi se tipografski znak Nade s čije desne i lijeve strane stoji natpis: Beatus vir, cuius est dominus spes eius, et no(n) respexit in uanitates, et insanias falsas. Pri dnu stranice nalazi se impresum: Venetiis Ad Signvm Spei M D L, a nešto niže bilješka, doduše, izblijedjela i djelomice nečitka: Ex Libris…. (sl. 16).

Knjiga je tiskana latinskim jezikom u jednome stupcu s 29 do 30 redaka na stranici. Tiskarske bilješke uz tekst tiskane su kurzivom na vanjskim marginama. Prilikom uvezivanja margine su previše obrezane[51] pa na gornjim mjestimice nedostaju paginacije i nadnaslovi (listovi 65. – 67., 69.), a na vanjskim dio ruko-

[48] Na fol. 145 *recto* ispod lijevoga stupca čitko je, sa zvjezdicom ispred, napisano: *figuraliter legendam puto. Sljedeća je bilješka nečitka, a nalazi se na nutarnjoj margini fol. 156 *recto*. Treća bilješka načinjena je uz desni stupac na vanjskoj margini. Sastoji se od par dvoznamenkastih arapskih brojeva na fol. 198 *recto*, a upućuje na pogrješno otisnutu brojku u tekstu.

[49] U djelima je prikazano 18 različiti inicijala: I, Q, S, D, O, R, T, C, A, N, V, H, B, M i L.

[50] Od inicijala tiskanih antikvom rabljeni su M, Q, i, p, O, E, I, N, C, T, V, A, S, D i P u dimenzijama od 0,6 do 1 cm. Kako se može vidjeti iz navedenoga, dva inicijala napisana su majuskulom.

[51] Margine su neujednačene i variraju do lista od lista. Vanjska je široka oko 2 cm, unutarnja 0,5 cm, donja 1,4 cm, a gornja je obrezana uz sami tekst.

pisnih i tiskarskih bilježaka. Osim ilustracije na naslovnoj stranici u knjizi se nalaze dva lijepo ukrašena inicijala[52] prikazana u kvadratićima od 2 cm te 265 inicijala otisnutih na bijeloj podlozi znatno manjih dimenzija.[53] Prvi inicijal, tzv. tetramorf simbolizira četvoricu evanđelista, nastao na temelju viđenja proroka Ezekijela, Izaije i Apokalipse, gdje je Matej predstavljen kao krilati čovjek, Marko kao krilati lav, Luka kao krilati vol i Ivan kao orao (Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, 1979, 564). Arapskim brojkama paginirani su listovi u gornjem desnome kutu, a u donjem desnome kutu oznake su arka: a, A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z, Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Hh Ii Kk Ll Mm Nn Oo Pp Qq Rr Ss Tt Vu Xx Yy Zz, Aaa Bbb Ccc Ddd Eee Fff Ggg Hhh Iii Kkk Lll Mmm Nnn Ooo Ppp Qqq Rrr Sss Ttt Vuu Xxx Yyy – svi u četvrtini. Uočene su tiskarske pogrješke u oznakama araka: M iza kojega slijedi 2m, 3m umjesto M2, M3, potom Dd3 iza kojega slijedi A4 umjesto Dd4, te u arku Mm iza Mm2 slijedi mM3 i mM4 umjesto Mm3 i Mm4.

U knjizi inventara djelo je zabilježeno pod br. 2190, sig. S X-42.
Djelo je tiskano u 16º.

Literatura

Anić, Goldstein 1999
V. Anić, I. Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 1999

Badalić 1952
J. Badalić, *Inkunabule: u Narodnoj Republici Hrvatskoj*, Zagreb 1952

Brockhaus Encyklopädie 1967
Brockhaus Encyklopädie: in zwanzig Bände, 17. Aufl., 2 Bd., Wiesbaden 1967

Budiša 1984
D. Budiša, *Počeci tiskarstva u evropskih naroda*, Zagreb 1984

Enciklopedija likovnih umjetnosti 1962
Enciklopedija likovnih umjetnosti, sv. 2, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1962

Enciklopedija leksikografskog zavoda 1967
Enciklopedija leksikografskog zavoda, 2, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1967

Frkin, Holzleitner 2008
V. Frkin, M. Holzleitner, *Bibliografija knjiga hrvatskih autora u knjižnicama Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda 1495. – 1850*, Zagreb 2008

Hrvatska enciklopedija 1999
Hrvatska enciklopedija, sv. 1, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1999

Hrvatska enciklopedija 2002
Hrvatska enciklopedija, sv. 4, Leksikografski zavod Miroslav Krleža Zagreb 2002

Hrvatska enciklopedija 2005
Hrvatska enciklopedija, sv. 7, Leksikografski zavod Miroslav Krleža Zagreb 2005

Gavran 1969
I. Gavran, *Veliki likovi povijesti umjetnosti*, Sarajevo 1969

Knezović 2002
P. Knezović, *Stare i rijetke hrvatske knjige samostana u Zaostrogu*, Split – Zaostrog 2002

[52] Riječ je o antropo-zoomorfnom inicijalu Q i ambijentalnom prikazu inicijala B.
[53] Velikim tiskanim slovima, antikvom, tiskano je 19 inicijala: A, B, C, D, E, F, G, H, I, L, M, N, O, P, Q, R, S, T i V. Svi inicijali ponavljaju se više puta, a najčešće ponovljeni inicijal Q pojavljuje se 37 puta.

Kožičić 2009
Š. Kožičić, *Od bitja redovničkoga knjižice* (priredila Anica Nazor), Rijeka, 2009

Leksikon ikonografije 1985
Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb 1985

Meyers Großes Konversation-Lexikon 1905
Meyers Großes Konversation-Lexikon, 6. Aufl., 7, Leipzig – Wien 1905

Pavić, Tenšek 1993
J. Pavić, T. Z. Tenšek, *Patrologija*, Zagreb 1993

Popović 1965
Lj. Popović, *Popis inkunabula koje se nalaze u Bosni i Hercegovini*, Bibliotekarstvo 11, br. 4, Sarajevo 1965, 17-41

Rječnik hrvatskoga jezika 2000
Rječnik hrvatskoga jezika, Leksikografski zavod Miroslav Krleža – Školska knjiga, Zagreb 2000

Stipčević 1985
A. Stipčević, *Povijest knjige*, Zagreb 1985

J. Stipišić 1991
J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1991

Žepić 1967
M. Žepić, *Latinsko-hrvatskosrpski rječnik*, Zagreb 1967

Internetski izvori

http:// www.en.wikipedia.org/wiki/Jacob Faber (konzultirano veljača 2013.)

http://www.en.wikipedia.org/wiki/Johann Froben (konzultirano veljača 2013.)

http://www.en.wikipedia.org/wiki/Lützelburg (konzultirano veljača 2013.)

From the holdings of the old library of the Franciscan Museum of SS Peter and Paul at Gorica in Livno, I: 1502-1550.

Key words: old and rare books, 16th century, theology, philosophy, patrology, history, Roman literature, Franciscan Monastery at Gorica, Livno

The book holdings of the Franciscan Museum at Gorica have been assembled and safeguarded for more than 150 years, and now amount to over 33,300 books. The holdings are subdivided into sections for early and contemporary works with a reading-room, and a periodicals section, and are classified according to the latest library standards using an early version of the Crolist program, and catalogued. Users thus have access to alphabetical and subject catalogues.

This paper deals with part of the early works section of the library, which consists of more than 2,400 books printed from the late 15th century to 1850, along with one incunabulum, which will be dealt with at a later date. The paper provides a chronology and description of fifteen works, two of which are Lactantius' *Divinae institutione.* Both were printed in Venice, one in 1502 and the other in 1515, the latter in italics by the famous Venetian printer Aldo Manuzio. These are followed by one work each by the Roman poet P. P. Statius, *Statii Sylvae*, printed in Venice in 1508; Q. S. F. Tertullian (the most famous and original Christian Latin writer before Augustine), *Apologeticus adversus gentes*, printed by Aldo Manuzio in Venice in 1515; Agathyus, *De Bello Gotthorum*, printed in Rome in 1516; M. A. C. Sabellicus, *Rapsodiae historiarum Enneadarum*, printed by Iodocus Badius Ascensius in Paris in 1516-1517; Pelbartus de Temeswar, *Pomerium sermonum*, printed by F. Regnault in Rouen in present-day France in 1521; Ambrosius, *Omnia opera*, printed by the famous Swiss printer Johann Frobenn in Bâle in 1527; D. Carthusianus, *Liber utillissimus de quatuor hominis novissimis*, printed in Cologne in 1535; N. Hanapus, *Virtutum vitiorumque*, printed in Venice in 1537; A. Augustinus, *Meditationum. Soliloquia*, also printed in Venice, in 1542; J. Gerson, *Libelus de imitatione Christi*, Venice, 1542; P. Eusebius, *Euaggelikes progaraskeues*, printed in Greek in Paris (Lutetiae) in 1544-45; A. Cantuariensis, *Omnia opuscula*, printed in Venice in 1549, and a work by T. Hibernicus, *Flores omnium fere doctorum*, printed in Venice in 1550.

All these works were composed by foreign authors writing in Latin or Greek, and were printed in Italy, Germany, Switzerland and France, where the European printing centres of the day were located. As noted in the subtitle, however, this covers only part of the holdings of the Gorica Franciscan Monastery library holdings, printed between 1502 and 1550.

It is not hard to imagine how all these books came to be in a small town in south-western Bosnia. At that time the Province of Bosnia Argentina did not have its own educational institution, and was obliged to send its seminarians to establishments elsewhere in Europe. On completing their education, the diligent Franciscans brought back with them major works by early Church writers, Christian teachers, the Church Fathers, patrologists, historians and the philosophers of Antiquity, along with medical manuals, lexicons, dictionaries and grammars of foreign languages.

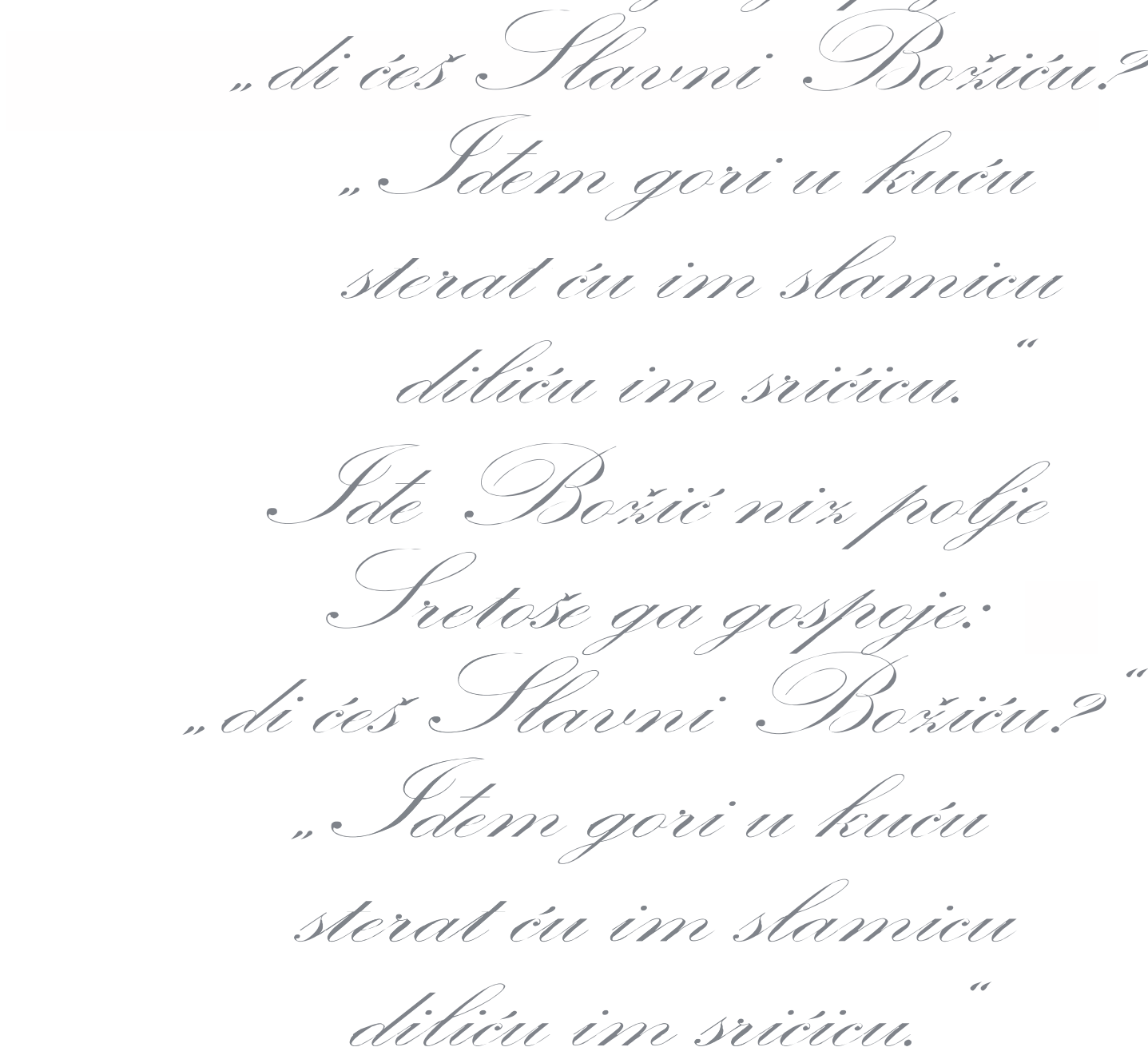

Jela Vrdoljak

Božićni običaji Hrvata katolika u livanjskome kraju

BOŽIĆNI OBIČAJI HRVATA KATOLIKA U LIVANJSKOME KRAJU

Jela Vrdoljak
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
80101 Livno
jelavrdoljak@fmgg-livno.com

UDK: 398.332.41(497.6 Livno)
Stručni rad
Primljeno: 18. 7. 2007.
Prihvaćeno: 26. 3. 2013.

Istraživanje božićnih običaja livanjskoga kraja obavljeno je u razdoblju od 2000. do 2002. godine u selima Ličtani, Ćosanlije, Lipa, Srđević, Podhum, Golinjevo, Zagoričani, Žabljak, Komorani, Priluka, Prisap i Ljubunčić. Za prikupljanje podataka u većini slučajeva rabljena je metoda izravnoga intervjuiranja i u nešto manjoj mjeri neizravno, preko treće osobe. Uz terenska istraživanja rabljena je i dostupna literatura koja se odnosi na ovaj kraj i njemu susjedne krajeve. Najstariji podatci o božićnim običajima livanjskoga kraja zabilježeni su u tekstu o. Tome Markovića „Božićni običaji Hrvata u Bosni i Hercegovini", koji je rabljen za usporedbu s današnjim rezultatima terenskih istraživanja. Vremenom su se običaji izmijenili: neki su zaboravljeni, a nekima je zaboravljen smisao iako se do danas održavaju. Razni su društveno-gospodarski, povijesni i politički utjecaji doveli do uvođenja novih tradicijskih oblika u božićne običaje livanjskoga kraja.

Ključne riječi: Livno, Božić, običaji, tradicija, identitet

Svetkovina Kristova rođenja prvi se put počela slaviti na 25. prosinca u Rimu godine 354., a bila je to reakcija rimske kršćanske zajednice protiv državnoga poganskog blagdana poznatoga kao *dies Natalis solis invicti* (Dan rođenja nepobjedivoga sunca) koju je car Aurelijan uveo u čast boga sunca iz Emese u Siriji nadajući se da će tako učvrstiti svoje golemo carstvo (Gavazzi, 1991, 187; Adam, 1993, 298; Rihtman-Auguštin, 1995, 13; Braica, 2004, 6). Utvrđivanjem toga datuma nije se htjelo naglasiti samo postajanje Krista čovjekom nego i pobjedu „istinskoga sunca" – Krista nad svim poganskim bogovima. Božić je time ujedno postao znakom pobjede kršćanstva nad poganskom državnom religijom (Birnstein, 1998, 42).

Za vrijeme Karolinga Božić ujedno postaje i početkom nove godine. To stanje traje sve do reformacije kada papa Inocent XII. utvrđuje 1. siječnja kao početak nove godine. Uz Božić su se tako vezali brojni običaji rimske Nove godine, a nadodali su se i mnogi novi običaji. Tako je većina običaja ostala vezana za Božić, dok su se drugi „kolebali" od 25. prosinca do 6. siječnja, a neki su se pridodali adventskim blagdanima. Zato se može primijetiti da se neke radnje ponavljaju na Badnji dan, Božić i Novu godinu (Gavazzi, 1991, 168-188).

Ciklus božićnih običaja po crkvenome kalendaru započinje od blagdana sv. Kate (25.

studenoga) i traje do Sveta tri kralja, odnosno Vodokršća (6. siječnja). Ovo je razdoblje najvažnije za katoličko stanovništvo livanjskoga kraja i najbogatije je folklorom.

Radi bolje preglednosti i međusobnih razlika u sadržajima ciklus božićnih običaja bit će prikazan u trima poglavljima: Predbožićno vrijeme – došašće (advent), Pripreme za Božić te Badnji dan, Božić i vrijeme poslije Božića. Što se tiče određivanja datuma početka došašća, u hrvatskome narodu postoje mnogobrojne razlike zabilježene u literaturi (Gavazzi, 1991, 115; Marković, 1940, 10-16), dok su na terenu dobiveni uglavnom ujednačeni podatci.

Predbožićno vrijeme – došašće (advent)

Advent (lat. *adventus* – dolazak, došašće) dio je liturgijske godine koji se sastoji od četiriju nedjelja što prethode blagdanu Božića, kao spomen na četiri tisućljeća koliko je po Bibliji prošlo od stvaranja svijeta do dolaska Kristova. Takva priprava za blagdan Božića javlja se u IV. stoljeću na Istoku, a od VII. stoljeća ustaljena je i na Zapadu (Badurina, 1985, 103). Prve tragove slavljenja došašća na Zapadu susrećemo u Galiji i u Španjolskoj, gdje je zbog njihove tijesne povezanosti s Bizantom to doba trajalo osam tjedana. Rimsko rješenje od četiri adventske nedjelje nametnulo se istom kasnije (Adam, 1993, 303). Iako se Zakonikom kanonskoga prava iz 1917. godine nije zahtijevao post niti se u njemu spominje došašće kao pokorničko vrijeme, u narodu se još uvijek provodi post i zabrana ženidbe, što ga dovodi u izravnu vezu s korizmom (Adam, 1993, 304).

Pučki običaji u došašću dijelom se odnose na iščekivanje Božića, a djelomično oponašaju pretkršćanske predaje u prigodi zimskoga solsticija (Adam, 1993, 305). Njegovo vrijeme obilježeno je ljubičastom bojom u liturgijskome služenju kroz godinu, što simbolizira pokoru kao što je slučaj i u korizmi (Opći religijski leksikon, 2002, 520), a prema drugim tumačenjima nadu i vjerovanje u ponovni Isusov dolazaka na svijet (Braica, 2004, 7).

Dolazak zime nagovješćuje blagdan sv. Kate (25. studenoga) o kojoj svjedoči narodna izreka: „Sveta Kata zalipila vrata.“ ili „Sveta Kata snigom zalipila vrata.“ Kako je već spomenuto, postoje razlike oko pitanja kada počinje došašće. Prema crkvenomu kalendaru ono počinje nedjeljom koja pada između 27. studenoga i 3. prosinca. Međutim u narodu se drži Bezgrješno začeće Blažene Djevice Marije (8. Prosinca) *prvim čelom Božića* i početkom predbožićnoga vremena.

Svetkovina Bezgrješnoga začeća mlađeg je podrijetla; dogmu je proglasio papa Pio IX. godine 1854. Vjerojatno je ta činjenica uzrokom tolikim različitim određivanjima datuma „prvoga čela Božića“ u dosadašnjim istraživanjima koja su provedena u prvoj polovini i sredinom prošloga stoljeća. Po Markoviću, na kojega se poziva i Radmila Kajmaković (Kajmaković, 1961, 221), *očići* se u jednome dijelu livanjskoga polja drže za *prvo čelo Božića*, dok su u susjednome kraju (Duvno) tako nazivali materice (Marković, 1940, 14-16), ali i istodobno u selu na suprotnoj strani Polja za *prvo čelo* uzima se, kako je to do danas uobičajeno, Bezgrješno začeće (Marković, 1940, 10).

Općenito, naziv advent među seoskim stanovništvom danas nije u većoj mjeri u uporabi. Obilježava ga duhovna i materijalna priprema za Božić. Duhovne se pripreme očituju u molitvi i ispovijedi te odricanju i postu da bismo očišćeni od grijeha dočekali Božić. Običaj je da se pribavljanjem raznih materijalnih dobara za kućanstvo (hrana, piće, odjeća, pa i drva za ogrjev) te darova za bližnje, a i za pomoć onima skromnijega imovnog stanja, obitelji pripremaju za Božić jer je uobičajeno mišljenje da tih dana u kući ne smije nedostajati ničega. S tog se razloga odlazi na pazarni dan u grad, pa i u Dalmaciju gdje se u starini trgovalo trampom – razmjenom primjerice krumpira i žita za vino i maslinovo ulje. Bio je običaj da se na blagdan

sv. Luce (13. prosinca) pribave drva pa narod ovu sveticu naziva „sveta Luca drvarica“.

Početak božićnoga vremena obilježen je zornicama – ranim jutarnjim misama na koje su odlazili svi članovi obitelji, od najstarijih do najmlađih. Na putu do crkve pjevale bi se božićne pjesme, najčešće starinska pjesma „U se vrime godišća“.

U svim selima adventsko se vrijeme uspoređuje s korizmom kada je riječ o sklapanju braka; ponegdje čak počinje i od sv. Andrije, 30. studenoga i traje sve do Vodokršća, 6. siječnja.[1] Tijekom ovoga razdoblja nema sijela – večernjih druženja po kućama. Dopuštena su samo za parove koji će se uskoro vjenčati i za članove obitelji.

U Golinjevu s početkom došašća počinje šaranje kruha, devetodnevni post i zabrana sklapanja braka.

Obilježavanje sv. Nikole u predbožićno vrijeme nema dugu tradiciju u livanjskome kraju. Za sv. Nikolu vežu se mnoge legende. Prikazuje ga se kao dobročinitelja te zaštitnika mornara i putnika (Opći religijski leksikom, 2002, 637), ali i kao zaštitnika mnogih zanimanja (Rihtman-Auguštin, 1995, 33). Blagdan sv. Nikole biskupa (6. prosinca), zaštitnika djece i pomoraca, u livanjskim se seoskim sredinama slavi posljednjih dvadesetak godina, dok je u gradu ta tradicija poznata duže, iako se nije javno obilježavala. Sv. Nikola danas je poznat kao osoba koja dobroj djeci preko noći ostavlja darove u čizmi ili čarapi u svim livanjskim domovima i vrtićima, dok je u gradu u večernjim satima upriličeno darivanje djece. Sv. Nikolu prati vrag (krampus) koji „šiba“ zločestu djecu i dariva im šibe. Danas se u trgovačkim centrima prodaju pozlaćene šibe vezane crvenom vrpcom.

Obilježavanje dana sv. Lucije (13. prosinca) u nas je također novija tradicija, dok to nije slučaj s europskim folklorom (Rihtman-Auguštin, 1995, 25-26). Štovanje sv. Lucije na ovim područjima vjerojatno je došlo iz Venecije gdje se nalaze njezine relikvije. Ime joj znači svijetlost (lat. *lux*), a prema legendi izvađene su joj oči i stavljene na tanjur pa ju se štuje kao zaštitnicu slijepih u duhovnome i tjelesnome smislu. Zna se da je jedna od posljednjih žrtava velikoga progonstva cara Dioklecijana. Blagdan joj se spominje već 400. godine, a legenda o njezinu djevičanstvu i okončanju života probadanjem mačem poganskoga mučitelja nastala je istom kasnije (Antolović, 1998, 584).

O takvim novinama govori M. Gavazzi kao o „tradicijama usvojenim izvana, iz nama bližih zemalja srednje Europe, odakle ih je val nanosio k nama kao i niz drugih kulturnih elemenata“ (Gavazzi, 1991, 116). Iako je u literaturi za sv. Luciju zabilježen pridjev „šumarica“ (Marković, 1940, 12), u livanjskome kraju u sjećanju kazivača ostao je samo u jugoistočnome dijelu Polja što je ujedno i dan kada se pripravljaju badnjaci, dok je vjerovanje u dvanaest dana od sv. Lucije do Božića posvuda po selima poznato. Običaj je da se prati i zapisuje vrijeme tijekom dvanaest dana od Svete Lucije do Božića jer će prema pučkoj predaji sljedeće godine u pojedinome mjesecu biti onakvo vrijeme kakvo je bilo u odgovarajući dan od Svete Lucije do Božića. Na dan sv. Lucije običaja je da se u posudice posije pšenica koja će do Božića niknuti i zelenilom simbolizirati novi život i novu agrarnu sezonu. Ista je simbolika i u starijemu običaju, održanome do sredine prošloga stoljeća, kada se nije sijala pšenica nego se u posudu stavljalo zrnje svake vrste žita koje će se sijati sljedeće godine.

U adventsko se vrijeme – dvije, odnosno jednu nedjelju prije Božića – obilježavaju *materice*, odnosno *očići*. Govoreći o svetkovanju *materica* u Bosni i Hercegovini, Gavazzi ističe njihov dvojni karakter, onaj obiteljski, to jest kada se obilježava samo unutar obitelji, te onaj seoski, u kojemu sudjeluje cijela seoska zajed-

[1] Samo je u Komoranima, po mišljenju kazivača, zabrana sklapanja braka isključivo vezana za korizmu, a nikako za došašće.

nica (Gavazzi, 1991, 122). U livanjskome kraju u većini sela zabilježeno je obilježavanje *materica* u obitelji, a samo u župi Ljubunčić i njoj pripadajućim selima *materice* slavi seoska zajednica ophođenjem sela.

Običaj je da na dan *materica* majka (*mater*) daruje djecu i odrasle muškarce slaninom i pečenicom. U Zagoričanima momci na putu do crkve usput svraćaju ženama koje imaju djecu i dovikuju: „Višaćemo vam mater ako neće dat otkup!“ i žene ih daruju orasima, jabukama i sirom (Marković, 1940, 16).

Na *očiće*, koji se još naziva i *oci večeri*, ponavljaju se običaji čašćenja, ovoga puta to čine muškarci, očevi. Očevi daruju djecu orasima, pa i paklićom duhana one starije, a neki s tavana skinu i *svićicu* – svinjsku pečenicu – kojom počaste „ucjenjivače“.

U Ljubunčiću i njegovoj župi *očići* se nisu posebno obilježavali, dok je za *materice* postojao pravi organizirani maskirani ophod selom, nalik onima o pokladama u ostalim livanjskim selima, mahom neoženjenih muškaraca koji su prikupljali darove u hrani i dijelili ih najsiromašnijoj obitelji da i oni mogu dočekati Božić. U ophodu je, uz solidarni, iznimno naglašen i šaljivi karakter. Nakon što bi se skupina prethodno dogovorila za koju će kuću prikupljati darove krenulo bi, osim pjevača, dvoje obučenih u odrpanu stariju odjeću u ulozi *babe* i *dida* te njih nekoliko u ulozi *žandara* (kasnije policije) s drvenim puškama posebno izrađenima za tu prigodu. Imali su zadaću „čuvati“ red jer bi djeca babu zadirkivala, a oni bi ih potom zastrašivali. Posebnu su skupinu činili pjevači. Svaki je pojedinac, s prikladnom torbom, bio zadužen za određenu vrstu namirnica: brašno, krumpir, meso, sir, jaja, ali i drva ili bilo što drugo što bi se moglo dati, a siromašnima koristiti. U ophodu kroz čitavo selo posebna su meta zadirkivanja bile mlađe žene i djevojke koje su susretali na putu ili ih nalazili skrivene po kućama. Pred kućom ispred skupine bi se izdvajali pjevači koji bi se oglasili pjesmom:

Evo kuće i odžaka
evo žene i čovika
koji će nas darovati
didu bradu namazati.

Kroz šalu i pregovore davali su se prikladni darovi. Ako bi grupa bila zadovoljna, odnosno ako bi primila darove, pjevalo bi se:

Fala maji, fala čaji,
što su nas darovali
didu bradu namazali.

Ali ako ne bi dobili darove, izrugivali bi se:

Govno maji, govno čaji
što nas nisu darovali
didu bradu namazali.

Nakon obilaska cijeloga sela svi se skupno nalaze u unaprijed dogovorenoj kući, gdje se priprema hrana za sve sudionike, a ostatak se ostavlja kako bi se dosljedno dočekao Božić, ali i ostatak zime. Ovakva skupina ophodi samo za *materice* i niti u koje drugo doba godine pa se osobe koje u njoj sudjeluju nazivaju *materičani*, ali ih katkad nazivaju *mačkarama* (kao i one što hode u svim drugim livanjskim selima u vrijeme poklada). Zato poklade u ovim selima nisu obilježene nikakvim maskiranim ophodima. Ovakav običaj poznat je samo u jednome dijelu Livanjskoga polja, u župi Ljubunčić koju čini devet sela, a običaj se zadržao i do danas, s tim da skupinu čini mlađarija koja prima samo priloge u novcu, a na kraju večeri skupljeno potroše u nekome ugostiteljskom objektu.

U ranijim istraživanjima zabilježen je tekst pri čestitanju *materica*, ali je očito, iako nije izričito spomenuto, da je riječ o maskiranome ophodu i traženju darova:

Faljen Isus, gazdarice,
čestitam ti materice!

Ja sam prišo priko mora
da mi dadeš malo ora.

Vidijo sam i ovaca
da mi dadeš i novaca.
Napolju je teška zima
da mi dadeš čašu vina
(Šimić, 1961, 316).

Sličan se običaj mogao susresti još ponegdje u okolici Stoca, Prozora i Travnika (Marković, 1940, 16). Budući da su običaji vezani za *materice* i *očiće* poznati samo dinarskim Hrvatima, obilaženje sela i „ucjenjivanje" mještana Gavazzi tumači kao navadu nastalu pod utjecajem sličnih godišnjih ophoda mlađarije o drugim danima u godini (Gavazzi, 1991, 122).

Ljuba Šimić 60-ih je godina prošloga stoljeća na Livanjskome polju istraživala i bilježila narodne pjesme te je zabilježila ophodnju *mačkarskih* skupina Hrvata i Srba u pokladno vrijeme. Oni pjesmom mole ukućane da ih daruju. Ti su *mačkarski* ophodi i pjesme gotovo isti kao ophodi *materičana*. Tekstovi pjesama slični su onima što ih pjevaju *mačkare* i *kolendari* iz Poljica u Dalmaciji (Šimić, 1961, 314).

Predbožićno vrijeme bilo je obilježeno trgovinom i razmjenom sa stanovnicima susjedne Dalmacije. Za taj dugi i naporan put pripremili bi *ušćipke* (uštipke), stavili bi ih u *podvezanu mišinu* i uputili se preko planine Kamešnice. Tko je imao konja natovario bi robu na konja, a najčešće se išlo pješice s torbom na leđima. Mijenjali su krumpir, slamu, sijeno, pšenicu za vino, rakiju, ulje, smokve, a i bakalar. Za jedan kilogram žita moglo se kupiti jedan kilogram bakalara. Išlo se i zaprežnim kolima. Skupina ljudi udružila bi se i krenula bi put Dalmacije. Po vino su najčešće išli u Zadvarje, Blato na Cetini, Cistu Provo, a usput bi pjevali i zbijali šale. Ta putovanja u predbožićno vrijeme bila su naporna, pogotovo kad bi vrijeme bilo loše, hladno, snježno.

Domaćinstvo se gotovo tijekom cijele godine pripremalo za slavljenje božićnih blagdana. Kada bi se žito pokosilo i ovrlo, najkvalitetnije bi se ostavljalo za Božić. Domaćin bi (*starešina*) između Gospojina – razdoblje između Velike i Male Gospe (od 15. kolovoza do 8. rujna) odabrao bravče – veselicu za Božić. Jedno bi se dijete zadužilo da *veselicu* dobro nahrani od Svih svetih (1. studenoga) pa do Božića, da ga izdvoji iz stada i čuva u štali, a za to će biti nagrađeno većim komadom. Vjerovalo se i govorilo da vuk *veselicu* nikada nije odnio niti je ona oboljela, uginula ili bilo kako stradala.

Domaćin je štedio čitavu godinu da bi svojim *čeljadima* kupio novo ruho. Kupovala se *guća* (pletena kao vesta, što se oblačila preko modrine), opanci i ostale stvari, ovisno o tome koliki je bio „proračun" domaćinstva. Prije Božića *aljine* se *potpare* da budu čiste i da se tih dane ne peru, a onda se potom krpi *stara roba* da se ima „u šta prisvuć" na Božić i Novu godinu. Posljednji pazarni dan kada bi se u Livnu moglo nešto kupiti bio je 19. prosinca. Tada bi dolazili trgovci iz drugih krajeva i prodavali svoje proizvode.

U predbožićnom su se vremenu pjevale i neke pjesme koje su zabilježene sredinom prošloga stoljeća, a ostale su poznate i do današnjih dana:

Eto našeg Božića, nosi tri nožića,
jedan reže česnicu,
drugi reže mesnicu
treći reže sir tvorinjak.

Marković je slične stihove zabilježio u Hercegovini s pripjevom *veselo, veselo* pa se takvo pjevanje naziva *veselanje* (Marković, 1940, 9), dok Lj. Šimić navodi pjesmu koja je poznata u svim selima Livanjskoga polja kao i u samome Livnu, i to pod nazivom „Do Božića tri nožića" (Šimić, 1961, 313). Dalje navodi da

se pjesme „Iđe Božić niz polje“ ili „u polje“ „kantaju“ u srednjemu dijelu polja, a glase:

Iđe Božić niz polje
Sretoše ga gospoje:
„di ćeš Slavni Božiću?“
„Iđem gori u kuću
sterat ću im slamicu
diliću im srićicu.“

A do danas se sjećaju božićne pjesme:

Moj Božiću lipo mi je na te
i na dva dana što su uza te
Mlado lito i ono je sito
Vodokršće kako kome dođe.

Neki su onda na ovaj tekst dodali još dva stiha:

Moj Božiću ala si baraba,
Ode moja pečenica džaba
(Šimić, 1961, 313-314).

Slične pjesme pjevaju se i u okolici Neuma (Šimić, 1959, 175), a poznate su i u drugim dijelovima Bosne (Marković, 1940, 9).

Pripreme za Božić

Božićni kruh

Kako je već spomenuto, za Božić se ostavljalo najbolje brašno kako bi se napravio božićni kruh koji je bio neizostavan dio u obrednome i dekorativnome smislu, bez kojega se Božić nije mogao zamisliti. Upravo iz njegovih naziva i uloga mogu se razabrati sve raznolikosti božićnih običaja. Na Livanjskome polju najčešći je naziv *česnica*, kako je to i u većemu dijelu Bosne i Hercegovine (Marković, 1940, 35-41). Zabilježen je jedinstven naziv *česnica* u svim dijelovima Livanjskoga polja, dok u ponekim mjestima nema posebnoga naziva, osim što se naznači da je božićni i ne naziva se drukčije nego uobičajenim nazivom kao što je *pogača*, *samun* ili *božićni kruv* (Zabrišće), dok u Zagoričanima osim *česnica* postoji naziv *počesnica*, u Podhumu *srića* i *srićica*, u Komoranima *bosman*, oko Buškoga blata *lomnica*.

U ovome kraju, kao i u ostalih bosanskohercegovačkih Hrvata, božićni se kruh ne jede na Badnju večer, nego na Božić ili najkasnije na Novu godinu. Jedno tumačenje uloge božićnoga kruha kaže da je on simbol plodnosti koja se očekuje iduće godine (Gavazzi, 1991, 160-161).

Ukrašava se na nekoliko načina: čašicom, fildžanom, češljem, nožem, vilicom, *čolanom* (životinjskom zglobnom kosti), mlinom i drvenom *šaraljicom* u obliku križa ili kruga. Pravi se od ljepšega, pšeničnoga brašna koje se samelje na vodenome mlinu, a potom sije na gusto sito – *koprinu*. Općenito je nešto manjih dimenzija od svakidašnjega kruha i obično se pravi na *Badnjicu* u onih obitelji koji imaju krušnu peć ili nekoliko dana prije ako ju nemaju. U kući koja ima krušnu peć moglo se napraviti i po 20-ak *samuna*.

U selima južnoga dijela Livanjskoga polja prave se tri *samuna* koji se ukrašavaju na tri načina: na jedan se utiskuju čašice u obliku križa, na drugi se utiskuju samo na tri mjesta, a treći je s utisnutim čašicama unaokolo.[2] Poseban odnos prema kruhu imaju seljaci u jugoistočnome dijelu Polja. U selu Golinjevu, gdje božićni kruh nema posebnoga naziva, počinje se šarati već od „prvoga čela Božića“, najčešće čašicom s križem u sredini, a jede se na *Badnjicu*. Za Novu se godinu ne čuva božićni kruh, nego se u *poparu* stavlja ostatak od svakodnevnoga kruha. Kvas se ostavlja od svakoga kruha tako da se *uskvasi* i *užljuti* te stoji u *naćvama*, što se ponavlja svaki put kad se pravi kruh. Ako je obitelj brojnija, *samuni* se peku u kruš-

[2] Šaraljka, koja se rabi za šaranje božićnoga kruha, u ovome dijelu Livanjskoga polja rabila se samo za ukrašavanje svadbenoga kolača.

noj peći, a na ognjištu ako je za manji broj članova. Po svakom se kruhu utiskuje čaša zamočena u vodu.

U jugoistočnome dijelu Polja božićni je kruh u obliku pletenice s nazivom *srića*, a ona se lomila, odnosno *rastezala u kočaku* (štali ili ograđenome odjeljku unutar štale), s tim da je svatko nastojao odnijeti veći komad. Po kazivanju sada već pokojnoga Petra Matića Sumpetra iz istoga mjesta *srićica* se pravila samo u njih Matića, a oni su taj običaj donijeli sa sobom u Bilo Polje.[3] Riječ je o tome da se *srićica* nije pravila svaki put za Božić, nego samo u onoj godini u kojoj bi ostalo brašna do Božića. Inače je često vladala nestašica te bi žita nestalo već u jesen, a kad bi ostalo do Božića, onda se to moglo proslaviti ovakvim kolačem za Božić. Žene bi tada ponosno pravile kruh i govorile: „Dade mi Bog moju žitnicu i ja od nje napravi svoju srićicu, da naranim dičicu i ispunim kućicu. Bože, hvala ti!“ Prema istome kazivanju takav kruh i s istim nazivom pravio se do Drugoga svjetskog rata.[4]

Međutim Marković je zabilježio ovakav običaj na drugome dijelu Polja:

U Priluci uvečer se stjeraju ovce iz košara (staja u planini) u selo. Neki toga dana uvečer, a neki na Božić ujutro polijevaju ovnove zvonare vinom. To čine čobani. Uzme sud s vinom i nazdravi starješini: Zdrav si živio! I potom malo otpije i kaže „U ime Isusovo“, uhvati zvonara, i napravi mu vinom križ na leđima. Tom zgodom dade čobanin i zvonaru i ostalim ovcama pomalo božićnog kruha, srićice, koja se pri spremanju božićnih kruhova napose odredi u tu svrhu. Ako je ovaca mnogo, pomognu čobaninu pri dijeljenju kruha i ostala čeljad. (Marković, 1940, 46)

U selima oko Buškoga blata, između Duvanjskoga i Livanjskoga polja, čobani se međusobno natječu u dijeljenju *lomnice* i prema tome se gleda tko će više imati sreće u blagu. A u drugome selu duvanjskoga kraja poznaju *srićicu* koju *stopanica* lomi na koljenu pokraj ognjišta, a potom daje komad ovcama koje zalijeva vinom (Marković, 1940, 45).

Po sjećanju kazivača u Zagoričanima prije Božića *šarali su se samuni* drvenom *šaraljkom*, a pored njih napravila bi se i jedna *česnica* većih dimenzija s urezanim križem na sredini. U Komoranima se pravio *bosman* od brašna domaće pšenice koje se *prosije* na gusto sito zvano *koprina*. Ukrašavao se *čolančićem* koji ostavlja šare u tijestu u obliku *mačje šape*. Svako dijete u obitelji imalo je svoju *košćicu* koju je utiskivalo u tijesto. U sredini *bosmana* stavi se krumpir, znak križa ili utisci od čaša. Posluživao se već kad bi čestitari hodali po selu.

Ovakav naziv za božićni kruh nepoznat je u ostalim dijelovima Livanjskoga polja, a sličan je zabilježio Krilić u okolici Bugojna, gdje se pripremao *bocman* ili *bosman* po kojem bi se stavila pšenica (Krilić, 1940, 78). I u predgrađu Livna, Žabljaku, pravila se, a ponegdje se još uvijek pravi, *česnica* koja se *ukriža* u *poparu* za prvi obrok Nove godine.

Božićno pečenje

Govoreći o dnevnim poslovima na Badnji dan, treba svakako spomenuti da se na cijelome području Bosne i Hercegovine, pa tako i u livanjskome kraju, na Badnji dan klalo ovna, *šilježe* (dvogodišnje janje) ili mlado krme (Marković, 1940, 30). Najčešće se pripremala odabrana ovca, tzv. *božićarka* ili *veselica*, a negdje i odojak. Pečenje je dio svake tradicionalne svečanosti, pa tako i božićne[5] jer je nezaobilazna na božićnoj *sofri*. Zato se i pazi da se odabere najbolja i da se prethodno što bolje uhrani. Iz plećke, lopatice od božićne pečenke

[3] Matići su doselili iz Kemenskoga 1860. godine (Petrić, 1961, 48).

[4] Podatke ustupio Tomislav Perković.

[5] U Ličtanima se „peče kakvo bravče isto kao i kad je kakva svadba, šta ko oće, bilo je i ovnova i ovaca. To se većinom zvalo peć bravčad. Peče se na ognjišću ili ražnju.“

veselice, božićarke proricalo se o budućnosti u obitelji (smrti ako se vidi tabut-mrtvačka nosila, ako se vidi *bešika* – kolijevka, rodit će se novi član obitelji i slično). Ako je brojnija obitelj, potrebno je i nekoliko *bravčadi* (ovaca) ili odojak jer u takvoj kući postoje barem tri *sinije*: muška, ženska i dječja, koja se moraju podmiriti mesom.

U Lipi se oduvijek klalo na *Badnjicu* preko dana, a uvečer, kad se ispeku *samuni* u peći, dodatno se pojača vatra na kojoj se peče janje. Ispod ražnja stavi se tepsija za masnoću kojom se začini *popara* te je sve skupa bila velika poslastica za prvi obrok Nove godine.[6]

U Ljubunčiću se pekla koza ili ovca, dok se u Golinjevu, a prema ranijim podatcima i u Mišima (Marković, 1940, 33), uvijek klalo janje čijom bi se krvlju zakrvavili badnjaci, a razlog za takav postupak kazivačima nije poznat.

Kao iznimka u Komoranima i Zagoričanima uvijek se klalo dan prije *Badnjice* jer je bila *grijota* klati na taj dan. Iako je T. Marković zabilježio naziv *veselica* za cijeli livanjski kraj, on je danas poznat samo pojedinim kazivačima, kao i to da se peče za *sevap*, da blago ne krepaje, odnosno za „*zdravlje blaga svoga*“ (Marković, 1940, 31-33; vidi i Kajmaković, 1961, 22; Perković, 1997, 143). Tvrdi se u Komoranima da vuk nikad nije odnio *veselicu* niti bi ona oboljela, uginula ili bilo kako stradala.

Krilić je za „livanjsku krajinu“ zabilježio da se na Badnjak peče „zaoblica“, odnosno ovca jalovica ili odojče na ražnju (Krilić, 1940, 77; vidi i Perković, 1997, 143).

Badnjaci

Gavazzi tvrdi da je paljenje badnjaka s velikom vjerojatnosti moralo u našim krajevima postojati mnogo prije nego je nastala vijest o njemu, isto tako da je taj običaj raširen po cijelome jugu Europe te da je poznat u svih naroda na Balkanu. Europsko područje na kojemu je taj običaj raširen uglavnom je područje negdašnjega Rimskoga Carstva, ali i oni krajevi koji su mu bili u blizini. Prema tome zaključuje da su Hrvati nakon dolaska na jug taj običaj zatekli i s vremenom ga i sami usvojili (Gavazzi, 1991, 141-142). S obzirom da je paljenje badnjaka u daljnjoj prošlosti bilo gotovo svuda uobičajeno te da se ono duže održalo na području gdje se duže zadržalo otvoreno ognjište, što je slučaj s Bosnom i Hercegovinom, paljenje badnjaka na ovome području uklapa se u mnoštvo važnih i vrlo starih običaja (Gavazzi, 1991, 132-133).

Od dviju vrsta badnjaka – grana i panj (glavnja, klada) – što ih je u Bosni i Hercegovini zabilježio T. Marković, u livanjskom se kraju oduvijek rabi badnjak panj (Marković, 1941, 51). Posvuda se pale tri badnjaka, a njihovo pripravljanje slijedi odmah nakon završetka poljskih radova, odnosno početkom jeseni, kad se ide u sječu drva.[7] Za badnjake se odaberu obla, tvrda i široka debla od hrastova, bukova ili grabova drva. Potrebni su što deblji da što bolje griju i osvjetljavaju prostoriju te da duže traju. Ponegdje su momci u dane oko Božića išli do vrha planine sjeći badnjake natječući se tko će dovući deblji trupac (Zubac-Ištuk, 1994, 98).

Na ognjište se slažu *nasakriž*, naslonjeni na *priklad*, s tim da dva idu sa strane usporedo, a treći duži preko njih, ili jedan do drugoga. Najčešće je na gornjemu ili središnjemu badnjaku urezan križ, okrenut prema gore,[8] a ponegdje im se toliko pridavalo pozornosti da su na sva tri urezivani motivi sunca, mjeseca i

[6] U Priluci, u kući u kojoj je i do danas sačuvano ognjište nešto manjih dimenzija, janje se peklo prislonjeno na kamen uz rub ognjišta, ispod kojeg bi se nagrnula žeravica.

[7] Radmila Kajmaković spominje četiri badnjaka ako na ognjištu nema priklada, što na terenu nije potvrđeno (Kajmaković, 1961, 222).

[8] Pišući o božićnim običajima u Donjim Rujanima, spominje se da je križ uvijek morao biti okrenut nadolje (Džaja, 1998, 100).

zvijezda (križića) kako bi se simboliziralo Kristovo rođenje. Ponegdje se badnjak dodatno urešava skidanjem kore da se *ubili.* Pazi se da prije polaganja badnjaka bude što više žeravice da bolje gore, a ostavljaju se i do Nove godine, kada se njima pale svijeće isto kao na *Badnjicu* i Božić. Kada se badnjak stavi na ognjište, ponegdje se polijeva vinom ili škropi, a posvuda se ostavlja nešto od izgorjeloga badnjaka.

U Golinjevu se na konjima malo prije Badnjice donesu badnjaci dugi jedan metar da ne bi bili suhi, jer tako sporije gore i duže drže vatru. Badnjaci se, kako je već spomenuto, zakrvave krvlju janjeta koje se peklo za Božić, a njima se pale svijeće na *Badnjicu*, Božić i Novu godinu.

U Lištanima se pamti da su na volovima *plavili* i *vlačili* trupce za badnjake. Kazivač J. B. (rođ. 1915.), sjećajući se toga doba, govori: *Vatra je pod njim bila velika, a kad se oni zapale, onda pomalo gore, to je nestajalo onda, poslije bilo malo manji, pa manji i sad došlo nikako.*

Božićna slama i zelenilo

O podrijetlu prostiranja slame postoji više tumačenja. Po jednoj je to ostatak davnoga svetačkog steranja slame na kojoj su se prinosile žrtve božanstvima, po čemu bi to bio običaj još iz doba indoeuropske prazajednice. Po drugome tumačenju to bi bilo tzv. arhaiziranje običaja, što znači da je to priprosti način blagovanja iz vremena kada nije bilo ni stola ni kakvih podloga pa se jelo s tla prekrivenoga travom, slamom itd. Narodno objašnjenje kaže da se slama prostire u spomen Isusova rođenja (Gavazzi, 1991, 148-149). Najčešće se prostirala *zimičeva* ili slama zimske pšenice zvana *ardžanika* ili ječmena slama.

Uz kruh i svijeće žito je neizostavan dio božićnoga stola. U starini je bio običaj da se razne vrste žitarica stave u kakvu zdjelu ili bukaru i u to zabodu tri svijeće. Posuda sa žitom i svijećama stavi se na kruh i drži se na stolu tijekom božićnih blagdana. Novija je tradicija (od polovine prošloga stoljeća pa sve do danas) sijanje žita u posudice, a što se radi na *prvo čelo Božića* ili na Sv. Luciju, pa do Badnjaka žito proklija i zazeleni se. Na *Badnjicu* se ta zelena pšenica podreže i u sredinu se stave svijeće. U Lištanima čuvaju staru tradiciju pa žitarice drže u bukari, ali poštuju i noviju te pšenicu siju u posudicu. Poslije Nove godine zelena se pšenica daje stoci, a razno se zrnje ili daje stoci ili se pomiješa sa žitaricama koje će se sijati u idućoj agrarnoj sezoni.

Svijeće – „trojstvo“, ubodene u žitarice u starini se nazivalo *gobin*, no taj pojam danas nije u uporabi. Ipak, poznato je da je u Poljicama (Omiš) domaćin posipao badnjake pšenicom i govorio: „Obilato i gobinato!“ Riječ *gobin* poznata je i u drugim slavenskim jezicima u značenju obilja, bogatstva, plodnosti, a upravo običaji sa žitaricama po vrlo starim vjerovanjima trebali su osigurati bogatstvo prinosa u nadolazećoj agrarnoj sezoni (Alaupović-Gjeldum, 2006, 166).

Božićno drvce novija je tradicija u seoskim sredinama. Domaćin bi se pobrinuo da u šumi usiječe bor. Kazivač S. Đ. (rođ. 1922.) o tome kaže: *U početku išlo se u šumu usić jelić i kiti se prid kućom da se zna da je Božić. Od pređe i papira se napravi nakit i stavi između grana, a poslije se kitilo svakako*.

Božićno vrijeme

Badnjica

U ovome kraju svima zajednički naziv za dan uoči Božića jest već spomenuta *Badnjica* ili *Badnja veče*, slično kao i u ostalim hrvatskim krajevima. Iz tog se pojma može razabrati da je riječ o noći kada se bdi. Po Gavazziju ova riječ potječe iz staroslavenskoga jezika, a u prilog tomu ide činjenica da se u romanskim

jezicima i danas za Badnjak rabe nazivi izvedeni od latinske imenice *vigilia*, što znači večer, noć kad se mora bdjeti (Gavazzi, 1991, 129). Međutim novija etimološka istraživanja upozoravaju na drugu mogućnost. Svoje bi naime korijene ovaj pojam mogao imati u indoeuropskome jeziku te bi mogao biti vezan za posljednji dan u godini (Rihtman-Auguštin, 1995, 53).

Badnjica obiluje mnoštvom različitih običaja, više nego ijedan drugi blagdan u godini, a oni su vrlo slični u svim dijelovima Livanjskoga polja, s malim izmjenama i dodatcima (npr. redoslijed radnjā na Badnjicu nije ujednačen). Veliku ulogu pri vršenju obrednih radnja na *Badnjicu* ima *starešina*; prvi nazdravlja za večerom, gasi svijeće, unosi badnjake i slamu.

Na Badnje jutro „*blago se namiri, napripravi se u krošnje piće"* tako da se više nitko ne prlja i da se svi mogu posvetiti radnjama što ih propisuje običaj. Članovi obitelji koji borave na planini dogone blago kućama da božićuju skupa s ostalima, a odmah nakon Božića opet odlaze natrag.

Na Badnji se dan *žežinjalo*, što znači da se cijeli dan gotovo ništa nije jelo do posne večere, kad se spremala pita *kumpirača*, čorba na ulju, a ponegdje, u imućnijih, bakalar s krumpirima. Prema ranijim istraživanjima Livnjaci su večeru na Badnji dan postavljali na slamu zastrtu pokrivačem (Kajmaković, 1961, 224). Cijeli dan protječe tako da žene spremaju kuću, peku kruh, a muškarci se brinu za badnjake, postavljaju ih pred ulaz, odabiru slamu i spremaju svetu vodu za škropljenje.

Čim padne noć, obitelj posjeda, a starješina kuće unosi prvi badnjak s urezanim križem uz pozdrav; *Faljen Isus, (na) dobro vam došla badnja veče*, a ukućani odgovaraju: *I s tobom zajedno*. Na isti se način unose i preostala dva badnjaka te slama koja se unosi u *krtolu* ili krošnji i prostire po cijelome ognjištu, hodniku ili po *sidetijoj* sobi, što su djeca s nestrpljenjem očekivala i odmah se po njoj bacala i valjala, tražila lješnjake, pa često i tu prespavala.[9]

U Zagoričanima starješina unosi prvi badnjak uz pozdrav: *Faljen Isusu i Marija, dobro vam došla badnja veče i sveto porođenje Isusovo* i stavlja prvi badnjak na desnu stranu. Zatim unosi drugi uz riječi: *Sretan vam Božić i blagdani* i polaže ga s lijeve strane, a treći, na kojemu je urezan križ, unosi i pozdravlja: *Sretan Božić i svi blagdani da i(h) sprovedemo u zdravlju i veselju* i stavlja ga u sredinu.[10] Badnjaci gore i nekoliko dana, a obično domaćica pazi da ne bi izazvali požar.

U Zabrišću je, prema dosadašnjim istraživanjima, svaki muškarac unosio po jedan badnjak debljim krajem prema naprijed i tako ga postavljao na vatru (Kajmaković, 1961, 222).

Nakon unošenja badnjaka i slame domaćica ih škropi blagoslovljenom vodom te sve ukućane moleći Vjerovanje, a onda se po redu škropi izvan kuće *blago*, *pojata* i sve drugo što pripada domaćinstvu. Pojedinci su znali napraviti *škropaljice* od *bare* (vrlo oštre, tanke i čvrste močvarne biljke), koja se učvrsti i sveže pri vrhu i ukrasi pletivom s motivom trobojnice, ili su je pravili od *kuruske* (kukuruzne stabljike) tako što se gornji dio odreže i izdubi pa na taj način *klapće* i zveči ono što ostane unutra, ili pak od slame koja se nekoliko puta *pridvojstruči* (premota) i sveže koncem. Nakon škropljenja domaćica ulazi u kuću i obitelj moli *bogomolju*, dugačku molitvu koja započinje Gospinim pozdravom, a nastavlja se krunicom, litanijama, preporukama za mrtve te ponegdje i psalmom:

Bog nam je utočište, kripost,
pomoćnik u tegobama
koje nas ljuto stiskaju
zato se ne bojimo

[9] Kazivač Željko Vrdoljak takvo veselje objašnjava time što djeca u ono vrijeme nisu imala igračke nego bi se veselila nesvakidašnjemu prostiranju slame po cijeloj kući.

[10] Prema drugome kazivanju obred unošenja badnjaka i slame odvija se tijekom večernje molitve.

da bi se zemlja uzljuljala…[11]

Marković je u Mišima zabilježio i ovakav običaj: *Starješina zalivši navečer badnjake vinom odnese bukaru s preostalim vinom i poškropi pojatu, blago, pčele i dade nekoliko kapi piti starešici ovci i volu bronzaru ili pridnjaku* (Marković, 1940, 45).

Za večeru prvo sjedaju stariji članovi domaćinstva, počevši od starješine, pa svi redom po starosti i time se postiže red čestitanja starijega prema mlađem. Prvi nazdravlja starješina čašicom rakije prvomu do sebe riječima: *Živio, dobro ti došla Badnja veče*, a on odgovara: *I s tobom zajedno*, i tako ide po redu svakomu za stolom. Djeci se obično ne dopušta piti alkohol, ali se u ovome slučaju to od njih izričito traži da bi bili potpuni dionici običaja. Potom se pali *trojstvo* pripaljivanjem s badnjaka i moli *Virovanje* te *Očinaš, Zdravomarijo, Slavaocu* i *Pokoj vični*, za pokojne, rod, blagoslov i *berićet*, što inače traje duže nego obična večernja molitva.

Nakon večere gase se svijeće umakanjem korice ili ukrasom iz sredine božićnoga kruha u čašicu crnoga vina uz molitvu Vjerovanja. Isti je postupak na Božić i Novu godinu. Svaki ukućanin poslije svakoga gašenja popije malo vina što ostane jer se vjeruje da ono štiti od svake bolesti grla, a i često se kaže: „novo lito, novo vino“.

U Donjim Rujanima komad kruha kojim se gasilo svijeće nije se bacao nego se najčešće davao ovcama (Džaja, 1998, 101). Krilić pak navodi: „po starom običaju, koji još nije sasvim izumro, svijeće bi se gasile pšenicom iz čanka, koja bi se zagrabila rukom i sasula na plamen“ (Krilić, 1940, 78).

Paljenje i gašenje svijeća simbolizira život i smrt, količinu poljoprivrednih usjeva itd. Unaprijed se određuje vrsta i namjena. Tako ako na svijeću kapne jedna kap vina i ugasi je, netko će umrijeti, a ako se ne ugasi, svi će živjeti; ako se vosak obilato slijeva, bit će rodna godina; ako svijeća slabo gori, a *kapuca* – plakat će se. Ponegdje se namjene svijeće za svaku vrstu uroda pa se, ovisno o tome koliko se slijeva, pretpostavlja da će toliko biti rodna godina.

Evo sjećanja Joze Baruna iz Ličtana vezano za proricanje prilikom gašenja svijeća: *Jedni onda izmišljaju; ova svića za starešinu, ova za blago…, jedanput, na Božić ujitro pali moj ćaća sviću i kaže – ova je moja svića (gazdina), a kad se ona ugasi, ćaća će na to – onda ja dogodine neću živit. Umra te godine mater, a ćaća živio još 10 godina iza. Tako ja kažem ćaći da je onda sigurno mater bila gazda u kući*.

Takva vrsta obreda posebno je bila zanimljiva djeci koja su imala i „navijačke timove“ što bodre svoga favorita za duži život (Zubac-Ištuk, 1994, 101).

Ponegdje se uz gašenje govori: „rodi žito, rodi vino“, što znači da će, ako se ugasi na njemu, žito, odnosno vino obilatije roditi sljedeće godine. Isti je običaj zabilježen u Sinjskoj krajini. Dakako, postoji i mnoštvo drugih sličnosti koji se odnose na vrijeme oko Božića (Botica, 1993, 5).

Božićne svijeće (*trojstvo* ili *trojica*) pravile su se od pravoga voska i vrlo su se često omotavale trobojnicom te čuvale i za sljedeću godinu.

Svaka je kuća na prozoru imala zapaljen *žižak, kandilo*, odnosno malu svijeću u čaši što pliva u smjesi vode i ulja, a gori dokle god ne ponestane ulja. Kandilo se palilo ponajviše da bi se svakomu putniku i beskućniku tih dana iskazala dobrodošlica i ponudilo prenoćište. Spomen je to na noć Isusova rođenja kojemu nije pruženo utočište niti u jednoj kući. Poneg-

[11] Psalam kao dio svečane molitve zabilježen je samo u Ličtanima, a odnosi se na psalam 46(45):
Bog nam je utočište i utvrda,
pomoćnik spreman u nevolji
Stoga, ne bojimo se kad se ljulja zemlja,
kad se bregovi ruše u srca mora.
Nek buče i bijesne valovi morski,
nek bregovi dršću od žestine njihove…

dje je to imalo značenje spomena na duše koje su davno preminule (Zubac-Ištuk, 1994, 99; Marković, 1940, 70).

Nakon večere pjeva se „U se vrime godišća“. Negdje za vrijeme pjevanja svi stoje okrenuti prema križu. Također se promatra čiji će badnjak prije pregorjeti jer onaj koji ostane u komadu smatra se jačim.[12]

Ponegdje se držalo da se te večeri nikamo ne smije ići, dok je u nekim selima (Komorani, Golinjevo) bilo uobičajeno obilaziti susjedstvo uz čestitanje. Dade se zaključiti kako se to radilo nakon razdiobe zajednice na više domaćinstava te se na taj način čestitalo užoj obitelji. Te se večeri rano *ligalo* (išlo na spavanje), a objašnjava se to time što bi svi bili gladni i trebali su rano ustajati sljedećega dana, već u tri sata poslije ponoći, kada se jelo pečeno meso i spremalo za misu. Na *zornicu* (kasnije *ponoćka*) išli su gotovo svi ukućani, osim domaćice – *maje*, koja je spremala božićni ručak i sve za doček čestitara – *ljudi*. Po kazivanju Miroslave Duvnjak *u Čukliću bi uvik ostajala mater. Ona bi sve spremila, nastavila kupus i meso, kuvala burek, sve dok traje misa, a budi i po dva sata. Prije komunizma pucalo se iza ponoćke, a kasnije vlasti branile pa se nije smilo*.

Božić

Već nakon mise počinje božićno slavlje. To je stara tradicija koja se sačuvala i do današnjega dana, a karakterizira je čestitanje Božića ne samo rodbini i susjedima nego i svim poznanicima. Taj dan ne poznaje svađu i mržnju jer vlada općenito mišljenje da se treba prema svima lijepo ponašati. Pojedinci, pa i cijele obitelji, mire se i čestitaju jedni drugima, a poneki dotad u svađi rješavaju tu situaciju riječima: *danas ćemo lipo, a sutra bili k'o i bili*. Koliko je našemu narodu stalo do toga da se na Božić uđe u kuću i čestita, svjedoči i sljedeća vrlo česta izjava: *'ko mi nije uš'o na Božić u kuću, ne triba nikako*. Ili kod teških svađa prijeti se: *Ni na Božić u kuću ne doš'o*. Tih se dana nitko ni s kim ne spori jer se svatko ispovjedi i čuva se od svakoga grijeha.

Ujutro, nakon povratka sa *zornice*, obitelj sjeda za stol, pale se svijeće i čestita Božić, počevši od starijega prema mlađima, na isti način kao na *Badnjicu*, te se jede božićni ručak, odnosno kupus, meso i burek.

U Zagoričanima poslije jela domaćin nazdravlja obitelji čašom vina nakon čega polijeva badnjake. Potom muški članovi obitelji u manjim i većim skupinama, mlađi odvojeno od starijih, obilaze selo uz čestitanje: *Faljen Isus, sretan vam Božić i sveto porođenje Isusovo*, na što svi odgovaraju: *I s tobom zajedno*. Ponegdje idu svi skupa, a odvoje se samo djeca (Priluka, Komorani). Momci su činili posebnu skupinu te bi, nakon što bi ušli u kuću, s djevojkama zapodjenuli igru traženja i skrivanja lješnjaka.

Koliko se držalo do običaja obilaska kuća, da ni vremenske prilike nisu ometale ophode čestitara, govori Mila Dalić: *Prije se išlo od kuće do kuće, sivalo, livalo, grmilo, pucalo, padalao, ne padalo, a sad ni u autima*. Cijelim se putem pjevala *ganga*, *ustresavica* (kasnije *rera*), a ponekad se i u kućama zapjevalo. Čestitanje počinje ranim jutrom, a završava s večeri. Zato je *sinija*, a kasnije stol, cijeloga dana morala biti opremljena vinom i rakijom, orasima, lješnjacima, ponegdje *gurabijama* i *ušćipcima* te pečenjem. Oni koji nisu išli čestitati dočekivali su čestitare nudeći ih pićem i hranom.

U Priluci se na badnjacima kuhao božićni ručak, a *sinija* se servirala tako da se stavi *rešeto* oraha, *čanjak* kupusa, pečeno meso i na njega pite u sredinu, a uokolo svega toga poredale bi se jabuke.

Običaj je bio da se u svakoj kući po mogućnosti nazdravi, malo prosjedi, progovori koju i

[12] Na terenu nisam dobila podatke koji su poznati u Dalmaciji, a to je da pojedini badnjak predstavlja članove obitelji i da se prema tome gleda čiji će prije pregorjeti, što je označavalo i smrt dotičnoga.

našali. Kad bi se završio obilazak sela, išlo se dalje u druga sela, ponajviše onamo gdje se imalo bliže rodbine. Pogotovo se držalo do čestitanja stečenoj rodbini. Običaj je također bio da zet na Božić prvi put posjećuje ženinu rodbinu, pri čemu bi punici darovao *šudar*, *bošču* ili kakav drugi predmet.

Nakon Božića

Ovo je vrijeme bilo obilježeno međusobnim posjetima obitelji koje su se pozivale na užinu. Svako je selo imalo svoj dan, obično vezan za misu na groblju koja se služila na dane nakon Božića sve do Nove godine. Isto tako ovih se dana vodila briga o spremanju ostataka od badnjaka, žita, slame, vina, slično kao i u ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine (Marković, 1941, 53).

Slama se iz kuće iznosi drugi ili treći dan nakon Božića, na Svetoga Stjepana (*Stipendan*) ili na Svetoga Ivana (*Ivendan*) i stavlja se na stabla voćaka vjerujući da će urod biti bolji te da će stablo zaštititi od gamadi.

U Lipi se pepeo od badnjaka čuvao i njime se zaprašivala pšenica, a rabio se i protiv glavobolje (glavu se pralo u vodi s pepelom).

Vino se prospe u slamu ili se dadne blagu.

U Priluci se pepeo posipao u vrtu i voćnjaku, a žito u kojemu je stajala božićna svijeća dalo bi se ovcama. Vino koje se rabilo u vrijeme Božića čuvalo se i imalo je mnogostruku uporabu, a najviše je služilo za obranu od groma. Vjeruje se da se to vino ne može pokvariti. U Priluci se priča kako je grom udario u kuću i zapalio je na što je žena pokušavala vatru ugasiti vodom, no nije uspjela. Poslije su joj mještani govorili kako bi uspjela da je to pokušala s vinom od Božića.

I komadiću božićnoga kruha pridavala se ozdravljujuća moć, osobito za liječenje životinja (kravi za vime).[13] U Lištanima se vinom liječi grlobolja, gasi požar i rastjeruje grad, a *ogorak* – ugarak od panja badnjaka čuva se jer se vjeruje da može pomoći u raznim situacijama. U Donjim Rujanima „ugarak od badnjaka mnogi su čuvali za vatru za slijedeći badnjak, a ostatak zakopavali u zemlju radi boljeg uroda“ (Džaja, 1998, 100).

Radmila Kajmaković zabilježila je da se u Velikome Guberu *ogorak* ostavljao do prvoga oranja kada bi se na njemu ispekao kruh oračima, dok se u većini ostalih sela ostatak čuva do Nove godine i tada se stavlja na vatru, a ono što ostane zakopaju u zemlju radi boljega uroda (Kajmajković, 1961, 222).

Nakon završetka novogodišnjih blagdana isklijala pšenica ili žitarice u kojima je bila utaknuta božićna svijeća davala se blagu ili se miješala s ostalim žitom koje će se sijati u proljeće. U Srđevićima ugorak od badnjaka čuva se među blagom jer se vjeruje da će stoka biti mirna i ne će „budaliti“. U Ljubunčiću i Zagoričanima pazi se da urezani križ na panju badnjaku ne izgori te se nakon božićnih blagdana stavlja u štalu među blago, a vino se čuva za liječenje ovčjega vimena. Pri tome se moli Vjerovanje.

Običaj je da se na Stipendan *višaju* (vješaju) svi koji toga dana slave imendan (Stjepan, Stipan, Stipe…). U kuću slavljenika ujutro dođu čestitari da bi ga *obisili*. Slavljenika treba „otkupiti“, a to čini netko od ukućana darivajući čestitare kakvim darom: narančom, jabukom, orasima ili nečim drugim.

U Priluci je crkva sv. Stjepana, zaštitnika sela i toga je dana *dernek* – seoska zabava, a u domovima se slavi bogatijim ručkom na koji se pozivaju gosti – *užinari.* U istom je selu i običaj da se komadić kruha kojim se gasila božićna svijeća dade ovcama. Drži se da je na *Ivendan* (27. prosinca) zimski solsticij pa se kaže: *Otad su dani dulji a noći kraće* sve do ljetnoga *Ivedana* (24. lipnja), i to se razdoblje u narodu naziva „od Ivendana do Ivendana“.

[13] Slične radnje imaju i s uskrsnim kruhom.

Mladinci – Nevina dječica (28. prosinca) obilježava se *mladičanjem* – šibanjem djece. *Usiče se prut i dolazi se višat tamo di ima dice*, a majka djecu „otkupljuje" kakvim darom.

Običaj je da se na Staru godinu (*Silvestre*) održi misa na groblju za pokojnike, a poslije mise se u domovima upriliči užina.

Nova se godina još zvala i *Mali Božić* ili *Mlado lito*. Tada se ponavljaju neki božićni običaji, kuća i domaćinstvo škrope se blagoslovljenom vodom, pale se svijeće badnjaci, odlazi se u goste na čestitanje. Bio je u starini običaj da se vatra na ognjištu polije vinom uz riječi: „polivam ovu vatru da se nikad ne ugasi". Pri tome se molilo Vjerovanje.

Za novogodišnji doručak jede se *popara* od česnice koja je ostala od Božića. Začini se bijelim lukom, *trvenim* sirom i prelije vrućom vodom. Običaj je da svaki član domaćinstva pojede malo popare.

Nakon Božića obično je blagoslov kuća i prikupljanje *pobira* za župnu kuću. Nekad je to određivao *prarakaratur* koji je nosio bakrenu posudu napunjenu vodom u koju su ukućani bacali novac. Tom je prigodom svećenik djecu ispitivao o kršćanskome nauku; ako bi dobro znala, nagradio bi ih „svetom sličicom".

U blagdanske dane nisu se obavljali nikakvi teži poslovi. Nahranilo bi se blago, nacijepala drva za ogrjev i odlazilo rodbini u posjet, na užinu. Poslije toga bilo je druženje (*dernek*) na javnome mjestu kraj mjesnoga doma, crkve, sve uz pjesmu i igru. Obučeni u svečano ruho, momci i djevojke pjevali su gangu, reru, ustresalicu, ojkavicu, bećarac. Pjevati *ustresalicu* znali su samo stariji (dvije žene u podkamešničkim selima), a mlađarija je pjevala bećarac. Tu se plesalo sremice, kozarca, uz pratnju *usnarice* – usne harmonike. Vrijeme je to druženja mladih članova zajednice, *zagledanja* – odabiranja budućega bračnog partnera; odatle i ona poznata uzrečica: „Ko je zamirio, zamirio, ko nije, nije do Uskrsa." Na takvim okupljanjima popilo bi se malo više alkohola pa je dolazilo i do fizičkih okršaja među momcima, bilo zbog djevojke ili kakvih starih neriješenih razmirica.

Božićno vrijeme završava na dan Sveta tri kralja, u narodu zvan *Vodokršće*. Na Istoku se svetkovina Tri kralja, odnosno Bogojavljenja (lat. *Epiphania*) slavila u IV. stoljeću kako bi se potisnule poganske svečanosti rođenja boga Aiona koje su se slavile toga dana. U vrijeme ove svečanosti blagoslivljaju se domovi, a na vrata se ispisuje tekuća godina i slova G + M + B, početna slova mudraca Gašpara, Melkiora i Baltazara (Opći religijski leksikon, 2002, 113-114).

Zapadna crkva toga dana slavi dolazak mudraca, Isusovo krštenje i prvo mu čudo kao očite znakove njegova Bogojavljenja (Adam, 1993, 302). Narod toga dana donosi na sv. misu sol i vodu na blagoslov kojom se toga dana poškropi kuća i okućnica te se spremi za druge prigode do sljedeće godine. Otkada je u našu tradiciju ušlo kićenje božićnoga drvca, tog se dana skidaju ukrasi i sva božićna obilježja.

Zaključna razmatranja

Uspoređujući livanjske božićne običaje s božićnim običajima ostalih hrvatskih krajevima u Bosni i Hercegovini koje je obradio T. Marković, dade se uočiti više zajedničkih osobina u svih Hrvata, od priprema koje traju cijelu godinu, preko *materica* i *očića*, klanja životinja i pečenja božićnoga peciva, do Badnjega dana sa svim obredima (paljenje badnjaka, prostiranja slame, škropljenja, večere, svijeća itd.). Sličnosti se, razumljivo, najviše uočavaju s običajima susjednih krajeva Bosne i Hercegovine, ali i Hrvatske. Rezultat je to, svakako, različitih kulturoloških dodira uzrokovanih međusobnom blizinom tih područja. No ima i nekih posebnosti, primjerice maskirani ophod za *materice* koji je potvrđen samo u jednome dijelu Livanjskoga polja i koji ne poznaju drugi okolni kra-

jevi, osim neka sela oko Stoca, Prozora i Travnika.

Razvrstavajući božićne običaje po regijama, Marković livanjski kraj svrstava u jugozapadnu Bosnu i donosi neke zajedničke osobitosti za cijeli kraj. To je rezultiralo zaboravom nekih livanjskih božićnih običaja, kao npr. obilježavanje dana sv. Tome, *veselica* koja je bila poznata u cijelome kraju, naziv *gobin* za *trojstvo* sa žitom, molitve i zdravice tijekom Badnje večeri, kao i štošta drugo što nestaje iz ovdašnjih sjećanja.

Uočeno je da božićni običaji livanjskoga kraja imaju štošta zajedničkoga s običajima Dalmatinske zagore (Sinjske i Imotske krajine).[14]

U livanjskom je kraju još uvijek živ običaj gašenja svijeća pri kojemu se gata o količini uroda žita, odnosno vina za koje nema pouzdanih potvrda da se proizvodilo u ovome kraju.

Tijekom istraživanja nametnuo se problem naziva i uporabe pojedinih vrsta božićnoga kruha. Iako se u početku činilo da svaki dio Livanjskoga polja ima svoj naziv za kruh, ipak se dalo zaključiti da su gotovo u svakome dijelu poznavali pojam *česnica*. Međutim *srićica* koja se na terenu pokazala poznatom jedino u jugoistočnome dijelu Polja (Podhum), u literaturi je zabilježena u njegovu sjevernome dijelu uz cijeli opis obreda koji je za nju vezan (Marković, 1940, 46) te u božićnoj pjesmi tijekom nešto kasnijega istraživanja (Šimić, 1961, 313) u središnjemu dijelu Polja. No u ovo vrijeme nitko od ispitanika nije poznavao taj naziv osim na navedenome mjestu.

Livanjski kraj i danas djelomično održava tradiciju nekadašnjega božićevanja koje živi ukorak sa suvremenim potrošačkim društvom. U predbožićno vrijeme iz zapadnoeuropskih zemalja vraćaju se cijele obitelji i donose božićne običaje iz mjesta u kojima borave i rade. Ali isto će tako gotovo svaka ta obitelj naložiti badnjak, prostrti slamu, dočekati čestitare…

Danas su badnjaci uglavnom obična drva na koja ponetko urezuje križ i loži ga u štednjak ili kamin. Unosi ga netko od muških članova, isto kao i slamu koja se prostre obično iza vrata. Na isti način kućedomaćin pozdravlja svoje ukućane koji odgovaraju na već opisan način, nakon čega se škrope kuća i gospodarski objekti.

Bakalar s krumpirima postao je gotovo obvezno jelo na Badnju večer. Posvuda je prisutno božićno zelenilo: isklijala pšenica, božićno drvce (prirodno ili umjetno) sa svim najnovijim trendovima ukrašavanja ispod kojega su jaslice te obvezno adventski vijenac sa svijećama.

Najviše pozornosti pridaje se materijalnoj pripremi: obvezni su naresci od pršuta i sira, hladno pečeno janjeće i svinjsko meso, velik broj raznovrsnih kolača, salate, voće, sve vrste alkoholnih i bezalkoholnih pića, smokve, orasi i lješnjaci. Sve to dočekuje još uvijek aktivne čestitare u manjim ili većim skupinama, pa čak i u široj gradskoj zoni. Nakon obilaska sela ide se prijateljima i rodbini, a sljedećih dana na užinu do Nove godine.

Dalo se primijetiti da većina ispitanika žali za minulim vremenom iako je ono bilo obilježeno oskudicom i neimaštinom, ali, kako se ističe, s mnogo više doživljenoga Božića.

Kratica

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu

[14] Miličević, 1967, 433-512; Kutleša, 1993, 269-274; Botica, 1993, 3-8.

Literatura

Alaupović-Gjeldum 2006
D. Alaupović-Gjeldum, *Narodni život, običaji, vjerovanja, Omiš i Poljica*, Monografija, Zagreb 2006

Adam 1993
A. Adam, *Uvod u katoličku liturgiju; Božić i njegovo vrijeme*, Zadar 1993

Antolović 1998
J. Antolović, *Duhovni velikani: Sveci Katoličke crkve II dio*, srpanj - prosinac, Zagreb 1998

Badurina 1985
A. Badurina, *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1985

Biblija 1987
Biblija: Stari i Novi zavjet, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1987

Birnstein 1998
U. Birnstein, *Isusov pokret postaje državnom Crkvom: Stara Crkva do 499*, Kronika kršćanstva, Zagreb 1998, 8-73

Botica 1993
Botica, *Božićni običaji sinjske krajine*, Cetinska vrila, god. 1, br. 2, prosinac, Sinj 1993, 3-8

Braica 2004
S. Braica, *Božićni običaji*, Etnologica Dalmatica, Split 2004, 5-21

Džaja 1998
P. Džaja, *Božićni običaji, Hrvati u Donjim Rujanima*, Zagreb 1998

Gavazzi 1995
M. Gavazzi, *Godina dana Hrvatskih narodnih običaja*, Zagreb 1991

Kajmaković 1961
R. Kajmaković, *Božićni običaji*, GZM (E) NS, sv. 15-16, Sarajevo 1961, 221-227

Krilić 1940
B. Krilić, *Božićni narodni običaji*, Franjevački vjesnik, veljača - ožujak, Visoko 1940, 75-91

Kutleša 1993
S. Kutleša, *Život i običaji u imockoj krajini*, Imotski 1993

Marković 1940
T. Marković, *Božićni običaji Hrvata u Bosni i Hercegovini*, pos. otisak iz II. knjige „Etnografskih istraživanja i građe“, Zagreb 1940

Miličević 1967-68
J. Milićević, *Narodni običaji i vjerovanja u sinjskoj krajini*, Narodna umjetnost, 5-6, Zagreb 1967-68, 433-512

Opći religijski leksikon 2002
Opći religijski leksikon: A - Ž, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2002

Rihtman-Auguštin 1995
D. Rihtman-Auguštin, *Knjiga o Božiću*, Zagreb 1995

Šimić 1959
Lj. Šimić, *Narodne pesme*, GZM (E) NS, sv. 14, Sarajevo 1959, 169-207

Šimić 1961
Lj. Šimić, *Narodne pesme*, GZM (E) NS, sv. 15-16, Sarajevo 1961, 289-322

Zubac-Ištuk 1994
Lj. Zubac-Ištuk, *Narodno blago i običaji livanjskog kraja*, *Sretan vam Božić i porođenje Isusovo*, Vinkovci 1994

Christmas customs of Croat Catholics in the Livno region

Key words: Livno, Christmas, customs, tradition, identity

There is a long and rich tradition of celebrating Christmas among the Catholics of Livno polje, with many customs some of which date back to the pre-Christian area. It appears that the Christmas customs of Livno form part of the wider group of Croatian Christmas customs, but most closely resemble those of south-western Bosnia and the nearby towns of Dalmatia.

The cycle of Christmas customs begins with Advent and ends with the Epiphany or Three Kings Festival. Advent marks the start of the spiritual and material preparations for Christmas, taking the form of attending early morning mass, fasting, a moratorium on weddings, and trading with neighbouring towns in Dalmatia. The customs known as *materice* and *očići* – taking one's mother and father "hostage" – is observed one or two Sundays before Christmas; the hostages are threatened with "hanging" if they fail to pay a ransom. In the north-western part of the Polje, on *materice* day, men in masks, known as *materičani*, make their way through the village, asking each household to offer food for the poorest families.

Unless the *badnjak* or Yule log has already been selected from the wood pile, this is the next task. Three round logs about a metre long are usually brought into the house on Christmas Eve. Also important is Christmas bread, usually known as *česnica*, but also as *kruv*, *pogača*, *samun, srića, srićica, pogača, počesnica, bosman, lomnica.* This is made of the finest wheat, saved specially for the occasion and decorated with a spoon, filjan (tiny coffee cup), fork, knuckle, comb or wooden *šaraljica*. The dough is set on Christmas Eve, and the bread is eaten on the first morning of the New Year, when it is cut crosswise and dampened with hot water, whereas *srić(ic)a* is broken in the cow-shed and given to the animals.

In Livno, as elsewhere in Bosnia and Herzegovina, a roast, the *veselica*, is prepared for Christmas, usually from a sheep chosen in autumn and fattened up accordingly.

Only in the last half century or so have Christmas trees become the custom; prior to this, grain would be stuck with candles and left out throughout the Christmas season.

Christmas Eve was a day of fasting. Shepherds would come home with their sheep, women would get the house ready and make dinner, while the men would take care of the roast, cut crosses into the Yule logs, and so on. As soon as it was dark, the head of the family would bring the three Yule logs in, one at a time, with a special greeting in the name of Jesus, welcoming the household to Christmas Eve, to which the others would reply, "And to you." Straw was brought in with the same greeting, and spread around the hearth for the children to play and roll in and hunt for hazelnuts.

The housewife would then sprinkle the whole house and grounds while reciting the Creed, after which came lengthy prayers, followed by a frugal supper of Christmas bread on which was a bowl of grain stuck with three candles. Before supper, the younger members of the household would give the older ones a glass of raki, starting with the head of the family, toasting him with "Good health, Christmas Eve has come," to which he would reply "And to you." This ritual would then be repeated by each in turn. After supper the candles would be snuffed by dipping the crust or crumb of the Christmas bread in wine and prophesying death or riches. The belief was that this wine had

healing properties and the ability to ward of natural disasters.

The rest of the evening would be spent singing Christmas carols, particularly "U se vrime godišća." Early-morning mass would be held at 4 am, attended by everyone who was able to and followed by wishing everyone a merry Christmas. All then returned home for Christmas lunch; the table would be loaded with cabbage and meat, roast meat topped with *pita* (filo pastry with filling), apples and walnuts. All the men of the house, in large or small groups, would go round the village wishing everyone a merry Christmas, to be received by the women and children. After Christmas, families would pay visits to each other for a snack until the New Year, when the candles were lit for the last time. The straw was removed on the second or third day after Christmas and put in a fruit tree, while the ash from the Yule logs was kept to spread on the crops, and the *ogorak* (brand) was used for various purposes: for next year's fire, to bake bread or left in the cowshed with the animals.

At Epiphany, salt and water to be sprinkled around the house and grounds were brought to the church to be blessed. Nowadays all the Christmas decorations are taken down on Twelfth Night, ending the Christmas period.

Željka Markov

Umjetnik – crta – posvećenje

Kolekcija crteža Gabriela Jurkića iz fundusa FMGG-a

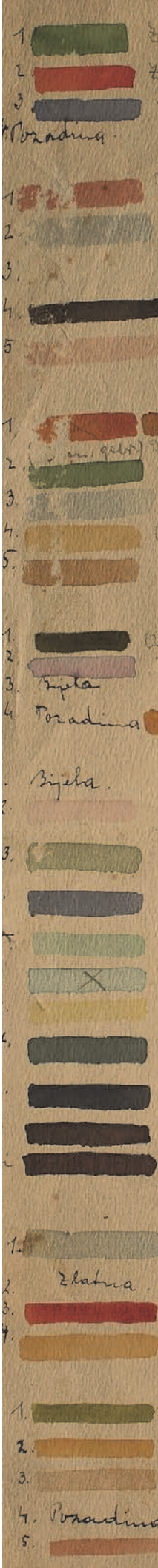

UMJETNIK – CRTA – POSVEĆENJE
Kolekcija crteža Gabriela Jurkića iz fundusa FMGG-a

Željka Markov
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
80101 Livno, BiH
zeljka.markov@fmgg-livno.com

UDK: 741 Jurkić, G.
Pregledni rad
Primljeno: 6. 3. 2013.
Prihvaćeno: 2. 4. 2013.

Na Međunarodni dan muzeja 18. svibnja 2007. u Franjevačkome muzeju i galeriji Gorica – Livno (FMGG) otvorena je izložba crteža Gabriela Jurkića. Na toj je izložbi, naslovljenoj „Umjetnik – crta – posvećenje", prvi put predstavljen dugo čuvan i do tada široj javnosti nepoznat crtački opus Gabriela Jurkića iz fundusa FMGG-a u Livnu. Na toj izložbi Jurkić je predstavljen uglavnom kao crtač, portretist, dokumentarist i ilustrator. Izložba je prikazala jednoga od osebujnijih predstavnika bosanskohercegovačkoga i hrvatskoga slikarskog simbolizma i secesije u njegovu stvaralačkome procesu. Predočena je geneza Jurkićeva umjetničkoga stvaralaštva. Namjera je bila ukazati na važnost slobodnijega i ekspresivnijega Jurkićeva opusa kao temeljne podloge njegova slikarstva što kompletira njegovo stvaralaštvo. Nakon Livna izložba je bila otvorena i u Jajcu, Mostaru, Sarajevu, Zenici i Širokome Brijegu.

Ključne riječi: Gabriel Jurkić, crtež, simbolizam, povijesni ciklus, FMGG, Bosna i Hercegovina

Djelo jednoga umjetnika nastaje i raste unutar svoga razvojnog kontinuiteta kao stablo iz korijena. Djelo živi vlastitim životom koji je sastavni dio najintimnijega duhovnog bitka i stvaralačkoga impetusa umjetnikove osobnosti, ono postoji i opstaje neovisno o tome je li i koliko je javno priznato i poznato, tj. uključeno u opće razvojne tokove umjetnosti (Reberski, 1983, 67).

Svakodnevne bilješke Gabriela Jurkića opstale su i, štoviše, one žive i danas te svjedoče o umjetničkome procesu samozatajna bosanskohercegovačkoga umjetnika koji je samo jedan u nizu onih koji su živjeli i stvarali na margini umjetničkih tokova svoga doba ostajući vjerni svomu uvjerenju. Rođen s izrazitim senzibilitetom i osjećajem za lijepo, već kao mladić dao se privući prirodnim ljepotama. Nastojeći uhvatiti trenutak prolazne ljepote (sl. 1), crtao je i crtao i onda kada nije nailazio na razumijevanje.

Preko susreta s Bőcklinovim reprodukcijama s kojima ga je već u najranijoj mladosti upoznala Olga Kernić-Peleš, zahvaljujući đačkim susretima s Čikošem i Crnčićem te utjecaju zagrebačke škole i bečke secesije na akademiji u Beču, zahvaljujući dodiru sa srodnim Segantinijevim slikarstvom, nadahnut Liebermanovim impresionizmom te slijedeći vlastito umjetničko uvjerenje – „zaokupljen mišlju o Božjoj

Sl. 1. Gabriel u šetnji u potrazi za impresijama (foto: Arhiv FMGG-a Livno)

ljubavi“, polako se oblikovao izričaj Gabriela Jurkića. To je izričaj po kojemu se on danas ubraja među znamenite predstavnike simbolizma i secesije u bosanskohercegovačkome slikarstvu, a svojim školovanjem i djelovanjem u Hrvatskoj zapisao se i u korpus hrvatskoga slikarstva.[1]

Imamo li na umu da svako umjetničko djelo otkriva i prenosi dah vremena i prilika u kojima je umjetnik djelovao, osluškivanjem njegova kreda lakše možemo razumjeti njegov rad i dosluhnuti poruku nastala djela. I upravo umjetnikove svakodnevne pripreme preko bilježaka, skica i crteža daju nam uvid u umjetnikova ishodišta, njegovu zaokupljenost kao i mijene u izričaju.

Izložba crteža Gabriela Jurkića iz fundusa FMGG-a (sl. 2) nastala je zbog potrebe da se o njegovu djelu svjedoči, poučava te da se taj opus revitalizira. Cilj izložbe crteža bio je predstaviti crtački dio umjetnikova stvaralaštva iz zbirke koju čuva FMGG u Livnu, a koji do tada još nije bio predstavljen javnosti, te ukazati na bitnu ulogu te dionice umjetnikova stvaralaštva. Izložba je zamišljena kao rekonstrukcija njegova umjetničkoga rada. Svaka skicirana bilješka jedne početne ideje omogućuje nam uvid u umjetnikovo pomno studiranje likovnoga problema ili pojedinih fragmenata koje je kasnije uklopio u veću kompoziciju. Skice prikazuju početnu idejnu iskru i umjetnikovu igru sve do konačne realizacije djela. Ta tzv. geneza umjetničkoga djela na izložbi je popraćena skicama zajedno s njihovim završnim djelima.

[1] Izričaj Gabriela Jurkića, koji je za vrijeme avangarde potisnut na marginu umjetničkoga značaja, revaloriziran je izložbom dr. Reberski *Od secesije do impresije* u Klovićevim dvorima 2005. godine.
„Ovu retrospektivnu izložbu priređujemo s uvjerenjem da je naše vrijeme dosegnulo nužni povijesni odmak, kako bismo pojavu i prinose G. J. sagledavali i o njima sudili ne samo prema avangardnom ključu suvremenog trenutka, već prema objektivnoj mjerodavnosti i univerzalnoj vrijednosti ostvarenih djela.“ I. Reberski, *Od secesije do impresije*, 2005, 79.

Sl. 2. Postav izložbe *Umjetnik – crta – posvećenje* u Franjevačkome muzeju i galeriji Gorica – Livno 2007. godine. (foto: Željka Vrdoljak)

Povijest zbirke

Pinakoteka Gabriela Jurkića, koja se sada čuva u FMGG-u u Livnu, nastala je zahvaljujući bliskoj umjetnikovoj povezanosti s franjevcima. Kada je Jurkić 1956. godine izgubio atelijer u Sarajevu, livanjski su franjevci njemu i supruzi dali smještaj u prostorijama goričkoga samostana. Zahvalan što su mu dali utočište, Jurkić je dio svoje umjetničke ostavštine oporučno ostavio Franjevačkomu samostanu Gorica u Livnu. U jednome intervjuu Jurkić je rekao: „Veoma me veseli i lakše ću umrijeti kad vidim da će barem jedan dio mojih radova biti sačuvan u samostanu Gorica.“ (Kovačević, Barun, 1972, 5)

Ulogu kustosa, koju su u BiH obavljali stoljećima, franjevci su 1995. sa svim svojim zbirkama predali Franjevačkomu muzeju i galeriji Gorica – Livno u čijim je prostorijama otvoren stalan postav slika i crteža Gabriela Jurkića. Otvaranjem memorijalne galerije livanjski su franjevci zajedno sa svjetovnom vlasti još jednom iskazali zahvalu čovjeku koji je svojim kistom ovjekovječio život i ljepotu ne samo livanjskoga kraja nego i bosanskohercegovačkoj i hrvatskoj povijesti ostavio svoj umjetnički *memento*.

Tragovi njegova umjetničkoga djelovanja djelomice su očuvani u ostavštini FMGG-a. Naime tu se ne nalazi samo bogat opus djela u ulju, nego i mnogobrojni crteži, skice, studije, bilješke, pisma, korespondencija i fotografije. Budući da sva Jurkićeva ostavština nije bila dokumentirana, njezinim su pregledavanjem 2006. godine nađeni kovčezi s impresivnom količinom Jurkićevih studija, crteža i skica. Otkriće toga iznimno vrijedna i bogata likovnoga materijala te susret s već požutjelim listinama koji otkrivaju fragmente s poznatih umjetničkih djela dali su nam uvid u proces nastanka umjetničkoga djela kao i radni kredo umjetnika i čovjeka.

Pojedini crteži imaju neprocjenjivu vrijednost i kao samostalna cjelina. Skice, umrljane bojom, tekućinom, presavijene ljudskom rukom, nagrizene zubom vremena ekspresivnije su i toplije od pojedinoga završnog djela – one su „korijen“ (sl. 3). Svaka od 6000 skica koje čuva FMGG svjedoči o umjetniku, o njegovu svakidašnjemu i svestranome zanimanju za čovjeka, povijest, prirodu i život uopće. Kroz svoje 60-godišnje likovno stvaralaštvo Jurkić je ostvario nekoliko ciklusa, no široj je javnosti najpoznatiji po svojim impresijama prirode. Upravo crtački dio njegova stvaralaštva donosi posve drukčiju i dosad nepoznatu sliku o Gabrielu Jurkiću. On je gotovo za svako svoje djelo pravio nekoliko skica koje je popratio bilješkama pa makar bila riječ i o maloj ilustraciji. Zanimljiva je spoznaja da je Jurkić gotovo sve svoje bilješke čuvao i da ništa nije uništio. Ta činjenica, kao i nalaz bilježnice s popisom kupaca djela, u neku ga ruku čini i svojevrsnim dokumentaristom i arhivistom vlastitoga umjetničkog djelovanja. Zahvaljujući upravo tim skicama, koje poneke više, a poneke manje, imaju obilježje istinske umjetničke impresije i ekspresije, razvidan je njegov slobodniji izričaj. Spoj razigranih linearnih poteza i koloristićnih akcenata s ponekim možda nesavršenim potezom čini ga modernijim slikarom no što je to

bilo upitno u pojedinim djelima iz njegova kasnijega stvaralačkog razdoblja.

Stotine tih skica podsjeća na staru rimsku mudrost da je ponavljanje majka znanja. Gledajući sve te bilješke, nekako se teško oduprijeti dojmu da tu nije riječ samo o lijepome u umjetnosti, o igri likovnoga rukopisa, studioznu oku ili pedantnosti, nego da iz tih bilježaka izbija posvećenje likovnomu radu i Bogu. Jurkićev crtački opus potvrđuje postavku mnogih povjesničara umjetnosti da je njegov umjetnički rad zapravo bio njegova svakodnevna molitva. U svojoj korespondenciji, esejima i intervjuima sam Jurkić progovara o izvoru svoga umjetničkoga rada.

Sedam mjeseci prije svoje smrti Jurkić je fra Ignaciju Gavranu tumačio umjetnost: „Umjetnost je ponosna gospođica: traži da joj se udvaraš i da je služiš za dvojicu… Mi nismo stvaraoci, mi smo spretnici, koji znamo zapaziti i prenijeti nešto od Božje ljepote, od prirode….“ (Gavran, 1974, 160-165). Njegovo plodno umjetničko djelovanje, kao i njegova darežljiva priroda što se očitovala u darivanju vlastitih slika ili u njihovu prodavanju za nadnicu kosca, otvara pitanje može li se ijedan umjetnik ikada u potpunosti predstaviti. Naime njegova je djela nemoguće prikupiti zato što su rasprostranjena po cijeloj Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, pa i znatno šire.

Godine 1911., nakon povratka iz Beča, Jurkić priređuje impozantnu izložbu u Sarajevu na kojoj se predstavlja javnosti s 355 djela u svim žanrovima. Kasnije je ta izložba otvorena i u Umjetničkome paviljonu u Zagrebu. Publici su tada predstavljene brojne skice i crteži koji odaju svu tematsku i tehničku slojevitost autorova umjetničkoga dijapazona: tu su skice za ciklus iz bosanske povijesti, skice za portrete, studije, ideje, simbole i različite probleme, zatim pripreme za cikluse naslovljene *Iz brda zapadne Bosne*, *Bečki spomenici*, *S mora* te *Iz dubrovačke okoline*. Nakon toga Jurkić nikada više nije priredio takvu kompleksnu izložbu.

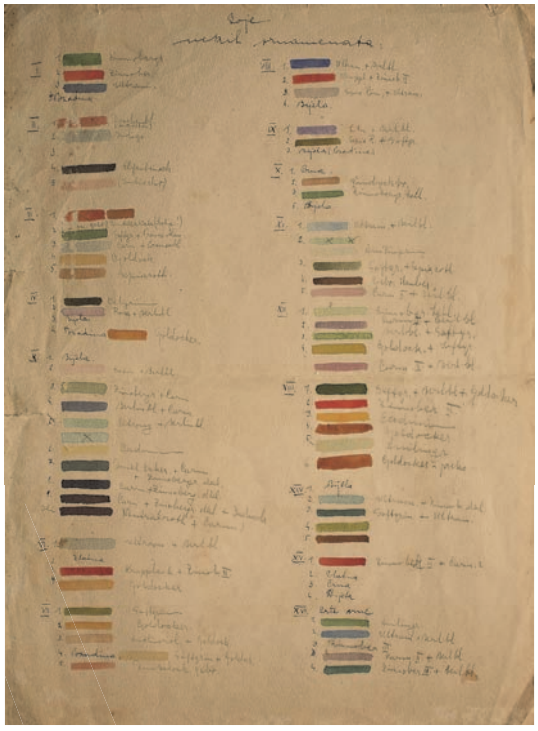

Sl. 3. Boje nekih ornamenata
(Foto: Zoran Alajbeg)

Na izložbi *Umjetnik – crta – posvećenje* javnost je, nakon devedeset pet godina, opet imala priliku doživjeti drukčijega Jurkića od onoga na kakva ga je bila navikla. Tom je izložbom predstavljen uglavnom kao crtač, portretist, dokumentarist i ilustrator.

Mediji poruke s vremenom se, naravno, mijenjaju. Kao što je to ponekad bila stijena u prirodi ili keramička pločica, danas je to fotografija i internet, a u nekome drugom vremenu to su bile slike i crteži. I upravo se preko umjetnosti najbolje može iščitati određeno vrijeme, razvoj društva, političke prilike, priroda i promjene čovječanstva. Ponekad nam jednostavan crtež dočara vremenske odsječke i njegove suputnike koji su u određenu razdoblju ostavili svoj trag postojanja.

U povodu Jurkićeve kolektivne izložbe u Sarajevu 1911. godine autor teksta naslovljena „Izložba prvog bosanskog slikara Gabriela Jurkića“, objavljena u *Reichpostu*, između ostaloga navodi i sljedeće: „Mali crteži su putokazi u njegovoj umjetničkoj evoluciji i mnoga je

megju njima biserak risarije.“[2] Mape Gabriela Jurkića otvorile su i približile slobodniju i osobniju dionicu stvaralaštva na kojoj se temelje njegova završna djela. Te nam mape predočuju njegov životni rad, izvore nadahnuća i potvrđuju naslućenu predodžbu o studioznome procesu Jurkićeva stvaralaštva.

Tematika ciklusa

S obzirom na opsežnost Jurkićeva crtačkoga opusa koji se nalazi u FMGG-u pokušali smo izabrati crteže, skice i studije preko kojih će se zrcaliti svi umjetnikovi ciklusi i stilske faze stvaralaštva. Izloženim djelima obuhvaćeno je najranije, đačko razdoblje njegova rada, što znači od 1906. godine pa sve do otprilike 1960. kada postupno, zbog gubitka vida, prestaje slikati. Pojedini crteži, rađeni u raznim tehnikama, imaju karakter gotovih umjetničkih djela, dok su druga djela trenutačna impresija rađena ili u atelijeru ili izravno u prirodi (*plein-air*), bilješka jednoga fragmenta kasnije ukomponirana u veće kompozicije i studije.

Crteži su tematski podijeljeni u nekoliko ciklusa: povijesni ciklus (ciklus koji Jurkić nikada u cijelosti nije uspio realizirati),[3] portretne studije, figuralne studije, radovi akta iz studentskih dana, studije ruku i nogu, skice Mediterana, motivi iz Bosne i Hercegovine, skice sakralne tematike, skice za ilustracije, ciklus posvećen krajoliku, skice životinja i žanr scene. Na izložbi nisu predstavljene studije i skice naslovljene *Bečki spomenici*, koje je predstavio na izložbi u Sarajevu i Zagrebu 1911. i 1912., zato što u ostavštini nisu pronađene.

Povijesni ciklus

Već u specijalnoj školi Kazimierza Pochwalskoga od 1909. do 1911. godine na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču Jurkić se posvetio „studiju umjetnosti bosanske historije“.[4] Nacionalno obojene tendencije i ideologije koje su izbile u krugu bečke i münchenske secesije (Reberski, 2005, 29) probudile su i u mladome umjetniku osviještenost i zanimanje za populariziranje svoga naroda i njegove povijesti. Zamišljen ciklus o bosanskohercegovačkoj i hrvatskoj povijesti toliko ga je zaokupio da je htio unijeti „u nju novo svjetlo: individualnu umjetničku spoznaju historijske istine“ (Mirko Jurkić, 1911, 14). Mnogi Jurkićevi crteži i studije krajolika, neba, sunca i mora, kao i studije različitih tipova lica te mnogi portreti bijahu mu priprema za daljnji rad u većemu opsegu, određenu obliku i široj koncepciji – za veliki povijesni ciklus.[5] Jurkić je imao želju „ilustrirati sve važnije povijesne događaje naše domovine od Kulina bana pa do propasti kraljevstva“ (Begić, 1978). U predgovoru kataloga kolektivne izložbe slika Gabriela Jurkića na relaciji Sarajevo – Zagreb – Beč njegov nam brat Mirko najbolje opisuje nakane i sve težnje te problematiku oko historijskoga ciklusa:

Od svih tipova iz bosanske povijesti Gabriel je samo tri radio na temelju povijesne predaje. To su: Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Stjepan Tomašević i Mehmed Osvojitelj. Za ostala lica nije našao pouzdana spomena ni u slikama i knjigama ni u kamenopisima. Morao im je dati tipove i karakterne crte prema značaju svakog pojedinog, kakav se je pokazao u djelima, što ih spominje povijest. Od pomoći mu je kod rješavanja ove zadaće iskustvo, što ga je stekao portretirajući, proučavanje i poznavanje karaktera i fizijognomija i najposlije studije tipova iz naroda zapadne Bosne, koje je uzeo za temelj studijama

[2] Hrvatski dnevnik za interese bosanskohercegovačkih Hrvata, Gradske vijesti (original objavljen u *Reichpostu*), Sarajevo, 30. listopada 1911., 245, VI, 3.

[3] Od velikih kompozicija u ulju uspio je dovršiti samo dvije: *Davor moje gusle javorove* i *Vila naroda moga* (1911). Ivanka Reberski, *Gabriel Jurkić*, *Od secesije do impresije*, Zagreb, 2005, 29.

[4] Arhiv BiH, Sarajevo, Zajedničko ministarstvo financija (GFM), GZ 4902/1910 (original na njem. jeziku).

[5] O Jurkićevu povijesnome ciklusu piše brat Mirko u katalogu kolektivne izložbe slika Gabriela Jurkića, Sarajevo, Zagreb, Beč, 1911-1912, 14.

historijskih tipova, da budu narodni. Do sada je izradio trideset i pet lica: Od Kulina Bana sve do Mehmeda Fatiha. Za ratnička lica, kao što su Hrvoje Vukčić, Vlatko Hranić i Stjepan Kosača, uzeo je ratnički karakter lične fizionomije. Tipovi su norme za kompozicije. U kompozicijama slikaće sve znatnije povjesne dogagjaje, najprije iz vremena bana i kraljeva. Kasnije će ilustrovati doba osmanlijskog gospodstva. (Jurkić, 1911, 14-15)

Dio tih skica, izloženih na izložbi 1911. godine, danas je dio fundusa FMGG-a, a služile su kao temelj za „prebiranje gragje: historijskih dokumenata i spomenika, študija lica i karaktera i napokon ideja za kompozicije“ (Jurkić, 1911, 14). Studije sedam tipova muških portreta s naznakom *Za historijski ciklus* (pod brojčanim oznakama 56, 58 i 60) ubrajaju se u najekspresivnije i najmarkantnije izloške (sl. 4). Ti portreti nastali su 1910. godine na Kupresu ili u Beču. Svaka studija muškoga portreta zrcali određeno psihološko stanje. Riječ je o studijama ratničkih lica iz kojih se, iz umjetnikovih suverenih poteza, navješćuje psihološko stanje likova: gnjev, bol, strah, borbenost, želja za slobodom te snaga naroda kako ga je on vidio i htio zabilježiti kao povijesni slikar. Crteži odišu snagom i akademskom uvjerljivošću poteza. Jurkić je bio izvrstan portretist i njegovi se stvaralački dometi najbolje očituju upravo u tim kombiniranim crtačkim tehnikama, što je razvidno i u ostalim izloženim portretnim studijama. Iz toga povijesnog ciklusa nađena je i skica lika Hrvoja Vukčića Hrvatinića iz 1909. godine s naznakom u signaturi da je rađena prema originalnome glagoljskom misalu koji se čuva u Istanbulu. Nađene su i studiozne skice ratničke opreme (mačeva, helebardi, buzdovana, kubura), nastale u Beču ili u Arheološkome muzeju u Zadru.

Sl. 4. Portret muškarca za Historijski ciklus
(Foto: Zoran Alajbeg)

Među djela iz povijesnoga ciklusa ubrajaju se i skice i studije detalja iz 1912. godine, nastale kao priprava za sliku *Bosanski sabor*, koju je naručila Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine. Slika, na žalost, nikada nije završena. Naime Jurkić je 1915. godine zamolio da mu se odobri produženje roka za izradu slike, no bio je odbijen.[6] U arhivu FMGG-a pronađena je fotografija koja prikazuje Jurkića u atelijeru kako stoji ispred uljanih studija *Prvo otvorenje bosansko-hercegovačkog sabora* (sl. 5). Trenu-

[6] Kada je umjetnik u travnju 1915. zatražio da mu se zbog ratnih prilika „produlji rok za izradu slike bosanskog sabora“, bio je kategorički odbijen. Razlozi takvu postupku Zemaljske vlade više su nego cinični jer bi se odbijanjem Jurkićeve molbe „zemaljski erar riješio u sadašnjim prilikama suvišnog izdatka od 24.000 kruna (čemu bi još došao honorar za eksperte u visini od nekih 6.000 kruna)“. Konačnu procjenu Jurkićeva rada trebali su dati: dr. Izidor Kršnjavi, Paja Jovanović, Bukovac, Medović i Čikoš (Vidi LRS 4910/1915) – Arhiv BiH). Usp. Azra Begić, *Umjetnost Bosne i Hercegovine*, 1894-1923, Sarajevo, 1978.

Sl. 5. Jurkić ispred uljanih studija za sliku „Prvo otvorenje Bosansko-hercegovačkog sabora“. Snimljeno u Jurkićevom atelijeru u Sarajevu 1913. (Foto: Arhiv FMGG-a Livno)

tno nismo naišli ni na jedan podatak o tome što se dogodilo s tim studijama. Kratak članak Ljudevita Dvornikovića dočarava nam umjetnikovu radionicu i susret s tim studijama:

Pružila nam se nedavno zgoda zaviriti u skromnu radionicu našega umjetnika Jurkića, pa ćemo biti toliko indiskretni, da iznesemo odanle koješta na javu…

Prvo, što posjetniku Jurkićevog ateliera sada mora da udara u oči, jesu nacrti i študije za sliku: Prvo otvorenje bosansko-hercegovačkog sabora. Kao što je to našoj javnosti poznato, ovu je sliku u velikim dimenzijama (6 metara dužine i 3 metra visine) naručio u Jurkića naš sabor. Ona ima riješiti buduću sabornicu. Zadatak, koji leži u izradbi ovakove slike, svakako je vrlo velik i težak: Umjetnik ima da svlada velike poteškoće. Tu je u prvom redu perspektiva naše saborske dvorane sa njezinom arhitektonikom.

Treba naći ishodište perspektivi sa tačke, s koje se može uhvatiti cjelokupna slika, jer se mora prikazati po mogućnosti, sve. Umjetnik je tu zadaću upravo sjajno riješio. On je za izlaznu tačku uzeo mjesto iza govornice, pa je kombinovanjem detaljnih študija stvorio perspektivu, koja zadovoljava potpuno njegovoj potrebi a ujedno čini dojam prave realnosti.

Vidjeli smo dva nacrta i dvije uljene škice te perspektive dvorane. Jedna od tih uljenih slika prikazuje praznu dvoranu sa svim namještajem i arhitektonskom dekoracijom, upravo frapantnom realnošću ali i umjetničkim zadahom izvedenu.

Na drugoj nješto manjoj skici, pokušao je Jurkić riješiti drugu teškoću svoga zadatka, t. j. namjestiti ljude u tom prostoru. I negledeći na to, da se ti ljudi imaju prikazati portretskom vjernošću, nastupaju tu poteškoće, kojima se mora boriti svaki slikar historijskih slika, koje predočuju skupine osoba.

Našem umjetniku pridolazi kod ove slike još i ta poteškoća, što su mu ruke vezane u smještanju grupa, jer je to određeno položajem njihovim na izvjesnom mjestu.

Slikovitost grupiranja određena stolicama i klupama, i on se može jednoličnosti i ukočenosti prikazanih lica ugnuti samo tako, da provede neko individualno držanje pojedinih ličnosti…[7]

U ciklusu *Bosanski sabor* Jurkić je ponajprije dokumentarist koji nam dočarava tadašnju saborsku dvoranu i predstavlja portrete onodobnih zastupnika, što je, kao povijesno svjedočanstvo jednoga vremena, i najzanimljiviji dio studije iz toga ciklusa. Zanimljiva su i likovna rješenja zadane teme: olovkom i laganim potezima tuša Jurkić predočuje psihološke profile zastupnika i dočarava atmosferu u sabornici 1912. godine.[8]

Među skicama pronađeni su sljedeći zastupnici Bosansko-hercegovačkoga sabora: portret dr. Safvet-bega Bašagića, prvoga saborskog predsjednika, znanstvenika orijentalističkih tema, pjesnika, prevoditelja, povjesničara i utemeljitelja „muslimansko-bošnjačke renesanse“[9]; portret Ademage Mešića, bosansko-hercegovačkoga političara i jednoga od najbo-

[7] Ljudevit Dvorniković, „Iz umjetnikove radionice“, *Sarajevski list*, XXXV, Sarajevo, 1912, 265, 1.

[8] Preuzeto 3. II. 2013. Godine 1910. u BiH je utemeljen Bosanski sabor te proglašena ustavnost. Zbog specifičnih okolnosti Bosanski je sabor utemeljen na vjerskome i kurijalnome načelu. Imao je 20 virilnih članova i 72 izborna zastupnika. Svaka od triju vjerskih zajednica davala je po pet virilnih članova, dok je Židovima dan jedan virilni glas. *Istorija parlamentarizma u BiH* (iz Monografije „Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine“ 2010. http://www.parlament.ba/istorija/default.aspx?id=27873&langTag=bs-BA&pril=b

[9] Preuzeto 3. II. 2013., Safet-beg Bašagić, http://www.hajam.blogger.ba

gatijih mecena u BiH, portret nadbiskupa Stadlera, čovjeka koji je apostolskim žarom u Bosni razvio živu djelatnost na vjerskome, prosvjetnome, kulturnome i nacionalnome polju te se može reći da je bio preporoditelj i duhovni obnovitelj Bosne,[10] a svojim je djelovanjem ostavio dubok trag u životu Katoličke crkve u BiH. Također je nađena i skica na kojoj je zabilježen lik pl. Adalberta Sheka Vugrovečkoga, jednoga od glavnih autora bosansko-hercegovačkoga Ustava iz 1910. godine, predavača na šerijatskoj sudačkoj školi gdje je kao honorarni nastavnik predavao građansko i kazneno pravo te procesno, državno i upravno pravo (Matijević, 2002, 148). Jedna skica prikazuje i Stjepana Grgjića, srpskoga političkog lidera. Skica je naslovljena *Stjepan Grgjić kao izvjestitelj učiteljskog pitanja*[11] (sl. 6). Sve te skice predlošci su za rad na većemu djelu iz ciklusa povijesne tematike.

U zbirci FMGG-a čuva se nekoliko skica iz 1914. godine kada je Jurkić bio vojni crtač. Te skice, naslovljene *Kokot sa vojničkih kola* i *Višegrad*, rađene su pastelom na crnome papiru.

Crtež *Gegen Montenegro* iz 1916. godine (sl. 7), s bilješkom na njemačkom „Ein ös. Vorposten am Grabe der gefallenen“[12], prikazuje dvojicu vojnika na konjima koji prolaze kroz snježnu sumaglicu pokraj križa. Mekoćom poteza Jurkić je dočarao tešku i tjeskobnu ratnu atmosferu. Iz tog je vremena i njegova slika *Bosanski bjegunci* koja je „poslužila kao povod da se priredi improvizirana izložba u Franjevačkom samostanu u Sarajevu – za zemaljskog poglavara i zapovjednog generala Sarkotića, sa koje je on, okružen bojnom svitom, milostivo

Sl. 7. Gegen Montenegro, 1916.
(Foto: Zoran Alajbeg)

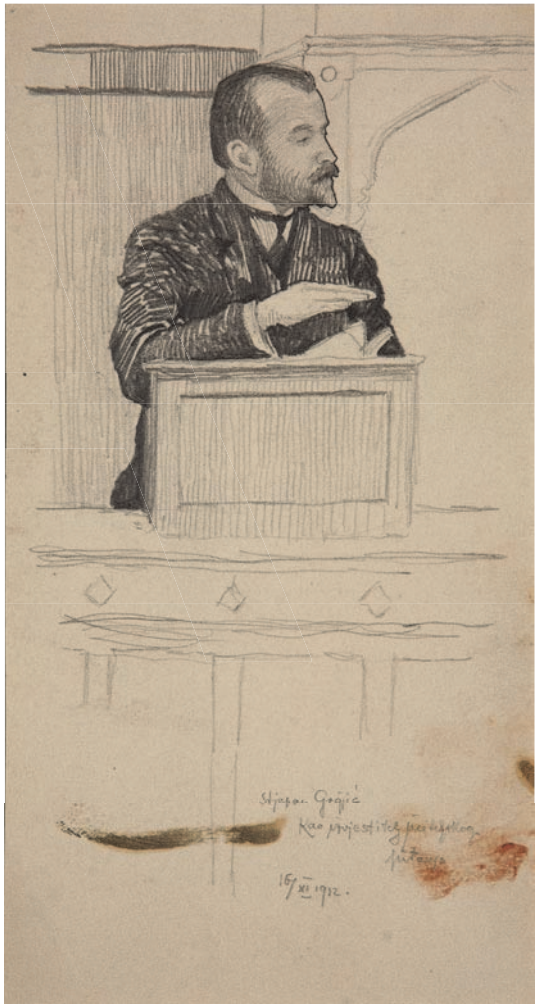

Sl. 6. Stjepan Grgjić kao izvjestitelj učiteljskoga pitanja u Saboru, 1912. (Foto: Perica Džeko)

[10] Preuzeto 7. II. 2013., Josip Stadler – Sarajevo (1878. – 1918.), http://www.sarajevo18781918.blogger.ba/arhiva/2005/04/20

[11] Političku stranku Radikalnih Srba vodila su braća Stjepan i Vasilij Grgjić, a pripadali su im Dušan Vasiljević, Atanasije Sola i dr. Njihov je list bio *Narod*. Hrvatska enciklopedija, III, Zagreb, 1942, 158.

[12] Prijevod: „Austrijska predstraža na grobu poginulih“.

Sl. 8. Profil žene s punđom
(Foto: Zoran Alajbeg)

Sl. 9. Portret djevojčice
(Foto: Perica Džeko)

odabrao za otkup – osim Bosanskih bjegunaca – još pet velikih slika…“ (Reberski, 2005, 166). Kao većina umjetnika, i Jurkić je crtao i slikao ljude s kojima je bio blizak ili koji su na neki način u određenu trenutku bili s njime u doticaju. Tako je u ostavštini među portretima nađen i *Portret generala Sarkotića* iz 1915., rađen u kombiniranoj tehnici.

Portretne studije, figuralne studije, radovi akta iz studentskih dana te studije ruku i nogu

Portretne studije i skice ističu se ili tehnikom likovne izvedbe ili psihološkom izražajnošću portretirana modela te Jurkića nesumnjivo ubrajaju među najbolje portretiste svoga doba. Iz zbirke je za izložbu izabrano najviše ženskih portretnih studija i impresija. Karakteristika gotovo svih studija jest posebno suptilna mekoća umjetnikova poteza koji igrom olovke naglašava kontrast svjetla i sjene, a dio forme često ostavlja otvorenim. Te nedovršene portretne studije, zbog slobodne forme, djeluju vrlo prozračno, a opet izražajno jer autor u svega nekoliko poteza likovima daruje osobnost. Studije su pretežno rađene olovkom, ali u zbirci se nalaze i djela rađena ugljenom, pastelom, drvenim bojicama ili kombiniranom tehnikom olovke, akvarela ili pastela.

Od krokija svakako treba izdvojiti *Profil žene s punđom* (sl. 8). *Portret djevojčice* (sl. 9) svijetle puti i narančaste kose na kontrastnoj plavoj pozadini po svojoj svijetloj kontrastnoj paleti podsjeća na stil „zagrebačke šarene škole“ i usporediv je s radovima Vlahe Bukovca. Autorov autoportret te Štefin portret, tada još djevojke, oba nastala 1915. godine[13] u tehnici

[13] Štefin portret u tehnici akvarela naslikan je u sličnoj maniri kao *Portret gospođe D.* iz 1908., *Portret gospođe Mandić* iz 1910. i *Crnooka* iz 1913. godine o kojima dr. Reberski piše u svome osvrtu: „…u središtu slike se iz nedefinirane modro-bijele pozadine pomalja glava portretirane žene slikana precizno kao na starim minijaturama. Doista je to originalna portretna „matrica“, na tragu Aue-

Sl. 10. Autoportret, 1915.
(Foto: Perica Džeko)

Sl. 11. Portret Štefe, 1915.
(Foto: Perica Džeko)

akvarela (sl. 10 i sl. 11), naslikani su u secesijskome duhu, u portretnoj matrici omiljenoj elitnomu staležu tadašnje zagrebačke sredine. Ta dva akvarela, slikana vrlo fluidno, alegorija su ljepote i čistoće ljubavi mladoga para što simbolistički naglašava i zajednički okvir dvaju portreta kao podsjetnik na rođenje ljubavi i jedinstva.

Figuralne studije iz 1906. i 1907. godine nastale su u Zagrebu kada je pohađao Privatnu umjetničku školu Mencija Klementa Crnčića i Bele Čikoša Sesije, koja je kasnije prerasla u Višu primijenjenu školu za umjetnost i obrt. Oko 14 izloženih Jurkićevih đačkih radova (studije stojećih ili ležećih muških figura) interpretira tadašnji život i modu u Zagrebu na početku 20. stoljeća. Jurkićevi početni radovi iz 1906. godine *Crtež muškarca u kupaćem kostimu, Studija muškarca sa palicom u ruci* (sl. 12), *Studija jednog obrtnika, Studija oka* ukazuju na njegova nastojanja da kroz vježbu usvaja i uči uz potporu profesora Mencija Klementa Crnčića koji mu je govorio: „Glavno što ćete postići, to ćete sami sobom“ (Radić, 1978).

Svladavanje anatomije ljudskoga tijela nadalje je usavršavao na akademiji u Beču. Izloženi radovi muškoga akta upravo su iz razdoblja od 1908. do 1910. godine. Ti studentski radovi potvrđuju da je Jurkić usvojio anatomiju i pokret tijela u prostoru, a igra likovnih poteza, kojima prenosi priču određene situacije, ukazuje na to da nije riječ o pristupu po ustaljenu, šabloniziranu uzorku (sl. 13). Jurkićevo rano stvaralačko razdoblje predstavljaju i aktovi žena iz 1912. godine nastali u Sarajevu (sl. 14).

Među radovima nalaze se i studiozni crteži ruku kao što je *Studija šake* s oznakom *Za historijski ciklus* (sl. 15), zatim crteži nježnih suptilnih studija ženskih ruku te slobodnijih varijacija koje prikazuju sklopljene ruke ili ruke u molitvi. Među tim radovima s temom prikaza ruku posebno je izražajna skica starih majčinih

rova senzibiliteta…“ I. Reberski, *Gabriel Jurkić*, *Od secesije do impresije*, Zagreb, 2005, 15.

Sl. 12. Studija muškarca
sa palicom u ruci
(Foto: Zoran Alajbeg)

Sl. 13. Akt muškarca
(Foto: Perica Džeko)

Sl. 14. Akt žene, 1912.
(Foto: Perica Džeko)

Sl. 15. Studija šake - za Historijski ciklus
(Foto: Zoran Alajbeg)

Sl. 16. Ulice Dubrovnika (Foto: Perica Džeko)

Sl. 17. Barka (Foto: Zoran Alajbeg)

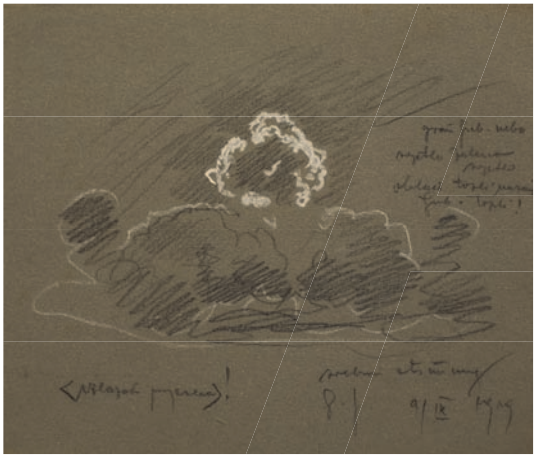

Sl. 18. Oblaci, 1919.
(Foto: Zoran Alajbeg)

ruku sklopljenih u molitvi. Ta skica odaje Jurkićevu ekspresivniju izvedbu i slobodniji pristup u predočavanju starijih žena i njihovih izmorenih ruku kojima je molitva jedini spokoj i utjeha. Toj skupini skica pripada i niz crteža nogu, primjerice nogu mučenika, nastalih u tehnici olovke i bijeloga pastela na toniranu papiru.

Naspram smirenijega Jurkićeva poteza, na kakav smo navikli, ovi su radovi ekspresivniji i neobičniji i nastali su kao umjetnikove priprave za veće kompozicije ljudi. U tim je radovima umjetnik prostudirao svaku, pa i najmanju ljudsku gestu ili pokret.

Skice Mediterana i motivi iz Bosne i Hercegovine

Mentorstvo i djelomičan utjecaj Mencija Klementa Crnčića razvidan je u Jurkićevu mediteranskome ciklusu nastalome dvadesetih godina dvadesetoga stoljeća. Tomu ciklusu pripadaju skice: *Borovi na Lapadu* (1922.), *Blještavo sunce* (1920.), *U gružkoj luci* (1922.) te skice dubrovačkih znamenitosti: *Sveti Vlaho* i *Minčeta*, kao i mnoštvo skica prepoznatljivih ulica i uskih prolaza u Gradu (sl. 16). Nađeni su i krokiji barkā koji su kasnije ukomponirani u druga djela kao što je primjerice *Motiv iz Gruža* iz 1912. godine (Reberski, 2005, 83, sl. 24). Mnoge te skice rađene su na toniranu pa-piru u kombinaciji ugljena i bijeloga pastela u slobodnijoj maniri i prikazuju sav čar jedne nesputane umjetničke ekspresije (sl. 17). Sličan je dojam postignut i krokijima oblaka (sl. 18).

Skice bosanskohercegovačkih veduta – *Mlinovi na vrelu Rame*, *Pod snijegom*, *Šerijatska škola*,[14] *Pogled na Sarajevo uvečer*, zatim skice bosanskih kuća i sokaka – danas su povijesni dokument nastao zahvaljujući njegovu putovanju Bosnom i Hercegovinom, a one su ujedno i autorov umjetnički zapis jedne dionice bosanskohercegovačke prošlosti. Većina tih crteža ne sadrži umjetničku „notu“, nego su više plod autorova nastojanja da dokumentira postojeći prizor koji je kasnije razradio u određenoj kompoziciji.

[14] Preuzeto 15. II. 2013. Šerijatska sudačka škola otvorena je u Sarajevu 1887. godine. Cilj je toj školi bio obrazovati sudce koji bi bili mjerodavni primjenjivati šerijat u personalnim stvarima bosanskih muslimana unutar državnopravnoga ustroja Habsburške Monarhije.
http://fikretkarcic.wordpress.com/2009/08/03/visoko-islamsko-skolstvo-u-bih-u-moderno-doba/

Sl. 19. Skica za grad Jajce, 1912.
(Foto: Perica Džeko)

Sl. 20. Grad Jajce, 1912.
(Foto: Arhiv umjetničke galerije BiH)

Godine 1912. Jurkić je dobio dvije značajnije narudžbe: *Grad Jajce* za novu Sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu i *Prvo otvorenje Bosansko-hercegovačkog sabora* za glavnu dvoranu nove saborske palače. Ova posljednja bila je povod da mu Zemaljska vlada zakupi atelijer u zgradi Mirovinskoga fonda (bivši Bosansko-hercegovački muzej).[15]

O Jurkićevu posjetu gradu Jajcu izvijestio je i *Hrvatski dnevnik*: „Naš domaći umjetnik g. Gabriel Jurkić posjetio je kraljevski grad te će se ovdje zadržati više dana. Tom će prilikom naslikati naš grad s glavnog izgleda i još nekoliko drugih partija.“[16] Tada su u secesijskome duhu nastale i dvije različite verzije grada Jajca.[17] Za Sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu izabrana je jugendstilska panorama grada Jajca „slikana stilom secesijskog linearizma, neobičnog i za samog Jurkića, kakvog više ne će ponoviti“ (Reberski, 2005, 33). *Skica za grad Jajce* (sl. 19) u kombiniranoj tehnici tuša i pastela iz 1912. zadanih dimenzija (134 x 98) iz fundusa FMGG-a skica je za drugu sliku grada Jajca, potpuno drukčiju verziju simbolizma koja se danas čuva u zbirci Franjevačkoga samostanu u Visokom (sl. 20): „Vizionarna simbolika ove slike doživljava se u ekspresivnom suprotstavljanju jakih kromatskih kontrasta, tamnog brda i naoblačenog neba nasuprot elgrekovskoj viziji izranjajućih obrisa grada na rubu strme uzvisine“ (Reberski, 2005, 34). Na crtežu se još snažnije suprotstavljaju ekspresivni i nemirni potezi neba i oblaka te grada na uzvisini prema mirnoj i otvorenoj formi donjega dijela crteža što predstavlja šumu i vodopad.

Tada nastaje nekoliko skica predjela kraljevskoga grada koje je kasnije ukomponirao u svoje druge kompozicije. Primjerice, *Skica Jajca: ulaz u tvrđavu*, s nadnevkom od 3. lipnja 1912., objavljena je kao ilustracija *Pred ulazom u kulu jajačkog grada* uz tekst „Čuvari vjere i kulture“ u *Glasniku sv. Ante* u siječnju 1930., str. 47. – 54. (Marić, 2003, 34). To je još jedan primjer Jurkićeva dugoročna i sustavna rada koji pokazuje da je umjetnik svoje bilješke pomno čuvao i na njima temeljio svoje ideje.

[15] Arhiv BiH, Sarajevo, Zemaljska vlada (LR) br. 14490/1912 (original na njemačkome).
[16] Slikar Jurkić u Jajcu, *Hrvatski dnevnik*, Sarajevo, 128, 8. VI. 1912., 2.
[17] Nama su danas poznate dvije iznimne simbolističke kompozicije posvećene Jajcu iako se u *Hrvatskome dnevniku* iz 1912. navodi da je Jurkić poslao tri rada za Sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu, od kojih je izabran rad pod br. I. *Kompozicija Jajce*. „Umjetničke radnje u novoj sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu i slikar Jurkić“, *Hrvatski dnevnik*, 1912, 7, 185, 3.

Skice sakralne tematike i skice za ilustracije

Simbolizam kao stil obilježio je razdoblje Jurkićeva stvaralaštva između 1910. i 1920. godine koje je, po mišljenju dr. Reberski, „sa stanovišta autentičnoga likovnog doprinosa i najznačajnije razdoblje njegova stvaralaštva“ (Reberski, 2005, 23). No može se reći da se kroz Jurkićev cijeli umjetnički opus proteže jedan drukčiji oblik simbolizma – onaj koji ima korijen u umjetnikovu bitku i njegovoj vjeri jer on ima „neslomivu i tihu energiju i optimizam u sebi i čvrstu ogradu svog duševnog svijeta“ (I. B. 1912, 527-528).

Kao slikar kršćanin Jurkić je svojim slikarstvom, kao i mnogi umjetnici tijekom povijesti, nastojao na svoj način svjedočiti o Božjoj prisutnosti i veličati krjeposti koje su istinski Kristovi sljedbenici nastojali ostvariti u svome životu (Markov, 2010/11, 632). Brojna sakralna djela, koja se nalaze po mnogim samostanima, kao i studiozne priprave nađene u njegovim likovnim mapama, svjedoče o Jurkićevoj franciskanskoj produhovljenosti i povezanosti s franjevcima. Djela sakralne tematike – biblijski motivi, portreti svetaca i svetica te događaji iz crkvene povijesti – Jurkić je često stvarao po narudžbi i uglavnom su ilustrativne namjene pa im nedostaje ona univerzalna ljepota kojom odišu njegovi krajobrazi i pojedini portreti. Iznimka su impresije s prikazima Isusa i njegova raspeća. Ta djela ovijena su nekim mističnim spokojem i kao da svjedoče o osobnome umjetnikovome kontemplativnom iskustvu s Bogom.

Jurkićev sakralni ciklus uglavnom je predstavljen prikazima svetaca, primjerice *Bl. Nikola Tavelić propovijeda bogumilima*, portretima fratara, kao što je *portret fra Eugena Matića*, te skicama samostana i crkvenih unutrašnjosti: *Stari novicijat u Kreševu*, *Ponutrica katedrale u Sarajevu*, *Sv. Vlaho u Dubrovniku.*

Sl. 21. Skica za „Smaknuće fratara u Konjicu“ (Foto: Perica Džeko)

Na crtežu što prikazuje interijer Sv. Vlaha nalazi se nekoliko bilježaka kojima je Jurkić naznačio dijelove crkvenoga namještaja, njegovu boju, pa i količinu svjetlosti u pojedinome dijelu crkve.

Djela povijesnoga karaktera istinski su događaji iz crkvene povijesti Bosne i Hercegovine. Među ta djela ubrajaju se skice fratara (sl. 21) za triptih *Smaknuće fratara u Konjicu 1524. godine* iz 1924. (sl. 22), koji se danas čuva u Provincijalatu hercegovačke franjevačke provincije, i *Fra Anđeo Zvizdović prima Ahd Namu*.[18] U zbirci FMGG-a također se nalaze skice mučenika i skice fratara pratitelja, s naznakom *Za džulus,*[19] te skica Zvizdovića za veli-

[18] Tur. ahdname: političko jamstvo; povelja kojom je sultan Mehmed II. Osvajač prilikom osvajanja Bosne dao pravo bosanskim franjevcima da slobodno obavljaju vjersku službu. Prema tradiciji izdana je fra Anđelu Zvizdoviću na polju Milodraževu 1463. ili 1464. godine. Franjevci su po tome ugovoru priznali sultana za svojega gospodara, a zauzvrat su dobili slobodu vjere i djelovanja. Hrvatska enciklopedija, 1, Zagreb, 1999, 77.

[19] Preuzeto 20. II. 2013. Džulus – porez za vršenje vjerskih obreda, zaveden negdje u drugoj polovini XVII. stoljeća u BiH. Njega su plaćali gvardijani triju samostana svake godine i prilikom nastupa novoga vezira. Kako su se veziri često mijenjali, ponekad bi platili i po tri, pa i četiri džulusa na godinu. Ukupan trošak u novcu za jedan džulus bio je tijekom godina 1770. do 1800. prosječno 1.400 groša, od čega je na fojnički samostan otpadalo 600,

Sl. 22. „Smaknuće fratara u Konjicu 1524. godine“, 1924. (Foto: Perica Džeko)

ku kompoziciju koja predstavlja fra Anđela kako prima sultanovu povelju.

Skicirane scene iz Staroga i Novoga zavjeta te Kristova djetinjstva i života uglavnom su pripreme za pojedine veće kompozicije rađene prema narudžbi za sakralne interijere ili su bile pripremne radnje za ilustracije i naslovnice katoličkih časopisa: skice Maloga Isusa, crteži Krista te crteži za kompozicije *Isus u hramu* i *Isus okrunjen trnovom krunom i vezan*. Tu su i mnoge skice s Gospom (*Navještenja, Vidovita, Madonna – prijestolje mudrosti*) i čine samo dio mnogobrojnih skiciranih priprema. Zanimljivo je da pri portretiranju Gospe i svetica često rabi portret supruge Štefe, a portret nećakinje Verice poslužio mu je pri portretiranju Djeteta Isusa (Markov, 2010/2011, 634-635).

Gledajući Jurkićeve skicirane pripreme, ponekad je teško reći što je najprije nastalo – djelo ili detalj. *Anđeo Gospodnji* iz 1925. (?)[20] (sl. 23) identičan je anđelu sa slike *Put u vječnost* koja potječe iz 1918. godine i koja je jedna od njegovih najboljih simbolističkih ostvaraja. Signatura ukazuje da je skica anđela nastala sedam godina nakon toga djela, moguće ponovno za koji drugi rad. Skice su danas dokaz o njegovu pomnu građenju slike te o studioznu pristupu svakomu detalju kasnije ukomponiranu u veću kompoziciju, baš kao što je skica muškarca iz 1908. godine, stilski identična likovima iz figuralnih studija nastalih 1906. i 1907. godine (sl. 24), ukomponirana u sliku *Svetište sv. Ante u Sarajevu* iz 1931. (sl. 25).

Kao što je već rečeno, djela sakralne tematike uglavnom je objavljivao kao ilustracije u *Kalendaru* ili *Glasniku sv. Ante* te ostalim katoličkim časopisima.

Ciklus pod nazivom *Ilustracija* tematika je koja je na izložbi *Umjetnik – crta – posvećenje* predstavljena s najmanje radova jer je i u fundusu FMGG-a najsiromašnije zastupljena. Iako je taj segment Jurkićeva stvaralaštva itekako prožet kroz njegov cjelokupan umjetnički život, u fundusu FMGG-a nađeno je tek nekoliko originalnih radova nastalih u olovci i tušu. Primjerice među tim je radovima jedna od pripremnih skica za *Malu markizu*, nastala 1928. godine za prvi roman *Čipke* supruge mu Štefe, objavljen 1929. godine. Jurkić je ilustrirao mnoge katoličke časopise i kalendare, izrađivao je ilustracije za knjige, priče i legende svoje supruge Štefe te bliskih i dragih ljudi kao što su brat mu Mirko i fra Narcis Jenko.

na sutješki 420, a na kreševski 380 groša. Uz taj iznos valjalo je veziru predati i jednoga ovna, dvije oke šećera, 20 kruhova, 20 sapuna i dvije svijeće od pola oke voska u svakoj. Slično su davali u naravi i sarajevskomu muli. Iako, u usporedbi s drugim davanjima, džulus i nije bio tako visok, njegova učestalost i redovitost značila je strašno opterećenje za samostane. Prema A. Ćoriću fratri su kroz 180–190 godina, koliko su predavali džulus, isplatili svotu od 70.000 dukata kadiji i serdaru koji su se mijenjali svakoga mjeseca. www.bosnasrebrena.ba/v2010/franje-vacki-pokret-o-franjevcima/franjevci-u-hrvatskom-narodu/51.html

[20] Signatura godine teže je čitljiva.

Sl. 23. Anđeo Gospodnji
(Foto: Zoran Alajbeg)

Ciklus posvećen krajoliku

Najzastupljenija tematika Jurkićeva stvaralaštva svakako je krajolik, po čemu je i najpoznatiji, napose krajolici s prikazom četiriju godišnjih doba. Taj je odsječak Jurkićeve crtačke dionice i količinski najzastupljeniji u fundusu FMGG-a. U mapama je pronađeno tisuće skica oblaka, neba, stabala, šuma, krajolika s naznakama svjetlosti, bojom, sjenom, opisom vode, zime, jeseni, ljeta.

Brat Mirko, koji ga je i najbolje poznavao, u katalogu iz 1911./12. godine opisao je početke Gabrielova slikarstva:

> …ipak malo je radio na pamet, najradije je grabio impresije na vrelu, iz same žive prirode. Kako je počeo, tako je kasnije i nastavio, kad je već bio u društvu dobrih majstora. Za svaku zamisao se bavio dugim i ozbiljnim študijama, da svaka i najmanja stvar bude istinita. S početka je ponajviše i krajeve slikao uljem. To mu nije bilo moguće raditi po prirodi. Nije mogao svršiti za dan uljanu sliku, jer se u dvadeset i četiri sata izredaju u prirodi tolike promjene, da se može samo malo časova raditi, a da se prema mjestu sunca odviše ne izmijeni svijetlo; a sve i ako bi bilo jednako vrijeme drugih dana, mijenja se potpuno izgled prirode pa se moraju u svu širinu radnje unositi novi tonovi. Pošto se time mijenja kolorit cijele slike, morao je raditi kod kuće na pamet, da uzdrži u slici prve tonove, da ostane isti motiv, isti problem svijetla i doba. Onda je došao do zgodnijeg materijala. Počeo je raditi pastelama. Dobro je svojstvo pastelnog slikanja, da se slikajući i riše, to je da se koloritom sami od sebe markiraju i oblici….Ne samo da može sada brzo zgotavljati slike, koje su savršene impresije, nego može da sakuplja vjerne študije za oveće uljane slike.“ (Jurkić, 1911, 8-9)

Na izložbi su predstavljena njegova tri ranija rada u pastelu: *Bor* iz 1907. (sl. 26), *Žito u polju* iz 1909. te *Stjegovi*. Ovi radovi pripadaju ranijemu Jurkićevu stvaralačkomu razdoblju, odnosno vremenu školovanja iz kojega je razvidan utjecaj njegovih mentora i „zagrebačke šarene škole“. Iz kasnijega stvaralačkog razdoblja pretežno su očuvani krokiji u olovci s obiljem išaranih bilježaka. Najzanimljivije skice ipak su one nastale u različitim tehnikama – olovkom, pastelom, kredom, ugljenom, tušem ili sitnim potezima akvarela – što nam govori da mu je kao iskusnu, a opet detaljnu umjetniku bila dovoljna skicirana impresija s brzim naznakama, ali koja s tim blagim akcentima i slobodnim potezom ponekad djeluje svježije i čak „modernije“ nego završno djelo koje je savršeno prostudirano.

Budući da je opus skica krajolika zaista opsežan, na izložbi je predstavljen samo manji dio toga ciklusa. Svakako treba izdvojiti *Čemprese* iz 1912. (sl. 27) nastale u kombiniranoj tehnici pastela i tankih razigranih crta pera i tuša, što to djelo činim iznimnim. Crtež *Skica jeseni* iz 1915. (sl. 28) nastala je na Kupresu. Drugi i treći plan toga crteža istovjetan je s pejzažom *Malovana*, što upućuje da je vjerojatno riječ o „pripremi“ za završnu kompoziciju. Danas su očuvane dvije slike posvećene Malovanu: prva, nazvana *Bosanske Alpe ili Malovan*, nastala je 1911., a druga je *Pastirica* (*Malovan*) 1918. godine (sl. 29). U mapama je pronađena i studija cvijeta. Riječ je o temeljnome fragmentu koji čini središnji mozaik slike

Sl. 24. Skica muškarca, 1908.
(Foto: Perica Džeko)

Sl. 25. Svetište sv. Ante u Sarajevu, 1931. – Naslovnica *Kalendara sv. Ante za 1932, 1933 i 1934.*

Visoravan u cvatu iz 1914., kapitalnu djelu po kojemu Jurkić i jest zapisan u povijesti bosanskohercegovačkoga i hrvatskoga slikarstva. Studija *Šumske margharete* (sl. 30) u prirodnoj veličini, s nadnevkom od 20. srpnja 1914., također je nastala na Kupresu i bila je detaljno proučena prije no što je uvrštena u završnu kompoziciju.

Jurkićev pejzažni opus nije samo umjetnikovo proučavanje prirodnih ljepota nego je „oponašanje i simbol“ (Markov, 2010/11, 632). Jurkić se naime svojim pejzažnim opusom, proučavajući prirodne pojave, približio transcendentnomu. Izmjena godišnjih doba naglašava ritam života, ali i etape jednoga razvojnog ciklusa: rođenje, rast, zrelost, gašenje života. Izmjena godišnjih doba slika je mita o vječnome povratku i simbolizira neprestanu izmjenu života i smrti (Chevalier, Gheerbrant, 1983, 166-167). Slikanje godišnjih doba personifikacija je njegova vlastita kao i ljudskoga duhovnoga rasta, sazrijevanja i pada; simbolika je to čovjekove duhovne smrti i novoga rađanja, uskrsnuća (Markov, 2010/2011, 641).

Svoju sklonost prema simbolizmu Jurkić je mogao njegovati već od najranijih početaka učeći od svoga učitelja Bele Čikoša Sesije. Od izloženih radova treba spomenuti *Runolist* iz 1910. (?),[21] akvarel alegorijskoga značenja (sl. 31). U kombiniranoj tehnici, pastela olovke i akvarela crtež prikazuje djevojku u cvijeću, odnosno vilu u ležećemu položaju pogleda uprta u daleke planine. Rad je prožet secesionističkom simbolikom i jedno je od rijetkih djela te stilistike u fundusu FMGG-a.

[21] Signatura godine teže je čitljiva (1910. ili 1920.). Prema stilistici djelo bi se moglo smjestiti u 1910. godinu iako se Jurkić kroz različita stilska razdoblja znao vraćati pojedinoj likovnoj maniri, ovisno o zadanu motivu ili umjetničkoj inspiraciji.

Sl. 26. Bor, 1907. (Foto: Perica Džeko)

Sl. 27. Čempresi, 1912. (Foto: Perica Džeko)

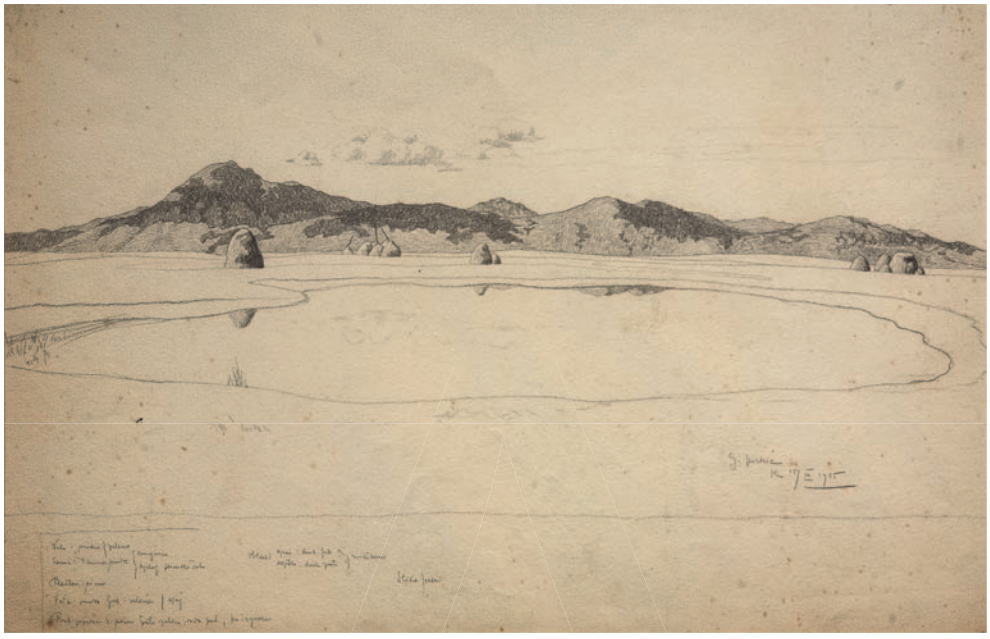

Sl. 28. Skica Jeseni, 1915. (Foto: Perica Džeko)

Sl. 29. Pastirica (Malovan), 1918. (Foto: Perica Džeko)

Skice životinja i žanr scene

Među crtežima životinja pronađeno je samo nekoliko skica s prikazima ovaca i krava koje pasu ili leže te skica konja ili brzo skiciranih pleneristićkih pejzaža s motivom pastira sa stadom. Skica *Troglav* iz 1919. godine, gdje autor s tek nekoliko poteza olovke i bijeloga pastela prikazuje daleke planine i pastira sa stadom ovaca, motivom i rukopisom podsjeća na niz Jurkićevih realističkih ekspresija u ulju s temom predvečerja ili prizora s pastirom i stada kao što je primjerice *U predvečerje*, nastalo 1919. godine (Reberski, 2005, 42-43, sl. 41). Te jednostavne skice s prikazima životinja, u kojima se umjetnik pomalo poigravao crtom i bojom, bile su samo pripremne radnje i studije koje je kasnije uklopio u veće kompozicije.

Zaključak

Jurkićeve svakodnevne bilješke, kao priprema za njegov dugo planiran, ali nikad u potpunosti ostvaren san o velikome povijesnom ciklusu svoga naroda, važna su crtačka dionica i dio neprocjenljive ostavštine jednoga zaokruženoga stvaralačkog opusa i svjedočanstvo geneze umjetničkoga djela. Usavršavanjem pojedinih likovnih fragmenata stvorena su umjetnička djela kao impresionističko bilježenje određenoga trenutka. Skice tih fragmenata s nama poznatih kapitalnih djela Gabriela Jurkića godinama su bile pohranjene u mapama i danas su svjedočanstvo o čitavome stvaralačkom procesu. Izloženi crteži i skice, u kojima umjetnik posve neopterećeno ideju, crtu, kolorit, kompoziciju i tehniku uklapa u skladnu cjelinu, predočuju nam stvaralački proces, čar igre i nastajanja umjetnosti. One su dio razvojnoga kontinuiteta i bitan odsječak mozaika koji kompletira Jurkićevo stvaralaštvo.

Cijela povijest umjetnosti, njezina evolucija, njezina dostignuća kroz stilska razdoblja,

Sl. 30. Studija šumske margharete, 1914.
(Foto: Zoran Alajbeg)

proces stvaralaštva velikih majstora, što je djelomice prikazala i izložba *Umjetnik – crta – posvećenje*, sažeta je u jednostavnoj Jurkićevoj rečenici da „velika djela nisu isuta iz rukava odjednoč“ (Badrov, 1997, 287). Kolekcija crteža Gabriela Jurkića iz fundusa FMGG-a nije važna samo zbog opsežnosti likovnih zapisa, nego i zato što predočava neiscrpno vrelo Jurkićeve crtačke inventivnosti. Iako su motivi podređeni realističkoj izražajnosti, ipak je raznorodnim crtačkim varijacijama uspio postići djela zanimljive umjetničke ekspresije ili dati poetične akorde svojoj viziji. Jurkićeve crtačke interpretacije, kao svjedočanstvo o autorovu posvećenu i studioznu pristupu umjetnosti, podloga su uljima koja su obilježila njegovo umjetničko stvaralaštvo.

Sl. 31. Runolist, 1910? (Foto: Zoran Alajbeg)

Istodobno, i njegovi su crteži neizbrisiv trag umjetničkoga djelovanja koje je, zbog razasutosti djela po mnogim zbirkama, bilo gotovo zaboravljeno. Veliki povijesni ciklus ili narudžba za sliku *Prvo otvorenje bosansko-hercegovačkog sabora* nije samo apstraktan tekst jednoga povjesničara umjetnosti, nego živa potvrda u crtežu. Pojedini crteži iz zbirke FMGG-a ključni su jer je preko njih moguće studioznije predstavljanje procesa Jurkićeve stvaralačke invencije; oni prikazuju njegov evolutivni rast te nam približavaju misao i zaokupljenost koja je toga umjetnika vodila kroz šezdeset godina likovnoga stvaralaštva.

Danas, kada je Jurkićev opus revaloriziran i kada mu je potvrđeno istaknuto mjesto u slikarstvu Bosne i Hercegovine te Hrvatske, nove spoznaje ili predstavljanje nepoznatih radova Gabriela Jurkića, kao što je zbirka crteža iz fundusa FMGG-a, detaljnije upotpunjuju sliku umjetničkoga stvaralaštva i djelovanja Gabriela Jurkića.

Literatura

Arhiv BiH 1912
Arhiv BiH, Sarajevo, Zajedničko ministarstvo financija (GFM), GZ 4902/1910 (original na njemačkom)

Arhiv BiH 1912
Arhiv BiH, Sarajevo, Zemaljska vlada (LR) br. 14490/1912 (original na njemačkom)

Badrov 1997
B. Badrov, *Narcis Jenko – Gabriel Jurkić: Korespodencija*, Sabrana djela III, Livno – Sarajevo, 1997, 275-304

Begić 1978
A. Begić, *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1894-1923*, Sarajevo 1978

Chevalier, Gheerbrant 1983
J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, *Godišnja doba*, Zagreb 1983

Dvorniković 1912
Lj. Dvorniković, *Iz umjetnikove radionice*, Sarajevski list, XXXV, Sarajevo 1912, 265, 1

Gavran 1975
I. Gavran, *Gabriel Jurkić – Čovjek i slikar*, Dobri pastir, kalendar za 1975 godinu, Sarajevo 1974, 160-165

Hrvatska enciklopedija 1942
Bosna i Hercegovina, Hrvatska enciklopedija, sv. III, Zagreb 1942

Hrvatska enciklopedija 1999
AHD NAMA, Hrvatska enciklopedija, sv. 1, Zagreb 1999

Hrvatski dnevnik 1912
Slikar Gabriel Jurkić u Jajcu, Hrvatski dnevnik, Sarajevo 1912, 7, 128, 2

Hrvatski dnevnik 1912
Umjetničke radnje u novoj sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu i slikar Jurkić, Hrvatski dnevnik, Sarajevo 1912, 7, 185, 3

Hrvatski dnevnik za Interese bosansko-hercegovačkih Hrvata 1911
Hrvatski dnevnik za interese bosansko-hercegovačkih Hrvata, Gradske vijesti, (original objavljen u „Reichpost"), Sarajevo 30. listopad 1911, 245, VI, 3

Jurkić 1911
M. Jurkić, *Katalog kolektivne izložbe slika Gabriela Jurkića*, Sarajevo, Zagreb, Beč, 1911-1912

Kovačević, Barun 1972
F. Kovačević, B. Barun, *Naš razgovor s Gabrielom Jurkićem*, Naša ognjišta, II, 5 (11), Duvno, rujan – listopad 1972, 5.

Marić 2003
F. Marić, *Gabriel Jurkić u Hrvatskim kalendarima 1926-1945*, Zagreb 2003

Markov 2010/2011
Ž. Markov, *Motivi muke i uskrsnuća u djelima Gabriela Jurkića iz zbirke franjevačkog muzeja i galerije Gorica u Livnu,* Pasionska baština VII i VIII, Vitez 2010/ Buško Blato 2011, 629-643

Matijević 2002
Z. Matijević, *Državno-pravni položaj BiH u političkim koncepcijama Dr. Ive Pilara,* Prilozi, 31, Sarajevo 2002., 137-154.

Radić 1978
Miloš Radić, *Gabriel Jurkić – Retrospektiva*, Sarajevo 1978

Reberski 1983
I. Reberski, *Nove spoznaje o slikarstvu Ivana Reina*, Život umjetnosti, 35, Zagreb 1983, 67-83

Reberski 2005
I. Reberski, *Gabriel Jurkić: Od Secesije do impresije*, Zagreb, 2005

Südslavische Revue 1912
I. B. Südslavische Revue (Jugoslavenska smotra) 1, 21-22, Zagreb 1912, 527-528

Internetski izvori

Džulus
http://www.bosnasrebrena.ba/v2010/franjevacki-pokret-o-franjevcima/franjevci-u-hrvatskom-narodu/51.html, Preuzeto 20. II. 2013.

Šerijatska škola
http://fikretkarcic.wordpress.com/2009/08/03/visoko-islamsko-skolstvo-u-bih-u-moderno-doba/ Preuzeto 15. II. 2013.

Iz Monografije „Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine“ 2010.
https://www.parlament.ba/istorija/default.aspx?id=27873&langTag=bs-BA&pril=b , Preuzeto 3. II. 2013.

Josip Stadler – Sarajevo (1878 - 1918)
http://www.sarajevo18781918.blogger.ba/arhiva/2005/04/20 , Preuzeto 7. II. 2013.

***Safet beg Bašagić*,**
http://www.hajam.blogger.ba , Preuzeto 3. II. 2013.

Artist – Line – Dedication

The collection of drawings by Gabriel Jurkić from the FMGG holdings

A retrospective exhibition of drawings by Gabriel Jurkić was opened at the Gorica Livno Franciscan Museum and Gallery on International Museum Day, 18 May 2007. Entitled *Artist – line – dedication*, the exhibition put on display for the first time the artist's many drawings held by the FMGG in Livno and previously unknown to the general public. Portraying Jurkić above all as a draftsman, portrait-painter, documentarist and illustrator, it presented one of the more distinctive representatives of symbolism and the Secession in the art of Bosnia and Herzegovina and Croatia. The origins of Jurkić's oeuvre and his creative process were revealed. The idea behind the exhibition was to show the importance of Jurkić's drawings as the basis for his paintings, and to display the freer, more expressive part of the mosaic that completes his work as an artist.

The Gabriel Jurkić art gallery at FMGG in Livno owes its origins to the artist's close association with the Franciscans. The drawings by him held by FMGG are so numerous that we sought to select drawings, sketches and studies that would reflect his every stylistic stage and cycle. The works on display range from his school days in 1906 to about 1960, when his failing sight forced him to give up painting.

The drawings fall into a number of thematic cycles: a historical cycle (which Jurkić never fully completed), studies for portraits, figure studies, nudes from his student days, studies of hands and feet, sketches of the Mediterranean, scenes from Bosnia and Herzegovina, sketches for religious subjects, sketches for illustrations, a cycle of landscapes, sketches of animals, and genre scenes.

Some of the drawings, in a variety of media, are finished works of art, while others are quick impressions, either in the studio or out of doors, later to be incorporated into larger compositions and studies. The sketches, often colour-washed, of crossed arms, showing the ravages of time, are sometimes warmer and more expressive than certain finished works – they are the "root."

Jurkić's day-to-day notes, in preparation for his long planned but never fully realized dream of a great historical cycle of his people, are an important part of his drawings, and of the invaluable legacy of a rounded creative oeuvre as well as evidence of the genesis of the work of art.

The collection of drawings by Gabriel Jurkić in the FMGG holdings is important not only because it is so extensive but also because it was an inexhaustible source of Jurkić's inventiveness as a draftsman. Though the motifs are depicted realistically, in the diversity of his drawings the artist succeeded in creating works of fascinating artistic expression or in giving a poetic tone to his vision. Jurkić's drawings, evidence of his dedication and studious approach to art, were the basis for many of the oil-paintings that marked his oeuvre. The drawings are also indelible evidence of his work as an artist, which was almost forgotten as a result of being dispersed among many different collections. The great historical cycle or the commission for the painting *First opening of the Bosnian-Herzegovinian Assembly* is not merely the abstract text of an art historian, but living evidence – in a drawing.

Some of the drawings from the FMGG collection are key to a more studious representation of Jurkić's creative process; they reveal his evolution as an artist and bring us closer to the thinking and preoccupations that guided him through his sixty-year career as an artist. Now that Jurkić's oeuvre has been reevaluated, confirming his prominent position in the art of Bosnia and Herzegovina and of Croatia, new discoveries or the presentation of previously unknown works by him, as in the case of the drawings from the FMGG holdings, fill in the details of his work as an artist.

Damir Tadić

Livanjski kotarski predstojnici u razdoblju austrougarske uprave

LIVANJSKI KOTARSKI PREDSTOJNICI U RAZDOBLJU AUSTROUGARSKE UPRAVE

Damir Tadić
Gornjožabljačka b. b.
Livno, BiH
smiljantadic@gmail.com

UDK: 94(497.6 Livno)"1878/1918"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 12. 4. 2013.
Prihvaćeno: 26. 6. 2013.

Na temelju izvornoga arhivskog gradiva, tiska i relevantne literature u radu se nastoji prikazati do sada potpuno neistražena kronologija livanjskih kotarskih predstojnika u razdoblju austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom. Rabeći različita vrela, autor istraživačko zanimanje upravlja na proučavanje središnjih sastavnica iz njihova života i djelovanja u vremenskome okviru slijeda imenovanja i razrješenja. U radu se donosi i sažet prikaz nekih važnih događaja u livanjskome kraju u istome razdoblju.

Ključne riječi: Livno, kotarski predstojnik, kotar, uprava, Austro-Ugarska, Bosna i Hercegovina

Odlukama Berlinskoga kongresa, ljeta 1878., Austro-Ugarska je dobila mandat za *okupaciju i upravljanje* Bosnom i Hercegovinom. Zaposjednuće Bosne i Hercegovine najvažniji je događaj u njezinoj povijesti od sredine XV. stoljeća. Austrougarskom okupacijom nastupilo je prijelomno razdoblje u povijesti Bosne i Hercegovine. Time se ova zemlja ponovno uključila u europski kulturni i politički prostor i njezina je sudbina od tada povezana s europskim ideologijama, sukobima i geopolitičkim planovima. Austrougarsko je razdoblje doba prilično intenzivne modernizacije Bosne i Hercegovine. Za vrijeme četrdesetogodišnje austrougarske uprave u Livnu su podignuti važni infrastrukturni, administrativni, prosvjetni, zdravstveni, gospodarski i vojni objekti. Nastale promjene na mnogim područjima društvenoga života osjećaju se sve do danas.

Austro-Ugarska je zadržala zatečenu osmansku administrativno-političku organizaciju u Bosni i Hercegovini. Preuzimanjem zatečene upravne strukture sandžaci ili live postali su *okruzi* (Kreisbehörde), kaze su pretvorene u *kotare* (Bezirksbehörde), a nahije u *kotarske ispostave.* Mutesarifi (upravnici sandžaka) postali su *okružni predstojnici*, a kajmakami su preimenovani u *kotarske predstojnike* (Bezirksvorsteher, Bezirksleiter). U cijelosti je zadržana osmanska administrativno-teritorijalna podjela na šest okruga (Sarajevo, Travnik, Mostar, Tuzla, Banja Luka i Bihać) i 54 kotara s 23 kotarske ispostave, iako se njihov broj kasnije povremeno mijenjao. Prihvaćen je i zatečeni sustav lokalne samouprave u okviru gradskih općina (*beledija*) i seoskih općina (*džemata*). Administrativno-političkom razdiobom livanjski se kotar, s ispostavom Bosansko

Grahovo, našao u sastavu travničkoga okružja.[1] Poslije početnoga „provizorija“ s vojnom upravom Austro-Ugarska je ubrzo nakon pacifikacije i konsolidacije pristupila zavođenju redovite civilne uprave gradeći postupno svoj upravni i sudski aparat. Četrdesetgodišnje razdoblje austrougarske uprave u tisućljetnoj povijesti Livna kratko je razdoblje, ali je sigurno da nakon njega u Livnu ništa više nije bilo kao prije.

I unatoč činjenici da je austrougarska uprava bila iznimno centralizirana, kotarski predstojnici nisu uvijek bili samo puki provoditelji naredaba viših vlasti. Individualne sposobnosti, stupanj obrazovanja, marljivost, želja za dokazivanjem i napredovanjem u službi utjecali su na različite učinke polučene u razdobljima njihova upravljanja livanjskim kotarom.

Organizacija vlasti nakon zauzeća Livna

Odmah nakon slamanja otpora i zauzeća Livna, 28. rujna 1878., vojne su vlasti uspostavile potpunu upravu kotarom i gradom. U kritičnome razdoblju nakon ulaska austrougarskih trupa (kontribucija, razoružanje, prijeki sud, smještaj i opskrba vojske, povratak izbjeglica, organizacija vojne bolnice) koordinirajuću ulogu za uspostavu vlasti u livanjskome kotaru imao je zapovjednik VII. pješadijske divizije, general topništva Willhem von Württemberg (poslije zemaljski poglavar).[2] Nakon Württembergova odlaska iz Livna u Sarajevo zapovjedništvo nad svim vojnim postrojbama preuzeo je nadvojvoda Johann Salvator, zapovjednik Druge gorske brigade koja je sudjelovala u zauzeću Livna.[3] Za vojnoga zapovjednik mjesta postavljen je general Stjepan Czikos.[4] Uz njegovo se ime veže uspostava i imenovanje prvoga livanjskoga Gradskog zastupstva (vijeća). Nastojeći normalizirati rad gradske uprave, Czikos je 30. listopada 1878. sazvao vijeće uglednijih građana u prostorije Todorovićeve magaze.[5] U toj su prigodi imenovani članovi Gradskoga zastupstva i gradonačelnik.[6] Novouspostavljeno Gradsko zastupstvo imalo je tri odjela: „I. odjel za ukonačenje vojske, rađe putova i ostale varoške potrebe; II. odjel za nadgledanje varoškog redarstva i III. odjel za pobiranje općinskih poreza i nadgledanje novieh zgrada.“[7]

[1] *Katolička Dalmacija*, br. 55, Zadar, 22. 7. 1879.; *Narodni list*, br. 55, Zadar, 16. 7. 1879. (dalje: *NL*)

[2] *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 9, Sarajevo, 29. 9. 1878.; *NL*, br. 78, 5. 10. 1878.; *Obzor,* br. 230, Zagreb, 7. 10. 1878.; *Osvit,* br. 84 i 85, Mostar, 21. i 23. 10. 1903.; *Katolička Dalmacija*, br. 76, Zadar, 11. 10. 1878.; *Slovenec*, br. 107, Ljubljana, 1. 10. 1878.; *Kronika Franjevačkog samostana Gorica*, sv. I., 41; Mihovil MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878.*, Zagreb, 1910., 88-89. *Jutarnji list*, br. 9145, Zagreb, 13. 7. 1937.; Jernej ANDREJKA, *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878.*, Celovec, 1904. (reprint, Ljubljana, 2004.); *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, zbornik ANUBiH, Sarajevo, 1979.

[3] Prilikom njegova odlaska iz Livna (5. XI. 1878.) gradonačelnik i članovi Gradskoga vijeća uputili su „obljubljenom nadvojvodi“ zahvalnicu kao „osloboditelju i prosvjetitelju Livna“. Nadvojvoda je uzvratio darom od 120 carskih dukata (60 dukata za potrebe škola i 60 dukata za potrebe grada). Dvadeset dukata darovao je za siromašne katolike. Njemu u čast Gradsko je vijeće jednu ulicu imenovalo njegovim imenom, a i jedna livanjska gostionica nosila je naziv *Nadvojvodi Ivanu*. Zamijenio ga je general Thallerand (*NL*, br. 89, 13. 11. 1878. i br. 93, 27. 11. 1878.; *Katolička Dalmacija*, br. 79, Zadar, 25. 11. 1878.; *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 21, Sarajevo, 10. 11. 1879.).

[4] General Stjepan Cizkos (Čortanovci, 1822. – Zagreb, 1897.) prilikom zauzeća Livna bio je zapovjednik brigade pretežno sastavljene od dalmatinskoga domobranstva. Nakon zauzeća Livna, kao najviši časnik koji je govorio hrvatskim jezikom, obratio se Livnjacima ovim riječima: „Do sada je vladalo nasilje, otimačina, glupost, tiranstvo, a sada će to zamijeniti pametne glave, pravda, pravičnost i jednakost, i svakomu će biti pravo.“ (*NL*, br. 34, 1. 5. 1880.). Nakon njegova odlaska iz Livna Gradsko je vijeće odlučilo jednoj ulici dati njegovo ime.

[5] Hrvatski državni arhiv, Fond HDA-inv.br. 84/1932.

[6] Za gradonačelnika je izabran Lazar Kujundžić, a za članove: Ali-aga Čizmić (zamjenik gradonačelnika), Mehmed-aga Džepar, Pero Kaić, Kosta Kujundžić, Mehmed-aga Latifić, Ivo Tadić, Đorđe Stanišić, Zulfikar Džepar, Jakov Jazvo, Ibrahim-aga Brkić, Husein-aga Brkić i Stipo Đogić (*NL*, br. 94, 30. 11. 1878.)

[7] *NL*, br. 94, Zadar, 30. 11. 1878.; Damir TADIĆ, „Livanjski gradonačelnici u vrijeme austrougarske uprave“, *InfoLivno*, br. 2/2012.

Sl. 1. Ugledni Livnjaci pokraj česme Milošnik

Gornji red slijeva: Niko Stanišić, Kosta Kujundžić, Mehmed-aga Latifić, Pero Kaić, Nuri-efendija Fehimović, Čazim-efendija, kadija, proto Stojan Jovanović, fra Jerko Mihaljević, Lazar Kujundžić, Josip Kaić Nazif Karabeg Nina Tadić, Ivo Tadić, Pašo Borić, Husein Brkić, Arif Bubalo

Srednji red slijeva: Ibrahim-aga Brkić, Pašo Karabeg, Abdulah-efendija, kajmakam, N. Vojnović, Ali-aga Čizmić, Bećir-beg Hamzalajbegović i Đorđe Stanišić

Donji red slijeva: Niko Buro, Mehmed-aga Džepar, Šaban-beg, Pavao Pavlović i Zulfikar Džepar

(Foto: Franz Thiard de Laforest, Livno, listopad 1878.)[8]

U tome razdoblju mjesnu upravu činili su: kajmakanat,[9] općinsko gradsko zastupstvo (vijeće), medžlis (sud), đumrukana (carinarnica). Kao savjetodavno tijelo kotarskoga predstojnika austrougarska uprava zadržala je instituciju *Idare-medžlisa* (kotarskoga vijeća).[10] Gradskim redarstvom (12 redara – kolunci), na čelu s Nikom Burom, ustaškim četovođom, upravljala je livanjska gradska općina. Zaptije (oružnici), čiju su posadu činila 24 čovjeka (iz svake vjerske skupine po osam), potpadali su pod upravu kajmakanata.[11] Kada je u siječnju 1879. utemeljena žandarmerija, prvi zapovjednik livanjske postaje postao je natporučnik Antonio Dešković iz Omiša. Za livanjski kotar primljeno je četrdeset žandara. Kajmakanatu je pripadao i porezni ured na čijemu je čelu bio Nikola Tesolato, Hvaranin, prvi postavljeni službenik iz Hrvatske.[12] U razdoblju austrougarske uprave,

[8] Na ovoj povijesnoj fotografiji nekoliko je osoba čija se imena spominju u ovome radu.

[9] Uredbom zemaljskoga poglavara Württemberga, br. 2677, koja je stupila na snagu 1. VII. 1879., propisano je da se „ime kajmakanat neima odsad više rabiti“ i da će se čelnici kotarskih oblasti zvati kotarski predstojnici. Iznimno bivšim osmanskim službenicima koje je Zemaljska vlada zadržala u službi ostala je mogućnost *ad personam* nositi dosadašnji naslov *kajmakam* i *mudir* (*Katolička Dalmacija*, br. 55, Zadar, 22. 7. 1879.).

[10] Vijeće se nije sastajalo u plenumu nego su njegovi članovi korišteni po potrebi za razne savjetodavne poslove (arbitraže oko imovinsko-pravnih odnosa, pritužbe na porezna opterećenja i sl.). Vijeće se uvijek sastojalo od četiri člana.

[11] *NL*, br. 96, Zadar, 7. 12. 1878.

[12] Bilo je to vrijeme tzv. „hrvatskog kursa“ (nečega „što je samo mirisalo hrvatstvom“) koji je u upravljanju Bosnom i Hercegovinom provodio zemaljski poglavar Josip barun Filipović. U tome razdoblju na zgradi livanjske gradske općine, uz carsku zastavu, vihorila se i hrvatska trobojnica (Fra Grga MARTIĆ, *Zapamćenja*, Zagreb, 1906., 111-112; *NL*, br. 90, 16. 11. 1878.).

sve do početka 1880. godine, u Livnu je djelovao i austrijski vicekonzulat na čelu s konzulom Josipom Dragomanovićem.[13] Sudbenu vlast vršio je *medžlissi daavi* (kotarski sud) na čelu s kadijom Čazim-efendijom, Turčinom iz Burse.[14] Već 1879. u Livno stiže Adolf Falkner, prvi sudac s potpunom pravnom izobrazbom.[15] Na čelu carinarnice bio je Osman-aga, Turčin iz Trabzona. Polovinom studenoga 1878. Livno je napustio general Czikos, a dužnost zapovjednika mjesta preuzeo je kapetan Vujičić.

Prvi livanjski kajmakam (kotarski predstojnik) u austrougarskome razdoblju bio je **Abdulah-efendija** koji je tu dužnost obavljao u Livnu i u cijelome razdoblju ustanka u Bosni i Hercegovini (1875. – 1878.). Dostupni izvori o njemu donose kontradiktorne informacije. Livanjski dopisnik zadarskoga *Narodnog lista* za Abdulah-efendiju ima samo lijepe riječi.[16] Abdulah-efendija rođen je u Banjoj Luci i bio je prije zaposjednuća jedini kajmakam rodom iz Bosne i Hercegovine. U carsku službu stupio je kao sedamnaestogodišnjak. Prije imenovanja za livanjskoga kajmakama vršio je tu dužnost pet godina u Derventi. Službovao je i u Brodu, Tešnju i Visokome. U vrijeme ustanka „mudro se i umjereno vladao“.[17] Uoči zaposjednuća

Sl. 2. Livanjski kajmakam Abdulah-efendija (Livno, 1878.)

isticao se pomirljivim stavovima „i da njega nije bilo izvjesno bi u Livnu bilo većeg zla“. Bio je, ističe dopisnik *Narodnoga lista*, „dosta izobražen i sasma revan čovjek“.[18] Osim hrvatskoga i turskoga služio se njemačkim i talijanskim jezikom. Te osobine cijenile su i austrougarske vlasti pa su ga ostavile na kajmakamskoj dužnosti. Pozitivnu ocjenu dao mu je i kroničar Franjevačkoga samostana Gorica. U Kronici livanjskoga Franjevačkog samostana zabilježeno je da su Abdulah-efendija i kadija Čazim-efendija[19] „bili dosta pošteni ljudi“.[20]

Početkom 1879. godine Abdulah-efendija razriješen je dužnosti livanjskoga kajmakama. Napustio je Livno 20. veljače 1879. godine.[21] Razlozi razrješenja nisu poznati, ali bi se mogli

[13] Istom početkom 1880. godine Ministarstvo vanjskih poslova odlučilo je o ukidanju austrijskoga konzulata u BiH i o prenošenju njihovih poslova na Zemaljsku vladu (*NL*, br. 23, Zadar, 20. 3. 1880.).

[14] Na osnovi naredbe poglavara Zemaljske vlade od 30. prosinca 1878. kotarski su sudovi bili mjerodavni za prekršaje i prijestupe koji nisu pridržani mjerodavnosti političkih i redarstvenih vlasti. U građanskim parbenim stvarima ostale su iste ovlasti kao i u osmansko vrijeme. Osim kadije te sudskoga pisara Đorđa Popovića sud je imao i određeni broj prisjednika iz reda građana. U ovome razdoblju bili su to: Ali-aga Čizmić, Nazif Karabeg, Niko Stanišić i Ivo Tadić (*NL*, br. 8, 2.1.1879.; *Katolička Dalmacija*, br. 90, Zadar, 29. 10. 1878.).

[15] Livanjski su Hrvati preko Falknera pribavljali knjige Matice hrvatske (*Hrvatsko glazbeno pjevačko društvo „Dinara“ u Livnu*, Zagreb, 1909., 5 – dalje: *HGPD Dinara*).

[16] *NL*, br. 90, Zadar, 16. 11. 1878. Istovjetan članak objavio je i zagrebački *Obzor* (br. 268, 21. 11. 1878.).

[17] Abdulah-efendija bio je vrlo taktičan u provedbi vezirove naredbe o mobilizaciji 700 kršćana za rusko-turski rat (1877.) unatoč činjenici da je na sastanku na kojemu su nazočili ugledniji livanjski kršćani Mahmud-beg Buštalija, vođa livanjskih muslimana, prijetio „da će svoju sablju napojiti vlaškom krvlju“ (*NL*, br. 5., Zadar, 16. 1. 1878.).

[18] Isto.

[19] Kadija Čazim-efendija „znao je samo tri hrvatske besjede: šuti, sjedi i hoću“ (*Katolička Dalmacija*, br. 90, Zadar, 29. 10. 1878.). Zanimljivo svjedočanstvo o susretu s njim u Livnu donosi dr. Đuro Pilar, hrvatski geolog (Đuro PILAR, *Putopisne crtice iz Bosne*, Slavonski Brod, 2007., 93.).

[20] *Kronika Franjevačkog samostana Gorica*, sv. I., *1833.-1962*. (dalje: *Kronika FSG*), 44.

[21] Istoga dana razriješen je dužnosti i voditelj carinarnice (na Vagnju, iznad Prologa) Osman-aga. Na njegovo mjesto postavljen je Niko Fabijanić. Tijekom 1879. proglašenjem carinske unije livanjska je carinarnica ukinuta.

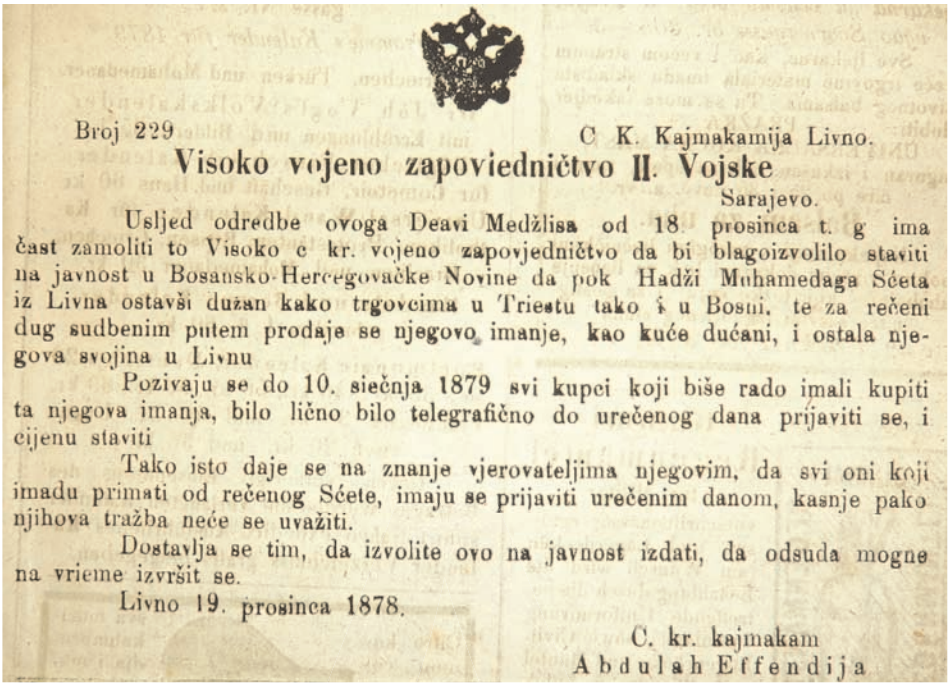

Broj 229 C. K. Kajmakamija Livno.

Visoko vojeno zapoviedničtvo II. Vojske

Sarajevo.

Usljed odredbe ovoga Deavi Medžlisa od 18. prosinca t. g. ima čast zamoliti to Visoko c. kr. vojeno zapovjedničtvo da bi blagoizvolilo staviti na javnost u Bosansko-Hercegovačke Novine da pok. Hadži Muhamedaga Sćeta iz Livna ostavši dužan kako trgovcima u Triestu tako i u Bosni, te za rečeni dug sudbenim putem prodaje se njegovo imanje, kao kuće dućani, i ostala njegova svojina u Livnu

Pozivaju se do 10. siečnja 1879 svi kupci koji biše rado imali kupiti ta njegova imanja, bilo lično bilo telegrafično do urečenog dana prijaviti se, i cijenu staviti

Tako isto daje se na znanje vjerovateljima njegovim, da svi oni koji imadu primati od rečenog Sćete, imaju se prijaviti urečenim danom, kasnje pako njihova tražba neće se uvažiti.

Dostavlja se tim, da izvolite ovo na javnost izdati, da odsuda mogne na vrieme izvršit se.

Livno 19. prosinca 1878.

C. kr. kajmakam
Abdulah Effendija

Sl. 3. Oglas livanjskoga kajmakanata „Bosansko-hercegovačke novine“ (37, 5. 1. 1879.)

pretpostaviti iz sadržaja novinske vijesti kojom je popraćena njegova smjena. „Koliko se veselimo što je otišao, toliko žalimo što nije i prije“, navodi dopisnik *Narodnoga lista*.[22] Prema dopisnikovoj tvrdnji napustio je Livno „s pustim novcem koga je isisao narodu“. Nešto kasnije, u novome dopisu, nalazimo informaciju kako se Abdulah-efendija uputio u Beč „da tamo kakogod spasi svoje mjesto“.[23] U travnju 1880. postavljen je za gradonačelnika Derventa.[24]

Nakon Abdulah-efendije za livanjskoga kajmakama imenovan je **Bećir-beg**, dotadašnji većil (zamjenik) Abudlah-efendije. Bio je bez jedne noge i u ured je dolazio na konju. Bećir-beg „je bio čovjek dosta miran“ i, za razliku od svoga prethodnika, nije „psovao ni Boga ni Krsta“.[25]

I pored djelomičnoga ustroja civilne vlasti težište odlučivanja bilo je u rukama vojne vlasti. Vojna uprava, koja je *ad interim* obavljala administrativne poslove, formalno je ukinuta carevim ručnim pismom od 18. studenoga 1878.,[26] ali u stvarnosti nije izdvojena iz civilne sve do polovine 1882. godine.[27] U tome smislu u prvoj godini uspostave i konsolidacije vlasti posebno važnu ulogu imao je mjesni vojni zapovjednik (*Platz-Commandant*). Nakon generala Czikosa i kapetana Vujičića početkom 1879. vojni zapovjednik Livna postao je stotnik (kapetan) France Stojan, Slovenac, pripadnik 17. pješačkoga puka (pukovnija Kuhn).[28] Zapovje-

[22] *NL*, br. 19, Zadar, 5. 3. 1879.
[23] *NL*, br. 25, Zadar, 26. 4. 1879.
[24] *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 29, Sarajevo, 8. 4. 1880.
[25] *NL*, br. 25, Zadar, 26. 4. 1879.

[26] *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 28, Sarajevo, 5. 12. 1 878.
[27] Tako su pošta i telegraf bili pod okriljem vojske (Ministarstva rata) četiri desetljeća i imali su posebno uređenje i položaj za koji se u svijetu u to doba ne može naći sličan primjer (Milan LJILJAK, *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini, II*, Sarajevo, 1981., 36).
[28] Znatne vojne snage (po nekim izvorima između dvije i tri tisuće vojnika) bile su čak 14 mjeseci nakon zauzeća stacionirane u Livnu. U vrijeme Stojanova zapovijedanja gradom na čelu svih postrojbā bio je general Franz Latterer von Lintenburg. Naslijedio ga je početkom travnja 1879. pukovnik Miroslav Ludovik Priger koji se istaknuo izvrsnim organiziranjem izgradnje ceste preko Vagnja do dalmatinske granice (Jernej ANDREJKA, *Slovenski fan-*

dnik mjesta bio je nadređen kajmakamu, kadiji i gradskomu vijeću. Imao je pravo preispitivati njihove odluke. Nerijetko je odlučivao i o prijeporima između vlasnika zemljišta i kmetova. Nadzirao je i sve radove koje je poduzimala gradska općina. Takvim ovlastima zapovjednika mjesta bila je dovedena u pitanje neovisnost civilnih tijela vlasti. Međutim mnogi su vojnoj upravi pripisivali isključive zasluge za red i mir. U jednome dopisu iz Livna stoji „da u varoši prilično dobar red vlada, a tomu dosta doprinosi vojna uprava“.[29] Stojanovo vojnički autoritarno vršenje dužnosti zapovjednika mjesta nije se svima sviđalo.[30]

Mirnoga i ni po čemu zapamćenoga kajmakama Bećir-bega zamijenio je u jesen 1879. treći livanjski kotarski predstojnik **Mustaj-beg Lakišić**, iz Mostara.[31] Lakišićevo imenovanje kajmakamom u Livnu dio je nastojanja austrougarskih vlasti da pridobiju povlašteni sloj lojalnih begova i aga za provedbu svojih političkih ciljeva. Iznenađeni takvom austrougarskom politikom mnogi kršćani nisu krili razočaranje. Shvaćanje nove realnosti Lakišić je iskazao i u predokupacijsko vrijeme. Bio je jedan od hercegovačkih prvaka čije se ime našlo među potpisnicima miroljubivoga pisma austrougarskomu konzulu Stratzu u Mostaru u predokupacijsko vrijeme.[32] Odanost novoj vlasti svjedočio je i članstvom u poklonstvenome izaslanstvu iz Hercegovine caru Franji Josipu u studenome 1878. godine.[33] Iza Lakišićeva imenovanja stajao je general Stjepan Jovanović, zapovjednik vojnih postrojbā koje su zaposjele Hercegovinu.[34] Lakišić je bio kotarski predstojnik sve do polovine 1880. godine. U samostanskoj kronici ocijenjen je kao „neznatna osoba“.[35] Kritiziran je zbog nedovoljne obrazovanosti. Svaki odgovor i svaka osuda „počme mu i svrši onom hercegovačkom starom izrekom: jamićemo, jamićemo i biva tuka!“[36] U njegovu mandatu najviše je bilo prigovora na nepravično procjenjivanje desetine i njezino nemilosrdno ubiranje. Uz Lakišića strogoćom se isticao i njegov zamjenik Augustin Mazalin, Drnišanin.[37] Prigovaralo im se da imaju veću moć u Livnu nego Ferdinad Kronaweter u Beču (zastupnik u Carevinskome vijeću). Punili su livanjski zatvor („hapsanu“) dužnicima u toliku broju „da u našiem tavnicama nije nikad bilo više naroda nego odkako Austrija uniđe“.[38]

tje…, 268-270). Tijekom 1878. i 1879. osamdeset austrougarskih vojnika umrlo je u Livnu od epidemije trbušnoga tifusa. Bajamontijeve splitske autonomaške novine *L´ Avvenire* optužile su Livnjake za namjerno trovanje vojnika, nakon čega se razvila žestoka polemika sa zadarskim *Narodnim listom* (*NL*, br. 10, Zadar, 1. 2. 1879. i br. 14, 15. 2. 1979.).

[29] *NL*, br. 59, Zadar, 30. 7. 1879.

[30] Dopisnik *Narodnoga lista* kritizirao je kapetana Stojana zbog gruboga odnosa prema Bušatlijinim kmetovima (*NL*, br. 22, Zadar, 15. 3. 1879.). Na taj članak reagiralo je općinsko gradsko zastupstvo Livna optužujući dopisnika za klevetu, a braneći Stojana jer je „obćinsko zastupstvo osvjedočeno u dobrotu, poštenje i trud kapetana Stojana i jer je gospodin svaku pohvalu i štovanje svojim vrlinama zaslužio“ (*NL*, 27, Zadar, 2. 4. 1879.). Reagirao je i dopisnik zagrebačkoga *Obzora* podužim člankom u kojemu je osudio napad na kapetana Stojana (*Obzor*, br. 73, Zagreb, 27. 3. 1879.). U znak zahvale kapetanu Stojanu općinsko Gradsko zastupstvo imenovalo je u Donjoj mahali (tada još nije rabljen naziv Donji grad) gradski trg njegovim imenom (današnji Trg kralja Tomislava).

[31] Mustaj-beg potječe iz bogate mostarske porodice Lakišić-Dizdar (Ahmed MEHMEDOVIĆ, *Alimi /učeni ljudi/ mostarske porodice Lakišić-Dizdar*, Most, br. 204, Mostar, 2006.).

[32] Jasmin BRANKOVIĆ, *Mostar 1833-1918. – Upravni i politički položaj grada*, Sarajevo, 2008., 80-81.

[33] Radoslav GLAVAŠ – Veljko OBRADOV, *Biskup o. Paškal Buconjić prigodom tridesetgodišnjice biskupovanja: 1880.-1910.,* Mostar, 1910., 14-16.

[34] *NL*, br. 5, Zadar, 19. 1. 1881.

[35] *Kronika FSG*, 45.

[36] „Pravdaju se“*,* nastavlja dopisnik*,* „da su došli među divlji narod pa da ga prosvjetljuju“ (NL, br. 102, Zadar, 31. 12. 1879.).

[37] Mazalina, i to pod prezimenom Mazulini i kao prvoga livanjskoga kotarskog predstojnika (*sic!*), spominje Ahmed Aličić u članku pod naslovom „Iseljavanje Livnjaka u Tursku“ (*Osvit*, br. 22, Sarajevo, 1/1942./, 12-13). Aličić ističe da je Mazulini „muslimane srozao do bespravnih robova“.

[38] U članku objavljenu u *Narodnome listu* (br. 30, Zadar, 17. 4. 1880.) dopisnik ističe: „Od prija za turske vlade sam kajmekam slao bi u apst pogrješne ili dužne ljude; a sada bogme čuješ čuda da deset nekakvih ureda ili nereda tamniče ljude. Prvi je što u aps trpa kajmekam Mustaj-beg Lakišić, komu je to najrazumljiviji predmet, kô što su mu sva pravila; biva tuka. A drugi je njegov predstavnik Mazalin; treći je turski kadija; četvrti sudac Falkner; peti porezni nered hoću reći ured; šesta ti je gendarmerija;

Mandat mu je neslavno završio polovinom 1880. godine. Stavljen je pod istragu i razriješen zbog optužbe za pronevjeru državnoga novca. Sličnu sudbinu doživio je i njegov zamjenik Augustin Mazalin protiv kojega je u Travniku pokrenuta istraga zbog nezakonita uzimanja novca od poreznih obveznika.[39]

Razdoblje s dominacijom vojske u upravi završava postavljenjem četvrtoga kotarskog predstojnika **Ludwiga Paveka** (Lišov, 28. VII. 1837. – Wien, 8. II. 1907.) iz Beča. Podrijetlom je bio Čeh. Kada je postavljen polovinom 1880., imao je čin majora, a 1892. dobio je čin generala. Bilo je to razdoblje kada su se austrougarske vlasti sve manje pouzdavale u domaći kadar, a na najvažnije pozicije postavljani su stranci. Iako kroničar bilježi da je Pavek bio „za kršćanski narod dobar, a kao vojnik strog“,[40] onodobni tisak često je iznosio optužbe na račun njegovih autokratskih postupaka. Kada bi kritičari „pretjerali“, proradile bi cenzorske škare državnoga odvjetništva u Zadru.[41] Zamjeralo mu se što je za kosidbu trave na Kruzima uveo desetinu. Kruzi su „od pamtivijeka“ bili ispaša i kosnica kojom su se služili siromašniji slojevi Livna i okolice bez obveze davanja „trećine“, „petine“ ili „desetine“. Za zemljište zvano Carsko, na kojemu su siromašniji težaci sijali uz davanje petine, austrougarske su vlasti uvele davanje trećine. Pavek je 1881. godine odlučio da se *Carsko* zemljište izda dražbom pod zakup. Dotadašnji siromašniji korisnici nisu se mogli natjecati. Na dražbi je za 500 fiorina zemljište u zakup dobio bogati livanjski trgovac Josip Kaić. Nezadovoljnici su ukazivali na Pavekovu pristranost jer je stanovao u kući Josipa Kaića.[42]

Ibrahim Delalić morao je po Pavekovoj naredbi platiti dohodarinu za brata Osmana od čije smrti je bilo prošlo već šest godina. Pavek ga, kao ni druge, nije htio ni saslušati, a kada bi nekomu i dopustio ući u ured, „tada bi ciknuo i dreknuo da bi čovjek zaboravio zašto je došao“.[43] S građanima je razgovarao pljuckajući preko lule, zatvarajući oči i začipajući uši pri tome vičući*:* „Ne čujem i ne znam ništa.“[44]

Tijekom 1881. u tisku su objavljeni brojni članci o neprihvatljivoj Pavekov samovolji.[45] Godine 1880. naredio je da se na Božić gradi cesta.[46] Zbog učestalih žalbā na njegove autokratske postupke u inspekcijski nadzor dolazio je i travnički okružni predstojnik kapetan Miloš Stojsavljević. U studenome 1881. najavljeno je „da bi Pavek mogao biti odpremljen iz Livna“. *Narodni list* objavio je potkraj prosinca dopis iz Livna sljedećega sadržaja: „Majora Paveka već u Livnu neima. Poznate opetovane zapliene *Narodnog lista* radi tog strašnog činovnika, dakle ipak su pomogle, te je pravica pobijedila, ako i poslie težke borbe! Zemaljska vlada izreče prieku osudu o Paveku, liši ga službe i zapo-

sedmi je vojnički plac-kapetan; osmi je nered ili ti ured općinski; deveti je financija; deseti je grahovski mudir Bilbija. Sve ovo 10 nereda, da nerečemo ureda, šalje i gone u apst. Tu trpaju ljude, a nitko ih nepopisiva, nit mnogi znade zašto je u aps unišao, ni koliko mora ostati.“

[39] *NL*, br. 5, Zadar, 19. 1. 1881.

[40] *Kronika FSG*, 45

[41] Dopis iz Livna *Narodnomu listu*, s nadnevkom 4. svibnja 1881., koji je bio već pripremljen za tisak „zaplienjen je“. Na mjestu gdje je trebao biti objavljen članak u otisnutim novinama pojavila se velika bjelina. Kasniji brojevi otkrivaju da je to bilo zbog oštre kritike Pavekovih postupaka (*NL*, br. 36, Zadar, 11. 5. 1881.). U bosanskohercegovačkome tisku, koji je u početku bio sveden na službene i poluslužbene novine (*Bosansko-hercegovačke novine*, *Bosniche Correspondenz* i *Sarajevski list*), nije bilo mogućnosti objaviti kritički intonirane članke. Ključnu ulogu u kritici austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini imali su hrvatski i srpski listovi. U žestokim kritikama austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini posebno se isticao zadarski *Narodni list*. Za te novine pisali su napredni hrvatski intelektualci Mihovil Pavlinović, Natko Nodilo, Miho Klaić, Kosta Vojnović i Juraj Biankini zastupajući politički kurs Narodne stranke. Zbog stalnih kritičkih napisa za *Narodni list* uveden je *postdebit* (Milan LJILJAK, *Pošta*..., 156).

[42] *NL*, br. 29, 16. 4. 1881.

[43] Pismo Ibrahima Delalića, iz Livna, *Narodnom listu* (*NL*, br. 32, Zadar, 27. 4. 1881.).

[44] *NL*, br. 8, 31. 1. 1885.

[45] U to vrijeme kritike su bile usmjerene na osobe (dužnosnike) zanemarujući činjenicu da su predstavnici režima samo dosljedno provodili zadatke aparata koji ih je postavio.

[46] *NL*, br. 22, Zadar, 21. 3. 1883.

vijedi mu da kroz pet dana ima ostaviti Livno i zapušit put Beča.“[47]

Neočekivanim i naglim razrješenjem Ludwiga Paveka livanjski je kotar nekoliko mjeseci ostao bez kotarskoga predstojnika. Čimbenicima u Beču i Budimpešti postalo je jasno da je dotadašnji model vojne uprave potrošen.

Blagodati slobode i prva razočaranja u novoj državi

Razdoblje austrougarske uprave od 1878. do 1881. prolazilo je nekoliko faza. Kada je riječ o livanjskome kraju, prvi pozitivni pomaci osjetili su se u organizaciji kotara. Uređivao se grad, proširivale su se gradske ulice, postavljena je gradska rasvjeta, zasađeni su prvi drvoredi, postavljene su ulične table i kućni brojevi,[48] gradile su se ceste prema Sinju i Mostaru, uspostavljene su telegrafske linije s Travnikom i Sinjem. U listopadu 1878. otvorena je vojna bolnica sa 120 ležaja, a Splićanin Ante Nikolić otvorio je prvu ljekarnu. Dr. Šime Mandić organizirao je mrtvozorničku djelatnost. Zbog velikoga broja vojnika oživjeli su trgovina, obrt i ugostiteljstvo.[49] Od 15. lipnja 1880., naredbom c. kr. Ministarstva rata, uvedena je ustanova svakodnevnoga prijevoza osoba (civila i vojnika) između Livna i Sinja.[50] Poseban problem za livanjski kotar bio je povratak („repatrijacija“) velikoga broja izbjeglica iz razdoblja ustanka (1875. – 1878.) koji su pribježište našli u susjednoj Dalmaciji. Velik broj kuća u selima donjega dijela Livanjskoga polja bio je popaljen. Teškoće su bile i zbog smještaja golemoga broja vojnika. Posebno povjerenstvo popisivalo je kuće i određivalo broj vojnika koji se trebao smjestiti u pojedinoj kući (tzv. kvartira). Vlasnici kuća dobivali su simboličnu najamninu.

Posebna je zanimljivost iz toga razdoblja podatak da je Gradsko općinsko zastupstvo Livna potaklo zanimanje Zemaljske vlade za bosanskohercegovačku heraldičku problematiku. Naime u svibnju 1879. Gradsko općinsko zastupstvo uputilo je zamolbu Zemaljskoj vladi za odobrenje uporabe službenoga pečata s predloženim grbom grada Livna.[51] Vlada i Zajedničko ministarstvo financija odobrili su uporabu pečata s predloženim rješenjem grba. Nakon toga Zajedničko ministarstvo financija sugeriralo je Vladi da se ispitaju raspoloživi povijesni izvori i utvrdi autentičan bosanskohercegovački grb.[52]

Sudeći prema tematici dopisa koji su upućivani iz Livna, pučanstvo je najviše bilo ogorčeno na nerješavanje agrarnoga pitanja (vlasništvo, porezi), neprimjereno ponašanje čino-

[47] *NL*, br. 98, Zadar, 28. 12. 1881.

[48] Vojnička vlast „prišila je tablice koje su žalibože niemački napisane. Na tim tablicama čita se Meštrovića gasse, Kujundžića gasse itd. Misle možda Niemci i Mađari da će nas time ponjemčiti i pomađariti...“ (*NL*, 96, 7. 12. 1878.) Nešto poslije dopisnik se tuži na mađarštinu u poštama: „Pitaš teretni list a dobiješ nešto mađarski našarano 'Szállitólevél', pa ne znaš ni što si platio, ni tko je popio.“ (*NL*, br. 17, Zadar, 26. 2. 1879.) Na žalbu zastupnika dr. Miha Klaića o ponjemčivanju zemlje zajednički ministar financija Szlávy odgovorio mu je na zajedničkoj sjednici delegacije održanoj 6. XI. 1880.: „U najnižim uredima je jezik hrvatski, kod okružnih oblasti hrvatski i njemački. Uostalom ne valja smetnuti s uma da berlinski ugovor nije povjerio upravu Bosne Hrvatskoj već Monarhiji austro-ugarskoj“ (*Bosansko-hercegovačke novine*, br. 92, Sarajevo, 14. 11. 1880.). Naputkom iz svibnja 1881. službenim jezikom u uredovanju sudova (osim šerijatskih) proglašen je njemački jezik. Strankama je bilo dopušteno služiti se i zemaljskim i mađarskim jezikom. Ako sudski činovnik nije bio sposoban riješiti predmet na jeziku zamolnice, sud bi angažirao prevoditelja (*NL*, „Babilonska kula u Bosni i Hercegovini“, br. 75, Zadar, 1. 10. 1881.).

[49] U dopisu objavljenom u *Narodnom listu* navodi se da je „općina livanjska dosta dobro u malo vremena uređena“ (br. 90, 16. 11. 1878.). U *Bosansko-hercegovačkim novinama* dopisnik tvrdi da „u cieloj Bosni nema uređenije općine od livanjske“ (br. 25, Sarajevo, 24. 11. 1878.).

[50] Poštanska kola polazila su iz Livna u 4,30 sati ispred poštanskog ureda i stizala u Sinj u 14 sati. Konji su se u oba smjera mijenjali u Han Prologu (*Bosansko-hercegovačke novine*, br. 47, Sarajevo, 10. 6. 1880.).

[51] Autor grba bio je Pavo Jazvo (Hrvatski državni arhiv, Fond HDA-inv.br. 84/1932.). Ideja Pave Jazve nije bila originalna. Radilo se o prerađenoj inačici navodnoga bosanskog grba iz Fojničkoga grbovnika (Damir TADIĆ, *Livanjski grb*, tekst za Radio Livno, 19. 10. 2004.)

[52] Tomislav KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903*), Sarajevo, 1987., 210.

vnika u upravnim tijelima i sudovima te općenito spor pristup reformama koje su bile najavljivane. Svjedočanstvo o nezadovoljstvu puka pruža i Franjo Rački u pismu (27. II. 1881.) kojim javlja Strossmayeru „da iz Bosne dolaze na *Obzor* takove tužbe da se ne usuđujem sve tiskati“.[53] Iako je austrougarski ministar vanjskih poslova Andrássy još 1875. godine službenom notom od Carigrada tražio da se agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini riješi najžurnije i najučinkovitije, nakon okupacije nove vlasti kao da su zaboravile na jedan od razloga zašto im je Berlinski kongres dao mandat za zauzeće Bosne i Hercegovine. Temeljni motivi austrougarske intervencije u Bosni i Hercegovini imali su biti u razrješenju agrarnih odnosa. To je bio pravni okvir „pred Bogom i svijetom“ kojim je Austro-Ugarska opravdavala svoju intervenciju: uvesti red i popraviti žalosno stanje koje je vladalo u zemlji.

Najveće pogrješke austrougarske politike u tome razdoblju bile su polovične mjere i nedostatak jasnih načela za funkcioniranje unutarnje uprave. Porezi su povećani, „usilno pobiranje“ desetine i zatvaranje dužnika postali su stalnom praksom, a sjećanje „na haračlije nekog vremena“ postajalo sve prisutnije.[54] Količina uroda najčešće se precjenjivala pa se u konačnici davala petina ili četvrtina umjesto desetine. Carigradskom konvencijom (čl. 2.) iz travnja 1879. Austro-Ugarska se obvezala jamčiti nepovrjedivost imetka begova i aga.[55] Nade pučanstva da će se riješiti kmetovsko pitanje iznevjerene su.

Posebno nezadovoljstvo austrougarskom politikom iskazivali su livanjski Hrvati. U većinski hrvatskome kraju prva trojica kotarskih predstojnika bili su muslimani, a dvojica prvih gradonačelnika Srbi. Bili su to, kako otkriva tajna arhivska građa, rezultati austrougarske politike postulirane još prije okupacije, a koju je kreirao ministar vanjskih poslova Andrassy.[56] Austrijska politika izbjegavala je podržavati Hrvate u Bosni i Hercegovini kako bi izbjegla sukob s Mađarima. Prohrvatska politika u Bosni i Hercegovini utjecala bi na hrvatsko-ugarske odnose i dovela u pitanje dvojni karakter Monarhije. Mađarska politika u hrvatskome tisku prepoznata je po nastojanju da se od Bosne i Hercegovine „skuje klin u slavensko tielo“.[57] Dopisnik *Narodnoga lista* poziva zajedničkoga ministra financija Josefa Szlavya „da ponekad metne naočale i da svoj pogled upre na Livno jer će tu mnogih nepravilnosti naći“.[58]

Velika muka natjerala je seoske glavare kotara livanjskoga, duvanjskoga, glamočkoga i ispostave kupreške da se „uteku“ dr. Mihu Klaiću, istaknutomu hrvatskom zastupniku u Carevinskome vijeću u Beču „s prošnjom u ime svega naroda krstjanskoga obijuh vjeroispovidi“. Glavari su molili dr. Klaića da se u Carevinskome vijeću zauzme za što bržu pomoć „u riešenju odnošaja težačkog s gospodarima na bolje“,[59] smanjenje poreznih i drugih davanja

[53] Prema: Todor KRUŠEVAC, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918*, Sarajevo, 1960., 245.

[54] Bogoljub Petranović, jeromonah, u svojoj pjesmi *Slika Bosne sadašnje*, napisanoj u Livnu 4. VIII. 1879., a objavljenoj u *Narodnome listu* (br. 65, Zadar, 20. 8. 1879.), daje svoje viđenje prilika u Bosni i Hercegovini:
Bosna je i sada u mraku duše,
Za luču nezna ljudske prosvjete.
Pa još nemože zdravo da diše,
Kamo l' da krene duhom na više!

[55] *NL*, br. 41, Zadar, 24. 5. 1879.

[56] Prema izvješćima Cesara Duranda, talijanskoga konzula u Sarajevu, Andrassy je još prije okupacije poslao instrukciju austrijskim konzulima i konzularnim agentima (pa i Dragomanoviću u Livno) „da najprije pridobiju muslimane jamčeći im prvenstvo nad kršćanima“ i još veće privilegije nego pod Portom. Ako u tome ne uspiju, trebaju raditi na pridobivanju pravoslavaca kojima će se obećati muslimanska imanja. Tek ako ne uspiju ova dva pokušaja, treba se osloniti na katolike koje naziva „našim“ (Rade PETROVIĆ; *Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* u: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, izdanje ANUBIH, Sarajevo, 1979., 46-47).

[57] *Obzor*, br. 185, Zagreb, 13. 8. 1880.

[58] *NL*, br. 72, Zadar, 21. 9. 1881.

[59] Na drugom je mjestu rečeno: „Vi Muhamedanci budite slobodno age, bezi, vlastela, grofi, konti, ali na svojim leđima i sa svojom kesom; a ne na odrtim kršćanskim leđima i ramenima“ (*NL,* 43, Zadar, 4. 6. 1879.). Neshvatljivo je da se danas objavljivanjem popisa begova i njiho-

zbog neplodne zemlje i nerodice (1879.), da „ne bi od gladi poskapali na očigled prosvitljene Evrope i naše vlade, kojoj ubuduće moremo valjati“.[60] Činjenicu da su austrougarske vlasti preuzele sustav oporezivanja utemeljen na starim osmanskim propisima pravdalo se proklamiranim načelom da se Bosna i Hercegovina ima uzdržavati iz vlastitih prihoda.

Činovništvo je bilo jedan od najosjetljivijih problema bosanskohercegovačke uprave još od prvih dana zaposjednuća. Carigradskom konvencijom (čl. 1.) dogovoreno je da će Austro-Ugarska zadržati dosadašnje osmanske činovnike ako su sposobni obavljati svoju službu.[61] Vrlo se brzo pokazalo da osmanski činovnici ne odgovaraju zahtjevima nove uprave. Započeo je dolazak činovnika pretežno iz slavenskih zemalja. Dolazeći u Bosnu i Hercegovinu, mnogi činovnici „nosili su u sebi neku uzgoritost i nadutu zapredenost cieneći da idu u zemlju barbarsku, smatrajući joj stanovnike kao marvu, s kojom mogu postupati kako ih volja“.[62] Isticale su se dvije vrste činovnika: „ili mladići bez iskustva, ili starci bez karaktera“. Britanski konzul pisao je 1880. godine da se u Bosni, s rijetkim iznimkama, nalazi „šljam austrijskog činovničkog svijeta“.[63] Narod je prilično strpljivo podnosio osorno ponašanje činovnika koji na teren nikad nisu izlazili bez asistencije žandara.[64] Domaćih ljudi u upravi gotovo nije bilo.[65]

Hrvatske novine, koje su manje bile izložene cenzuri, objavljivale su brojne članke svojih dopisnika iz Bosne i Hercegovine u kojima se neskriveno izražavalo nezadovoljstvo zbog takve politike austrougarskih vlasti. Tako u jednome dopisu iz Kiseljaka piše: „Hvaliti se neimamo čim, a tužiti nam se dodijalo; radi toga šutimo, što se zbiva oko nas gledamo, gledajući od čuda se snebivamo. Begovi nam gospodare kao i lani, mi ih služimo kao i lani, na mnogo mjesta Turci nam sude kao i lani, kapetanom priete kao i pašom lani.“[66] Istodobno, ni muslimansko pučanstvo nije bilo zadovoljno. U lipnju 1879. godine je „190 livanjskih Muhamedanaca potpisalo da će se iseliti jer im vlasti krivo čine“. Mnogi su poslije svoje potpise povukli, ali ih je „ostalo 28 na prvotnoj besjedi“.[67] U proljeće 1880. zabilježen je pojačan odlazak muslimanskih obitelji iz Livna u Tursku.[68]

Nakon kritičkih članaka u hrvatskome tisku i strani je tisak počeo objavljivati komentare o negativnostima u upravi zaposjednute zemlje. Budimpeštanski *Pester Lloyd*, službeno glasilo ugarske vlade, u broju od 5. kolovoza 1880., bez okolišanja priznaje „da današnja uprava Bosne i Hercegovine ne odgovara ni čednim

vih kmetova u recentnim radovima (dokazujući valjda kome zemlja izvorno pripada!?) pokušava opravdati neljudski i nepravični feudalni poredak.

[60] Zamolbu, s nadnevkom 1. prosinca 1879., potpisali su: Jakov Garić, glavar žabljački, Jandre Ivković, glavar potočanski, Marko Krišto, glavar dobranjski, Pero Mandić, glavar smričanski, Ivan Brešić, glavar grgurićki, Toma Ćurić, glavar podhumski, Marko Mihaljević, glavar golinjevski, Anto Vukadin, glavar srđevićki, Stipan Milić, glavar prološki, Jozo Brčić, glavar lištanski, Ivan Šarić, glavar ljubunčićki, Pero Baković glavar guberski te glavari iz drugih kotareva (*NL*, br. 100, Zadar, 20. 12. 1879.). Neke su zamolbe uslišane. Tako su seoski glavari 1880. zahvalili caru Franji Josipu za pozajmljeno sjeme (*Bosansko-hercegovačke novine*, br. 68, Sarajevo, 22. 8. 1880.).

[61] Tekst konvencije objavio je *Narodni list* (br. 41, Zadar, 24. 5. 1879.).

[62] *NL*, br. 58, Zadar, 26. 7. 1879.

[63] Prema: Mustafa IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak BiH od 1878-1914*, Sarajevo, 1976., 65.

[64] U poreznome uredu livanjskoga kotara 16. listopada 1880. umalo je poginuo Nikola Tabak, glavar smričanski. Na njega je, bez povoda, nasrnuo blagajnik („kasijer“) Mijo Paunović udarivši ga sabljom po glavi. Vlasti nisu mogle zatvoriti oči pred tim nerazumnim postupkom pa je Paunović ostao bez službe (*NL*, br. 100, Zadar, 22. 12. 1880.). Bilo je i javno hvaljenih službenika: Adolf Falkner, sudac, Niko Fabijanić, u carinarskome uredu, Antonio Dešković u oružničkome, Lovrić u poštanskome, Jovanović u brzojavnome, savjetnik Kasumović, vicekonzul Josip Dragomanović (*NL*, 59, Zadar, 30. 7. 1879.).

[65] Različiti novinski izvori od domaćih ljudi spominju samo Matana Jurkića, kotarskoga pisara, Jovu Ercega Skoblu, službenika u carinarnici i Antu Lozića, poreznoga vježbenika. Čak ni prvi tajnik Gradskoga općinskog zastupstva Tomo Radić nije bio Livnjak. Žandari, redari i podvornici bili su pretežno Livnjaci.

[66] *NL*, br. 26, Zadar, 29. 3. 1879.

[67] *NL*, br. 55, Zadar, 16. 7. 1879.

[68] *NL*, br. 30, Zadar, 17. 4. 1880.

zahtjevima dobre i razumne uprave i da u svim odnošajima vlada nepovjerenje i nezadovoljstvo“.[69] Sličan komentar objavio je i bečki *Neue Freie Presse*, službeno glasilo austrijske vlade.[70] Prvi kritički osvrt na loše službenike na svim razinama uprave, objavljen u bosansko-hercegovačkim novinama, donosi početkom 1884. godine sarajevski *Bosnische post*. Službenike koji su u Bosnu i Hercegovinu dolazili kako bi vratili ono što su izgubili kod kuće *Bosnische post* naziva „ljudima vrlo sumnjive vriednosti“.[71] Zvali su ih duhovito i „lovcima za mjestom i srećom“.

Pojedini oporbeni austrougarski parlamentarci, raspravljajući u delegacijama Carevinskoga vijeća o uzrocima Hercegovačkoga ustanka 1882. godine, predlagali su da zbog brojnih neuspjeha Austro-Ugarska napusti Bosnu i Hercegovinu kao što su učinili Englezi napuštajući Afganistan.[72] U toj je prigodi dr. Miho Klaić istaknuo da uprava mora biti ne samo dobra „već da mora pridobiti srce tamošnjeg stanovništva“. Na prigovor da vlasti u Bosni i Hercegovini ni nakon trogodišnje uprave nisu uspjele pridobiti nijedan dio stanovništva niti su stekle prijatelje ministar financija Szlávy, sudjelujući u raspravi, odgovorio je da je to donekle točno, ali samo zbog toga što vlasti nisu pretpostavljale jedan narod drugomu.[73]

Putopisci koji su boravili u Bosni i Hercegovini između 1878. i 1900. godine uglavnom su pozitivno ocjenjivali rezultate austrougarske uprave i pisali o sveopćemu napretku. Engleski diplomat Thomas W. Legh pisao je o mnogim civilizacijskim stečevinama koje je donijela Austrija. Robert Dunkin, lovac i kamper, ocijenio je austrougarsku administraciju kao jednostavnu i izvrsnu, a njezine rezultate trijumfalnom potvrdom metoda civilizacije. William Miller, novinar i publicist, govori o svrsishodnoj i dobrohotnoj austrougarskoj autokraciji u Bosni i Hercegovini izražavajući nadu da ta država ne će napustiti Bosnu i Hercegovinu jer bi se tamošnji narodi odmah našli u ljutome sukobu.[74]

Kotarski predstojnici u razdoblju Kállayeva režima (1882. – 1903.)

Nakon izbijanja Hercegovačkoga ustanka (1882.), koji je izazvao ministarsku krizu, i dvorskim i vojnim krugovima postalo je jasno da se bosanskohercegovačka uprava mora reformirati i osvježiti novim ljudima. Na tome valu za zajedničkoga ministra financija postavljen je Benjamin Kállay. Odmah nakon preuzimanja dužnosti Kállay je pristupio reorganizaciji administracije u duhu svoga političkog programa koji su prihvatili car i zajednička vlada. Donesene su naredbe o preustroju Zemaljske vlade. Na ključna mjesta u upravi Kállay je postavio nove ljude. Već u srpnju 1882. preustrojena je sva uprava u Bosni i Hercegovini. U rujnu 1882. novim propisima reformiran je i djelokrug rada okružnih oblasti i kotarskih ureda.[75] Ovim mjerama uspostavljen

[69] Citirano prema *Obzoru*, br. 185, Zagreb, 13. 8. 1880.
[70] Članak je prenio *Narodni list*, br. 63, Zadar, 20. 8. 1881.
[71] *NL*, br. 17, Zadar, 1. 3. 1884.
[72] Hamdija KAPIDŽIĆ, *Hercegovački ustanak 1882*., Sarajevo, 1973., 136.
[73] Isto, 126.
[74] Omer, HADŽISELIMOVIĆ, *Na vratima Istoka: Engleski putnici u Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Sarajevo, 1989., 21, 22, 188.
[75] *Zbornik zakona i naredbi 1882*., 408-411 i 419-450. Prema novim naredbama kotarski je ured na svome području obavljao sve upravne i financijske poslove koji nisu pridržani drugim oblastima i tijelima, a bio je izravno podređen okružnoj oblasti koja je drugostupanjsko („druga molba“) tijelo u svim upravnim poslovima. U kotarskim uredima bila je objedinjena upravna, financijska i sudska vlast. Kotarski je ured osim administrativnih i financijskih poslova obavljao i funkciju kotarskoga suda, a njegov integralni dio činili su porezni, šumski i ponegdje građevinski odjel. Sudovi su bili u sastavu kotarskih ureda sve do 1906. godine kada su postali samostalni. Na čelu kotarskoga ureda bio je kotarski predstojnik, odnosno njegov zamjenik s određenim brojem potrebnoga konceptualnoga, manipulativnoga i stručnog činovništva (liječnik, veterinar, šumarski i cestovni referenti, sudci, geodetski i dr. činovnici). Kotarski je predstojnik nad njima

je sustav koji znatnije nije mijenjan punih 28 godina.

Kállayev režim, kao i mnogi drugi apsolutistički režimi, počivao je na pretpostavci da političke reforme trebaju čekati gospodarski napredak. Dva glavna cilja, gospodarski napredak i političku stabilnost, namjeravao je držati u ravnoteži i ostvariti ih različitim pritiscima, sve dok gospodarski razvoj ne stvori nove društvene i kulturne preduvjete s gipkom političkom nadogradnjom. Pod dojmom velikoga broja pritužaba na ponašanje činovništva Kállay je u odboru ugarske delegacije najavio da će upravu u Bosni Hercegovini tako ustrojiti „da će stanovništvo sasvim savladati svoju zlovolju protiv strane vladavine“.[76]

Nakon praznine izazvane naglom smjenom Ludwiga Paveka zajedničko ministarstvo financija imenovalo je polovinom veljače 1882. novoga livanjskoga kotarskog predstojnika. Bio je to **Pius barun Lazzarini**, dotadašnji kotarski predstojnik u Srebrenici.[77] U Bosnu i Hercegovinu došao je u prvome valu inozemnih činovnika. Po obrazovanju je bio pravnik i prije postavljenja za kotarskoga predstojnika u Srebrenici bio je sudski prislušnik u Državnome sudu u Ljubljani.[78] Nije odmah nakon postavljenja preuzeo predstojničku dužnost, nego istom potkraj ožujka 1882.

U prvoj informaciji o Lazzariniju ističe se „da je umjeren, učen i triezmen, ali i da je privržen muhamedancima što kršćanima nije po volji“.[79] Samostanski kroničar njegov je rad u prvoj godini vršenja dužnosti ocijenio vrlo negativno. Nazivajući ga „zloglasni Pio Lazzarini“, kroničar ističe da je globio narod bez milosti te da je „za njegova predstojnikovanja narod dosta jada pretrpio“.[80] Bio je samac, bez obitelji, strahovito ljutite ćudi. Osjetili su to mnogi na svojoj koži. Ako bi osuđenik, makar i jednom riječju, komentirao njegovu osudu, podvostručio bi kaznu. Zbog otvorenih simpatija prema muhamedancima kršćanski ga je narod mrzio.[81] U agrarnim sporovima vidjelo se da je i pod predstojnikom Lazzarinijem „raja uvijek raja“.[82]

Naredivši da se 9. ožujka 1883. podignu radno sposobni muškarci (od 16 do 60 godina) i volovi iz Dobroga, Zagoričana i Potočana radi čišćenja velikih nanosa snijega prema Šujici te nepromišljeno inzistirajući da nepripremljeni ljudi ostanu četiri dana čistiti snijeg, izazvao je pravu tragediju – poginuli su Stjepan Pašalić te Pero i Ilija Jagodić.[83] Roditeljima poginulih odobrio je ponižavajućih 60 novčića za pogreb. Tomu Pravdića, seoskoga kneza, koji se usprotivio naredbi, sudac Karl Friedrich Zahradka, po Lazzarinijevoj sugestiji, osudio je na četiri

imao stegovnu vlast. Poslovi kotarskoga ureda bili su uglavnom poslovi administrativno-političke uprave kotara. Kotarskomu uredu pripadali su poslovi održavanja reda i mira, proglašenja zakona i naredaba, otklanjanja posljedica elementarnih nepogoda, pomoć u slučaju neродice, provedba redarstvenih propisa, upravljanje poljskim, ribarskim i lovačkim redarstvom, kretanje stranaca i putnika, upravljanje sajmovnim, obrtnim i pristojbenim redom, ubiranje poreza i raspisivanje prireza, kontrola nad radom vjerskih i prosvjetnih institucija. U agrarnim sporovima kotarski je ured bio tijelo prvoga stupnja (Eugen SLADOVIĆ, *Upravna nauka i upravno pravo Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1916., 120-122).

[76] *Sarajevski list*, br. 135, Sarajevo, 10. 11. 1882. – dalje: *SL*.

[77] *SL*, br. 22, Sarajevo, 19. 2. 1882.

[78] *Slovenski narod*, br. 208, Ljubljana, 7. 9. 1878. Njegov osobnik u Arhivu Bosne i Hercegovine nije sačuvan. Prema nekim podatcima rođen je 1847. godine.

[79] *NL*, br. 38, 17. 5. 1882.

[80] Iz kratke priče s naslovom *Ibrahim-aga Gorušanin*, književnika Ivana Klarića (učitelja i ravnatelja osnovne škole u Livnu, 1894. – 1898.), doznajemo da je Lazzarini (Livnjaci su ga zvali „Lazo“) bio „naopak čovjek, da te Bog sačuva“. U razdoblju Lazzarinijeve uprave Ibrahim-aga je završio u zatvoru. U pjesmi koju je spjevao u zatvoru nalazi se i ovaj stih: „Neka znade i papa u Rimu, / Šta se radi od nas u Livnu“ (*Hrvatski Dnevnik*, br. 183, Sarajevo, 14. 8. 1907.).

[81] *Kronika FSG*, 47.

[82] *NL*, br. 19, Zadar, 10. 3. 1883.

[83] Austrougarske su vlasti osmanski kuluk za gradnju cesta, uveden zakonom od 18. Džemaziul-evela 1286. (18. III. 1869.), ukinule istom 1. I. 1909., i to naredbom od 18. VIII. 1908. kojom je ukinuta državni prisilni rad. Paragrafom 3. bila je i dalje propisana dužnost pučanstva iz najbliže okolice javnih cesta i putova da za umjerenu nadnicu, sa svojom teglećom i tovarnom marvom, obavljaju poslove čišćenja kada snijeg zamete putove (*SL*, br. 99, Sarajevo, 18. 8. 1908.).

mjeseca zatvora.[84] U dopisima u kojima se opisuje ovaj događaj konstatirano je da građani u „osobi kotarskog predstojnika imaju i Zemaljsku vladu i Vrhovni sud“.[85] Iste godine, 18. srpnja, u Livnu se zemaljski poglavar Johann von Appel našao u životnoj pogibelji. Za vrijeme svečanoga objeda priređenoga u čast visokoga gosta i njegove pratnje došlo je do velikoga požara (u dvorani pored vojničkoga kasina) pri čemu su samo „Bog i dobra sreća“ spasili baruna Appela i njegovu svitu od nesreće koja je mogla biti kobna. Domaćin Lazzarini pravim je čudom izbjegao odgovornost.[86] U listopadu 1882. organizirao je među kotarskim činovništvom i građanima akciju prikupljanja novčane pomoći za stradale u požaru u Prijedoru.[87]

U slučaju nezakonita kažnjavanja livanjskih mladića zbog pjevanja božićnih pjesama na sam Božić 1884. godine bilo je mnogo reakcija. Retroaktivno primjenjujući vlastitu naredbu[88] o zabrani pjevanja pjesama u božićnim noćima u kućama i na gradskim ulicama, Lazzarini je 26. prosinca kaznio 22 livanjska mladića „globom od 5 fiorina na glavu ili dva dana zatvora“.[89] Katolički su mladići odlučili ići u zatvor. Znajući da dolaze iz imućnijih obitelji, Lazzarini preinači osudu isključivo na novčanu globu s prijetnjom da će u slučaju prigovora kazna biti 10 fiorina i dva dana zatvora. Kazna se morala platiti, a mladići su, ne mireći se s neshvatljivom Lazzarinijevom naredbom i osudom, pokušali s utokom kod zemaljskoga poglavara baruna Appela, ali bez uspjeha.[90] Osuđujući Lazzarinijev postupak, dopisnik *Katoličke Dalmacije* piše: „Tko se može mrk i surov odvratiti od vidika sreće drugih ljudi, te u samoću se svoju, niem sa psetom svojim sakriti kada je oko njega sve veselo? Samo g. naš predstojnik Pio Lazzarini!!!“[91] O neobičnim načinima uvođenja reda svjedoči i podatak da su Lazzarini i kotarska oružnička postaja za uskrsne blagdane 1884. godine zabranili „da se na ulici ne smiju više od tri osobe sastajati“. Lazzarini je znao prerušen dolaziti pod prozore katoličkih kuća i prisluškivati.[92] Nije htio dati pristanak da se popravi Deronjina ulica (danas Ulica sestara milosrdnica) zbog toga što su vlasnici kuća bili uglavnom katolici.[93]

Pučanstvo i vlasti sinjskoga kotara također su imali velikih problema s Lazzarinijem. Osporavajući težacima podinarskoga sinjskog kraja pravo na ispašu stoke „preko međe“, izdao je naredbu o pljenidbi stoke. Zaplijenjeno je oko 800 konja, krava i ovaca iako je „bila isplaćena starodavna običajna pristojba“. Težaci iz Bajagića, Obrovca i Hrvaca najprije su se žalili sinjskim lokalnim vlastima, a onda Zemaljskoj vladi Bosne i Hercegovine. Brzojavi su poslani i u Beč, Zadar i Livno. Zemaljska vlada naredila je da se zaplijenjena stoka vrati vlasnicima. Lazzarini nije popuštao pa je preko telala objavio dražbu zaplijenjene stoke. Dražbu je zabranila Zemaljska vlada. Na kraju su sinjski težaci tražili od Zemaljske vlade da ukloni Lazzarinija s položaja „jer ne poznaje ni zakona ni paragrafa i zbog toga što postupa i sudi po samovolji“.[94] Iluzorno je bilo očekivati da će biti uslišana molba sinjskih težaka. Zbog svoje odanosti politici režima Lazzarini se

[84] Plašeći se razglašavanja slučaja, naredio je puštanje Pravdića nakon devet dana.
[85] *NL*, br, 22, Zadar, 21. 3. 1883. i br. 26, 7. 4. 1883. U ovim dopisima Lazzarinija se zbog samovolje naziva pašom.
[86] *NL*, br. 59 Zadar, 4. 8. 1883.
[87] *SL*, br. 133, Sarajevo, 5. 11. 1882.
[88] Naredba je objavljena istom 27. prosinca i nije se smjela retroaktivno primjenjivati (*NL*, br. 3, Zadar, 13. 1. 1885.).
[89] Isto.
[90] U žalbi pisanoj 17. VI. 1885. navedene su i ove riječ: „Nemojte se čuditi preuzv. zem. poglavico, što mi do sada ovog predmeta višoj vlasti nismo podnijeli nijesmo, jer mi smo molili kot. predstojnika, da to višoj vlasti na uredovanje podnese, ali nas je gosp. predstojnik (isti kao i prije) išćero iz ureda vičući: 'Marš!, Na polje!' te 'tko bi za ovo višu vlast tražio, biće kažnjen sa zatvorom i globom od 10 forinti'.“ (*HGPD Dinara*, 6-8.)
[91] *Katolička Dalmacija*, br. 2, Zadar, 12. 1. 1885. i br. 9, 9. 2. 1885.
[92] *HGPD Dinara,* 7.
[93] *NL*, 19, Zadar, 20. 3. 1887.
[94] *Katolička Dalmacija*, br. 71, Zadar, 14. 9. 1882.

izvrsno uklapao u Kállayev prototip idealna činovnika koji je provodio politiku apsolutizma u upravi.

Sl. 4. Otisak pečata kotarskoga ureda u Livnu (Livno, 1884.)

Iako je bio katolik,[95] prijetio je livanjskim franjevcima da će za njih posebnu tamnicu izgraditi.[96] Zatvorio je škole koje su držali franjevci, a gradsku katoličku pretvorio je godine 1884. u komunalnu školu. Uskratio je znatniju pomoć franjevačkim župama. Bio je vrlo zauzet oko obnove Glavica džamije za koju je osigurao i pomoć Zemaljske vlade. U razdoblju Lazzarinijeva mandata započela je polovinom lipnja 1885. gradnja nove osnovne gradske škole[97] i izvršene su pripreme za otvaranje trgovačke škole. Radilo se i na čišćenju ponora s namjerom da se izbjegnu velike poplave Livanjskoga polja. Godine 1882. započeli su i radovi na melioraciji Livanjskoga polja. Početkom 1885. smijenio je dotadašnjega gradonačelnika Ivu Tadića i na njegovo mjesto postavio Ali-agu Čizmića.[98] Utjecao je i na imenovanje ostalih članova Općinskoga gradskog zastupstva. Upravo ga je to zastupstvo proglasilo počasnim građaninom Livna.[99] Na optužbe javnosti da je Jeronim pl. Tartaglia, sudski pristav, napustio Livno zbog Lazzarinijeva pritiska sâm je Tartaglia izjavio „da su on i ostali njegovi drugovi sretni bili što su pod upravom Lazzarnija službovali“.[100]

U ljeto 1886. Lazzarini je imenovan za kotarskoga predstojnika Banje Luke. Livno je napustio 19. srpnja 1886. O tome događaju samostanska kronika donosi zanimljiv zapis.[101] U Banjoj Luci, u kojoj će proboraviti idućih deset godina, Lazzarini je dočekao novo promaknuće. Imenovan je za okružnoga predstojnika banjolučkoga okruga. I u Banjoj Luci nastavio je progoniti sve što je vlastima bilo nepoćudno. Kada je 2. srpnja 1893. na zvoniku banjolučke župne crkve prvi put izvješena hr-

[95] Lazzarini je bio darovatelj jedne od slika koje se nalaze na istočnome zidu sarajevske katedrale (Đuro BASLER, *Katedrala u Sarajevu*, Sarajevo, 1989., 43.). U maticama župe Livno njegovo ime upisano je samo jednom. Bio je 7. veljače 1886. krsni kum Piju Wachlovskomu, sinu kotarskoga sudca Karla Wachlovskoga (*Matica krštenih župe Livno 1884.-1893*., br. 11/1886).

[96] *NL*, br. 56, Zadar, 1. 8. 1885.

[97] *Narodni list* donio je o tome kratku vijest: „Općina u Livnu sagradila je veliku školsku zgradu, po svim modernim zahtjevima, te ju je već predala na porabu ovdješnjoj međuvjerskoj pučkoj školi. Škola je četverorazredna te broji 82 učenika, među tim 20 muhamedanaca“ (br. 9, Zadar, 2. 2. 1886.). To je prva školska zgrada u povijesti Livna izgrađena s namjerom da bude pučka i međuvjerska. Danas se u toj zgradi nalazi Srednja strukovna škola Silvija Strahimira Kranjčevića. Srpska djeca nastavila su ići u svoju nacionalno-vjersku školu.

[98] Damir TADIĆ, *Livanjski gradonačelnici u vrijeme austrougarske uprave*, InfoLivno, br. 2/2012.; *NL*, br. 39, Zadar, 30. 5. 1885. Članovi Općinskoga gradskog zastupstva 1886. bili su: Ali-aga Čizmić, gradonačelnik, Ivo Slipčević, zamjenik gradonačelnika, i članovi: Đorđe Samardžić, Ali-beg Firdus, Ali-aga Mulalić, Nurija Fehimović, Anto Kaić, Pavao Pavlović, Jovo Anđić, Ibrahim-aga Brkić i Mehmed-aga Latifić (Kalendar *Bošnjak* za 1887.). Sastav zastupstva nije odgovarao strukturi stanovništva grada. Prema popisu pučanstva iz 1885. godine u gradu je živjelo: 2018 muhamedanaca, 1647 katolika i 840 pravoslavnih (*Štatistika miesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1886., 204-205).

[99] *Bosanski glasnik za 1904. godinu*, Sarajevo, 1904., 245. U studenom 1882. odlikovan je Viteškim križem Franje Josipa I. (*SL*, br. 134, Sarajevo, 8. 11. 1882.).

[100] *NL*, br. 64, Zadar, 29. 8. 1885.

[101] Napuštajući Livno preko Prologa, Lazzarini se susreo s fra Anđelom Ćurićem i fra Antom Brešićem koji ga ne htjedoše pozdraviti (Lazzarini je kažnjavao one koji ga nisu htjeli pozdraviti). Ispunilo se ono što mu je je fra Anđeo Ćurić rekao – „da će mu u leđa pogledati“ (*Kronika FSG*, 57).

vatska zastava, okružnik Lazzarini tražio je da se skine. Župnik fra Grgo Kotromanović uspio se „oduprijeti jednom Lazar paši“.[102] Koliko je Lazzarini bio nepopularan među banjolučkim Hrvatima kazuje i napis u zagrebačkome *Obzoru* u kojemu pod naslovom „Progon Hrvata u Bosni“, između ostaloga, piše: „Nevine osobe padaju sve jedna za drugom žrtvom postupka njekog hrvatoždera, kao što nazvaše Pija Lažarija, okružnog predstojnika i družine mu.“[103]

Kada je u Banjoj Luci 16. veljače 1895. u Hotelu „Bosna“ prvi put izvedena hrvatska himna Lijepa naša, Lazzarini je „pocrvenio kao tukac i žurnim korakom se udaljio iz dvorane“. Sutradan je dao privesti trojicu organizatora. U uredu se razgoropadio „skačući kao jarac i lupajući šakom o stol“. Globio je organizatore sa 100 forinti.[104] Zanimljivu ocjenu Lazzarinijeva rada u Banjoj Luci donijela je mostarska *Radnička obrana*: „Absolutizam je gospodario banjolučkim okružjem poglavito za vladavine okružnika Lazzarinija tako okrutno – navlastito prema nama Hrvatima – kako ga ne pamti povjesnica čovječanstva.“[105] Na Lazzarinijevu inicijativu banjolučki begovi osnovali su 1887. godine tajni sigurnosni odbor koji bi vlastima davao obavijesti i popisao one osobe koje bi u slučaju potrebe osigurale tijela sigurnosti kao „bašibozuk“.[106] Karijeru je završio u vrhu bosanskohercegovačke vlasti kao utjecajni dvorski savjetnik pri Zemaljskoj vladi.[107]

Nakon odlaska Lazzarinija predstojničku dužnost preuzeo je **Friedrich von Foglar Deinhardstein**.[108] Rođen je u Beču 4. ožujka 1860. Sin je Ludwiga i Leopoldine Schulz von Strassnitzki. Završio je 1882. godine Akademiju za orijentalne znanosti (konzularni smjer) u Beču. Bio je pravi poliglot.[109] Osim njemačkoga izvrsno je govorio i pisao na francuskome, talijanskome i hrvatskome jeziku. Dobro je poznavao engleski i turski. Od 1882. do 1884. godine bio je austrougarski konzularni službenik u Skadru. U Bosnu i Hercegovinu došao je na Kállayev poziv. Od 1884. do 1886. bio je raspoređen u mostarskome kotaru.[110] Za kotarskoga predstojnika u Livnu imenovan je 25. svibnja 1886. U dvogodišnjemu mandatu u Livnu bio je posebno angažiran na podizanju zemaljsko-erarske poljoprivredne stanice.[111] U prvoj godini njegova mandata otvorena je 1. rujna 1886. poznata livanjska Trgovačka škola.[112] U okviru mjerodavnosti kotarskoga ureda

[102] Nikola BILOGRIVIĆ, *Spomenica Hrv. pjev. Društva „Nade“: Početci – Postanak – Život*, Banja Luka, 1941., 10.
[103] *Obzor*, br. 233, Zagreb, 5. 10. 1893.; Aleksander – Aco RAVLIĆ, *Društvena kronika Hrvata Banjaluke: Godine ispunjene nadom, povodom 100. obljetnice HPD „Nada“ Banja Luka 1898.-1998*., 26.
[104] Isto, 57-58.
[105] *Radnička obrana*, br. 18, Mostar, 9. 5. 1909.
[106] T. KRALJAČIĆ, *Kalajev režim*, 460.
[107] Prema shematizmu *Bosanskoga glasnika za 1914. godinu* Lazzarini je bio tajni dvorski savjetnik. Beogradska *Politika* u jednome članku donosi ocjenu Lazzarinijeva rada: „Za njega se zna da je bio neobično strog, ali i pravedan. Suzbijao je alkoholizam posebno kod činovništva. Bio je utemeljitelj banjolučke štedionice“ (br. 7961, Beograd, 7. 7. 1930.).
[108] Foglar ne potječe iz plemićke obitelji. Plemićka titula dodijeljena mu je istom 1916. godine.
[109] Moguće je da upravo Foglar (ponegdje piše Fóglar, a tako se i potpisivao) bio inicijator izdavanja *Ilustriranih livanjskih novina*, prvih livanjskih novina i uopće prvoga humoristično-satiričnog lista u Bosni i Hercegovini, koje su izišle 1886. godine. U prilozima se na šaljiv način pisalo o događajima i osobama u Livnu. Posebnost je ovih novina bila u tome što su prilozi pisani na hrvatskome, njemačkome, francuskome, engleskome, turskome, latinskome, poljskome, češkome i albanskome jeziku.
[110] Podatci o kretanju u službi većim su dijelom preuzeti iz osobnika (službeničkoga dosjea) Friedricha Foglara (Arhiv Bosne i Hercegovine, Arhivski fond: Zbirka dosjea vladinih službenika 1918. – 1945.) i iz rada Mine Kujović *Okružna oblast Donja Tuzla pod upravom Fridriha von Foglara od 1894. do 1912.*, Gračanički glasnik, br. 25, 2008.
[111] Zemaljsko-erarna poljoprivredna stanica u Livnu otvorena je 1888. godine. Bavila se uglavnom stočarstvom i bila je najveća među četirima otvorenima u BiH (Ilidža, Gacko, Modriča i Livno). Stanice su bile uzorni poljoprivredni zavodi koji su trebali unaprijediti rad u seljačkim gospodarstvima. U njihovu sastavu djelovale su škole i savjetnici (*Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. godine*, Zagreb, 1906., 224).
[112] U prosincu 1886. dolazi u Livno iz Mostara, iz kojega su ga s velikom žalošću ispratili, Silvije Strahimir Kranjčević, imenovan za učitelja u Trgovačkoj školi u Livnu (*Glas Hercegovca*, br. 51, Mostar, 18. 12. 1886.). U studenome 1886. odigrao se važan događaj za kulturnu povijest grada. U Livnu je prvi put gostovala putujuća kazališ-

glede nadzora škola Foglar se, kao iznimno obrazovana osoba, trudio dati što veći prinos stvaranju pretpostavkā za njihov rad. Osobno je dolazio nadzirati rad škola, a znao je nazočiti i završnim ispitima.[113]

Početkom 1888. godine spremali su livanjski katolici materijal za gradnju nove crkve u gradu. Crkva se trebala graditi na zemljištu koje je darovao ugledni građanin Anto Kaić. Budući da se teren za gradnju nalazio u blizini Perkuša džamije, livanjski muslimani, predvođeni gradonačelnikom Ali-agom Čizmićem, obratili su se predstojniku Foglaru. Tvrdili su „da po Kuranu vlaška crkva ne smije biti u blizini turske džamije". Foglar je prihvatio njihove razloge i naredio župniku fra Rafi Ćaleti da katolici pronađu drugu lokaciju za gradnju crkve. Od gradske općine kupljeno je novo zemljište na kojemu je izgrađena današnja livanjska župna crkva. Izazvao je taj događaj ogorčenje livanjskih katolika jer se još jednom potvrdilo da se austrougarski dužnosnici „ne ravnaju po narodnoj poslovici: Kako otcu tako šokcu".[114]

U veljači 1888. zbog iznimnoga zalaganja napredovao je u prvu klasu šestoga službeničkog staleža. Nakon što je u Livnu otvorena zemaljsko-erarna poljoprivredna stanica donesena je, 24. kolovoza 1888., odluka o njegovu postavljenju za predstojnika gradskoga kotara Mostara. Livno je napustio početkom listopada te godine. Razdoblje njegove uprave livanjskim kotarom različito je ocjenjivano. Prema jednome novinskom članku „bio je vas turski, kao i prešastnik mu Lazzarini, kao da su bila dva brata".[115] Samostanski kroničar navodi da „Foglar nije bio loš, ali je drugima, osobito Gejzi Galantayu,[116] političkomu pristavu koji nije dobrim odisao, uzde dao da je ovaj praktično bio faktični kotarski upravitelj".[117] Na drugome mjestu kroničar navodi da narod nije žalio za njegovim odlaskom iz Livna „jer je sviet natovario nepravednom desetinom".[118]

Na mjestu mostarskoga predstojnika ostao je do početka siječnja 1894. godine kada je imenovan predstojnikom Okružne oblasti Donja Tuzla.[119] Na tome položaju zadržat će se punih 20 godina. Podatak da je u 34. godini imenovan na prestižnu dužnost okružnoga predstojnika govori ne samo o njegovoj brzoj i uspješnoj karijeri te lojalnosti režimu nego i o znanju i sposobnostima koje su Foglara krasile. U svakome trenutku dosljedno je provodio Kállayevu politiku.[120] Godine 1912. dobio je visoko zvanje dvorskoga savjetnika nakon čega je premješten u Sarajevo gdje je pri Zemaljskoj vladi obavljao razne poslove. Tijekom cijele službeničke karijere dobivao je izvrsne ocjene za svoj rad zbog čega je četiri puta dobivao visoka odličja. Tijekom Prvoga svjetskog rata najduže je radio na dužnosti šefa sekcije za opskrbu stanovništva hranom. Završetak rata dočekao je u Sarajevu. Vlada Narodnoga vijeća

na družina. Bilo je to Srpsko-hrvatsko putujuće pozorište Fotija Ž. Iličića (*NL*, br. 93, Zadar, 27. 11. 1886.).

[113] *NL*, br. 19, Zadar, 20. 3. 1887.

[114] Damir TADIĆ, „Ostvario se san katolika grada Livna", *Livanjski vidici*, br. 15, Livno, 25. 4. 1993.

[115] *NL*, br. 84, Zadar, 24. 10. 1888.

[116] Osim Galantaya kotarski činovnici bili su i: E. Kozlowski, kot. liječnik, J. Frković i J. Eckl, kot. pisari, S. Tobiasz, sudski pristav, S. Liskowsky, auskultant, F. Svoboda, cestar, J. Hlavaty, nadlugar, L. Krstanac i K. Petrović, poreznici, S. Vujanović, porez. vježbenik, F. Hubić, šerijatski sudac (Kalendar *Bošnjak* za 1888. godinu, Sarajevo, 1888.).

[117] *Kronika FSG*, 54.

[118] Isto, 58. U istome mjesecu iz Livna je premješten Luka Krstanac, poreznik. Kronika navodi da je bio jedini službenik do tada čiji je odlazak „žalilo i malo i veliko bez razlike vjere i stališa".

[119] U Mostaru se oženio Biancom von Curinaldi, iz Zadra, kćerkom Brune Curinaldija, upravitelja mostarske pošte, i sestrom dr. Brune Curinaldija, najpoznatijega mostarskog liječnika u austrougarskom razdoblju (www.mytrees.com; www.genealogy place.com; Ivica VUČAK, Dr. Bruno Curinaldi (1854.-1944.), *Acta Medico-Historica Adriatica,* vol.7/2009., 19-38.)

[120] U svome govoru održanome 1897. predstavnicima srpske crkveno-školske općine u Tuzli naglasio je „da se u školama kod djece, bez razlike vjeroispovijesti, mora odgajati ljubav prema užoj domovini Bosni, široj domovini Austro-Ugarskoj, i vjernost i lojalnost Previšnjem vladajućem domu… isključujući svaku političku namjeru bila turska, bila srbska, bila hrvatska" (T. KRALJAČIĆ, Kalajev režim, 242).

SHS umirovila ga je 29. XI. 1918. Umro je u Beču 26. ožujka 1919.

Nakon odlaska Foglara sedmi livanjski kotarski predstojnik postao je **Jakov pl. Rubelli**, podrijetlom iz ugledne senjske plemićke i građanske obitelji Rubelli. Prije dolaska u Livno bio je svega pet mjeseci kotarski predstojnik u Stocu. Ondje je ostavio vrlo lijep dojam pa su građani žalili zbog njegova odlaska.[121] I u Livnu se vrlo kratko zadržao. Razloge otkriva samostanska kronika. Rubelli se zahvalio na dužnosti „pošto mu nije savjest pripušćala da onako radi kako mu Vlada nalaže".[122]

U ožujku 1889. dužnost kotarskoga predstojnika preuzeo je barun **Jaroslaw Odrowaz-Sedlnitzky von Choltitz**.[123] Rođen je 17. siječnja 1847. u drevnome češkom selu Dobromilice (Olomouc, Moravska). Radnu karijeru započeo je 1876. u austrijskome pravosuđu. U Bosnu i Hercegovinu stiže, zajedno s bratom blizancem Kazimirom (obojica su bili pravnici), među prvim inozemnim činovnicima i početkom kolovoza 1879. preuzima vođenje austrijskoga vicekonzulata u Banjoj Luci. Nakon zatvaranja vicekonzulata imenovan je za sudca u Brčkome. Nakon nepune godine ostavlja pravosuđe i karijeru gradi u upravno-političkoj službi. Bio je kotarski predstojnik u Bihaću (1880. – 1881.), Rogatici (1881. – 1883.), Zvorniku (1883. – 1885.) i Bugojnu (1885. – 1887.). Od 1887. do 1889. ponovno je u Banjoj Luci pri okružnome predstojništvu.[124] Na mjesto livanjskoga kotarskog predstojnika imenovan je 25. siječnja 1889.

U vrijeme Sedlnitzkyeva mandata u Livnu izdvajaju se tri važna događaja. Benjamin Kállay, upravitelj Bosne i Hercegovine, boravio je u Livnu 24. i 25. srpnja 1889. Mnoštvo naroda dočekalo ga je pred stanom predstojnika Sedlnitzkoga.[125] Te godine Livno su posjetili i Johann Appel, zemaljski poglavar, i Hugo Kutschera, građanski doglavnik. Radovi na temeljima nove župne crkve započeli su u srpnju 1890., a obred blagoslova temeljnoga kamena bio je 6. listopada te godine.[126] Početkom 1891. skupina livanjskih Hrvati obratila se predstojniku Sedlnitzkomu za dobivanje dozvole za otvaranje čitaonice. U travnju je stiglo dopuštenje za otvaranje čitaonice, koja je po osjećanju bila hrvatska, iako ne i po službenome imenu.[127] U vrijeme mandata rado se odazivao na manifestacije na koje je pozivan.[128] Nje-

[121] *NL*, br. 108, Zadar, 3. 10. 1888.
[122] *Kronika FSG*, 58.
[123] Potječe iz grofovske obitelji koja svoje podrijetlo vuče iz drevne poljske obitelji Odrowaz. Jedna od grana roda Odrowaz jest i obitelj Choltitz. Kada su braća Nikola i Georg Choltitz postali vlasnici Sedlnica (mjesto u Moravskoj), uzeli su i novo prezime Sedlnitzky. Jaroslaw je sin Moriza Sedlnitzkoga iz njegova drugoga braka s Karolinom Bukowsky (www.de.wikisourse.org).
[124] U Banjoj Luci se 1888. godine oženio s 23 godine mlađom Annom von Zambauer Komotau. U braku nisu imali djece.

[125] Prilikom posjeta Franjevačkomu samostanu Gorica gvardijan ga je molio za odobrenje gradnje nove gradske crkve i izgradnju „Balskoga puta". Obećao je da će uskoro stići odobrenje za gradnju crkve, ali nije odobrio izgradnju puta. „Balski put" jedan je od najstarijih putova u Livanjskome polju, a vodio je od samostana preko Brine i Žabljaka do groblja u Rapovinama. Neposredno nakon Kállayeva boravka započela je gradnja dviju velikih štala u kompleksu Zemaljsko-erarne poljoprivredne stanice (*Kronika FSG*, 61).
[126] Na svečanosti nije pribivao Sedlnitzky već njegov zamjenik sudac Sigismund Tobias (*Glasnik jugoslavenskih franjevaca*, Sarajevo, br. 11/1890., 190-192).
[127] *HGPD Dinara*, 11
[128] Na svečanome objedu koji je priređen u samostanu Gorica 21. VI. 1891. u povodu krizme i ređenja albanskih i naših klerika bio je i barun Sedlnitzky u društvu bojnika Weinhofera, zapovjednika vojnih postrojbā u Livnu. Tom je prilikom pohvalio livanjske katolike zbog korektna ponašanja (*Kronika FSG*, 69). Na predstavi *Pad Bosne*, koju su 8. II. 1891. priredili franjevački klerici u samostanu Gorica, okupilo se „najotmjenije obćinstvo" na čelu s kotarskim predstojnikom Sedlnitzkim i pukovnikom Ferdinandom Mayerom, vojnim zapovjednikom. U publici su bili svi kotarski i općinski činovnici, gradonačelnik Ali-aga Čizmić, učiteljski zbor komunalne, trgovačke i pravoslavne škole te veći broj uglednih muslimanskih i pravoslavnih građana (*NL*, br. 28. 2. 1891.). Sedlnitzky je bio kum na krštenju Artura Tobiasza, sina Sigismunda Tobiasza, sudskoga pristava (*Matica krštenih župe Livno 1884.-1893.*, br. 23/1890.).

Sl. 5. Činovnici livanjskoga kotarskog ureda 1891. godine
U srednjemu redu, četvrti zdesna Jaroslaw barun Sedlnitzky[129]

gov grofovski stil života pobuđivao je zanimanje, ali i čuđenje Livnjaka.[130]

Samostanski kroničar opisao Sedlnitzkoga ovim riječima: „Barun Sedlnitzky nije bio loš, dobro je narodu činio i pošto je bio prilično bogat, rado je milostinju dielio. Nu, ipak je bio prima informationis, a na njega je mnogo uplivao načelnik Aliaga Čizmić. Ipak je gledao da bude nepristran. Bio je narodu dobar i dobro mu je želio, ali nije bio velik radnik.“[131] Braća Jaroslaw i Kazimir Sedlnitzky darovala su za sarajevsku katedralu veliki vitraj s likovima sv. Šimuna i Tadeja.[132] Potkraj kolovoza 1891. odlučeno je da se Sedlnitzkomu povjeri uprava okružne oblasti u Travniku, a Karlu Pitneru uprava kotarske oblasti u Livnu.[133] Prilikom odlaska iz Livna (7. rujna) „mnogobrojna pratnja sliedila ga je sve do Stržnja, granice bugojanske“.[134] Bio je to još jedan dokaz da je u narodu bio dobro prihvaćen. U Travniku je 1894. godine imenovan za vladina savjetnika i raspoređen je u Odjel za poslove Bosne i Hercegovine pri zajedničkome ministarstvu financija u Beču. Iz toga razdoblja njegova rada

[129] Treći slijeva (do Sedlnitzkoga) jest Ali-aga Čizmić, gradonačelnik. Fotografija je iz Arhiva FSG (zbirka svjetlopisa, kut. 23/7) i nema legende. Prema shematizmu koji je donio kalendar *Bošnjak* za 1891. godinu činovnici livanjskoga kotarskog ureda te godine bili su: Ladislav Baron, politički pristav, Rudolph Fischer, kotarski liječnik, Stanislav Sigismund Tobiasz i Petar Martechini, sudski pristavi, Jure Frković i Josip Eckl, kotarski pisari, Ermenegild Martini, cestar, Josip Hlavaty, nadlugar, Wenzel Sruczynski, porezni kontrolor, Ivan Stipanović poreznik, Vaso Bogičević, porezni oficijal, Dželaludin Šehhić, šerijatski sudac.

[130] „Imao je, kako to noblesa zahtijeva, sluge, dvorkinje, kočiju s dva bijele konja i livriranog kočijaša. Uvijek se u ured i iz ureda vozio u kočiji, premda mu nije bilo previše daleko“ (Nikola TADIĆ, *Prohujalo s vihorom,* rukopis pročitan na znanstvenome skupu *Livanjski kraj u povijesti* održanom 20. i 21. studenog 1992.).

[131] *Kronika FSG*, 60.

[132] Đuro BASLER, *Katedrala u Sarajevu*, Sarajevo, 1989., 33.

[133] *SL*, Sarajevo, 6. 9. 1891.

[134] *Kronika FSG*, 73.

spominje se njegova uloga u aferi s „gubitkom“ Sarajevske Hagade.[135] Umro je „od kapi“ 25. srpnja 1901. u Beču. Pokopan je tri dana poslije u obiteljskoj grobnici u Gross Ullersdorfu kod Wagstadta.[136]

Sedlnitzkoga je na stolcu kotarskoga predstojnika zamijenio **Karl von Pitner**, austrijski Nijemac. Rođen je u Trstu 15. srpnja 1863. godine.[137] Završio je pravo 1886. godine u Beču. Poput bivšega predstojnika Foglara i Pitner je bio poliglot. Osim materinskoga, izvrsno je govorio francuski, talijanski, engleski i hrvatski jezik. Nešto slabije poznavao je turski jezik. Nakon praktičnoga rada u struci prijavio se za rad u Bosni i Hercegovini. Službeničku karijeru u Bosni i Hercegovini započeo je 1. srpnja 1889. kao vladin kancelist u travničkome okružju. Zbog iskazanih izvrsnih radnih i stručnih sposobnosti već je s 26 godina postao kotarski predstojnik u Gradačcu (1890. – 1891.). Potkraj kolovoza 1891. imenovan je kotarskim predstojnikom II. klase, IX. razreda u Livnu. Stupio je na dužnost potkraj rujna.[138]

U vrijeme Pitnerova mandata u Livnu se naveliko gradilo. Tijekom 1892. građena je livanjska kotarska bolnica koja je otvorena 1. srpnja 1893. godine.[139]

Sl. 6. Gradski trg ispred „Kotara“ (posve desno) (Livno, 1908.)

Godine 1893. započela je gradnja zgrade livanjskoga kotarskog ureda (*Konak, Kotar*).[140] Gradio se i jedan dio ceste preko Vrbovnika (prema Kupresu) i kanali ispod Gubera. Sve radove financirala je Zemaljska vlada (oko 146 tisuća forinta). Pitnerov mandat u Livnu posebno je obilježio slučaj s pokušajem osnivanja Srpska narodne čitaonice u Lijevnu. Prema Pitnerovoj ocjeni iznesenoj u službenome pismu od 24. VI. 1892. okružnoj oblasti u Travniku (gdje je već bio barun Sedlnitzky), radikalni članovi utemeljiteljskoga odbora Pavo Kujundžić i Gavro Stanišić („usijane glave“) uspjeli su se nametnuti umjerenijim članovima proti Stojanu Jovanoviću, Kosti Kujundžiću i Đorđu Stanišiću.[141] Rezultat radikalnih stavova bio je članak 1. Statuta koji je glasio: „Srbi građani Ljevanjski bez razlike vjere osnivaju društvo…, te članak 7. koji je predviđao da član društva

[135] Samija SARIĆ – Vera ŠTIMAC, *O verifikaciji Sarajevske Hagade u Beču*, Historijska traganja, br. 1., Sarajevo, 2008, 74-75.
[136] *Osvit*, br. 61, Mostar, 3. 8. 1901.
[137] U tršćanskoj ratnoj luci otac Maximilian bio je mornarički časnik. Istakao se u Viškome boju 1866. godine. Kasnije je stekao čin admirala i tajnoga carskog savjetnika (*Österrreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, 103-104; *SL*, br. 231, Sarajevo, 24. 10. 1911.)
[138] Podatci o službenoj karijeri preuzeti iz Pitnerova osobnika (Arhiv Bosne i Hercegovine, Arhivski fond: Zbirka dosjea vladinih službenika1918.-1945.). Na prijevodima s njemačkoga jezika za ovaj rad zahvaljujem fra Stjepanu Vrgoču i Marijani Brčić.
[139] Damir TADIĆ, *Razvoj organizirane zdravstvene zaštite u Livnu, Livanjska bolnica – povijesne crtice* (www.bolnica-livno.com).
[140] Zgrada „Kotara“ dovršena je 1895. godine i od tada stalno služi za potrebe kotarskih i općinskih službi. Od 2008. do 2011. godine trajali su radovi na njezinoj obnovi. Danas su u njoj smještene upravne službe Općine Livno.
[141] Risto BESAROVIĆ, *Kultura i umjetnost u BiH pod austrougarskom upravom*, Sarajevo, 1968., 44.

'more biti Srbin ili Srpkinja ma koje vjere bili'.“[142] Pitner ističe da se zbog načelnih razloga mora izjasniti protiv zaživljavanja jednoga takva društva izrazito političkoga karaktera. O cijelome slučaju na kraju se izjasnio Kállay utvrđujući da se u Livnu može osnovati jedna čitaonica, ali bez nacionalno-vjerskoga ekskluziviteta.[143] Sličnu sudbinu doživjeli su ponovno livanjski Hrvati. Kada su se nakon iznimnoga uspjeha priredbe održane 24. veljače 1893., koju je priredila livanjska hrvatska mladež, obratili kotarskomu predstojniku da im odobri pravila čitaonice, Pitner ih ne podrža, a Zemaljska vlada odbi s obrazloženjem da u Livnu već postoji činovničko-vojnička čitaonica *Casino* pa druga nije bila potrebna.[144]

Poslije dvogodišnjega mandata, 23. prosinca 1893., otišao je Pitner iz Livna na mjesto komesara u Zemaljsku vladu. Ocjenjujući njegov rad u Livnu, samostanski je kroničar zapisao: „Čovjek mlad, prijatelj naroda, osobito težačkog, istina mlogim se nije sviđao, ali je bio razborit i težake nije progonio baš ni u čemu.“[145] Kroničar posebno ističe da je 1893. godine pravilno popisana desetina, što je bilo isključivo zasluga baruna Pitnera. U Sarajevu se zadržao približno godinu dana.[146] Od 1894. do 1897. godine kotarski je predstojnik u Derventi. Tu dužnost vršit će i u Bijeljini od 1897. do 1898. godine. Za vrijeme djelovanja u Bijeljini tuzlanski okružni predstojnik Friedrich Foglar (Pitnerov prethodnik u Livnu), dajući ocjenu Pitnerova rada, napisao je: „Barun Pitner je krepke konstitucije, zdrav, živahnog temperamenta. Izvanredno darovit, izvrsnog odgoja, ima znanje mnogih jezika, vrlo načitan, svjetski naobražen, društveno okretan i savjestan. Nema loših sklonosti. Živi u urednom braku. Dolična moralna vladanja i ponašanja. Vrlo revan i predan svom pozivu. Prema nadređenima susretljiv, prema jednakima kolegijalan, prema podređenima strog, pravedan i otvoren, u svojim presudama precizan, vrlo marljiv, koncilijantan, ambiciozan. Zna vrlo dobro kontaktirati s narodom. Brz u orijentiranju, nikad neodlučan, barun Pitner imponira svojim nastupom i svojim bogatim znanjem. Posebne zasluge Pitner je priskrbio time što je u financijsko poslovanje uveo red i štednju. Jednom riječju: izvrstan i rijetko upotrebljiv činovnik u upravi.“[147]

Slične ocjene o Pitneru, u vrijeme dok je bio predstojnik u Derventi, dao je banjolučki kotarski predstojnik Lazzarini. Te ocjene preporučivale su ga za napredovanje. To se i dogodilo 1898. godine. Zajedničko ministarstvo financija imenovalo je Karla Pitnera za predstojnika mostarske okružne oblasti. Na toj dužnosti ostat će sve do 1909. godine.[148] Nastavak karijere gradit će u zemaljskoj vladi gdje je najprije bio šef Odjela za bogoštovlje. Godine 1910. imenovan je za predstojnika Administrativnoga odjela Zemaljske vlade umjesto Koste Hörmanna, koji je umirovljen.[149] Kasnije će postati šef Odjela za unutarnja pitanja (u rangu ministra). Na tome položaju zatekao ga je Prvi svjetski rat. Leon Biliński, upravitelj Bosne i Hercegovine, razriješio ga je 1915. te dužnosti i postavio na mjesto direktora Bosanskohercegovačke banke.[150] Pitner je bio izvrstan poznavatelj numizmatike i posjedovao je vrlo vrijednu zbirku staroga novca.[151] Umirovljen je 1918.

[142] Isto, 41-43.
[143] Službeno Kállayevo pismo, /Beč, 20. 7. 1892., / Zemaljskoj vladi (Isto, 46).
[144] I poslije izmjene pravila čitaonice Vlada je bila neumoljiva. Štoviše, okružna i kotarska oblast vidjele su u tome opasnost pa su nastavili s pritiskom prema članovima čitaonice (*HGPD Dinara*, 15).
[145] *Kronika FSG*, 77.
[146] Za vrijeme službovanja u Sarajevu oženio se 1894. godine barunicom Magdolnom Lipthay de Kistauld, iz rumunjskoga gradića Lovrina (www.royalblood.co).
[147] Ocjena unesena u Pitnerov osobnik.
[148] Godine 1909. proglašen je počasnim građaninom Mostara (*Hrvatski dnevnik*, br. 128, Sarajevo, 6. 6. 1909., dalje: *HD*).
[149] *HD*, br. 40, Sarajevo, 19. 2. 1910.
[150] Bosna i Hercegovina u *Uspomenama* Leona Bilińskoga, Sarajevo, 2004., 51.
[151] U *Glasniku Zemaljskog muzeja* objavljeni su njegovi radovi: *Nalazak denara u selu Gradac kraj Posušja* (GZM, br. 2/1902, 287) i *Apollonia – Dyrrhachium – novci iz moje zbirke* (GZM, br. 16/1904., 237-243).

godine. Umro je 4. kolovoza 1946. u malome mjestu Donaudorfu, u Donjoj Austriji.

Deveti livanjski kotarski predstojnik bio je **Karl von Redwitz**. Rođen je 1865. godine u malome mjestu Ulics/Ulic, okrug Zempelén, koje je u vrijeme Redwitzova rođenja pripadalo Mađarskoj, a danas pripada Slovačkoj. Obitelj Redwitz stara je plemićka obitelj čiji se korijeni protežu duboko u XIII. stoljeće. Prema podatcima iz osobnika nacionalno se izjašnjavao kao Mađar. Studirao je i završio 1888. godine pravo u Budimpešti. Osim materinskoga izvrsno je govorio njemački, a dobro francuski, hrvatski i slovački. U Bosnu i Hercegovinu došao je u travnju 1891. godine. Prva mu je služba bila u Zemaljskoj vladi u Sarajevu. Godine 1892. postavljen je za političkoga pristava u kotaru Bijeljina. Tijekom 1893. godine bio je upravitelj ispostave Vareš. U Varešu ga je zateklo imenovanje kotarskim predstojnikom u Livnu. Bio je prvi livanjski kotarski predstojnik koji do tada nije imao iskustvo upravljanja kotarom. Mnogim Livnjacima bilo je teško pamtiti i izgovarati njegovo prezime pa su mu nadjenuli nadimak „Redurita“.[152]

U razdoblju Redwitzova upravljanja kotarom završena je gradnja zgrade *Kotara* i nove zgrade Trgovačke škole (1895.).[153] U srpnju 1894. otvorena je prva livanjska gruntovnica koja je bila ustrojena prema suvremenim austrijskim zemljišno-knjižnim propisima. Iza tih projekata financijski je stajala Zemaljska vlada. U siječnju 1895. umro je dugogodišnji gradonačelnik Ali-aga Čizmić. Na njegovo mjesto došao je Ali-beg Firdus, najmarkantniji muslimanski političar iz razdoblja austrougarske uprave. Redwitzov dvogodišnji mandat prošao je bez većih potresa. Vrijedi zabilježiti njegov pokušaj animiranja livanjskih katolika za nastavak gradnje nove župne crkve. Budući da su građani s donacijama posustali, a potpora Zemaljske vlade potpuno izostala, radovi na gradnji crkve potpuno su prestali. Redwitz je, okupljajući 24. kolovoza 1894. u svome uredu uglednije livanjske katolike, pokušao nešto učiniti za nastavak gradnje crkve. Većina okupljenih, pravdajući se teškim financijskim stanjem, nije htjela prihvatiti nove obveze.[154] Predstojnik Redwitz iskazivao je posebno zanimanje za stanje u školstvu. Ravnatelj Trgovačke škole u Livnu Miloš Ratković zahvalio je „poglavitom gospodinu baronu Karlu Redwitzu na osobito brižljivom staranju oko unaprijeđenja ovog zavoda“.[155]

Prema ocjeni okružnoga predstojnika Rukavine Redwitz je bio „inteligentan, marljiv i ambiciozan“.[156] Samostanski kroničar za baruna Redwitza napisao je „da je bio ni pečen ni varen, niti je šta kome naudio niti je koristio“.[157] Zemaljska vlada odlučila je Redwitza uputiti u Mađarsku radi pripreme sudjelovanja Bosne i Hercegovine na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. godine.[158] Redwitz je zbog toga razriješen dužnosti livanjskoga kotarskog predstojnika. Livno je napustio 15. listopada 1895. godine. Nakon jednogodišnjega boravka

[152] *Bosanska pošta*, br. 91, Sarajevo, 12. 8. 1897.; *HD*, br. 183, Sarajevo, 14. 8. 1907.

[153] Činovnici u kotarskome uredu 1895. godine bili su: Friedrich Wilhelm Mathias, perovodni vježbenik, Phillip Hansel, kot. liječnik, Oskar Folakowski, veterinar, Ivan Pořiček, nadlugar, Leon Przybylski, sudski pristav, Ambroz Šurlan, auskultant, Smail Omerhodžić, šerijatski sudac, Mavro Robiček, gruntovničar, Đuro Ferković i Josip Hlavaty, kancelisti, Samuilo Božić, poreznik, Nikola Popović, Mile Vitas i Eugen Borsky, porezni oficijali, Wilhelm Stieglitz, geometar i Ermenegild Martini, cestar (Kalendar *Bošnjak* za 1895., Sarajevo, 1895.).

[154] *Kronika FSG*, 80-81. Svi radovi na crkvi obustavljeni su sve do 1899. godine kada je velikim novčanim darom Joze Čovića Komadine nastavljena i završena gradnja crkve 1900. godine (D. Tadić, „Ostvario se san katolika grada Livna“, *Livanjski vidici*, br. 15, Livno, 25. 4. 1993.).

[155] *Prvi godišnji izvještaj Trgovačke škole u Livnu, objavljen na kraju školske godine 1894./95*., Sarajevo, 1896., 24.

[156] Obvezna službenička ocjena unesena je u Redwitzov osobnik (Arhiv Bosne i Hercegovine, Arhivski fond: Zbirka dosjea vladinih službenika).

[157] *Kronika FSG*, 84.

[158] Na Milenijskoj izložbi odlikovani su i Livnjaci: Ivan Dronjić, iz Zabrišća, za livanjski roquefort sir i Anto Mamić, vlasnik radionice za umjetni obrt (*Bosanska pošta*, 5, Sarajevo, 12. 1. 1897.).

u Budimpešti Redwitz je postavljen za kotarskoga predstojnika u Bosanskome Novom (1896. – 1901.). Sljedeći mandat kotarskoga predstojnika proveo je u Nevesinju u razdoblju od 1901. do 1904. godine. U listopadu 1904. imenovan je za kotarskoga predstojnika u Bijeljini. Ta je odluka zbog nepoznatih razloga opozvana te nikada nije ni preuzeo dužnost. Mjesec dana poslije imenovan je za okružnoga upravitelja u Bihaću. Tu je, po svemu sudeći, i završio karijeru službenika u Bosni i Hercegovini. Naime njegov osobnik, iako nije zaključen, ne sadrži podatke o novim imenovanjima. Budući da se njegovo ime ne spominje u shematizmima nakon 1908. godine, opravdano je zaključiti da je Redwitz trajno napustio Bosnu i Hercegovinu.

Sljedeći livanjski kotarski predstojnik bio je Šibenčanin **Antun pl. Draganić-Vrančić** (tal. Veranzio).[159] U Bosnu i Hercegovinu dolazi među prvim činovnicima iz Hrvatske.[160] Neposredno prije dolaska vršio je dužnost tajnika općine Kaštel Sućurac. U veljači 1879. imenovan je tajnikom mostarske kotarske oblasti.[161] Od 1882. do 1886. bio je upravitelj ispostave Hrasno. U studenome 1886. imenovan je za kotarskoga predstojnika u Ljubinju.[162] Dužnost kotarskoga predstojnika u Livnu preuzeo je početkom studenog 1895. U tome razdoblju upravljanja kotarom dogodili su mu se sukobi s predstavnicima Katoličke i Pravoslavne crkve.

Fra Rafo Ćaleta, član samostanske zajednice na Gorici, podnio je u dvama navratima pritužbe Zemaljskoj vladi na Draganićev rad. Pritužbe su se odnosile na Draganićevu samovolju glede zatvaranja težaka koji su bili u prijeporu sa Zemaljsko-erarnom poljoprivrednom stanicom („štacijom“) te zbog Draganićeva odbijanja da odobri drvenu građu za crkvene potrebe. Revoltiran zbog pritužaba na njegov račun Draganić je uspio preko okružne oblasti u Travniku ishoditi premetačinu samostana na Gorici. U rano jutro 6. listopada 1896. predstavnici okružnoga nadzorništva financija s predstavnicima kotarske vlasti obavili su detaljno pretraživanje cijeloga samostana. Poseban cilj pretraživanja bio je duhan, ali ga nisu našli. Osramoćen rezultatima pretrage Draganić je nastavio slati pritužbe protiv livanjskih franjevaca Zemaljskoj vladi.[163] Događaj s pretraživanjem samostana, onoga istoga u kojemu je bilo smješteno zapovjedništvo vojske na čelu s Württembergom, razbija sve iluzije i interpretacije o privilegiranome položaju Katoličke crkve i pučanstva u austrougarskome razdoblju.

Problem s Pravoslavnom crkveno-školskom općinom u Livnu bio je znatno ozbiljniji. Polovinom devedesetih godina XIX. stoljeća eskalirao je pokret Srba za crkveno-školsku autonomiju.[164] Odbor srpske pravoslavne Crkveno-školske opštine u Livnu, uz sarajevsku i mostarsku crkveno-školsku općinu, bio je treće žestoko žarište oporbe vlastima. Na temelju Draganićevih izvješća Zemaljskoj vladi i okružnoj oblasti u Travniku vlasti su tražile način za raspuštanje vodstva livanjske crkveno-školske općine. Draganić je iskoristio priliku u isteku mandata postojećega odbora optužujući

[159] Plemićka obitelj Draganić-Vrančić potječe iz Šibenika. Jedna je od najstarijih hrvatskih plemićkih obitelji čiji korijeni sežu do prve polovine XIV. stoljeća. Riječ je o dvjema plemenitaškim obiteljima koje pod sjedinjenim naslovom dvaju prezimena (Draganić-Vrančić) postoji od 1737. godine. Kállay je na više pozicije u upravi često postavljao plemiće. Godine 1903. među službenicima plemićke titule imalo je 5 okružnih i 22 kotarska predstojnika. Kállay ih je uzimao u službu jer je vjerovao da će oni odano služiti Monarhiji i provoditi kurs njegove konzervativne i apsolutističke politike. Od osamnaest livanjskih kotarskih predstojnika sedmorica su imala plemićko podrijetlo.

[160] Njegov osobnik nije sačuvan u Arhivu Bosne i Hercegovine. Draganićev životopis pokušali smo rekonstruirati uz pomoć izvora različite provenijencije.

[161] *NL*, br. 21, Zadar, 12. 3. 1879.

[162] *Glas Hercegovca*, br. 49, Mostar, 4. 12. 1886. Iz Ljubinja je 1888. godine poslao denuncijantski izvještaj Zemaljskoj vladi o panslavistički nastrojenim katoličkim svećenicima u Dalmaciji koji agitiraju protiv bosansko-hercegovačke uprave (T. KRALJAČIĆ, *Kalajev režim*, 143-144).

[163] *Kronika FSG,* 86.

[164] T. KRALJAČIĆ, *Kalajev režim*, 367-400.

njegova predsjednika Kostu Kujundžića, uglednoga trgovca i nekadašnjega gradonačelnika, za malverzacije općinskim sredstvima.[165] Prema Draganićevu planu općinom bi se upravljalo preko vlastima podobnoga nametnutog komesara Đorđa Samardžića, člana Kotarskoga vijeća. Kállay se suglasio s ovim planom, ali je s obzirom na delikatnost postupka tražio da svim aktivnostima upravlja okružni predstojnik Mile Rukavina. Na sastanku s članovima Odbora općine, održanome 20. travnja 1897., Draganić je priopćio da je Odbor raspušten i zatražio primopredaju. Članovi Odbora suprotstavili su se kotarskomu predstojniku ne želeći prihvatiti njegove odluke. Taj događaj uzbudio je Livno. Livanjski Srbi na sastancima po kućama odlučili su ustrajati u otporu. Uspjeli su na svoju stranu pridobiti Đorđa Samardžića i protu Stojana Jovanovića-Zeca koji „prevrnuše kabanicu“. Proto Jovanović nije htio primiti crkvene ključeve zbog čega se dugo poslije toga u livanjskoj pravoslavnoj crkvi nije obavljalo bogosluženje.[166] Djeca u školi nisu htjela pohađati vjeronauk kod „namet popa“ (Davidovića).

Vlasti u Livnu, Travniku i Sarajevu bile su ogorčene. Na kraju su vlasti za komesara livanjske crkveno-školske općine postavile Samuila Božića, poreznika u kotarskome uredu u Livnu. Iz Livna je išla i delegacija srpskih građana, na čelu s Kujundžićem, građanskomu doglavniku Kutscheru žaliti se zbog raspuštanja općine, ali ih je on arogantno primio i rekao im da moraju snositi posljedice „jer bezobzirno koriste nacionalne strasti i da su zaslijepljeni subverzivnim utjecajem“.[167] Draganić je uzvratio represalijama prema istaknutijim buntovnicima, ali ni ti postupci nisu dali očekivani rezultat. Bio je to težak i nerješiv slučaj za kotarskoga predstojnika Draganića.[168]

Kao potpora revnosnomu Draganiću stiglo je i unaprjeđenje. U veljači 1897. Draganić je unaprijeđen u kotarskoga predstojnika prvoga razreda.[169] U srpnju 1897. svoj rad na utvrđivanju međa između bosanskih i dalmatinskih pašnjaka započeli su članovi povjerenstva na čijem je čelu bio Draganić. Poslovi povjerenstva trajali su točno sto dana i završeni su istom u listopadu.[170] Godine 1898. Općinsko gradsko zastupstvo Livna odlučilo je proglasiti Antuna pl. Draganića-Vrančića počasnim građaninom Livna.[171] U Livnu mu se zbio još jedan sretan događaj. Njegova kći Laura-Milena (r. 1877., u Šibeniku) vjenčala se s Oskarom Folakowskim, kotarskim veterinarom.[172] U Draganićevu mandatu odigrala su se i tri važna događaja iz povijesti slavnoga Hrvatskoga glazbenog i pjevačkog društva „Dinara“. Draganić je nedugo nakon preuzimanja dužnosti odobrio mladićima okupljenim oko hrvatske čitaonice da mogu organizirano probati pjevanje. Bili su to početci buduće „Dinare“. Sljedeće godine, 15. prosinca 1896., odobrena su pravila Pjevačkog društva „Dinara“ u Livnu (još nije bio dopušten nacionalni predznak). U travnju 1897. Draganić je odobrio plan i izgradnju „Dinarina“ doma.[173]

Burni događaji oko afere sa Srpsko-pravoslavnom crkvenom i školskom općinom

[165] Vlasti su Kujundžića, uz Gligorija Jeftanovića i Vojislava Šolu, označavale kao jednoga od trojice „ultraša“ (Božo MADŽAR, „Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu autonomiju“, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Sarajevo, 1987., 229).

[166] Prema *Kronici FSG* (str. 120) pravoslavni vjernici nisu odlazili u crkvu osam i pol godina. Bojkot je prekinut 19. XI. 1905.

[167] B. MADŽAR, *Pokret Srba za autonomiju*, 230.

[168] Božo MADŽAR, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo, 1982., 205-210; *Српска православна црква Успенија Пресвете Богородице у Ливну*, Ливно, 1979., 17-18.

[169] *Bosanska pošta*, br. 27, Sarajevo, 6. 3. 1897.

[170] *Bosanska pošta*, br. 124, Sarajevo, 28. 10. 1897. Povremeni rad na terenu sigurno je odgovarao Draganiću zato što je bio strastveni lovac. Ponekad je bilo vremena i za razonodu. Kada se u travnju 1897. ženio Ibrahim-beg Firdus, stričević gradonačelnika Ali-bega, organiziran je do tada rijetko viđen spektakl. Više od 40 kočija dovozilo je cijenjene goste na pješačku i konjsku utrku. Pješačkom utrkom upravljao je dr. Leopold Bauer, ravnatelj bolnice, a utrkom konja predstojnik Draganić (*Bosanska pošta*, br. 44, Sarajevo, 17. 4. 1897.).

[171] *Bosanski glasnik (Bosnischer Bote*) za 1904., Sarajevo, 1904., 245.

[172] *Matica vjenčanih župe Livno 1884.-1919*., br. 16/1896.

[173] *HPGD Dinara*, 17-19

ubrzali su Draganićev odlazak. Ocijenjeno je da se Draganić u tim zbivanjima nije najbolje snašao. Početkom 1898. godine vlasti su odlučile premjestiti ga u Rogaticu. U kratkoj vijesti koju u tome povodu objavljuje provladina *Bosanska pošta* navodi se da je Draganić sebi u Livnu stekao zasluga za društveni život te da ga je „ovdje sve građanstvo ljubilo i štovalo, pak će na svaki način njegov odlazak iz Livna svatko iskreno žaliti“.[174] Samostanski kroničar prokomentirao je njegov odlazak iz Livna samo dvjema riječima: „Nije šteta!“ Bila je to prilično nagla i nepripremljena odluka vlasti zbog koje se na imenovanje i dolazak novoga predstojnika čekalo puna tri mjeseca. Karijeru u Bosni i Hercegovini završio je 1908. godine kao kotarski predstojnik u Stocu.

Novi kotarski predstojnik nakon Draganića bio je **dr. Georg Grassl.** U Livno je premješten iz Gračanice gdje je kao kotarski predstojnik (1895. – 1898.) stekao poštovanje svih slojeva i bio obljubljen u pučanstvu.[175] Grassl je prvi livanjski kotarski predstojnik s doktoratom znanosti. Kállay se trudio da za zemaljsku upravu osigura što odanije i sposobnije činovništvo. Angažiran je velik broj visokoobrazovanih stručnjaka. Godine 1903. u zemaljskoj je upravi radilo 70 službenika s akademskom titulom doktora znanosti.

Grassl je rođen 23. travnja 1863. u Pančevu (Pancsova), koje se tada nalazilo u sastavu Monarhije. Srednjoškolsko obrazovanje završio je u srpskoj gimnaziji u Novome Sadu. Pravne je znanosti, u razdoblju od 1882. do 1886. godine, studirao u Grazu, Beču i Pragu (Njemačko sveučilište). U Parizu je (1896. – 1890.) studirao i završio filozofiju. Doktorat iz pravnih znanosti stekao je 1891. godine u Grazu. Osim materinskoga izvrsno je govorio francuski, mađarski te južnoslavenske jezike.[176] U Bosnu i Hercegovinu došao je u svibnju 1892. godine. Započeo je raditi kao konceptualni praktikant pri Zemaljskoj vladi. Vrlo obrazovan i sposoban, brzo je napredovao u službeničkim razredima. Postavljen je 1894. godine na mjesto kotarskoga upravitelja Vlasenice. Od 1895. do 1898. godine bio je kotarski upravitelj u Gračanici. Na veliku žalost Gračanlija premješten je u Livno početkom svibnja 1898. Dužnost livanjskoga kotarskog predstojnika preuzeo je 27. svibnja 1898. godine.[177]

Grassl je i u Livnu pokazao da pohvale koje su za njega stizale iz Gračanice nisu bez temelja. Kao vrstan pravnik pobrinuo se za pravilno popisivanje desetine i intenzivno radio na otkupu kmetova u livanjskome kraju. Time je pridobio simpatije težaka. Njemačkom preciznošću ustrojio je rad kotarskoga ureda.[178] U srpnju 1898. bio je, u ime kotarskih vlasti, domaćin preuzvišenomu Josipu Stadleru, sarajevskomu nadbiskupu.[179] Polovinom studenoga 1899. Grassl je organizirao uzoran doček Benjaminu Kallayu koji je, nakon deset godina, drugi put posjetio Livno.[180]

[174] *Bosanska pošta*, br. 12, Sarajevo, 1. 2. 1898.

[175] U listu *Bošnjak* (br. 39, Sarajevo, 15. 3. 1895.) istaknuto je da je predstojnik Grassl preporodio Gračanicu. Posebno je naglašeno uzorno uređenje grada. *Bosanska pošta* (br. 10, Sarajevo, 5. 12. 1896.) piše o velikim Grasslovim zaslugama za podizanje školstva u gračaničkome kraju. Naglašava se kako ga cijeli narod „štuje i voli“. Prilikom Grasslova promaknuća u status kotarskoga predstojnika građani su organizirali dolazak vojničke glazbe iz Broda kako bi što svečanije proslavili taj događaj. U velike zasluge za gračanički kraj pripisivala mu se i gradnja kraka željezničke pruge koji je Gračanicu povezivao s prugom Doboj – Tuzla (Mina KUJOVIĆ, *Pripreme za izgradnju željezničke pruge i stanice u Gračanici, 1897*., Gračanički glasnik, br. 21, Gračanica, 2006.).

[176] Osobnik dr. Georga Grassla (Arhiv Bosne i Hercegovine, službenički dosjei).

[177] *Bosanska pošta*, br. 64, Sarajevo, 4. 6. 1898.

[178] Godine 1899. u kotarskome uredu radili su ovi činovnici: Innocenz Monass, pol. pristav, Leon Josip Przybylski, sud. tajnik, dr. Otto Moskovicz, sud. pristav, Alija Rezaković, šerijatski sudac, Gustav Royko, Wilibald Veinert i Josip Hložek, šumski činovnici, dr. Leopold Bauer, kot. liječnik, Ivan Murko, veterinar, Jure Ferković i Josip Hlavaty, kancelisti, Josip Rubinić, gruntovničar, Aleksandar Weixl, nadgeometar, Samuilo Božić, Norbert Hackl, Eugen Borsky, Adolf Soumar, poreznici, Živan Vuin, cestar (*Bošnjak*, kalendar za 1899., 92).

[179] Stadlerovo odredište bilo je Cetinska krajina koju je početkom srpnja 1898. pogodilo nekoliko većih potresa s teškim posljedicama.

[180] *Kronika FSG*, 96.

Sl. 7. Dr. Georg Grassl
kao student (Graz, 1886.)

Nakon nepune dvije godine provedene u Livnu Grassl je, početkom svibnja 1900., premješten u Sarajevo na poslove tajnika Zemaljske vlade. Premještaj u Sarajevo imao je zahvaliti i izvrsnim službenim ocjenama koje su od nadređenih upisivane u njegov osobnik. Jedna od njih glasi: „Zdrav i snažan. Jako inteligentan, dobrog i brzog shvaćanja, svestran. Ozbiljan, miran, odmjerenog karaktera. Energičan, marljiv i poslušan. Ima odlično akademsko obrazovanje. Usmeno i pismeno vlada nekolicinom jezika, potpuno tečno i korektno. Vrlo načitan, verziran u književnosti; bavi se puno proučavanjem literature i privatnim istraživanjima. Političko i moralno vladanje besprijekorno. Izvrsno kvalificiran, svestrano upotrebljiv, savjestan i pouzdan. Jako vješt predstojnik oblasti i predstojnik ureda."

Zanimajući se za povijest Bosne i Hercegovine, objavio je s vlastitim predgovorom dva zanimljiva rukopisa dr. Josepha Kötscheta, Švicarca, osobnoga liječnika Omer-paše Latasa i vezira Topal Osman-paše.[181] Idućih osamnaest godina obavljat će razne dužnosti u Zemaljskoj vladi u Sarajevu. U početku je bio u statusu dodijeljenoga kotarskog predstojnika. Od 1904. godine promaknut je u status vladina savjetnika.[182] Godine 1914. Grassl je predstojnik Šestoga odsjeka – otkupljivanje kmetova, u sastavu Političko-administrativnoga odjela Zemaljske vlade.[183] Tijekom rata obilazio je zemlju šaljući poglavaru Stjepanu Sarkotiću i ostalim najvišim dužnosnicima Zemaljske vlade brojna analitička izvješća o raspoloženju i stavovima bosanskohercegovačkih naroda prema ratu.[184] U Sarajevu je dočekao kraj rata, a nakon dolaska novih vlasti odmah je umirovljen. Grassl je napustio Bosnu i Hercegovinu i vratio se u Pančevo.

U Kraljevini SHS (Jugoslaviji) Grassl se intenzivno nastavio baviti politikom. Bio je sa Stefanom Kraftom jedan od utemeljitelja i član vodstva (tajnik) Njemačke stranke. U Novome Sivcu (kod Sombora), gdje se 25. siječnja 1925. trebao održati zbor pristaša njihove stranke, Kraft i Grassl napadnuti su od radikalnih orjunaša. Kraft je pretrpio teške ozljede glave tako da je jedva preživio, a Grasslu je slomljena ruka. Taj slučaj zaoštrio je njemačko-srpske odnose.[185] Grassla taj slučaj nije obeshrabrio. Nastavio se intenzivno baviti politikom pa je u ime njemačke manjine izabran za senatora u Parlamentu Kraljevine Jugoslavije.[186] Zanimlji-

[181] Te dvije knjige izišle su na njemačkome jeziku. Prva nosi naslov *Aus Bosniens letzter Türkenzeit, Hinterlassene aufzeichnungen ,* Wien, 1905., a druga *Osman pascha, der letzte gross wesier bosniens und seine nacfolger; Veröffenlicht von jur.dr. Georg Grassl*, Sarajevo, 1909.

[182] U tome razdoblju dr. Grassl djelovao je i kao pomoćni učitelj u Velikoj gimnaziji u Sarajevu predajući mađarski jezik (*Bošnjak*, kalendar za 1907., 45). Bio je član Upravnoga odbora Činovničkoga društva Bosne i Hercegovine i član Društva za gajenje omladinskih igara (*Bosanski glasnik za 1909. godinu*, Sarajevo, 1909., 343 i 346.).

[183] *Bosanski glasnik* za 1914. godinu, Sarajevo, 116. Dr. Grassl objavio je i knjigu o problematici fakultativnoga otkupa kmetova: *Zwei Jahre fakultativer Kmetenablösung in Bosnien und der Herzegowina*, Wien, 1914. (Ferdo HAUPTMANN, „Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine", *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II,* Sarajevo, 1987., 208.)

[184] Đorđe MIKIĆ, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914-1918*., Banjaluka, 2011., 75, 142, 154, 155, 174.

[185] *Politika*, br. 6020, Beograd, 27. 1. 1925.

[186] *Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 1936., god. V, knjiga I., 76.

vo je da se kao predstavnik njemačke manjine u Kraljevini Jugoslaviji zalagao za njemačku autonomiju u školstvu.[187] Georg Grassl umro je u Salzburgu 28. kolovoza 1948.

Mostarski *Osvit* (br. 40, 19. 5. 1900.) objavio je službenu obavijest: „Kotarski predstojnik II. razreda dr. Đuro Grassl premješten je iz Livna k Zemaljskoj vladi, a kotarski predstojnik II. razreda Mihajlo Murko iz Stolca u Livno.“ Pretposljednji livanjski kotarski predstojnik u Kállayevoj eri bio je **Mihovil-Miha Murko.**[188] Murko je rođen 1865. godine u mjestu Drstelja kod Ptuja. Visoku naobrazbu stekao je studirajući u Beču gdje je završio pravo. U Bosnu i Hercegovinu dolazi nedugo nakon diplomiranja. U Livno je premješten s dužnosti predstojnika kotara Stolac, koju je vršio od 1896. do 1900. godine.[189] Za vrijeme mandata u Livnu Murko je imao spor s gradonačelnikom Ali-begom Firdusom. Zbog Firdusove otvorene suradnje sa Srbima Murko ga je višekratno upozoravao da će izgubiti podršku vlasti.[190] To se i dogodilo pa je Firdus potkraj 1902. godine odstupio s gradonačelničke dužnosti.[191] Prigodom uručenja odličja Franje Josipa fra Anđelu Ćuriću Murko je u kotarskome uredu, uz nazočnost predstavnika civilnih i vojnih vlasti te seoskih knezova, održao prigodni govor. Plijeneći govorničkom vještinom, Murko je posebno istakao zasluge bosanskih franjevaca za vjeru i prosvjetu u razdoblju šest stoljeća njihova djelovanja u Bosni i Hercegovini.[192] Murko je prvi livanjski predstojnik kojemu se rodilo dijete u Livnu u vrijeme vršenja predstojničke dužnosti.[193]

Potkraj travnja 1902. zajedničko ministarstvo financija premjestilo je Franju Brodnika iz Mostara u Livno, a Mihajla Murka iz Livna u Gacko.[194] Murko je iz Livna otišao 11. svibnja 1902. U samostanskoj Kronici zabilježeno je: „Mihovil Murko je bio blizu 2 godine ovdje predstojnikom; dobar i blag čovjek, osobito za težake. Ode priko volje za kot. predstojnika u Gacko. Molilo je se za njega koli od strane građanstva toli težaka, ali uzalud.“[195]

Murko je do rujna 1906. obavljao dužnost kotarskoga predstojnika u Gackome. Istoga mjeseca preuzeo je dužnost kotarskoga predstojnika u Ljubuškome.[196] U Ljubuškom je bio sve do 1910. godine.[197] Nakon isteka mandata u Ljubuškome imenovan je vladinim savjetnikom pri Zemaljskoj vladi. Obavljao je poslove šefa administrativnih i personalnih poslova narodnih i trgovačkih škola te učiteljskih preparandija.[198] U ratu je postao okružni predstojnik mostarske oblasti. Umirovljen je kao i većina austrougarskih činovnika nakon dolaska nove vlasti. Umro je 3. listopada 1944. u Zagrebu.[199]

Novi livanjski kotarski predstojnik **Franc Brodnik,** Slovenac, rođen je u Ljubljani 27. rujna 1863. Nakon završene gimnazije u Ljubljani studirao je u Zagrebu pravne znanosti. Studij je završio 1886. godine. Tečno je govo-

[187] U Livnu je kao kotarski predstojnik, provodeći Kállayevu politiku, radio na suzbijanu srpskoga pokreta za crkveno-školsku autonomiju.
[188] U nekim izvorima nalazimo ga i pod imenom Mihajlo.
[189] *Bošnjak*, kalendar za 1896., 1898. i 1900.
[190] Autor je članka dr. fra Julijan Jelenić. Članak je posvećen aferi oko bijega Ali-begova sina u Rim (*Hrvatski dnevnik*, br. 275, Sarajevo, 1908.).
[191] Bilo je to vrijeme intenzivne srpsko-muslimanske suradnje u kojoj je Ali-beg Firdus bio ključna osoba na muslimanskoj strani (Nusret ŠEHIĆ, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo, 1980., 134-136).
[192] *Kronika FSG*, 100.
[193] Supruga Mihovila Murka, Gabriela r. Riedl, rodila je u Livnu 27. VII. 1900. sina Jaroslava. Krsni kum djeteta bio je dr. Matija Murko (1861. – 1952.), slavni etnolog, književni povjesničar i slavist, brat predstojnika Murka (*Matica krštenih župe Livno 1894.-1912.* , br. 125/1900.). Murko je imao još trojicu sinova: Josipa, Vladimira i Roberta (prema kazivanju Vedrane Sarana Murko, praunuke Mihovila Murka).
[194] *Osvit*, br. 34 i 35, Mostar, 3 .5. 1902.
[195] *Kronika* FSG, 104.
[196] Halid SADIKOVIĆ, *Ljubuški kotarski predstojnici* (www.ljubušaci.com); *Bošnjak*, kalendar za 1907., 17.
[197] U Ljubuškom je u vrijeme aneksije imao problema s nekim članovima Egzekutivnoga odbora Muslimanske narodne organizacije. Politički pristav bio mu je Otmar Mešeg, kasniji livanjski kotarski predstojnik (Sadiković, Isto).
[198] *Bosanski glasnik* za 1914. godinu, Sarajevo, 124.
[199] www.gradskogroblje.hr.

Sl. 8. Činovništvo kotarskoga ureda u Livnu
U prvome redu, četvrti slijeva, sjedi Mihajlo Murko
(Livno, 11. V. 1902.)[200]

rio i pisao na slovenskome, njemačkome i hrvatskome jeziku. Nakon kraće odvjetničke prakse prijavljuje se za rad u Bosni i Hercegovini. Karijeru započinje 24. kolovoza 1886. kao sudski prislušnik u Tuzli i Bijeljini. Od 1888. do 1891. godine obavljao je pravničke poslove u Sarajevu i Maglaju. U studenome 1891. imenovan je za kotarskoga upravitelja u Zvorniku. Od 1893. do 1895. godine na različitim je dužnostima u Tuzli, Banjoj Luci i Bugojnu. Od 1895. do 1898. godine bio je kotarski predstojnik u Ključu. Brodnik je prije donošenja odluke o imenovanju za livanjskoga kotarskog predstojnika bio nepune četiri godine mostarski gradski kotarski predstojnik.[201] Zajedničko ministarstvo financija odluku o njegovom ime-

[200] Fotografija je snimljena pred dvorišnim ulazom u današnju zgradu Općine Livno na dan odlaska Murka na novu dužnost u Gacko. Presliku fotografije dobio sam dobrotom Dragutina Murka, unuka Mihajla Murka. Originalna fotografija nema legendu, ali je u drvenome okviru fotografije srebrenom žicom ugraviran tekst: *Dem lieben und geehrten Cheph zur erinerung* (vjerojatno rad iz radionice inkrustatora Ante Mamića) te potpisi činovnika: dr. Ludwig Lichtscheindl, kot. liječnik, Oskar Folakowski, veterinar, Florian Grabiański, sud. tajnik, Sigmund Pordes, sud. pristav, Jakov Seyfried, nadšumar, Method Krejči, pol. pristav, Viktor Supek, sudski prislušnik, Simeon Jeremić, porez. oficijal, Samuilo Božić, poreznik, Sulejman Midžić, kancelist, Joseph, Türkott, šum. vježbenik, Šaćir Mahmutčehajić, šerijatski sudac, Ferdo Pohl, satnik, Stojan Milković, kancelist, Eduard Jelinek, nadlugar, Franjo Lučić, porez. oficijal, Josip Hložek, nadlugar, Milan Roknić, gruntovničar, Adolf Soumar, porez. vježbenik, Ivan Barth, geometar, Ferdinand Tomašić, cestarnik (ostali su potpisi nečitljivi). Pozicije dužnosnika navedene su prema shematizmima objavljenim u kalendarima *Bošnjak* za 1902. (str. 22) i 1903. godinu (str. 22-23) godinu.

[201] Mostar je bio podijeljen na gradski i seoski kotar. Kao mostarski kotarski predstojnik, slijepo provodeći politiku viših vlasti, posebno „mostarskoga vezira“, okružnoga predstojnika Karla Pitnera, na svaki način ometao je

novanju kotarskim predstojnikom u Livnu donijelo je 15. travnja 1902. godine.[202]

Odmah nakon preuzimanja dužnosti pred Brodnikom je bila teška obveza pregovora s lukavim Ali-begom Firdusom, vođom muslimanske oporbe u Bosni i Hercegovini.[203] Brodnik je imao zadatak pridobiti Firdusa za umjerenije stavove unutar muslimanske oporbe, za suradnju s Vladom i neutralizaciju radikalnih pojedinaca unutar pokreta. U izvješćima koje je Brodnik u rujnu i listopadu 1902. podnosio građanskomu doglavniku Kutscheri ističe se „da mu Firdus nije dao obećanje da neće sudjelovati u eventualnim budućim potezima radikalne opozicije".[204]

U lipnju 1902., nakon incidenta s premlaćivanjem Jake Viševića od skupine muslimana, Brodnik je organizirao pomirbeni sastanak hrvatskih i muslimanskih predstavnika.[205] Kotarsko činovništvo, predvođeno predstojnikom Brodnikom, organiziralo je brojne manifestacije u prigodi proslave dvadeset pete obljetnice ulaska austrougarske vojske u Livno (28. rujna 1878.). Na sam dan obljetnice održana je konstituirajuća sjednica novoga Općinskoga gradskog vijeća. Sjednici je pribivao predstojnik Brodnik koji je u toj prigodi uveo u dužnost novoga gradonačelnika Antu Kaića.[206] Brodnik je dao potporu osnivanju prve livanjske banke – Hrvatske trgovačke banke i štedionice – prve banke u Bosni i Hercegovini s hrvatskim predznakom.[207]

Predstojnika Brodnika dugo se nakon odlaska iz Livna optuživalo da je glavni krivac za pogrješan izbor nove pasmine krava. Nastojeći oko poboljšanja pasminskoga sastava krava u livanjskome kraju, Brodnik je tijekom 1906. sazvao seoske glavare na dogovor. Na Brodnikov prijedlog odlučeno je da se, uz zajam Zemaljske vlade, kupi 46 komada bikova pinzgaumöltalske pasmine za rasplod i 19 krava iste pasmine u Austriji. Nakon što su krave nabavljene i podijeljene težacima uz otplatu pokazalo se da kravama nije odgovaralo livanjsko podneblje. Velik broj krava uginuo je, a ovrhovoditelji su pritiskali težake da u potpunosti izmire obveze. Prozivan je Brodnik kao isključivi krivac za pogrješnu odluku.[208]

Brodnik je dao punu potporu utemeljenju Kotarske poljoprivredne zadruge u Livnu (druge po redu osnivanja u Bosni i Hercegovini), čija je konstituirajuća skupština održana 28. prosinca 1905. godine.[209] Najveći problem s kojim se u svome mandatu Brodnik suočio bili su nemiri seoskoga pučanstva koji su izbili 1906. godine. Nakon provedene melioracije zemljišta na području Jagma (Ševareva blata) Zemaljska je vlada odlučila u jesen 1905. ponuditi u zakup 10.350 dunuma zemlje, i to tako što je prethodno cijelo područje bilo podijeljeno na 1254 parcele (prosječno oko 8 dunuma), s prokopima, nasipima i putovima.[210] Protiv

formiranje Hrvatskoga potpornog društva (www.hkd-napredak-mostar.ba).

[202] Podatci o kretanju u službi preuzeti su iz Brodnikova osobnika (Arhiv Bosne i Hercegovine, Arhivski fond: Zbirka dosjea vladinih službenika).

[203] Ahmet Karabeg, muslimanski prvak iz Mostara, okarakterizirao je Firdusa „kao prepredena i lukava čovjeka u čije se poštenje i karakter ne može mnogo pouzdati" (N. ŠEHIĆ, *Autonomni pokret*, 136). Zahvaljujući činjenici da su Ali-beg Firdus i Kosta Kujundžić predstavljali sam vrh vodstva muslimanske i srpske politike u Bosni i Hercegovini, Livno je postalo važno političko središte i često mjesto susreta onodobnih političara.

[204] Isto, 161.

[205] Muslimansku delegaciju predvodio je Ali-beg Firdus, a hrvatsku fra Anđeo Ćurić. Hrvati su ostali pri odluci da će u znak prosvjeda zbog bezrazložnoga premlaćivanja Viševića bojkotirati mesnice, kavane i brijačnice u vlasništvu muslimana (*Kronika FSG*, 107-109).

[206] *Kronika FSG*, 111.

[207] Utemeljiteljska skupština banke održana je 23. srpnja 1905. Zemaljska vlada potvrdila je pravila banke 2. svibnja 1906. Banka je službeno počela raditi 1. lipnja 1906. (Damir TADIĆ, *Prva livanjska banka*, tekst za Radio Livno emitiran 11. 3. 2005.).

[208] *Hrvatski dnevnik*, br. 36, Sarajevo, 15. 2. 1910.

[209] *Bosansko-hercegovački Težak*, br. 2, Sarajevo, 1. 2. 1906.; *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1907*., Zagreb, 1909., 83. Zadruga je utemeljena sukladno pravilima obznanjenim u Naredbi Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 30. svibnja 1905., br. 79.687/I., a prethodno odobrenim 12. 5. 1905. od Zajedničkoga ministarstva.

[210] Prema izvještaju Zemaljske vlade u razdoblju od 1882. do 1905. za melioraciju Livanjskoga polja potrošeno je

Vladine odluke pobunili su se mještani Grboreza ističući svoje pravo na ispašu stoke na polovici cijeloga područja Jagma. U znak protivljenja Grborežani nisu htjeli uzeti nijednu parcelu. Osim toga, nasuprot svim zabranama, počeli su napasati stoku na zakupljenim parcelama. Intervenirao je kotarski ured na čelu s predstojnikom Brodnikom i novčano kaznio prekršitelje. Kažnjavanje nije smirilo Grborežane. Njima se priključio i određen broj težaka iz Komorana i Gubera. Kada su 19. lipnja 1906. ponovo potjerali stoku na ispašu, Brodnik je taj postupak ocijenio činom „javnog nasilja" pa su angažirane mjesne vojne i žandarmerijske postrojbe, a pozvana je pomoć i iz Travnika.[211] Brodnik je tražio i hitnu intervenciju Zemaljske vlade. Izdane su naredbe o uhićenju jedanaest kolovođa, o razoružanju i upućivanju pojačanja postojećim vojnim postrojbama.[212] Poduzete mjere i energični postupci vlasti dali su rezultat. Pobuna je ugušena. Ovi događaji vjerojatno su utjecali na odluku vlasti da prekinu Brodnikov mandat u Livnu. Brodnik je u drugoj polovini kolovoza 1906. imenovan kotarskim predstojnikom u Sarajevu. Njegov odlazak iz Livna samostanski kroničar popratio je ovim riječima: „Na svrhi septembra od bivši predstojnik Franc Brodnik poslije 4 godine i 4 mjeseca. Nije ga žaliti, samo nije bio loš u desetini."[213]

U veljači 1908. Brodnik je imenovan na mjesto zemaljskoga povjerenika za glavni grad Sarajevo.[214] Tu će dužnost obavljati do svibnja 1912. kada je promaknut na poziciju vladina savjetnika.[215] Godine 1913. Franc Brodnik proglašen je počasnim građaninom Sarajeva. Te godine Brodnik je postavljen na mjesto predstojnika Odsjeka za poslove bogoštovlja pri Zemaljskoj vladi. Kao istaknuti predstavnik režima odmah je nakon prestanka rata umirovljen.

U tijeku Brodnikova upravljanja livanjskim kotarom u Beču je, 13. srpnja 1903., umro Benjamin Kállay. U razdoblju Kállayeva režima uspostavljen je red i mir u zemlji, vraćen je autoritet vlasti i ojačana je pozicija Monarhije u Bosni i Hercegovini. Nerješavanjem agrarnoga pitanja ostavio je glavnu osnovu za široko nezadovoljstvo naroda. Zamijenio ga je Istvan von Burian, mađarski i austrougarski političar. Kállayev apsolutizam ustupio je mjesto određenoj liberalizaciji. Burianova politika upravljanja Bosnom i Hercegovinom u tisku je nazivana genijalnim cik-cak kursom.

Kotarski predstojnici u postkalajevskome razdoblju (vrijeme aneksije, ustavnoga razdoblja, Prvoga svjetskog rata)

Prvi livanjski kotarski predstojnik imenovan u postkalajevskome razdoblju bio je **dr. Julius Bittó de Sarosfalva**.[216] Rođen je 1866. godine u mjestu Nagy-Manya kod Košica. Bio je izvrstan student pa je već u 23. godini doktorirao na budimpeštanskome pravnom fakultetu. Uz doktorat pravnih znanosti dobro je svladao slovački, njemački, francuski i hrvatski jezik. Nakon kraće sudske vježbeničke prakse u mjestu Liptau (Rosenburg) odlučio se, potkraj 1890. godine, za službu u Bosni i Hercegovinu. Od

352.661 kruna (*Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906.*, Zagreb, 1906., 232-233).

[211] Tonči GRBELJA, „Nemiri seoskog stanovništva na livanjskom području 1906. godine", *Prilozi,* br. 9/1, Sarajevo, 1973., 368-371.

[212] Godine 1906. počeo je raditi kotarski sud u Livnu. Prvi predsjednik suda bio je Augustin Oblak, a sudci su bili: Viktor Supek, Samuel Teich i šerijatski sudac Ibrahim Šehić (Kalendar *Bošnjak* za 1907. godinu, Sarajevo, 1907., 28.)

[213] *Kronika FSG,* 123.

[214] U tome razdoblju bio je i predsjednik Bosanskohercegovačkoga turističkog kluba. Planinarski dom izgrađen na Jahorini dobio je ime po Brodnikovoj supruzi Anzelmi (Zoran Bibanović, *Đavolja prebivališta*, www.turizamplus).

[215] Todor KRUŠEVAC, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918*, Sarajevo, 1960., 68.

[216] Mađarska obitelj Bitto de Sarosfalva ima duboke plemićke korijene koji sežu u XIII. stoljeće. Potječe iz Sárosfe (Blatná na Ostrove), sada naselja u jugozapadnoj Slovačkoj, koje je sve do 1918. pripadalo Mađarskoj. Iz ove obitelji je Istvan Bitto, predsjednik mađarske vlade od 1873. do 1874.

1890. do 1895. godine proveo je u Sarajevu radeći kao sudski prislušnik i pristav (adjunkt) u tijelima uprave sarajevskoga okruga i kotara. Nakon Sarajeva slijedile su službe političkoga pristava u Ljubuškome (1895.), Bosanskoj Krupi (1896. – 1898.) i Cazinu (1898.). Od 1898. do 1903. godine bosanskogradiški je kotarski predstojnik. Iz Bosanske Gradiške premješten je u Žepče gdje je ostao sve do imenovanja livanjskim kotarskim predstojnikom. Dužnost u Livnu preuzeo je polovinom rujna 1906. godine.[217]

U razdoblju Bittóva upravljanja livanjskim kotarom odigralo se nekoliko važnih događaja za Livno i Bosnu i Hercegovinu: izbori za općinsko gradsko zastupstvo (vijeće) 1907. i 1910., aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i izbori za prvi Bosanskohercegovački sabor 1910. godine. Prije redovitih izbora za općinsko gradsko zastupstvo hrvatski katolički izbornici donijeli su 27. siječnja 1907. rezoluciju koju su odaslali Zajedničkomu ministarstvu financija u Beču (Burianu) tražeći da se broj zastupnika uskladi s brojem izbornika. Od ukupno 14 zastupnika Hrvati su do tada birali četiri, a prema broju izbornika pripadalo im je sedam zastupničkih mjesta. Na dotadašnje tri molbe Zemaljskoj vladi s istim zahtjevima nije bilo nikakva odgovora. Izbornici su odlučili da ne će izići na izbore ako se njihov pravičan zahtjev ne prihvati.[218] Ministarstvo je dalo pozitivan odgovor. Predstojnik Bittó uspio je nagovoriti hrvatske izbornike da ne inzistiraju na sedam zastupničkih mjesta, nego da pristanu na šest.[219]

Vijest o aneksiji Bosne i Hercegovine livanjski su Hrvati prihvatili s oduševljenjem. Pripadnici muslimanskoga i srpskoga naroda uglavnom su iskazivali suzdržanost. Na glas crkvenih zvona, glas telala i topovskih plotuna u rano jutro 7. listopada 1908. mase Livnjaka našle su se pred kotarskim uredom gdje ih je dočekao predstojnik Bittó. Fra Anđeo Ćurić u ime okupljenih zahvalio je caru Franji Josipu I. za odluku o aneksiji. Bittó je zahvalio na čestitkama i obećao da će ih proslijediti carskomu domu.[220] Nedjelju 11. listopada gradonačelnik je odredio kao dan proslave aneksije. U toj je prigodi na Gorici, u prepunoj crkvi domaćega puka te cjelokupnoga činovništva i vojništva, slavljena misa zahvalnica. Nakon mise predstojnik Bittó primio je livanjske „kuferaše“ u ime kojih je ljekarnik Anton Kluczenko „izrazio čestitke i zahvalnost premilostivom caru“[221].

U livanjskome kraju svibanjskim izborima (18. V. 1910.) za prvi Bosanskohercegovački sabor prethodila je duboka podjela u hrvatskome biračkom tijelu. Podijeljeni u dvije političke stranke, Hrvatsku narodnu zajednicu i Hrvatsku katoličku udrugu, livanjski su Hrvati s mnogo međusobnih optužaba izišli na glasovanje.[222] Hrvatska narodna zajednica uvjerljivo je pobi-

[217] U Livno se doselio sa suprugom i četirima kćerima. Peta kći Alexandrina rođena je 1907. godine u Livnu (*Matica krštenih župe Livno 1894.-1912.*, br. 149/1907.).
[218] *HD*, br. 23, Sarajevo, 28. 1. 1907., *Kronika FSG*, 124.
[219] Jedno mjesto više (ukupno 3) pripalo je Srbima, a Muslimanima 5. Na izbore, koji su održani 25. veljače 1907., izišle su dvije liste: hrvatska s nešto muslimana i Srba i zajednička srpsko-muslimanska. Uvjerljivo je pobijedila hrvatska lista. Zemaljska je vlada na utok srpsko-muslimanske koalicije poništila ove izbore (*HD*, br. 50, 13. 4. 1907.). Novi izbori održani su 12. rujna 1907. u skladu s novim Zakonom za upravu gradskih općina u Bosni i Hercegovini s izbornim redom (*Glasnik zakona br. 17*). Ovoga puta Hrvati su se još bolje organizirali tako „da protivna strana nije smila ni pristupiti na izbor nego kukavično položi oružje“ (*HD*, br. 215, Sarajevo, 21. 9. 1907.; *Kronika FSG*, 128). Tri dana prije općinskih izbora (9. rujna) utemeljeno je Srpsko pjevačko društvo „Sundečić“ u Livnu (*Osvit*, br 98, Mostar, 3. 10. 1907.). Te godine otvorena je i Muslimanska čitaonica – Kiraehtana (Kalendar *Bošnjak* za 1908., Sarajevo, 1908., 103).
[220] *HD*, br. 241, Sarajevo, 21. 10. 1908.
[221] Isto.
[222] Luka ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1985., 348; *Hrvatska Zajednica*, br. 24, Sarajevo, 27. 3. 1910. i br. 41, 15. 5. 1910.

Sl. 9. Skup u Grborezima (Livno)

Prvi red, sjede slijeva: Ivo Slipčević, gradonačelnik, fra Bonifacije Vidović, gorički gvardijan, Karl Wilcke, šef Kulturno-tehničkog odsjeka za melioracije, fra Anđeo Ćurić,livanjski župnik, dr. Julius Bittó, kotarski predstojnik, Ladislaus Kašpárek, upravitelj Poljoprivredne stanice, Ćamil-beg Hamzalajbegović, dogradonačelnik i Nikola Mamić (Foto: Josko Tadić, Grborezi, 1909.)[223]

jedila Stadlerove „udrugaše“.[224] Nakon održanih izbora nisu se stišale političke strasti, već su nastupile još dublje podjele. Ni predstojnik Bittó nije ostao pošteđen prigovora. Optuživali su ga da u političkim podjelama livanjskih Hrvata nije bio neutralan i da je na nagovor dr. Dragana Plentaja (ravnatelja bolnice)[225] otvoreno podržavao „udrugaše“. Iskoristila je to skupina saborskih zastupnika, većinom iz Hrvatske narodne zajednice, podnoseći interpelaciju Zemaljskoj vladi.[226] Interpelacijom se tražilo da Vlada opomene Bittóa zbog nedopuštena korištenja Građansko-činovničke čitaonice u Livnu za svoje političke svrhe te zbog prijetnja premještajima sudca Nikole Dilberovića (simpatizera Zajednice) i veterinara Antona Vukovića.[227] Vlada je odredila da travnički okružnik Rukavina izvidi stanje u Livnu. Nakon izvida Vlada

[223] Arhiv FSG, zbirka svjetlopisa. Povod skupu nepoznat je. Moguće je da je razlog okupljana u svezi s problematikom zemljišta *Jagme* i ispašom stoke na tome području.

[224] *Hrvatska Zajednica*, br. 43, 19. 5. 1910. Iz Livna su u Sabor izabrani Ali-beg Firdus, koji će biti imenovan za njegova prvoga predsjednika, i Kosta Kujundžić.

[225] Dr. Dragan Plentaj (1875. – 1957.), u narodu obljubljeni liječnik, bio je ravnatelj livanjske bolnice od 1905. do 1912.

[226] Interpelaciju su 26. lipnja 1910. podnijeli: Kosta Đebić-Marušić, dr. Luka Čabrajić, dr. Jozo Sunarić, Đuro Džamonja, dr. Dominik Mazzi, Mirko Đurovečki, Kosta Kujundžić, dr. Jefto Dedijer, Derviš-beg Miralem i Aleksa Cvijetić.

[227] *Hrvatska obrana*, br. 26, Mostar, 1. 7. 1910.

je Saboru uputila odgovor na interpelaciju. U odgovoru je istaknuto da je dr. Bittó, kao predsjednik Građansko-činovničke čitaonice, imao s nekim članovima osobnih razmirica, ali se isključuju bilo kakvi politički motivi. Priznaje se da je u nekim slučajevima kotarski predstojnik bio previše autoritativan. Vlada, čiji je odgovor potpisao građanski doglavnik Izidor Benko, odbila je sve prigovore iz interpelacije.[228] Kasniji tijek događaja upućuje da je ova interpelacija vjerojatno imala utjecaja na njegovo razrješenje koje će slijediti nekoliko mjeseci kasnije.

Predstojnik Bittó, kao nijedan predstojnik prije njega, sudjelovao je u društvenome životu grada. U društvu supruge Virginie bio je čest gost na zabavama i koncertima koje je priređivala livanjska „Dinara". U tim prigodama davao je i novčane priloge.[229] Supruga Virginia bila je u nekoliko slučajeva pokrovitelj Napretkovih zabava organiziranih za podupiranje siromašnih učenika.[230]

U njegovu mandatu obavljeni su 1908. i 1909. godine melioracijski radovi u (narodnim) Jagmama. Dogotovljen je sav sustav kanala te su izgrađene ustave i mostovi. U godini 1909. dano je u zakup 999 parcela, svaka veličine 8 dunuma. Dio zemljišta, 200 hektara, izlučen je iz melioracijskoga zahvata i prepušten za ispašu u korist općina Grborezi i Guber. Godine 1909. utemeljena je i Zadruga za vodu na području buškoblatskih sela. Težaci su pristali snositi polovicu troškova (30.000 kruna) za otvaranje ponora.[231] U razdoblju Bittóve uprave kotarom započeta je 1909. godine gradnja gradskoga vodovoda i završena u jesen 1910. godine.[232] Redovita aktivnost kotarskoga predstojnika bio je i obilazak škola. Bittó je tijekom cijeloga mandata povremeno posjećivao škole i ponekad nazočio nastavi u svim razredima Trgovačke škole.[233] U njegovu mandatu otvorene su i prve dvije seoske osnovne škole u livanjskome kraju. Godine 1907. otvorena je prva seoska škola u Čukliću, a 1910. u Biloj.

Službeni *Sarajevski list* objavio je, 14. listopada 1910. „da je Carsko i kraljevsko zajedničko ministarstvo iz službenih obzira premjestilo Julija Bitto-a od kotarskog ureda u Livnu ka kotarskom uredu u Gradačac i dr. Ladislava Zimu od kotarskog ureda u Gračanici ka kotarskom uredu u Livnu, povjerivši im upravu tamošnjih kotarskih ureda".[234] Bittó je napustio Livno u studenome 1910. godine.[235] U livanjskoj „Dinari" priređena mu je 17. listopada oproštajna večera.[236] Njegov mandat popraćen je u samostanskoj kronici ovim riječima: „Na 22. 11. ode dr. pl. Julio Bittó bivši predstojnik u Gradačac, poslije 4 godine i 2 mjeseca. Nije bio energičan, nu za težake lagan i pristupačan. Bio je tobože pristaša Udruge, i to za volju dr. Dragana Plentaja." Na dužnosti kotarskoga predstojnika u Gradačcu zadržao se sve do svršetka rata.[237] Dužnost gradačačkoga kotarskog preds-

[228] *Hrvatska Zajednica*, br. 64, Sarajevo, 28. 7. 1910.
[229] *HD*, br. 84, Sarajevo, 13. 4. 1907.; br. 67, 21. 3. 1908.; br. 36, 15. 2. 1910.
[230] *HD*, br. 23, 29.1.1909.
[231] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1910.,* Sarajevo 1910., 85.
[232] Radovi na gradskome vodovodu stajali su oko 75 tisuća kruna i pretežno su teretili gradsku općinsku blagajnu (*Kronika FSG*, 158.).
[233] *Petnaesti godišnji izvještaj Trgovačke škole u Livnu*, Sarajevo, 1909., 43; *Šesnaesti izvještaj Trgovačke škole u Livnu*, Sarajevo, 1910., 34; *Sedamnaesti izvještaj Trgovačke škole u Livnu*, Sarajevo, 1911., 31.
[234] *SL,* br. 188, Sarajevo, 12.10.1910.
[235] Godine 1910. činovnici u livanjskome kotarskom uredu bili su: Petar pl. Szunyogh, polit. perovodni činovnik, (predavao fakultativni mađarski jezik u livanjskoj Trgovačkoj školi), dr. Dragan Plentaj, kot. liječnik, Anton Vuković, veterinar, Gjuro Telar, Večeslav Trach i Johann Marušić, šumarski činovnici, Tomo Matić i Tomo Lješević, manip. činovnici, Samuilo Božić, Simeon Jeremić, Mirko Kaić i Salih Karaosmanović, porez. činovnici, Ivan Barth, geometar, Vilim Krepl i Krsto Marić, elevi za evidenciju i Antun Havlik, cestarnik (Kalendar *Bošnjak* za 1910. godinu, Sarajevo, 1910., 23).
[236] U prigodnome govoru koji je održao Ante Tadić istaknute su velike zasluge predstojnika Bittóa za livanjski kraj. Posebna zahvalnost iskazana je predstojniku i njegovoj supruzi Virginiji na svekolikoj pomoći „Dinari", a posebno na novčanim darovima (*Hrvatska zajednica*, br. 100, Sarajevo, 17. 10. 1910.).
[237] U Bittóvu osobniku nalaze se karakteristična izvješća (ocjene rada) koja su unosili viši nadređeni dužnosnici. Zbog zanimljivosti donosimo izvješće Ladislava Barona, okružnoga predstojnika u Tuzli, od 13. prosinca 1913., u

tojnika predao je 11. prosinca 1918. novomu predstojniku Vladimiru Stojiću.[238] Premješten je u Tuzlu gdje je kratko radio pri okružnoj oblasti. Umirovljen je 24. veljače 1919.

Za novoga livanjskoga kotarskog predstojnika imenovan je dotadašnji gračanički kotarski predstojnik **dr. Ladislav Zima**. Zima je rođen 28. prosinca 1863. godine u Pribramu, Češka. Završio je Pravni fakultet na Češkome sveučilištu u Pragu. Doktorat iz pravnih znanosti stekao je 1891. godine. U Bosni i Hercegovini

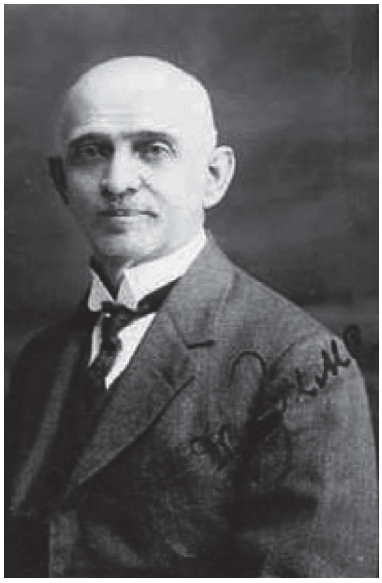

Sl. 10. Ladislav Zima
(Sarajevo, 1920.)

počinje raditi u ožujku 1892. kao auskultant u Okružnome sudu u Sarajevu. Perovodni je vježbenik u Bosanskoj Krupi od 1892. do 1894. godine gdje je promaknut u status političkoga pristava. U razdoblju od 1894. do 1898. godine upravitelj je ispostave u Varešu. Iz Vareša je premješten u gradski kotarski ured u Tuzli gdje se zadržao do 1903. godine. Prije preuzimanja livanjskoga kotara bio je kotarski predstojnik u Bosanskoj Dubici (1903. – 1906.) i Gračanici (1906. – 1910.). Dužnost livanjskoga kotarskog predstojnika preuzeo je 3. listopada 1910. Nakon godinu dana provedenih na čelu livanjskoga kotara, zbog narušena zdravlja, zatražio je prijevremeno umirovljenje.[239] O predstojniku Zimi samostanska kronika donosi ove retke: „Svrhom listopada ode kotarski predstojnik dr. Zima, koji je lani došao u studenom. Bio je čovjek dobar i miran, nu nažalost nervozan, ne htjede više ovdje biti, nego volide u penziju.“[240]

Od 1911. do 1919. godine živio je u Vilanju (Baranja), mjestu rođenja prve supruga. Godine 1919. vraća se u Bosnu i Hercegovinu i

prijevodu s njemačkoga jezika: „U početku (od 1890.) dr. Bittó bio je postavljen u pravnoj službi kao sudski prislušnik, a potom kao sudski adjunkt kod političkih ustanova, a tek 1894. imenovan je političkim pomoćnikom I. klase. Njegovi nadređeni hvale njegovu inteligenciju, dobru iskoristivost, revnost, temeljito obrazovanje, no uskoro su pristigle pritužbe na njegovo zaduživanje, smanjenu marljivost i kartanje. Već nakon kratka vremena prestale su sve te pritužbe i Bittó se uglavnom koristio za važne položaje, najprije kao podređeni, a onda kao upravitelj oblasti. Tako je vodio sve važnije oblasti poput Gradiške i Livna pod teškim uvjetima i na zadovoljstvo svojih nadređenih, pa i spretno rješavao delikatna pitanja poput onoga vezanog za zemljište Jagme u Livnu. Posljednji položaj bio mu je upravljanje kotarskom oblasti Gradačac, kojem nije bio posve dorastao do 1912. godine. Tijekom brzinske inspekcije morao sam danas Bittóu prigovoriti da se ograniči na rješavanje tekuće problematike te da je opseg posla službe tijekom njegova upravljanja vidno opao. Bittó se pravdao time da je on prilikom jedne afere sa sudskim službenikom [Nikola Dilberović – prip. a.] u Livnu bio dezavuiran i da mu je taj tretman oduzeo energiju. Budući da je zaobiđen u promaknuću, bio je vrlo deprimiran, što mi je dalo povoda da mu pojasnim kako promaknuće u VI. klasu službeničkoga ranga ovisi o njemu te da treba razviti aktivnije djelovanje posebno glede utjerivanja poreza ili otplate kredita kmetova. Od tada je prošlo više mjeseci i mogu konstatirati da Bittó sada radi ozbiljno i uspješno. Zemaljska vlada – koja je još 1912. bila potpuno nezadovoljna ubiranjem kreditnih rata kmetova – nedavno je objavila svoje iznimno zadovoljstvo radom Bittóa zbog promptnoga utjerivanja tih nameta. I porezi su ove godine vrlo dobro ubirani. Drugi poslovi također dobro napreduju i uopće ne trebam slati požurnice Bittóu. Njegov živahni temperament ne dopušta predviđanje glede toga hoće li Bittó nastaviti permanentno dobro raditi. Eventualno spominjanje prošlosti ne će ga navesti na to da radi još revnije. Kao posebna slabost koja prijeti može se jedino izdvojiti kartanje. Prema neprovjerenim podatcima Bittó rado igra karte, ali je u odabiru svojih suigrača oprezan. Ja sam ga u tome pogledu nedavno posebnim aktom opomenuo. On je fina društvenoga šlifa, vrlo dobro svira glasovir i ugodan je u salonskome druženju. Uz primanja koja ima ne bi trebao imati financijskih problema.“

[238] www.gradacac-x.com

[239] Podatci crpljeni iz osobnika dr. Ladislava Zime (Arhiv Bosne i Hercegovine, Arhivski fond: Zbirka dosjea vladinih službenika 1918-1945.).

[240] *Kronika FSG*, 162.

podnosi zahtjev za reaktiviranje. Nakon provjere udovoljeno je njegovu zahtjevu pa se zaposlio kao službenik u Ministarstvu socijalne politike. Neko je vrijeme radio i pri Banskoj upravi u Sarajevu, u Agrarno-pravnome odsjeku. Konačno umirovljenje došlo je 1930. godine.

Nakon iznenađujućega zahtjeva dr. Zime za prijevremeno umirovljenje odlučeno je, naredbom od 4. listopada 1911., da se za novoga livanjskoga kotarskog predstojnika postavi **Otmar Mešeg**, dotadašnji upravitelj ispostave u Drvaru. Mešeg je prvi livanjski predstojnik rođen u Bosni i Hercegovini. Zavičajno iz Podvrha, Samobor, rođen je 26. veljače 1880. u Jajcu gdje mu je otac Adalbert bio poreznik u kotarskome uredu.[241] Gimnaziju je završio u Požegi, a od 1901. do 1902. služio je vojsku kao jednogodišnji dragovoljac. Pravne studije završio je u Beču u razdoblju od 1902. do 1906. godina. U bosanskohercegovačku pokrajinsku službu stupio je i prije polaganja III. završnoga državnog ispita, u listopadu 1905. godine. Nakon kraćega rada u tuzlanskoj okružnoj oblasti Mešeg je 1906. godine perovodni vježbenik u Fojnici. Od 1907. do 1910. politički je pristav u Ljubuškome. Nakon polugodišnjega rada u Bosanskoj Gradišci Mešeg je postavljen za upravitelja ispostave u Drvaru. Dužnost livanjskoga kotarskog predstojnika preuzeo je u studenome 1911. godine.[242]

Već u prvim godinama službe dobivao je izvrsne ocjene za svoj rad. U Ljubuškom ga je kotarski predstojnik Murko (nekadašnji livanjski predstojnik) ocijenio „kao vrlo darovitog i umnog, sposobnog voditi jednu ispostavu“. Njegov rad na poslovima upravitelja ispostave Drvar bosanskopetrovački predstojnik Lindes ocijenio je izvrsnim. Zanimljivo je da je u ocjenama travničkih okružnih predstojnika Rukavine (1913.) i Dolića (1915.) navedeno da je u Mešega primjetna preosjetljivost i nervoza.[243]

Godine 1913. *Sarajevski list* objavljivao je više članaka Otmara Mešega pod naslovom *Reforma kaznenog postupka kod upravno-političke oblasti*.[244] Članci su naišli na odličan prijam stručne javnosti pa se Mešeg odlučio za izdavanje knjige o toj problematici. Potkraj 1913. u Sarajevu je iz tiska izišla njegova knjiga naslovljena *O kaznenom postupku kod naših upravno-političkih oblasti*. Knjiga je kao „vrlo zgodno i pregledno sastavljena dobila sve pohvale“.[245] Londonski *Times* objavio je nekoliko Mešegovih članaka o agrarnoj problematici u Bosni i Hercegovini.[246] Tijekom 1913. godine interpelacijom nekolicine srpskih saborskih zastupnika, predvođenih Kostom Kujundžićem, tražen je Mešegov opoziv zbog provođenja prohrvatske politike. Interpelacija je odbijena kao neutemeljena.[247]

Zbog svoje radinosti i energije bio je vrlo cijenjen. U livanjskome kraju obilazio je svako selo, kontaktirao je sa svim građanima, u sve je želio biti upućen. Kontakti s pučanstvom bili su mu potrebni kako bi mjerodavnim mogao izdavati naloge što sve treba poduzimati na dobrobit cijeloga livanjskog puka. Njegove odluke u agrarnim predmetima pokazivale su njegovu veliku pravnu erudiciju.

Zlokobni pucnji u Sarajevu, 28. lipnja 1914., označili su uvod u novo poglavlje svjetske povijesti. Prvi svjetski rat donosi go-

[241] Prema podatcima dobivenim od dr. Dragutina Prpića, sina Mešegove kćeri Dragice, Otmarov se djed (izvorno prezime Mesig) doselio iz Koruške u Rude (Samobor).
[242] Osobnik Otmara Mešega (Arhiv Bosne i Hercegovine, Arhivski fond: Zbirka dosjea vladinih službenika).
[243] Isto. Mešeg se 1908. godine vjenčao u Požegi s Terezijom Szalay. U braku su imali četvero djece: Branimira (1909.), Zlatu (1911.) te Emiliju rođenu 3. prosinca 1912. u Livnu (*Matica krštenih župe Livno 1894.-1912*., br. 181/1912.) i Dragicu, rođenu 18. svibnja 1916. u Livnu (*Matica krštenih župe Livno 1913.-1925*, br. 40/1916.).
[244] Prvi iz serije članaka objavljen je u *Sarajevskome listu*, br. 117, Sarajevo, 12. 6. 1913.
[245] *SL*, br. 7, Sarajevo, 13. 1. 1914.
[246] Ovaj podatak iznosi dr. Ivo Tudor, Hvaranin, prvi livanjski odvjetnik (imenovan odvjetnikom u Livnu odlukom zajedničkoga ministarstva financija, *SL*, br. 92, Sarajevo, 20. 4. 1913.), u članku naslovljenu „Pred 20 godina – posvećeno uspomeni Otmara Mešega“, *Jadranski Dnevnik*, br. 7, Split, 13. 1. 1937.
[247] Isto.

lema stradanja vojnika, ali i nestašicu, siromaštvo i glad. Nakon ubojstva prijestolonasljednika Ferdinanda u Livnu je 30. lipnja 1914. došlo do velikih demonstracija Hrvata i muslimana u kojima je stradala imovina srpskih građana i škola (*Sundečić*). Uhićeni su viđeniji Srbi i pritvoreni u livanjskim vojarnama (*Kasarne*).[248] Kotarske vlasti izdale su naredbu o premetačini kuća u vlasništvu livanjskih Srba. Pronađeno je mnogo staroga i novoga oružja. Mešeg je predložio Zemaljskoj vladi da se one u kojih je pronađeno oružje ne šalje u logor u rumunjski Arad, nego da im se nametne obveza gradnje cesta. Vlada je prijedlog prihvatila. Mešeg je odlučio da se gradi cesta od Strupnića prema Grahovu. Još prije rata bila su planirana sredstva za izgradnju te ceste u iznosu od 350 tisuća kruna. Mešeg je osobno organizirao izgradnju ceste, pa čak i sudjelovao u njezinu projektiranju. Cesta je tako dobro izgrađena da je „vožnja njome podsjećala na vožnju perzijskim ćilimom“. Posebne zasluge Mešeg je priskrbio time što za gradnju ceste „nije potrošen nijedan vladin heler“.[249]

Odmah nakon izbijanja rata Mešeg u Livnu provodi odluku Zemaljske vlade o suspenziji rada svih društava (26. srpnja 1914.), osim vojno-veteranskih i vatrogasnih.[250] Na Mešegov je poticaj 1. kolovoza 1914. utemeljena podružnica Bosansko-hercegovačkog zemaljskog društva za pomoć i dobrovoljnu sanitarnu njegu u ratu, a u slučaju opće nevolje i u mirno doba (prva podružnica *Crvenog križa* u Livnu).[251]

U razdoblju od 1914. do 1918. godine iz livanjskog je kotara mobiliziran velik postotak stanovništva za vojne i radne jedinice. Na području Bosne i Hercegovine bio je veći postotak mobiliziranih negoli na području Austrije i Ugarske. Prema statističkim podatcima o „narukovanju“ u austrougarsku vojsku postotak od ukupna broja pučanstva tijekom 1917. godine u Austriji je iznosio 0,5%, u Mađarskoj 0,45%, dok je u Bosni i Hercegovini iznosilo 2,35%.[252] Ukupno je iz livanjskoga kotara mobiliziran 5841 vojnik, a u radne jedinice angažirano je 1008 osoba. Poginulih je bilo 673 (11,5%), dakle svaki deveti vojnik. Na kraju rata bilo je 317 invalida.[253] Livanjski je kotar prema popisu iz 1910. imao 39.300 stanovnika.

U ratnim okolnostima predstojnik Mešeg formirao je odbor za podizanje spomenika caru Franji Josipu. Budući da je atentator Gavrilo Princip-Čeko potjecao iz livanjskoga kotara (Grahovo je bilo ispostava livanjskoga kotara), podizanjem spomenika željela se skinuta ljaga s ljudi livanjskoga kraja. Spomenik je predstavljao cara Franju Josipa u prirodnoj veličini. Autor spomenika bio je Theodor Khün, kipar iz Beča. Pokrovitelj svečanosti, koja je održana na carev rođendan 18. kolovoza 1916., bio je Stjepan Sarkotić, zemaljski poglavar. Na svečanosti otkrivanja spomenika zastupao ga je njegov zamjenik Karl Unkelhaüsser.[254]

Općinsko gradsko zastupstvo proglasilo je 15. lipnja 1916. Mešega počasnim („začasnim“) građaninom Livna. Velika suša 1916. godine donijela je nerodicu. Cijena jednoga kilograma ječma skočila je na 3 krune, a pšenice na 5 kruna. Nastupila je kriza koja je izazvala lančana poskupljenja. Zbog nestašice hrane obavljeno je nekoliko rekvizicija žita. Nakon rekvizicije pšenica se prodavala za pola krune po kilogramu, a ječam za 34 helera. Na proljeće

[248] *Kronika FSG*, 179-180.
[249] Prema članku „Mešegovom cestom“ objavljenu u *Hrvatskom Dnevniku*, br. 151, 31. 5. 1916. i podatcima iz izvješća okružnoga predstojnika Dolića (osobnik Otmara Mešega, Arhiv Bosne i Hercegovine, Arhivski fond: Zbirka dosjea vladinih službenika).
[250] Arhiv FSG, Samostanski spisi 14, kut.14/3.
[251] *SL,* br. 176, 6. 8. 1914.
[252] Nusret ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*., Sarajevo, 1991., 46.
[253] Zijad ŠEHIĆ, *U smrt za cara i domovinu,* Sarajevo, 2007., 291-299.
[254] *SL*, br. 219, Sarajevo, 3. 9. 1916.

Sl. 11. Otkrivanje spomenika Franji Josipu I.
(Livno, 18. kolovoza 1916.)

Sjede slijeva: Zlata Mešeg, Hela Jaillet, Emilija Mešeg
Srednji red slijeva: Ladislav Kasparek, Leopoldina Wilcke, Aleksandra Jaillet, Terezija Mešeg, Gisela Kasparek, Delfa Tadić i Otmar Mešeg
Treći red u sredini: Karl Unkelhaüsser

1917. kriza s hranom produbila se. Cijena kilograma pšenice povećala se na nevjerojatnih 10 kruna. Žito se krijumčarilo u Dalmaciju. U tako teškoj situaciji Mešeg se odlučio za rekviriranje sjemenskoga žita do količine od 30% i racionalizirao potrošnju na 4 kilograma mjesečno po osobi.[255] Neraspoloženje u narodu raslo je. Nezadovoljnici su sve češće prosvjedovali pred kotarskim uredom. Mešeg je počeo gubiti kontrolu nad situacijom pa je u jednome trenutku naredio uhićenje četrdesetak žena koje su prosvjedovale.

Sve se češće čulo da je Mešeg glavni krivac za krizu koja je nastupila, pa čak da je u vezi s nekim ratnim profiterima. Smatrajući da predstojnik Mešeg snosi odgovornost za teško stanje, župnici iz livanjskoga kraja podnijeli su 6. travnja 1917. pritužbu na njegov rad zemaljskomu poglavaru Stjepanu Sarkotiću.[256] Zemaljski poglavar poslao je u inspekciju Mihovila Murka, mostarskoga okružnog predstojnika i Vaclava Radimskog, vladina savjetnika. Inspekcijskim pregledom nisu utvrđene nepravilnosti u Mešegovu radu.

Četrnaestoga svibnja u prostorijama kotarskog ureda održana je svečanost uručenja dara cara Karla I. jednomu Livnjaku koji je imao šestoricu sinova u austrougarskoj vojsci. U toj je prigodi Mešeg održao lijep govor na kojem su mu nazočni čestitali. Nekoliko sati kasnije, oko 15 sati, Mešeg je napustio ured kotarskoga predstojnika i otišao u svoju spavaću sobu koja se nalazila u blizini ureda. Malo poslije čuo se pucanj. Kada su Murko i Radimsky utrčali u Mešegovu spavaću sobu, na krevetu su zatekli beživotno tijelo Otmara Mešega. Potišten zbog sumnji na pravilnost njegova rada, vrijedni i daroviti livanjski kotarski predstojnik odlučio je podignuti ruku na sebe.[257] Tako je tragično završio život jednoga od najsposobnijih livanjskih kotarskih predstojnika u austrougarskome razdoblju. Zemaljska vlada, general Sarkotić i odjelni predstojnik Friedrich Foglar bili su ogorčeni zbog neutemeljenih optužaba protiv Mešega.[258] Otmar Mešeg pokopan je 16. svibnja na katoličkome groblju sv. Mihovila na Gorici kod Livna.[259]

Posljednji kotarski predstojnik, osamnaesti po redu, imenovan u razdoblju austrougarske vladavine bio je **Jakša Sedmak**.[260] U shematizmima bosanskohercegovačkih političko-upravnih oblasti ime Jakše Sedmaka prvi se put spominje 1904. godine. Te je godine bio konceptualni praktikant u Administrativnome odjelu Zemaljske vlade.[261] Godine 1907. bio je politički perovodni činovnik u Zenici.[262] U ispostavi Goražde upravitelj je od 1909. do 1910. godine.[263] Najduže se zadržao u Gračanici gdje je bio kotarski upravitelj od 1911. do 1916. godine. Za livanjskoga kotarskog predstojnika imenovan je nakon tragične Mešegove smrti. Čim je primio upravu Kotara, sazvao je sve uglednije građane kako bi se posavjetovao o najvećemu problemu – nestašici hrane. Sedmak je prihvatio savjet da se svi mlinovi stave pod nadzor i sav ujam zaplijeni kako bi se najsiromašniji prehranili.[264] Ta je mjera dala dobar

[255] Prema Naredbi od 29. srpnja 1882. dužnost je bila kotarskoga ureda na čelu s predstojnikom da u slučaju nerodice učini sve kako bi se nevolja otklonila ili barem ublažila.

[256] Prema jednome podatku iz osobnika Otmara Mešega već je 17. travnja 1917. odlučeno da ga se premjesti za kotarskoga predstojnika u Brčko.

[257] Mešeg u svome rukopisu iz razdoblja boravka u vojsci (1901. – 1902.) spominje suicidalne namjere (Otmar Mešeg, *Uspomene*, autograf).

[258] Arhiv Franjevačkog provincijalata Sarajevo, *Protocollum provinciae Bosnae Argentinae, VII (1904.-1920.)*, 402-403; *Kronika FSG*, 196-197; Ivo TUDOR, „Otmar Mešeg“, *Jadranski dnevnik*, br. 84, Split, 10. 4. 1937.; Damir TADIĆ, *Tragična sudbina Otmara Mešega*, tekst za Radio Livno, emitiran 18. 2. 2005.

[259] Njegova obnovljena grobnica nalazi se u blizini grobnice Gabrijela i Štefe Jurkić.

[260] Njegov osobnik nije sačuvan, a ni druge izvore nismo pronašli. Tijekom rata izdavačka je djelatnost bila znatno smanjena, a tisak potpuno cenzuriran.

[261] *Bosanski glasnik za 1904. godinu*, Sarajevo, 1904., 69.

[262] *Bošnjak*, kalendar za 1907., Sarajevo, 1907., 22.

[263] *Bosanski glasnik za 1909*., Sarajevo, 1909., 94.

[264] Zemaljska je vlada još 6. ožujka 1917. poslala svim kotarskim uredima i školama okružnicu u kojoj se navode alternativni izvori prehrane: „Da se prištedi zaliha krumpi-

rezultat pa su u livanjskome kraju zabilježena samo tri slučaja smrti od gladi.[265]

Teški vojni porazi centralnih sila nagoviještali su kraj rata i kraj Monarhije. General Stjepan Sarkotić predao je vlast Narodnomu vijeću SHS za Bosnu i Hercegovinu 1. studenoga 1918. Da bi osigurao kakvu-takvu infrastrukturu za primopredaju i prijenos vlasti na terenu, Glavni odbor Narodnoga vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu na sjednici održanoj 24. listopada 1918. donosi odluku o organiziranju okružnih, kotarskih i mjesnih (seoskih) narodnih odbora na cijelome području Bosne i Hercegovine. Ta su tijela imala zadatak na svome području provesti cjelokupnu organizaciju vlasti, osigurati red i mir, sačuvati državnu i privatnu imovinu te brinuti se o prehrani pučanstva.[266]

U Livnu je u vrijeme tih dramatičnih prevrata početkom studenoga utemeljen Kotarski odbor Narodnoga vijeća u koji su imenovana po četiri predstavnika iz svakoga naroda. U početku je išlo sve glatko, ali je vrlo brzo došlo do sukoba između hrvatskih i srpskih članova Odbora. Krivica za naraslu napetost pripisivana je netaktičnosti predstojnika Sedmaka koji je predsjedavao Odborom. U prigodi ulaska srpske vojske u Livno, potkraj studenoga 1918., podignut je slavoluk na ulazu u grad. Srpski članovi odbora inzistirali su da se na slavoluk postavi natpis „Živio kralj Petar“, čemu su se hrvatski članovi Odbora oštro usprotivili. Kada je Kotarski odbor 1. prosinca 1918. većinom srpskih i muslimanskih glasova odlučio o pripajanju Livna Srbiji, hrvatski članovi demonstrativno su napustili Odbor.[267] Nesporazumi na samome početku stvaranja nove države dali su naslutiti daljnji tijek događaja. Jakša Sedmak napustio je Livno potkraj prosinca 1918. Samostanski kroničar navodi da je bio „nervozan i nerazborit“.[268] U vremenu prevrata srušen je livanjski spomenik Franji Josipu I. Bio je to kraj austrougarske uprave u livanjskome kraju. Rušitelji spomenika ostavili su postolje. Na to postolje bit će 1925. godine postavljeno poprsje jednoga novog kralja – kralja Petra Karađorđevića I.[269]

Zaključak

Uspostava austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini donijela je epohalnu prekretnicu. Bosna i Hercegovina našla se u sastavu države čija je izvrsna organizacija uprave imala dugu tradiciju i svojom modernošću prednjačila u europskim okvirima. Austrougarsko razdoblje u Bosni i Hercegovini označilo je, između ostaloga, otvaranje procesa njezine političke i pravne modernizacije. U ostvarivanju ciljeva okupacije najvažnija uloga povjerena je državnoj upravi. Uprava je oblikovala cjelokupni politički, društveni i gospodarski život zemlje. Prve godine okupacije protekle su u krutoj vojničkoj organizaciji uprave. Reorganizacijom uprave i preustrojem kotarskih ureda 1882. godine civilna uprava konačno je odvojena od vojne uprave. Stvorene su pretpostavke da se uprava kadrovski ojača sposobnim i odanim činovništvom. Kállay je smatrao da se politički i drugi ciljevi u Bosni i Hercegovini ne će postići apsolutnom izvrsnošću zakona i institucija, nego samo sposobnostima i energijom činovnika, od

ra, kukuruza itd. samo za ljudsku prehranu, valja upotrebljavati umjesto toga i drugo bilje za hranu ljudima i stoci. Korijenje od paprati (bujadi, Adlerfarnwurzel, pteridium aquilinium) ima u sebi dosta hranljivih čestica: škroba ima više nego li krumpir i repa. Stoga se od korijenja te biljke može spravljati dobra hrana“ (Izvadak iz okružnice br. 37.112).

[265] O peripetijama livanjskoga puka u tome vremenu svjedočanstvo je ostavio fra Jako Pašalić (Jacobi Pašalić, *Quaedam memorabilia*, Livno, 1950., scripta, 48-49, Arhiv FSG, kut. 54, Ja.Paš. 19).

[266] Nusret ŠEHIĆ, *Bosna i Hercegovina 1918.-1925.*, Sarajevo, 1991., 15-17.

[267] *Kronika FSG*, 203-204; Hamdija KAPIDŽIĆ, *Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918.*, Glasnik arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, knj. III, Sarajevo, 1963., 290-291.

[268] Isto, 197.

[269] Damir TADIĆ, „Zla sudbina spomenika kraljevima“, *Livanjski vidici,* br. 7, Livno, 25. 12. 1992.

najvišega do najnižega. Posebno mjesto u upravnome ustroju imali su uredi kotarskih oblasti na čijem su čelu bili kotarski predstojnici.

U cjelokupnome razdoblju austrougarske uprave livanjskom kotarskom oblasti upravljalo je osamnaest kotarskih predstojnika. Velik broj predstojnika, odnosno kratkoća njihova upravljanja kotarom Livno, stavljaju Livno, prema tomu kriteriju, na prvo mjesto u Bosni i Hercegovini. Livanjski kotar smatrao se složenim i teškim za upravljanje. To je vjerojatno bio i razlog zašto su za predstojnike birani dokazano sposobni činovnici. Osim prve trojice predstojnika (kajmakama), svi ostali imali su visoku akademsku naobrazbu. Desetorica su bili pravnici, a trojica su imali doktorat znanosti. Neki od njih bili su vrhunski intelektualci, poligloti, koji su naobrazbu stjecali na prestižnim europskim sveučilištima (Beč, Pariz, Prag, Budimpešta, Zagreb). O njihovim sposobnostima svjedoče i kasnija promaknuća na visoke položaje u sustavu austrougarske uprave (Lazzarini, Foglar, Sedlnitzky, Pitner, Grassl, Murko i Brodnik).

Iako su ponajprije bili lojalni provoditelji režimske politike, nerijetko su izlazili izvan službenih okvira sudjelujući aktivno u društvenome životu grada. Jednima su priređivani svečani oproštaji, pisane zamolbe za ostanak, a odlazak nekih drugih nestrpljivo je priželjkivan. Napredak u mnogim područjima života u livanjskome kraju (poljoprivreda, melioracije, komunalna infrastruktura, školstvo, zdravstvo, javni objekti, uprava) opravdano se vezuje za njihovo upravljanje livanjskim kotarom. I danas livanjski kraj baštini dio rezultata njihova djelovanja. Istražujući kronologiju njihovih imenovanja i razrješenja te njihovih biografija i djelovanja, obradbom ove istraživačke teme pokušalo se dati prilog boljemu razumijevanju četrdesetgodišnjega austrougarskog razdoblja u tisućljetnoj povijesti livanjskoga kraja.

Izvori i literatura

Izvori:

Arhiv Bosne i Hercegovine, Arhivski fond: *Zbirka dosjea vladinih službenika 1918.-1945.*

Hrvatski državni arhiv, *Fond HDA – inv.br. 32/1932*.

Arhiv Franjevačkog samostana Gorica – Livno:

a) Kronika Franjevačkog samostana na Gorici kod Livna, svezak I., 1833. – 1962.

b) Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Livno (1878. – 1918.)

c) Zbirka svjetlopisa

d) Ostavština fra Jake Pašalića

Arhiv Franjevačkog Provincijalata Sarajevo, *Protocollum provinciae Bosnae Argentinae VII (1904.-1920.)*

Novine, glasila, kalendari, izvještaji:

Bosanska pošta, novine, Sarajevo 1896. – 1898.

Bosanski glasnik (Bosnischer Bote), glasilo, Sarajevo 1904., 1907., 1909. i 1914.

Bosansko-hercegovačke novine, Sarajevo, 1878. – 1881.

Bosansko-Hercegovački Težak, novine, Sarajevo 1905. – 1906.

Bošnjak, novine, Sarajevo 1895.

Bošnjak, kalendar, Sarajevo 1883. – 1918.

Glas Hercegovca, novine, Mostar 1885. – 1894.

Glasnik jugoslavenskih franjevaca, glasilo, Sarajevo 1890.

Hrvatska Zajednica, novine, Sarajevo 1909. – 1910.

Hrvatska obrana, novine, Mostar 1909. – 1910.

Hrvatski dnevnik, novine, Sarajevo 1906. – 1916.

InfoLivno, bilten, Livno 2012.

Izvještaji Trgovačke škole u Livnu (I., XV., XVI., XVII. i XVIII.)

Izvještaji o upravi Bosne i Hercegovine (1906. i 1910.)

Jadranski dnevnik, novine, Split 1937.

Jutarnji list, novine, Zagreb 1937.

Katolička Dalmacija, novine, Zadar 1878. – 1886.

L'Avennire, novine, Split 1878. – 1879.

Livanjski vidici, novine, Livno 1992. – 1993.

Narodni list, novine, Zadar 1877. -1 894.

Obzor, novine, Zagreb 1878. – 1881.

Osvit, novine, Mostar 1898. – 1908.

Osvit, novine, Sarajevo 1942.

Politika, novine, Beograd 1925. i 1930.

Radnička obrana, novine, Mostar 1909.

Sarajevski list, novine, Sarajevo 1881. – 1918.

Slovenec, novine, Ljubljana 1878.

**Slovenski narod*,* novine, Ljubljana 1878.

**Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije,* *god. V., knjiga I., Beograd, 1936.

Literatura

Andrejka 1904
J. Andrejka, *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878*., Ljubljana 2004 (Pretisak izdanja tiskanog u Celovcu 1904)

Basler 1989
Đ. Basler, *Katedrala u Sarajevu*, Sarajevo 1989

Bilogrivić 1941
N. Bilogrivić*, Spomenica Hrv. pjev. Društva „Nade": Početci – Postanak – Život*, Banja Luka 1941

Branković 2008
J. Branković, *Mostar 1833-1918 – Upravni i politički položaj grada*, Sarajevo 2008

Besarović 1968
R. Besarović, *Kultura i umjetnost u BiH pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1968

Đaković 1985
L. Đaković, *Političke organizacije bosansko-hercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb 1985

Glavaš, Obradov 1910
R. Glavaš, V. Obradov, *Biskup o. Paškal Buconjić prigodom tridesetgodišnjice biskupovanja 1880-1910.*, Mostar 1910

Grbelja 1973
T. Grbelja, *Nemiri seoskog stanovništva na livanjskom području 1906. godine*, Prilozi, br. 9/1, Sarajevo 1973, 365-371

Hadžiselimović 1989
O. Hadžiselimović, *Na vratima Istoka: Engleski putnici u Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Sarajevo 1989

Hauptmann 1987
F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918),* Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, ANU BiH, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka 17/2, Sarajevo 1987, 99-211

Hrvatsko glazbeno pjevačko društvo „Dinara" u Livnu, Zagreb 1909

Imamović 1976
M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak BiH od 1878.-1914*, Sarajevo 1976

Kapidžić 1963
H. Kapidžić, *Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918.*, Glasnik arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, knj. III, Sarajevo 1963, 147-328

Kapidžić 1973
H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882.*, Sarajevo 1973

Kraljačić 1987
T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo 1987

Kruševac 1960
T. Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918*, Sarajevo 1960

Ljiljak 1981
M. Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini*, II, Sarajevo 1981

Mandić 1910
M. Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1910

Martić 1906
G. Martić, *Zapamćenja*, Zagreb 1906

Madžar 1982
B. Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo 1982

Madžar 1987
B. Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu autonomiju*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, ANU BiH, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17/2, Sarajevo 1987, 213-243

Mehmedović 2006
A. Mehmedović, *Alimi (učeni ljudi) mostarske porodice Lakišić-Dizdar*, Most, br. 204 (115 – nova serija), god. XXXI, Mostar 2006, 63-68

Mikić 2011
Đ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914-1918*, Banjaluka 2011

Petrović 1979
R. Petrović, *Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini*. Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1978.) ANU BiH, Posebna

izdanja XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 8, Sarajevo 1979, 15-69

Pilar 2007
Đ. Pilar, *Putopisne crtice iz Bosne*, Slavonski Brod 2007

Ravlić 1999
A. Ravlić, *Godine ispunjene nadom: Društvena kronika Hrvata Banjaluke, Povodom 100. obljetnice HPD „Nada“ 1898-1998*., Rijeka 1999

Sarić, Štimac 2008
S. Sarić, V. Štimac, *O verifikaciji Sarajevske Hagade u Beču*, Historijska traganja, 1, Sarajevo 2008, 69-81

Sladović 1916
E. Sladović, *Upravna nauka i upravno pravo Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1916

Српска православна црква Успенија Пресвете Богородице у Ливну, Ливно 1979

Šehić 1980
N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1980

Šehić 1991
N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*., Sarajevo 1991

Šehić 2007
Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, Sarajevo 2007

Internetske adrese:

www.mytrees.com
www.genealogyplace.com
www.de.wikisourse.org
www.bolnica.com
www.royalblood.com
www.ljubusaci.com
www.hkd-napredak-mostar.ba
www.turizam.plus
www.gradacac-x.com
www.gradskogroblje.hr

Livno's district prefects in the Austro-Hungarian period

The establishment of Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina was a major turning-point for the country, which was now part of a state with a long tradition of effective administration, which was also one of the most forward-looking in Europe. The Austro-Hungarian period in Bosnia and Herzegovina paved the way for the country's political and legal modernization. The administrative authorities were entrusted with the leading role in achieving the aims of the occupation, shaping the country's entire political, social and economic life. During the first few years of the occupation, it was governed along strictly military lines, but in 1882, the administration was reorganized and the district offices restructured, resulting in the separation of military and civilian government. The groundwork was laid for the administration to be strengthened by an efficient and loyal civil service. Kállay believed that political and other goals in Bosnia and Herzegovina would not be achieved by absolute excellence on the part of the law and the institutions, but only by the competence and energy of their officials, from the highest to the lowest. The district offices, headed by district prefects, had a special place in the administrative structure.

Eighteen district prefects governed the Livno district during the Austro-Hungarian period. No other district in Bosnia and Herzegovina had so many prefects, each holding office for a very short term. Livno district was regarded as complex and difficult to govern, which probably explains why officials of proven ability were appointed as prefects. All but the first three *kajmakam*s or prefects had completed higher academic education; ten were lawyers, and three held doctorates. Some of them were outstanding intellectuals and polyglots who had studied in leading European centres – Vienna, Paris, Prague, Budapest, Zagreb. Several of these able men – Lazzarini, Foglar, Sedlnitzky, Pitner, Grassl, Murko and Brodnik – were later promoted to senior positions in the Austro-Hungarian Empire.

Though they were loyal implementers of official policy, it was not uncommon for them to break out of the official framework and take an active part in the town's social life. For some of them, a formal farewell ceremony was held and letters were sent pleading for them to stay on, while the departure of others was impatiently awaited. The advances in many areas of life in the Livno area (agriculture, land reclamation, community infrastructure, education, health care, public edifices, governance) are rightly associated with their administration, the legacy of which is still felt in the area. The study of the chronology of their appointment and termination of office, their biographies and activities, covered by this paper is intended to increase our understanding of the forty-year Austro-Hungarian period in the millennium-long history of Livno.

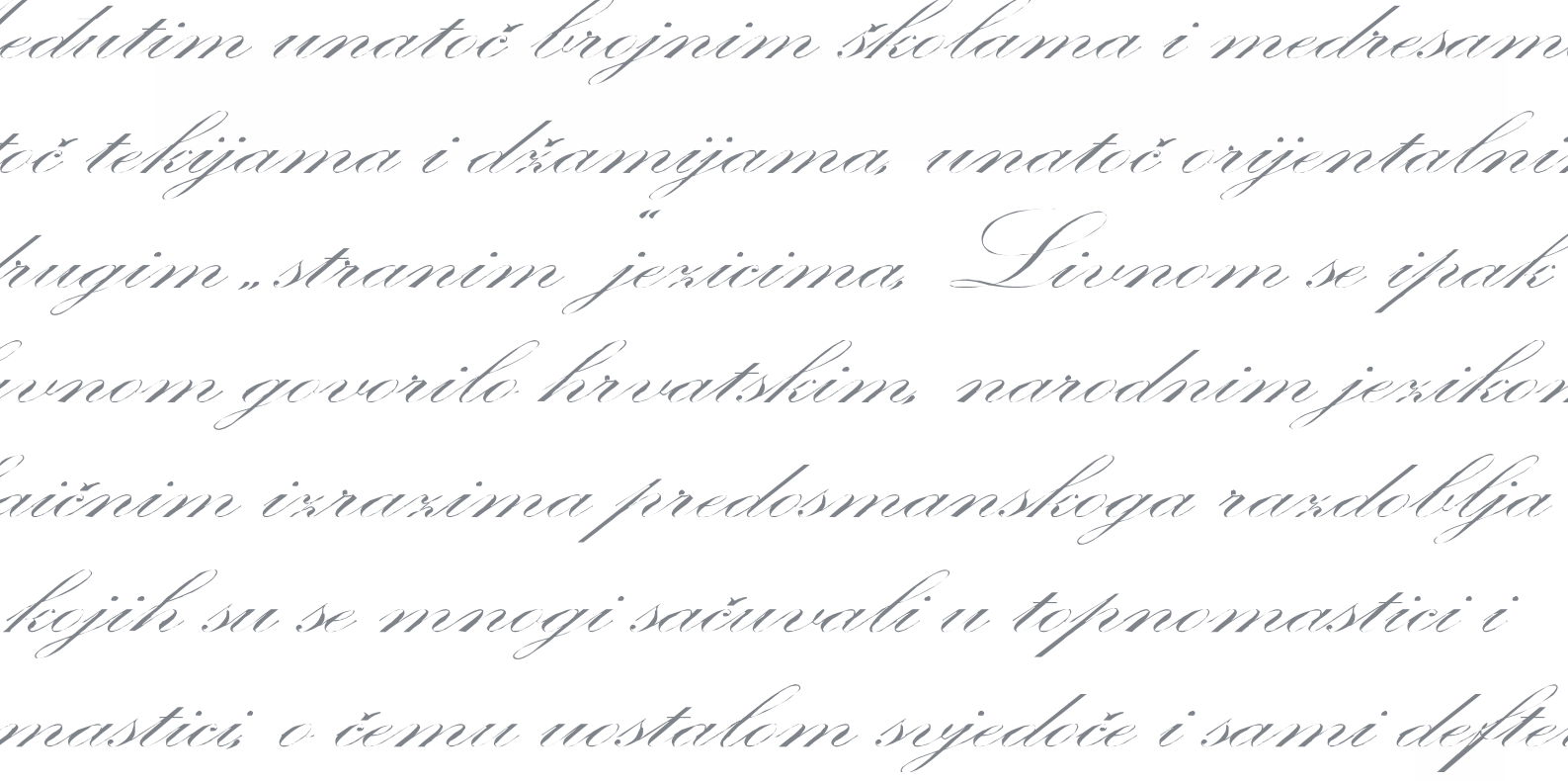

Tomislav Perković

Livanjski kraj u doba rane osmanske vladavine

LIVANJSKI KRAJ U DOBA RANE OSMANSKE VLADAVINE

Tomislav Perković
Podhum
Livno, BiH
livnot@net.hr

UDK: 94(497.6 Livno)"14/16"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 22. 3. 2013.
Prihvaćeno: 29. 4. 2013.

Na temelju opsežne literature i do sada objavljenih izvora autor vrlo detaljno govori o turskim provalama u Bosnu i Hrvatsku, što je dovelo do pustošenja i livanjskoga kraja, a posljedično i pada Livna u ruke Osmanlija. Tim detaljnim prikazom prvi se put temeljitije prikazuje životna slika ljudi s ovih područja prije osmanske okupacije. Međutim rad donosi i neke nove spoznaje iz dosad neobjavljenih arhivskih izvora – osmanskih deftera zahvaljujući kojima se unosi posve novo svjetlo u dosadašnje poimanje povijesti livanjskoga kraja pod Osmanlijama, osobito u njegovoj mikrotoponimiji.

Ključne riječi: Turci Osmanlije, Bosna, Hrvatska, Livno, Hlivanjska županija, ratna i vojna povijest, Bistrica, livanjska tvrđava, džamije, povijesna toponimija, defteri

O prošlosti Livna i livanjskoga kraja do sada je napisano više stotina različitih, uglavnom kvalitetnih knjiga, članaka i studija.[1] Neke su od njih, iako stare više desetaka godina, kao primjerice nezaobilazna *Građa* dr. Vjekoslava Klaića,[2] i danas najrelevantnije spoznaje o livanjskoj prošlosti. Klaić je naime vrlo kvalitetno predstavio Livno i njegov kraj od samih (rano)srednjovjekovnih početaka – „od korena". Narativno, zaustavio se na vremenu kad su došli Turci, no donio je i nekoliko najosnovnijih arhivskih izvora iz doba turske prevlasti.

Unatoč tomu, s obzirom na značenje što ga je Livno imalo u tursko doba, uglavnom se nije pristupalo detaljnijemu istraživanju ove teme. S tim u svezi više se pokušalo u osvit Drugoga svjetskog rata, naime tridesetih i četrdesetih godina prošloga stoljeća. U tome surječju svakako vrijedi spomenuti Ahmeda Aličića koji je pisao o livanjskim džamijama[3] te Anđelku Kaić,[4] čiji su radovi svojevrsni vodiči za upoznavanje Livna od najstarijih vremena pa do propasti Austro-Ugarske Monarhije. Ostale sitnije

[1] Ovdje se ne misli govoriti o svemu što je do sada uopće napisano i objavljeno o Livnu i livanjskome kraju, iako takva ideja bez sumnje zaslužuje poseban rad.
[2] Vjekoslav KLAIĆ, *Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna*, Vjesnik hrvatskog Arheološkog društva, svezak 15, Zagreb 1928. (dalje: V. KLAIĆ, Građa, VHAD, sv. 15).
[3] Glasnik Islamske vjerske Zajednice, broj 12, Zagreb 1941, str. 371-395 (dalje: A. ALIČIĆ, *Livanjske džamije*, GIVZ, br. 12).
[4] Dva rada iz Kalendara sv. Ante za godine, 1935. i 1936.

članke i priloge drugih autora za sada ne navodim iako je upravo nedavno tiskan rad Ahmeta Bureka naslovljen *Kameno Hlivno*, koji se želi prikazati sintezom sveukupne povijesti livanjskoga kraja pod Turcima.[5]

Sve su to ipak bili pokušaji pri kojima se autori nisu studioznije pozabavili bogatim arhivskim gradivom. Prvi detaljniji prikaz osmanske prošlosti načinio je tim sarajevskoga Zemaljskog muzeja, Odjel za folklor i etnologiju, pedesetih godina prošloga stoljeća služeći se prvi put, između ostaloga, izvornim turskim gradivom koje govori o Livnu i livanjskome kraju. To su tzv. *defteri*,[6] izvornici kojih se čuvaju u Arhivu Predsjedništva Vlade Republike Turske u Istanbulu i Ankari.[7] Iako opsegom vrlo maleni, izvadci koje je za svoj rad „Porijeklo stanovništva Livanjskog polja" rabio etnolog Mario Petrić[8] pružaju solidnu osnovu za daljnju nadogradnju. Istom osamdesetih godina prošloga stoljeća spomenutim se gradivom obilato služio, na žalost, tragično stradali dr. Fehim Dž. Spaho.[9] Zahvaljujući upravo njemu

[5] Iako se autoru ne može osporiti trud oko prikupljanja nekih do sada posve nekorištenih, pa gotovo i nepoznatih informacija iz osmanskoga razdoblja, nemoguće je pri zdravim očima ne vidjeti, na žalost, potpuni promašaj autorov kada je riječ o analizi i zaključcima što se provlače cijelim sadržajem navedenoga rada. Naime njegova želja za što objektivnijim tumačenjem mnogih povijesnih činjenica dovela ga je u potpuno slijepu ulicu znanstvene akribije. Polemizirajući s velikim povjesnikom dr. Vjekoslavom Klaićem, Burek se pretvorio u gotovo bijesnoga kritizera ne samo Klaićeve osobnosti i znanja nego, još i više, njegova tumačenja izvora proizašlih iz njegova znanstvenoga habitusa, što iole informiranomu čitatelju itekako upada u oko. Štoviše, Burek se kroz cijelo svoje *Kameno Hlivno* upinje bagatelizirati cjelokupno stogodišnje znanstveno postignuće glede livanjske povijesti! Tako je i on, kao i mnogi „ovodobni" bošnjački povjesničari i „povjesničari", započeo livanjsku povijest s dolaskom Osmanlija, naravno ne kao **osvajača** i **okupatora**, pri tom do apsurda umanjujući više od tisuću godina kontinuirani život Livna i livanjskoga kraja, a i njegova naroda, a on je hrvatski, pa makar to i naš Burek ne htio prihvatiti! Imajući to na umu, ne možemo se oteti dojmu kako je npr. rečenica: „…kako god su se Livnjaci odupirali stoljećima pokušajima Mlečana i Austrijanaca da zavladaju ovim prostorima, što su učinili i 1878. godine, pokušavajući bezuspješno obraniti svoj grad, tako mnogi od njih nisu mogli ni zamisliti da sada **dinski dušmanin** [naglasio T. P.] vlada njihovim životima" – nešto što u ovakvu radu zvuči više nego floskula! Međutim „zaneseni" se autor nije zaustavio samo na osvrtu na Klaićevo pisanje te na tumačenjima svega i svačega pazeći pritom da naglasi fenomen bošnjaštva i uljuđeni osmanizam „bez kolca i konopca", nego njegov „kritički um" još žešće i, da ne kažem, još jače „proziva" velikoga fra Lovru Karaulu kao čovjeka koji „krivo čita", „pogrešno zaključuje", „ne zna" – da se zaustavim samo na ovome nizu – želeći i u ovome slučaju oboriti autoritet jednoga suvremenika navedenih događaja, i to suvremenika koji je govorio nekoliko jezika, a turski osobito; fratra i starca čiji se autoritet dokazao i potvrdio ne samo u onodobnome bosanskom vremenu i prostoru nego i u najvećem onodobnome središtu moći – Istanbulu! Međutim sve ovo Bureku ne znači gotovo ništa, a vrhunac, blago rečeno, vlastite nekritičnosti Burek je potvrdio kada se upustio u ocjenjivanje fra Lovrine smrti osporavajući način na koji je do toga došlo (?!). I tako brojni drugi navodi i objekcije koje je Burek na više od 250 stranica nastojao „umiti" i „pročistiti" od, kako sâm kaže, romantičarskoga nacionalizma (naravno, hrvatskoga!), pri tom valjda svjestan da je to samo njegov osobni rad (i stav!), ali ne i konačno znanstveno dostignuće o ovoj temi, što mu je prvotno, čini se ipak, bila glavna misao i krajnji cilj. Unatoč rečenomu ne bih bio pravedan ako ne bih rekao ovo: kada bi vrstan istraživač osmanske povijesti našao malo vremena i koncentracije da „razdvoji žito od kukolja", u Burekovu bi radu ostavio mnogo uporabljivoga, čak i posve pouzdanoga, što *Kameno Hlivno* svakako svrstava među važnije radove koji istražuju razdoblje osmanske vladavine. Ili: *Kameno Hlivno* još je jedna, makar i sitna, ipak dobro došla bibliografska jedinica u mnoštvu drugih.

[6] S obzirom na sveopći pojam značenja deftera (teftera) ovdje se govori o turskim katastarskim popisima (*tapu/tahrîr defterleri*, dalje kratica TD) čija je nakana poimenično utvrditi stanovništvo, svaku kuću, zaselak, selo ili grad na nekome području radi razrezivanja i prikupljanja poreza za potrebe Turskoga Carstva. Prema tome oni su neprocjenjiva građa i izvor informacija iz prve ruke. Razumijevanje turskoga doba bez konzultacija spomenutih deftera nezamislivo je!

[7] Problematikom deftera na području bivše Jugoslavije prvi su se detaljnije pozabavili dr. Hamdija Kreševljaković i dr. Hazim Šabanović. Oni su se za svoje radove obilato služili gradivom koje je godinama prikupljano i pohranjivano u Orijentalnome institutu u Sarajevu (ali i u još nekim ustanovama ne samo u Bosni i Hercegovini). Rezultat je toga doskora pokrenuti časopis *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod Turcima* koji, s neznatno izmijenjenim nazivom, uspješno izlazi do danas.

[8] Vidi: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (E) NS, sv. XV-XVI/1960-1961, Sarajevo 1961 (dalje: GZM, sv. 15-16).

[9] Iako je prije bilo nekoliko pokušaja vrsnih stručnjaka osmanskoga razdoblja u Bosni i Hercegovini da se detaljnije pozabave poviješću ovih područja pod Turcima, najviše je s tim u svezi učinio dugogodišnji stručni suradnik u Orijentalnome institutu u Sarajevu pokojni Fehim Dž. Spaho. Svojim upornim i marljivim radom Spaho je

sve što znamo o Livnu u tursko doba, poglavito u ranome razdoblju, znamo na temelju izvora koje je objavio ovaj stručnjak.[10] O pojedinostima spomenutoga gradiva bit će riječi nešto kasnije. Unatoč svemu još je uvijek golem dio ovoga gradiva nedostupan.[11]

Međutim i drugi su autori, pišući o nekim drugim temama, također donijeli neke vrijedne informacije o prošlosti Livna pod Turcima. Tu ponajprije mislim na doajene naše osmanistike: dr. Hamdiju Kreševljakovića i njegove izvrsne studije (*Kapetanije*,[12] *Stari bosanski gradovi*,[13] *Kule i odžaci*,[14] *Esnafi i obrti*[15] itd.) i dr. Hazima Šabanovića i njegov *Pašaluk*.[16] Pa ipak, kako se čini, to je samo dio onoga što o Livnu i livanjskome kraju postoji uglavnom neobjavljeno, pa čak i posve nepoznato. Osim ovih, ujedno i najvažnijih izvora za proučavanje livanjske prošlosti u osmanskome razdoblju vrlo vrijedno gradivo posjeduju i drugi arhivi, poglavito austrijski i mletački, bilo da se ta građa nalazi u državnim ustanovama nekadašnjih velesila (npr. u Beču ili Veneciji) ili pak u nekim gradovima koji su bili uključeni u njihovu administraturu. Tu ponajprije mislim na zadarske i splitske arhive kao najvažnija središta Mletačke Republike s ovu stranu Jadrana.[17]

pročitao i preveo tisuće stranica turskih deftera sa staroga osmansko-turskog jezika na hrvatski, a koji se odnose na područja Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Like... Za potrebe ovoga rada preslike nekih ulomaka tih prijevoda dobio sam zahvaljujući ljubaznosti i susretljivosti gospode iz Orijentalnoga instituta u Sarajevu, dr. Behije Zlatar i dr. Aladina Husića na čemu im i ovdje izražavam osobitu zahvalnost.

[10] Najpotpuniji i najpregledniji rad do sad o Livnu Spaho je objavio još 1984. godine u *Prilozima za orijentalnu filologiju*, br. 32-33 (str. 147-163). Dalje citat: F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33. Taj rad, s neznatnim izmjenama, ponovno je pretiskan u zborniku *Livanjski kraj u povijesti* objavljenome 1994. godine. Iako je prvotna nakana priređivača toga zbornika bila da se upravo osmansko razdoblje obradi detaljnije i opširnije, zbog ratnih (ne)prilika do realizacije nikada nije došlo.

[11] Do danas objelodanjeni osmanski defteri koji se odnose na područja današnje Bosne i Hercegovine jesu sljedeći: *Krajište Isa-bega Ishakovića – Zbirni katastarski popis iz 1455*. (objavio ga Hazim ŠABANOVIĆ, 1964. godine); *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina* (dalje: TD br. 05/objavio ga Ahmed S. ALIČIĆ, 1985.); *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469.* (dalje: TD br. 076/objavio ga Ahmed S. ALIČIĆ, 2008.); *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550*. (dalje TD br. 284/objavili ga: Fehim Dž. SPAHO, posthumno, Ahmed S. ALIČIĆ i Behija ZLATAR, 2007.); *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*. (dalje: TD br. 478/objavili ga 2000 godine, Adem HANDŽIĆ, Amina KUPUSOVIĆ, Fazileta HAFIZOVIĆ i Snježana BUZOV). Još su, koliko je to do sada poznato, ostali neobjavljeni sljedeći poznati defteri koji se odnose na područja Bosne i Hercegovine: *Sumarni popis Bosanskog sandžaka iz 1485*. (dalje: TD br. 18); *Opširni popis Bosanskog sandžaka za 1489*. (dalje: TD br. 24); *Sumarni popis Bosanskog sandžak iz 1516.* (dalje: TD br. 56); *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1528-1530.* (dalje: TD br. 157); *Popis Vlaha Hercegovačkog sandžaka iz 1529/1530.* (dalje: TD br. 157); *Katastarski popis Bosanskog sandžaka iz 1540-1542*. (dalje: TD br. 211); *Popis Vlaha Hercegovačkog sandžaka iz 1540-1545. godine* (dalje: TD br. 951); *Poimenični popis Bosanskog sandžaka iz 1565*. (dalje: TD br. 379): *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1574. godine* (dalje: TD br. 533); *Poimenični popis Hercegovačkog sandžaka iz 1585.* (dalje: TD br. 484); *Opširni popis live Klis i Krka i Lika iz 1585.* (dalje: TD br. 622); *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1604.* (dalje: TD br. 475). Općenito o defterima detaljnije vidi: Fehim Dž. SPAHO, *Defteri za Kliški sandžak iz 16. i početka 17. stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju br. 34, Sarajevo 1984, str. 137-161 (dalje: F. Dž. SPAHO, Defteri, POF br. 34). Budući da će se u ovome radu često rabiti navodi iz spomenutih deftera, a radi što jednostavnijega citiranja, pri daljnjemu navođenju tih izvora one objavljene navodit ću njihovim izvornim brojem i godinom na koju se odnosi, prikazujući pri tom broj stranice na koju se citat odnosi, ali ne navodeći ponovno imena njihovih prevoditelja i godinu izdanja. One pak neobjavljene navodit ću samo originalnim brojem pod kojim su zavedeni u svome arhivu!

[12] *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, II izdanje, Sarajevo 1980 (dalje: H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Kapetanije).

[13] *Stari bosanski gradovi*, Naše starine broj I, Sarajevo 1953 (dalje: H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Bosanski gradovi, NS br. I).

[14] *Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini*, Naše starine broj II, Sarajevo 1954 (dalje: H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Kule i odžaci, NS br. II).

[15] *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga 17, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 12, Sarajevo 1961 (dalje: H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Esnafi i obrti, knj. 17).

[16] Hazim ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk – teritorijalna i upravna podjela*, II izdanje, Sarajevo 1982. (dalje. H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk).

[17] Još do danas nije provedeno sustavno istraživanje Zadarskoga i Splitskoga arhiva radi pregledanja dokumenata vezane za livanjsku prošlost. Tek je nešto u Zadru uradio Hajrudin ĆURIĆ istražujući livanjske begove Firduse, rezultat čega je objavljen rad u Glasniku Zemaljskog muzeja br. 12 naslovljen „Posljednji livanjski kapetan Ibrahim-beg II. Firdus“ (Sarajevo, 1957) te do danas vrlo

Kao i u prethodnome slučaju, i ovdje sam se služio uglavnom objavljenom i dostupnom građom iako je ona, poglavito ona iz bečkih i venecijanskih pismohrana, dostupna tek u minimalnoj mjeri.[18] Žalim što zbog materijalnih, pa i profesionalnih ograničenja nisam bio u mogućnosti obići sve navedene ustanove i ondje pokušali pronaći i istražiti još, vjerujem, štošta što bi nesumnjivo omogućilo da i do najsitnijega detalja obradim željenu temu. Ovako sam se morao zadovoljiti onime što je bilo dostupno. U takvim okolnostima nastojanje za što vjerodostojnijom rekonstrukcijom livanjske prošlosti iz turskoga razdoblja bilo je unaprijed ograničeno. Pa ipak, trudio sam se, slažući pravi mali mozaik, na temelju svega dostupnoga – sačuvanih materijalnih spomenika i drugih detalja što se čuvaju i u muzejskoj zbirci samostana na Gorici – spomenutu temu odraditi i rezultate toga rada ponuditi javnosti. S tim u svezi pomoglo mi je i pretraživanje samostanske pismohrane iako se u njoj, na žalost, nalazi začuđujuće malo gradiva iz turskoga doba.[19] Uglavnom je to gradivo vezano ponajprije za crkvenu povijest livanjskoga kraja, a i to istom od početka XIX. stoljeća.[20]

Opći pojmovi

Tursko Carstvo svoju je teritorijalnu ekspanziju dosegnulo u XVI. stoljeću. Tada se protezalo na tri kontinenta – Afriku, Aziju i Europu – zapremajući površinu od gotovo 4.000.000 km^2. Njime je upravljao car, apsolutni civilni, vojni i politički vladar cjelokupnoga prostora (*mirr-i*) i ljudi (*zimm-i*) koji su na to-

malo korišten rukopis Muhameda MUJIĆA „Regesta historijskih isprava u Zadru koje se odnose na livanjski kraj“ (Sarajevo, 1955). To je, koliko mi je poznato, sve što je istraženo u tome arhivu vezano za livanjski kraj. Ništa bolje stanje nije ni sa Splitskim povijesnim arhivom. Naprotiv! Autor ovih redaka u trima je navratima 2005. i 2006. godine pokušao istraživati arhivsko gradivo, međutim ono je zbog nesređenosti gotovo neuporabljivo, barem kada je riječ o području i vremenu koje nas ovdje zanima. Pa iako malen, rad Mladena ANČIĆA „Livno – srednjovjekovna hrvatska županija“ (Split, 2001.) može se dodati navedenomu kao jedini valjani tiskani izvor do sada.

[18] Iznimno bogato arhivsko gradivo o Livnu čuvaju brojne kulturne institucije u Beču, najviše Ratni arhiv (Kriegsarchiv) te Bildarchiv d. Öst. Nationalbibliothek, u kojima se, između ostaloga, nalaze brojni ratni planovi, karte i nacrti gradova, tvrđava i ostalih vojnih objekata koji su bili predmetom zanimanja austrijskih vojnih inženjera. Tek mali dio toga bogatog opusa prikupio je i objavio Zdenko ŽERAVICA za potrebe zbornika *Livanjski kraj u povijesti* (str. 153-160). Ako ovomu pridodamo i poznati „Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785.“, koji su objavili Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ i Hamdija KAPIDŽIĆ još davne 1957., moglo bi se i ovdje ponoviti već izrečeno: da je to sve što je dostupno istraživačima livanjske prošlosti. Naravno, ne treba naglašavati koliko su spomenute ustanove zapravo neistražene. Posve je drukčije stanje kada je riječ o Državnome arhivu u Veneciji. Iako ni ondje nije provedeno sustavno i ciljano prikupljanje gradiva o Livnu, ipak najopsežnije i najkvalitetnije istraživanje obavili su Boško Desnica i Gligor Stanojević koji su svoj višegodišnji rad okrunili iznimno vrijednim knjigama. Desnica je objavio seriju dokumenata pod naslovom Istorija kotarskih uskoka (1950., 1951.), a Stanojević u knjigama koje uglavnom obrađuju ratnu povijest mletačko-turskih odnosa također donosi vrijedne informacije koje se odnose na Livno i livanjski kraj. Pridodajmo ovim imenima još dva velika koji su, svaki na svoj način, pridonijeli rasvjetljavanju ove teme. To su Šime Ljubić, koji je u nekoliko knjiga objavljenih u *Spomenicima* Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti pod naslovom „Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike“ objavio gotovo sve mletačke dokumente s ovu stranu Jadrana, te akademik Grga Novak (*Mletačka uputstva i izvještaji*). U najnovije vrijeme venecijanski arhiv pretražuju Lovorka Čoralić i Mirela Slukan-Altić.

[19] Istom je nedavno sređen i znanstveno obrađen Arhiv franjevačkoga samostana na Gorici. Sačuvano je gradivo klasificirano i načinjen je registar. Prema tomu registru livanjski samostan čuva ukupno 259 turskih dokumenata, uglavnom iz XIX. stoljeća.

[20] Ne ulazeći u ocjenjivanje i znanstveno vrjednovanje samostanske pismohrane, odnosno gradiva koji se ondje čuva, nemoguće je ipak ne naglasiti da su svakako među najvrjednijim gradivom crkvene matične knjige, osobito one drevnih livanjskih župa Gornjega i Donjeg polja (campus superior i campus inferior). Vođen time, autor ovih redaka upustio se u obradbu navedenoga gradiva nastojeći prevesti sadržaj tih knjiga na hrvatski jezik. S tim u svezi pristupilo se sustavnomu ispisivanju „od broja do broja“ svih matičnih upisa obuhvaćajući time sve tri forme matičnih knjiga: vjenčane, krštene i umrle. Tako su iz pera ovoga autora nastali radovi *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću* (Livno, 2003.) te *Livanjska katolička prezimena* (Livno, 2007.). Koliko je to uspješno urađeno ostaje čitateljima na sud, a autoru ostaje napomenuti da zbog opsežnosti gradiva istraživanja nisu do kraja provedena.

me području živjeli. Ujedno je bio i vrhovni vjerski poglavar – *kalif*. To golemo područje administrativno je bilo podijeljeno na velike pokrajine ili *eyalete*, poznatije kao *pašaluci* ili, još preciznije, *beglerbegluci*. Upravnik takve pokrajine zvao se *beylerbey* ili „beg nad begovima", paša. Paše su bili članovi sultanove vlade (carskoga Divana ili Visoke porte). U to su vrijeme postojala dva ejaleta (pašaluka): Rumelijski i Anadolski. Ejaleti su se dijelili na manje upravne oblasti koje su se zvale *sandžaci*. Sandžak je pojam koji zapravo znači *zastava* jer su vojni zapovjednici (veziri, paše i begovi) na svojim zastavama (sandžacima) nosili oznake po kojima su se raspoznavali, odatle sandžak-bezi.

Područje Bosne i Hercegovine te Slavonije, Like i Dalmacije bilo je u sastavu nekoliko sandžaka, a od 1580. godine izravno i Bosanskoga pašaluka. Jedan od tih sandžaka bio je i Kliški. Do sredine XVI. stoljeća on je teritorijalno bio najveći. Protezao se od Kulen Vakufa na sjeveru do Makarske na jugu te od Gospića na zapadu do Konjica na istoku; gotovo kao današnji entitet Federacije Bosne i Hercegovine. U njegov sastav ulazila su sljedeća veća naselja: Petrovac, Drvar, Glamoč, Kupres, Bugojno, Prozor, Jablanica, Konjic, Šujica, Livno, Grahovo, Knin, Drniš, Obrovac, Benkovac, Karin, Nadin, Vrana, Zemunik, Posedarje, Skradin, Solin, Klis, Sinj i Vrlika. Kliški je sandžak osnovan 1537. godine kada je tadašnji bosanski namjesnik (sandžakbeg) Gazi Husrevbeg osvojio klišku utvrdu koja se pod zapovjedništvom kapetana i njezina zapovjednika Petra Kružića junački branila gotovo 15-ak godina nakon što su već poodavno bili osvojeni gotovo svi dijelovi drevnoga Hrvatskoga Kraljevstva (Livno, Glamoč, Grahovo, Knin, Sinj). Glavno središte sandžaka bio je Klis, no ubrzo su njegovi sandžakbezi prešli u Livno i ondje stolovali do njegova ugasnuća. Kliški sandžak konačno je ukinut 1826. godine iako je još od prije gotovo dva stoljeća Klis preotet Turcima (1648.), a područje sandžaka smanjeno za više od dvije trećine njegove ranije površine (*linea Mocenigo*, 1718.). Sandžaci su se dijelili na manje upravne oblasti koje su se zbog svoga administrativnog nositelja vlasti nazivale *kadilucima*. Najniža upravna jedinica bila je *nahija*. Tvrdi grad Livno bio je središte i nahije i kadiluka.

Livno uoči turskih provala

Livno (latinski: *Cleuna*; grčki: *Hlevena*) stari je srednjovjekovni hrvatski grad koji se u pisanim vrelima pod ovim imenom prvi put spominje 28. rujna 892. godine.[21] Tada je bilo središte jedne od jedanaest županija stare Kneževine, a od godine 925. i Kraljevine Hrvatske, koja se zvala (*H)livanjska župa(nij)a* (parochia Cleunae).[22] Tako je zove i bizantski car Konstantin Porfirogenet u X. stoljeću,[23] a tako i jedna povelja hrvatskoga kralja Zvonimira s kraja XI. stoljeća.[24] Isto bilježe i povijesni izvo-

[21] Franjo RAČKI, *Documenta historiae Chroatiae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae 1877, str. 14-17 /listina br. 12/ (dalje: F. RAČKI, Documenta). V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 12; Dominik MANDIĆ, *Župa Hlivno u Bosni vladarsko dobro hrvatskih kraljeva*, *u*: Rasprave i prilozi iz stare hrvatske prošlosti, Rim 1963, str. 470 (dalje: D. MANDIĆ, Župa Hlivno, RP). Faksimil originalne povelje koja o tome govori, kao i njezin prijevod s latinskoga na hrvatski prema Mihovilu Baradi donosi Marko VEGO u svojoj knjizi *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982, str. 129-131 (dalje: M. VEGO, Postanak Bosne).

[22] Nada KLAIĆ, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990. str. 76-77 (dalje: N. KLAIĆ, Povijest Hrvata).

[23] U svome već dobro poznatome, a do danas i na hrvatski jezik prevedenom djelu „O upravljanju carstvom" (prijevod Jakše Tomića iz 1994.). Spomenimo uzgred i nalaz novčića cara Konstantina Porfirogeneta na Rešetarici u Buškome blatu (Bono Mato VRDOLJAK, *Plodovi ljubavi i žrtve*, Livno 2005, str. 245, bilješka br. 149; dalje: B. M. VRDOLJAK, Plodovi).

[24] F. RAČKI, Documenta, str. 114-116 /listina br. 98/. Vidi također i: Marko KOSTRENČIĆ, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, volumen 1, Zagrabiae 1967, str. 22-25 /listina br. 20/; str. 141-142

ri iz XII., XIII. i XIV. stoljeća. Godine 1103. Koloman, *dei gratia Hungarie, Dalmacie, Chroacie…rex*, spominje „…in Cleuna…“,[25] a to isto potvrđuje i papa Celestin III. godine 1192. kada kaže „…parochiam Cleune…“.[26] Početkom XIII. stoljeća, točnije 1207. godine, hrvatsko-ugarski kralj Andrija II. spominje „…Cleonam…“,[27] a njegov nasljednik stoljeće i nešto poslije, kralj Ljudevit I. Anžujski, 9. studenog 1356. „…de Hleuna…“,[28] a onda to isto ponavlja i 1370. godine.[29] Najposlije početkom XV. stoljeća, naime 1400. godine, Livno je trajno prešlo pod upravu bosanske kraljevske kuće Kotromanića, što je kralju Stjepanu Ostoji (1348. – 1418.) omogućilo da njime nesmetano raspolaže pa ga je iste godine, zajedno s „vsom župom, s'dohodci i s'trgovinami“, darovao Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću (1350. – 1416.) i njegovu sinu Balši.[30] Bilo je to klasično feudalno naselje koje se, na relativno malenu području oko izvora rijeke Bistrice (današnji Duman), razvilo uz i oko kamene utvrde[31] koja je ondašnjim stanovnicima (a i onima iz okolnih sela) bila dobra zaštita kada bi navalio neprijatelj. Osim snažne tvrđave, čiji se ostatci bedema i danas mogu vidjeti, postojalo je nekoliko sakralnih objekata. Do danas je arheološki dokazano postojanje triju crkava.

Jedna se nalazila u samome Bistričkom gradu, unutar tvrđavskoga kompleksa. Iako je riječ o dvorskoj kapeli gotičko-renesansnoga sloga kakve zapravo susrećemo u svim srednjovjekovnim utvrdama i burgovima toga doba, činjenica da će Turci upravo nju proglasiti „carskom džamijom“, o čemu svjedoči ne samo „zaneseni“ Čelebija[32] nego također brojni osmanski izvori,[33] dovoljno govori za sebe. Druga se nalazila na Glavici u središtu grada gdje se sada nalazi džamija sa sahat-kulom. Za fra Miroslava Džaju ovaj je lokalitet pravi mali livanjski kapitolij.[34] O izgledu i veličini te crkve te njezinu zavjetodavcu malo se zna; zna se da je bila posvećena ili sv. Luki evanđelistu, ili svetoj Mariji Bogorodici, a Turci su je pretvorili u džamiju.[35] Treća, smještena na desnoj obali rijeke Bistrice, bila je najveća, a nalazila se u okviru franjevačkoga samostana,[36] odnosno u

/listina br.110/; str. 160-162 /listina br. 125/. Dalje: M. KOSTRENČIĆ, CD, sv. 1

[25] Tade SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, volumen 2-17, Zagrabiae 1904-1981, str. 11 /listina br. 7/. U daljnjem radu su korišteni svesci koje ćemo kratko pisati kao u ovom slučaju: T. SMIČIKLAS, CD, sv. 2.

[26] T. SMIČIKLAS, CD, sv. 2, str. 251-253, listina br. 237.

[27] T. SMIČIKLAS, CD, sv. 3, str. 70-71, listina br. 63.

[28] T. SMIČIKLAS, CD, sv. 12, str. 376-377, listina br. 281.

[29] T. SMIČIKLAS, CD, sv. 14, str. 238, listina br. 172.

[30] Ivan KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Arkiv za povestnicu jugoslavensku*, knjiga II, Zagreb 1852, str. 36-37. (dalje: I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, knj. II).

[31] „…u kninskoj, **livanjskoj** i ninskoj, središta su županija **istoimene utvrde**…“ (N. KLAIĆ, Povijest Hrvata, str. 77).

[32] Hazim ŠABANOVIĆ, *Putopis Evlije Čelebije – Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, III. izdanje, Sarajevo 1996 (dalje. H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis).

[33] Detaljnije o tome bit će riječi u nastavku.

[34] Miroslav DŽAJA, *Osvrt na prošlost Livna*, Kalendar Dobri pastir za 1974, Sarajevo 1973, str. 270. (dalje: M. DŽAJA, Livno, DP)

[35] Opširnije u: M. DŽAJA, Livno, DP, str. 272-273; B. M. VRDOLJAK, Plodovi, str. 289. Ipak ovdje valja biti oprezan kada se govori o „pretvorbi“. U ovome konkretnom slučaju prije će naime biti da je na tome mjestu postojala crkva koja je porušena, a na njezinu mjestu, ili u neposrednoj blizini, od istoga materijala sagrađena današnja džamija, što u to vrijeme nije bila rijetkost. Takav pristup „novih gospodara“ ozakonjen je i carskim kanunima i kanun-namama koji izričito nalažu „rušenje crkava“. Opširnije vidi: Više autora, *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, Sarajevo 1957. (dalje: KANUNI I KANUN-NAME). O nekim konkretnim primjerima pretvaranja crkava u džamije opširnije vidi: Adem HANDŽIĆ, *Konfesionalni sastav stanovništva Bosne i Hercegovine u doba Osmanske vladavine*, Prilozi za orijentalnu filologiju broj 42-43, Sarajevo 1995, str. 141, 170 (dalje: A. HANDŽIĆ, Konfesionalni sastav, POF br. 42-43).

[36] Podignut početkom XIV. stoljeća (Mladen ANČIĆ, *Livno – srednjovjekovna hrvatska županija*, Split 2001, str. 20-23; dalje: M. ANČIĆ, Livno). Vidi i: Bono Mato VRDOLJAK, *Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća*, *u*: Livanjski kraj u povijesti, Split-Livno 1994 (dalje: LKP), str. 115-124. Fra Bono je bio voditelj stručne ekipe koja je početkom devedesetih godina prošloga stoljeća istraživala to nalazište. Usporedi i:

njegovoj neposrednoj blizini. Bila je posvećena sv. Ivanu Krstitelju. O njoj imamo najviše podataka. Najvažniji su arheološke iskopine konzervatorski obrađene prije nekoliko godina, ali i mnogi drugi veći ili manji predmeti koji su pripadali toj crkvi i samostanu, a sada se nalaze u stalnoj muzejskoj zbirci današnjega Franjevačkoga samostana na Gorici. U to će se vrijeme Livno istodobno nazivati i *Bistričkim gradom*, u dokumentima često pisan kao „castrum Cleune", odnosno „castrum Bystrycze".[37]

No crkve nisu bile podignute samo u gradu ili njegovu užemu arealu, nego i u okolnim bližim ili daljim selima. Njihovo postojanje do sada je, osim arheološki, dokazano i na temelju povijesnih izvora u: Bukovoj Gori, na lokalitetu znakovita imena *Manastirine*[38] (župa Grabovica), Prisoju,[39] na Rešetarici (Podgradina),[40] sve u Buškome blatu, u to doba sastavnome dijelu prostrane starohrvatske žup(anij)e (H)livanjske, zatim u selu Lipi,[41] Vidošima (Sturba),[42] Potočanima,[43] Rapovinama,[44] Priluci (Grepci)[45] te

Tihomir GLAVAŠ, *Otkrivanje sv. Ive*, *u*: LKP, str. 105-110.

[37] „castrum suum Byztriche vocatum in Hleuna habitum" (V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 17). Isto i: T. SMIČIKLAS, CD, sv. 12, str. 376. Usporedi i: LKP, str. 102.

[38] U *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*, tom. 3, Sarajevo 1988, (dalje: AL BiH) na str. 271. čitamo sljedeće: „Ostatci crkvene građevine i srednjovjekovna nekropola. Ostatci građevine od pravilno tesanih blokova s konturom apside…"

[39] AL BiH o tome bilježi sljedeće: „Bare, Crkvina, Prisoje-Ljubičići… Rimsko naselje, rimska stela i starokršćanska crkva. […] Crkva je longitudinalnog ('bosanskog') tipa, dimenzija 21,50x15,30 m…" (str. 260). Pridodajmo ovomu i lokalitet Crkvinu na *Dubljama* nedaleko Ivančića kuća gdje su pronađeni „srednjovjekovni spomenici i crkva" (Isto, str. 262).

[40] Ovdje su zapravo postojale dvije crkve na dvama različitim mjestima. Prva je datirana na kraj IV. stoljeća, za koju arheolozi utvrdiše da je bila najveća i najopremljenija u zaleđu Narone i Salone. Nalazila se u Buškome blatu na rubu tzv. Kraljičina prispa. Porušena je početkom VII. stoljeća u navali Avara, a doseljenim je Hrvatima služila kao groblje i ukopišno mjesto. Drugu su po svemu sudeći u X. stoljeću za svoje potrebe podigli Hrvati stotinjak metara sjevernije u podnožju planine Kamešnice. Ovu su crkvu porušili Turci prilikom navale na ova područja. Na njezinu je mjestu 1928. godine podignuta zavjetna crkvica sv. Ilije oko koje se u to ime i danas svakoga 20. srpnja okupljaju vjernici okolnih krajeva na veliko hodočašće (opširnije vidjeti: Bono Mato VRDOLJAK, *Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna*, Starohrvatska prosvjeta, broj 18, Split 1988.; dalje B. M. VRDOLJAK, Rešetarica, SHP, br. 18). Ovomu svakako treba pridodati i danas u narodu poznat toponim *Crkvina* na tzv. *Podvornicama*, gdje je pronađen žrtvenik posvećen Apolonu te arheološki obrađen lokalitet na tzv. Glavici u Podgradini (opširnije vidi: Ivo BOJANOVSKI, *Livanjsko polje u kasnoantičko doba*, Zbornik I, Sarajevo 1983, str. 186-187; dalje: I. BOJANOVSKI, Livanjsko polje).

[41] Alfonz BRALIĆ, *Livno-Gorica, crkvene, povjestne crtice*, Glasnik jugoslavenskih franjevaca, br. 4, Sarajevo 1890. (dalje: A. BRALIĆ, Livno-Gorica). Bralić zapravo spominje dvije crkve u Lipi. Doslovno kaže: „Crkva u Lipi iz koje se još danas razne izkopine vade" te „druga crkva pod Lipom na Vučipolju" (str. 27).

[42] O tome Bralić piše: „Samostan i crkva sv. Klare Asizke na vrelištu Studbe u Vidošima, u kojem su, kako predaja veli, stanovale sestre klarinke – duvne – djevice; zato se i zove ono mjesto 'Divice'. Na tom su mjestu sada turske kuće, i nalaze se mnoge grobnice. Tako, kad sam bio kapelanom u Vidošima, turčin nadje pred svojom kućom liepo ozidanu grobnicu, u kojoj na kamenu i pisma nešto nadje; no odmah je sve zatrpao. Ja sam nastojao da ju opet iskopam, da vidim šta je, al mi za rukom ne podje." (Isto, str. 26-27). Tridesetak godina prije Bralića gotovo identično bilježi još jedan franjevac koji je bio na službi u ovome kraju. Riječ je o fra Grgi Loziću. On u svojim *Bilješkama* (Adnotationes variae, pisane 1864., a koje je objelodanio Stipo MANĐERALO u knjizi *Lozićev ilirski san*, Split – Livno 1992.; dalje: S. MANĐERALO, Lozićeve bilješke) piše: „U Studbi bio je samostan Duhovnah na brižuljku, disu danas turčina Ormana kuće, i kažu pod kućom Ormana ima kripta, i u jednom grobu čitavo s. Tilo i danas nalazese." Da ovo nisu samo puka naklapanja lokalnih fratara, dokazao je stoljeće i nešto nakon njih veliki zaljubljenik u livanjski starinu prof. Stipo Manđeralo. On je u nekoliko navrata detaljno obilazio ovaj lokalitet i svaki put pronašao „nešto novo" što bi se moglo dovesti u svezu sa spomenutom „samostanskom" predajom. Opširnije vidi: Stipo MANĐERALO, Tragovi, broj II, Livno 1984., str. 111-115. (dalje: S. MANĐERALO, Tragovi, br. II). Također: Stipo MANĐERALO, *S vidoške gradine*, Livno 2006, str. 359-363 (dalje: S. MANĐERALO, Vidoši).

[43] Ostatci starohrvatske crkve iz IX. stoljeća čuvaju se u muzejskoj zbirci samostana na Gorici i uglavnom su neobjavljeni (opširnije vidi: B. M. VRDOLJAK, Plodovi, str. 295-296, te Maja PETRINEC – Tomislav ŠEPAROVIĆ – Bono Mato VRDOLJAK, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, Split 1999, str. 85-86; dalje: KATALOG FMGG).

[44] Riječ je o starohrvatskoj crkvi svetoga Petra apostola još iz IX. stojeća! Nalazila se na području i današnjega katoličkog groblja, čiji se mnogobrojni arheološki ostatci, osim u Livnu, nalaze u prostorijama Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. Tu ponajprije mislim na već odavno poznatu, inače u Bosni i Hercegovini jedinstvenu oltarnu gredu s

Lištanima[46] i Rujanima.[47] O onima što ih spominje narodna predaja zasad ne govorim, a da ih je doista bio velik broj, svjedoče i mnogobrojni lokaliteti „crkvine“ i „crkvišta“ za koje i fra Lovro Karaula potvrđuje da će bez ikakvih problema samo na Livanjskome polju nabrojati više od 60 „njihovih razvalinah“.[48] Livno su, kao uostalom i cijelu žup(anij)u, u golemoj većini naseljavali Hrvati,[49] a manji dio činili su starosjedioci ilirskoga podrijetla, kao i ovdašnji „specijalizirani“ nomadski stočari romanskoga podrijetla koje su Hrvati nazivali Vlasima.[50] Inače, riječ je o potomcima sjevernoafričkih naroda koji su za rimskoga doba naselili Balkan te rubna bosanska područja oko rijeke Drine. Oni su sve do kasnoga srednjeg vijeka živjeli relativno samostalno u odnosu na feudalnu vlast. To su uspijevali zbog načina života. Naime Vlasi kao stočari nomadi nisu bili vezani za stalno boravište, nisu posjedovali kuće, zemlju niti bilo kakvu nepokretnu imovinu. Živjeli su u provizorno načinjenim kolibama sagrađenima od kamena, granja i ovčjih koža. Takve „objekte“ lako su podizali doslovno gdje god bi se zatekli, što je posebno ovisilo o bogatstvu i plodnosti ispasišta. Svoje nastambe gradili su na planinskim pašnjacima („planinske košare“) i po nižim staništima. Kako su se stalno kretali za svojim stadima, izmicali su kontroli državne vlasti, a kako joj nisu mnogo smetali, vlast za njih nije posebno ni marila. Većina ih je govorila posebnim jezikom (romanskim), a imali su i posebne zakone (tzv. vlaški zakoni) po kojima su održavali svoje životne i radne običaje koje

poznatim zavijenim kamenim kukama. Njome teče natpis: „Ferre dignatvs est at honore. beati Petri Ap.li p. remedio anime sve.“ Njezin original čuva(o) se u Zemaljskome muzeju u Sarajevu, a Gorički muzej posjeduje gipsani odljev izvornika, a tu su i ostatci pluteja ukrašeni troprutim kružnicama isprepletene troprutim trakama s istoga mjesta. Ova će crkva jedina preživjeti turska pustošenja dok konačno ne bude porušena 1686. godine – za osvetu Stojanu Jankoviću koji je iste godine dvaput poharao Livanjsko polje načinivši pritom štetu „turskom“ Livnu. Pridodajmo ovim podatcima i nekoliko zanimljivih bilježaka što ih o ovoj crkvi donose i turski defteri. U onome iz 1574. (TD br. 533) stoji zapisano doslovno ovo: „Killisa-i **Isveti Petri** der kurb-i karye-i mezbure, senede bir kaç kerre penayir olur, gelenden baç-i siyah alinir, fi sene 100.“ Isto i u defteru iz 1585. (TD br. 622): „Crkva svetog Petra u blizini sela Rapovine. Tu se održava dernek nekoliko puta godišnje i oni koji tada trguju od njih se po zakonu uzima badž godišnje 100 akči.“ Također i u defteru iz 1604. (TD br. 475): „Crkva sveti Petar, u blizini sela Rapovine. Godišnje se tu nekoliko puta održava dernek; od onih koji tu kupuju i prodaju, uzima se prema zakonu, badž; pripada Livnu: godišnje 100.“

[45] B. M. VRDOLJAK, Plodovi, str. 293. Usp. i: KATALOG FMGG, str. 84 i sl.

[46] Ova je istom nedavno otkrivena i radovi, pod stručnim vodstvom kustosice Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno, Marije Marić u tijeku su. Usporedi i: AL BiH, str. 236.

[47] U defteru iz 1574. (TD br. 533) piše ovo: „Karye-i **Rujani**, tabi'-i Saromişe (…) Kilisa-i **Isveti Ivan**…“ Hazim ŠABANOVIĆ navodi da se crkva „u nahiji Sarumiše ili Saromiše“ prvi put spominje još 1528. godine (vidi njegov rad: Bosanski pašaluk, Sarajevo 1982, str. 152; dalje: H. ŠABANOVIĆ, Bosanski pašaluk).

[48] Opširnije o fra Lovri vidjeti Zbornik *Pro populo – život i djelo fra Lovre Karaule 1800-1875*.

[49] Livanjski kraj, inače vrlo bogat arheološkim spomenicima, do danas je u cijeloj Bosni i Hercegovini najveće starohrvatsko nalazište. Na lokalitetu Rešetarica (Podgradina) pronađeni su impozantni spomenici ranosrednjovjekovne hrvatske državnosti od kojih su, pored manjih kamenih ulomaka, ostatci ratničke opreme i oružja, prvorazredne vrijednosti. Posvema su identični onima pronađenima u kninskome kraju potkraj XIX. stoljeća (Biskupija i Uzdolje kod Knina, Sv. Spas u Vrlici i sl.). Nadalje, materijalni spomenici iz starohrvatskoga razdoblja pronađeni su i na groblju u Rapovinama te u Potočanima i gradu Livnu (o svemu opširnije: KATALOG FMGG). I brojne druge pučke predaje i legende koje sežu još u same početke hrvatske povijesti, tj. do petorice braće (Muhlo, Kosjenc, Hrvat, Klukas i Lovel) i dviju sestara (Buga i Tuga), prema kojima su današnje Buško blato i Tušnica dobili svoje ime, to dokazuju.

[50] Detaljnije o Vlasima vidjeti ponajprije izvrstan rad dr. Dominika MANDIĆA, objavljen u knjizi *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske prošlosti*, Rim 1963, str. 515-565. U najnovije vrijeme, vrlo studiozno, ovom problematikom bavi se i Zef MIRDITA, rezultat čega je iznimno zapažen rad objavljen u knjizi *Vlasi u historiografiji*, Zagreb 2004, ali i još neki njegovi manji prilozi od kojih svakako valja izdvojiti onaj objavljen 2007. u Povijesnim prilozima (br. 33) pod naslovom *Vlasi, polinomičan narod* te, konačno, rad Ivana BOTICE objavljen u Radovima Zavoda za hrvatsku povijest, br. 37, Zagreb 2005. pod naslovom *Prilog istraživanju najstarijeg spomena vlaškog imena u hrvatskoj historiografiji*. Nešto drukčije tumačenje podrijetla Vlaha vidjeti u: Bakir TANOVIĆ, *Historija Bosne u okviru Osmanskog carstva*, Sarajevo 2010, str. 26 (dalje: B. TANOVIĆ, Historija Bosne).

ovdašnji Hrvati nisu posve lako razumijevali.[51] Otuda između Vlaha i Hrvata, ali i drugih naroda, dugo nije dolazilo do bližih dodira. Ipak, od sredine XIV. stoljeća, kako izvori bilježe, to će se početi mijenjati, osobito na područjima drevnih županija (H)livanjske, Imotske, Cetine[52] i Pset.[53]

Vremenom su, zbog njihove prirodne izdržljivosti, a još više lake pokretljivosti lokalni feudalci nastojali pojedina plemena (katune) iskoristiti za svoje potrebe.[54] U početku se to odnosilo na gospodarske resurse. Vlasi su naime raspolagali brojnim živežom pa je bilo moguće lako, brzo i jednostavno, ali dostatno, osigurati izvor hrane, a onda zbog sve češćih sukoba oko feudalnih posjeda među lokalnom vlastelom novačili su ih u poluvojničke i vojničke postrojbe kako to svjedoči i jedna listina Anža Frankopana iz 1436. godine.[55] Obzirom da su živjeli u iznimno jakome kristijaniziranom prostoru – livanjski kraj bio je posjed splitske crkve, o čemu u dosadašnjoj historiografiji nije napisan niti jedan rad – svi su oni bili isključivo katolici.[56]

[51] Usporedi i: Vjekoslav KLAIĆ, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka 19. stoljeća*, knjige 1-5, Zagreb 1988. U daljnjemu radu rabljene su knjige čije će se kratice pisati kao u ovome slučaju: V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 22-25); također: Mirko MARKOVIĆ, *O etnogenezi stanovništva Like*, Zbornik za narodni život i običaje Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 53, Zagreb 1995, str. 77-189 (dalje: M. MARKOVIĆ, Stanovništvo Like, Zbornik NŽO, HAZU, knj. 53).

[52] Opširnije vidi: Josip Ante SOLDO, *Cetina – srednjovjekovna županija i kneštvo Nelipića*, *u*: SINJSKA SPOMENICA, Sinj 1965, str. 63-101 (dalje: J. A. SOLDO, Cetina /Spomenica/); Radoslav LOPAŠIĆ, *Zakon za hrvatske Vlahe županije Cetinske od godine 1436*, HRVATSKI SPOMENICI, svezak I. 1100-1499, Zagreb 1898 (dalje: R. LOPAŠIĆ, HS sv. I). Isto i u: Radoslav LOPAŠIĆ, *Urbaria lingua Croatia conscripta*. Hrvatski urbari, sv. I, Zagreb 1894. (dalje: HRVATSKI URBARI).

[53] Vjekoslav KLAIĆ, *Županija Pset (Pesenta) i pleme Kolunić*, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, svezak 15, Zagreb 1928., str. 1-12 (dalje: V. KLAIĆ, Pset, VHAD sv. 15).

[54] Poznata je naime epizoda s Mladenom II. Šubićem koji je u ratu s ovdašnjim feudalcima, između ostalih i livanjskim Mihovilovićima, iako ga je izgubio, angažirao Vlahe kao vojnike u svojoj službi.

[55] Sadržaj te listine vidi u: Radoslav LOPAŠIĆ, *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb 1890, str. 296-298 (dalje: R. LOPAŠIĆ, Bihać).

[56] Indicije o Vlasima i *patarenske* vjere, čak i u livanjskome kraju, možemo izvući detaljnijim istraživanjem prezimena Klešić. Naime ako uzmemo za gotovu stvar da je „Ladislao filio quondam vajevodae Pauli Klessich“ (E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, str. 151), zapravo onaj Vlatko Klešić 'z Dobrog', kojega spominje Ostojina *darovnica* iz 1400. godine, a što je više nego sigurno, onda takva vjerojatnost dobiva na težini ako pozorno pročitamo sadržaj jedne druge, također Ostojine *darovnice*. U toj listini pisanoj u Visokome „u nedilju na Vodokršće“ 1404. godine kralj Ostoja poziva k sebi vojvodu Pavla Klešića i „dasmo mu vse ono što je godir njegovo bilo […] vratismomu njegov grad u Dlamoči i vse njegovo što je u Dlamoči bilo. I u Dumni i u Bosni… I s timi ga vsim pridadosmo **gospodinu didu i njegovim strojnikom i vsoj crkvi bosanskoj** [naglasio T. P.]…“ Dakle iz ovoga dokumenta nepobitno proizlazi, ako je, naravno, znanstveno dokazano da se tzv. *patarenska* vjera razlikuje od katoličke, a taj argument, čini mi se, nismo uspjeli nedvojbeno dobiti niti za čitavo stoljeće koliko, evo, traje „dogmatska bitka“ s tim u svezi, dakle ako je doista riječ o tobožnjoj heretičkoj „crkvi bosanskoj“, onda nam priča o patarenu Pavlu Klešiću, „gospodaru zemlje“ u Duvnu i Glamoču, nudi takav stav, ali i mnogo više od toga. Ponajprije o mogućem vlaškome *etnosu*, o čemu bi nam svoju priču mogli ponuditi današnji toponimi nekih livanjskih sela, npr. Dobro (osobito do danas u njemu sačuvano ime *katun*), zatim Golinjevo, odnosno njegov toponim „popova glavica“ i, konačno, nedavno otkrivena grobnica „popa Tjehodraga“ u Lištanima u kojoj je pronađeno svećeničko tijelo pokopano s gotovo cijelom obitelji, što se može pripisati samo običajima koje dopušta i tolerira, za razliku od latinske – katoličke, „narodna crkva“, a to je mogla biti jedino „crkva bosanska“ s obzirom da je pravoslavlje, koje također to dopušta, na livanjskome području najranije zaživjelo istom stoljeće i nešto poslije, o čemu će biti riječi u daljnjemu izlaganju, ali i još neki toponimi osobito u zapadnome dijelu Livanjskoga polja. Nadalje, u tome svom „izgnanstvu“ u Dubrovniku, kamo ga je „protjerao“ kralj Ostoja, vojvoda Klešić bio je pod budnim okom dubrovačkoga kneza Blaža Sorkočevića koji je sutradan dobio pismo „iz Janjića“ gdje je bilo sjedište „crkve bosanske“ od „djeda“ u kojemu piše i ovo: „Takoj pravi gospodin episkup crkve bosanske oto poslasmo po vojevodu Pavla naše strojnike i krstjane da pride opet u svoje.“ Zatim je pismom izražena najtoplija zahvalnost knezu što je „počteno“ brinuo o Pavlu i neka ga s dvojicom „vlasteličića“ doprati do kralja kako bi svi u „miru pribivali“. Oba ova pisma odnesoše Pavlu Klešiću „starac Mišljen i starac Lilko i Stojan krstjanin, Ratko krstjanin, Radosav krstjanin, Radak krstjanin i **Dobrašin** krstjanin“ (naglasio T. P.). Valjalo bi skrenuti pozornost na ovo *ime* Dobrašin. Kako će se uostalom vidjeti poslije, još najraniji turski defteri spominju *selo Dobrašin* u zapadnome dijelu Livanjskoga polja, među ovdašnjim pukom inače znan kao *Donje polje* koje će nakon dolaska Turaka promijeniti etničku sliku. Konačno, nije naodmet spomenuti i povelju kralja Sigismunda iz 1436. godine (o njoj će

Kao što je već rečeno, kao nomadski stočari naseljavali su uglavnom rubne dijelove livanjske župe, poglavito ona sela koja su bila organizirana u visokome planinskom pojasu Kamešnice, Dinare, Staretine i Golije te Cincara i Tušnice.[57] Ovima ponajprije pripada selo Dobro[58] u kojemu se i do danas sačuvala uspomena na njihov boravak u imenu im plemenske organizacije, tj. katuna. A zaselak *Katun* i danas obuhvaća teritorijalno najveći dio sela, smješten na istočnoj strani Dobranjskoga polja. Osim u Dobrome, zasad je sigurno postojanje i jednoga „džemata" Vlaha u Golinjevu te u nekoliko sela na zapadnome rubu Livanjskoga polja.[59]

Ipak, živeći u izrazito kršćanskoj sredini i etnički hrvatskome prostoru, ubrzo su se uklopili u svoje okružje te su se nakon dolaska Turaka vrlo slabo ili nikako razlikovali od etničkih Hrvata (osim u iznimnim situacijama, dakle ako su bili vojnici, martolosi ponajprije, ali i derbendžije ili neki drugi pomoćni red osmanske vojske), kao uostalom i ovi od njih, odnosno od nekih drugih etničkih zajednica. Štoviše, zbog administrativne jednostavnosti Turci su sve zatečeno stanovništvo vjerski podijelili u dvije osnovne skupine, na tzv. nevjernike, a njih su činili Židovi, kršćani, patareni i ostali nemuslimani, i „prave vjernike" u koje su, razumije se, ubrajani isključivo muslimani. Osim toga kao država koja je svoje gospodarstvo temeljila više na pokretljivosti, tj. vojničkome osvajanju tuđih područja, a manje na „sjedilačkome načinu života", dakle na stočarstvu i ratarstvu, osmanska je administracija cjelokupno stanovništvo istodobno dijelila i na *asker*, odnosno na *raju*. Prvu su skupinu činili vojnička i ostala prateća, ponajprije teokratska klasa, a drugu sve stanovništvo bez obzira na njihovu konfesionalnu i etničku pripadnost. Ova se pak druga skupina, dakle klasa *raje*, uvjetno nazivana i proizvodnom klasom, dijelila na ratare i stočare, tj. na one koji „obrađuju zemlju" i one koji „čuvaju stoku" te na takav način stječu dohodak.

S obzirom da su, za razliku od drugih „etničkih stočara", u slavenskim zemljama isključivo etnički Vlasi[60] jedini imali svoje interne zakone, lokalni su im feudalci na temelju tih „zakona" priznavali „poseban" status. Dolazak Turaka samo će učvrstiti zatečeno stanje, a da bi izbjegli gomilanje starih zakona i posebno uvođenje novih za ostale „etničke stočare",

još biti riječi) kojom zahvaljuje „Restoju Milohni de Bogognynagora de Hlevna", dakle iz *toponima* također na zapadnome dijelu Livanjskoga polja. I brojne druge slične priče koje bi se mogle ispričati o tome, kao primjerice o toponimu *Sajković* (također u zapadnome dijelu Livanjskoga polja!), pri čemu se lako može pratiti njegovo prvotno pojavljivanje kroz dokumente znatno prije dolaska Turaka, a s njima i drugih ne samo etničkih nego i vjerskih skupina, ali koje u svojoj osnovi nikada nisu bile toliko brojne da izmijene sliku. Ovo je protuargument tezi koja će mnogo stoljeća poslije sva spomenuta mjesta „etiketirati" kao ona u kojima su živjeli isključivo etnički Srbi, što će ostaviti razorne posljedice na ovdašnju povijest, osobito onu u ratnome ludilu 1941. – 1945., no očito bez ikakve stvarne osnove; riječ je tek o politikantstvu i nekritičkomu pristupu povijesnomu istraživanju zbog čega je plaćena iznimno visoka cijena! Spomenimo konačno i navod iz *Fojničkoga grbovnika* koji donosi grb obitelji „Klescich de Rujani campus Hlivno" (E. FERMENDŽIN, Acta Bosnae, str. 560). Rujane spominjem tek kao povijesni toponim koji je zamalo nastavak nedalekih Ličtana „popa Tjehodraga". O Ostojinu dokumentu opširnije vidi: POVIJEST BiH, str. 403-404.

[57] Mario PETRIĆ, *Porijeklo stanovništva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (E) NS, sv. XV-XVI/1960-1961, Sarajevo 1961, str. 39-42. Vidi također i: S. MANĐERALO, Vidoši, str. 34-34.

[58] Izričito se spominje u Ostojinoj Darovnici kao *Dobro* (vidi: I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, str. 36-37).

[59] Povijesna ih znanost naziva „hrvatskim Vlasima", odnosno „Vlasima kraljevine Hrvatske" (dobri Vlasi svete krune kralevstva Ugarskoga u Hrvatih – Valachi regni Croatiae). Opširnije vidi: HRVATSKI URBARI. Zanimljivi su i rezultati istraživanja što ih je proveo Mladen Ančić na vlastelinstvu Hrvatinića („Donji Kraji") gdje, citirajući Kreševljakovića, izričito rabi sintagmu „hrvatski Vlasi" navodeći pritom i dosad neobjavljeni turski defter za bosanski sandžak iz 1562. godine koji navodi „kuće hrvatskih Vlaha" (!!!). Vidi njegov rad *Jajce – portret srednjovjekovnoga grada*, Split 1999. str. 57-63, posebno bilješka 143 (dalje: M. ANČIĆ, Jajce).

[60] Pojam „vlah", u daljnjemu tekstu pisan malim slovom, označuje „profesionalnu" pripadnost *svih* stočara bez obzira na etničku pripadnost; zapravo onako kako su ih i osmanske vlasti tretirale.

osmanska je administracija jednostavno preuzela postojeće vlaške zakone i primijenila ih na sve „stočare“ bez obzira na njihovu etničku i konfesionalnu pripadnost. To se dakle odnosilo i na Hrvate, ali i na ostale slavenske i neslavenske narode koji su živjeli na zatečenim područjima. Upravo je tako bilo i na području drevne starohrvatske žup(anij)e (H)livanjske. Jedina razlika među svim „vlasima“ ogledala se u konfesionalnoj pripadnosti, a u slavenskim zemljama ona je bila isključivo podijeljena između Istočne (bizantske), dakle *Pravoslavne crkve* i Zapadne (rimske), tj. *Katoličke*. Međutim rušenjem i paleži katoličkih crkava i progonima njezinih pripadnika od osmanlijskih osvajača slabila je i njezina moć i utjecaj pa je doskora Pravoslavna crkva, osobito srpska, u Bosni postala većinska kršćanska Crkva, a tako i njezin utjecaj među stanovništvom koje su Osmanlije podložili svojoj vlasti. Tako će jednim dijelom biti i među etničkim Vlasima, iako će drugi dio i tada ostati u katoličkoj vjeri i običajima.[61] Kako bi po svaku cijenu zaustavili osipanje katolika s ovih područja – dakle Hrvata i Vlaha – ispreplitali su se različiti interesi splitske, šibenske, trogirske, makarske, skradinske, pa čak i duvanjske i bosanske crkve, bez obzira što je to vrlo često značilo samo nominalnu brigu i pastorizaciju. Najviše su ipak pridonijeli franjevci, osobito bosanski, koje je Mehmed II. povlastio Ahdnamom i tako zajamčio njihovo djelovanje, unatoč hijerarhiji koja je bila neprijateljska osmanskoj državi.[62] O svemu ovome detaljnije će se govoriti u nastavku.

Kao klasično feudalno naselje, Livno (Bistrički grad) imalo je i svoje kaštelane – zapovjednike utvrde oko koje su se prostirala kmetska selišta i posjedi vojno-plemićkoga staleža. Sa strogo ograničenim ovlastima kaštelani su predstavljali produženu ruku moćnih knezova – župana čitave žup(anij)e ("tottam parochias"), a preko njih i samih kraljeva. Županski vlast vršili su domaći knezovi iz glasovitoga starohrvatskog plemena Čubretića-Ciprijanića („generis Ciprianorum de Cleuna“), odnosno Mihovilovića, Vojihnića i Galešića, iako su ovi posljednji tu vlast obavljali uglavnom titulativno.[63] Teško je precizno utvrditi granice livanjske žup(anij)e – i samoga grada Livna – no posve je sigurno da je bila prilično prostrana. Kako bilo, ne ćemo pogriješiti ako zaključimo da je obuhvaćala prirodne granice između planinskih masiva Cincara i Kamešnice na sjeveru i jugu te Dinare i Grabovičke planine na (jugo)zapadu i istoku.[64] Unutar njih prostiralo se golemo područje na kojemu je u vrijeme potpune političke nesigurnosti i ratnih previranja od životne važnosti bilo očuvati političku stabilnost, a podatak da je godine 1456. godine

[61] S tim u svezi valja oprezno pristupiti istraživanju pojave pravoslavlja u livanjskome kraju, osobito Srpske pravoslavne crkve s kojom će se pojaviti etnički Srbi. S obzirom na lingvističku i običajnu sličnost s ovdašnjim Hrvatima kako u narodnome govoru i rukotvorinama, tako i u brojnim običajima, a na temelju do sada iznijetih postavaka, ali i još nekih koje će biti izneseni kasnije, možemo dovesti u sumnju i podvrgnuti kritici dosadašnja historiografska i etnološko-etnografska dostignuća koja govore da se ovdje uopće nikada nije radilo o etničkim Srbima. Riječ je o Vlasima koji će političkim radom Srpske pravoslavne crkve, koja je pod Osmanlijama iznimno bila povlaštena, svi odreda postati Srbima… Konačno, brojna istovjetna prezimena u „Srba ikavaca i ijekavaca“, kako ih na Livanjskome polju etnolog Mario PETRIĆ u svome radu *Porijeklo stanovništva* (GZM sv. 15-16, str. 31-90) naziva, s jedne strane i Hrvata s druge jamačno nešto govori, pa i dokazuje. Ovdje samo uzgred navedimo Babiće, Duvnjake, Đapiće, Ercege, Juriće, Radiće, Vukoviće, Vuliće kao primjer *istovjetnih* prezimena u svim trima etničkim skupinama.

[62] O čuvenoj *Ahdnami* dodijeljenoj bosanskim franjevcima i svim okolnostima vezanima za taj događaj i razdoblje vidjeti najnovije u *Zborniku radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, objavljen u povodu 500. obljetnice smrti (Sarajevo – Fojnica, 2000).

[63] V. KLAIĆ, Građa, sv. 15, str. 17.

[64] Zanimljiva je postavka koju je nedavno znanstveno pokušao utemeljiti prof. Ivan Cicvarić o teritorijalno znatno prostranijoj livanjskoj županiji. Tako on prvotnu livanjsku županiju potpuno poistovjećuje s područjem biskupije Ludrum, iako joj sjedište ubicira tik pored Knina koji je u to vrijeme pripadao županiji bribirskoj (?). Opširnije vidi njegov rad u: *Zbornik o kralju Tomislavu*, Zagreb 1996, te: *Hrvati Dinare – život, opstojnost, stradanje, nauk i pouka*, Bosansko Grahovo – Zagreb, 2000.

sam sultan Mehmed od kralja Stjepana Tomaša izričito tražio da mu, uz ine gradove, ustupi i Livno[65] nedvojbeno potvrđuje da se radilo i o iznimnoj gospodarskoj važnosti.

Kao što je već rečeno, bio je to uglavnom stočarski kraj čiji su se stanovnici bavili ponajviše uzgojem stoke zbog čega se razvila i trgovina živežom i kožom.[66] Međutim brojna razvijena sela na Polju (npr. Rešetarica, Podgradina, Vržerale, Grborezi, Prisap…) istodobno govore o vrlo produktivnome zemljoradničkom području na kojem su se uzgajale žitarice i druge za život važne kulture. Uostalom, i o tome nam dokaz pružaju osmanski izvori. Livno je bilo glavno opskrbno središte gradovima u unutrašnjosti Bosne s jedne te dalmatinskim gradovima Zadru, Šibeniku, Trogiru i Splitu, a do sredine XVI. stoljeća i Dubrovniku s druge strane.[67] Svi stanovnici livanjske županije bili su organizirani u svoje plemenske i obiteljske zadruge koje su im omogućivale koliko-toliko lakši život, kako to svjedoči i listina kralja Stipana Ostoje iz 1400. godine.[68] Istodobno su brojne crkve razasute po okrajcima polja, nebrojene nekropole stećaka i drugih neobičnih nadgrobnih spomenika, koji su zbog svoje neobičnosti nerijetko pretvarani u lokalna svetišta,[69] pomagali održavati jaku kršćansku svijest, a mala braća – franjevci, taj živi primjer poniznosti i siromaštva, dodatno su pridonosila sveukupnoj slici mirna i skladna života.

Tu sliku, taj gotovo idiličan srednjovjekovni život livanjskoga čovjeka uskoro će do temelja narušiti prodor „azijatskoga iga“ – kako fra Lovro Karaula naziva turske osvajače. Na Livanjsko polje provalili su, po zlu glasu poznati, akindžije.

Provale Turaka u Bosnu i njihovi upadi u Hrvatsku

Nakon smrti velikoga kralja Tvrtka I. Kotromanića godine 1391. srednjovjekovna će bosanska država[70] zauvijek izgubiti „čvrstu ruku“ i sposobnoga vođu koji je spretno upravljao državom, u početku tiho izjedanom unutarnjim trvenjima među lokalnom vlastelom. Iako u znatnoj mjeri podređeni kralju, još za njegova života mnogi su se velikaši nastojali osamostaliti ne bi li svoj feudalni posjed (baština, selište, „plemenšćina“) pretvorili u posve od središnje vlasti neovisno područje. Prvi kojima je to pošlo za rukom glasoviti su humski knezovi Hranići, kasniji Kosače, čiji će potomci oformiti gotovo „državu u državi“ unutar bosanskoga kraljevstva pri tom ne birajući sredstva za ostvarenje svoga cilja. Okupivši teritorij nekoliko srednjovjekovnih bosanskih župa, stvorili su moćno obiteljsko područje koje se protezalo crtom Ivan-planina na sjeveru, Goražde i Prijepolje na istoku do mora na jugu i planinskim

[65] „1456. Junii 3. Stephanus Thomas, rex Bosnae, per suos oratores episcopum Pharensem Thomam et Nikolam. Testa regat a dominio Veneto auxillum contra imperatorem Turcorum qui contentus… quator castra regni, ut habilius possit ocupare… **castrum videlicet *Bystrychky***…“ (V. KLAIĆ, Građa, VHAD, sv. 15, str. 19, 23). To je u ožujku 1457. potvrdio i poslanik kralja Stjepana Tomaša u Budimu; usp. i: V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 21).

[66] Ivan PEDERIN, *Karavanski put*, LKP, str. 105-127 (dalje: I. PEDERIN, LKP).

[67] I. PEDERIN, LKP, str. 105-127.

[68] I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, str. 36-37; V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15. str. 17-18. Usp. i: Mladen ANČIĆ, *Livno-srednjovjekovna hrvatska županija*, Split 2001 (dalje: M. ANČIĆ, Livno).

[69] Takav jedan primjer pronalazimo u čuvenim „Moćima“ podhumske župe. „Sveti kamen“ što je stoljećima stajao u Buškome blatu na sjecištu putova koji su prelazili Kraljičinim nasipom (Prispom), tzv. *Stanak*, stoljećima je služio kao kameni oltar žiteljima Buškoga blata i okolice. Oko njega su se okupljali vjernici, a svećenici održavali svetu misu. Na njemu je stajao željezni križ. Potapanjem polja (1968.) *kamen* je prenesen u dvorište župne crkve u Podhumu. Devedesetih godina prošloga stoljeća fra Bono je organizirao prijevoz u dvorište samostana na Gorici gdje se, zajedno s još dvama velikim stećkcima sanducima na kojima se jasno vide križevi, danas nalazi.

[70] O svim detaljima predosmanske bosanske povijesti vidi izvrsnu monografiju više autora, *Povijest Bosne i Hercegovine – od najstarijih vremena do 1463*, knjiga I., III. izdanje, Sarajevo 1998. (dalje: POVIJEST BiH).

masivom Čvrsnice na zapadu. Tako je srednjovjekovni Hum, s glavnim gradom Blagajem na Buni, doskora proglašen Hercegovinom, po tituli koju je nosio njezin moćni gospodar Stjepan Vukčić Kosača.[71] U neposrednoj blizini uzdizao se i tvrdi „grad naš Počitelj zvani u rečenoj kraljevini Hrvatskoj“, kako ga u jednome dokumentu iz 1468. godine nazva kralj Matijaš Korvin,[72] kao strateški branik južnoga toka rijeke Neretve.

Sjeverni i istočni dio bosanskoga „rusaga“ pod upravom moćnih Pavlovića, potomaka velikoga vojvode Pavla Radinovića, smatrao se drugom neovisnom zemljom, zapravo posjedom na koji su budući bosanski kraljevi samo nominalno polagali pravo. Najznamenitiji grad koji su podignuli pretci velikoga vojvode bio je Srebrenik koji će odigrati važnu ulogu u skorašnjoj drami na pozornici bosanske povijesti.

Moćno nadvisujući donji tok rijeke Drine, stajala je druga jaka tvrđava – Zvornik. Sjeverozapad poznatiji kao *Donji Krajevi* („Dolnji Kraji“) „razgrabili“ su Stipanići, pretci velikih Hrvatinića, koji će na svome području pored niza drugih gradova, osobito u dolini Sane i Vrbasa, podignuti čvrst grad, kasniju prijestolnicu bosanskih kraljeva – Jajce. A u njihovim je rukama stajao i neosvojivi grad Ključ.

Zapadne strane, počesto nazivane i *Završjem*, kao izravno kraljevsko leno još iz doba drevne Kraljevine Hrvatske kralja Tomislava iz X. stoljeća, upravo zbog te svoje „kraljevske časti“ baštinjene su kao lojalni kraljevski posjed, barem nominalno.[73] To je vrijedilo za sve *seniore* koji su ga automatizmom nasljeđivali. Unatoč tomu upravo oko ovoga područja gotovo svakodnevno, doduše više diplomatskim putem negoli na bojnome polju, vodili su se ratovi između moćnih kraljevskih kuća: ugarsko-hrvatske na čelu s Ljudevitom Anžujskim u početku s jedne, a kasnije, ovisno o političkoj moći kraljeva u nasljednim dinastičkim ratovima za baštinu i drugih, i bosanskih Kotromanića s druge strane. Sve je to dovelo do uzdizanja lokalne vlastele među kojom su glavnu riječ ipak vodili moćne velikaške obitelji Ciprijanića, kasnijih Čubranića,[74] te Mihovilovića i Vojihnića.[75]

Nekoliko jakih tvrđava na tome području, među kojima *Bistrička*, dakle Livno i *Biogradska*, tj. Dlamoč, osiguravale su relativno miran život svojim stanovnicima. Tek središnji dio države, oko izvora i gornjega toka rijeke Bosne, koji je zapravo poznat i kao „prvobitna Bosna iz dana Kulina bana“, smatrao se „čistom kraljevom zemljom“ – Vr(h)bosna. S moćnim i tvrdim gradom Vrandukom te Bobovcem nedaleko od Kraljeve Sutiske nalazio se dvor i prijestolnica Tvrtkovih nasljednika (*curia bani*), ali i „rezidencija“ bosanskih franjevaca koji će jedini nadživjeti buduća iznimno krvava i burna stoljeća. Do danas!

Na tako rascjepkanu području, na kojemu su se ispreplitali bezbrojni interesi, ubrzo se bipolariziralo i cjelokupno društvo. Raspoluće-

[71] Opširnije vidi: M. VEGO, Postanak Bosne; Bakir TANOVIĆ, Historija Bosne.

[72] POVIJEST BiH, str. 191, bilješka br. 7.

[73] Usporedi i: Dominik MANDIĆ, Bosna i Hercegovinam povijesno-kritička istraživanja, svezak I, *Državna i vjerska pripadnost srednjovječne Bosne i Hercegovine*, II. izdanje, Chicago-Roma 1978, str. 117-123 (dalje: D. MANDIĆ, BiH, sv. I).

[74] Ivan JURKOVIĆ, *Vrhrički i hlivanjski plemeniti rod Čubranića do sredine 15. stoljeća*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, br. 24, Zagreb 2006, str. 43-155 (dalje: I. JURKOVIĆ, Rod Čubranića, Zbornik HAZU, br. 24).

[75] Opširnije vidi već spominjanu *Darovnicu* kralja Ostoje od 6. prosinca 1400. (prijepis u: I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, knj. II, str. 36-37), kao i tumačenja D. MANDIĆA, Župa Hlivno, RP, str. 470-482. U nekim ranijim poveljama i listinama „bosanskog srednjovjekovlja“, kao „vlastela od Završja“ spominju se i: župan Ivahan Pribilović, Vlatko Dobrovojević, čeonik Hlap, Ivan Budisalić, Divoš Tiehoradović, Gojsav Vojsilović, Branoš Čeprnić (POVIJEST BiH, str. 256, bilješka 25), ali i brojna druga „nomina nobilium regni Bosnae familiraum“ koja spominje i fratar Euzebije FERMENDŽIN u svojoj zbirci „bosanskih“ isprava (opširnije vidi njegov rad: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892.).

nosti narodnoga bića dodatno je pridonosilo i vjersko nejedinstvo koje će iz temelja promijeniti tijek bosanske povijesti. Nominalno, sukobi između *heretika i katolika*, a zapravo isključivo zbog velikaških želja za povećanjem teritorija s jedne strane i „okolnih" prisezanja za kraljevskom krunom s druge doveli su do toga da su se u te sukobe počeli uključivati i Turci Osmanlije. Međutim još za života kralja Tvrtka jedna turska vojska u rujnu 1385. godine[76] provali u dolinu Neretve, no ubrzo se povuče u srpske zemlje, a onda u kolovozu 1388., valjda kao prethodnica čuvenomu boju na Kosovu polju, u staroj Raškoj (Srbiji), pod zapovjedništvom Šahin-bega, udari na istočnu Hercegovinu. Očekujući upade i pripravljajući se na znatno snažnije udare, bosanska vojska pod zapovjedništvom vojvode Vlatka Vukovića krvavo odbi ovaj turski upad 27. kolovoza kraj Bileće.[77]

Razjaren ovim neuspjehom, sultan Murat sljedeće se godine slegnu prema razasutim dijelovima nekoć moćnoga Dušanova carstva. Sredinom lipnja 1389. zametnu se ljuti *kosovski* boj u kojemu živote ostaviše brojni srpski dinasti i sâm sultan Murat. Neuspjeh kršćanskoga oružja na Kosovu te nekoliko godina kasnije i krvavi poraz kraj Nikopolja[78] omogućio je Turcima da učvrste svoju vlast na Balkanu i prisile još preostale zemlje barem na vazalski odnos. Ubrzo je stvoreno *Skopsko krajište* iz kojega su se mobilizirale osmanske čete za nove provale i upade.[79] U jednome takvu pohodu provali turska vojska duboko na sjever u Slavoniju gdje opustoši stari rimski grad Sirmium, a onda se okrenu prema Štajerskoj gdje spali grad Optuj i zarobi silan plijen.[80] Tek što je novi kralj Stipan Dabiša stupio na prijestolje, provale Turci na izmaku godine 1391. u Bosnu, no krvavo su odbijeni, kako to u jednoj povelji izvješćuje i sâm kralj.[81]

Na žalost, ovaj događaj, iako uopće nije bio bezazlen, gotovo nisu primijetili bosanski velikaši zaokupljeni „unutarnjom" politikom. Namjesto da se reorganiziraju i svoje interese podvrgnu obrani države, oni su pridonosili sve izraženijoj neslozi koja je danomice uzimala sve više maha. Unatoč dakle opasnosti koja se u susjedstvu naširoko razvijala, unatoč nespremnosti i nestabilnosti države, bosansko se svakodnevlje sve više rastakalo zbog unutarnjih nesporazuma i sukoba. Ne mogavši jedan takav riješiti, veliki herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić uputi godine 1414. svoje izaslanstvo[82] s namjerom da od sultana zatraži vojnu pomoć. Sultan, prvotno neugodno iznenađen zahtjevom moćnoga feudalca, odmah shvati važnost takva poteza za mladu državu Osmanlija i zapovijedi svomu ratobornom sandžaku Ishaku neka se pripravi pomoći Hrvoju.[83] Sredinom ljeta iste godine prohujaše akindžije Bosnom sve do Dubočca, dok manji dio nastavi „trku" do Zag-

[76] POVIJEST BiH, str. 327, bilješka br. 52.
[77] POVIJEST BiH, str. 337. Ovdje bi bilo zanimljivo pridodati i Fermendžinov zapis o obiteljskome prezimenu „'Vukovich alias Arvatinich de Gaberbonez in campo Cleunae" (Acta Bosnae, str. 561). Zanimljivosti radi spomenimo i podatak koji nije nevažan u historiografiji *Zapadnih strana*. Naime kada se konačno 15. prosinca 1389. predao tvrdi grad Klis u ruke kralju Tvrtku, ovaj imenova Ivaniša Horvata namjesnikom hrvatskim i Pavla Klešića, velikim vojvodom bosanskim. Inače, ovaj je Pavao najvjerojatnije otac Vlatka Klešića „iz Dobroga" što ga spominje *Darovnica*, Tvrtkova sina Stipana Ostoje iz 1400. godine (I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, knj. II, str. 36-37). Usp. i: POVIJEST BiH, str. 342.
[78] V. KLAIĆ, PH, knj. 2, str. 321-322; POVIJEST BiH, str. 369; B. TANOVIĆ, Historija Bosne, str. 36-37.
[79] Opširnije vidi: H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 25.
[80] V. KLAIĆ, PH, knj. 2, str. 322.
[81] POVIJEST BiH, str. 352-353.
[82] Izaslanstvo je vodio Miho Kabužić (Micatio de Caboga), *hercegov protovestijar* i čovjek od velikoga povjerenja koji je tih godina boravio u Livnu (Bistrici) odakle je vodio diplomatsku korespondenciju i poslove u ime *hercega* Hrvoja. Opširnije vidi: Neven ISAILOVIĆ, *Omiš pod vlašću Hrvoja Vukčića i borba za njegovo nasleđe*, Istorijski časopis broj 54, Beograd 2007, str. 143 (dalje: N. ISAILOVIĆ, Omiš, IČ br. 54). Također i: Neven ISAILOVIĆ, *Mihajlo Kabužić, dubrovački odmetnik-bosanski diplomata*, Istorijski časopis broj 56, Beograd 2008, str. 389-406 (dalje: N. ISAILOVIĆ, Mihajlo Kabužić, IČ br. 56).
[83] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 87; POVIJEST BiH, str. 440.

reba. Treći dio Ishakove vojske ostade na gornjemu Vrbasu u župi Uskoplju da brani „južne granice“ Hrvojeva posjeda.[84] Neimenovani izvor o tome krvavom upadu Turaka ostavio nam je slikovit opis razmišljanja ljudi koji su tome svjedočili. „Ne znamo što će dalje biti ali molimo se svevišnjemu da udostoji njihovu i drugih barbarskih naroda neograničenomu bijesu odoljeti, i njihovu oholost milostivo poništiti.“[85]

Dok je ova akcija ohrabrivala Hrvoja da kuje nove planove, manje skupine akindžija ponovno provale u Hrvatsku. Tek pokoji konjanik spustio se bio skroz do Omiša – gdje je kaštelanom bio neki Biloslav (čini se da je riječ o Biloslavu Ljubunčiću iz Livna[86]) – želeći valjda izviditi obrambenu moć Hrvojevih protivnika. Istodobno uputiše Trogirani Ivanišu Nelipčiću „od Cetine“ desetak strijelaca kao pomoć „poradi straha od Turaka“.[87] Na te vijesti i akcije hrvatsko-ugarski kralj Sigismund (Luksemburški) stade kupiti vojsku i 17. svibnja 1415. upravi pismo „svim kapetanima, sakupljačima, vođama i pokretačima sadanje naše vojske s božjom pomoću protiv Turaka proglašene na naše kraljevstvo Bosne“.[88] Skupljena vojska sudarila se 10. kolovoza s Turcima „u župi Lašvi“ i uz neočekivanu pomoć bosanskih velikaša (!) strahovito biva potučena.[89]

Bio je to povijesni događaj „bez premca“ koji će iz temelja izmijeniti budućnost ove jadne i unutarnjim nesuglasicama razrovane zemlje! Svjesni svoje snage i iznenadne uloge koja im je namijenjena, osmanski će Turci od tada, vođeni dalje isključivo vlastitim interesima, povlačiti poteze koji će matirati srednjovjekovno bosansko društvo u cijelosti. No ne će to učiniti tako brzo i jednostavno, iako su mogli, nego će, primjenjujući taktiku „mrcvarenja“ kakva nije viđena, utrti put novoj civilizaciji, s natruhama islamskoga fundamentalizma koji izlazi izvan okvira razumnoga, služeći se namjerno svim sredstvima kako bi što polaganije postigli željeni cilj: odnaroditi stanovništvo, opljačkati i zatrti tragove prijašnjega života, sustavno uništavajući svaku oporbu. Lukavo uključujući najjače u vlastito tijelo upravljačkoga aparata, Osmanlije će Bosnu „izokrenuti“ do koštane srži, do neprepoznatljivosti koja će u psihi njezina preživjeloga čovjeka biti identificirana kao „njihova“ i među „njima samima“, potirući zapravo glavne elemente osmanskoga povijesnog nastupanja, a to je stvaranje države „haremskom logikom“ na zakonima terora, mučenja, ubijanja, rušenja, pljačkanja, otimačine, progona i prevjeravanja, dakle svega onoga što mijenja kolektivni identitet kulturnoga i *viteškoga*. No da bismo sve to nekako lakše i jednostavnije razumjeli, valja nam pratiti povijesne izvore koji su o tome odavno ispričali svoju priču…

Već prvu potvrdu takvoj „bahatosti“ nalazimo na početku 1420., kada se Ishak-beg obraća humskomu vojvodi Sandalju Hraniću zamjerajući mu što je svoju polovicu grada Sokola

[84] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 26.
[85] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 87.
[86] Iako to u dokumentu izrijekom ne piše, svi povjesničari koji su se bavili ovim razdobljem i političkim previranjima navode ime „kaštelana Biloslava“. Moj zaključak da je zapravo riječ o Biloslavu Ljubunčiću „de Hlivno“ temelji se na pomnijoj analizi navedenih prilika koje su u to vrijeme vladale oko ovih područja i vlastele koja je na ovaj ili onaj način bila uzročnikom tih burnih događaja. Naime prvi pisani spomen o ovoj drevnoj livanjskoj gospodi, koliko je to do sada poznato, datira u 1416. godinu. Te se godine spominje Biloslav Ljubunčić „de Hlivno“ kao čovjek od velika povjerenja tadašnje bosanske, neokrunjene kraljice, velike katolkinje Jelene Nelipčić, udovice splitskoga hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića i novovjenčane supruge kralja Stipana Ostoje. To je upravo vrijeme koje se ovdje spominje, a taj Biloslav, koji je obavljao tako važnu i povjerljivu ulogu, mogao bi biti upravo ovaj naš Biloslav Ljubunčić. Opširnije vidi: Dubravko LOVRENOVIĆ, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, broj 20, Zagreb 1987, str. 189, bilješka 36 (dalje: D. LOVRENOVIĆ, Jelena Nelipčić, Radovi ZHP, br. 20). S Ljubunčićima ćemo se susretati i nešto kasnije.
[87] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 89.
[88] POVIJEST BiH, str. 444.
[89] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 90; POVIJEST BIH, str. 444-445.

u Dračevici darovao Dubrovčanima i zahtijevajući da opozove darovnicu jer će, ako to ne učini, „po carevoj zapovijedi vojskom poharati njegovu zemlju“.[90] Uostalom Sandalj Hranić ionako je svoje zemlje držao „milošću i darom božjim i velikoga cara sultana… zapisano i tvrđeno vojevodom Isakom“.[91] Vjerojatno bi se ovakvih primjera našlo gotovo za svaki dan da se doskora Ishak-beg ne nađe u jednome boju koji ga je života stajao. Nedugo potom slijedila je još jedna provala koju kralj Stipan Tvrtko II. Tvrtković spremno dočeka, a onda „Bosni osvanuše crni dani“. U svibnju 1426. godine 4000 akindžija pod zapovjedništvom Isa-bega, sina Ishakova,[92] provališe u Bosnu i pod prijetnjom sile od kralja Tvrtka II. zatražiše novčani danak. Nesretni kralj, bez velike vojske i prazne državne blagajne, nije imao mnogo izbora. Ne mogavši skupiti traženi iznos, u zamjenu Turcima ustupi neke manje gradove i posjede, vjerojatno *Hodidjed* (*Hodidid*), istočno od Vrhbosne i samu Vrhbosnu.[93]

I dok su se tako manje skupine akindžija i druge osmanske vojske zalijetale u Bosnu, glavnina predvođena sultanom usmjeravana je prema Vlaškoj i preostalim slobodnim dijelovima Srbije. U jednome takvom krvavom okršaju 1427. godine osvoje Turci tvrdi grad Golubac na Dunavu zauzimajući tako strateški plovni put do Crnoga mora. Gubitak Golupca potaknuo je ugarsko-hrvatskoga kralja Sigismunda da pokuša preoteti tvrđavu. Kada se konačno očekivala predaja napola razrušene tvrđave, stigao je sultan Murat s vojskom gradu u pomoć. Tražeći častan izlaz, postignut je dogovor: sultan će zadržati grad, a kralj će se nesmetano s vojskom povući preko Dunava. Turci se međutim nisu držali dogovora, nego su iznenada napali Sigismundovu vojsku i povlačenje se pretvorilo u golo spašavanje života i bijeg preko Dunava. Nedugo zatim poslao je sultan svoje akindžije preko Save u Srijem gdje su ostavili krvavi trag.[94]

Za to su vrijeme opće prilike u Bosni postajale sve složenije. Nepokorna krupna vlastela neprestano je šurovala s Turcima slabeći tako ne samo kraljev položaj nego Bosnu uopće.[95] Svjesni da su praktično neugroženi i da gotovo slobodno mogu organizirati vlastite pohode, godine 1432. „sultanovi ratnici“ provale u šibenski kraj razorivši pritom mjesto *Srimu* čiji su stanovnici utekli u Dolac i Vodice, a veći dio na otoke Zlarin i Prvić.[96] Vidjevši da bi ovakve provale, ako bi ostale nekažnjene, mogle izazvati veće posljedice na Bosnu i Hrvatsku, kralj Sigismund zapovjedi svomu vjernom banu Matku Talovcu da uzvrati istom mjerom. Godine 1434. udari ovaj s vojskom preko „Donjih Kraja“ na Vrhbosnu i zauze *Hodidid*, gdje su se već bili namjestili osmanski krajišnici. Nedugo zatim, 15. ožujka 1435., umrije *humski* vojvoda Sandalj Hranić, odani osmanski vazal.[97]

Shvaćajući što bi značio gubitak početnih pozicija u središnjoj Bosni, pogotovo ako se kraljevi stratezi okrenu preotimanju *Huma*, osmanske su vojvode svim silama željele podržati novoga nasljednika „staroga vazala“ Stjepana Vukčića Kosaču i vratiti *Hodidid*. Tako u kolovozu iste godine Ishak-begov sin Barak navali na „vlastiti grad u nevjerničkim rukama“

[90] POVIJEST BiH, str. 457.
[91] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 119.
[92] Ljudevit THALLOCZY u svojoj je studiji dokazao kako je zapravo Isa-beg posvojenik Ishakov, inače rođeni brat hercega Stipana Vukčića Kosače (opširnije: *Povijest Banovine, grada i varoši Jajca 1450-1527*, Zagreb 1916. /pretisak iz 1998./, str. 31; dalje: L. THALLOCZY, Jajce). ŠABANOVIĆ pak odbacuje takve tvrdnje (Pašaluk, str. 25).
[93] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 134; POVIJEST BiH, str. 475; B. TANOVIĆ, Historija Bosne, str. 57.
[94] Ive MAŽURAN, *Hrvati i Osmansko carstvo*, Zagreb 1998, str. 27-28 (dalje: I. MAŽURAN, Hrvati i Turci).
[95] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 28.
[96] Bogumil HRABAK, *Turske provale i osvajanja na području Severne Dalmacije do sredine 16. stoleća*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, broj 19, Zagreb 1986, str. 71 (dalje: B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19).
[97] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 161; I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 28; B. TANOVIĆ, Historija Bosne, str. 63.

odakle potisnu kraljevu posadu te se munjevitom brzinom spusti dolinom Neretve prema moru presijecajući put *Kosačinim* protivnicima.[98] Taj strateški potez bio je od iznimne važnosti za budućnost osmanskih pozicija u Bosni. Osvajanjem grada Hodidjeda Turci su dobili snažno uporište odakle će nesmetano upadati u središnji dio Bosne i dalje prema južnim, zapadnim i sjevernim dijelovima Hrvatske. U jednome takvu napadu provale Barakove akindžije u Slavoniju, a jedan odred osvanu pod Ostroščem na Uni.[99]

Svjestan teškoga stanja, nesretni se kralj Tvrtko na sve strane obraćao za pomoć. Godine 1441. po svome *protovestijaru* Restoju Milohni „od Hlivna" obratio se Veneciji neka ga uzme pod zaštitu, odnosno njegovu *kraljevinu* „tajno ili javno a ako ne će ili ne može, da ga bar izdašno pomogne oružjem i drugim potrebitim za obranu iz njezinih dalmatinskih gradova".[100] Isto je kralj tražio i od Dubrovčana. Politički *salto mortale* – igrokaz nesretnoga kralja završavao je čak na molbama „dvjema republikama da ga zagovaraju kod sultana". Kako se i moglo očekivati, ništa nije pomoglo. Ubrzo je nesretni kralj umro, ili je ubijen, sredinom studenoga 1443., a bosanska drama ušla je u završnu fazu.[101]

Nakon što je uz svesrdnu pomoć „vrhovnoga vojvode kraljevskih vojski možnoga gospodina Ivana Hunjadija (János Hunyadi[102])" ustoličen za kralja, novi nasljednik krune Kotromanića Stipan Tomaš Ostojić početkom veljače 1444. boravi u „Hlivnu" odakle nastoji upravljati državom razrađujući plan okupljanja „hrvatskih zemalja" u borbi protiv Turaka, što je vidljivo iz jedne druge povelje od 3. rujna iste godine, na kojoj se potpisuje kao „…kral' Božjom milost'ju Srblem', Bosni, Primor'ju, Hom'sci zemli, **Dal'mcii**, **Her'vatom**, Donim' Kraem, Zapadnim' Stranam', i k tomu".[103] Oko njega su bili svi viđeniji velikaši bosanski: „…vojevoda Ivaniš Pavlović, vojevoda Tvrtko Stančić, vojevoda Vlatko Klešić, vojevoda Sladoje Semković, vojevoda Petar, sin Pavla Jurjevića, knez Juraj Dragićević, knez Vukić Vlatković, i našega kraljevstva *protovistar* Restoje (Milohna)."[104]

Istodobno je poljski kralj Vladislav Varnenčik okupljao križare na sveopću vojnu protiv Turaka, uvjeren da mu je povijest namijenila ulogu zaustavljanja turske najezde i njihova protjerivanja iz Europe.[105] Prešao je Vladislav s vojskom 20. rujna 1444. Dunav kod Beograda i zaputio se prema Nikopolju obilazeći na tome putu utvrdu Vidin. Spalivši nikopoljsko podgrađe, stigao je napokon 9. studenoga do Varne odakle je namjeravao, idući crnomorskom obalom, stići do Bospora. Uvečer istoga dana ugledaše se predstraže nedaleko od sultanova tabora. Sutradan, 10. studenoga, započeo je odlučan boj u kojemu kralj Vladislav izgubi život, a njegova vojska pretrpi težak i krvav poraz.[106] Porazom kod Varne raspršeni su svi snovi o konačnu istjerivanju Turaka iz Europe, a Turcima je osigurana prevlast na Balkanskome poluotoku mnoga stoljeća.

Ohrabrena pobjedom, manja grupa akindžija iz Bosne „na svoju ruku" provali 1445. godine u okolicu Otočca razorivši pritom benediktinski samostan sv. Nikole.[107] Ipak, pobjeda kod Varne stajala je Osmanlije mnogo žrtava pa je sultan bio prisiljen neko vrijeme predahnuti kako bi popunio i osvježio bojne redove. Ne mireći se pak s porazom kršćanskoga oruž-

[98] POVIJEST BiH, str. 496.
[99] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 29.
[100] POVIJEST BiH, str. 500.
[101] D. MANDIĆ, BiH, sv. I, str. 314; B. TANOVIĆ, Historija Bosne, str. 68.
[102] Janko Sibinjanin iz narodnih pjesama.
[103] D. MANDIĆ, BiH, sv. I, str. 322; V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 18-19; POVIJEST BiH, str. 506-507.
[104] POVIJEST BiH, str. 509.
[105] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 31.
[106] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 235-237; POVIJEST BiH, str. 509.
[107] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 31.

ja, novi ugarsko-hrvatski gubernator Hunjadi stvarao je zapadnu ligu protiv Osmanlija. Potkraj 1447. godine odlučeno je da se udari na sultana. Međutim u proljeće 1448. godine Turci, podijeljeni u dvije grupe, provale u Bosnu ne štedeći ni Kosačinih posjeda. Istodobno Dubrovčani pišu Hunjadiju da „istisne Turke iz Hodidjeda" jer se samo na taj način mogu spriječiti razorni udari po Bosni i u susjedne zemlje ugarsko-hrvatskoga kraljevstva.[108] Sve je to ubrzalo Hunjadijevu odluku da požuri s pripremama za rat.

U rujnu 1448. prijeđe on Dunav kod Kovina i utabori se kod Smedereva očekujući od srpskoga despota Đurđa Brankovića da mu se priključi. Uvidjevši da od toga ne će biti ništa, zaputi se Hunjadi potkraj rujna prema Nišu paleći usput za osvetu Đurđeve posjede. Nakon dolaska u Niš odustao je od prvotne zamisli da krene na Drinopolje te okrene prema Kosovu polju gdje se utabori na lijevoj obali rijeke Sitnice. Na maloj udaljenosti znatno nadmoćnija turska vojska pratila ga je u stopu i već 17. listopada dođe do prvih konjaničkih okršaja. U jednu takvome okršaju, ohrabren sultanovim povlačenjem s lijeve na desnu obalu Sitnice, pođe Hunjadi za njim i ne sluteći da se oko njega obruč već stegnuo. Usprkos silnu junaštvu i hrabrosti u iduća dva dana kršćanska je vojska bila jednostavno satrvena, a Hunjadi je doživio potpuni slom bezglavo bježeći s bojišta.[109]

Vijest o porazu kršćanskoga oružja na Kosovu polju primljena je sa strahom i nevjericom, osobito u Bosni. Stoga se kralj Tomaš, radi sigurnosti, ponovno našao „in castro nostro Hliuna" odakle je svim silama pokušavao održati unutarnji red i spriječiti daljnje raslojavanje puka.[110] Iste godine (1449.) oko 10.000 Turaka provali do Cetine silno poharavši zemlje bana Petra Talovca, a osobito Duvanjsko polje, posjed „vojevode Sladoja Semkovića".[111]

Međutim kao da nisu bili dovoljni problemi koje su izazivali Turci, unutarnji *bosanski* sukobi dostizali su svoj vrhunac. Neumoljivi i tvrdokorni herceg Stjepan Kosača nije odustajao od svoje namjere da uz tursku pomoć proširi svoje posjede i da satre svaki trag vlasti *Kotromanića*, osobito u Humu i Dalmaciji. Ratu su pridonijele i *hercegove* težnje da se Dubrovčanima ograniči dotadašnji trgovinski monopol. I tako se rasplamsa višegodišnji rat u kojemu su bili „svi protiv svih": *otac protiv sina, brat protiv brata, zet protiv tasta*… Za to su vrijeme Turci kovali plan za konačan obračun s Bizantom i kršćanskim svijetom u „vlastitoj državi". Sve je bilo spremno za osvajanje „carskoga grada" – Konstantinopolisa, budućega Istanbula![112] Konačno, 29. svibnja 1453., nakon gotovo dva mjeseca stalne opsade, više od 150.000 vojnika koji su ispucali nebrojene tisuće kilograma praha i olova, odapeli milijune strjelica i višestrukih ponovljenih juriša uz tutanj bubnjeva i talambasa, pronesoše glas do sultana *Fatiha* „da je divotni grad u njegovoj vlasti".[113]

Pad Carigrada bolno je odjeknuo među kršćanskim vladarima, a ta je vijest osobito teško pogodila kralja Tomaša u Bosni. Znao je da se njegova zemlja nikako nije mogla održati, pogotovo što odavno njezin najmoćniji velikaš *herceg* Stjepan Kosača služi Turcima umanjujući tako kraljevu bojevu moć. Stoga se kralj obraćao zapadnim vladarima za pomoć. U jednome pismu mletačkoj vladi kralj se Tomaš žali

[108] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 35.
[109] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 262-268; Usporedi i: I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 32-33; B. TANOVIĆ, Historija Bosne, str. 73.
[110] O tome svjedoči isprava koju je kralj dodijelio inače vrlo uglednu trogirskomu građaninu Jakovu Testu, da pronađe kradljivce novca i da ih primjereno kazni (V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 19).
[111] Robert JOLIĆ – Marko JUKIĆ, *Župa Roško Polje*, Tomislavgrad 2008, str. 43 (dalje: R. JOLIĆ – M. JUKIĆ, Roško Polje).
[112] POVIJEST BiH, str. 532-533.
[113] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 303-311.

da ga sultan jednostavno „muči ucjenama“. Pa iako mu je, kako sâm kaže, „u posljednje četiri godine“ na ime *danka* isplatio više od 160.000 dukata i redovito ga opskrbljivao hranom, „on sada se s tim ne zadovoljava, nego traži četiri grada“ kao zalog mira. Jedan je od tih gradova i „castrum Bystrychky“, odnosno Livno.[114]

Čini se da je Livno u to doba bilo neke vrsti diplomatsko-konzularnoga središta, osobito Mlečanima i Dubrovčanima, o čemu svjedoče i neka pisma koja su njihovi predstavnici upućivali svojim vladama.[115] „Pomislite“, piše kralj Senatu sv. Marka, „što će biti od Dalmacije i Istre ako padne ovo kraljevstvo.“ „Stoga“, nastavlja kralj, „mi samo pitamo od vas savjeta i pomoć.“[116] Sadržaj tužnoga pisma prepuna molbā nije se dojmio hladnih činovnika mletačkih pa je slijedio jednostavan odgovor u kojemu se izražava žaljenje za stanje u kojemu se kralj našao, ali mu poručuju „ako bude bježao iz zemlje da može on i koji s njim budu, doći s imanjem u mletačke zemlje i mjesta“.[117]

Unatoč svemu 13. lipnja 1456. povede sultan gotovo 100.000 vojnika i više od 300 topova na Beograd. Uz pomoć pape Janko Hunjadi skupi križarske trupe od 60.000 vojnika kojima je svesrdnu pomoć davao gorljivi fratar Ivan Kapistranski, kasnije proglašen svetim, inače „drag prijatelj“ kralja Tomaša.[118] Nakon višednevnih krvavih bojeva oko tvrđave sultan, i sâm ranjen, konačno je prisiljen povući se. Beograd je obranjen, a time i preostali dio srpske i bosanske zemlje. Ali ne zadugo.[119]

Godinu dana prije toga, naime dok su trajale pripreme za rat, Turci su „svoj“ do tada osvojeni teritorij dobro utvrdili pripremajući ga za veliki dolazak sultanov i sveopći obračun s „kral'evstvom bosanskim, i ugarskim i serbskim“. Tako je u svibnju 1455. završen popis „Vilayet-a Hodided-a“, malenoga dijela velikoga „Bosanskog krajišta“, u znanosti poznatoga kao „Krajište Isa-bega Ishakovića“.[120]

Poraz pod Beogradom i ranjavanje sultana izazvalo je golem bijes na turskoj strani pa su osmanski zapovjednici i carski *Divan* razrađivali detaljan plan za završni udar. Odlučeno je da se udari na *Smederevo*, posljednji slobodni grad i jaku tvrđavu na Dunavu. Znali su da se osvajanjem toga grada osvaja posljednji stub

[114] V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 23; V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 21.

[115] Neki Mlečanin 21. travnja 1458. iz Bistrice (Hlivna) izvješćuje svoju vladu da je bosanski kralj sklopio mir s Turcima i da im je obećao plaćati ugovoreni danak. Još javlja da je nezakoniti sin slijepoga Đurđa Brankovića, Vuk, ušao u Smederevo namjeravajući postati *despot* (POVIJEST BiH, str. 544). Mletačka je vlada i godinu dana prije toga također bila izvještena „iz Bistrice (Hlivna)“ o pokretima kralja Tomaša prema Cetini i Đurđa Brankovića prema Ostrovici, gdje se vodio dinastički rat za posjede knezova Talovaca (V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 344). Što se pak tiče Dubrovčana, turski izvori potvrđuju njihovu prisutnost u Livnu još i 1528. godine. O tome stoji bilješka u defteru br. 157: „Samo Hlivno (……) Nevjernici **Dubrovnika** koji su se tu oženili i tu nastanili i od kojih se uzima ispendža i drugi porezi, 4 kršćanske kuće.“ Dakle ovaj podatak nesumnjivo nudi dokaz za sljedeće: vijest kako se u vrijeme stabilizacije osmanske vlasti susreću „nevjernici kršćani“ na području koje je od iznimne važnosti za osmansku državu znači da su tu u to vrijeme kao „nevjernici kršćani“ mogli biti evidentirani samo **starosjedioci toga područja** (dakle oni koji su tu živjeli prije osmanskih provala) i oni *prihvaćeni*, tj. oni kojima je dopušteno da se kao „nevjernici kršćani“ nasele na to područje, a to su u ovome slučaju jedino mogli biti oni Dubrovčani koji su kao predstavnici svoje vlade mogli doći u njihovo vrijeme, dakle netko tko je na takvim područjima mogao biti prihvaćen „službeno“ od osmanskih vlasti, a to su bili samo oni „stranci“ koji su dolazili kao osmanski vojnici „sa strane“, kako to dokazuju defteri, i „stranci“ iz diplomacije, što navod iz deftera – „koji su se tu oženili i nastanili“ – nedvojbeno dokazuje. Tako možemo lakše razumjeti i Čelebijino pripovijedanje o gradu Livnu koji je „sagradio jedan od princ prima Dubrovnika“ (H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 137, s bilješkama koje prate tekst). Nije naime isključeno da su Dubrovčani po nalogu svoje vlade, a u okviru svojih diplomatskih, a osobito trgovačkih potreba i djelatnosti sagradili neki dio grada Livna koji im je služio kao neka vrsta „bescarinske zone“, pa otud to Čelebijino pripovijedanje o gradu Livnu koji je sagradio „dubrovački knez“, kako valja razumjeti značenje pojma *princ-prima*.

[116] POVIJEST BiH, str. 538.

[117] Šime LJUBIĆ, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike*, knjiga 10, Zagreb 1891, str. 89-90 (dalje: Š. LJUBIĆ, Listine, knj. 10).

[118] POVIJEST BiH, str. 538.

[119] B. TANOVIĆ, Historija Bosne, str. 90.

[120] Opširnije vidi: Hazim ŠABANOVIĆ, *Krajište Isa-bega Ishakovića – zbirni katastarski popis iz 1455*, Sarajevo 1964 (dalje: H. ŠABANOVIĆ, Krajište).

obrane tvrdoga Beograda i širom otvara *kapija* prema srednjoj Europi! Osim toga tim se potezom nastojalo spriječiti „ujedinjenje Srbije i Bosne pod patronatom Ugarsko-hrvatskim“,[121] čime se pokušavalo Turcima zapriječiti daljnji prodor i potpuno osvajanje ovih zemalja.

U okviru priprema za veliki pohod uputi sultan svoje „trkače i palikuće“ na teren. Potkraj siječnja 1459. provali veća skupina akindžija na područje oko tvrdoga grada Bobovca, a drugi dio vojske nastavi prema Vranduku namjeravajući tako vezati kraljeve čete za Bosnu. Svjestan svoga, gotovo bezizlazna stanja, kralj Tomaš piše pismo Matijašu u kojemu ga moli da uključi „svu svoju brigu, pomnju i revnost […] da nas njegovo veličanstvo ne ostavi u ovoj pogibelji“, kada turska vojska ne prestaje nanositi razne i svakovrsne štete – pali kuće, siječe voćke i vinograde, „hvata naime naše čete, kako inače nisu običavali činiti […] Jer ako nas gospodin kralj u kojeg se poslije Boga jedino uzdamo, ostavi“, završava svoje pismo kralj Tomaš, „vidimo očito posvemašnje rasulo i propast našega kraljevstva…“[122]

Na proljeće se sve rasplamsalo. Turci su svom snagom udarili na Bosnu, ali se kralj junački branio prodrijevši čak do Hodidjeda i zauzevši njegovo podgrađe „koje je bilo veliko i puno naroda“, kako se razabire iz jednoga pisma dubrovačkog Vijeća upućenoga kralju Matijašu, a onda ga je spalio, dio naroda pobio, a drugi odveo u sužanjstvo. „Sada“, stoji dalje u pismu, „podsjeda i samu tvrđavu (castrum) pa ako mu i to pođe za rukom oslobodit će svoje kraljevstvo od velike nevolje.“[123] Za to vrijeme novoimenovani *despot srpski* Stjepan Tomašević, inače sin kralja Tomaša kojeg će uskoro naslijediti na tronu, pokušao je osigurati obranu tvrđave. Potkraj svibnja krenula je sultanova vojska iz Sofije, gdje se bila skupljala posljednjih mjeseci, prema Smederevu čije se pravoslavno stanovništvo vrlo hladno stavilo na raspolaganje *nametnutomu* despotu, inače gorljivu katoliku. Čim sultan osvanu pod zidinama tvrđave, okrenuše se Smederevci protiv mladoga despota i, konačno, 20. lipnja 1459. predadoše se sultanu koji im zajamči život i imanje.[124]

Pad Bosne

Zauzevši smederevsku tvrđavu, Turci su završili rat za Srbiju pa su oštricu svojih napada mogli nesmetano usmjeriti dalje na zapad. U isto vrijeme, posredovanjem pape Pija II., sklopljen je savez između hrvatsko-ugarskoga kralja Matije Korvina i bosanskoga Stjepana Tomaševića za obranu preostalih slobodnih prostora. Oslanjajući se na taj savez i računajući na papinu pomoć, godine 1462. kralj Stjepan Tomašević odbio je Turcima platiti obećani danak. Smjeli potez vladara već ranjene kraljevine sultan Mehmed-Osvajač doživio je kao izazov pa se odlučio na završni napad. U proljeće iduće godine dignuo je golemu vojsku za rat držeći u strogoj tajnosti odluku kamo će krenuti. Štoviše, sultan je primio poslanstvo bosanskoga kralja kojemu je obećao primirje sljedećih petnaestak godina.[125] Međutim još dok se poslanstvo nalazilo kod Porte, akindžije su u manjim prepadima pustošile prekosavsko područje na sjeveru te posjede Jure Kastriotića u Albaniji na jugu krčeći tako put caru za munjeviti udar.

Prethodnica turske vojske pod zapovjedništvom velikoga vezira Mahmud-paše opsjela je 19. svibnja stolni grad Bobovac odakle se kralj Stjepan izvukao prema Jajcu ponijevši sa sobom dragocjenosti. Dva dana poslije stigao je i sultan Mehmed. Zaplašen golemom turskom

[121] POVIJEST BiH, str. 545.
[122] POVIJEST BiH, str. 546.
[123] POVIJEST BiH, str. 547, bilješka br. 183.
[124] POVIJEST BiH, str. 548.
[125] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 36; V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 54.

vojskom, zapovjednik obrane grada predao je utvrdu bez borbe.[126] Za to je vrijeme vezir Mahmud-paša progonio kralja Stjepana Tomaševića koji se iz Jajca povlačio prema tvrđavi Ključ. Kada ga je napokon ondje stigao, započeo je opsadu tvrđave neprestano je tukući topovima. Položaj tvrđave bio je takav da je mogla izdržati opsadu vrlo dugo[127] pa se veliki vezir pobojao da ju ne će moći osvojiti. Stoga se poslužio lukavstvom: pismom je kralju zajamčio da mu se ništa zla ne će dogoditi ako se preda.[128] Vjerujući Turčinu, kralj se predao. Nakon predaje nesretni se kralj u pratnji vezira Mahmud-paše uputio u grad Jajce gdje se bio utaborio sultan Mehmed. Pod sultanovom prisilom izdao je zarobljeni kralj pisanu zapovijed preostalim posadama u tvrđavama i gradovima da se predaju Turcima.[129] Tako se, po nekim navodima,[130] predalo 70 tvrdih bosanskih gradova. Za nagradu sultan je zlosretnomu kralju dao odrubiti glavu.[131]

Tako je, gotovo bez ikakve borbe, Bosansko Kraljevstvo „šaptom palo". Republika Mletačka 14. lipnja navijesti tu nesreću papi dodavši da su Turci, paleći i robeći, već prodrli do Senja.[132] U sljedećih nekoliko dana Turci su u osvojene tvrđave namjestili svoje posade. Istodobno dok se pod Ključem odigravala drama, provalile su akindžije na zapad u Liku i Krbavu te na jug prema Dalmaciji izazvavši silan metež u krajevima kojima su prošle.[133] U tome naletu prešli su i Livanjskim poljem zaposjevši najvjerojatnije Bistrički „castrum".[134] Tako je Livno prvi put, barem nakratko, bilo u posjedu turskih *gazija*. Osvojivši tvrde bosanske gradove i smaknuvši kralja Stjepana Tomaševića, Turci će svoje snage usmjeriti na daljnja osvajanja. No prije toga valjalo se oduprijeti kralju Matijašu Korvinu.

Protuudar kršćanskoga oružja i privremeno zaustavljanje turskih prodora

Čim kralj Matijaš doču za bosansku nesreću, 19. srpnja 1463. skupi vojsku i krenu do Petrovaradina gdje 12. rujna pristade na savez s Mlečanima protiv Turaka. Najprije u Srijemu suzbi smederevskoga sandžaka Ali-bega, a onda provali u Bosnu te udari na Jajce gdje se nalazilo oko 7000 Turaka pod zapovjedništvom Haram-bega.[135] Više od dva mjeseca neprestance hrvatsko-ugarske snage opsjedale su tvrdi kraljevski grada na Plivi, da bi najposlije na sam Božić ušle u napola razorenu tvrđavu. Bio je to velik udarac sultanu Mehmedu i jasan znak da protiv sebe ima konačno dostojna protivnika.[136] U isto vrijeme preoteti su i tvrdi gradovi u Povrbasju (Zvečaj, Bočac, Komotin, Vesela Straža) te područje Završja ili, bolje

[126] Lovre KATIĆ, *Pregled povijesti Hrvata*, Split 1938. (pretisak iz 2010), str. 78. Dalje: L. KATIĆ, Pregled; H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 38.

[127] O izgledu ključke tvrđave detaljnije u: Husref REDŽIĆ, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2009, str. 125-127 (dalje: H. REDŽIĆ, Gradovi u BiH); H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Bosanski gradovi, NS br. I, str. 27-28.

[128] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 36.

[129] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 38-39.

[130] V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 58; Miroslav DŽAJA – Krunoslav DRAGANOVIĆ, *Sa Kupreške visoravni,* II. izdanje, Zagreb – Baško Polje 1994, str. 301 (dalje: M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, Kupres).

[131] Za to vrijeme kraljica Katarina Kosača uspjela se s pratnjom i nešto potrepština spasiti putujući uglavnom noću bespućima i stranputicama jugozapadne Bosne te preko Livna doći u Split. Na taj tegoban i opasan put u livanjskom je kraju sačuvana uspomena na temelju koje su se do danas isprele brojne priče o „crnoj kraljici" koja je opet, valjda radi anonimnosti, bila odjevena u crninu kako bi lakše umaknula znatiželji i sumnjičavim pogledima. Nešto od tih predaja donio je i Vlajko PALAVESTRA u svome radu Narodne pripovijetke (vidi: GZM sv. 16, str. 266-289, osobito str. 280).

[132] Š. LJUBIĆ, Listine, br. 10, str. 86.

[133] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 37, bilješka 7.

[134] M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, Kupres, str. 301.

[135] B. TANOVIĆ, Historija Bosne, str. 114-115; Milan PRELOG, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, Zagreb 1911, str. 8 (pretisak iz 2009.); dalje: M. PRELOG, Povijest Bosne.

[136] Povjesničar Milan PRELOG doslovno citira sultana Mehmeda koji kaže da su on i kralj Matijaš „na čitavoj zemlji jedini vrijedni da se zovu vladarima" (Povijest Bosne, str. 6).

reći, njegov dio.[137] Zasad se zna da je to sigurno bio Bistrički grad, dakle Livno, a vjerojatno i Šujica u kojoj se nalazila malena utvrda *Stržanj*,[138] smještena nad kontrolnom točkom puta prema Kupresu.

Oslobodivši tako gradove i opskrbivši ih hranom i streljivom, kralj namjesti i zapovjednike u Jajcu – Emerika Deaka i Emerika Zapolju koga još imenova i banom hrvatskim te se u siječnju 1464. uputi natrag u prijestolnicu Budim.[139] U Livnu je ubrzo utvrđena jaka posada kneza Vladislava Hercegovića koji će svoga vjernog vojvodu Ivaniša Vlatkovića[140] imenovati kaštelanom livanjskim. Kralj je potom dao uspostaviti obrambeni fortifikacijski sustav organiziran u dva usporedna reda graničnih utvrda. Vanjski red započinjao je u Severinu (Szöreny) te se preko Beograda (Nándorfehérvár), Šapca (Szábacs), Srebrenika, Banje Luke i Jajca spuštao do Knina i uzduž Jadrana nastavljao preko Skradina i Klisa prema ušću Neretve do Počitelja. Pričuvni je red započinjao od Temišvara (Temesvár) u Vlaškoj te se, nastavljajući se preko Srijema, Dubice, Krupe, Bihaća i Otočca spuštao na Hrvatsko primorje u grad Senj.[141] Tako su stvorene Srebrenička i Jajačka banovina na sjeveru bosanskoga krajišta, a nešto kasnije Senjska i Kliška kapetanija na zapadu i jugu osmanskomu *serhadu* na krajini! Uski pojas oko gradova Zadra, Šibenika, Trogira i Splita bio je u rukama Republike Sv. Marka koji su branili domaći ljudi u službi providura tih gradova.

Kralj je bio zadovoljan. Zaustavljeno je širenje Osmanskoga Carstva prema sjeveru i zapadu, a kraljevi kašteli i feudalni posjedi oko njih dobili toliko željenu mogućnost za oporavak. Međutim sve to, kako će se doskora pokazati, ne će biti dovoljno da se spriječe razorni osmanlijski pljačkaški prodori na hrvatski teritorij, osobito oni u smjeru jugozapadne Bosne te prema Senju i Klisu. Naime već u srpnju 1464. brojna turska vojska ponovno je stigla u Bosnu. Četrdeset tisuća vojnika pod zapovjedništvom velikoga vezira Mahmud-paše opsjela je Jajce, dok su dva odjela akindžija provalila do Modruša krvavo robeći posjede Stjepana Frankopana.[142] Istodobno je sultan Mehmed s brojnim topništvom dolazio Jajcu s juga i zapada.

Uskoro je započela opsada. Danima je trajala topnička vatra po zidinama tvrđave. „Grad je tako strašno bijen“, izvješćuje kroničar toga događaja Tursun-beg,[143] „da je gradska kula za koju se činilo da seže do zvijezda, izravnana sa zemljom.“ No uzalud su bila sva nastojanja i sultanove zapovijedi. Grad je odolijevao. Na vijest o opsadi u kolovozu 1464. kralj Matijaš krene s oko 20.000 dobro naoružanih vitezova prema Jajcu. Strahujući od odmorne kraljeve vojske i mogućega gubitka svojih elitnih jedinica, sultan je zapovjedio sveopći napad. U sumrak 22. kolovoza otvorena je silna vatra iz topova, a „goruće“ strijele kao kiša padale su na zgrade u tvrđavi. No branitelji su ustrajno odbijali napade. Konačno, drugoga dana, vidjevši da se njegovi gubitci silno povećavaju,

[137] Lj. HALLOCZY, Jajce, str. 75-78.
[138] Opširnije vidi: H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 136. Prema defteru iz 1516. Šujica je u posjedu Radivoja, sina Ilije sa sedam kršćanskih kuća (M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, Kupres, str. 294).
[139] Šime LJUBIĆ, *Pregled hrvatske poviesti*, Rijeka 1864, str. 127 (dalje: Š. LJUBIĆ, Pregled). Prije nego je stigao u prijestolnicu, još dok je bio negdje na Savi, uputi kralj pismo „plemićima i neplemićima u Livnu“ u kojemu je stajala zapovijed da budu na pomoć hrvatskomu velikašu Stjepanu Frankopanu kada s pratnjom dođe k njima (Nikola BILOGRIVIĆ, *Katolička crkva na području današnje Banjalučke biskupije do invazije Turaka – topološke i povijesne crtice*, Sarajevo 1998, str. 115 bilješka br. 18; dalje: N. BILOGRIVIĆ, Katolička crkva).
[140] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 151.
[141] Ivan JURKOVIĆ, *Turska opasnost i hrvatski velikaši – knez Bernardin Frankapan i njegovo doba*, str. 65, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti, Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, svezak 17, Zagreb 1999., str. 65 (dalje: I. JURKOVIĆ, Turska opasnost i hrvatski velikaši, Zbornik HAZU, sv. 17).
[142] LJ. THALLOCZY, Jajce, str. 89; Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 127.
[143] LJ. THALLOCZY, Jajce, str. 89, bilješka br. 5.

zapovjedi sultan sveopće povlačenje ostavljajući brojni ratni materijal, streljivo i topove za sobom.

Primivši od svojih uhoda dojavu o rasulu turske vojske, kralj je, što je bilo i očekivati, zapovjedio progon. Prethodnica kraljeve vojske već je 2. rujna bila na području utoka rijeke Drine u Savu sa zaduženjem da izgradi most za prijelaz vojske kako bi se pokušao preoteti Zvornik i tako konačno uništilo „Bosansko krajište" koje je još Isa-beg Ishaković dobro utvrdio i uredio timarski sustav.[144] Svjestan značenja Krajišta, sultan je uputio bosanskoga namjesnika Mehmed-pašu Minet-oğlua da brani Zvornik – „ključ istočne Bosne", gdje je već s gotovo 500 vojnika tvrdo stajao Skender-paša Mihal-oğlu.

Konačno 8. listopada kraljeva vojska stiže pod zidine Zvornika i započe opsadu. Gotovo deset dana neprestance sipala je vatra iz svih topova po zidinama utvrđenoga grada. Unatoč svemu branitelji su odolijevali. No nisu samo uporni branitelji bili problem kraljevoj vojsci. Iznenadne i obilne kiše raskvasiše ionako teške putove, što prouzroči zastoj opskrbe i manjak hrane. Strahujući od potpunoga prekida opskrbe, a i dobivajući glasine o povratku sultana s ostatkom vojske, kralj je konačno zapovjedio povlačenje. Tako se kralju Matiji dogodilo pod Zvornikom isto što i sultanu Mehmedu pod Jajcem.[145] Neuspjehom ugarsko-hrvatske vojne okončan je svaki pokušaj protjerivanja Turaka iz Bosne i njihova trajnoga odbacivanja preko Drine. Stabilizirajući i konsolidirajući svoje pozicije, uskoro su turske prijetnje i provale poprimile razorne domete. Započelo je drobljenje područja koji će malo-pomalo potpuno pasti u turske ruke.

[144] LJ. THALLOCZY, Jajce, str. 88-93; H. ŠABANOVIĆ, Krajište.
[145] LJ. THALLOCZY, Jajce, str. 95-96.

Nastavak turskih provala: daljnji prodori prema zapadu i jugu; pad Livna

Nakon uspješne obrane Krajišta i njegova vojničkoga utvrđivanja[146] Turci će planski poduzimati kontinuirane napade prema hrvatskim zemljama koje su bile u posjedu Mletačke Republike u Dalmaciji zbog čega će uskoro započeti dugotrajni mletačko-turski rat.[147] Osobito snažan pritisak odvijao se prema Šibeniku i Zadru. Iznenadnim i krvavim provalama osvajači će gospodarski i socijalno-psihološki onesposobiti stanovništvo za obranu unoseći strah i kaos na područja koja su postala vojno-strateški cilj osmanskim krajišnicima.

Već na samome početku neprijateljstava postavljena je zajednička mreža ugarsko-hrvatskih i mletačkih signalnih postaja s kojih se dimom danju, a vatrom i topovskim hitcima noću upozoravalo na turske pokrete iz Bosne. Takve predstraže bile su podignute u Grahovu, Zečevu i na Ostrovici.[148] Cilj međutim nije bio teritorij nego stanovništvo. S tim u svezi prvi jači turski udar poduzet je u jesen 1467. prema šibenskomu i zadarskomu području. Gorskim i planinskim stazama Dinare, Grmeča, Plješivice i Kapele provalile su akindžije na to područje pustošeći i hrvatsko-ugarske posjede u Lici i Krbavi.[149] Isto se ponovi i u ranu zimu iduće

[146] Turci će doskora od osvojenih zemalja bosanskoga kralja te područja Pavlovića i Kovačevića i okupiranoga dijela hercegove zemlje, koje su u početku pretvorili u vilajete, nazivane i Isabegovim Krajištem, ujediniti s ranije osvojenim vilajetima u Raškoj (Srbiji) i od toga čitavog teritorija osnovati Bosanski sandžak, svakako ne kasnije od 1464. godine (H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 39).
[147] Turci su doduše 1465. godine ponudili mir Mlečanima, ali je Senat ponudu odbio uzdajući se u papinu pomoć ako se rat nastavi, za što je bilo obećano 300.000 dukata (B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 71, bilješka 5).
[148] Gligor STANOJEVIĆ, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima 16-18 vijeka*, Beograd 1970, str. 18 (dalje: G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi); B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 79.
[149] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 42.

(1468.) godine. Turska se vojska iz tih pohoda vrati s brojnim sužnjevima u Bosnu gdje će se doskora razviti nekoliko prihvatnih središta za njihov otkup. Iako je u početku takvo roblje prodavano čak u dalekim gradovima u osmanskome zaleđu (Skoplje, Solun, Istanbul), vrlo brzo to će postati Sarajevo i Livno,[150] o čemu svjedoči i danas u livanjskome kraju prisutno prezime Galiot(ović) i Sužanj (Sužnjević) među katoličkim pukom, ali i Porobija i Robović među muslimanskim.[151]

U travnju pak 1469. Turci ponovno udare, ovaj put u senjsku okolicu, hvatajući ljude i otimajući njihova dobra. Spašavajući gole živote, zastrašeno stanovništvo bježalo je u utvrđene dalmatinske gradove pod vlasti Venecije tražeći spasa čak i na otocima.[152] Uzmičući tako pred Turcima, i Vlasi su nastojali naći spasa na mletačkome zemljištu, što ubrzo dovede do sukoba između hrvatskoga bana i mletačkih gradskih knezova. Ne shvaćajući valjda taktiku „osvajača sa istoka“, hrvatski ban Ivan Tuz, držeći da ih Mlečani vabe, teško se zaprijeti Mlečanima ako ih odmah ne vrate. Ubrzo mu stiže odgovor da je uvijek slobodno bilo prelaziti iz jedne u drugu državu. Ban za osvetu 1. svibnja 1469. udari na mletačke predjele te ih silno poplijeni i popali.[153]

I dok su se „rješavali nesporazumi oko hrvatskih Vlaha“, u srpnju 1470. Turci ponovno provale u Hrvatsku. Akindžije Isa-bega s 6000 konjanika provale do Šibenika i Zadra, dok je veći dio vojske, njih oko 8000, udario na Kranjsku vrativši se u Bosnu s golemim plijenom, što je uspješno ponovljeno i u ožujku iduće godine, a također i 1472., kada su na povratku strašno poharane zemlje knezova senjskih.[154]

Jedva da se frankopansko vlastelinstvo uspjelo oporaviti, slijedila je nova, znatno jača provala. Dvanaest tisuća turskih konjanika prodre kroz Hrvatsku do Kranjske otimajući silan plijen. Zbog toga se uputi Pietro Molin, providur Dalmacije s poslanicima pape i Ferdinanda Napuljskoga u Hrvatsku knezovima Frankopanima i knezovima Krbavskim te Petru Zrinskom i ostalim hrvatskim velikašima i kraljevskomu zapovjedniku u Senju kako bi pokušali postignuti dogovor oko zajedničkoga otpora turskim provalama i daljnjim napadima. Poslanici se obvezaše da će Hrvatima pružiti pomoć od oko 1000 konjanika i isto toliko pješaka kojima bi mogli ne samo granice braniti nego i provaljivati na turski teritorij u Bosnu.[155] Neprestani prodori osmanskih akindžija prema zapadu doveli su do potrebe da se organizira sigurnija „baza“, tj. stalno boravište koje će biti bliže području koje se napada pa je carski Divan odlučio čvršće povezati postojeći, ali usitnjeni teritorij u jednu monolitniju cjelinu. Tako je 16. siječnja 1470. osnovan Hercegovački sandžak, a za njegova prvoga mir'i-livu (sandžakbega) bî imenovan Hamza-beg.[156] Time će osmanska vojska postati još jača, ubojitija i pokretljivija. Naime dok bi bosanski sandžak provaljivao na jug i zapad, dotle bi hercegovački pustošio na sjeveru prema rijeci Savi i obrnuto. U jednu takvu udaru na Hrvatsku Hamza-beg s dijelom svojih snaga okrene u dolinu Neretve i udari na Počitelj. Iako je Počitelj snažno branjen, doskora je obrana popustila. Osmanska vojska uze 19. rujna 1471. taj tvrdi grad u srcu Hercegovine, što će granicu Carstva pomaknuti do rijeke Cetine na zapadu.[157] U tim naletima osvojiše Turci i neke

[150] B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 88, bilješka 43.
[151] Detaljnije o prezimenima livanjskoga kraja vidi: M. PETRIĆ, Porijeklo, GZM sv. 15-16, str. 31-90; T. PERKOVIĆ, Stanovništvo, te LKP, knj. 1. i 3.
[152] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 40.
[153] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 129-130.
[154] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 133-134.
[155] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 135.
[156] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 46.
[157] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 42.

tvrđave i mjesta na Livanjskome polju.[158] Samo koju godinu kasnije prohujale su akindžije biokovskim područjem pustošeći Makarsko primorje i Imotsko-bekijsko polje ostavljajući snažnu imotsku tvrđavu duboko u svome zaleđu.[159]

U isto su vrijeme osmanski popisivači obišli dotad osvojen teren i načinili popis „zemlje, ljudi i svih prihoda". U razdoblju od 26. siječnja 1468. do 14. travnja 1469. popisan je Bosanski sandžak, a sadržaj te građe koja je za povijesnu znanost od neprocjenjive vrijednosti istom je nedavno ugledao svjetlo dana.[160] Po njemu turske su vlasti u svojim rukama čvrsto držale gotovo polovicu Bosne, a krajnja zapadna granica bile su zemlje drevne Hlivanjske žup(anij)e, konkretnije sva današnja podhumska crkvena župa i dio župe Bila s jakom tvrđavom Hum iznad današnjega sela Podhuma.[161] Nekoliko godina kasnije, naime u razdoblju od 1475. do 1477., isto je učinjeno i u Hercegovačkome sandžaku.[162] Osmanski popisivači ponosno izvješćuju sultana da je „njegova sva zemlja i ljudi od Prijepolja do Roškoga Polja" koje čuvaju *vojnuci*, tj. kršćanski Vlasi pod zapovjedništvom Arbadži Hizira.[163]

Provale i pljačke međutim nisu time prestajale, a rat se nesmiljenom žestinom vodio čak i na moru. U srpnju 1476. turske lađe navališe na Hvar gdje odlučnu pobjedu nad Turcima izvojeva Nikola Paladinić razbivši sedam dobro naoružanih turskih lađa. Za tu pobjedu mletački Senat imenova Nikolu vitezom sv. Marka, „obuče ga zlatnim odijelom i oprosti zauvijek od svih osobnih tereta". Istodobno Korčula bî strahovito poharana zbog čega Senat otpremi jedanaest manjih galija kako bi pokušao zaštititi otoke pod svojom vlasti od novih turskih prepada.[164] Ni sljedeće godine južne kopnene granice Hrvatskoga Kraljevstva nisu mirovale. Naprotiv.

U listopadu 1477. deset tisuća turskih konjanika ponovno iznenada provali kroz Hrvatsku do Soče na mletačke predjele strahovito porazivši providurovu obranu kod Fogliana rušeći sve naokolo.[165] Ipak, na povratku ih dočekaše hrvatski junaci Matija Gereb, ban slavonski i knez Bernardin Frankopan hametice ih potukavši kraj Dubice na Uni i otevši im sav plijen i sužnje koje su bili ugrabili.[166] Želeći se osvetiti hrvatskim velikašima za naneseni poraz, turski zapovjednik u Bosni skupi u srpnju 1478. gotovo 15.000 vojnika i provali preko Slavonije do južne Štajerske te okrenu put mletačke Furlanije provalivši sve do Treviza paleći, pljačkajući i rušeći sve što mu se našlo na putu. Istodobno hercegovački te smederevski i skopski sandžaci konačno osvojiše tvrdi Kastriotićev grad Kroju. Tako 15. lipnja 1478. pade i posljednje uporište u Albaniji. Južna granica turske države na Balkanu nije više imala „kaurskog zaleđa".[167] Silno izmučena brojnim turskim provalama i krvavim gubitcima, Republi-

[158] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 42. Ovdje vrijedi spomenuti bilješku koju donosi defter iz 1468./69. godine. Naime u jednome upisu od 7. studenoga 1474. spominje se livanjski dizdar. Nejasno je radi li se baš o dizdaru livanjske tvrđave („castruma Bistričkog") ili, što je vjerojatnije, podhumske. Bilo kako bilo, Turci su tih godina u livanjskome kraju, konačno (TD br. 076, str. 84).

[159] Karlo JURIŠIĆ, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba osmanske vlade*, Zagreb 1972, str. 15-20 (dalje: K. JURIŠIĆ, Katolička crkva); Ante UJEVIĆ, Imotska krajina, Split 1959, str. 70-71 (dalje: A. UJEVIĆ, Imotski).

[160] Ahmed S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna 1468/1469*, Mostar 2008. Dalje citat: TD br. 076.

[161] TD br. 076, str. 195-196. Usp. i: H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 42-43.

[162] Ahmed S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985. Dalje citat: TD br. 5.

[163] TD br. 5, str. 419.

[164] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 137.

[165] Seid M. TRALJIĆ, *Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine*, Radovi instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, svezak 18, Zadar 1971., str. 348 (dalje: S. M. TRALJIĆ, Vrana, Radovi JAZU br. 18).

[166] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 138; M. PRELOG, Povijest Bosne, str. 20.

[167] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 138.

ka Sv. Marka konačno uspije ugovoriti mir s Turcima 25. siječnja 1479.[168]

Novi žestoki udari iz Bosne – bitka na Krbavskome polju 1493. godine

I dok se održavao kakav-takav mir s Turcima, kršćanski susjedi u zaleđu „prejasnih" gradova Zadra, Šibenika, Trogira i Splita vodili su svoje lokalne ratove. Zapovjednik Ostrovički knez Pavao Kožulić godinama je provaljivao i uznemiravao mletačke posjede pa je Republika raspisala nagradu od 500 libara za njegovu živu glavu, odnosno 400 za mrtvu.[169] Unatoč tomu pljačke i prepadi nisu zaustavljeni iako su bili rjeđi.

U rujnu 1491. godine provali Jakub-paša u Hrvatsku s vojskom od oko 10.000 Turaka. Deset dana trajalo je pustošenje i pljačka područja na koje su udarili, a onda se ustremiše preko Krškoga ponovno u Kranjsku, gdje su najprije oko Novoga Mesta mnogo ljudi zarobili i većinu kuća spalili. Na samo Miholje utabore se kod Metlike odakle su njihove pojedine čete harale po Kranjskoj. Turci bi još veću štetu počinili da nisu rijeke Sava i Krka zbog jesenskih kiša vrlo nabujale, što je napokon prisililo pašu na povratak u Bosnu. Kako je hrvatska vlastela držala sve tvrđave na srednjemu i donjemu toku rijeke Une (Jasenovac, Kostajnica, Novi, Otok, Krupa, Ostrožac, Bihać i Ripač), Turci se, nemogavši se ovuda vratiti u Bosnu, upute preko Like i Krbave. To su znali hrvatski velikaši i plemići koji odlučiše dočekati ih na Krbavskome polju. Hrvatski ban Ladislav od Egervara skupi poveću vojsku u kojoj su najbrojnije čete imali knezovi Frankopani: Bernardin Ozaljski, Ivan Cetinski i Mihajlo Slunjski. Ban je hrvatsku vojsku smjestio kod Vrpila blizu Udbine, gdje se napokon u listopadu godine 1491. zametnu ljuti boj. Ban je hrvatsku vojsku razdijelio u četiri bojna reda. Prvim su bojnim redom upravljali frankopanski knezovi Ivan Cetinski i Mihajlo Slunjski strahovito potukavši Turke koji su u rasulu bježali starim putem preko sedla planine Plješivice u područje gornjega toka rijeke Une, odakle se dolinom njezina pritoka Unca razbijeni vratiše u Bosnu.[170]

Unatoč strahovitu porazu hercegovački sandžak skupi nešto vojske i u travnja 1492. udari preko Dunava na slavonske zemlje računajući se s plijenom vratiti preko posjeda hrvatskih velikaša na Uni. Tu ih dočeka vojska pod zapovjedništvom bana Emerika Derenčina nanesavši im silan poraz. Sav im je plijen oduzeo, više od 500 muslimana uhitio, a još više smaknuo (mnogi se utopiše u Uni). Za taj junački podvig osobito su zaslužni Bernardin Frankopan, „knez krčki i modruški i senjski" i Karlo Krbavski.[171] Iduće godine namjera im je bila udariti preko Jajca, Šapca i Beograda na turski teritorij kako bi pokušali zaustaviti sve silnije napade na hrvatske zemlje, osobito ove iz Bosne. U to ime kralj Vladislav opskrbi pogranične utvrde živežom i ratnim materijalom koji je mogao biti od pomoći za snažnu obranu. U međuvremenu bosanski sandžak stade kupiti vojsku za ponovnu provalu. Prijeđe preko rijeke Save i udari na Slavoniju gdje se kratko zadrža jer mu je cilj bio Kranjska, Štajerska i Koruška. Ugrabivši nešto plijena, mnoštvo sela popali, a potom se na povratku obruši na šibenski kraj izazvavši silan metež među nezaštićenim pukom koji je bježao lađama prema Molizu i Apuliji u Italiji.[172]

[168] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 138.
[169] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 153; Usp. i: Grga NOVAK, *Povijest Splita*, knjiga 2, Split 2005, str. 41-42 (dalje. G. NOVAK, Split, knj. 2).
[170] Rudolf HORVAT, *Lika i Krbava – povijesne slike, crtice i bilješke*, svezak I., Zagreb 1941, str. 7-10 (dalje: R. HORVAT, Lika i Krbava). I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 48.
[171] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 147.
[172] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 147.

Nastojeći spriječiti daljnje prodore, Republika uputi jake snage u Šibenik te zapovijedi knezu da se brodovljem uputi Krkom do Skradina kako bi spriječili prodore s kopna.[173] Međutim razorni akindžijski udari koji su konstantno slabili područja kojima su prolazili ostavljali su sve teže posljedice na zemlju i narod Hrvatskoga Kraljevstva. Trvenja između Frankopana i banova koje je ugarska kruna namještala u Hrvatskoj zamalo je dovelo do građanskoga rata. Doznavši preko svojih uhoda da u Hrvatskoj nema više prijašnje sloge i da su snage iscrpljene unutarnjim sukobima oko Senja, bosanski sandžak Jakub-paša skupi oko 8000 konjanika te u kolovozu godine 1493. udari na tvrdi grad Jajce koji su Hrvati ustrajno branili kao svoje najjače uporište na rijeci Vrbasu. Uzalud je paša udarao na Jajce. Kada se uvjerio da ne će moći zauzeti ovu tvrđavu, provali sjeverozapadnim pravcem prema rijeci Uni i tako nenadano osvanu u austrijskim pokrajinama Kranjskoj i južnoj Štajerskoj. Tu su njegovi vojnici robili i palili slovenska sela oko Celja i Ptuja, dok ih nije carev kapetan Jakov Sekelj s gotovo 5000 konjanika prisilio na povratak.

Kada su Hrvati doznali da Turci haraju po Štajerskoj, donesoše odluku da ih dočekaju na povratku kako su to učinili i 1491., poglavito što su Turici vodili mnoštvo zarobljenih kršćana. Unatoč svemu Turci su na povratku nemilice robili ljude i stoku te palili crkve i kuće. Tom je prigodom stradao i frankopanski grad Modruš u kojemu se tada nalazio krbavski biskup s kaptolom. Turci su naime zapalili varoš ispod modruške tvrđave, gdje izgorješe kuće, samostan i crkva, dok samu tvrđavu ipak nisu mogli zauzeti. Na daljnjemu putu dopru Turci s plijenom na Krbavsko polje gdje se zametnu glasovita bitka 9. rujna 1493. pod Udbinom, u kojoj je hrvatsko-ugarska vojska bila posve razbijena. Tu poginuše ponajbolji hrvatski junaci: Ivan Frankopan, Karlo Krbavski i Jure Vlatković, dok su ban Emerik Derenčin i Nikola Frankopan živi pali u tursko ropstvo. Na bojnome polju mrtvi i ranjeni brojali su se u tisućama.[174]

Opustošena i poharana Hrvatska sada je ostala potpuno nezaštićena, zbog čega su se provale Turaka iz Bosne mogle nesmetano organizirati i sa znatno manje vojske. Od toga trenutka Osmanlije su smišljeno počeli rabiti svoje pomoćne čete *martologa*, poglavito balkanskih „vlaha“ pravoslavne vjere koji su dovedeni iz Skopskoga i Smederevskoga sandžaka (Albanci, Bugari, Cigani, Grci, Makedonci, Rumunji, Srbi, Vlasi). Oni su ciljano zaposjedali opustošena područja čuvajući ga za osmanske vojvode.[175] U ljeto 1494. krajiški vojvoda Sulejman provali u Dalmaciju strahovito popalivši splitsku okolicu i kaštelansko-trogirsku Zagoru.[176] U prosincu iste godine 150 akindžija udari na trogirsku ravnicu zarobivši 37 osoba i ubivši 3 starca i 2 dječaka.[177]

Zbog unutarnje nestabilnosti izazvane oko borbe za osmansko prijestolje turski poslanik dođe u Budim ponuditi primirje kralju Vladislavu koje bude utanačeno na tri godine, čime hrvatske zemlje, nakon bezbrojnih gubitaka i razaranja, dobiše priliku odahnuti.[178] Međutim primirje na Krajini nije bilo duga vijeka. Već na proljeće 1496. provali sandžak bosanski u Dalmaciju i udari na trogirsku okolicu načinivši golemu štetu mletačkim podanicima. Republika posla preko Bosne svoga tajnika u Carigrad da od sultana traži odštetu i da kazni počinitelja koji je prekršio carski ugovor o miru. Naravno, sultan Bajazid obeća poslaniku mletačkomu

[173] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 147.

[174] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 149. R. HORVAT, Lika i Krbava, str. 10.
[175] LJ. THALLOCZY, Jajce, str. 145.
[176] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 150.
[177] B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 74.
[178] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 152.

zadovoljštinu. Međutim, kako će se pokazati, sve će zamalo ostati na obećanju.[179]

Uto opet Vladislav postavi bana za hrvatske zemlje. Bio je to mladi Ivaniš Korvin, sin glasovitoga kralja Matijaša koji je tolikim svojim podvizima stvarao junačku obiteljsku povjesnicu. Mladi će ban doskora ostvariti potpun uspjeh. Skupivši vojsku od gotovo 7000 konjanika i nešto pješaka, razdijeljenu na dva odjela, udari ban na Turke koji su se vraćali s pohoda iz šibenskoga i kninskogaa zaleđa i 28. siječnja 1499. kod Bistrice na Livanjskome polju[180] strahovito ih porazi. U pismu koje 3. veljače uputi zadarskomu zapovjedniku iz Knina Korvin za tu sjajnu pobjedu, između ostaloga, kaže i ovo: „quod vix aliquis Turcus de dictis exercitibus salvus evasit, et omnes captivos cristianos ac universam aliam predam deliberavimus.“[181] Međutim jedna dobivena bitka nije značila ništa u dugotrajnome gubitničkom ratu pa je uskoro slijedila osveta. U ljetnim mjesecima iste godine provali Skender-paša iz Bosne s 2000 konjanika u zadarsko i ninsko područje te, popalivši Zemunik i svu okolicu, konačno 27. lipnja udari na Ostrovicu i Kličevac vukući sa sobom golem plijen: 37.987 grla stoke i 674 muška i 1314 ženskih sužnjeva. U tome udaru stradalo je i šest svećenika. Skupinu pak od 500 konjanika Skender-paša uputi prema Šibeniku kako bi njegovoj vojski čuvala odstupnicu pri povratku u Bosnu, no ona bî potučena nedaleko od grada.[182]

Palež, pljačke, razbojstva i krv

U susjedstvu pak drevne Hlivanjske županije, naime još u lipnju 1499., glavari Makarske krajine, Gornje župe i Neretve, posljednjih slobodnih ostataka doskorašnje „Fragustinove nahije“, na zboru u Kotišini ponad Makarske uglaviše s knezom poljičkim Ivanom Ivaniševićem i poslanikom splitskoga kneza podložništvo mletačkoj vladi, što im ova i potvrdi 7. listopada.[183] Bio je to logičan potez u duhu kršćanstva. Mlečani će pomagati obranu kršćanskoga područja od napada protivnika Križa.

Turci međutim svoje provale nisu zaustavljali. Sad na obje strane počeše ljuta kreševa. Među prvima ih otpoče Žarko Dražojević, vlastelin posjeda oko tvrdoga Nutjaka kod Trilja, koga knez splitski prozva novim Skenderbegom. Opremivši novcem mletačke vlade družinu od gotovo 100 konjanika i nešto pješaka, krvavo odbi tursku provalu u dolinu Cetine. Štoviše, nastojeći okupiti snage knezova Pavla Štrbca Kožulića, Marčinka Kninskoga i Anža Frankopana Senjskoga, planirao je protuudar duboko u Bosnu. I dok se razrađivao plan vojne na turski teritorij, provale ovi u zemlje kneza Ivana Krbavskoga, gdje ga početkom lipnja 1500. godine strahovito potuku da se jedva spasio s tri druga.[184] Nedugo potom provališe vojvoda Žarko i podban kninski Marčinko preko Cetine u livanjski kraj gdje razbiše dušmane zarobivši, bez ikakve žrtve, njihova vođu i 18 drugova iz pratnje.[185] Duboko ranjen i razbješnjen ovom „kaurskom“ provalom i neugodnim porazom, Skender-paša s 2000 konjanika provali do samih zidina Zadra pustošeći sve pred sobom, da bi nakon dva velika juriša provalio u sam grad Nin gdje je nakon krvave bitke napokon odbijen izvan njegovih zidina.[186]

U kolovozu pak iste godine knez Žarko s podbanom kninskim, Kožulićem Ostrovičkim i knezom Martinom Dudesićem, na čelu trista, „svega po izbor junaka“, kako veli narodna

[179] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 147.
[180] V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 255.
[181] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 153.
[182] G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi, str. 16; B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 75; S. M. TRALJIĆ, Vrana, Radovi JAZU br. 18, str. 349.
[183] G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi, str. 18-20
[184] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 154-156.
[185] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 156.
[186] S. M. TRALJIĆ, Vrana, Radovi JAZU br. 18, str. 350; G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi, str. 22.

pjesma, provali u Hercegovinu na Rakitno, vrativši se s bogatim plijenom.[187] Ali već 30. listopada oko 1500 Turaka nasrnu na tvrdi grad Vranu plijeneći njegovu okolicu.[188] Žestoke provale i krvavi bojevi oko zemalja Žarka Dražojevića nagnaše junačkoga kneza da pođe u Mletke i ponudi Republici svoju utvrdu Nutjak. Za pruženu pomoć knez je zauzvrat imao porušiti most nad Cetinom kako bi onemogućio turske provale u unutrašnjost. Napokon 15. siječnja 1501. knez Žarko, odjeven u „zlatno odijelo", bî imenovan vitezom sv. Marka.[189]

Unatoč svemu Turci nisu prestajali provaljivati. Već 27. siječnja 1501. stiže papi Aleksandru VI. vijest o krvavoj pljački šibenskoga, trogirskoga i kliškoga kotara. Na tu vijest papa uputi svoga poslanika Ivana Dieda u Zadar da odande razgleda sve gradove i opskrbi ih svime što je potrebno za obranu.[190] Nedugo potom skupi se snažna četa mletačkih podanika pod Žarkom i složno s Marčinkom, podbanom kninskim, i Kožulićem Ostrovičkim provali u Hercegovinu ugrabivši silan plijen. Na povratku ih iznenade Turci i strahovito potuku. U mnoštvu smrtno stradalih našlo se i Sinanovo tijelo, vojvode mostarskoga, dok su se naši knezovi jedva izvukli s nešto preživjelih drugova.[191] U ljeto 1502. Turci su počeli još jednu u nizu opsada Jajca. Ivan Korvin ubrzo skupi nešto vojske i priskoči Jajcu u pomoć. Našavši se između dviju vatri, napadači se konačno povukoše, a grad ponovno dobi, barem za kratko, toliko potreban predah i opskrbu.[192]

Iscrpljujući ratovi između kršćanskih sila s jedne i Osmanlija s druge strane prisiliše sultana Bajazita da ponudi mir. Konačno u pet točaka bî potpisan mir na sedam godina koji službeno započe 20. kolovoza 1503. U najvažnijoj točki ugovora jasno se navode imena mjesta i utvrđenih gradova koje su zadržali svaka strana za sebe. Hrvatsko-ugarski kralj zadrža Beograd, Šabac, Srebrenik, Jajce, Knin i Klis, dok se Dubrovnik pokušavao izboriti za neutralnost pa se obvezao na godišnji tribut sultanu u iznosu od 12.000 zlatnih dukata. Turcima ostadoše najvažnija mjesta koja su kao klin ulazila u „kršćanski teritorij", tvrđave u Glamoču (Biograd) i Livnu (Bistrica) s okolnim područjem, zatim Roška tvrđava s Roškim Poljem, a Mlečanima ranije posjedovani gradovi Zadar, Šibenik, Trogir i Split. Područje između granica bilo je zamalo ničija zemlja (*terra nullius*) čije je malobrojno stanovništvo, poharano i opljačkano, pokušavalo organizirati kakav-takav život u uvjetima nesigurna mira.[193]

No zapovijed na papiru teškom se mukom provodila u praksi. Osobito s turske strane. Bit će ipak da je to već od prije prokušana taktika koju su lokalni zapovjednici u Bosni, kao i mnogo puta prije, vrlo uspješno provodili na terenu. Stoga već iduće godine poduze bosanski sandžak Mehmed-aga, a nakon njega i hercegovački, provalu u šibenski i trogirski kotar, pri čemu su izazvali diplomatski skandal ubojstvom šibenskoga poslanika koji je bio upućen u Bosnu Skender-paši.[194] A onda je slijedilo nekoliko godina krhkoga mira. Tek pokoja čarka nekoliko sitnih skupina s obiju strana nije

[187] U tome udaru na Hercegovinu zaplijenjeno je oko 4000 grla sitne stoke, 900 volova, 110 konja i odvedeno 50-ak zarobljenika. Isti pothvat učinio je knez Dražojević i u studenome kada je spalio brojna sela i odveo 2000 volova, zadobivši 16 sužnjeva, valjda čobana koji su čuvali spomenuto blago. B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 77, bilješka br. 17.
[188] S. M. TRALJIĆ, Vrana, Radovi JAZU br. 18, str. 350.
[189] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 157; B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 76.
[190] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 157.
[191] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 157; B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 76.
[192] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 157.
[193] L. THALOCZY, Jajce, str. 150; V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 263; Također vidi i: Aladin HUSIĆ, *Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, broj 49, Sarajevo 1999, str. 194 (dalje: A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49).
[194] G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi, str. 37.

ipak izazvala veće potrese u međusobnim odnosima. Ne zadugo. Relativno mirnoga i na rat tek najnužnije pripravnoga sultana Bajazita uskoro naslijedi sin Selim koji zbog svojih iznimno ratobornih osobina u povijesti ostade poznat kao Yavuz – Munja.[195]

Pad okolnih kula i tvrđava

Već u travnju 1512. bosanski Turci udare na hrvatske zemlje želeći uništiti posljednje jače utvrde uz svoje granice. Silnim jurišem zauzeše postojbinu starih knezova Babonića na Sani, utvrdu Blagaj, a onda se sjuriše na istok prema Srebreniku koji je bio slabo branjen i već mjesecima životario u oskudici.[196] Tako zbrisaše posljednje ostatke istoimene Banovine koja je gotovo pedeset godina kako-tako Turcima priječila nesmetani put u prekosavske zemlje između Beograda i Jajca. Potkraj veljače 1513. pale su utvrde: Vir ponad Imotskoga, zatim Čačvina i Nutjak nad Cetinom. Osvojili bi Turci i Sinj (jer ga je branilo tek pet vojnika stalne posade) da se nije razlila rijeka Cetina.[197] U srpnju iste godine golema turska vojska s više od 20.000 svih rodova sjurila se na Klis, Skradin i Modruš u Lici od kojih su, nakon višednevnoga otpora, krvavo odbijeni. Ipak, u tome naletu, ostavši same u zaleđu, predale su se malobrojne posade u Sinju, Vrlici i okolnim kulama povijesnoga starohrvatskoga dinarskog areala.

U tome silnom metežu, izmučenu i ranjenu, hrvatsku zemlju osvijetli zvijezda koja će unijeti dašak radosti i ojačati narodni duh. Na bansku čast bî imenovan Petar Berislavić, biskup trogirski i vesprimski; daljnji potomak livanjskih Čubranića.[198] Čim su Turci udarili na hrvatske zemlje između Une i Kupe, junački se ban podiže na noge i nedaleko od Petrinje krvavo ih potuče 17. kolovoza 1513. Računa se da je u tome boju stradalo i zasužnjeno više od 3000 turskih glava.[199] Unatoč tomu Turci nisu mirovali. Na proljeće 1514. podiže se nova vojska iz Bosne te preko Livanjskoga polja i dolinom Cetine udari na Knin s namjerom da ga osvoji. Iako su vođene višednevne borbe i makar je bilo spaljeno cijelo podgrađe, odnosno varoš, tvrđavu nisu posjeli.[200] Poraz međutim nije utjecao na daljnje provale. Naprotiv. Oko 4000 Turaka ponovno provali iz Bosne i udari na zemlje Ivana Krbavskoga odvodeći više od 3000 sužnjeva. Knez Ivan i prijatelj mu Kožulić Ostrovički pojure za Turcima ne bi li im plijen preoteli, no ovi ih suzbiju i potjeraju do Vrane gdje ih napokon krvavo potuku potkraj rujna 1514. Tom prigodom pade u turske ruke Karin, tvrđava Ivana Hranovića i Korlat, malena kula Jurja Korlatovića koji se spasi bijegom u Nadin; jedinu preostalu tvrđavu u kopnenome zaleđu Zadra.[201]

Vidjevši da ovim navalama nema kraja i da će ovako teško izaći na kraj sa znatno jačom silom, ban Berislavić stade početkom 1515. skupljati vojsku pod Bihaćom. A stigla mu je i pomoć od pape: žito, prah i nešto topova te 2000 dukata. Skupivši oko 10.000 vojnika, ban je mislio da time može udariti duboko u unutrašnjost Bosanskoga sandžaka. S vojskom je dopro do Novoga Grada gdje je taborovao skupljajući plijen. Iznenada ga 28. svibnja 1515. napadne bosanski paša i tako potuče da se jed-

[195] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 41.
[196] V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 298.
[197] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 171; V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 300.
[198] Opširnije vidi: I. JURKOVIĆ, Rod Čubranića, Zbornik HAZU, br. 24.
[199] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 172.
[200] Vjekoslav KLAIĆ, *Knin za turskog vladanja 1522-1688*, Vjesnik hrvatskog Arheološkog društva, svezak 15, Zagreb 1928, str. 258 (dalje: V. KLAIĆ, Knin, VHAD sv. 15); G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi, str. 39.
[201] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 172; B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 82.

va spasio s 25 konjanika.[202] I dok je manji dio vojske progonio Berislavića, veći njezin dio spustio se u dolinu Plive u opsadu Jajca. Potkraj lipnja pod zidinama grada osvanule su turske čete, a drugi je odjel bio upućen da pustoši trogirsko-splitsko područje, pri čemu su popaljene gotovo sve kaštelanske kule koje su postojale.[203]

Opsada je Jajca trajala. Očekujući pomoć, tvrdi se grad branio. Iako se nedovoljno oporavio od netom pretrpljena poraza kod Novoga Grada, ban Petar uspio je skupiti nešto preostale vojske i pohitati Jajcu u pomoć. Našavši se između branitelja grada i napadača koji su hitali posadi u pomoć, turska vojska napokon prekinu opsadu i povuče se u unutrašnjost. Ban opskrbi grad streljivom i živežom tako da je ponovno mogao izdržati višemjesečnu opsadu.[204]

Unatoč još jednomu uspjehu kršćanskoga oružja kod Jajca turske provale i prodori nisu zaustavljeni. Znali su da hrvatska područja, izmučena i opustošena, nisu veći problem i da lokalni feudalci nisu sposobni pružiti jači otpor njihovoj provjerenoj vojsci i pomoćnim četama. Tako u prosincu 1518. udari 400 akindžija i 300 pješaka na Kaštel Sućurac zaobišavši Klis. Nakon krvava boja napadač je odbijen, ali se još jednom pokazalo koliko je zapravo malo potrebno da se pokori željeni teritorij.[205] Tako početkom 1520. godine 3000 turskih konjanika provali u Istru preko sjeverne Hrvatske, a više drugih četa kroz južnu do zidina Šibenika i Zadra robeći i paleći sve kuda su prošli.[206] Žalosno je stanje vladalo u Klisu, Kninu, Skradinu i preostalim kako kraljevskim, tako i mletačkim utvrdama. Narod se nije imao kamo skloniti. Prisiljen na spas gologa života, umicao je prema otocima.[207]

Svjestan više nego teških neprilika koje su mu snašle izmrcvarenu i ispaćenu zemlju i narod, junački ban Berislavić teškom mukom skupi nešto vojske i krenu iz Otočca presjeći put Turcima koji su se vraćali iz pljačke. Sustigavši ih kod Korenice, žestoko udari na njih. Bilo je to 20. svibnja 1520.[208] Zametnu se ljuti boj. U tome silnom metežu i nepreglednome mnoštvu glasova koji su se prolamali iz tisuća grla, izmiješanim zaglušujućim tutnjem hitaca iz kubura i zveketa krvavih sablja i mačeva, banu se sruši konj. Baciše se Turci na srušeno banovo tijelo i otpoče krvavi boj, ovaj put samo za vlastiti život. Njegovi drugovi prekasno priletiše, ali ipak toliko da su mogli Turcima oteti dragocjen plijen – banovo mrtvo tijelo koje bî prevezeno u Bihać, a onda pokopano u Vesprimsku katedralu gdje počiva s brojnim biskupima Ugarskim.[209]

I dok se svakodnevno risala krvava slika naroda i zemlje hrvatske, na osmansko prijestolje uzdignu se, povijest će pokazati, najsilniji car – Sulejman Veličanstveni. Opsjednut time da uništi Ugarsko-hrvatsko Kraljevstvo, stade kupiti vojsku kojom će zadati posljednji udarac protivniku na svome davno zacrtanome putu – pokoravanja kršćanskih zemalja i stavljanja islamskoga polumjeseca na posljednji crkveni zvonik s križem! Dok se tako skupljala vojska, lokalni zapovjednici u Bosni dobili su zapovijed da nastave harati zemljama na serhadu kako bi iscrpli svaku kraljevu želju za bilo kakvom obranom. U to ime u siječnju 1521. udari sandžak bosanski na Klis gdje mu pođe za rukom osvojiti pola tvrđave i popaliti svu varoš ispod

[202] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 173.
[203] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 173.
[204] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 174.
[205] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 178.
[206] G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi, str. 40; B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 83.
[207] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 180.
[208] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 180. G. NOVAK, Split, knj. 2, str. 54.
[209] Tade SMIČIKLAS, *Poviest Hrvatska*, I. dio, Zagreb 1882, str. 700 (dalje: T. SMIČIKLAS, Poviest, I. dio)

nje. Nadljudskim otporom malobrojnih branitelja Turci su ipak odbijeni, a Klis spašen.[210]

Dok se odvijala drama pod Klisom, stigne glas sultanu Sulejmanu da mu je poslanik u Ugarskoj bačen u tamnicu. Silno uvrijeđen „kaurskom“ drskošću, u veljači 1521. diže sultan golemu vojsku i ratnu spremu. Cilj mu je bio Nándorféhérvár (Beograd) – vrata Ugarske. Mnoštvo slonova i čak tri tisuće deva trebalo je da prenesu 300 topova, prah i olovo, a 30.000 da nose hranu za vojsku. U tri krila krenu golema vojska. Lijevo je krilo vodio Ahmed-paša, beglerbeg rumelijski, na Šabac, a tu je bio i sultan Sulejman; taj odjel imao je osvajati gradove u Slavoniji. Središte povede veliki vezir Piri-paša na Beograd, a desno krilo imalo je udariti na Erdelj u Vlaškoj.[211]

Prije nego je počeo ovaj veliki rat udare Turci na tvrđavu Sokol i s lakoćom ovladaju njome, a onda krenu put Jajca koji je branio ban Petar Keglević s 200 konjanika i nešto pješaka. Unatoč mnoštvu vojske i silini napada Jajce i ovaj put bude obranjeno, a napadači sasječeni. „Teško da je ikoji utekao, a dosta njihovih glava posla naš vojvoda na dar kralju Ljudevitu u Budim“, završava svoje pripovijedanje o tome događaju naš veliki Tade Smičiklas.[212]

I dok su Turci krvavo prošli kod Jajca, kršćanski branitelji ugarskih utvrda na Savi i Dunavu proživljavali su posljednje dane. Branjen malobrojnom posadom od 60 ljudi, Šabac pade 7. srpnja 1521. Onda Sulejman prijeđe preko Save i udari na Slavoniju. Odatle preko Srijema, osvajajući sela i palanke, sađe pred Zemun kako bi ga zauzeo i tako pripravio potpuno opsijedanje i predaju Beograda. U Zemunu ga dočeka Hrvat Marko Skoblić, zapovjednik nekih četiri stotine Hrvata. Iako je Turaka mnogo palo, Markova četa nije bila dostatna za pothvat. Otpor je bio junački, očajnički, ali uzaludan. Svega okrvavljena, Marka Skoblića stigoše u ranama iznijeti u svoj tabor gdje su mu isprali rane te ga počeli nagovarati ne bi li prihvatio islam. Kada se tomu usprotivio, svezali su ga i bacili bijesnu slonu da ga zgazi. Tako završi junačka obrana i pade Zemun, a Beograd, koji je branilo nekoliko stotina plaćenika, bude konačno sa svih strana opsjednut. Čim je sultan 1. kolovoza prispio pod grad, započeli su juriši. Gubitci su bili veliki na objema stranama, pogotovo na napadačkoj. Svjesni bezizlazna položaja, branitelji preko svoga podzapovjednika Ivana Morovića ponude predaju grada. Tako bî osvojen Beograd 29. kolovoza 1521.[213]

Krajiški međutim zapovjednici nisu prestajali sa svojim lokalnim provalama. Naprotiv. Godine 1522. počeše oni još silnije i još snažnije udarati na gotovo posve uništene hrvatske zemlje koje se, unatoč pogibelji, još držahu! Tako u travnju provališe Turci podvelebitskim klancima prema Rijeci. Ban Ivan Krbavski s 2000 konjanika dočeka Turke te ih prisili da ostave plijen i bijegom se spase. Mjesec dana poslije golema turska sila od gotovo 25.000 vojnika i mnoštvom topova, pod zapovjedništvom bosanskoga sandžaka Husrev-bega, udari na Knin kojim je tada zapovijedao hrvatski plemić Mihovil Vojković iz Klokoča.[214] I dok su malobrojni branitelji odbijali silne juriše, dotle je ban Ivan Karlović na sve strane skupljao vojsku da ju povede opsjednutomu gradu u pomoć. Na žalost, prije nego je ban skupio dovoljno četa iscrpljeni malobrojni branitelji predadoše tvrđavu. Bilo je to 28. svibnja 1522.[215]

[210] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 181. G. NOVAK, Split, knj. 2, str. 55-56.
[211] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 182; T. SMIČIKLAS, Poviest, I. dio, str. 702-704.
[212] T. SMIČIKLAS, Poviest, I. dio, str. 703.
[213] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 182-183; T. SMIČIKLAS, Poviest, I. dio, str. 705.
[214] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 183. V. KLAIĆ, Knin, VHAD sv. 15, str. 258-259.
[215] V. KLAIĆ, PH, knj. 4. str. 382-383; G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi, str. 41.

Na tu vijest Skradinjani ostaviše grad i pobjegoše u Šibenik, a paša bosanski namjesti posadu u tvrđavu, dok veći dio vojske usmjeri prema Klisu koji je branilo oko 300 branitelja. Započela je opsada i brojni juriši koji su se razbijali o zidine tvrđave. Štoviše, hrabra je posada čak poduzimala i prodore iz tvrđave koji su rezultirali otimanjem zastava i topova, što je konačno 18. lipnja prisililo Turke da se povuku i obustave opsadu.[216]

Neuspjeh pod Klisom nije ipak utjecao na daljnje turske prodore. Godine 1523. skradinska posada poduzela je manje provale u šibenski kraj spalivši mlinice na rijeci Krki kojim su se služili stanovnici grada i okolnih naselja. U svibnju provališe do Zadra, a na povratku ih u zasjedi dočeka družina Jure Busića od 40 konjanika i natjera u bijeg.[217] I dok su Mlečani diplomatskim načinom pokušavali zaustaviti turske provale na teritorij koji je bio pod njihovom kontrolom, Petar Kružić, kapetan kliški, s malom družinom provali na turski teritorij, ali bî krvavo odbijen kod Sinja, a onda su slijedili dugi napadi na Ostrovicu koju Turci početkom prosinca 1523. konačno osvojiše.[218]

Hercegovački sandžak Ahmed-paša Hercegović na čelu goleme vojske ponovno opsjede Klis 5. veljače 1524. I dok je Kružić skupljao vojsku da pritekne Klisu u pomoć, Klišani su hrabro i junački odolijevali brojnim turskim jurišima. Napokon, 10. travnja stiže Kružić u Solin s 1500 pješaka i 60 konjanika i svom silinom udari na turski tabor iz kojega zaplijeni mnoštvo topova i brašna te zasužnji mnogo Turaka.[219] Tako konačno bî odbijen turski pokušaj da se na kliško tvrđavu zadjene islamski barjak. Unatoč neuspjehu bosanski paša skupi gotovo 12.000 vojnika i potkraj rujna provali do Istre. Prođe Krbavom i Modrušem spalivši sve što mu se našlo na putu, a onda se sukobi s bratom Krste Frankopana koji je, s jedva 400 konjanika, pokušao stati neprijatelju na put.

Ostavši usamljenim otokom u moru turskoga teritorija, grad Jajce i njegova posada pripremali su se na ono najgore. U travnju 1525. gotovo 20.000 turskih vojnika opsjednu izmrcvareni grad namjeravajući ga izgladniti i tako preuzeti. Grad je branio ban Petar Keglević, junak koji je već prije uspješno odbijao turske navale. Ali zaludu junaštvo kad je grad sve više izgladnjivao. Svjestan bezizlazne situacije i posljedica pada Jajca, knez Krsto Frankopan skupi oko 6000 vojnika i hrabro pohita opsjednutomu gradu u pomoć. Vještim manevrima i silinom malih udara na najslabije točke turskoga zaleđa knez Frankopan, „branitelj Dalmacije, Hrvatske i Slavonije“, kako ga imenuju onodobni izvori, sretno unese opskrbu izgladnjelomu gradu. Bilo je to 12. lipnja 1525.[220]

Iste godine 15. prosinca 2000 Turaka iz Knina, opremljenih dvama većim topovima, slegnu se pod Obrovac, posljednju jaku utvrdu na Zrmanji. Malobrojna posada na čelu s Jurjem Posedarskim hrabro se održavala, dok mu konačno nije stigla pomoć bana Ivana Karlovića koji se 17. prosinca junački sručio na neprijatelja koji se na jedvite jade spasio bijegom u Knin.[221] Međutim kampanja oko Obrovca time nije prestala. Već potkraj veljače 1527. turski je tabor zaposjeo svoje položaje oko tvrđave koju je ostalo braniti tek 25 vojnika. Pod grad na Zrmanji stigla su 26. ožujka još dva sandžakbega pa se tako okupilo više od 2.000 vojnika. Turskim snagama zapovijedao je Murat Tardić, šibenski poturica i ljubimac i ćehaja bosanskoga sandžaka Husrev-bega. Uzalud se kaštelan Posedarski nadao pomoći po koju je ponovno poslao. Na grad je otvorena topnička vatra 30.

[216] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 183; V. KLAIĆ, PH, knj. 4. str. 384-385; G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi, str. 41.
[217] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 184.
[218] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 185.
[219] T. SMIČIKLAS, Poviest, I. dio, str. 710-711. G. NOVAK, Split, knj. 2, str. 58.
[220] T. SMIČIKLAS, Poviest, I. dio, str. 714-715.
[221] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 187.

ožujka. Tek nekoliko ispaljenih hitaca bilo je dovoljno da se grad preda.[222]

Bosanski sandžaci uskoro su namjestili posadu *azapa* kojom će zapovijedati poturčeni Livnjak Hamza Ljubunčić,[223] a on će biti imenovan i kapetanom lađa tzv. fusta kojima će Turci sve više prodirati do mora prijeteći Šibeniku i Zadru.[224] Tako se naime u srpnju 1532. dogodio izlazak na more triju fusta kako bi se pridružile sultanovoj floti koja se spremala udariti na talijansku obalu. Međutim uspješan protunapad novigradskih branitelja doveo je do toga da se kapetan Ljubunčić s nešto posade jedva spasio bijegom u tvrđavu, dok su mu lađe posve uništene kao i dôk na kojem su izgrađene. Ta epizoda navela je pašu na opoziv Ljubunčića.[225]

Nakon pada gotovo svih tvrdih gradova u južnoj Hrvatskoj i Dalmaciji na lijevome krilu golemoga turskog *serhada* te nakon krvave Mohačke bitke (29. kolovoza 1526.) u kojoj su poginuli hrvatsko-ugarski kralj Ljudevit II. i mnogi moćni velikaši i biskupi hrvatski i ugarski, na desnome krilu, bilo je više nego jasno kako se primaknuo „smrtni čas" jedinoj hrvatskoj tvrđavi – u, sad već „moru" osmanskoga teritorija – Jajcu! Grad je branio ban Stjepan Gerbonog[226] s malom posadom koju je namjestio nadvojvoda Ferdinand Habsburški, od 1. siječnja 1527. novoizabrani hrvatsko-ugarski kralj. Deset dana Turci su tukli i rušili iz topova zidine grada. Ne dobivajući pomoć, zapovjednik obrane ban Stjepan dogovori predaju grada pod uvjetom da izađe sva posada i stanovnici koji to žele. Bilo im je dopušteno da ponesu sve što konji ponijeti mogu osim teškoga oružja.[227] Tako se, nakon 63 godine više nego hrabroga držanja i uspješne obrane, preda Jajce posljednjih dana prosinca 1527. godine i nestade istoimena Banovina.[228] Uzalud je nakon toga nadvojvoda Ferdinand za kaznu ugarskim velikašima oduzimao zemlju. Put nesmetanu prolazu do njemačkih zemalja bio je otvoren, a Hrvatska je ostala posve nezaštićena.

Za to vrijeme svi osvojeni gradovi u Dalmaciji od Cetine na zapad i sjever, posjedi u Lici, Krbavi i Pounju, zatim cijelo područje netom osvojene Jajačke banovine priključeno je Bosanskomu sandžaku, a osmanska je administracija napravila detaljan popis „zemlje i ljudi". U razdoblju od 13. lipnja 1528. do 25. kolovoza 1530. popisana je „sva Bosna", kao i „liva Hersek", a sadržaj toga opširnog deftera, iako smo u posjedu tek nekoliko prevedenih rečenica koje se odnose na dijelove livanjskoga kraja, još uvijek nije cjelovito preveden i dostupan javnosti.[229]

Silno svjesna snage osmanske vojske na jednoj strani i nemoći kršćanskoga oružja na drugoj, mletačka je vlada 20. veljače 1531. ovlastila svoje povjerenike da pristupe pregovorima o miru i razgraničenju s Turskim Carstvom u Dalmaciji. U ime Republike Sv. Marka pregovore su vodili kapetan zadarski Vicenzo Zantani i njegov tajnik Daniel di Lodovico, a u ime Osmanskoga Carstva bosanski *mir'i-liva* Husrev-beg. Hieronimo Ziuran posredovao je kao prevoditelj.[230] Najviše spora nastalo je oko

[222] B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 90; V. KLAIĆ, PH, knj. 5, str. 93; Seid M. TRALJIĆ, *Husrevbegov boravak i rad u Dalmaciji*, Anali GaziHusrevbegove biblioteke, broj 5-6, Sarajevo 1978, str. 10 (dalje: S. M. TRALJIĆ, Husrevbeg, Anali GHBB, br. 5-6).

[223] O tome svjedoči i Defter iz 1528-1530 (TD br. 157). Ondje, između ostaloga, stoji bilješka: „Samo Hlivno. Mahala mesdžida Hamze Ljubunčića, aga azapa u tvrđavi Obrovac."

[224] B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 91.

[225] B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 92; S. M. TRALJIĆ, Husrevbeg, Anali GHBB br. 5-6, str. 11.

[226] V. Klaić ga naziva Grabovčaninom (PH, knj. 5, str. 105).

[227] Tade SMIČIKLAS, *Poviest Hrvatska*, II. dio, Zagreb 1879, str. 7-8 (dalje: T. SMIČIKLAS, Poviest, II. dio).

[228] V. KLAIĆ, PH knj. 5, str. 105.

[229] TD br. 157.

[230] S. M. TRALJIĆ, Husrevbeg, Anali GHBB br. 5-6, str. 13.

„istine od mejašev gospode bnetačke“. Mlečani su naime na temelju starih kraljevih povelja i pisama dokazivali da sela „Trilokve, Radošić i Suhi Dol“ pripadaju Trogiru, a sela „Sitnica, Nevest, Selišće, Divnića, Žitnići, Konjevrate i rika Krka“[231] gradu Šibeniku. Kako su ta sela dulje vrijeme bila zapuštena, naselili su ih turski podanici „vlasi“ i plaćali prihode sultanu, odnosno sandžakbegu.[232] Unatoč mletačkomu inzistiranju „sultanovi vlasi“ i dalje su ostali u tim mjestima i plaćali turskoj državi njezine tribute, a šibenskim i trogirskim građanima, bivšim vlasnicima posjeda, njihove pripadajuće prihode.[233]

U jeku tursko-mletačkih pregovora o miru i razgraničenju provale hrvatske čete u Bosnu unačkom dolinom te preko Glamoča i Kupresa dopru sve do Prusca (Ak-hisar), silno pustošeći teritorij kojim su prošli. Dočekao ih je sandžakbegov zamjenik, ćehaja Kasumbeg s 500 vojnika. Hrvati su zasužnjili gotovo 700 ljudi i mnoštvo konja te druge sitne i krupne stoke. Kada su okrenuli prema Livnu, bili su odbijeni, a neki uhvaćeni i odvedeni u Livno.[234] Tih godina u Livnu se gotovo svakodnevno trgovalo robljem i zatočenicima.

Pad Klisa i osnutak Kliškoga sandžaka

Ostavši napokon sama na turskome teritoriju, kliška tvrđava odbrojavala je svoje posljednje dane. Zakulisne igre kralja Ferdinanda s jedne i mletačkih diplomata s druge strane ostavile su Klis na milost i nemilost Turcima. Svjesni ipak da ne će tako lako osvojiti vrletnu utvrdu, Turci su odlučili blokirati svaku moguću pomoć izvana. Tako 8. svibnja 1534. livanjski zapovjednik Džafer[235] dobi zapovijed da sa svojom vojskom provali do Solina i tu se utvrdi. Uskoro se slegnu vojske Bosanskoga i Hercegovačkoga sandžaka i započe prva u nizu opsada. Ni granatiranje tvrđave ni opetovani juriši nisu uspijevali promijeniti stanje oko utvrde. Pokušavalo se vrbovati branitelje raznim mitom i obećanjima, no ništa nije pomoglo.

Konačno u ljeto 1536. započe velika akcija na preostale slobodne krajeve Ugarsko-hrvatske. Poharana i popaljena pri posljednjoj vojnoj Sulejmanovoj, Slavonija se slabo oporavljala. Ipak, paša bosanski provali u županiju požešku i popali trideset sela i naselja, a gotovo 6000 osoba odvede u roblje.[236] Druge turske vojske krenuše početkom siječnja 1537. na Klis. Za to vrijeme zapovjednik kliški knez Petar Kružić pokušavao je na sve strane skupiti pomoć. Unatoč svemu, osim papine pomoći, druge imao nije. Štoviše, kralj Ferdinand nije niti posadu dostatno plaćao, a Mlečani, željni da po svaku cijenu dođu u posjed Klisa, ne bi li prisilili Kružića da im ga preda, nastojali su mu blokirati pomoć i s mora. Svjestan bezizlaznoga stanja i činjenice da s malobrojnom posadom ne će moći još dugo odolijevati, Kružić na jedvite jade skupi nešto vojske i udari na turski tabor kod Solina. Sijao je Kružić strah i pomutnju u neprijateljskome taboru kad iznenada dođe glas da se nova velika turska vojska već primiče Klisu.

Panični strah zahvati napadače, osobito Austrijance i Talijane koji su kao plaćenici pomagali Kružića. Uzalud se Kružić trudio da

[231] Karlo KOSOR, *Drniška krajina za turskog vladanja*, Kačić – Zbornik Franjevačke provincije presvetog Otkupitelja, broj 11, Split 1979, str. 128 (dalje: K. KOSOR, Drniš, Kačić br. 11).
[232] Opširnije vidi i: Fehim Dž. SPAHO, *Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima*, Acta historio-oeconomicae Iugoslaviae, svezak 13, Zagreb 1986, str. 47-86 (dalje: F. Dž. SPAHO, Splitsko zaleđe, AHOI, sv. 13); Usporedi i: TD br. 284, za 1550.
[233] S. M. TRALJIĆ, Husrevbeg, Anali GHBB br. 5-6, str. 13. Usporedi i: Behija ZLATAR, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo 2010, str. 46-47 (dalje: B. ZLATAR, Gazi Husfevbeg).
[234] S. M. TRALJIĆ, Husrevbeg, Anali GHBB br. 5-6, str. 12.
[235] G. NOVAK, Split, knj. 2, str. 65.
[236] T. SMIČIKLAS, Poviest, II. dio, str. 32-33.

promijeni tijek boja. Tako po tko zna koji put na bojištu ostadoše samo Hrvati. Sveopći bijeg i panika prisiliše i njih na povlačenje. Osamljen i na čistini, Kružić uzjaše konja i stane se povlačiti prema lađama na ušću rijeke Jadra. Turci nemilice navale na kršćane. Kružić posljednji uskoči u lađu, ali zbog silnoga tereta zaglibi u mulju. U tome Turci navale na lađu sjekući mačevima i sabljama. Atli-aga, predak budućih livanjskih Atlagića,[237] odsiječe Kružiću glavu! Dok se odigravala drama pod tvrđavom, iscrpljena, gladna i žedna posada pripravljala se na posljednji napad. Da branitelje posve prestraše, Turci im pokažu glavu Kružićevu.[238] Vidjevši glavu svoga junaka, posada se predade pod uvjetom da mogu slobodno izaći pod oružjem iz grada.[239] Tako pade posljednja utvrda na zemlji nekoć drevnoga „regni Chroatorum".

Uspostava i stabilizacija turske vlasti u livanjskome kraju i razvoj turskoga Livna

Prethodno je izlaganje pokazalo kako su Turci Osmanlije prodirali u Bosnu, kako su zaposjedali njezin teritorij, neke dijelove preuzeli bez borbe, a druge opet posve opustošili, no uvijek vođeni istom mišlju: uspostaviti prevlast i osvojeni teritorij privesti službi osmanskoj državi. Tako je bilo i na području drevne starohrvatske Županije hlivanjske. Iako još uvijek nismo posve odgovorili na pitanje kada je točno ovo područje vojno osvojeno, sada možemo biti sigurni kako se taj proces odvijao kroz nekoliko desetljeća, pa čak i više od pola stoljeća, što je bilo posve u skladu s osvajačkom strategijom zastrašivanja i mrcvarenja. S tim u svezi prve turske provale na ovo područje valja tražiti znatno prije samoga pada Bosne 1463. kada su Turci, kako se dalo vidjeti, zaposjeli i Livno i njegovu barem bližu okolicu, iako je to potrajalo vrlo kratko.[240] Kako se međutim čini, to ipak ne znači da takvih provala nije bilo znatno prije; prema mojim istraživanjima prvi put to je moglo biti već tridesetih godina XV. stoljeća, kada su u okviru napada kršćanskoga oružja pod zapovjedništvom bana Matka Talovca na središnju Bosnu, tj. utvrdu Hodidjed, osmanske snage potpomogle svoga novoga vazala Stjepana Kosaču u borbi protiv Tvrtka II., ali i u ratu za baštinu Ivaniša Nelipčića 1435. protiv kralja Sigismunda.[241] Naime želeći ograničiti okrupnjavanje posjeda koji su preko Nelipčićeve kćeri Katarine izravno došli u ruke mužu joj Anžu Frankopanu, kralj Sigismund naloži svomu vjernom banu Talovcu da započne rat protiv Frankopana i saveznika mu. U tome ratu za baštinu na Sigismundovoj strani, odnosno na strani bana Talovca sudjelovao je i kralj Tvrtko II.[242] U znak zahvalnosti za iskazanu vjernost, zasluge i hrabro držanje koje je pokazao prema bosanskomu kralju i ugarskoj kruni „u sukobu s Turcima i pobunjenicima",

[237] Alija NAMETAK, *Atlagići u povijesti i narodnoj tradiciji*, Zbornik za narodni život i običaje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 55, Zagreb 1964, str. 183-217 (dalje: A. NAMETAK, Atlagići, Zbornik ŽNO, knj. 55).

[238] Mrtvo tijelo junačkoga Kružića pokopano je u Gospinoj crkvi na Trsatu (Rijeka), a kasnije i glava koju je njegova sestra uspjela otkupiti od Turaka za 100 dukata. Na nadgrobnoj ploči uklesan je latinski natpis koji u prijevodu na hrvatski glasi: „Ovaj kamen, jao, krije kosti od Turaka pogubljenog Petra Kružića za čijega života Senj i Klis nisu se nigda bojali Turaka. U zemlji je njegovo tijelo, a duh nad zvijezdama, a njegova djela junačka raznosi vječna slava koja osta iza njega. Ovaj natpis s poštovanjem je postavljen na grob slavnog viteza zlatne ostruge Petra Kružića 1537." Opširnije vidi: Lovre KATIĆ, *Veze primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od prethistorije do pada Venecije*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, broj 51, Zagreb 1962, str. 345 (dalje: L. KATIĆ, Kliški prolaz, Starine JAZU, knj. 51).

[239] Mala posada tada prijeđe u Senj gdje je nastavila vojevati pod imenom senjskih uskoka.

[240] Vidi str. 304 i bilješke br. 132-138.

[241] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 155-162; POVIJEST BiH, str. 490-493.

[242] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 161.

kako piše u dokumentu,[243] kralj Sigismund 19. siječnja 1436. izdaje povelju Restoju Milohni, „de Bogognynagora de Hlevna“ kojom mu daruje „castellum Sberchyky“, a zatim posjede *Sobrystye*, *Buczmyryno*, *Saderdye* i *Sagoryczani* u oblasti Livna.

S mnogo sigurnosti možemo ovaj kraljev navod prihvatiti kao dokaz za prve turske provale u livanjski kraj te 1435. godine. Naime rečenica „u sukobu s Turcima i pobunjenicima“, upućena Restoju Milohni „de Hlivno“, posve sigurno upućuje na zaključak da su Turci provalili u livanjski kraj kako bi blokirali kraljeve snage te im onemogućili da stignu Talovcu u pomoć. Uostalom, zašto bi kralj Sigismund davao „Livnjaku njegovo“ ako za to nije postojao valjan razlog? A ima li boljega razloga od samoga rata u kojemu je Restoje obranio „svoje“, a to je istodobno kraljev posjed, čijim bi negativnim rezultatom i sâm kralj mnogo izgubio! Unatoč promjenjivoj ratnoj sreći tek će smrt kneza Anža potkraj 1436. cijeli spor riješiti u Sigismundovu korist.[244] Ova malena ratna epizoda oko *županije Cetine* daje uporište zaključku kako se upravo te godine dogodila prva turska provala i u susjedni livanjski kraj. Kako bilo, nakon toga su slijedile godine kakve-takve sigurnosti, iako nije isključeno da su još koji put turski konjanici barem prošli ovim područjem na putu prema Zadru i Šibeniku.

A onda je dva desetljeća poslije na pozornicu stupio i sâm sultan podsjetivši Livnjake na stvarnost. Naime zatražio je od bosanskoga kralja da mu „mirnim putom“, s još tri grada, u posjed preda i Livno.[245] Iako do toga nije došlo, skorašnja osvajačka vojna poduzeta s golemom vojskom prema Bosni 1463. stvarno će zaprijetiti livanjskomu kraju. Makar još uvijek nemamo podrobnijih izvornih podataka o tome događaju, znamo da je Livno ubrzo oslobođeno i da su Turci protjerani iz njega.[246] A onda, konačno, 1468./69., kako doznajemo iz prvoga službenog dokumenta osmanske provenijencije,[247] čak 14 sela u livanjskome kraju Turci trajno drže u svojim rukama! Osmanska administracija kaže da „pripadaju nahiji Hlivno u vilajetu Kral u Bosanskom sandžaku“. Pomno iščitavajući spomenuti izvor,[248] dolazimo do spoznaje kako su Turci svoje krajnje granice protegnuli posve do planine Kamešnice presijecajući najvažniju prometnu komunikaciju koja je njezinim obroncima kao stari rimski put vodila, između ostaloga, i kroz Podhum preko Tribnja u Livno.[249]

Prema imenima tih sela i njihovu zemljopisnome razmještaju tu granicu možemo prilično precizno utvrditi. Ona je dakle tekla od Rešetarice[250] na Buškome blatu,[251] preko Vržerala,[252]

[243] Srđan RUDIĆ, *Nekoliko novih podataka o Restoju Milohni*, Istorijski časopis broj 58, Beograd 2009, str. 174 (dalje: S. RUDIĆ, Restoje Milohna, IČ br. 58). Usporedi i: POVIJEST BiH, str. 493.

[244] J. A. SOLDO, Cetina (Spomenica), str. 101.

[245] V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 19, 23; V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 21.

[246] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 151; M. DŽAJA-K. DRAGANOVIĆ, Kupres, str. 301.

[247] TD br. 076.

[248] TD br. 076, str. 195-196.

[249] Tomislav PERKOVIĆ, *Stoljeća moga kraja-povijest livanjske župe Podhum*, Livno 1997, str. 21 (dalje: T. PERKOVIĆ, Podhum). Usp. i: S. MANĐERALO, Vidoši, str. 35.

[250] U defteru piše **selo Rešetar**. To je današnje zavjetno svetište svetoga Ilije Proroka uz glavnu prometnicu M 16 Livno – Split, inače poznato arheološko nalazište iz kasne antike i ranoga starohrvatskog razdoblja. Opširnije o tome vidi izvrstan rad dr. fra Bone M. VRDOLJAKA (Rešetarica, SHP br. 18). Također i: B. M. VRDOLJAK, Plodovi, str. 183-260.

[251] **Buško blato** kao toponim koji će dati ime istoimenoj nahiji službeno se počinje rabiti još od 1519. O tome će biti riječi poslije.

[252] Iako se ne spominje u ovome izvoru, može se zaključiti kako **selo Črčine** koje navodi izvor (a prema sugestiji prevoditeljevoj može se čitati i kao Ceričine) treba poistovjetiti sa *selom Vržerale*, tim više što se toponim **V(r)ažerac** izričito spominje u Ostojinoj darovnici iz 1400. (I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, knj. II, str. 36-37). Osim toga u prilog ovoj tvrdnji govori i danas postojeći veći dio plodnih livada i oranica što se prostiru od sela Podhuma i Vržerala prema Srđevićima na zapad, a nazivaju se Krč(evine). Stoga bi termin „selo Črčine“ bez sumnje valjalo prevoditi kao (selo) Krčine. Defter pak iz 1528.-30. spominje *mezru* **Vražen Rale**, što bi značilo da je selo bilo uništeno prije ovoga popisa, možda još u onoj provali

na Srđeviće,[253] tj. njegov zaselak Šušnjić,[254] kako izvorno i piše u dokumentu, pa potezom Karačić[255] – Bila[256] – Zabrišće[257] udarala na Držanlije,[258] da bi smjerom prema prijevoju Rastovača[259] iznad izvora rijeke Mandek[260] uokvirila gotovo cijeli Tribanj kojim je dominirala mala, ali jaka tvrđava Hum.[261] Granica je završavala smjerom Batinića Brdo[262] – Buža-

iz 1435., i da mu je zatrt svaki trag, kako to pokazuje pojam *mezra* koji istodobno znači i *davno napušteno selo/selište…*

[253] **Srđevići** se pod tim imenom prvi put spominju 1528.-30. ,i to kao **selo**.

[254] U defteru piše **selo Šušnić**.

[255] U defteru izvorno piše **selo Karajigit**, a prevoditelj ga je ispisao kao *Karačikit* detaljno objašnjavajući kako je došlo do njegova današnjega imena *Karačić*.

[256] U defteru piše **selo Bila**.

[257] U defteru piše **selo Zabrade**. Prevoditelj sugerira i na mogućnost čitanja ovoga toponima kao Zabrleva = Zabrada = Zabrda. U svakome slučaju kao nešto „iza brda“ što se, sudeći prema zemljopisnim osobinama, može primijeniti samo na današnje selo *Zabrišće*, što mi je vjerojatnije, ili pak na *Zabrđe* koje spominje Ostojina darovnica iz 1400. (Ugrjen iz Zabrdna). Dakle dio današnje Rešetarice. S obzirom da se Rešetarica već spominje, a defter niže „osmanske“ posjede dalje na zapad (Šušnjić, Karačić, Bila…), logično mi je bilo nastaviti taj niz do Zabrišća koje se gotovo „nastavlja“ na Bilu dalje na sjever.

[258] U defteru piše **selo Oražani**, a prevoditelj sugerira i na Uražani (u PETRIĆA je taj toponim preveden kao *Idražani*!).

[259] U defteru piše **selo Rakoviča**. Čini se da je ovdje riječ o toponimu *Rastovača*, a to bi se imalo odnositi na današnje selo Grguriće ili, preciznije, na Donje Grguriće, kako ću to pokazati tijekom daljnjega izlaganja.

[260] Iako se **Mandek** ne spominje u najranijim dokumentima, ipak se s ovim toponimom susrećemo već 1574., kada defter iz te godine (TD br. 533) spominje „asiyab der nehr-i **Mandek** tasarruf karye Grgurić i Podhum“. Dakle defteri iz 1574. godine svjedoči o postojanju mlinova na „rijeci Mandek“, kojima se služe stanovnici sela Grgurića i Podhuma. Postavlja se međutim pitanje kako se prije zvala ova „rijeka“, tim više što defter iz 1550. u selu Podhumu spominje četiri mlina „u rukama stanovnika ovoga sela“, ali ne i ime „rijeke ili potoka“ na kojoj su ti mlinovi sagrađeni. Ako međutim podrobnije proučimo *mezre* koje pripadaju ovomu selu, vidjet ćemo da su to od ranije poznati toponimi, a njihova su imena: Cicina, Čikola i Zukovica (TD br. 284, str. 149). Ako su prevoditelji pravilno dešifrirali prevedene toponime, jasno se dolazi do zaključka da je *Cicina* zapravo već spominjana *Črčina*, tj. Krč(ina) = Vržerale, ili barem njihov dio, a *Zukovica* ne bi mogla biti ništa drugo doli *Žukovica* pod Golinjevom, odnosno njegov krajnji istočni dio. Ne bi trebalo dugo tragati za odgovorom na pitanje zašto ju upisivači smještaju u Podhum kada se ona zemljopisno nalazi „daleko“ izvan njega jer se on krije u strukturi stanovništva. Naime sela Podhum i Golinjevo, kako to pokazuje i izvorno osmansko gradivo, najprije su naseljena muslimanskim stanovništvom, a kako se islamizacija odvijala „iz središta prema krajevima“, dakle *centrifugalno*, a to se vrlo lako dade zaključiti na temelju deftera iz 1468./69. kada je Podhum bio središte „livanjskog krajišta“, o čemu se govori niže u tekstu, onda nam je i jasno odakle su „muslimani išli u kolonizaciju“ i zašto se *mezra Zukovica* (Žukovica) pribraja Podhumu. Tako nam ostaje toponim *Čikola* u kojemu treba tražiti „rijeku za mlinove“ – Mandek. Pojam *mezra*, koji između ostaloga znači i napušteno selište, ali i ono koje ima tendenciju ponovnoga naseljavanja, obnavljanja, treba shvaćati kao „plodne obale“ jer Mandek, kada napusti svoj tok kroz klanac Batinića brdo – dio Tribnja, protječe najravnijim i najplodnijim dijelom sela Podhuma i Vržerala, gotovo cijelom svojom duljinom do njegova potpunoga ponora, a to su već spominjane Krč(evine). Stoga su obale uz Mandek jednostavno onaj toponim koji se tumači kao *mezra Čikola* po rijeci, ali i teritoriju kojim protječe. Ili, preciznije, to bi mogao biti sav onaj dio južno od današnjega groblja *Selimovac* prema Vržeralima… Pridodajmo na kraju i tumačenje prof. Manđerala po kojemu je imenica *Mandek* vlaškoga podrijetla (usp. njegov rad: Vidoši, str. 36).

[261] O izgledu i veličini te tvrđave danas svjedoče ostatci tek malenoga dijela podebljih temelja prilično kvalitetno ozidanoga zida, po svemu sudeći nekoć većega fortifikacijskoga kompleksa. Najvjerojatnije je riječ o kombinaciji vojno-sakralne građevine, što u srednjovjekovno doba nije bilo rijetkost. Naime takve su *kule* građene u neposrednoj međusobnoj blizini ili objedinjavane na jednome mjestu kako bi ih bilo lakše braniti. Uostalom na to ukazuje i danas živa predaja starijih mještana Podhuma kako se ondje nalazila crkv(ic)a sv. Vida koju su Turci porušili. Uokolo se još mogu naći razasuti ostatci žbuke i kamena, a pronađe se pokoji ostatak keramičkoga inventara, pa čak i oružja. U samostanskoj muzejskoj zbirci na Gorici čuvaju se dvije strjelice i oštrice koplja pronađeni na ovome lokalitetu, a smješta ih se čak u ilirsko razdoblje, što ukazuje na postojanje vojničkoga kontinuiteta ove utvrde sve do turskoga osvojenja potkraj XV. stoljeća. Bilo kako bilo, visinska točka od 959 metara iznad razine mora, na kojoj se nalazi(la) spomenuta građevina, pruža idealan pogled na cijeli livanjsko-buški kraj. Odatle se upravo idealno nadziru i kontroliraju sve livanjske prometne komunikacije, tim više što je podnožjem i prolazila jedna od najkraćih trasa kojom se moglo doći do Livna iz smjera juga. O toj tvrđavi vidi također: Alojz BENAC, *Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga 40, Sarajevo 1985, str. 80-83 (dalje: A. BENAC, Delmatske gradine, Djela ANUBiH, knj. 40). Usporedi i: H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 42-43; T. PERKOVIĆ, Podhum, str. 87-88.

[262] Prema sugestiji i tumačenju prof. Michaela Ursinusa (pismo je u mene!) ono **selo Banić**, kako piše u dokumentu, svakako treba razumjeti kao „selo Ba*t*inić“, samo što je osmanski upisivač, valjda nehajom, ispustio upisati glasove *ti*, ili ih je „prečuo“ pa tako nepotpuno upisao ime *sela*. Ali upravo oznaka **selo** govori spomenutoj tvrdnji u pri-

ni(n)[263] iznad Miša[264] – Orlovača[265] iznad Golinjeva, kako se ima shvatiti toponim napisan u dokumentu kao Vuč(ev)ić,[266] da bi se konačno preko Buškoga blata, valjda Kraljičinim nasipom, ponovno spojila sa svojim ishodištem, tj. Rešetaricom ili, još preciznije, Zabrđem[267] gdje se nalazila malena osmatračnica koja je dominirala naseljem koje se nazivalo Rešetarica! Selo Podhum,[268] smješteno *ispod* svoje tvrđave koju su čuvali vojnici pod zapovjedništvom „Pave sina Grgureva", kako stoji u dokumentu, činilo je središte i „glavni grad" ovoga maloga „livanjskog krajišta".

Tako je završila prva faza uspostave osmanske vlasti na području Hlivanjske žup(anij)e ili, preciznije, njezina istočnoga dijela, a ona posve neprirodno bila presječena na dva međusobno neprijateljska tabora. Sada su osmanske vojske sigurno držale svoja uporišta u ovome dijelu bosanskoga kraljevstva te su dalje mogle nesmetano nastaviti put prema svomu davno postavljenomu cilju: potpuno osvojiti preostala područja i trajno ih uključiti u timarsko-spahijski sustav. Ali, kako je već rečeno, osvajači se nisu žurili.

Ipak, ne će proteći niti dvadeset godina, a konačno će se i „samo Livno" (*nefs-i Hlevne*) naći u istoj situaciji kao i spomenuta sela. Godine 1485. turska popisna komisija i službeno bilježi da je grad u osmanskim rukama.[269] Te je godine u Livnu evidentirano 37 kršćanskih obitelji i 26 stanovnika bez stalnoga boravka (haymāne). Plaćali su s kuće na kuću po jednu filuriju po vlaškome običaju, što je usve iznosilo 1667 akča.[270] Dakako, ovdje nije riječ o popisu cjelokupnoga stanovništva, nego isključivo o popisu poreznih obveznika! Četiri godine poslije, naime 1489., imamo i jasnu potvrdu toga. Evo što o tome piše u defteru broj 24: „Samo Hlivno, has mir'i-live sa stavke carskoga hasa. S kuće na kuću plaćaju po jednu filuriju i to o Jurjevi. Osim njih, tko god dođe sa strane i koliko ih dođe, za tri godine oslobođeni su poreza. Nakon tri godine onda kao i spomenute osobe s kuće na kuću plaćaju po jednu filuriju. Neoženjeni ne plaćaju ništa (mudžered). 24 kršćanske kuće i 2 udovičke. Prihod: 25.405 akči."

Iako je stanovništvo isključivo kršćansko, porez koji plaćaju, filurija, govori da se ponajprije bave stočarstvom, a u ratu su *vojnici* (nedvojbeno *martolosi*) koji čuvaju Bistričku tvrđavu, odnosno ovaj kraj od neprijatelja osmanske države. Tek će se odredbom da se oni „koji dođu sa strane" oslobađaju poreza pokušati privući *rajinsko* stanovništvo kako bi unijelo dašak „civilnoga" života u ovu *steću* krajinu. Međutim to će zbog strateških razloga ići vrlo oprezno i polako. Svakom novom turskom provalom *sura* je krajina postajala poprištem osvetničkih uzvrata, a ona time još *surovija* za bilo kakav život osim onoga „pod puškom". A u takvim okolnostima „ratna ekonomija" nije

log, što je još jedan dokaz starosti i kontinuiteta livanjskih prezimena, ali i toponima uopće.

[263] U defteru piše **selo Bužani**.

[264] U defteru piše **selo Miši**.

[265] U defteru piše **selo Orl(j)a** s prevoditeljevom sugestijom na nekoliko mogućnosti kao Orlac, Orlovac, Orlovača, što je, s obzirom na razmještaj poznatih sela, više nego dovoljan razlog da se u tome toponimu prepozna *golinjevska Orlovača* na kojoj su nađeni brojni ostatci iz prapovijesnoga i antičkoga razdoblja. Konačno, za nju BENAC, između ostalog, kaže: „Orlovača je mogla služiti samo kao **jaka osmatračnica**. (… …) keramički fragmenti pokazuju da se život intenzivnije odvijao **oko gradine**… pa su onda razumljivi i keramički nalazi na padini do potoka. Vjerovatno su se osmatrači sa Orlovače bavili stočarenjem i okolo napasali svoja stada." (Delmatske gradine, Djela ANUBiH, knj. 40, str. 85). Pridodajmo ovomu lokalitetu i obližnju *Popovu glavicu* o kojoj će također biti govora kada se bude odgonetavao jedan drugi toponim iz turskih deftera.

[266] Zapravo je riječ o toponimu **Vučić**, kako se isključivo upisuje u svim kasnijim dokumentima.

[267] „…osidnici hlivansci imenue se vsaki svoim imenom…", među njima je i „Ugrjn' iz Zabrdna…" (I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, knj. 2, str. 37).

[268] U defteru piše **selo Podhum**.

[269] TD br. 18 (F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 148); H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 151.

[270] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 151.

mogla osigurati ništa osim pljačke, straha i nesigurnosti. Zato će proteći još koje desetljeće dok se posve ne stabilizira vojno-političko stanje koje će omogućiti kakav-takav mir, a samim time i život običnomu čovjeku.

To će uostalom potvrditi skorašnji mirovni ugovor između ugarsko-hrvatskoga kralja s jedne te dviju republika (sv. Marka i sv. Vlaha) s druge te osmanske države s treće strane, potpisanim prvih mjeseci 1503. godine.[271] Prema tomu ugovoru Livno je prihvaćeno kao „isturena tvrđava na granici u rukama Osmanlija". Ipak, normalizacija života i gospodarski razvoj pričekat će još koju godinu. S tim u svezi postoji „sitan" podatak iz 1516. godine za Livno, ali, na žalost, ne i za šire područje.[272] Prema tomu izvoru Livno je još uvijek *kršćanski* grad koji se sastoji od dviju stambenih cjelina. Prvu čini *tvrđava*, a drugu naselje ispod nje, tzv. *varoš*. U njemu živi 65 obitelji što bi, ako se uzme prosjek šest stanovnika po kući, usve iznosilo oko 390 duša,[273] što je zasigurno i odgovaralo pravoj slici i veličini *varoši* i prije turskih provala. Barem u onome proizvodnome, tj. poreznom dijelu!

Iako se na temelju brojnih povijesnih izvora vidi da je Livno pripadalo skupini istaknutijih gradova ne samo drevnoga Hrvatskog Kraljevstva nego još i više Bosanskoga, za nas je ovdje od posebne važnosti njegova uloga u izgradnji osmanske države u ovome dijelu Carstva. Kako će se uskoro vidjeti, Livno će se planskom državnom politikom i strategijom razvoja uzdignuti na tron najvažnijega gradskoga i administrativnog središta ovoga dijela *osmanske* Bosne. Sada ću pokušati to prikazati na mikrorazini. Vidjet ćemo kako se razvijao grad s jedne i njegovo šire okružje s druge strane, zapravo cijeli kraj u novim prilikama, stavljajući naglasak na njegove osobine koje su prethodile današnjoj slici.

Razvoj Livna u okrilju novih gospodara; islamizacija grada

Kao tipično feudalno naselje kojim dominira tvrđava (*castrum Bistrica*), u kojoj boravi feudalac sa svojom posadom, a podno nje *civilno* stanovništvo što služi feudalcu i njegovu upravnomu aparatu, Livno je bilo važnije urbano naselje i prije turskih provala. Štoviše, zbog svoga iznimno važnoga strateškog položaja – na raskrižju putova – dominiralo je ne samo cijelom *krajinom* nego i znatno širim područjem. Takvo naselje u potpunosti je odgovaralo svim zahtjevima svoga doba: od vojno-političkoga, preko gospodarskoga, do vjerskoga, odnosno socijalnoga. Međutim u globalnim razmjerima ovako vojno i gospodarski uređeno Livno nije imalo nikakve šanse da očuva tu svoju višestoljetnu fizionomiju.

S pravom se može reći da se zapadno srednjovjekovno društvo s onakvim urbanim i ekonomskim uređenjem nije uopće moglo kvalitetno oduprijeti nadmoćnijoj civilizaciji što je sve do sredine XVII. stoljeća bila Osmanska Carevina u odnosu na sve zemlje s ovu stranu Bospora. Stoga, uspoređujući osmanske izvore iz 1516., odnosno 1528., možemo jasnije shvatiti krupne promjene što su se dogodile u Livnu za tih nekoliko godina. Od naselja čiji se stanovnici u mirnodopskim uvjetima ponajviše bave stočarstvom (vlasi filurdžije) dvadesetih godina XVI. stoljeća zapažaju se odlike islamsko-orijentalnoga grada s iznimno razvijenim obrtom i drugim *uslužnim* djelatnostima potrebnim ponajprije vojsci „novoga tipa",[274] ali i stanov-

[271] L. THALLOCZY, Jajce, str. 150; A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 194.
[272] TD br. 56 (F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 149).
[273] Od toga broja 63 su obitelji bile kršćanske, a tek 2 muslimanske. Ovomu broju treba pridodati i 5 samaca; dakle odraslih, punoljetnih članova neke obitelji koji žive u svojim kućama neovisno o svojim roditeljima.

[274] Naime osmanski je vojnik nosio odijelo s znatno više komada odijevnih predmeta negoli je to zapadnoeuropski

nicima okolnih sela, pa čak i onih udaljenijih (trgovina), a podižu se i prvi sakralni objekti, razumije se, isključivo islamski (džamije i mesdžidi)…

Tako će 1528. godine nova administracija srednjovjekovnu *varoš* Livno proglasiti *kasabom* koja će doskora postati *grad*, a on *šeher*, kako to veli i Čelebija,[275] što će ga u konačnici sredinom XVII. stoljeća učiniti jednim od najvećih u Bosanskome pašaluku, pa čak i šire! Prije nego pročitamo što o tome govore izvori, pogledajmo kako je i zašto došlo do toga. Vratimo se načas u 1489. godinu.[276] Tada je u Livnu evidentirano 26 kršćanskih kuća koje plaćaju porez, no nema niti jedne muslimanske unatoč činjenici da su neka sela već poodavno uključena u vojničko krajište osmanske države, kako uostalom svjedoči defter iz 1468./69. godine.[277] Znak je to da nije u potpunosti zavedeno timarsko uređenje osvojenoga područja pa se stanovništvo ne bavi zemljoradnjom nego poluvojničkim zanimanjem. Razlog tomu treba tražiti u nesigurnosti i ratu izloženu području, a livanjski je kraj upravo glavno poprište ratnih djelovanja s obiju strana, kako se uostalom moglo vidjeti na početku ove studije. Trajalo je to sve do početka XVI. stoljeća, sigurno do 1503., kada je potpisan mirovni ugovor s jasnim obvezama u smislu posjedovanja teritorija među zaraćenim stranama. Tako je Livno došlo u ruke osmanske države.[278]

Tim činom ovo srednjovjekovno vlastelinstvo („oppidum“) i formalnopravno dobiva posve novu ulogu u rukama novih gospodara. Nije bez razloga naglašena odredba državnih vlasti o onima koji „dođu sa strane“ na ovo područje jer „oni koji dođu sa strane“ bit će oslobođeni osnovnoga rajinskog poreza, a to zapravo znači da ih „milostivi car“ obdaruje povlasticama kojima brojni podanici u ostalim dijelovima Carstva nisu ni izbliza počašćeni. Unatoč „dobroj namjeri“ sigurnost teritorija još uvijek nije mogla jamčiti znatniji priljev muslimanskoga stanovništva. Naprotiv. Kako će ova analiza pokazati, taj se priljev uglavnom sveo na domaće kršćansko, dakle starosjedilačko stanovništvo koje će s vremenom prihvaćati islam, a osobito među zarobljenim, opet kršćanskim stanovništvom koje će upravo u Livnu biti prodavano, odnosno oslobođeno ako je prihvaćalo islam.[279] Takav pristup fundiran je i u defteru iz 1516.,[280] ali i svim kasnijim, osobito onima iz 1550.,[281] zatim 1574.[282] te 1585. godine.[283]

Dakle te 1516. godine u „moru“ kršćanskoga, „vlaškoga“ svijeta evidentirane su i dvije muslimanske kuće kao budući temeljni kamen nove civilizacije – islamske. Stanje se stubokom mijenja desetljeće poslije. Naime 1528. godine Livno je napokon postao grad s većinskim muslimanskim stanovništvom! Detalje o tome čitamo iz deftera br. 157.: „Samo Hlivno. Džemat muslimana varoši Livna koji

vitez, a to je podrazumijevalo i količinski i metražno više materijala (platna). Stoga nam je jasnije zašto su u orijentalnim gradskim četvrtima, tzv. *mahalama*, bili tako razvijeni obrti specijalizirani za izradbu odijevnih predmeta i ostalih predmeta od kože (obuća) i krzna kao sastavnih dijelova opreme odrasla čovjeka.

[275] „…većina kuća u ovom **šeheru** pokrivena je kamenim pločama“ (H. ŠABANOVIĆ, Evlijin putopis, str. 139); „U **šeheru** ima više česama…“ (str. 140); „Svi mladići ovog **šehera**…“ (str. 141) i tako dalje.

[276] TD br. 24.

[277] TD br. 076, str. 195-196.

[278] LJ. THALLOCZY, Jajce, str. 150; A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 194.

[279] Opširnije vidi: Adem HANDŽIĆ, *O gradskom stanovništvu u Bosni u 16. stoljeću*, Prilozi za orijentalnu filologiju broj 28-29, Sarajevo 1980, str. 247-256 (dalje: A. HANDŽIĆ, Stanovništvo, POF br. 28-29). Ovdje nije naodmet, tek radi promišljanja i usmjerivanja pozornosti istraživača na novi element, navesti dvojna prezimena između današnjih Bošnjaka (Muslimana) u Livnu i Hrvata, koja su posve identična. Iako u tradicijskome ispitivanju koje je obavio etnolog Mario PETRIĆ (GZM sv. 15-16) to nije dovoljno naglašeno, više je nego zanimljivo obratiti pozornost na prezimena primjerice Bulić, Krivić, Šeremet, Tabak…

[280] TD br. 56 (F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 149).

[281] TD br. 284, str. 63-69, 91-92, 109-112, 143-162.

[282] TD br. 533.

[283] TD br. 622.

stanuju u mahali **džamije** Sinan-bega i **mesdžida** Hamze Ljubunčića izvan tvrđave. Uživaju plaće i bave se trgovinom i na drugi način zarađuju za život. Oni koji obrađuju zemlju plaćaju ušur i salariju ali ne plaćaju resm-i čift.“ Dakle u međuvremenu se povećao broj muslimanskih konvertita zbog čega je carski čauš Sinan-beg[284] dobio zapovijed da sagradi *pravu* džamiju kako bi udovoljio potrebama „novih vjernika“, a to je mogućnost klanjanja *džume* koja se do tada nije imala gdje klanjati u Livnu. To je poznata džamija *Džumanuša*. (O džamijama će detaljno biti riječi u nastavku.)

Pored ove džamije postojao je i mesdžid Hamze Ljubunčića, onoga zapovjednika obrovačke posade *azapa* koji je, očito, bio dovoljno moćan da donira vlastito imanje i tako ubrza islamizaciju grada.[285] Prema tomu izvoru u Livnu jasno postoje dvije stambene cjeline, a to su i nadalje tvrđava i podgrađe, tj. varoš, u kojima stanuje oko 700 stanovnika raspoređenih ovako: u varoši u dvjema mahalama ukupno 66 muslimanskih obitelji i 52 neoženjena muslimana te u trećoj koja se zove „Džemat muslimana-raje koji stanuju u spomenutoj varoši i koji obrađuju zemlju i plaćaju ušur i resmove“, još 24 muslimanske obitelji s 5 neoženjenih. To je, ako računamo najmanje po 6 članova na svaku kuću, usve oko 90 kuća i 540 stanovnika, a što s onih 57 neoženjenih čini oko 600 muslimanskih stanovnika, dok u 15 kršćanskih kuća, pridodamo li ovomu broju i 4 udovičke, živi oko 90 kršćana. Istodobno je u tvrđavi bila vojna posada s oko 25 *timarlija* koji su budno pazili da se svaka carska zapovijed provede na terenu.[286]

Nadzor nad livanjskom tvrđavom koja je, kako je već rečeno, dominirala glavnim karavanskim putem što je vodio od jadranske obale prema bosanskoj unutrašnjosti i dalje, omogućivao je sigurnost stanovništvu, osobito muslimanskomu, što je dovelo do ubrzanoga naseljavanja i ostalih visokopozicioniranih osmanskih službenika. U početku su to bili samo *obični imami i hodže* koji su duhovno opsluživali vojnike u tvrđavi, a onda je, zahvaljujući ponajprije pojedincima koji su osnivali bogate zaklade,[287] došlo do gradnje i ostalih objekata, poglavito vjersko-prosvjetnih, dakako, isključivo islamskih. Tako su se počeli graditi *mektebi* i *medrese* koji će doskora poslužiti za stjecanje osnova pismenosti, osobito čitanja i recitiranja Kur'ana, ali i islamske tradicije, šerijatskoga prava, arapskoga jezika, kaligrafije i drugih potreba koje je „zahtijevao duh vremena“, kako stoji u statutu Gazi Husrevbegove medrese u Sarajevu.[288]

Koliko je do sada poznato, Livno je bio jedini grad u Kliškome sandžaku koji je imao medresu, što ga je svrstavalo među istaknute gradove u kojima se mogao postići najviši stupanj naobrazbe. Ipak, najupečatljiviju fizionomiju islamsko-osmanskoga grada Livnu su davale *tekije*. Za razliku od mekteba i medresa tekije su omogućivale temeljito upoznavanje islamskoga misticizma. Zapravo *derviši*

[284] TD br. 157.

[285] Fehim Dž. SPAHO, *Džamije i njihovi vakufi u gradovima Kliškog sandžaka početkom 17. vijeka*, Anali Gazi-Husrevbegove biblioteke, broj 5-6, Sarajevo 1978, str. 217-229 (dalje: F. Dž. SPAHO, Džamije i njihovi vakufi, Anali GHBB, br. 5-6). Vidi također i: Fehim Dž. SPAHO, *Vakufi i vakifi u jugozapadnoj Bosni i Dalmaciji*, Anali GaziHusrev begove biblioteke, broj 9-10, Sarajevo 1983, str. 91 (dalje: F. Dž. SPAHO, Vakufi i vakifi, Anali GHBB, br. 9-10).

[286] A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 220.

[287] Primjer već spominjane obitelji Ljubunčić iz koje je najprije Hamza-aga dao podignuti mesdžid, a onda sredinom XVI. stoljeća njegov sin Bali-aga od toga mesdžida preuredio džamiju (današnja „Balaguša“) koja je imala svoju zakladu u iznosu od gotovo 130.000 akča, što je svakako bila jedna od bogatijih zaklada u Bosni! F. Dž. SPAHO, Džamije i njihovi vakufi, Anali GHBB, br. 5-6, str. 223.

[288] Kornelija JURIN-STARČEVIĆ, *Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, broj 38, Zagreb 2006, str. 113-154 (dalje: K. J.-S., Radovi ZHP, br. 38). Vidi također i. B. ZLATAR, Gazi Husrev-beg, str. 127.

(uṣṣāk), kako se nazivaju tekijski „službenici“, bili su gorljivi i fanatični promicatelji islama među „prokletim nevjernicima“, a u Livnu se uspomena na njih očuvala i do danas u muslimanskome prezimenu Safić (*sufi*). Iako, na žalost, nismo uspjeli iz deftera decidirano utvrditi razmještaj tih objekata po mahalama,[289] Čelebija[290] nam pruža dragocjen podatak o njima (on ih je nabrojao čak šest), kao i podatak o postojanju *musale* koja je očigledno služila ne samo za „obične“ molitve nego i za „gorljivu pripremu vjernika“.

Međutim unatoč brojnim školama i medresama, unatoč tekijama i džamijama, unatoč orijentalnim i drugim „stranim“ jezicima, Livnom se ipak uglavnom govorilo hrvatskim, narodnim jezikom s arhaičnim izrazima predosmanskoga razdoblja od kojih su se mnogi sačuvali u topnomastici i onomastici, o čemu uostalom svjedoče i sami defteri (o tome će biti još riječi).[291] S pismom je pak bilo nešto drukčije. Kako to potvrđuje i Arhiv samostana na Gorici, u uporabi je većinom bilo arapsko pismo te latinica na latinskome i talijanskome jeziku i u manjoj mjeri ćirilica, tj. bosanica gotovo do kraja osmanske uprave.[292] Naravno, siromašni kršćanski svijet, priprost u svakome smislu, vezan za zemljoradnju i stočarstvo, bio je lišen svake kulture i napretka. Štoviše, izobraženi pojedinac bio je prava rijetkost. Tek su svećenici, osobito svjetovni – glagoljaši i redovnici – fratri („ujaci“), nastojali nekako umanjiti taj golemi nedostatak. Ali i to je uglavnom bilo bez vidljiva ploda.

Najugledniji i svakako vrlo moćni predstavnici osmansko-islamskoga društvenog kruga bili su *kadije*. Nisu to bili samo puki izvršitelji islamskih zakona, nego istodobno i moćni „kontrolori“ državne uprave. Livno je od svoga pada pod Turke najprije bilo uključeno u golemi kadiluk Neretvu, a onda je, nakon što su osvojeni prostrani dijelovi u Dalmaciji, pripojeno novoosnovanomu Skardinskom kadiluku utemeljenome između 1522., kada je i pao Skradin pod vlast Osmanlija, i 1528. godine.[293] Međutim vrlo će brzo *kadija* skradinski i fizički postati *livanjskim* prenoseći i službeno svoje sjedište u Livno.[294] Pa ipak, nije cijeli livanjski kraj bio pod jurisdikcijom jednoga kadije pa je nazočnost dvojice kadija na malome području dodatno davalo na važnosti ovomu dijelu Carevine. I dok je *kadija* Neretvanskoga, odnosno Skradinskoga kadiluka „sudio“ stanovnicima Livanjske i Saromiške nahije (o nahijama će biti govora u petome dijelu ove studije), dotle je područje jugoistočnoga dijela drevne starohrvatske Hlivanjske županije, tzv. Nahija *Buško blato*, potpadao pod jurisdikciju *Fočanskoga* kadiluka, a onda od 1519. *Mostarskoga*, da bi od oko 1562. godine potpao pod *Imotski*. Tek će osnutkom *Duvanjskoga* kadiluka oko 1633. buškoblatska nahija trajno ući u njegov sastav,

[289] Prema defteru iz 1550. u mahali Sinan-čauševoj, gdje je podignuta prva džamija u Livnu, evidentiran je neki *sufi Timurhan* (TD br. 284, str. 56), a godine 1574. Ali *sufi* Ferhad, također u istoj mahali (TD br. 533). Istodobno defter iz 1550. spominje i nekoga *sufi* Iskendera kao vlasnika dvaju mlinova (TD br. 248, str. 62).

[290] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 140.

[291] Mletački dragoman Saluago 1626. godine piše: „Stanovnici na turskoj strani su neka vrsta poslavenjenih Turaka koji radije govore hrvatski nego turski….“ (K. J.-S., Radovi ZHP, br. 38, str. 144).

[292] Spomenimo ovdje trojicu osobito učenih ljudi koji su, služeći se narodnim jezikom, no pišući ga arapskim pismom, zapravo začetnici *alhamijado* književnosti u Bosni. Prvi je glasoviti Hadži Jusuf – Livnjak, mujezin Lalapašine džamije koji će 1615./1616. opisati svoj čuveni *hadž* u Meku i natrag. Drugi je Hadži Mehmed, pjesnik čije djelo nije dovoljno proučeno, a treći je manje poznati pjesnik divanske poezije Ishak Delalić (Dellal-zade) koji je pisao sredinom XVII. stoljeća, i to uglavnom pjesme s tematikom junačkih bojeva i krajiških stradanja (K. J.-S., Radovi ZHP, br. 38, str. 146).

[293] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 171-176.

[294] S tim u svezi imamo jedan *hukum* upućen livanjskomu kadiji 17. siječnja 1566. godine u kojemu se traži da se provjere navodi raje oko nasilja što je nad njom provodio sandžakbeg kliški preko svojih ljudi (Ešref KOVAČEVIĆ, *Muhimme defteri – dokumenti o našim krajevima*, Sarajevo 1985, str. 96; dalje: E. KOVAČEVIĆ, Muhimme defteri).

što će u administrativnome smislu većim dijelom ostati do danas.[295]

Kadije su u ovome dijelu *serhada* imali prihode od 150 akčā dnevno,[296] što im je osiguravalo mjesto među najbogatijim stanovnicima u Carevini. Štoviše, jedna malena epizoda (istina, donosi nam ju narodna pjesma naslovljena „Duvanjski kadija kosi hajdukovu livadu“)[297] svjedoči kako je to vrlo često iznosilo i znatno više. Naime pjesma govori kako je na Duvanjsko polje, „do Jabuke zelene livade“, izašao duvanjski kadija s „trista kosaca, trista kupelica“ da za sebe pokosi livadu. I ništa u tome ne bi bilo čudno da ta prostrana livada[298] nije bila vlasništvo *junačine* Mijata Tomića iz sela Kongore na Duvanjskome polju, kako svjedoči jedna druga pjesma.[299] Pjesma dalje opisuje dramaturške zaplete i junačke razgovore, no kad su svi pokušaji da se sukob riješi mirnim putem propali, latiše se naši junaci „kubure i sablje“ i isjekoše svih tristo kosaca, uhvatiše kadiju, „skidoše ga sa konja dorata, svezaše mu naopako ruke“ pa ga zajedno s njegovim dželatom Ibrahimom na kolac nabiše „uvrh polja pod Vran planinom“. Tako Mijat presudi „onome koji sudi“ – duvanjskomu kadiji Suzici!

Vrhunac svoje orijentalne fizionomije Livno je doživjelo zahvaljujući vojnoj eliti koja se doskora nastanila u njemu. To će osobito doći do izražaja kada sandžak-begom bosanskim bude imenovan Husrev-beg koji će, zahvaljujući svojim vojnim uspjesima u Livnu susjednim krajevima, postati jedan od najvećih *gazija* ovoga dijela Osmanske Carevine.[300] Primivši u službu ćehaje svoga *merda* Murat-bega Tardića, Husrev-beg će mu upravo Livno izabrati za *stolovanje*. Tu će naime Murat-beg dočekati Husrev-bega u proljeće 1532. godine.[301] U Livnu je istodobno i njegov jedan drugi član svite, krajiški vojvoda Sinan-čauš, graditelj poznate livanjske džamije *Džumanuše*, kao i neki Džafer-beg. Vjerojatno je riječ o onome Džaferu koji je dobio zapovijed da blokira Klis 1534.,[302] a to bi mogao biti ili čuveni bosanski alajbeg, djed Ibrahima Alajbegovića Pečevije[303] ili pak

[295] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 160-161.

[296] „Livno je kadiluk s rangom od sto pedeset akči“ (H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 139).

[297] Anđelko MIJATOVIĆ, *Narodne pjesme o Mijatu Tomiću*, Sinj – Duvno 1985, str. 52-55 (dalje: A. MIJATOVIĆ, Narodne pjesme).

[298] Da ovo nije samo puko narodno pripovijedanje bez osnova, svjedoči podatak iz opširnoga deftera „Vlaha Hercegovačkog sandžaka iz 1585. godine“ (TD br. 82). O ovome će defteru biti više riječi u nastavku. Prema tome izvoru „Livada JABUKA“ prostirala se između „rijeke Šujice i između Župan Potoka“. A s obzirom na činjenicu da je bila podijeljena na tri dijela – jedan je dio bio u posjedu Martinovu i Veli-hodžinu, drugi u posjedu *ćehaje* Alije, a treći u posjedu Džafer-bega, sina Murat-begova (nedvojbeno Kopčića, a svi su oni bili stanovnici „sela Kongora, Lipa i Majina“, kako piše u defteru, onda slijedi zaključak da je zaista postojala livada Mijata Tomića, ali to je zapravo bio cijeli jugoistočni dio Duvanjskoga polja. Sterala se između grada (Župan Potoka, kasnije Županjca, današnjega Tomislavgrada) koritom rijeke Šujice do njezina ponora u Kovačima te na istok do sela Lipe i Kongore pod Vran-planinom, pa skroz do padina planine Midene na jugu. Uostalom broj od tri stotine kosaca govori o prostranosti i veličini same livade.

[299] „Ja sam momak iz sela Kongore, sin jedini kongorskoga kneza“ (A. MIJATOVIĆ, Narodne pjesme, str. 41). Ipak, ne će biti da je Mijat bio iz Kongore. Naime Anđelko MIJATOVIĆ u svom je istraživanju dokazao da je Mijat rođen u Brišniku i da je imao barem još dvojicu braće i dvije sestre (str. 13-15). Međutim razlog zbog čega se odmetnuo u hajduke nedvojben je. Čini se da ga treba tražiti upravo u osnivanju Duvanjskoga kadiluka, tj. u dolasku kadije u Duvno koji je odmah počeo s represalijama, kako to uostalom svjedoči i ranije spomenuta pjesma. Valjda otada i datira uzrečica: „Kadija te tuži, kadija te sudi“, jer se očito time htjelo ukazati na „samovolju“ što su je provodili, a sve radi očiglednoga bogaćenja, unatoč redovitim, iznimno visokim prihodima!

[300] B. ZLATAR, Gazi Husrevbeg, str. 26-27.

[301] B. ZLATAR, Gazi Husrevbeg, str. 47. Inače *grad* Livno je upravo tih godina bio i has Husrevbegov u iznosu od preko 16.000 akči (ISTO, str. 140).

[302] Vidi ovdje na str. 317.

[303] B. ZLATAR, Gazi Husrevbeg, str. 156. Jednu iznimno zanimljivu bilješku o ovome Džaferbegu pronalazimo u defteru iz 1550. godine. Ondje čitamo: „Nahija Sinj, selo Dobro Polje, pripada Sinju. Zemlje u spomenutom selu su bile upisane kao čifluk u posjedu bosanskog alajbega Džafer-bega i njegovih bratića Sulejmana i Husejna uz zakup od 200 akči na ime *resm'i čifluka*. Do danas su obrađivane od strane Vlaha kojima su davane u zakup. Sada kada je počelo popisivanje vilajeta izašli su vještaci na spomenuto mjesto, ispitali stvar i konstatirali sljedeće. Ni spomenuti alajbeg ni njegovi bratići na spomenutoj zemlji nemaju kuća niti obavljaju bilo kakve poslove. Kako je to u sumarnom carskom defteru bilo upisano kao

Džafer-beg, sin Kopčićev, kako piše u defteru iz 1550. godine,[304] inače zet vojvode Ibrahima, u ime čije je kćeri Mahzade državi platio tapijsku pristojbu za livanjsko selo Podhum u iznosu od 8000 akčā!

Svi viđeniji i ugledniji moćnici osobito će prodefilirati Livnom kada konačno bude osvojen Klis, nakon čega će Livno i stvarno postati sjedište istoimenomu sandžaku. Tu borave i trajno ostavljaju svoj trag Lala Mustafa-paša Sokolović, zatim njegov rođak Ferhad-paša Sokolović, potom Malkoč-beg[305] i brojni drugi, poglavito lokalni begovi i age (Atlagići, Firdusi, Ljubunčići) koji će više-manje ostaviti trajan pečat svoga boravka! Sve to jasno pokazuje kako je i do koje mjere Livno zaista izraslo u orijentalni grad. U daljnjem ćemo izlaganju vidjeti kako se stupanj orijentalizacije odvijao i u drugim njegovim dijelovima.

Obnova tvrđave: podizanje kula, tabija i zidina

Do danas je gotovo nemoguće posve točno utvrditi vrijeme nastanka, tj. izgradnje utvrda i kula u livanjskome kraju. Isto tako ne znamo ni točan raspored i njihov razmještaj, ali sudeći samo po antičkim ostatcima, tzv. gradinama (mnoge datiraju još iz prapovijesnoga razdoblja), slobodno možemo reći da je gotovo svako selo imalo nekakvu svoju fortifikaciju.[306] Gotovo je identično stanje i kada je riječ o izgradnji Bističke tvrđave. Iako do danas nismo uspjeli ući u trag nekakvu dokumentu ili izvoru koji detaljnije govori o izgledu toga grada, barem kada je riječ o predosmanskome razdoblju, zasigurno ne ćemo pogriješiti ako ustvrdimo kako su ga u znatnoj mjeri podignuli, jamačno obnovili, domaći knezovi Ciprijanići potkraj XIII. ili početkom XIV. stoljeća.[307]

Slično je i kada je riječ o granicama i izgledu te tvrđave (*castrum*) iako se, istina manjim dijelom, i sada dobro drže ostatci tih bedema.[308] No sigurno je da je bila izgrađena od kamena, a tako i njezini bedemi koji su je opasivali. Morala je to biti veća utvrda s obzirom da su u njoj boravili i sami kraljevi,[309] a svakodnevno i lokalni feudalci i banski i kraljevski namještenici (kaštelani). To nadalje podrazumijeva da su se u njemu nalazile poveće zgrade i objekti različite namjene: od žitnica[310] i konjušnica do vojničkih dvorana i prostorija u kojima se držalo oružje i ratni materijal (štitovi, koplja, strijele, puške, topovi i drugo oružje). Uostalom upravo ovaj „castrum“ ili, bolje reći, njegov dio Turci će pretvoriti u *džebhanu*; najveće skladište vojnoga materijala u „cijeloj Krajini“, kako to ponosno kaže veliki Evlija Čelebi.[311] Osim toga, kao i svi srednjovjekovni gradovi, imao je barem jednu višekutnu ili pak (polu)kružnu

čifluk, to su i oni bili posjednici. Međutim, prema šerijatskim i zakonskim propisima kada je neko mjesto prazno i zapušteno tri godine treba ga oživjeti. Ako se pojave dva tražioca, dat će se onome ko ponudi veću tapijsku pristojbu. Pojavio se tražilac sa tapijskom pristojbom od 10.000 akči. To je **knez Mihovil sin Radoja Vojihnića** [naglasio T. P.] sa nekim nomadima, pa pošto su se oni obavezali da će preuzeti navedenu zemlju, uzeta je tapijska pristojba, te je to zemljište upisano na spomenute. Tako je utvrđeno i u novom defteru.“ (TD br. 284, str. 92). Znakovit je ovaj knez Mihovil, inače sin Vojihnin. Nije li riječ o potomku čuvene livanjske gospode Mihovilovića, odnosno Vojihnića iz predosmanskoga razdoblja?

[304] TD br. 284, str. 149.

[305] V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 19.

[306] O gradinama opširnije vidi: A. BENAC, Delmatske gradine, ANU BiH, knj. 40.

[307] Usporedi i: Stipo MANĐERALO, *Kutija za čuvanje vremena*, Livno 1996, str. 29 (dalje: S. MANĐERALO, Kutija). Inače, tada je ovim područjem vladao hrvatski ban Pavao Šubić.

[308] Ipak, to je pokušao Stipo Manđeralo i čini se da je taj opis prilično precizan (Kutija, str. 26-30; ISTI, Na izvoru Bistrice i oko njega, Tragovi br. 1, Livno 1983, str. 39-42. Usporedi i H. REDŽIĆ, Gradovi u BiH, str. 105-106).

[309] Stjepan Tomaš u dva navrata po nekoliko dana 1444. i 1449. godine.

[310] Prema *Sumarnome popisu timara mustahfiza tvrđava live Bosna iz 1530.* (defter br. 540) u livanjskoj je tvrđavi na službi *hambardžije* neki Kurd s plaćom od 1400 akčā (A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 224).

[311] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 139.

kulu[312] koja je stajala tako da svojim položajem dominira u svim pravcima, a u utvrdu se ulazilo kroz najmanje dva ulaza,[313] kako su i nametala pravila srednjovjekovnoga obrambenog graditeljstva.

Mletački poslanik Katarino Zen, koji je prošao Livnom 1550. godine,[314] grad naziva utvrđenim „dvorcem", što bi moglo značiti da su u njemu postojale i neke zgrade koje su bile uključene, odnosno i same činile obrambeni zid. Grad je bio prilično kompaktan s ne osobito širokim dvorišnim prostorom u kojemu su se nalazili svi vojni, civilni i vjerski objekti. Da se radilo isključivo o katoličkoj crkvi, neprijeporno je i već poodavno znanstveno utvrđeno.[315] No posve smo sigurni da je riječ „samo" o dvorskoj kapeli koja je služila za potrebe gradske posade i zapovjednika. To znači da nije bila osobito velika i prostrana; u nju je moglo stati tek dvadesetak ljudi! Upravo će nju Turci najprije pretvoriti u džamiju, a do danas se sačuvala u imenu Starogradske džamije.[316]

U Bistrički se grad kopnenim putem dolazilo s triju strana, da bi se ti putovi, neposredno prije samoga ulaza u grad/tvrđavu, stopili na mjestu koje je bilo najlakše braniti. Iz zapadoga smjera trebalo je prijeći izvor, odnosno korito rijeke Bistrice preko kojega je, najvjerojatnije, bio izgrađen i drveni pomični most koji je visio na lancima. Teško je sa sigurnošću utvrditi je li možda taj most bio na mjestu današnjega kamenoga koji će Turci sagraditi početkom XVIII. stoljeća[317] ili malo više uzvodno prema izvoru Bistrice, no sudeći prema položaju ostataka samoga grada, svakako u njegovoj blizini.

Na desnoj obali Bistrice najvjerojatnije se nalazila još jedna kula koja je s ove strane štitila most, odnosno ulaz u grad. Svakako, ovaj most nije bio i jedini. Ispod zidina tvrđave (grada) u smjeru istoka, a posebno na jugoistok, prostirala se *varoš* (podgrađe, *suburbium*) koju su činile kuće preostalih stanovnika Livna.[318] Oni su na najljepšemu gradskom uzvišenju, na Glavici, imali svoje trgovište[319] na kojemu se odvijao svakodnevni život – razmjenjivala roba i informacije, a možda i ponešto od srednjovjekovne kulture i umjetnosti. U blizini toga mjesta nalazila se još jedna crkva za potrebe stanovnika varoši.[320] Dalje su se ispod sterale

[312] Prema *Sumarnome popisu timara mustahfiza tvrđava live Bosna iz 1530.* (defter br. 540) livanjska je tvrđava jasno opisana kao **tvrđava koja ima kulu** (naglasio T. P.). A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 224.

[313] Prema *Sumarnome popisu timara mustahfiza tvrđava live Bosna iz 1530.* (defter br. 540) u livanjskoj je tvrđavi postojao *bevab* (kapidžija) Mustafa. Taj *vratar*, kako se službeno zvala služba što je vršio, imao je prihod od 1600 akčā (A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 224).

[314] Petar MATKOVIĆ, *Dva talijanska putopisa po Balkanskom poluotoku iz 16. vieka*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, svezak 10, Zagreb 1878, str. 204 (dalje: P. MATKOVIĆ, Talijanski putopisi, Starine JAZU br. 10).

[315] A. ALIČIĆ, Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 374. Kameni dijelovi iz ove crkv(ic)e, koji su datirali još u rano hrvatsko srednjovjekovlje, bili su ugrađeni u džamiju Perkušu, a nakon što je ona porušena tijekom savezničkoga bombardiranja Livna 1944. godine neki su dijelovi pokupljeni i sada se nalaze u muzejskoj zbirci na Gorici. Usp. i: S. MANĐERALO, Kutija, str. 28.

[316] „Starogradska džamija je nekad bila malena bogumilska ili kršćanska bogomolja, koja je prilikom Fetha okrenuta u džamiju, a stajala je pod Džebhanom u Starome Gradu" (A. ALIČIĆ, Livanjske džamije, GIZV, br. 12, str. 374). Slično donosi i F. Dž. SPAHO: „U tvrđavi je bila džamija, a to je ona koja se zvala Starogradska, ili, kako je naziva Evlija, careva džamija, jer se još 1550. godine spominje Ahmed, **imam u tvrđavskoj džamiji**" (LKP, str. 150.). I 1530. godine u tvrđavi je služio imam (A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 226).

[317] Džemal ČELIĆ-Mehmed MUJEZINOVIĆ, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, II. izdanje, Sarajevo 1998, str. 308-311 (dalje: Dž. ČELIĆ-M. MUJEZINOVIĆ, Stari mostovi).

[318] Defter iz 1528. jasno navodi dvije stambene cjeline u Livnu. Prva je *tvrđava*, a druga *varoš*. Bilješka o tome, u spomenutome defteru, glasi ovako: „Ispasišta (planine) *Podlaz* i *Cincar* u blizini Livna i pusta mezra *Dikova* [u defteru iz 1550. ovaj toponim preveden je kao *Bukova*] na spomenutom ispasištu nalaze se u blizini **tvrđave** Livno. One su sve bile u posjedu posadnika **tvrđave** Livno i stanovnika spomenute **varoši**…" (TD br. 157).

[319] Prema jednoj bilješci iz deftera za 1528. – 1530. u Livnu se uzimala tržna taksa tzv. *ihzarije* i *ithisab*, što dovoljno dokazuje postojanje trga, ali i iznimno jaku trgovinsku razmjenu na njemu.

[320] Potvrdu za to donosi defter iz 1516. (TD 56). Prevoditelj spomenutoga izvora, dr. F. Spaho, između ostaloga pročitao je i ovo: „Ovo je prvi spomen Livna pod nazivom varoš, a to znači urbano naselje (iako malo), **u kojemu je**

prostrane parcele sočnih pašnjaka, bašta i vrtova koje su svakodnevno služile stanovnicima grada. Na udaljenosti od nekoliko stotina metara, na desnoj obali rijeke Bistrice, uzdizao se veliki samostan redovnika sv. Franje u čijoj se blizini nalazila i crkva posvećena svetomu Ivanu Krstitelju[321] te nešto niže, uzvodno i nizvodno, na Bistrici poneki kameni mlin.[322] U takav su grad ušli Turci 1485. godine.[323]

Dugo je ova tvrđava ostala u svome izvornom obliku s vrlo malo nadogradnjā i preinaka. Postojeći su objekti samo adaptirani za vojničke, pa i kulturološke potrebe njezinih „novih čuvara“,[324] a to će posebno doći do izražaja u *varoši*. Slabljenjem vojne moći cijeloga Carstva slabile su i obrambene sposobnosti gradova, posebice onih na trajno nemirnoj granici kao što je slučaj s Livnom. Osim toga livanjska je tvrđava nadrasla vlastite obrambene mogućnosti, posebice kada je riječ o obrani *varoši* (podgrađa), i to onoga trenutka kada se grad razvio do svoga urbanističkog vrhunca – na kraju XVI. i početku XVII. stoljeća.

Prema defteru iz 1604. godine[325] u Livnu je evidentirano više od 650 obitelji, što je moglo iznositi između 3250 i 4550 stanovnika, računamo li da su tadašnje muslimanske obitelji brojale između 5 i 7 članova. Tako veliko podgrađe, naime s tolikim brojem stanovnika, nije moglo naći spasa u relativno maloj tvrđavi, što je rezultiralo čestim hajdučkim i uskočkim provalama u grad i prodorom do samih tvrđavskih bedema, o čemu svjedoče brojni ljetopisi[326] i mletačka izvješća.[327] Zbog toga se pristupilo izgradnji novih fortifikacijskih objekata: manjih četverokutnih kula i velikih bastiona, tzv. *tabija* okrugloga ili višekutnoga oblika koje su trebale braniti gradske četvrti (mahale) izvan dosega „bastričkih“ bedema. Slično kao i džamije, i ovi su objekti građeni dragovoljnim sredstvima njihovih naručitelja, odnosno „darovatelja“ pa su najčešće i dobivali njihova imena. Osim toga uz neke od njih ili, što je bilo češće, u njihovu okviru, bile su podignute stambene jedinice za posadu koja se brinula o toj kuli, odnosno njezinu naoružanju, poglavito o topovima.[328]

Najveća livanjska tabija ili, bolje reći, kula koju su Turci izgradili sačuvana je do danas,

postojala crkva i trg kakav su Turci zatekli [naglasio T. P.].“ Opširnije vidi: F. DŽ. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 149.

[321] Vidi uvodnu bilješku br. 29. U defteru iz 1574. godine postoji bilješka o tomu, a glasi: „… tabi`-i Hlevne ve `an hissa-i karye-i **Zastinje** ve zemin-i kilisa-i **Isveti Ivan**…“ (TD br. 533).

[322] Prema defteru iz 1528. te je godine u samome Livnu bilo usve 28 mlinova i stupa (TD br. 157).

[323] TD br. 18 (LKP, str. 146). Nekolicina pak povjesničara drži da je to moralo biti nekoliko godina prije, naime prije 1480. godine, točnije između 1470. i 1480. godine. Miroslav DŽAJA (Osvrt, DP, str. 273) kao i Anđelko MIJATOVIĆ (Razgovor ugodni, str. 496) drže da je to bilo 1478., ali ne navode izvore svojim tvrdnjama, kao ni Krunoslav DRAGANOVIĆ (Kupres, str. 388) kada spominje godinu 1476. Pričao mi je međutim Matiša Grabovac iz Vržerala (1930. – 2008.) da je on kao dijete slušao priče svoga djeda Joze, inače bratova sina poznatoga livanjskog franjevca fra Franje Grabovca (1835. – 1902.), kako je Austrija oslobodila Livno od Turaka točno na dan kada su ga oni i zauzeli. Bilo je to 28. rujna 1878. Dakle, prema tomu kazivanju, Turci su zauzeli Livno 28. rujna 1478. Ipak, mislim da ni sve iznijete podatke ne bismo mogli bezrezervno prihvatiti. Naime još jedan sitni detalj mogao bi baciti novo svjetlo na godinu pada Livna pod Turke. Podatak je vezan za gotičko-renesansno zvono što se čuva u muzeju samostana na Gorici, skinuto 1879. sa sahat-kule džamije Glavice. To je zvono, kako i na njemu izvorno stoji, sliveno 1479. pa je teško povjerovati da bi Turci, ako su i zauzeli Livno godinu dana prije, mogli dopustiti da se to zvono montira nakon što su oni zauzeli čitav grad. Točan odgovor na ovo pitanje, vidimo, ostaje i dalje otvorenim.

[324] Prema *Sumarnome popisu timara mustahfiza tvrđava live Bosna iz 1530.* (defter br. 540) u livanjskoj je tvrđavi među posadom bio i neki Durak Bosna, *zidar*, s plaćom od 1415 akčā. A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 220.

[325] TD br. 475.

[326] Usp. Stipan ZLATOVIĆ, *Kronaka o. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju 1662-1686*, Starine JAZU, knj. 21, Zagreb 1889. (dalje: S. ZLATOVIĆ, Kronaka).

[327] Usp. Boško DESNICA, *Istorija kotarskih uskoka*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost SANU, knj. I-II, Beograd 1950. i 1951. (dalje: B. DESNICA, Istorija).

[328] U defteru iz 1574. godine spominje se neki Nesuh sin Ahmeda, **tobdžija u livanjskoj tvrđavi (**LKP, str. 149). Međutim još 1530. godne u tvrđavi je postojala služba *tobdžija*. Na tome mjestu, uz prihod od 1600 akčā, nalazio se neki Timur iz Bosne (A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 220).

no, na žalost, u vrlo ruševnu stanju. To je tzv. *Veis*-kula koja je podignuta, čini se, među prvim kulama „nove tvrđave". Za nju Čelebija piše kako ju je Melek Ahmed-paša podigao na „vrletnoj litici, na najvišem vrhuncu grada".[329] To znači da je mogla biti izgrađena u jeku Kandijskoga rata (1645. – 1669.) kada su se do Livna zalijetale i mletačke, odnosno uskočke čete,[330] a svakako između 1657. i 1659. godine, kada je Melek-paša bio namjesnik bosanski.

Kula je kružnoga, prema vrhu blago konusnoga oblika, a na vrhu je imala visoko krunište s naizmjeničnim otvorima za topovske ili puščane cijevi. Dosezala je visinu oko osam metara. U osnovici cijelim svojim obujmom bila je opasana debelim zidom te je izgledala kao da je podignuta na mjestu znatno veće i šire kule. Naravno, to je bilo izvedeno s posve jasnim razlogom. Naime taj donji, širi dio bio je mjesto ulaza u kulu do koje se dolazilo stubišnim bedemom koji je od Bistričkoga grada vodio do nje. Dalje na istok nalazila se druga kula do koje se stizalo iz smjera Veis-kule, a poslije iz smjera juga od Murpašine tabije. To je tzv. *Klanac-kula* od koje se do danas sačuvala tek gomila kamena i samo malen dio temelja koji pokazuju da je bila sagrađena od pomno tesanoga kamena.

Prema jednoj fotografiji koja prikazuje livanjsku tvrđavu[331] vidljivo je da je i ona bila okrugla ali s višestranom osnovicom, što je posebno pogodovalo postavljanju dalekometnih topova koji su uglavnom bili izrazito veliki.[332] O vremenu njezine izgradnje nije moguće posve precizno govoriti, ali je vjerojatno da je podignuta istom nakon 1686., ili pak te godine.[333] Ispod ove kule dalje na jug spuštali su se kameni bedemi koji su povezivali još dvije kule – Murpašinu i Atlagića tabiju. One su tipičan primjer fortifikacijskoga objekta s odlikama samostalnoga bastiona. Osim za vojnu služila je i za stambenu svrhu; u njoj su, osim posade, bili smješteni i konji, odnosno sva potrebna oprema za vojsku, osobito ona koja je služila za odvoz i dovoz topova (kola i konjska oprema, topovsko oruđe).[334]

Atlagića tabija bila je najveći bastion tvrđave. Sagrađena je najvjerojatnije u vrijeme dok je Mehmed-paša Atlagić bio sandžakbeg kliški. Svakako za namjesnikovanja Bosanskim ejaletom 1686. – 1687. Na to ga je mogao nagnati gubitak Sinja i strah od mogućega mletačkog napada na Livno.[335] U njezinoj neposrednoj blizini nalazio se glavni ulaz u grad/tvrđavu iz smjera istoka. Prema spomenutome izvoru može se vidjeti kako je tabiju činilo nekoliko vrlo skladno građenih objekata u čijem se središtu nalazila glavna stražarska tzv. *kapukula*

[329] H. ŠABANOVIĆ, Evlijin putopis, str. 139.

[330] Prvi upad u Livno dogodio se u srpnju 1646., a potom i 1648. godine (Gligor STANOJEVIĆ, *Dalmacija u doba kandiskog rata (1645-1669)*, Beograd 1958. str. 114; dalje: G. STANOJEVIĆ, Kandijski rat).

[331] Riječ je o fotografiji u vlasništvu Damira S. Tadića čijom je dobrotom i susretljivošću ona objavljivana već nekoliko puta.

[332] O jednome takvu imamo svjedočanstvo jajačkoga kadije iz 1694. godine koji potvrđuje bujruntiju u kojoj se kaže: „Iz grada Livna ima se dopremiti onamo [pod Gabelu, nap. T. P.] golemi *bal-jemaz*-top koji 'meda ne jede'…" O kolikoj je *gromadi* riječ, najbolje pokazuje podatak da su za prijevoz toga „šahi-topa" svi obližnji kadiluci dobili nalog da pribave volove i da je samo Jajce za to imalo poslati 10 volova, 25 komora i 12 ljudi (S. MANĐERALO, Kutija, str. 21, bilješka br. 20).

[333] „Krajem avgusta Morlaci ponovno napadoše Livno jer se čulo da su tamo stigli zvornički paša i novi alajbeg Bosne Filipović da ohrabre narod i poprave kuće i kule koje su uništili Morlaci u prošlom pohodu…" Gligor STANOJEVIĆ, *Dalmacija u doba morejskog rata 1684-1699*, Beograd 1962, str. 72 (dalje: G. STANOJEVIĆ, Morejski rat). Usp. i: B. DESNICA, Istorija, knj. II, str. 149-150.

[334] Vidi popis bosanskih tvrđava koji donosi Kreševljaković (*Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom, br. 2, Sarajevo 1952. str. 117-149; dalje: H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Gradovi, POF, br. 2).

[335] Nakon neuspjela pokušaja (u ožujku 1686.) da vrati izgubljenu sinjsku tvrđavu, Mehmed-paša Atlagić zapovjedio je povlačenje vojske u Livno, a sinjski je providur Antonio Zeno poslao krajišnike da napadnu livanjsku krajinu. Opširnije vidi: Josip Ante SOLDO, *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*, knj. I, Sinj 1995, str. 27-27 (dalje: J. A. SOLDO, Sinj, knj. I). Usporedi i: B. DESNICA, Istorija, knj. II, str. 188-189.

koja je bila pokrivena visokim četverostranim krovom od sitnih daščica (šindra), dok su se na zidovima kule ispod krova nalazili mnogobrojni otvori za puščane cijevi (mazgale). Teško je posve precizno reći o kojim je dimenzijama riječ kada se govori o ovoj tabiji, no pomno proučavajući spomenuti izvor i uspoređujući ju s ostalim kulama, može se zaključiti da joj je visina dosezala najmanje deset metara, kako je uostalom i bio običaj u drugim tvrđavama. Ostale dimenzije, a s obzirom da je riječ o građevinskome kompleksu, zasigurno su prelazile ovu brojku.

Posljednja, i uz Atlagića svakako najveća, smještena strateški na najboljemu mjestu u gradu i praktički ju je bilo nemoguće ili vrlo teško osvojiti, bila je tzv. *Krnjac* tabija (kula). Bila je podignuta u neposrednoj blizini džamije Glavice, a na njoj su cijelo vrijeme turske vladavine stajali topovi. Za nju Čelebija piše: „Pred tvrđavom koja se bijeli kao zrno bisera, podigao je [Melek Ahmed-paša, nap. T. P.] zid skladišta topova /tophane/ koji je okrenut u polje.“[336] Zbog toga se u narodu ovaj lokalitet (i džamija) i danas zove „Topovi“, odnosno „pod Topovima“. Najveći se zvao Krnja po kojemu je kula i dobila takvo ime, a spominju se još i Džafer baba, Hajdar baba, Zelenko.[337] Godine 1833. u Livnu su se nalazila 34 topa, od čega je samo jedan bio neispravan, a među njima još su uvijek bili *Krnja* i *Zelenko*![338]

Pa ipak, upravo je ova tabija doživjela najveće preinake. Ona je u Čelebijino vrijeme bila tek „zid skladišta“, a izgled prave moćne kule zadobila je vjerojatno nakon 1686. jer da je prije toga postojala kao bastion, i to još ovako naoružana, teško bi krajiški serdar Stojan Janković[339] uspio doći do samih zidina postojeće tvrđave zapalivši pritom i najstariju džamiju (Džumanušu) koja se nalazila nekoliko desetaka metara udaljenosti od kule. Prema tome *Krnjac* tabija podignuta je malo poviše ove koju opisuje Čelebija, a ova će kasnije postati gradski bedem. Ipak, bedemi nisu bili odmah izgrađeni jer se pretpostavljalo da će bastioni biti dovoljna zaštita. Međutim daljnji razvoj događaja pokazat će svu slabost postojeće livanjske tvrđave i nemoć ovih tabija. Naime slijedili su dugotrajni ratovi zbog kojih je Livno postalo logističkom bazom turskoj vojsci, ali i metom hajdučkih i uskočkih upada, što će u konačnici ostaviti goleme posljedice na grad i njegovu tvrđavu.[340]

O iscrpljenosti ljudskoga i vojnoga potencijala tvrđave svjedoči i dokument od 2. listopada 1705. upućen preko gradskih zapovjedni-

[336] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 139.
[337] Anđelka KAIĆ, *Okupacija Livna*, Kalendar sv, Ante za 1936, Sarajevo 1935, str. 139 (dalje: A. KAIĆ, KSA); A. ALIČIĆ, Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 394. Vjekoslav KAIĆ u svome malenom radu „Zemljopis Bosne“, objavljenome još 1878., navodi predaju prema kojoj se na jednome od ovih topova nalazio ugraviran tekst: „Tako ti svetog Luke, ne daj se u turske ruke“ (str. 168).
[338] H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Gradovi, POF sv. 2, str. 147. Spomenimo ovdje malu bilješku koju donosi defter iz 1604. godine. U njemu se spominje neki „Mehmed-aga **Zelenko“**, vlasnik dvaju mlinova na rijeci Bistrici (TD br. 475)!

[339] Prvi upad Stojana Jankovića u sam grad Livno dogodio se 15. srpnja 1686. Tada je u pratnji morlačkih serdara Ilije Smiljanića, Franje Posedarskoga i Šimuna Bartulačića, na čelu 5000 pješaka i 1500 konjanika, provalio preko Prologa na Livanjsko polje, popalio sve što mu se našlo na putu, a onda udario na grad gdje „popališe dva dila varoša, odvedoše roblja 300, natovare 1.500 kuća svakakve robe, pogubiše Turaka 300, a naši pogibe 30“, kako to živopisno bilježi kroničar toga krvavog događaja fra Pavao Šilobadović (Kronaka, str. 113). Nepun mjesec i pol dana nakon ovoga pohoda ponovno se Janković obrušio na Livno. Novi napad odigrao se početkom rujna, ali osim paljevine i pljačke, čini se, nije postignut veći uspjeh (B. DESNICA, Istorija, knj. II, str. 189. O ovome opširnije vidi i: Abas FIRDUS, *Livno od najstarijih vremena do 1878. godine*, rukopis, Sarajevo 1967, str. 77-78; dalje: A. FIRDUS, Livno).
[340] Generalni providur Dalmacije Giorlamo Cornaro upućuje 19. srpnja 1686. pismo mletačkomu Senatu pišući o uspješnim pohodima na Livno. U pismu, između ostaloga, stoji i ovo: „…poslao sam protiv samog mjesta… 5.000 pješaka i 1.500 konjanika […]. Uspjelo je izvojevati nad neprijateljem pobjedu, obilježenu sa 400 i više mrtvih, sasječenih na komade, velikim brojem izgorjelih u vlastitim kućama, nekoliko zarobljenih i trideset i više kršćana oslobodjenih iz njihova ropstva…“ (A. FIRDUS, Livno, str. 78).

ka sultanu.[341] Kako se iz dokumenta može vidjeti, iz livanjske je tvrđave u proteklim ratovima potrošena golema količina oružja i streljiva pa je posada tražila da joj se ispune obećanja dana još 1685., kada je trebalo iz banjalučke i beogradske tvrđave dopremiti 7 šahi-topova, 200 kantara[342] crnoga baruta, 50 kantara olova, 5 kantara fitilja, te 3000 komada topovskih kugla (tzv. *đuladi*). Uskoro je zahtjev odobren pa je tvrđava opremljena traženim materijalom.

Prateći sve što se događa u pograničnome ejaletu, Porta je tadašnjemu namjesniku Ibrahim-paši zapovjedila neka „radi na utvrđivanju tvrđava i gradova" i neka osigura „narodu blagostanje, a pogranični posjedi da se osiguraju i zatvore prema neprijatelju". Nabrajajući daljnje obveze, na kraju fermana paši je zapovjeđeno neka pravedno regulira „plaće neferima po tvrđavama", posebno naglašavajući „da se iz prihoda nahije Duvno i većine sela livanjskog kadiluka" sakupi 820.600 akčā! Doskora je Ibrahim-paša smijenjen pa je zapovijed morao provesti novi namjesnik. Godine 1708. u Livno je upućen Mehmed, glavni nadzornik radova na obnovi bihaćke tvrđave. Osnovni mu je zadatak u Livnu utvrditi sve što je potrebno za ovu tvrđavu. Utvrdivši stanje na terenu, *bina emin* Mehmed poslao je izvješće u Carigrad.

Uvidjevši pravo stanje „iz prve ruke", Porta se obraća novomu bosanskom namjesniku i zapovijeda mu neka na toj tvrđavi „izgradi okolne i unutrašnje zidove i jednu čvrstu kulu u njima", potom neka „utvrdi kulu zvanu Kïzïl Kaya (Crvena stijena) i još prostora za smještaj nefera i zabita". Nadalje, „treba sagraditi još jednu kulu sa koje će se čuvati rijeka koja tuda protječe, a zove se Kaynak başï (Vrh izvora). Isto tako, treba neke zidove na tvrđavi koja dominira kasabom ponovno popraviti i utvrditi jer su u vrijeme rata oštećeni, kako oni što opasuju, tako i na samoj zgradi."[343]

Vezir je ponovno provjerio izvješće i utvrdio da popis radova u potpunosti odgovara te da treba načiniti i zaklone na već postojećim kulama. Za glavnoga majstora imenovan je Mustafa, a radnu snagu trebali su osigurati zaimi i timarlije Kliškoga i Hercegovačkoga sandžaka. U istoj zapovjedi veziru se naređuje da provjeri jesu li se svi zaduženi odazvali! Kao i u prijašnjim sličnim naredbama Porta je zaprijetila svim vlasnicima timara da će im se posjedi oduzeti ako ne izvrše naredbe i ne budu na radu u Livnu. Vezira se posebno upozorilo da će osobno snositi sve posljedice u slučaju da poslovi ne budu urađeni onako kako je planirano i na vrijeme. Smatrajući da je potrebno još radne snage, vezir je zapovjedio alajbegu Sandžaka zvorničkoga da i on s jednim dijelom spahija iz svoga sandžaka sudjeluje u radovima na livanjskoj tvrđavi.

Glavni poslovi počeli su o Jurjevi 1708., a krajnji rok za završetak bio je Miholjdan. Carskom naredbom iz veljače iste godine blagajskom kadiji i ajanima zapovjeđeno je da pošalju 15 majstora i 10 volovskih kola. Određena je i dnevnica: majstorima 44 akče, a vlasnicima zaprežnih kola 50.[344] Tako se pristupilo izgradnji tvrđavnih zidina, ali – kako smo vidjeli iz dokumenta – izgradnji i barem jedne od onih triju livanjskih kula što su bile načičkane iznad izvora Duman, na Bašajkovcu.

Prema austrijskome katastarskom planu Livna iz 1883. godine[345] te kule, poredane od zapada prema sjeveru i istoku, ako se, naravno,

[341] O dokumentu opširnije: Enes PELIDIJA, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699-1718)*, Sarajevo 1989, str. 121, bilješka 217 (dalje: E. PELIDIJA, Bosanski ejalet).

[342] Kantar je onodobna mjera za masu. Težila je oko 12 kg.

[343] E. PELIDIJA, Bosanski ejalet, str. 126-127, bilješke 246-251.

[344] E. PELIDIJA, Bosanski ejalet, str. 126-127, bilješke 246-251.

[345] Kopiju katastarskoga plana staroga Livna dobio sam dobrotom i ljubaznošću Damira S. Tadića, predstojnika ureda načelnika za društvene djelatnosti na čemu mu i ovdje izražavam beskrajnu zahvalnost. Dalje citat: AKP-Livno.

ne računa Veis-kula pretpostavljajući da ju je doista izgradio Melek Ahmed-paša, o kojoj govori Čelebija, jesu: *Poletača*, *Glamočka* i *Efrem*. Sami bedemi što su opasivali tvrđavu protezali su se daleko izvan granica Bistričkoga grada u koji su ušli Turci. Kao i sve ove kule i tabije, i zidine su bile podignute od kamena u visini od najmanje 4 m, a širina im je iznosila između 1,5 i 2 m.[346] S južne strane, nedaleko od spomenute *Krnjac* tabije, nalazio se i treći ulaz u tvrđavu, a s obzirom da je bio smješten u zidu, i zbog toga najvjerojatnije nije imao *kapukulu*, ispred ovih vrata danonoćno su bili postavljeni stražari, kako to i Čelebija piše.[347]

Tako će Livno, obnovljeno i znatno prošireno, dočekati svoj treći veliki rat, tzv. Sinjski (1714. – 1718.), ali istodobno nam je i posve jasan razlog zašto se nikada nije do kraja razradio plan osvajanja livanjske tvrđave, odnosno zašto je austrijska vojska 1878. ušla s tolikom jačinom u Livno i prije predaje nemilosrdno granatirala tvrđavu, kako o tome svjedoči i jedna onodobna fotografija![348] Tvrđava je svoje posljednje preinake, zapravo obnovu, doživjela oko 1817. za vrijeme vezira Sulejman-paše Skopljaka. Prema fermanu sultana Mahmuda I. te je godine za obnovu livanjske tvrđave planirano 44.638 akčā.[349] Tako je Livno, u relativno dobru stanju, dočekalo dolazak austrijske vojske.

Posada u tvrđavi

Odmah nakon osvojenja nekoga novog teritorija Turci su u sve strateški važne srednjovjekovne utvrde ili kule postavljali svoje posade. Poglavito u ona na granici. Ona uporišta za koja se procjenjivalo da nisu od velika značenja ili da su teško branjiva osvajači su rušili i uništavali. Prvo što bi se činilo nakon osvojenja bila je obnova tvrđave ako je to bilo potrebno zbog borbā i štete nastale u tim borbama. Za to su bile zadužene tvrđavske posade koje su imale zadatak štititi i čuvati ponajprije tvrđavu (*mustahfizi*). Svu potrebnu pomoć za to osiguravala im je država kao i novac kojim su bili plaćeni. Tako je bilo i u livanjskoj tvrđavi.

Makar zasad ne znamo je li uopće i koliko stradala u mogućim okršajima, sigurno znamo da je u nju odmah namještena stalna posada ulufedžija (plaćenika) i timarnika. Jedni su za službu dobivali novac, a drugi zemlju na obradbu. Ulufedžije, odnosno redovito plaćenu vojsku činili su mustahfizi u jačini od najmanje tri ode (buljuka) na čijem se čelu nalazio aga prvoga džemata. Oni su bili stalni stanovnici tvrđave i u doslovnome smislu bili su njezini čuvari. Osim *mustahfiza* postojao je i red topdžija što jasno govori kako je livanjska tvrđava od početka imala i svoje topove! O tome je već nešto rečeno. Njih je bilo najviše pola ode, sigurno ne više od 4-5 ljudi, što je ovisilo i o broju topova i njihovu rasporedu po tvrđavnim bedemima i kulama. Istom će se poslije, osobito u jeku Kandijskoga rata, njihov broj nešto povećati, ali i tada nije prelazio punu odu (10-12 ljudi).

Vojnici u tvrđavi imali su i odgovarajuću vjersku skrb za što se brinuo tvrđavski *imam*. Godine 1550. to je bio neki Ahmed.[350] A imam je opsluživao tvrđavsku posadu i 1530. godine.[351] Zapovjednik cijele utvrde, odnosno tvrđavske posade bio je dizdar, ponekad zvan i dizdaragom. Uglavnom je bio iz janjičarskoga reda (orte), a redovito je imao i svoga ćehaju kao uostalom i svi drugi turski velikodostojnici

[346] Prema mjerenjima koja je proveo Manđeralo (Kutija, str. 27).
[347] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 139.
[348] O slikama, razglednicama i fotografijama staroga Livna opširnije vidi rad Stipe CRNJKA, *Pozdrav iz Livna*, Livno 2005.
[349] Salih Sidki HADŽIHUSEINOVIĆ-MUVEKKIT, *Povijest Bosne*, knjiga II, Sarajevo 1999, str. 826 (dalje: MUVEKKIT, Povijest Bosne).
[350] LKP, str. 150.
[351] A. HUSIĆ, Tvrđave, POF, br. 49, str. 220.

bilo politički, bilo vojni. Godine 1530. na mjestu zapovjednika livanjske tvrđave stajao je neki Mustafa-aga, a njegov ćehaja zvao se Divane Mustafa s timarskim prihodima više od 5000, odnosno 2000 akčā.[352]

Grad je imao i svoje tzv. noćne čuvare (*pasebane*) koji uglavnom nisu bili obvezni sjediti u tvrđavi, ali u slučaju kakve navale na grad (tvrđavu) stavljali su se na raspolaganje dizdaru aktivno sudjelujući u obrani. Njihova se uloga svodila na noćno stražarenje i obilazak mahala i četvrti tijekom noći, a po potrebi provodili su i neku vrst policijskoga sata. U svitanje dana povlačili su se u svoje kuće do ponovnoga sumraka. Uglavnom nisu bili pokretani izvan granica grada, a imali su i svoje pse koji su im služili pri noćnom obilasku grada i posebice njegovoj kontroli.[353]

Poseban red tvrđavske posade činili su laki konjanici, tzv. *farisi*. Livno ih je stalno imalo desetak. Zadatak im je bio obilaziti begovska imanja, uglavnom po selima, posebice ona udaljenija od grada. I oni su stalno stanovali u tvrđavi, a iako su bili plaćeni, imali su i svoja ne osobito velika imanja u neposrednoj blizini grada. Još jedan red tzv. lake konjice bili su islamski dragovoljci, tzv. *gönullu* (đonlije), na što ukazuje i postojanje livanjskoga prezimena Đonlagić u domaćih muslimana. Konačno i ovdašnje prezime Džebo sačuvano u muslimanskoga stanovništva svjedoči o redu *džebelija*.

Izgradnja vjerskih objekata

Usporedo s brigom oko uspostave posade u tvrđavi osmanske su se vlasti pobrinule da im posadnici dobiju što bolju vjersku skrb. To je ponajprije proizlazilo iz same ideološke potrebe. Vojnik koji je u Allahovo ime osvojio neki prostor morao je imati odgovarajuće mjesto na kojemu će se zahvaliti *Svevišnjemu* što je u borbi sačuvao živu glavu; osim toga bît turskih osvajanja bilo je širenje islama, a bez izgradnje vjerskih objekata (mesdžida i džamija) to nije bilo moguće. Zato je prva briga osmanskih vlasti bila usmjerena upravo prema tomu cilju. U to je ime postojeća „dvorska“ kapela pretvorena u „carsku“ džamiju,[354] najvjerojatnije 1489. jer se od te godine Livno trajno popisuje kao osmanski posjed.[355] Time su *gazije* na najbolji način darovali sultana. Nju je zatekao i Čelebija 1660. godine svjedočeći da u nju može stati „dvadeset ljudi“.[356] To je bio i prvi korak prema uspostavi potpune osmanske kontrole nad osvojenim područjem.

Pa ipak, daljnji proces islamizacije Bistričkoga grada tekao je vrlo sporo i oprezno. Naime još je uvijek u zaleđu povećega osvojenog teritorija stajao tvrdi grad Jajce iz kojega se uvijek mogla organizirati pljačkaška (i rušilačka) vojna na Livno dovodeći u opasnost živote ljudi i opstanak postojećih objekata.[357] Zato se snažniji arhitektonski koraci nisu ni poduzimali dok nije konačno osvojeno Jajce 1527. godine! A tu se krije i odgovor snažnoga „kršćanskog“ elementa u Livnu u odnosu na zanemarivi muslimanski, kako nam to svjedoči defter iz 1516. godine. Upravo nakon pada Jajca Livno započinje građevinski zamah s izrazito naglašenim islamizacijskim karakterom.

Prva džamija oko koje će doskora niknuti velika *mahala* bila je Sinan-čauševa ili Džuma-

[352] A. HUSIĆ, Tvrđave, POF, br. 49, str. 220.
[353] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 185-186.
[354] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 139, bilješka br. 81. Usporedi i: F. Dž. SPAHO, LKP, str. 149-150.
[355] TD br. 24.
[356] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 139, bilješka br. 81.
[357] U jeku tursko-mletačkih pregovora o miru i razgraničenju provale hrvatske čete u Bosnu unačkom dolinom te preko Glamoča i Kupresa dopru sve do Prusca (Ak-hisar) silno pustošeći područje kojim su prošli. Dočekao ih je sandžakbegov zamjenik, ćehaja Kasumbeg s 500 vojnika. Hrvati su zasužnjili gotovo 700 ljudi i mnoštvo konja te druge sitne i krupne stoke. Kada su okrenuli prema Livnu, bili su odbijeni, a neki uhvaćeni i odvedeni u Livno (S. M. TRALJIĆ, Husrevbeg, Anali GHBB br. 5-6, str. 12).

nuša, podignuta prije 1528. godine.[358] Bila je to prva džamija izgrađena izvan tvrđave (*castrum*[359]) nedaleko od tvrđavskih vrata na (jugo)istoku. Do danas se nije sačuvala, ali zahvaljujući izvorima koji postoje o njoj[360] doznajemo da je to bio lijep i ukusno sagrađen objekt od fino klesana kamena, s prilično prostranom dvoranom koja je bila pokrivena kamenom kupolom (kube) te, ne osobito velikom, munarom. Bila je to džamija u kojoj su se mogle obavljati sve molitve što ih nalaže Kur'an; među njima i tzv. *džuma* po kojoj je u narodu i prozvana tim imenom (Džumanuša).[361]

Drugi vjerski objekt, ne računajući malenu „carsku" džamiju u tvrđavi koju izvori nazivaju Starogradskom, bio je *mesdžid* Hamze Ljubunčića, domaćega čovjeka[362] koji je prvi među islamiziranim Livnjacima krenuo „putem vječnosti". Mesdžid[363] je zapravo malena bogomolja u kojoj se ne klanja zajednička molitva petkom pa je prema tome više bila kao kakvo usputno individualno zavjetovalište. Doskora će ovaj mesdžid Hamzin potomak (sin) Bali-aga pretvoriti u pravu džamiju koja se sačuvala do danas. To je džamija Bali-age Ljubunčića ili Balaguša. Ta pregradnja dogodit će se oko 1560./1561.[364]

Prema prvome opširnom popisu Kliškoga sandžaka iz 1550. godine[365] u Livnu su u međuvremenu podignuta još dva mesdžida, i to onaj Pehlivan Hasana i Husejin Etmekdži-zade pa su do sredine XVI. stoljeća u Livnu postojale četiri muslimanske bogomolje izvan tvrđave i jedna u njoj. Bio je to jasan znak kojom se brzinom i kamo Livno usmjeravalo. To će još više doći do izražaja 1574. godine, odnosno početkom XVII. stoljeća, naime godine 1604., kako nam to svjedoči posljednji opširni defter koji govori o ovim područjima. Iz drugoga opširnog popisa Kliškoga sandžaka iz godine 1574.[366] doznajemo da su u Livnu sagrađene još tri džamije, i to: Mehmed-agina, Mehmeda Perko-zade, poznatija kao Perkuša[367] podignuta 1563.,[368] i Ferhad-pašina, sina Rustemova, sagrađena između 1558. i 1574. godine, dakle u vrijeme kada je Ferhad-paša bio sandžak-beg kliški.[369] Ovaj Ferhad-paša dao je sagraditi i znamenitu džamiju *Ferhadiju* u Banjoj Luci koja je sve do 1992. ondje stajala uzgor svjedočeći o veličini svoga zavjetodavca. Vjerojatno je i livanjska bila slična iako joj se do danas ni

[358] Iako Aličić (Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 375) navodi godinu 1529. kao godinu gradnje ove džamije, Fehim Dž. Spaho (Livno, POF br. 32-33, str. 150, bilješka 15) s pravom ispravlja taj navod i dodaje: „…kako vidimo po defteru iz 1528-30 godine u to doba ona je već bila sagrađena i oko nje formirana mahala, te je sigurno da je bila podignuta nešto prije 1528, isto kao i mesdžid Hamze Ljubunčića. Sad bi se mogla uzeti kao tačna i legenda po kojoj se kaže da je ova džamija dobila ime *Džumanuša* po tome što je u njoj bila uspostavljena prva *džuma*-molitva u Livnu. To se zaista moglo i dogoditi, jer se džuma mogla obavljati u toj **jedinoj džamiji u to doba** [naglasio T. P.]."

[359] *Citadele*, kako tu staru Bistričku tvrđavu naziva Redžić (str. 106).

[360] A. ALIČIĆ, Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 375-380. Fotografija na str. 377.

[361] Fehim Dž. SPAHO donosi narodnu predaju koja kazuje da je ovu džamiju podigao Gazi Husrev-begov haznadar Sinan-čauš. Međutim prema drugoj verziji legende, kako kaže Spaho, Sinan-čauš je bio carski vekil pa ga je car poslao u Livno da sagradi carsku džamiju. Kako bilo, u defteru iz 1528. – 1530. o tome postoji bilješka koja glasi: „Mahala **džamije** Sinan-bega, čauša Visokog prijestolja, 26 muslimanskih kuća i 17 neoženjenih muslimana (mudžered)." (TD br. 157.)

[362] Vidi bilješku broj 86 na str. 297.

[363] U defteru iz 1528. – 1530. o tome doslovno stoji bilješka: „Mahala **mesdžida** Hamze Ljubunčića, aga azapa tvrđave Obrovac. 40 muslimanskih kuća i 35 neoženjenih muslimana (mudžered)." (TD br. 157.)

[364] F. DŽ. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 157, bilješka br. 47.

[365] TD br. 284, za 1550, str. 58-59.

[366] TD br. 533.

[367] Očito je ovdje riječ o prezimenu Perković. Lokalni moćnik prešao je na islam i zavjetovao se Bogu sagraditi džamiju. Zanimljiva je i narodna tradicija vezana za ovu džamiju koja kaže kako su je gradili petorica (u jednoj se inačici spominju i sedmorica) braće Perkovića iz Priluke te je po njima i dobila takvo ime (usp. A. ALIČIĆ, Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 381).

[368] Prema kronostihu iz Čelebijina putopisa (H. ŠABANOVIĆ, o. c. str. 140, bilješka br. 84). Usp. i: Mehmed MUJEZINOVIĆ, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga III, Sarajevo 1982, str. 101 (dalje: M. MUJEZINOVIĆ, Islamska epigrafika).

[369] F. DŽ. SPAHO, Livno, POF, br. 32-33, str. 156-157, bilješka br. 46.

trag sačuvao nije, što je doista čudno. Ali o tome će više riječi biti poslije.

Konačno, posljednji turski defter načinjen 1604.[370] svjedoči da su u međuvremenu podignute još dvije džamije. Prvu je godine 1577.[371] – sačuvana je do danas a poznata je i pod imenom „Begluk“ – dao sagraditi nasljednik sandžakbega kliškoga Ferhad-paše Sokolovića, Lala Mustafa-paša Sokolović, a drugu je podignuo Hadži Uvejs. No tko je ovaj Hadži Uvejs po kojemu se ne samo džamija nego i cijela gradska četvrt naziva?

Prva je pomisao kako je nedvojbeno riječ o bogatu i uglednu čovjeku; nekomu tko u to vrijeme mora imati pokoji dukat! Drugo što upada u oči jest prefiks koji govori da je riječ o visokoreligioznoj osobi, koja je morala barem jednom otići na hodočašće u Meku. Tako dolazimo i do jednostavna zaključka da su njegovi potomci ili u najmanju ruku nasljednici oni koji će ga kao takva dugo pamtiti. Možda toliko dugo da se i čuvena livanjska kula nazove njegovim imenom?! Uvejs – Vej(i)s. Male su lingvističke razlike, zapravo zanemarive. Jezik ljudi ovoga kraja, naviknuo na „jednostavnost“, učinio je svoje.

No najviše iznenađuje činjenica da izvori nigdje ne spominju najljepšu od svih livanjskih džamija, tzv. Glavicu. Uzalud sam višeput pretraživao svaku riječ raspoloživog mi gradiva; unatoč pomnu iščitavanju, kombiniranju, zaključivanju nigdje nisam ušao u trag džamiji pored koje se nalazi još i sahat-kula. Čelebija ju zove Hadži Ahmed Dukatarovom. U katoličkoj tradiciji ovoga kraja vrlo je živa predaja kako je zapravo ova džamija nekoć bila crkva sv. Luke evanđelista koju su Turci pretvorili u džamiju.[372] Turski izvori doduše nigdje ne spominju službeno niti jedan slučaj takve pretvorbe iako je nedvojbeno sigurno da se to dogodilo sa Starogradskom, koju izvori nazivaju „carskom džamijom“.

Veliki Evlija ostavio je vrlo zanimljiv opis ove džamije. Na njezinu kronogramu uklesanome iznad ulaznih vrata pročitao je Čelebija sljedeći tekst: „Kad ova džamija dobrotom Božjom bijaše pri dovršenju, Tajanstveni glas reče joj kronostih/Ovo je krasan dom bogobojaznih: 996/.“ Objašnjavajući Čelebijino čitanje, dr. Hazim Šabanović, inače prevoditelj znamenitoga Čelebijina *Putopisa*, kaže da je Čelebija preveo **samo posljednji stih natpisa** s Dukatarove džamije, no ono što je sigurno jest **točno preračunavanje** Hidžretske godine 996. u 1587., a ona je započela 2. prosinca. Dakle između dvaju službenih popisa – 1574. i 1604. – podignuta je džamija nekoga Hadži Uvejsa o komu u dosadašnjoj historiografiji nema ama baš nikakvih podataka. Nije li upravo taj Hadži Uvejs Hadži Ahmed Dukatar (Zlatar/ević/) kojega spominje Čelebija i koji je podignuo spomenutu džamiju?[373] Je li on zapravo postojeću crkvu za koju znamo da se za potrebe stanovnika *varoši* nalazila izvan tvrđave, i to upravo na Glavici, pretvorio u džamiju, tim više što je na njoj uklesano vrijeme nastanka, a to je „ciča“ livanjska zima, tj. početak prosinca, u najmanju ruku vrijeme koje je u ovome kraju za takve građevinske zahvate gotovo pogibeljno?

A što je pisalo ispred onoga posljednjega stiha što Čelebija uopće nije pročitao? Konačno, Čelebija kaže da se „blizu čaršije nalazi stari tvrdo zidani hram pod kupolom“, što nedvojbeno ukazuje na sumnju o ispravnosti katoličke tradicije kako se prvotno radilo o mogućoj i najvjerojatnijoj crkvi?! Zašto? Pokušajmo odgovoriti na posve logično pitanje zašto je ova

[370] TD br. 485.
[371] F. Dž. SPAHO, Džamije i vakufi, str. 224.
[372] M. DŽAJA, Livno, DP, str. 272-273. B. M. VRDOLJAK, Plodovi, str. 295.
[373] Spomenimo samo uzgred kako defter iz 1574. godine spominje nekoga Hadži Uvejsa u mahali džamije Muhamed-age te Ahmeda Hadži Uvejsa u mahali mesdžida Husejina Etmekči-zade (TD br. 533).

džamija u očima Čelebijinim, kako sam kaže, „stari tvrdo zidani hram“, kad su istodobno postojale barem dvije džamije koje su, kako smo nepobitno vidjeli i iz izvora, još starije od ove? Barem tridesetak godina! To su bez sumnje *Džumanuša* i *Balaguša*. Džamiju Lala-pašinu (*Begluk*) ne brojimo, kao uostalom niti *Perkušu*, iako su i one starije. No ponovno ostaje neodgovoreno pitanje zašto baš *Glavicu* Čelebija smatra „starim hramom“? Naravno, ako je on opisivao upravo ovu džamiju, što su svi istraživači i proučavatelji livanjske prošlosti objeručke prihvatili ne unoseći ni trun sumnje i kritičnosti je li uopće riječ o toj sakralnoj građevini?!

No ima još nešto što u svoj ovoj priči pomalo iznenađuje, pa i zbunjuje, a to je da se do danas nitko ozbiljnije nije pozabavio primjerice usporedbom graditeljskoga sloga minareta i same džamije. Čak i danas površnim pogledom na ovaj, istina skladan, makar pomalo nerazmjeran objekt u odnosu na, recimo, obližnju Lala-pašinu džamiju i njezin minaret, vidi se i više nego očita i jasna razlika u vrsti kamena i njegovoj obradbi. Sama džamija bez munare zidana je nepravilno klesanim kamenom koji svojom bojom (vrstom?) znatno odudara od munare. Nekako je tamniji, kao da je stariji! Gotovo da je već bio rabljen?! S druge pak strane taj je kamen istvojetan onomu kojim je sagrađena sahat-kula. Redovi slaganja kamena kao i način zidanja bez sumnje svjedoče o „istoj graditeljskoj ruci“. Dobro je primijetio akademik Redžić,[374] inače konzervator i restaurator na ovome objektu prije gotovo pola stoljeća, kako je i ova džamija djelo domaćih klesara koji su usvojili stilske elemente, ali nisu usvojili majstorstvo njima suvremenih osmanskih arhitekata.

To „majstorstvo osmanskih arhitekata“ dolazi do izražaja u svoj svojoj punini na minaretu. Osim što je iznimno lijep i ukusno napravljen, silno odudara vrstom i izgledom kamena od ovoga kojim su zidani „džamija“ i sahat-kula. Kamen je nekako čistiji, bjelji, noviji, u svakome slučaju drukčiji, a njegova veličina i oblici istovjetni su na svim svojim razinama gradnje. Pa čak i na samome vrhu munare koja se završava danas limenim stožastim krovom, geometrijski vrlo skladno uklopljenim u cjelinu. Znači li to možda da je munara dograđena kasnije, pa bi se to imalo iščitati iz Čelebijina „kronostiha“? Bilo kako bilo, stariji livanjski fratri i gotovo svi šematizmi iz XIX. stoljeća[375] ipak ne dvoje oko identifikacije: za njih je nedvojbeno riječ o crkvi, odnosno pripadajućemu zvoniku. Naravno, ne u ovome obliku u kakvom ih danas gledamo. Ali to i nije nikada bio predmet dokazivanja. Konačno, s ovog su tornja Ivo Vujanović – Cvrk i Jozo Kasalo 1879. skinuli gotičko-renesansno zvono i odnijeli ga u samostan na Goricu,[376] gdje se i danas nalazi kao sastavni dio muzejskoga postava. Bez sumnje zvono je stajalo u „svome izvornom ambijentu“, ali, naravno, prerađenome. Sve su ovo elementi koji, ako i ne dokazuju, ipak nude nešto što je očigledno. Zaključak dobiva na težini ako pogledamo vrijeme[377] i način na koji su se razvijale mahale, odnosno kako su se gradile džamije: od istoka prema jugu i zapadu uokvirujući upravo Glavicu za koju na temelju posljednjega opširnog deftera (1604.) sigurno znamo da se razvila posljednja.

[374] *Restauratorsko-konzervatorski radovi na "Glavici" džamiji u Livnu*, Naše starine broj 10, Sarajevo 1965, str. 101 (dalje: H. REDŽIĆ, Džamija Glavica, NS, br. 10).

[375] Ponešto od toga navodi Džaja u svome „Osvrtu“.

[376] M. DŽAJA, Osvrt, DP, str. 273.

[377] Godine 1528. postoji mesdžid *Ljubunčićev* i džamija *Džumanuša*. Godine 1550. uz postojeće objekte izvori navode još dva mesdžida, i to: Pehlivan Hasana i Husejina Etmekčića, a onda do 1574. uz sve ove postojeće još tri nova: Ferhad-paše Sokolovića (Milošnik?), Mehmed-agina (Atlagića?) i Perkuša (1563.). Među njima još nigdje nema danas postojećeg „Begluka“ (1577.) i Glavice (1587.).

Još nam ostaje odgovoriti što je s, da uporabim *Burekov* termin, *inflacijom* muslimanskih bogomolja što ih ovdašnja muslimanska tradicija, pa i neki „povjesničari", pridodaju povijesno utvrđenomu broju, a sve radi povećanja njihove brojnosti kako bi se naglasila novostečena „civilizacijska superiornost" nad kršćanskom izvornosti i kontinuitetom Livna. Međutim podrobnom analizom te tradicije dolazi se do nedvojbene spoznaje kako se nekim čudom ili slučajnošću one nalaze gotovo na mjestima koja se podudaraju s onim džamijama što ih izvori već spominju te kako se uopće ne radi o nekim novim džamijama, osim dviju iznimaka, nego o „starim" s novim imenima. Riječ je o džamijama *Zavra*, *Tepet*, *Boruša*, *Milošnik* i *Firdusova* te *Piragića mesdžidu.*

Dakako, sve one – osim Firdusove – smještene su unutar gradskoga okružja što ne izlazi izvan okvira *Gornjega grada*, kako se od sredine XIX. stoljeća gotovo i službeno počeo nazivati stari dio Livna – s Bistričkim gradom – o kojemu se ovdje govori. I dok nema nikakve nepoznanice kada je riječ o Firdusovoj džamiji, o vremenu njezine gradnje, graditelju i lokaciji – nalazila se „priko rike" na desnoj obali Bistrice, u današnjemu Firdusovom groblju[378] – analiza izvora i pozorno raščlanjivanje zemljopisnoga smještaja otkrivaju nam, s vrlo velikom vjerojatnosti i preciznosti, da su ostale nabrojane džamije vremenom samo dobile imena „gospode" koja ih je obnavljala?! Tako ipak ne će biti da su podizane nove jer lokacija na kojima ih izvori, odnosno tradicija i danas pronalazi i spominje nameće posve logične zaključke.

Prvi je takav slučaj s mahalom Ferhad-paše Sokolovića, među Livnjacima sačuvana u imenu Fer'a.[379] Začudo, niti jedan izvor koji je do nas došao ne spominje *džamiju* iako se zna da su se mahale razvijale isključivo oko džamije ili mesdžida, bilo da je za to stizala izravna carska zapovijed, bilo da je za to bio zadužen neki njegov opunomoćenik, bilo pak zaslugom donatora koji se tako želio odužiti ne samo svojoj lokalnoj sredini nego se istaknuti u nesebičnoj zahvalnosti „caru u službi". A ima li boljega načina osim podizanja kakve zadužbine ili vakufa?[380]

S tim u vezi nameće se posve logično pitanje: Što je to bilo s čuvenim Ferhad-begom, a kasnije i pašom, Sokolovićem – koji je kao sultanov miljenik i *gazija* „vedrio i oblačio na krajini" i imao odriješene ruke pri širenju Osmanskoga Carstva – pa da nije ostavio svoju zadužbinu, tj. nije podigao bogomolju u Livnu, a gradio ih je na mjestima na kojima nije bilo nikakve mogućnosti da one zaista opstanu (primjer sinjskoga sela Hrvaca ili Zemunika u zadarskome zaleđu), iako je upravo u Livnu, kako sam kaže, pokopao svoju djecu,[381] imao „svoju" mahalu i, konačno, u njemu stolovao[382] i bez sumnje imao svoj dvor?! Pa što je onda bilo s Ferhad-pašinom džamijom, tj. gdje se ona „krije"?

[378] Džamija je najvjerojatnije podignuta sredinom XVIII. stoljeća, odnosno u vrijeme kada su Firdusi zasjeli na dužnost kapetana livanjske kapetanije. U isto je vrijeme podignuta i čuvena Fidrusova kula koja je zajedno s džamijom stajala uzgor sve do dvadesetih godina XX. stoljeća. Opširnije vidi: H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Kule i odžaci, te Kapetanije, str. 129-131.

[379] Dodamo li ovoj riječi glas *h*, ona će poprimiti posve jasno značenje – Fer*h*a, što je uspomena na Ferhada, a to nije nitko drugi doli Sokolović, *sandžakbeg kliški i hrvatski i primorski i hlivanjski*, kako se sam potpisivao!

[380] Opširnije vidi: F. Dž. SPAHO, Vakufi i vakifi, Anali br. 9-10, str. 87-97. Isti: *Džamije i njihovi vakufi u gradovima Kliškog sandžaka početkom 17. vijeka*, Anali Gazi-Husrevbegove biblioteke, knjiga 5-6, Sarajevo 1978, str. 217-229 (dalje: F. Dž. SPAHO, Džamije u gradovima Kliškog sandžaka, Anali, br. 5-6).

[381] Fehim Dž. SPAHO, *Vakufname iz Bosne i Hercegovine 15. i 16. vijeka*, Sarajevo 1985, str. 226 (dalje: F. Dž. SPAHO, Vakufname iz BiH).

[382] Nekoliko pisama što ih Ferhad-beg Sokolović piše „iz Hlivna" kao „sandžakbeg kliški i hrvacki i primorski i hlivanjski" donosi Šime LJUBIĆ u svome izvrsnom radu *Rukovieti jugoslavenskih listina*, objavljenome 1878. u Starinama Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, broj 10 (dalje: Š. LJUBIĆ, Rukoviet listina, Starine JAZU br. 10).

Prije negoli pokušamo dati odgovor na ovo pitanje, mogli bismo ponuditi dvojbu: ili je riječ o povijesnome presedanu pa ona nikada i nije sagrađena,[383] ili se zadužbina krije u nekome drugom imenu. Nekoga njezina obnovitelja? Ovdašnja muslimanska tradicija doduše spominje *Pašinu* džamiju, ali kad se o njoj govori, misli se isključivo na džamiju čuvenih begova i paša Atlagića, koja se nalazi(la) u istočnome dijelu grada, nedaleko od istoimenoga tvrđavskog bastiona, tj. tabije.[384] Danas na tome mjestu, navodno, nema ni traga toj džamiji, ali, eto, nekim čudom u neposrednoj blizini uzgor stoji malena, skromna bogomolja s drvenom munarom. Pretresao sam sve izvore i poznatu literaturu i nigdje nisam našao ni jednoga spomena o tome kada je, kako Mujezinović kaže,[385] na ovome mjestu prvobitno podignuta džamija, kao ni ime njezina osnivača, ali zna se da ju mještani nazivaju *Zavra* i da tarih nad vratima dokazuje da je **obnovljena 1867**. godine. Pa čija je to onda *Zavra* džamija i zašto bi bila obnavljana ako nije bila ruševna i oronula i ako nije postojala prije?

Na prethodnim je stranicama pokazano kako osmanski izvori (defteri) nedvojbeno svjedoče i nabrajaju livanjske džamije i mesdžide te njihove graditelje, osnivače i donatore. Među tim imenima i džamijama jedno ime posebno zapinje za oko, pogotovo što će upravo to ime poslužiti svim kasnijim istraživačima livanjske prošlosti kao ime onoga koji će podignuti Glavicu džamiju. Riječ je o, kako izvori kažu, „časnome“ Mehmed-agi (u drugoj varijanti i Muhamed-agi).[386] Pa iako Čelebija, na koga se do danas pozivaju gotovo svi istraživači, izrijekom navodi ime Hadži Ahmeda Dukatara kao graditelja te najljepše islamske bogomolje u Livnu, to ipak ne će predstavljati nikakav problem da ga se bez ikakva razumnoga razloga proglasi Mehmed-agom (sic!). Naprotiv. Zaključivalo se, opet bez ikakva razumnoga razloga, da je Čelebija jednostavno pogriješio. Nije trebao pročitati ime Hadži Ahmeda Dukatara nego Mehmed-agino?! Čak ni podatak da se Mehmed-aga o kojemu ovdje govorimo izrijekom spominje u defteru iz 1574. godine kao onaj tko je već imao svoju džamiju u svojoj mahali,[387] a da je Glavica džamija sagrađena istom trinaest godina nakon toga, ne će nimalo pridonijeti zaustavljanju te nelogičnosti kao znanstveno neprihvatljivom i neodrživom! Zaista čudno!

A sad se vratimo Ferhad-pašinoj mahali koja je nesumnjivo niknula oko istoimene džamije. Stariji Livnjaci dobro znaju da se brjegovitom strminom koja se uspinje ispred stare Žitarnice na istok i sjever dalje prema „velikim vratima“ nove tvrđave protezala mahala Ferhad-paše Sokolovića. Uspomenu na nju danas čuva i mala, istoimena ulica. Austrijski katastarski plan Livna iz 1883. godine[388] tu smješta Piragića mesdžid i malo poviše džamiju koja se u narodu sačuvala pod imenom Milošnik, makar nitko ni do danas nije uspio odgonetnuti značenje toga imena.[389] Međutim sigurno je

[383] Ova pretpostavka ipak otpada zahvaljujući defteru iz 1604. godine koji jasno navodi „vakuf spomenute **džamije**“ iako joj – jedinoj od svih livanjskih džamija u tome defteru – iznos nije naveden (TD br. 475).
[384] A. ALIČIĆ, Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 375. H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Kule i odžaci, str. 78.
[385] M. MUJEZINOVIĆ, Islamska epigrafika, str. 113-115.
[386] F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 156-159. Usporedi i: LKP, str. 147-148: Vidi također i: TD br. 533.
[387] U defteru doslovno stoji bilješka: „Mahalle-i gami'-i şerif Muhammed-aga“, a od vjerskih službenika spominju se Hizir-halifa, hatib i imam u džamiji, Džafer, također imam, te Ali Memi, mujezin (TD br. 533).
[388] AKP - Livno.
[389] Na ovome bi mjestu bilo itekako zanimljivo donijeti predaju o „osvojenju Livna od Turaka“, koju je još 1931. zapisao Mihovil MANDIĆ kada je boravio u Livnu i livanjskome kraju. Sve je te dane dr. Mandić odsjeo kod obitelji Tadić, naime kod uglednoga trgovca Ante Ninina i doznao štošta zanimljivoga. Tom je prigodom obišao mnoge znamenitosti od kojih je brojne opisao, a zahvaljujući upravo njemu o nekima imamo samo to zapisano; nadalje, prikupio je znatan broj starih predmeta koje je odnio u Zemaljski muzej u Sarajevo. Suočen s bogatom povijesti livanjskoga kraja nije propustio zapisati ni brojne pučke legende, pa i priče koje, ako ništa, golicaju maštu. Slično je i s tradicijom o „padu Livna u turske ruke“. Dakle prema toj tradiciji prije dolaska Osmanlija

utvrđeno da je ovu zadužbinu „koja bijaše oronula“, kako stoji na njezinu kronogramu, **obnovio Emir Muhamed Bušatlija 1875. godine**.[390] Radove je izvodio najveći livanjski *neimar* Mato Radnić-Baja, zajedno s bratom Jozom.[391] Tako će po svome obnovitelju džamija do danas nositi ime *Bušatlijina džamija*. Međutim i dalje ne znamo čija je ona izvorno.

Jedan naoko sitan detalj u njezinoj unutrašnjosti otkriva krupnu stvar. Taj detalj Mujezinović opisuje ovako: „Iznad mihraba nalazi se u gipsanom odljevu maketa jedne **potkupolne** džamije.“[392] Manđeralo je pak siguran kako je riječ o „maketi ove džamije sa svim pojedinostima…“[393] No obojica se autora slažu u jednome: džamija je potkupolna s trijemom na stupovima iznad kojega (su) se nalaz(il)e tri malene kupole, što je odlika svih ranoosmanskih džamija u Livnu, od Balaguše i Džumanuše, preko Glavice, do Perkuše i Begluka, iako su danas umnogome neke „prerađene“ i nemaju izvorni trijem, a neke i ne postoje. Ipak, svima je zajedničko jedno – isti izgled, veličina i raspored! Na temelju rečenog, sa sigurnosti možemo tvrditi kako je i Milošnik džamija prvotno izgledala kao i ostale livanjske džamije iz ranoga razdoblja, a obnovljena je tek u najjednostavnijemu obliku, kako se vidi danas, s imitacijom nekadašnjega trijema.

Čelebija donosi još jedan zanimljiv detalj. Hodajući Livnom, on zapisuje: „U šeheru ima više česama sa živom vodom. Natpis na česmi Handãn-ćehãje (kethoda) blizu čaršije glasi – *Ovo je česma čiste vode*.“[394] Šabanović dokazuje da je česma sagrađena 1573.,[395] a to je vrijeme kada je u Livnu stolovao Ferhad-beg kao namjesnik Kliškoga sandžaka (to je posljednja godina njegova namjesništva)! Do danas u sjećanju stanovnika grada ni jedna česma nije ostala tako zapamćena kao „česma Milošnik“, nedaleko od „svoje“ džamije koja se, kako smo vidjeli, nalazi u neposrednoj blizini velikih ulaznih vrata u tvrđavu ili, kako Čelebija kaže, „blizu čaršije“! Konačno, pokraj ove česme nastala je i ona čuvena fotografija „uglednih Livnjaka“ što ju je 1878. godine snimio Francesco Laforest.[396] Slučajno?! Sumnjam!

I opet zaključak: sve su ovo elementi koji govore mnogo. Na mjestu mahale Ferhad-bega, tzv. Fe'ri, i danas postoje česma i džamija; objema je zajedničko ime – Milošnik. Jesu li to objekti koje je dao sagraditi *ratoborni* Sokolović? Tim više što defter iz 1574. godine u ovoj mahali registrira *Kasima*-kethodu (ćehaju).[397] Potražio sam u Škaljića[398] značenje i jednoga i drugoga imena i došao do nepobitnoga dokaza kako je Kasim zamalo istoznačnica imenu Han(e)dan. Naravno, sve ovo ne mora ništa značiti, no da je znakovito, to je nedvojbeno!

svi su se kršćani razbjegli, pa tako i iz samoga grada Livna, osim „jedne babe i dvoje sitne djece. […] Ona je baba pokazala Turcima gdje izvire **vrelo Milošnik** [naglasio T. P.] koje su kršćani bili zatrpali prije svog odlaska iz Livna. Zbog te usluge, kažu, da su Tadići bili oslobođeni od plaćanja harača.“ Bez obzira na (ne)istinitost zapisane tradicije, ostaje činjenica da se doista „kula Tadića“ stoljećima nalazila u „srcu osmanskoga Livna“, tj. nedaleko od navedenoga izvora Milošnik, odnosno tik ispod zidina livanjske tvrđave što su je sagradili Osmanlije, a opet iznad današnje *Milošnik*-džamije. Prava je šteta što ovaj prvorazredni spomenik kulture nije sačuvan u svome izvornom obliku, no ostatci njegovih temelja, i sada dobro vidljivi, svjedoče o „moćnome“ i za one prilike vrlo bogatome objektu. Inače, „Tadića kula“ ucrtana je u već spomenuti katastarski plan Livna iz 1883. godine kao prilično prostrana. Usporedi i: Mihovil MANDIĆ, *Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna*, Glasnik Zemaljskog muzeja, broj 47, Sarajevo 1935, str. 15 (dalje: M. MANDIĆ, Gradine i gromile, GZM br. 47).

[390] M. MUJEZINOVIĆ, Islamska epigrafika, str. 109-111.

[391] Opširnije vidi: Stipo MANĐERALO, *Gospodari kamena*, Sarajevo-Livno 1987. str. 43-44 (dalje: S. MANĐERALO, Gospodari kamena).

[392] M. MUJEZINOVIĆ, Islamska epigrafika, str. 110.

[393] S. MANĐERALO, Gospodari kamena, str. 44.

[394] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 140-141.

[395] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 141, bilješka br. 88.

[396] Fotografija je objavljivana više puta u brojnim radovima i studijama, a izvornik se čuva u Arhivu samostana na Gorici.

[397] TD br. 533.

[398] Abdulah ŠKALJIĆ, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966, str. 310 i 399 (dalje: A. ŠKALJIĆ, Turcizmi).

Ostaje nam konačno pokušati odgovoriti što je s džamijama *Borušom i Tepet* te *Piragića mesdžidom*? Već spomenuti katastarski plan Livna iz 1883. godine ucrtava džamiju *Borušu* daleko na istok, u neposrednoj blizini tvrđavnih zidina ispod Murpašine tabije, a iznad Atlagića. Pored džamije prolazi put u tvrđavu iz smjera istoka. Svi raspoloživi dokumenti i gradivo ne daju odgovor o tome tko je bio „graditelj" spomenute džamije, kao ni približno vrijeme njezine gradnje. Ali nedvojbeno je postojala jer o tome svjedoči naš izvor.

Za jednu pak drugu džamiju, i to u jednoj jedinoj rečenici, doznajemo samo iz pučke tradicije što ju je zabilježio Aličić.[399] Riječ je o džamiji *Tepet*! Evo što je o njoj zapisano: „Tepet je bila na istoimenom obronku koji se još zove i Ćehlentaš ili Fehra, gdje joj se i danas raspoznaje temelj, po kome se vidi da je to bila posve mala džamija." Ovaj navod Ahmeda Aličića iz 1941. o spomenutoj džamiji uzalud sam pokušavao utemeljiti u katastarskome planu Livna iz 1883., ali i na terenu! Ondje ni traga nema ničemu sličnomu. Naprotiv! S tim u vezi postavlja se opravdano pitanje: ako je postojala džamija, je li moguće da ju precizni austrijski crtači i snimatelji nisu uspjeli pronaći, a pronašli su brojne druge detalje i „sitnice" i tako ih zaveli u spomenuti plan, ili je pak sagrađena nakon propasti Austro-Ugarske, dakle nakon 1918. godine?

Ako je sagrađena nakon spomenute godine, začuđuje to što se još do danas nije pronašao neki dokument koji svjedoči o njoj jer je riječ o vremenu kada su postojala brojna pomagala koja su mogla zabilježiti postojanje ovoga objekta (novine, fotoaparati, razglednice…). Sve je još čudnije kada se uzme u obzir da se izričito govori o navodnoj džamiji, a ne o nekome malenom objektu, mesdžidu primjerice. Jer džamija nije nešto „usputno" i nevažno. To je vjerski objekt prvoga reda! Je li ona možda ipak plod „novovjekih" istraživača koji su željeli, ili bi željeli, da postoji ili je Aličić nešto pogrješno shvatio pa samim time i zapisao? Ipak, na kraju, ne znači da se možda ne će pronaći nešto što će razjasniti ovu situaciju, ali do tada ostaje činjenica da o spomenutoj džamiji nemamo ništa doli već citirane rečenice. Doista čudno! I svakako nedovoljno eda bi sumnja ustupila mjesto povijesnim činjenicama.

Slično je stanje i kada je riječ o mesdžidu ugledne obitelji Piragić. Danas od toga vjerskog objekta nema nikakva traga, ali o njegovu postojanju svjedoči spomenuti katastarski plan. Međutim tko je zavjetodavac ove malene muslimanske bogomolje?

Varoš i mahale

Livanjska tvrđava (*castrum*) opasana zidinama te naselje ispod (i oko) nje, tzv. *varoš*, početkom XVII. stoljeća bila je podijeljena na deset stambenih cjelina. Bile su to gradske četvrti ili mahale (džemati). Svaka od tih mahala imala je odgovarajući naziv po imenu džamije (ili mesdžida) koju bi kao svoj zavjet Bogu podizale ponajprije bogate i ugledne osobe. Bile su razmještene od istoka prema jugu i zapadu. Tako su građene, a tako su bile i popisivane. Najstarija mahala, iako se službeno tako nije nazivala, bila je tvrđavska, okupljena oko carske džamije. Nju je činila posada koja je 1530. godine imala 25 vojnika, a imala je i svoga imama Ahmeda s prihodom oko 10 akčā dnevno.[400]

Prva mahala izvan tvrđave bila je Sinančauševa ili Džumanuša, sagrađena do 1528. godine.[401] Prostirala se ispod bastionskih zidina

[399] Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 374.

[400] TD br. 540. Usporedi i: LKP, str. 149-150.

[401] U defteru iz te godine stoji ova bilješka: „Mahala džamije Sinan-bega, Čauša Visokog prijestolja" (TD br. 157).

na jugoistok. U njoj je evidentirano ukupno 26 muslimanskih kuća i 17 mudžereda, tj. odraslih muškaraca koji su, pravno gledano, bili sposobni zasnovati obitelj. U mahali su evidentirane zanatlije od kojih je najviše bilo krojača (6). U sljedećemu popisu iz 1550. godine mahala se povećala na 52 muslimanske kuće i čak 43 mudžereda, što znači da se broj stanovnika udvostručio.[402] Povećao se i broj zanatlija. Ponovno je najviše krojača (21), a tu su i čizmedžije (5), ćurčije i bakali (4) te tabaci (3), sarači (2)…

Godine 1574. ova je mahala doživjela svoj arhitektonski vrhunac. Tada su evidentirana ukupno 92 muslimanska kućanstva,[403] što znači da je u njoj živjelo više od 550 duša, a to pokazuje i trend širenja same mahale. U posljednjemu popisu, godine 1604., smanjen je broj kućanstava gotovo za polovicu pa ih je evidentirano ukupno 49 te 2 mudžereda. No to treba zahvaliti činjenici da su neke kuće iz ove mahale pribrojene najprije Mehmed-aginoj, a onda i Hadži-Uvejsovoj mahali koje su se u neposrednoj blizini nadovezivale prema jugu i posebice istoku.

Druga mahala, nastala zasigurno iste godine kada i Sinančauševa, bila je ona Hamze Ljubunčića, organizirana oko istoimenoga mesdžida. Bila je nešto veća od Sinan-čauševe, a brojala je 41 muslimansku kuću i 35 mudžereda. Istodobno je postojala i jedna kršćanska mahala, a ona će postojati i cijelo vrijeme turske okupacije s neznatnim varijacijama kada je riječ o njezinoj brojnosti.[404] Prostirala se ispod tvrđavnih zidina na jugoistok, uokvirena s obje strane spomenutim mahalama. Kako se grad bude širio na jug i posebno na istok, ova će se mahala smanjivati spuštajući se sve više na jug prema dijelu grada koji će se kasnije nazivati *Donjim gradom*.

Treća mahala bila je ona mesdžida Pehlivan Hasana[405] koja je u vrijeme nastanka oko 1550. bila najveća gradska četvrt sa 74 muslimanske obitelji i 46 mudžereda.[406] Svoj vrhunac ova će mahala doživjeti 1574. kada su u njoj registrirane ukupno 150 muslimanskih obitelji, a ona će, konačno, biti najveća i 1604. godine s 84 muslimanske obitelji, koliko je imala i mahala Mehmeda Perko-zade.[407] I ovdje je bio iznimno razvijen krojački zanat (12), ali i tabački (6), ćurčijski (5) itd. Mahala se najvjerojatnije prostirala dalje na istok Balagušine i Sinančauševe džamije (Firdusove ravni). Vrlo je vjerojatno u njoj sagrađena današnja džamija *Boruša*?!

Četvrtu mahalu, ujedno i najudaljeniju od zidina tvrđave prema (jugo)istoku – područje

[402] TD br. 284, str. 56.
[403] TD br. 533.
[404] Do danas se pouzdano zna da je najstarija katolička obitelj u gradu Livnu obitelj čuvenih Tadića koji su se nekoć prezivali Marijanović. Članovi te obitelji tradicionalno su bili najpoznatiji livanjski obrtnici. Imali su svoje zlatare, tabake, kovače, inkrustatore (poznati livanjski vez zlatnom i srebrenom žicom, tzv. Livnoer arbeit) i sl. Jedna se grana te obitelji nije selila cijelo vrijeme turske vlasti iz svoga prvotnog obitavališta, dok je druga mijenjala prebivalište, no nikad izvan Livna u krugu od jednoga kilometra.
[405] Ne znamo sigurno tko je ovaj Hasan Pehlivan (makar se u nekim izvorima susreće i pod imenom Husein!), međutim jedan sitan podatak koji sam pronašo u KEMURE (Šejh Sejfuddin Fehmi) mogao bi nas uputiti na mogući trag. U svome opsežnom radu „Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe“, objavljenome prije točno stotinu godina (1913.), Kemura opisuje neki „Hasan Pehlivanov mesdžid pod Tekijom“ (str. 209), a onda za Hasana veli da je bio „pouzdanik Skender-pašin“ u čijoj će mahali (današnja Skenderija) dobiti komad zemlje na kojemu će sagraditi „mesdžid“ godine 1521.! Taj podatak, kao i podatak da je od svih livanjskih mahala koje su popisivane u defterima (1550., 1574. i 1604.) upravo mahala Pehlivan Hasana bila najrazvijenija mahala i konačno podatak iz deftera iz 1550. godine kako se u istoimenoj mahali među neoženjenim stanovnicima nalazi i neki „Ibrahim iz Sarajeva, sin Mustafe“, jasno upućuje na zaključak kako je najvjerojatnije ipak riječ o ovome „Pehlivanu“. Inače, među katoličkim pukom u livanjskome kraju i danas postoji prezime Pelivan koje je PETRIĆ istražio zaključivši da su njihovi predci starinom Kuprešanin, što upućuje na njihovo ranije prebivalište, makar se pod tim prezimenom spominju 1741. u selu Lipi kao starosjedioci u livanjskome kraju (M. PETRIĆ, Porijeklo, GZM sv. 15-16, str. 45-46).
[406] TD br. 284, str. 59.
[407] TD br. 533; F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 157-159.

oko nekadašnjega *Piragića* mesdžida?! – činile su kuće sagrađene oko mesdžida Husejin Etmekdži-zade (1550.). Vrhunac je doživjela 1574. godine kada je u njoj evidentirano 125 muslimanskih obitelji, a među njima najviše je, očekivano, bilo krojača (13), ćurčija (8), tabaka (7).[408]

Petu mahalu činile su muslimanske kuće natiskane oko džamije Mehmed-age koja je sagrađena do 1574., kako to svjedoči i defter iz te godine.[409] Ne možemo posve decidirano odgovoriti tko je ovaj dobrotvor Mehmed-aga koji je dao podignuti džamiju u isto vrijeme kada je to učinio i sâm sandžakbeg kliški Ferhad-paša Sokolović, no sve su prilike da je ovo bila najistočnija livanjska gradska četvrt. Ako pretpostavimo da se nalazila prema kraju livanjske buduće nove tvrđave, onda dobrotvora treba tražiti među pretcima budućih begova i paša Atlagića, inače najstarijih livanjskih kapetana. Zašto?

Dr. Fehim Dž. Spaho[410] misli da je ovo zapravo onaj Hadži Ahmed Dukatar što ga spominje Čelebija. Kada je riječ o džamiji, on smatra da je to zapravo današnja Glavica-džamija. No Spaho sam sebi proturječi kada potvrđuje ispravnost Čelebijina čitanja kronostiha s Dukatarove džamije koja je sagrađena 1587. godine. Dakle trinaest punih godina nakon što defter iz 1574. godine spominje ovu Mehmed-aginu džamiju. Sukladno tomu Mehmed-aginu džamiju valja nam tražiti na drugome mjestu, i to, potpuno sam siguran, dalje od Glavice koja je još uvijek „nedirnuta“. Vlasti su posve mudro izgrađivale „svoje“ Livno uokvirujući ono u koje su ušle 1485. godine. Prema tome istom stoljeće poslije, a to je upravo vrijeme gradnje Glavica-džamije, bit će prikladno za njezinu potpunu profanaciju. Tim više što je Glavica bila i nekakvo trgovišno središte *kršćanske* varoši, odnosno čaršije kako ju naziva Čelebija.

Šestu mahalu, okupljenu oko džamije Mehmeda Perko-zade, tzv. *Perkušu* (1563.), činile su muslimanske kuće daleko na jugu ispod stare Žitarnice. Ustvari je ovo bila najjužnija livanjska mahala, a u vrijeme najvećega arhitektonskog uspona (1574.) imala je 89 muslimanskih obitelji i 4 mudžereda (1604.). Kroz ovu mahalu, tj. ulice koja će se formirati ispred i oko džamije, najprije će se otvoriti veza s budućim *Donjim gradom*.

Sedmu mahalu činile su kuće i dućani okupljeni oko džamije što ju je dao sagraditi sandžakbeg „kliški i hrvacki, i hlivanjski, i primorski“, Ferhat-paša Sokolović. Prostirala se iznad *Perkuše* džamije, odnosno mahale. Bila je ovo relativno malena mahala koja je 1604. godine imala 38 muslimanskih kućanstava i 5 mudžereda. I ovdje su svoj obrt imali krojači (2), bravari (2) te tabaci (4), ćurčije (4), dunđeri (4). Međutim jedan podatak posebno upada u oko. Broj *bojadžija*. U ovoj ih je mahali registrirano ukupno 21, što je najveći broj uopće bojadžija ne samo u livanjskome kraju![411] Taj podatak otkriva nešto vrlo zanimljivo, ali i potvrđuje ono što je rečeno kada je bilo govora o *Milošnik* džamiji. Poznato je naime da je Ferhad-beg iznimno vodio računa o tome kakav će profil ljudi naseliti na svoj *has*. Povijest ga pamti i kao onoga tko je pomno pazio na vanjske simbole moći. A odjeća je svakako jedan od tih simbola. „…dok je bio kliški sandžak, po carskoj milosti postao je sandžak-beg Bosanskog vilajeta“, piše Muvekkit.[412] Imao je brojnu pratnju „od sedam stotina ljudi, oko dvije stotine levenata pod nazivom 'deli' odjevenih u kape i krzno od vučje kože i još dvije do tri stotine probranih momaka“. Osim toga on je jedan od najvećih „graditelja“ vodovoda, hamama, javnih *česama* i fontana svoga doba.

[408] TD br. 533; F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 155.
[409] TD br. 533.
[410] Džamije i vakufi, Anali GHBB, str. 222-223; Livno, POF br. 32-33, str. 154-155.
[411] LKP, str. 148.
[412] MUVEKKIT, Povijest Bosne, knj. I, str. 165.

A bojadžije su trebale mnogo vode u svojim radnjama. Nisu li *Milošnik*-česma, odnosno vodovod bili najbolja prilika „majstorima svoga zanata“ da obavljaju posao na jednome mjestu?

Osmu mahalu izgradio je još jedan sandžakbeg kliški. Učinio je to 1577. godine Lala Mustafa-paša. To je mahala istoimene džamije, danas poznatije kao *Begluk*. S Ferhad-pašinom i Perkuškom mahalom činila je gotovo neprekinuti niz, a ni ona nije bila osobito razvijena. Imala je također 38 domaćinstava i tek 2 mudžereda, što jasno govori o gospodarskoj, pa i vjerskoj usmjerenosti stanovnika spomenute četvrti. Istodobno su i ovdje upisani krojači (4), tabaci (4), ćurčije (2) te 1 sarač i 1 mimar. Ispod nje prema Bistrici prostirala se prostrana ravnica koja, u nešto suženu obliku, postoji i danas. To je *musala* na kojoj, kako je to i Čelebija[413] zapisao, stanovnici „obavljaju molitve, a također se i vesele“.

Devetu, posljednju muslimansku mahalu tvorile su kuće podignute oko džamije Hadži Uvejsa. Posve sam siguran kako je ovdje riječ o današnjoj Glavica-džamiji za koju Čelebija izričito navodi da je dovršena 1587. godine. U njoj je 1604. godine evidentirano 30 domaćinstava i 3 mudžereda.[414]

U razdoblju u kojemu su popisivane livanjske četvrti (1485. – 1604.) nedvojbeno je postojala i jedna kršćanska mahala, koja se poglavito od 1516. godine smanjivala. Od polupuste *varoši* u kojoj su Turci 1485. godine zatekli 37 naseljenih kršćanskih kuća i 26 stanovnika bez stalnoga boravka[415] broj se polagano povećavao dosegnuvši vrhunac 1516. godine[416] kada su evidentirane 63 kršćanske kuće! Računamo li da su kršćanske obitelji u to doba prosječno imale oko 8 članova, dolazimo do brojke oko 500 katoličkih duša, što jasno govori koliko je bio jak kršćanski element u Livnu, ali i kako je bila „tolerantna“ politika turskih vlasti u vrijeme dok se Carstvo nesmetano širilo. To je upravo i vrijeme kada će ovu četvrt zahvatiti i najjači proces islamizacije[417] koja će kulminirati osobito nakon osnutka Kliškoga sandžaka (poslije 1537.), odnosno njegova administrativnoga ustoličenja u Livnu, ako ne prije, onda zasigurno u vrijeme Ferhad-paše Sokolovića, kada je on na ovu funkciju stupio 1558., sudeći barem prema pismima koje tada piše iz „Hlivna“ potpisujući ih kao „sandžakbeg… kliški i hlivanjski“.[418] Tako nam defter iz 1550. godine donosi podatak o 13 kršćanskih kuća,[419] a onaj iz 1574. o tek 6, što jasno dokazuje trend.[420] A taj će broj biti gotovo konstantan broj kršćana *u gradu* sve do početka XIX. stoljeća,[421] unatoč očito kratkotrajnoj epizodi povećanja broja kršćanskih podanika godine 1604. kada ih je u „Mahali kršćana varoši spomenute kasabe“, kako stoji u onodobnome defteru, evidentirano čak 19 obitelji „koje su se bavile zemljoradnjom, a svom vlasniku plaćale zemljišni ušur, salariju i rajinske pristojbe“.[422]

[413] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 141.
[414] F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 159.
[415] TD br. 18.
[416] TD br. 56.
[417] Prema defteru iz 1528-30, u Livnu je samo 17 kršćanskih obitelji (TD br. 157).
[418] Ferhad-beg iz „Hlivna“ piše nekoliko pisama mletačkomu providuru za Dalmaciju Fabiju Kanalu. Pisma je objavio Šime LJUBIĆ (Rukoviet listina, Starine JAZU br. 10, str. 7-13).
[419] TD br. 284, str. 61.
[420] TD br. 533.
[421] Godine 1768. biskup fra Marijan Bogdanović pri pohodu Bosanskomu vikarijatu pohodi i župu Livno. Idući iz sela u selo, morao je proći i kroz Livno. Evo što je tada zapisao: „Na sredini puta nalazi se grad Livno u kojemu ne stanuju kršćani osim malo obitelji ispred gradskih vrata.“ Već smo locirali „gradska vrata“, tj. glavni ulaz u tvrđavu i jednu od tih „malo obitelji kršćanskih“, a to su Tadići, tada upisani kao Marijanovići. Uz njih tu su još živjeli Ćurkovići i Ćurići s po 11 članova, zatim Čobanovići s 5, Mikulići s 4 i Radeljkovići s 3 člana, ukupno dakle 6 obitelji! (usp. Dominik MANDIĆ, *Chroati catholici Bosnae et Herzegovinae descriptionibus annis 1743. et 1768, exaratis*, Chicago-Roma 1962, str. 138; dalje: D. MANDIĆ, Chroati catholici).
[422] TD br. 475.

***

Možemo samo pretpostaviti kako je izgledao svakodnevni život u tim mahalama. Od jutra do navečer grad je živio u vrevi i metežu. Na tijesne, prašnjave uličice i sokake iz polutamnih, zadimljenih kovačkih radionica dopirao bi zveket teških kovačkih čekića, zvuk se razlijegao posvuda po gradu, a kamene litice Crvenica vraćale su ga natrag dodatno ga pojačavajući. Čuo bi se topot bijesnih konja praćen nervoznim frktanjem, a njihovi vodiči žurili u potrazi za mirnijim kutkom u kojemu će samo malo dalje naći rajski mir i ljepotu kakvu pružaju samo livanjski vidici. Čuo bi se lavež pasa koji bi režali na neznane seksane pretovarenih magaraca i karavane raznoraznih trgovaca što su dopremali robu na razmjenu ili prodaju; odjekivali su glasovi iz stotina grla, a s okolnih munara razlijegala se pjesma mujezina koji su svoje „džematlije“ pozivali na molitvu i stanku. Na drugome dijelu grada žubor studene rijeke Bistrice i buka mlinskih kamenova i valjala za vunu risali su živu sliku svakodnevnoga ritma *moćnoga* grada na Krajini… A tek kakav bi metež vladao na spomen da se alajbeg sprema udariti na „kaure“ ili mu se vojska vraća s otetim plijenom punih bisaga! Moćni begovi i age, kićeno odjeveni i naoružani sjajnim oružjem, s kuburama, kalmama i jataganima, u pratnji svojih *delija*, bili su svakodnevne slike koje su pružale neponovljiv prizor jednoga nepovratnog svijeta. Bio je to doživljaj gotovo iz snova…

Livno i livanjski kraj u granicama triju nahija

Drevna (H)livanjska županija, stoljećima kraljevo nasljedno leno, kako to dokazuju brojne isprave samo do sad otkrivene,[423] početkom XV. stoljeća još je uvijek u svojim administrativnim granicama. Doduše te su granice uopćene, bez precizno povučenih crta u modernome smislu riječi, no s obzirom na toponimiju koju obuhvaćaju, svakako znakovite i prilično jasne. One se protežu „od Zavoda do Vrhovina“. Dakle Livanjsko polje u užemu i širemu smislu (zavod-zapad) obrubljeno planinskim lancima („Vrhovine“ – sjever-istok-jug).

Gotovo je isto stanje kada je riječ o stanovništvu. Razasuto uokolo planinskih kosa i dolaca, na rubovima polja i prodolja, živjelo je u većim ili manjim selima i naseljima čiji se identitet u kontinuitetu može pratiti stoljećima! Do danas. Prvi povijesni dokument koji jasno navodi imena spomenutih naselja[424] dobro je poznata Darovnica kralja Ostoje iz 1400. godine.[425] Ondje čitamo, ako je pisar išao nekim logičkim slijedom, gotovo sva najveća današnja livanjska naselja: *Bistrica, Vrdov, Dobro, Miš, Važerac, Zabrdna, Orrus, Grebac, Kablić, Vrbovik.* U istoj listini, doduše s nešto drukčijim ciljem, još se navode: *Zagorječah, Turah, Smrčah, Trubićih, Vrtcih, Kokošeglavcih, Okuzlićih, Lišćane, Zabukovje, Sankoviće, Ml'njne, Ruibne, Lučniće, Čihoviće*.

Već na prvi pogled jasno možemo prepoznati neka današnja naselja. Neka su doduše

[423] Livanjsko srednjovjekovlje ni izbliza nije istraženo s obzirom na značenje što ga ono u znanstvenoj mediavelistici zauzima. Naprotiv! Tek nekoliko crtica koje su orisali Vjekoslav Klaić, Dominik Mandić i u najnovije vrijeme Mladen Ančić, a usputno se doticali Dubravko Lovrenović, Bono Vrdoljak, Pavo Živković samo su primjeri koliko je ova tema neistražena.

[424] Ovdje ne govorim o prvome livanjskom toponimu koji se naziva Sudumirica. Mnogi su pisci livanjske povijesti ili oni koji su je se doticali pokušavali identificirati njezino značenje. Najdalje je otišao Ivan Cicvarić poistovjećujući taj toponim s današnjim Sedramićem nedaleko Drniša (!?). Ne ulazeći u bilo kakvu raspravu oko toga imena, navest ću samo da nitko nije ni pokušao dovesti u vezu taj toponim s toponimom Strmica. I to ne onom grahovsko-kninskom, makar i ta nije isključena, nego s onom Strmicom koja se padinama Cincara proteže jugoistočnom stranom Glamočkoga polja. Ili, još preciznije, to su sjeverozapadne padine Kruga do Koričine, stoljetnoga prijevoja kojim se prelazilo iz Livanjskoga u Glamočko polje. Konačno, ne pripada li to livanjskim Vrhovinama koje spominju dokumenti?!

[425] I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, knj. II, str. 36-37; V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 17-18.

posve nepoznata, a neka s promijenjenim imenima unose toliko zabune da ćemo ih, i uz najbolju volju, vrlo teško moći nedvojbeno ubicirati, a samim time razumjeti načela kojim su se osmanski popisivači vodili kada su ih smještali u kasnije nahije.

Još nam jedan dokument pruža obilje posve novih i nepoznatih detalja o livanjskoj toponimiji. To je dokument Splitskoga kaptolskog arhiva iz 1402. godine.[426] Riječ je o međusobnoj potvrdi dvojice bliskih rođaka, *Vrličanina* Vuka Vladislavića i *Livnjaka* Vuka Stipčića. Tako Vuk Vladislavić u svoje ime kao i u ime svoga nećaka Franka, sina Ratkova daje, mijenja i potvrđuje rečenomu Vuku Stipčiću, između ostaloga, zemlje i doline u mjestima: *Dobrosin*, *Busin*, *Kopcich*, i *Palcische*. Isto tako Vuk Stipčić „od Hlivna" daje, mijenja i potvrđuje rečenomu Vuku Vladislaviću udio u Gornjemu i Donjemu Zabukovju (*in Superiori et Inferiori Sabucchouge in Cleuna*).[427] Kasnijom analizom turskih deftera uspjet ćemo ubicirati neka od ovih naselja, ali, na žalost, ne sva, a što je začudno, već iz ovih podataka vidimo da su neki toponimi „livanjski" unatoč uvriježenim brojnim napisima dosadašnjih povjesničara i istraživača koji su te toponime smještali u posve druge krajeve.

Ugarski kralj Sigismund izdaje 19. siječnja 1436. povelju dvorjaniku bosanskoga kralja Tvrtka II. Restoju Milohni, „de Bogognynagora de Hlevna", kako piše u dokumentu,[428] za iskazanu vjernost, zasluge i hrabro držanje koje je pokazao prema bosanskomu kralju i ugarskoj kruni u sukobu s Turcima i pobunjenicima. „Velikodušni" kralj daruje Restoji „castellum Sberchyky", a zatim posjede *Sobrystye*, *Buczmyryno*, *Saderdye* i *Sagoryczani* u oblasti Livna. Ova su mjesta, razumije se, podijeljena zajedno sa svime što im pripada, a to znači da se daruje nešto znatno šire od samoga naseljenog lokaliteta, kako ćemo to uostalom vidjeti poslije. No to ni izdaleka nisu sva naselja livanjskoga kraja prije dolaska Turaka.

O kontinuitetu života na ovim područjima govore i stećci – nebrojeni kameni spomenici, razasuti kojekuda, uglavnom s točno utvrđenim redom. Naime svi stećci, kako je pokazalo istraživanje Šefika Bešlagića,[429] nicali su u i oko davno organiziranih naselja, a neki su podizani u samome cemeterijalnom arealu ranijih stanovnika dotičnoga naselja. I taj je kontinuitet uostalom sačuvan do danas u većini livanjskih katoličkih grobalja, primjerice Dobro, Golinjevo, Miši, Podhum, Rapovine, Strupnić, Vidoši, Vašarovine…

Sada ćemo korak po korak otkrivati te lokalitete i pokušati ih povezivati s toponimima iz srednjovjekovnih isprava da bismo lakše razumjeli one koje navode turski defteri. Tako ćemo pokušati odgovoriti na pitanje kuda su se prostirale granice triju turskih administrativnih jedinica – nahija – koje će doskora niknuti na području drevne (H)livanjske žup(anij)e. Riječ je o nahijama Livnu, Saromišu i Buškome blatu.

Nahija (H)livno

Prije nego počnemo točno utvrđivati toponime na kojima su evidentirani stećci valja naglasiti da se u ovome prikazu ne će opisivati oblik stećaka i njihov sadržaj, nego samo abecednim redom današnje ime naselja, a u zagradi broj nekropola u dotičnome naselju te ukupan broj stećaka u njemu, prema evidenciji koju je načinio Anđelko Zelenika[430] jer je on, kako je

[426] I. JURKOVIĆ, Rod Čubranića, Zbornik HAZU, br. 24, str. 57, bilješka 178
[427] I. JURKOVIĆ, Rod Čubranića, Zbornik HAZU, br. 24, str. 57, bilješke br. 173-178.
[428] S. RUDIĆ, Restoje Milohna, IČ br. 58, str. 174.

[429] *Stećci – katološko-topografski pregled*, Sarajevo 1971, str. 269-296 (dalje: Š. BEŠLAGIĆ, Stećci).
[430] Opširnije vidi: LKP, str. 89-99. Usp. i Š. BEŠLAGIĆ, Stećci, 277-284.

sam naglasio, unatoč vjerojatnosti da nije evidentirao svaku nekropolu, ipak došao do novih spoznaja u usporedbi s ranijim istraživanjem koje je obavio Bešlagić.[431] Evo toga pregleda: Bila (1, 2[432]), Bilo Polje (2, 16), Bogdaši (2, 62), Čaprazlije (2, 47), Čelebić (4, 255), Čuklić (4, 225), Ćajić (3, 11), Dobro (5, 133), Drinova Međa (2, 18), Držanlije (1, 1), Golinjevo (4, 34), Grborezi (1, 86), Grepci (1, 53), Grgurići (1, 45), Gubin (1, 27), Kablići (1, 8), Komorani (2, 14), Kovačić (1, 3), Lipa (1, 3), Lištani (4, 132), Livno (1, 20), Lopatinac (1, 8), Lusnić (3, 11), Ljubunčić (3, 21), Miši (2, 163), Odžak (2, 14), Orguz (2, 3), Podgradina (3, 20), Podhum (2, 117), Potočani (4, 188), Priluka (3, 11), Prolog (1, 78), Provo (2, 35), Radanovci (2, 120), Rapovine (1, 17), Rešetarica (1, 19), Rujani (Donji 3, 93; Gornji 1, 2), Sajković (1, 30), Smričani (4, 57), Srđevići (3, 117), Strupnić (2, 141), Sturba (3, 65), Tribić (4, 90), Vidoši (4, 44), Vrbica (4, 70), Zabrišće (2, 13), Zagoričani (6, 62), Zastinje (1, 4), Žirović (2, 4).

I površnim pogledom na gornji prikaz mogu se prepoznati brojna i danas živuća naselja, što je jasan znak kontinuiteta i u predosmanskome razdoblju. Najviše nekropola evidentirano je u Dobrome i Zagoričanima, ukupno 5, odnosno 6. Stoga nije slučaj što ih i svi naši izvori upravo tako evidentiraju, s neznatnim varijacijama kada je riječ o jezičnim pravilima pisanja (Dobra, Zagorječah, Sagoryczani), a zatim slijede sela: Čelebić, Čuklić, Golinjevo, Lištani, Potočani, Rujani, Smričani, Tribić, Vidoši i Vrbica po 4 nekropole, te Lusnić, Podgradina, Srđevići, Sturba po 3 i tako dalje. Istodobno i broj sačuvanih stećaka nedvojbeno potvrđuje poznato. Najbrojnije su nekropole u Čelebiću (255 stećaka) i Čukliću (225), a onda slijede nekropole u Dobrome, Lištanima, Mišima, Podhumu, Potočanima, Radanovcima, Strupniću i Srđevićima, s više od stotinu stećaka. Konačno, evo i onih s najmanje 50 sačuvanih stećaka: Bogdaši (62), Grborezi (86), Prolog (78), Rujani (95) te Smričani (57), Sturba (65), Tribić (90) i Zagoričani (62).

Vratimo li se sada na naše izvore, uočit ćemo isto. Oni jasno navode Dobro, Lištane, Rujane, Smričane, Tribić, a Golinjevo će se, iako se pod tim imenom prvi put pojavljuje istom 1585. godine,[433] bez problema prepoznati pod imenom Vučići, kako ga uostalom spominje najstariji defter iz 1469., doduše kao posve pusto selo! Na temelju izloženoga ostaje nam odgovoriti na pitanje što je sa selima koja ne spominju izvori, a u njima se očito živjelo. To su ponajprije Čelebić, Čuklić, Podhum, Radanovci, Vidoši i Vrbica. Prije nego odgovorimo na to pitanje, pogledajmo što nam kažu turski defteri.

Najstariji defter koji spominje ove krajeve jest *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469 godine*. Cjelovit prijevod ovoga deftera, čiji se izvornik pod brojem 0/76 čuva u Istanbulu, istom je nedavno objavio dr. Ahmed S. Aličić,[434] iako je sitne ispise iz ovoga deftera rabio za svoj rad *Geografski i historijski pregled*, odnosno *Porijeklo stanovništva* etnolog Mario Petrić u poznatome *Glasniku Zemaljskog muzeja* još davne 1961. godine.[435] U defteru

[431] Iako su oba istraživača više nego uspješno odradili prilično zahtijevan posao, ipak se u svemu ne nadopunjuju, a ponešto se i razlikuju. Tako se dogodilo da su neke nekropole koje je primjerice obišao Bešlagić nepotpunije u odnosu na Zeleniku, ali i to da je, recimo, Zelenika pri terenskome obilasku dvadesetak godina nakon Bešlagića zatekao manje stećaka negoli njegov prethodnik. Nadalje, Zelenika je u svome istraživanju uspio evidentirati, doduše ne mnogo, ali ipak nešto posve novih nekropola koje Bešlagić uopće ne spominje. Stoga sam u ovome prikazu rabio oba rada, ali tako da sam kombinacijom i jednoga i drugoga rabio najveći broj i stećaka i nekropola koje su obojica u svome radu prikazali!

[432] Prvi broj označava broj nekropola u naselju, a drugi ukupan broj stećaka!

[433] TD br. 622. Ondje stoji doslovno ovo: „Selo *Golinjevo* u blizini sela *Vučići*. Sastoji se od 2 čifluka koje drži: Nuh sin Kurd-age, i Sulejman sin Hasan-age, sinovi Jaralije. Ne plaćaju resm-i čift."

[434] TD br. 76.

[435] Opširnije: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (E) NS, sv. XV-XVI/1960-1961, Sarajevo 1961, str. 3-336.

dakle čitamo doslovno sljedeće: selo *Bužani*, pripada Livnu, pusto; selo *Vučević*, pripada Livnu, pusto; selo *Miši*, pripada Livnu, pusto; selo *Rešetar*, pripada Livnu, pusto; selo *Karačijt*, pripada Livnu, pusto; selo *Oražani*, pripada Livnu, pusto; selo *Banić*, pripada Livnu, pusto; selo *Podhum*, pripada Livnu, pusto; selo *Rakovica*, pripada Livnu, pusto; selo *Črčina*, pripada Livnu, pusto; selo *Šušnić*, pripada Livnu, pusto; selo *Bila*, pripada Livnu, pusto; selo *Orla*, pripada Livnu, pusto; selo *Zabrleva*, pripada Livnu, pusto.

Iz ovoga prvorazrednoga turskog izvora jasno doznajemo da je područje koje je pod Osmanlijama posve pusto, ali i to da su svi nabrojani toponimi, iako pusti, zapravo sela koja su prije turskih provala živjela punim plućima, ali su, na žalost, i netom ugašena. No jedna rečenica iz ovoga dokumenta posebno upada u oči. Naime turska je administracija jasno naglasila da su sva ova sela *timar Pave sina Grgureva*, i da *čuvaju tvrđavu zvanu Hum u* ***nahiji Hlivno***.[436] Tako se livanjski kraj našao u rukama novih gospodara koji su polako ali sigurno uspostavljali svoju upravu. Barem na papiru. Rabe pojam *nahija Hlivno* iako je golemi dio njezina stvarnoga opsega izvan njihove kontrole. No bio je to jasan znak što su krajnje namjere „novih gospodara". Cilj je bio ovladati cijelim područjem starodrevne župe(anij)e Hlivno i trajno je uključiti u novi poredak.

Gotovo se istovjetni podatci nalaze i u defter iz 1528. – 1530.[437] Između ostalog, ondje čitamo i ovo: *Nahija Ihlivna pripada Saromišu*. I dalje: *Nahija Saromiše timar Kartallu Džafera; Mezra Pavornica sa Donjim i Gornjim Stubištem u ruci Divane Džafera spahije, pripada Saromišu sa 10 kršćanskih kuća i prihodom od 717 akči*. Ovih nekoliko rečenica, osim što donosi mnoštvo proturječnih informacija, ipak dokazuje da se osmanska administracija kolebala glede statusa nekadašnje goleme Hlivanjske županije. Nemirne prilike na Krajini i nedovršena osvajanja, iako su okolna polja, planinske kotline i prodolja već bila dio Bosanskoga sandžaka, doveli su do toga da administracija još nije posve zavela osmansko uređenje. Stoga je Livno čas dio nahije saromiševske, čas samostalna nahija, uostalom kao i sama nahija Saromiševo. Dokaz je tomu i sljedeći navod iz spomenutoga izvora. Popisivač spominje *čifluk Divane Džafera sina Mustafe i derviša Hasana sina Alije, pripada Hlivnu! To su mezre Badarica i Gornje i Donje Stubište koje vežu za Saromiše*.[438]

Kako bilo, jedno je ipak sigurno. Unatoč prilično konfuznim informacijama koje u prvi mah pruža ovaj defter – vjerojatno i zato što nije cjelovito preveden – ipak je posve pouzdan glede imena sela koja su u sastavu Livanjske nahije. Idemo ih identificirati onim redom kojim su u prijevodu došli do nas.[439] *Selo Isturbić*,[440] *mezra Prolog i Ozkos*;[441] *Vrila*; *mezra Lipje*[442] i *Bašta* (ili Baština?); *selo Novosel*; *selo Urgos*;[443] *selo Gorica*; *selo Bitelić*; *mezra Kovačić*; *mezra Dobro*; *mezra Rujan Vrbik*; *selo Čuklić*; *selo Donja Vas*; *selo Guber*; *selo Kabličan*; *selo Lištan*; *selo Miši*; *selo Osićani*; *selo Priluka*; *selo Radulište*; *selo Radunići*; *selo Vrde*; *selo Ravne i Lužan*; *selo Smričani*; *selo Srđevići*; *selo Vladavići*; *selo Vraž Rale*; *selo Zabrist* i *selo Zagoričani*…

Nešto je drukčije stanje s nahijom *Saromiše*. Ondje je evidentirano samo pet naselja, od kojih je jedno podijeljeno na Gornje i Donje – mezra Javrić (?) s Gornjim i Donjim Liskoviš-

[436] TD br. 76 za 1468/69, str. 195.
[437] TD br. 157.
[438] TD br. 157
[439] Za prijevod i ispise iz ovoga deftera zahvalnost dugujem dr. Aladinu Husiću, znanstvenomu suradniku u Orijentalnome institutu iz Sarajeva.
[440] „Ili Strbić, ili Išturbić", kako to prevoditelj sugerira u svome prijevodu. U PETRIĆA je ovaj toponim identificiran kao *Istržinić* (GZM sv. 16, str. 33).
[441] Evidentno je riječ o Prologu i Orguzu.
[442] Lipa.
[443] Orguz.

tem – te Sajkovići i Lusnić.[444] Prava je šteta što nemamo više podataka iz ovoga deftera. Međutim i sama identifikacija toponima otkriva mnogo više nego se to u prvi mah čini. Iako dakle nepotpun, ovaj defter govori o jednoj zanimljivoj pojavi – o suodnosu selo – mezra. Prema osmanskoj administraciji *selo* je područje s jasno određenim granicama, čije se stanovništvo bavi ponajprije zemljoradnjom, dakle stanovništvo je rajinsko, dok pojam *mezra* označuje područje koje je *nekoć* bilo vrlo razvijeno selo, ali je sada u fazi rekolonizacije. Nju će obaviti ili potpuno novo stanovništvo („vlasi" iz unutrašnjosti) ili – što je, čini se, ovdje slučaj – starosjedioci koji su na poziv da se vrate „svojim starim baštinama" to učinili. Slučaj *nepromijenjenih* imena toponima to jasno dokazuje. Takve *mezre*, koje će postati nova (stara) sela, jesu: Prolog, Orguz, Lipa, Kovačić, Dobro, Rujan(i)!

I dok je posve razumljiva velika naseljenost *nahije (H)livanjske*, dotle iznenađuje vrlo mala naseljenost, gotovo polupustoš, Saromiške nahije. Tek je nekoliko toponima, a od njih samo *Sajković(i)* baštini predosmansko ime. Dvadeset godina poslije, naime u popisu iz 1550. godine,[445] imamo potpuniju sliku. Livanjski je kraj razdijeljen na tri samostalne nahije u kojima je zavedeno timarsko-spahijsko uređenje, i to tako da je nahija Hlivno „razbijena" na osam velikih timara (zijameta), sarumiševska na pet, a sav je teritorij u poreznome smislu *has* sandžakbega kliškoga![446]

Slijedimo sada sadržaj i toga deftera. Nakon što je opširno popisan *gradsko* područje, ubilježeni svi porezni obveznici i njihova zanimanja, slijede naselja čiji su porezni obveznici plaćali filuriju. To su „vlasi". Oni su evidentirani u *selima*: *Čobranić*, zatim Smrčani, Lučnić (pola sela!), Priluka, Kablićan, Velja Vas, Studva, Zagoričani, Dobro, Trebić, Srđević, Grborezi, Guber,[447] Črpetić (Crepetić), Miši, Radošić, Suhač, Didova Glavica, Zabrist, Vučić, Podhum i Potočani, dok su *mezre* pripisane toponimima Radošić (Vrde i Milošić), Žabjak, Suhač(a), Grnica, Zagoričani, Šošić,[448] Prespa, Osućan i Prvotić. Usporedimo li ove toponime s onima iz najstarijega deftera (1468./69.), pruža nam se izvrstan dokaz o kontinuitetu gotovo svih sela koje spominje čuvena darovnica iz 1400. godine, barem onih u *nahiji (H)livno* u užemu smislu.

Malo je drukčije stanje nahije *Saromiševo*. No prije nego prijeđemo u ovu nahiju, najprije ćemo prikazati sve toponime i imena sela koje navode spomenuti izvori držeći se krajnjega rezultata nastaloga na defteru iz 1585. godine zbog istovjetnosti, jer tek od te godine imamo potpune podatke za sve tri nahije. Samo tako možemo upotpuniti cjelovitu sliku starodrevne (H)livanjske žup(anij)e koju su Osmanlije podčinili svojoj vlasti u okviru timarsko-spahijskoga poretka, „u liv'i Klis i Hersek, ejaleta Bosanskog".

Prvi detaljan popis goleme većine današnjih livanjskih sela, naselja i toponima nedvojbeno možemo iščitati iz Opširnoga deftera Kliškog sandžaka iz 1550.[449] U njemu se na nekoliko mjesta vrlo precizno opisuje livanjski kraj i život ljudi koji su u to doba nastanjivali „lijepu i prostranu ravninu, zatvorenu od vrletnih snijegom prekrivenih planina", kako je zapisao mletački diplomat Catarino Zeno kada je u srpnju iste godine prošao ovim krajem.[450] S

[444] Kako je očito pogrješno iščitan toponim Lušić (ili Lunik prema prevoditeljovoj sugestiji).
[445] TD br. 284, str. 55-69, 109-112, 143-162, 385-391.
[446] Treći dio činila je *nahija Buško blato*, ali je ona potpadala pod Hercegovački sandžak, kako će se vidjeti u daljnjem izlaganju.
[447] U defteru iz 1550. godine doslovno piše: „Selo Guber drugim imenom Baština Galop" (TD br. 284, str. 66).
[448] Očito je riječ o toponimu Šušn(j)ić, kako ga defter iz 1468./69. zapisuje.
[449] TD br. 284 (publiciran 2007. godine).
[450] Petar MATKOVIĆ, *Putovanja po Balkanskom poluotoku 16. vieka*, Rad JAZU, br. 62, Zagreb 1882, str. 90, bilješka br. 6 (dalje: P. MATKOVIĆ, Putovanja, Rad JAZU, br. 62).

obzirom da defter na prvome mjestu najprije opisuje grad Livno i njegove mahale, a kako smo to već obradili na drugome mjestu, odmah ćemo prijeći na prikaz sela, i to tako što ćemo najprije donijeti povijesno gradivo, a zatim ćemo nastojati barem donekle ući u široke i do sada nepoznate vidike koje nam ono pruža. Usporedo s imenima sela što ih donosi ovaj defter, radi cjelovitosti, a i zbog toga što se neka prvi put pojavljuju istom u kasnijim defterima, prikazivat ćemo i imena sela prema dosad neobjavljenim defterima iz 1574. i 1604., s posebnim naglaskom na onaj iz 1585. godine.

*

Selo *Čobranić* prvo je selo iz popisa livanjskih toponima (1550.), čije ime neodoljivo podsjeća na starohrvatski livanjski rod Čubranića ili, još preciznije, Ciprijanića, inače predaka glasovitih Berislavića.[451] Uostalom, činjenica da su „spomenuti kršćani dobili izdvojeni dio zemljišta iz sela Gorice i sada se ono smatra posebnim selom“, očito po stanovnicima tako nazvano, nešto kazuje.[452] Ipak, zbog nedostatka prostora za širu raspravu ovom ćemo se konstatacijom zasad zadovoljiti. Već sljedeći defter, onaj iz 1574., ovo selo naziva *Slatina Gorica*, što zapravo znači *Slatka Gorica*, kako to izričito preciziraju defteri iz 1585., odnosno 1604. godine. Dakle riječ je o vrlo širokome području Brine[453] na kojemu je niknuo današnji Franjevački samostan „Gorica“. I dok je 1550. godine u ovome selu evidentirana 21 kršćanska obitelj (od čega samo dvije „poturica“), dotle su 1585. godine sve kuće muslimanske, njih ukupno 16.

Veliko predgrađe današnjega grada Livna iz smjera juga, oblikovano oko istoimene plavne rijeke *Žabljak*, godine 1550. upisano je kao *mezra* **Žabjak**, na kojoj žive samo 3 kuće „vlaha nevjernika“. Godine 1574. *Žab(l)jak* je u statusu sela, no samo s jednom kršćanskom kućom („baština Vukoja sina Vukića“), ali i 9 muslimanskih, čiji se stanovnici, između ostaloga, bave ribolovom „na rijeci Žabljak i Bistrica, Studva, Izvoru i Suhači do granice potoka Priluka koji protiče u blizini“, kako navodi defter iz 1585.[454]

Ovaj nam podatak govori i o jednoj nepoznanici, a to je „potok Priluka“ koji protječe u blizini. Nedvojbeno će po ovome hidronimu današnje selo Priluka dobiti svoje ime, a taj „potok“, skupivši svu vodu iz Bistrice, Žabljaka i Sturbe, upravo će je pod Prilukom odnijeti do proloških ponora kao Plovuća![455] I doista, defter iz 1550. godine spominje ***selo Priluka*** koje je „stalno u rukama nevjernika filurdžija“. Njih je prema tome defteru evidentirano tek dvije obitelji, no ono što iznenađuje jest podatak da jednu obitelj čini „Pirija sin Ivanov“, a drugu neki spahija Hasan, koji je prema odredbi skardinskoga kadije dobio zemlju nekoga Pavla, sina Markova.[456] Takav pristup „novih gospodara“ očito je urodio plodom, tako da već 1574. godine u ovome selu više nema „nevjer-

[451] Zanimljivo je da spomenuti defter navodi ime „Berisav u selu Čobranić“. Inače to ime nisam uspio pronaći nigdje više u cijelome defteru osim u Livnu?! Isto je i s imenom *Dobrila*. I ovo ime donosi defter samo u Livnu. Naravno, ovime nije niti moguće pokušati, sve kad bi se i htjelo, povezivati srednjovjekovnoga „comes Dobrili de Cleunensis“ kojega spominje darovnica hrvatskoga kralja Zvonimira, no želi se ukazati na pojavnost koja svakako nije zanemariva.

[452] TD br. 284, str. 63.

[453] Jedan zanimljiv upis koji donosi defter iz 1528.-30., a potvrđuje defter iz 1550. navodi, čini se, *Brinu*, doduše u nešto izmijenjenu obliku. Tekst glasi: „Osim spomenute mezre i osim zemljišta koja su vezana za mukatu i osim zemalja koje posjeduju filurdžije, tj. od putnog prijelaza koji put vodi do šehera i koji dopire do rijeke *Brinje* i do izvora i pravo dolje tj. što dopire do prijelaza i osim mezri po imenu Podlaz i Cincar i pusta zemljišta koja se ponovno vežu za Podlaz i Cincar, upisane su posadnicima tvrđave i stanovnicima varoši kao sijališta koja siju i žanju i plaćaju ušur i salariju“ (TD br. 157). Slično je i u defteru br. 284 za 1550. godinu: „Na prostoru od prijelaza *Bekije*, na putu koji ide u grad pa do mjesta gdje se dolazi do rijeke *Brzne*…“ (str. 62).

[454] TD br. 622.

[455] Defter iz 1574. spominje toponim *Polućje u blizini sela Prosine* (Prispa), što bi moglo upućivati na vezu s današnjom Plovućom.

[456] TD br. 284, str. 64.

nika“, kako to potvrđuje i defter iz 1585. koji je evidentirao samo 6 muslimanskih kuća.[457] Tek će defter iz 1604. godine zapisati kako je neki spahija Ibrahim na svoj čifluk doveo dvije kršćanske obitelji koje su, uz jednu muslimansku, plaćale svom spahiji pristojbe u iznosu od 350 akčā.

Idući dalje na zapad sjevernim obodom polja, nižu se sela koja su pripadala nahiji Hlivno. To su današnja sela *Prisap, Žirović, Ljubunčić i Lusnić*, odnosno *Kablići, Suhača i Zastinje*. Dosadašnja dokazivanja pojednih autora o tome kako su sela Strupnić i Kovačić pripadala ovoj nahiji nemaju uporište u izvorima, kako ćemo vidjeti poslije. Ali krenimo redom. Prvo selo od grada Livna, a današnje njegovo zapadno predgrađe, jest selo Zastinje. Ne znamo točno kada je i kako dobilo ovo ime, ali njegov zemljopisni smještaj, gledano iz grada Livna, vrlo mu je vjerojatno odredio ime. Naime toponim se nalazi „iza stina“ (*za stinama* kako bi se i danas reklo jezikom ovdašnjih ljudi) velike kamene litice Bašajkovca, iz čije utrobe kulja jedno od nekoliko snažnih vrela moćne rijeke Bistrice, koja se na ovome mjestu naziva Duman.

Zastinje se prvi put u našim izvorima spominje u defteru iz 1574. godine kao „selo *Zastinje* drugim imenom *Smudin*“.[458] U njemu su godine 1585. živjele 4 kršćanske obitelji, od kojih je jedna bila *udovička*, i čak 14 muslimanskih. Nema sumnje da je i „zemin Sedlarić“, kako navode onodobni izvori, dio sela Zastinja, a tu svakako negdje treba tražiti i toponim Rasje, kako zapisuje defter iz 1604. godine, u kojemu se nalazi još jedna vrlo zanimljiva bilješka: „Zemin crkve Sveti Ivan, u vrijeme popisa je na osnovu starog deftera upisan na tabaka[459] Ramadana, sina Širije“.[460] Iz ovoga se dakle jasno vidi da se Zastinje protezalo odmah na desnoj obali rijeke Bistrice i teklo njezinim koritom posve do granice s obližnjim selom Suhačom, koje mu se nadovezuje dalje na zapad. Ovo potvrđuju i stare livanjske matice u koje upisivači bilježe „cis flumen Bistricza“, kada upisuju stanovnike ovoga dijela tadašnje livanjske župe Donjega polja.[461] Tako sada sigurno znamo i da se današnje arheološko nalazište prvoga franjevačkog samostana „sv. Ivana Krstitelja“ tada nalazilo – u Zastinju.

Selo ***Suhača***, na čijem su starome groblju pokopani roditelji glasovitoga fra Lovre Karaule (1800. – 1875.), već je spomenuto u defteru iz 1528.-30., doduše u dvama istovjetnim dijelovima – jedan se odnosio na selo, a drugi na mezru. Taj podatak o mezri, precizira i defter iz 1550. godine. Ondje se kaže: „mezra Suhač drugog imena Košorić“,[462] a to isto govori i defter iz 1574. godine. Međutim već sljedeći defter napušta to „drugo ime“ i evidentira samo *Selo Suhaču* u kojemu su živjele 4 kršćanske i 3 muslimanske obitelji, da bi se taj broj u defteru iz 1604. godine gotovo udvostručio – 7 kršćanskih i 8 muslimanskih obitelji. Izvan je svake sumnje da bi se među ovim obiteljima mogli pronaći pretci buduće evidentno starosjedilačke obitelji Kosor(ić) koju će ovdje zateći biskup Bogdanović 1768. godine.[463]

Put nas dalje vodi do staroga sela **Kablići**, danas kao i prije nekoliko stoljeća podijeljeno-

[457] Spomenimo ovdje i toponim „Izdranov Dolac“ koji kao veliko „ispasište na Korićini“ u okviru sela Priluke spominje defter iz 1574. godine (TD br. 533).
[458] Karye-i *Zastinje* nam-i diger *Smudin* (TD br. 533).
[459] Tabak je *štavljač kože* pa otud i današnje prezime Tabak u livanjskome kraju!
[460] TD br. 475.
[461] Vidi matice umrlih Donjeg polja 1797. – 1824.; također i: T. PERKOVIĆ, LKP, knj. 1, str. 132 i sl.
[462] Ne znamo ima li s ovim kakve veze navod iz deftera za godinu 1550. koji kaže: „Čifluk Širije, sina Ahmedova, spahije Ejnehana i Osmana, sina Jusufova. To je zemlja poznata po imenu **Koščić i baština Cvetkovića**, pripada Livnu“ (TD br. 284, str. 158). To spominjem stoga što je zanimljiv izraz *baština Cvetković*. Zapravo mislim da je ovaj *ekavski* oblik imena u čisto ikavskome kraju pogrješka novovjekih prevoditelja deftera jer ovaj Cvetković prije će biti Cvitković, a namjera mi je uputiti istraživanje na vezu s onim „Cvitimir iz Kablić“? (I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, knj. II, str. 37).
[463] D. MANDIĆ, Chroati catholici, str. 142.

ga na Velike i Male. Vidjeli smo već što kaže darovnica kralja Ostoje iz 1400. godine. Osmanski ga pak defteri zapisuju kao *selo Kablićan*, odnosno *Kiselćan*, kako piše u onome iz 1574. godine. No sve je došlo na svoje mjesto u sljedećim popisima. U selu Kablići(ma) godine 1585. evidentirano je 7 muslimanskih kuća i čak 18 kršćanskih. Znak je to iznimno jakoga kontinuiteta i bez sumnje starosjedilačkoga stanovništva, kako se može iščitati iz imena baština (npr. baština Jurina u ruci Mihovila, sina Stipana; baština Berisava, sina Šimuna; baština Matije, sina Grgureva itd.) među kojima se posebno ističe ona „Marjana sina Bartola".[464] Prema ovome bi se upisu mogli također potražiti korijeni današnjega prezimena Marijan(ović), koje u Kablićima godine 1768. zatječe biskup Bogdanović kao najbrojniju katoličku obitelj s ukupno 14 članova.[465]

Prelazimo dalje gorovitim i plodnim stranama već obrađenoga sela Priluke i pokušavamo pronaći preostale toponime. Prvi je među njima *mezra* ***Prespa*** u kojoj bez svake sumnje prepoznajemo današnje istoimeno *selo Prisap*.[466] To su, kako defter iz 1550. godine kaže, „zemlje vlaha koji plaćaju filuriju".[467] Ne znamo je li i „selo Prosine", koje se spominje u defteru iz 1574. godine, čiji su stanovnici plaćali pristojbe što su iznosile više od 2400 akčā, zapravo selo Prisap, ali je vrlo vjerojatno s obzirom da defter iz 1585. godine kaže da se *selo Prisap* sastoji od 7 dijelova na kojima živi 9 muslimanskih i samo jedna kršćanska obitelj koje plaćaju nešto više od 2.000 akčā poreza.

Između Prispa i Žirovića leži malo selo Ploča koje defteri ne spominju (ili možda spominju, no ne uspijevam mu ući u trag!), a onda dolazi selo **Žirović** koje je pod tim imenom jasno zapisano u defteru iz 1585. godine. U *selu* su evidentirane samo 4 muslimanske obitelji od kojih je svaka obrađivala po jedan čifluk svoga spahije (Uruveta, Omera, Bešira, koji je k tomu bio i nekakav ćehaja, i Kurda).[468] Vrlo vjerojatno u toponimu *Rižević*, koji spominje defter iz 1550. godine kao *mezru*, treba prepoznati Žirević, tj. Žirović.[469]

Žiroviću dalje na zapad, gotovo zasebno uvučeno u utrobu moćne planine Golije, smjestilo se selo **Ljubunčić**, čija mi je onomastika donijela najviše glavobolje. Kako je međutim uvriježeno svako počinjanje bilo kakve priče o ovome selu tvrdnjom da mu je ime dala ugledna obitelj Ljubunčić, navlastito begovska, krenuo sam njezinim tragom tražiti odgovor na ovo prilično zamršeno toponomastičko pitanje. Već je na početku ove studije nešto rečeno o Ljubunčićima. Vidjeli smo da su još prije turskih provala na ova područja Ljubunčići igrali prilično važnu ulogu. Konačno, zbog takva svoga statusa uskoro će biti uključeni i u osvajačke planove „novih gospodara" koji će im dodijeliti visok čin u vojnoj strukturi krajiške vojske. Nosit će titulu aga. Jedan među njima (Hamza) bit će graditelj i cijele gradske četvrti staroga Livna (mahala Hamze Ljubunčića), a također i vjerske bogomolje (mesdžida) koja će doskora biti pretvorena u džamiju (današnja *Balaguša*).

S tim u svezi zanimljiv je podatak iz defte-ra za godinu 1585.: „Selo Čehovići, pripada Livnu, sastoji se od 3 čifluka, i to: čifluk Hasan-age, zaima, sina Bali-age Ljubunčića, plaća resm-i filuriju, hajmane i otlak. Jedna muslimanska kuća, plaća 200 akči filurije. Čifluk Muse spahije, sina Bali-age Ljubunčića, plaća filuriju i hajmane, jedna muslimanska kuća, 200 akči filurije i hajmane, i čifluk Ibrahima i ostale braće, sinova Bali-age Ljubunčića, plaća filuriju, otlak i hajmane. Jedna muslimanska

[464] TD br. 533 i TD br. 622.
[465] D. MANDIĆ, Chroati catholici, str. 142.
[466] Današnje katoličko groblje iznad sela nosi ime *Grepci*, a to je očito sinonim za Prisap koji spominje darovnica iz 1400. godine (I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, knj. II, str. 37).
[467] TD br. 284, str. 67.
[468] TD br. 622.
[469] TD br. 284, str. 151.

kuća, 200 akči."[470] Dakle prema ovome upisu, ali i spoznaji da su Ljubunčići „dali ime istoimenom selu", može se zaključiti kako je staro ime *sela* Ljubunčića ovo *selo Čehovići* koje, zavirimo li u darovnicu iz 1400. godine, možemo prepoznati u imenu Čihoviće, što je opet jasan dokaz kontinuiteta naselja, ali i prvi znak postojanja njegovih novih stanovnika – muslimana koji su tu nastanjeni, pomiješani s „vlasima stočarima" (haymane) koji su krstarili prostranstvima moćne i pašom bogate planine Golije.

Posljednje selo *nahije Hlivna*, u ovome nizu sela smještenih na sjevernome rubu Livanjskoga polja, prema defterima jest selo ***Lusnić***. O točnome razmeđu ove nahije sa susjednom nahijom *Saromiše* bit će više riječi pri opisu te nahije. Već smo vidjeli da ga defter iz 1528.-30. prepoznaje kao selo, a tako ga registriraju i svi naši defteri, s ponešto izmijenjenim imenom (npr. Lučnić, 1550., pa Lučnići 1585., odnosno Lučić 1604., a vjerojatno u toponimu „Bučić" kako ga zapisuje defter iz 1574. treba prepoznati Lusnić). I dok iste godine u njemu stanuju 23 kršćanske obitelji s primićurom Nikolom Milančićem na čelu,[471] i tek jedna muslimanska, dotle defter iz 1550. godine bilježi znatan pad broja kršćanskoga stanovništva (u selu živi 13 kršćanskih obitelji) kojega će do godine 1585. posve nestati. U selu su upisane samo muslimanske obitelji, i to čak njih 30, što je ovo selo svrstavalo među najbrojnija onodobna livanjska sela s muslimanskim stanovništvom.

Slično je stanje i na južnome dijelu Polja. Sela nastala na pitomim obroncima planine Dinare i Kamešnice, od kojih su neka osvojena već na početku turske najezde – današnja sela župe Podhum – jasno govore o toponomastičkome kontinuitetu, ali i iznimno jakoj rekolonizaciji. To se osobito odnosi na ona sela koja su bila opustošena pri turskim provalama, a onda se polagano kultivirala, što je u defterima naznačeno pojmovima mezra i zemin, da bi nekako od sredine XVI. stoljeća izrasla u prava sela kakvim ih prepoznajemo i danas. Dakle ravnom crtom na jug, povučenom od sela Lusnića prema Lištanima, otprilike kuda ide današnja asfaltna cesta između ovih dvaju sela, završavala je nahija Hlivno i započinjala nahija Saromiše, koja je selima Strupnić na sjeveru i Rujanima na jugu započinjala svoj niz, o čemu će više govora biti u nastavku. Kako je već rečeno, selo **Lištani** posljednje su selo livanjske nahije kojim je ona završavala na svojoj jugozapadnoj strani. Lištani su bili najveće selo s kršćanskim stanovništvom u Livanjskoj nahiji koje je svoj demografski vrhunac doživjelo 1585. godine kada su evidentirane ukupno 23 kršćanske obitelji i samo dvije muslimanske, očito naseljene tih godina jer prema prijašnjim defterima muslimana u Lištanima nije bilo.[472]

Dalje na istok, prema današnjemu Buškom jezeru, stere se maleno selo **Odžak** u kojemu su čuveni Atlagići još početkom XVII. stoljeća[473] imali svoje kuće i „odžake". Nisam nedvojbeno uspio ući u trag prijašnjemu nazivu ovoga sela. Ni jedan defter ne bilježi toponim s takvim imenom. Naprotiv. Zbrci su pridonijeli upisi u kojima su Atlagići imali svoje čifluke razbacane kojekuda po nekim ovdašnjim selima. Tako ih susrećemo u „dijelu sela Lištana", ali i u Žabljaku gdje na istoimenoj rijeci posjeduju dva velika mlina. Međutim jedan upis posebno plijeni pozornost. Donosi ga defter iz 1585. godine. Ondje stoji: „Selo **Vladavići**, čifluk Atli-age, zaima." Uzmemo li da je ovaj Atli-aga jedan od predaka današnjih Atlagića, možda čak i sâm Kružićev egzekutor, onda nema sumnje da je u selu Vladaviću sagradio svoje „odžake" po kojima će selo dobiti današnje ime, a zabaciti staro koje doduše ne spominju

[470] TD br. 622.
[471] M. PETRIĆ, Porijeklo, GZM sv. 15-16, str. 33.
[472] TD br. 622.
[473] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 142, bilješka br. 92.

raniji izvori, na temelju čega bi se onda mogao izvući zaključak o vremenu njegova postanka, ali i nestanka. Zasigurno nakon 1604. jer ga pod imenom Vladević susrećemo te godine, također kao „čifluk Atli-age, zaima“.[474] I jedan i drugi defter tu su evidentirali tek po dvije muslimanske obitelji. Kršćana nije bilo.

Tik uz identificirani toponim Odžak smješteno je selo **Ćajić**. Također mu nisam uspio pronaći trag u našim izvorima, ali konstatacija staroga kupreškoga fratra fra Grge Lozića na službi u livanjskome kraju sredinom XIX. stoljeća, koju je ostavio u svojim *Bilješkama*,[475] mogla bi biti od pomoći pri rješavanju ove nepoznanice. Lozić naime kaže da su Ćaić i Odžak blizu sela, „man jedno selo, a starinom su se zvala oba seoceta Vir. Ćaić se zvao jedan kraj sela jere je Atlagić svom *ćahi* [ćehaji, nap. T. P.] kraj sebe poklonio, a ostalo selo zazvalo se Odžak zato zašto je ondje svoje odžake, i kulu sazido iliti dvore…“ Već smo identificirali selo Odžak pa prema tome Vir ne bismo mogli poistovjetiti s njime, no zato bismo Ćajić zasigurno mogli.[476]

Vrijedni i marljivi fra Grgo ni slutio nije da je njegov *Vir*, napisan ikavskim izgovorom u značenju vrelo, izvor vode, nehotice dao i rješenje ove naše nepoznanice. I to zahvaljujući prof. Manđeralu koji je, i ne sluteći, u maloj bilješci u kojoj protresa Lozićeve *Bilješke*, donio i ovo: „Zanimljiva je predaja kako su Atlagići postali od Popovića. Sačuvana je u pjesmi koju smo zabilježili od pok. Janje Podrug, (rođ. 1901) u obitelji Kelava u Ličtanima. Zapamtila ju je kao djevojčica od svojih starih.“[477] Iako u pjesmi nisam uspio pronaći niti jednu poveznicu koja bi to dokazala, što je čudno, defter iz 1585. godine otkriva nešto vrlo zanimljivo, a onaj iz 1604. godine to i potvrđuje. „Selo Vrilo i mezra Popović, pripadaju Livnu“, a njihovi posjednici sve odreda *ćehaje*: Hasan-ćehaja sin Jusufa, Arslan-ćehaja, Ali-ćehaja, koji je, kupivši *zemin* s „donje strane studenog ponora“, više nego jasno odgovorio na pitanje onomastike sela Ćajića što se proteže s drugu stranu Prološkoga ponora. Koji je pak „Atlagića ćehaja“ imao čast dobiti u posjed ovo selo, u ovome trenutku, na žalost, ne mogu odgovoriti, ali to i nije toliko ni važno. A nije važno ni kada je točno *mezra* **Prolog** postala selom, no činjenica kako ovaj toponim najprije donosi defter iz 1528.-30., a onda redom i svi ostali govori o njegovu kontinuitetu. Bilo kako bilo, u Prologu je 1585. godine evidentirao 28 muslimanskih kuća i tek 2 kršćanske.[478]

Nešto je drukčije s imenima obližnjih sela **Orguz i Tribić**. Već smo vidjeli kako je riječ o vrlo starim selima (još od 1400. godine) pa njihovo postojanje nije moglo biti ugašeno niti dolaskom „novih gospodara“. Štoviše. Vrlo velika naseljenost ovih sela uvjetovala je njihovu podjelu na Gornji i Donji, kako navodi defter iz 1574. godine.[479] I dok je te godine u oba Orguza evidentirano 14 muslimanskih obitelji, dotle u oba Tribića živi 8 muslimanskih i 10 kršćanskih obitelji, a njihova imena opet pokazuju simboliku starosjedilačkoga stanovništva (Niko; Petar, sin Matijašev; Ivan, sin Matijašev; Blaž, sin Jakovljev…). Desetak godina poslije stanje se stubokom mijenja, i to s obzirom na broj muslimanskih obitelji. U obama selima (Gornji i Donji Orguz) evidentirana je 21 kuća, a tu su sad i dvije kršćanske, dok u Tribiću živi 21 muslimanska obitelj, a kršćani su ostali na 10, kao i u prethodnome popisu.

Dalje na istok prema selu Čukliću nadovezuje se selo Ćosanlije koje je nekako niknulo u polju najbliže riječici Opačici, koja je danas

[474] TD br. 475.
[475] S. MANĐERALO, Lozićeve bilješke, str. 65.
[476] Lozić u maticama zapisuje da je samo Ćajić drugi naziv za Vir. Npr. u matici umrlih: „Ćeaići sive pagus Vir antiquis“ (T. PERKOVIĆ, LKP, knj. 1, str. 191).
[477] S. MANĐERALO, Lozićeve bilješke, str. 65, bilješka br. 101.
[478] TD br. 622.
[479] TD br. 533.

uređena velikim i dugim kanalom kojim se skupljaju goleme slijevne vode što plave Livanjsko polje. Međutim tomu toponimu nisam ušao u trag u svim defterima iako sam uložio silan trud ne bih li ga identificirao. Čak ni brojne kombinacije i mogućnosti nisu dale opipljivijega rezultata pa nam zasad ostaje preskočiti ovo selo i slijediti trag prema obližnjemu Čukliću, koje defter iz 1585. godine, kao uostalom i onaj iz 1528.-30., jasno zapisuje imenom „selo **Čuklići**“ u kojemu je evidentirano 7 muslimanskih obitelji, kao i u nedalekoj **Lipi** koja se u defterima navodi isključivo kao *selo*. U Lipi su godine 1585. evidentirane samo muslimanske obitelji (8 kuća).

Ovim opisom sela smještenih ispod planine završavamo identifikaciju toponima prema osmanskim defterima. Slijedi traganje za toponimima najnaseljenijega dijela Hlivanjske nahije, a to su sela središnjega dijela Livanjskoga polja okupljena oko pitomoga platoa Tribnja i plodnih obronaka planine Tušnice i obala rijeke Sturbe oko koje su se načičkala brojna današnja sela. A tako je bilo i u doba o kojemu pišemo. S obzirom da smo neka od tih sela prethodno već obradili, ovdje ćemo samo kratko navesti njihova izvorna imena prema defteru iz 1585. godine, a onda, gdje to bude potrebno, u zagradi sadašnja, s brojem stanovnika po vjerskome sastavu, što će biti označeno velikim slovom M (muslimani), odnosno K (kršćani).

Selo Podhum (30M, 6K); *selo Vrežralje*[480] (Vržerale, 43M, 1K); *selo Mišanj* (Miši, 6M, 19K); *selo Vučići* (dio Golinjeva, 26M, 3K); *selo Golinovo* (Golinjevo, 2M); *selo Grgurići* (49M, 4K); *selo Srđevići*[481] (11M, 10K); *selo Karačić*[482] (2M); *selo Bila*[483] (21M), *selo Zabrist* (Zabrišće, 7M). Dakle nepuno stoljeće nakon turske najezde na ova područja gotovo sva sela koja defter iz 1468./69. spominje kao pusta u međuvremenu su potpuno obnovljena i dobro naseljena. Strategija novih vlasti da se povlasticama pridobije „novo stanovništvo“ očito je urodila plodom i više od očekivanoga. Muslimana je na ovome malom području zamalo 200 obitelji, a kršćana pet puta manje, tek nešto više od 40 (43). U tako sigurnome „zaleđu“ vlasti su mirno mogle nastaviti svoje planove gospodarskoga jačanja Livna i njemu bližih sela i naselja kojih, kako naši izvori svjedoče, nije bilo ništa manje negoli ih je danas. Pa ipak, nekim selima, unatoč trudu, ni do danas nismo uspjeli nedvojbeno utvrditi identitet iako njihov prateći sadržaj zapisan u defterima – „na rijeci… u blizini rijeke… mlinovi na rijeci… u rukama stanovnika spomenutog sela“ – barem okvirno nudi smjer u kojemu bi ih trebalo tražiti. Za neka od njih nudim rješenje.

Među prvim takvim „nepoznatim“ toponimima defteri donose ime sela *Radošić sa mezrama Vrde i Milošić* (1550.), odnosno *Radonić s mezrama Vrde i Polonić* (1574.), *selo Vrde drugi naziv Radošići* (1585.) te, konačno, *selo Vrde drugog imena Radonić* prema defteru iz 1604. godine. Postavlja se pitanje koje bi to današnje selo bilo. Prije nego nešto više kažemo o njegovu mogućem smještaju, valja naglasiti kako defteri posebno ističu starost ovoga sela kao i njegovo stanovništvo. Riječ je o *baštinama* što su u rukama stanovnika koji nose sve odreda *zapadnjačka* imena („Matija sin Jurjev, Marko sin Veselice, Matko sin Jurin, Andrija sin Grgurev, Šimun sin Bariše, Mihovil sin Marka“ itd.). Čak su i muslimani zapisani

[480] Selo je prikazano s mezrama Babići, Krastava i Zabrđe!

[481] Selo je prikazano s toponimom Šušnjić, a posebno od sela „Budimlići“, koji su danas sastavni dijelovi ovoga starodrevnog sela.

[482] Prema defteru iz 1574. godine jer se kasnije ne spominje zasebno u defterima, što bi značilo da je pripojeno selu Biloj i da se tako prepoznaje do danas.

[483] U defteru doslovno piše: „selo Bila, Stojmire i Kučomir“, a u onome iz 1604. godine: „selo Bila i Stojčevo i Kočoper“. Bližu identifikaciju zasad nisam uspio utvrditi.

kao posjednici baština koje su ranije bile u rukama „nevjernika“ (baština Tomaša u ruci Alije, baština Ivana u ruci Pirije…). Godine 1585. takvih je ovdje kršćanskih obitelji ukupno 14, a muslimanskih 11. Nadalje, stanovništvo je u posjedu čak četiri mlina „na rijeci Studova“, što je očito iskrivljeno ime današnje rijeke Sturbe, koji rade cijelu godinu, kako svjedoči podatak o pristojbi što se plaća u punome iznosu od 30 akčā po mlinu, jer se polovicu toga iznosa plaćalo na mlinove koji su radili sezonski, a najviše pola godine (15 akčā).

Još jedan podatak zapisan u defteru iz 1604. godine mogao bi nam pomoći pri identifikaciji ovoga zamršenog toponima (ili više njih). On kaže da stanovnici plaćaju pristojbu za ribolov „na rijeci Žabljak“ te u onome dijelu polja, „idući od rijeke Sturve prema mjestu Vrela“, koje smo već identificirali kao vrlo vjerojatno današnje selo Ćajić. Ovaj je podatak zapravo i ključ rješenja. Između rijeka Žabljaka i Sturbe smještena su naselja Rapovine, Piragića Dolac, Golubić i Guber, koji se zbog svoje veličine s vremenom podijelio na Veliki i Mali (danas su to gotovo odbačeni pojmovi).

S obzirom da toponim **Rapovine** defter iz godine 1574. jasno prepoznaje kao „selo Rapovine“ sa 7 muslimanskih kuća (1585.), ali i „crkvom svetog Petra u blizini sela Rapovina“ kod koje se održavao *dernek*, zbog čega se godišnje plaćala pristojba od 100 akčā,[484] onda ostaje jedina mogućnost da se među ovim četirima toponimima ima tražiti spomenuto „selo Vrde drugog imena Radonić“. Sada više nema nikakve sumnje da ovaj toponim **Vrde** nije ništa drugo doli toponim ***Vrdov*** iz darovnice kralja Ostoje koja među „osidnicima hlivanscim“ bilježi i „Galop od Vrdov“.[485] Konačno, i defter iz 1550. godine to nedvojbeno potvrđuje kada pomalo neprimjetno zapisuje „selo Guber“, drugoga imena „Baština Galop“.[486] Ili, još preciznije, selo *Vrde* (i sve njegove inačice) treba poistovjetiti s jednim od dvaju Gubera, eventualno selom Golubić.

Prateći dalje tok rijeke Sturbe u polje, nižu se dva sela od kojih je selo **Grborezi** veće, a selo **Komorani** manje. Godine 1585. u Grborezima,[487] koje je defter zapisao u ikavskome obliku kao *Grborizi*, evidentirano je 7 kršćanskih i 5 muslimanskih obitelji, dok je u obližnjemu selu „Komoran“, kako ga zapisuju svi defteri, godine 1550. samo jedna kuća („Ahmed sin Potura“), da bi do 1585. broj narastao na 8 muslimanskih i samo jednu kršćansku obitelj.[488]

To međutim ni izbliza nisu svi toponimi oko rijeke Sturbe koje spominju naši izvori.[489]

[484] TD br. 622.

[485] U vezi s ovim zanimljivo bi bilo istražiti prezime *Vrdoljak* koje je i danas među najbrojnijim, ali svakako najstarijim livanjskim katoličkim prezimenima. Naime oba biskupska popisa *Vrdoljake* zatječu upravo u blizini ovih sela. Naravno, ako fizičku udaljenost od najviše 5 km u krug ovim selima shvatimo kao blizinu. Godine 1743. u selu Srđevićima biskup Dragičević zatječe dvije obitelji Vrdoljaka s ukupno 22 člana, a godine 1768. biskup Bogdanović također dvije obitelji s 24 člana. U to je doba u ovome kraju djelovao poznati pop glagoljaš don Ilija Vrdoljak (D. MANDIĆ, Chroati catholici, str. 21 i 136).

[486] TD br. 284, str. 66.

[487] U defteru iz 1550. (str. 66) uz selo Grboreze naveden je i neki toponim Hrastanica (Krstanica), kojemu nisam ušao u trag.

[488] TD br. 284, str. 150.

[489] Upravo taj srednji tok rijeke Sturbe možemo smatrati svojevrsnom kolijevkom „livanjske civilizacije“ zbog više razloga. Naime od Stupa ili, preciznije, „Crne Stine“ pa prema Komoranima nanizala su se današnja sela i zaseoci: Trčić, Karijani, Gornje, Srednje i Donje Držanlije, zatim Donji i Gornji Golubić te Mali Guber i Zabrišće. Sva su ova sela međusobno udaljena toliko da se slobodno može reći kako jedno iz drugoga izrsta, odnosno kako mu prethodi ili se nastavlja. S tim u svezi danas je vrlo teško određivati mikrotoponomastiku koja se sačuvala u imenima njiva, dolaca, gajeva, ispasišta i ostalih lokalnih toponima kojima se služe stanovnici ovih naselja, u smislu njihove konzekventne pripadnosti. Pogotovo ako to želimo vratiti nekoliko stoljeća unatrag. Možda se ipak u terminu *Karijani* koje je nastalo upravo i samo na ovome području krije rješenje. Naime Karijane kao samostalan toponim ne spominje ni jedan dokument koji je došao do nas. Ali on iznenada izranja „niotkud“ čak da bi ga ucrtali austrijski inženjeri i mjernici kada su radili katastarske izmjere ovoga kraja 1882. godine. Stoga se postavlja opravdano pitanje: zašto? Očito zbog nekoga ne osobito nevažna razloga. A on bi mogao biti u značenju njegova imena koje će ovdašnjim stanovnicima – ili barem među

Tragom onih poznatih dolazimo do sela *Crnići*, kako je zapisan u defteru iz 1585., odnosno *Crčić*, 1604. godine. Selo se sastoji od jednoga čifluka u rukama Ahmed-age i Mahmud-age, sinova Ali-age Kostjer-zade. U selu su samo dvije muslimanske obitelji, ali i 8 mlinova „na rijeci Sturva… u granicama sela Crčić, pripada Livnu", kako navodi defter iz 1604. godine, i to 6 u rukama dvojice sinova Ali-aginih, a preostala dva u ruci Ibrahima ćehaje. Ovih nekoliko rečenica daju nam više nego jasne informacije o starosti današnjega sela ***Trčića***, a ovaj Ali-aga Kostjer-zade nije nitko drugi doli potomak drevnoga velikaškog roda Kositerovića koji će nakon dolaska Osmanlija prihvatiti islam. Zato i nisu slučajno imali svoje mlinove.[490] I ne samo to. Lojalni „novi muslimani" Kositerovići „uživat će" prilično visoke prihode sa svoga čifluka koji je obuhvaćao i „selo **Vrbovnik**" – kako kaže defter iz 1585. – u kojemu je bilo naseljeno 9 muslimanskih obitelji. Nema sumnje da je to „*selo Vrbotić*", kako je zapisano u defteru iz 1574., odnosno „*selo Vrbović*" iz 1604., a prema defteru iz 1550. godine bila bi to ona *mezra Prvotić* na kojoj su bile nastanjene 3 „vlaške" obitelji koje su otprije obrađivale ovu zemlju. Kako god, darovnica iz 1400. godine navodi „Skorovoj z Vrbovika", što je očigledno toponim koji treba prepoznati u današnjemu istočnom dijelu sela Potočana, ispod Nikolića grede.[491]

Isto je i s obližnjim **Potočanima** koji će relativno brzo prijeći svoj put od mezre do sela, kao i transformaciju stanovništva od isključivo kršćanskoga do, sudeći prema dostupnim imenima, mješovitoga („Habib sin Jusufa" /musliman/; „Marjan sin Bartola" /katolik/; „Miloš sin Cvetoja" /pravoslavac/) kojih je 1604. godine ukupno 14.[492]

Slično je stanje i u selu **Zagoričanima**. S obzirom na činjenicu da preko njega ili, bolje reći, preko njegova područja prelazi stoljetni put koji livanjski kraj povezuje s unutrašnjošću, odnosno jadranskom obalom, selo Zagoričani oduvijek je imalo posebno značenje. Jer imati kontrolu nad ovim područjem značilo je kontrolirati sjeverne i istočne prilaze gradu Livnu, a to znači i imati kontrolu nad cijelim livanjskim krajem dokle pogled seže. Stoga nije čudno što su mu vlasti pridavale posebnu važnost. Tako je bilo i pod Osmanlijama čiji ga dokumenti redovito spominju pod tim imenom. Godine 1550. selo Zagoričani s istoimenom mezrom džemat su Marka, sina Bogovca, koji je primićur. S obzirom da defter jasno kaže kako je on od emira dobio ispravu za obavljanje službe primićura, jasno je da se nečim morao zadužiti „kod novih gospodara". U selu je 15 kuća od kojih su tri kuće „poturica" (Mustafa, sin Đorđije; Husejn, sin Blaža; Ahmed, brat Vukca).[493] Prema defteru iz 1574. godine ovdje je svoj čifluk imao i Hamza-aga Kositerović, dizdar livanjske tvrđave.[494]

Dolje niz padine obronaka Jelovače i Tušnice, u pitomu, gotovo kao prsten oblikovanu zelenome Dobranjskom polju, sunčaju se danas brojne kuće istoimenoga sela spomenutoga u kraljevoj darovnici iz 1400. godine kao uostalom i toponim **Osićani**, danas sastavni dio sela **Dobroga**. I jedan i drugi toponim spominju defteri pod svojim imenima, s tim da je ovo posljednje selo zapisano najprije kao *Otoćan* (1574.), a onda kao *Osoćan*, u kojemu su 1585.

„državnim službenicima" kojima je materinski jezik bio turski – očito kolokvijalno poslužiti svrsi. Karijani su naime pluralni oblik turske imenice *selo* (karye), dakle pojam koji želi reći da je riječ o području od nekoliko sela. I ne bez razloga. Jer lakše je uporabiti riječ „sela" koja je onima što su je rabili značila više negoli pojedinačno nabrajanje sela, njiva i ostalih mikrotoponima. Zato *otići na Karijane* znači otići u bilo koji dio bilo kojega sela s toga područja. I to su svi razumjeli. To što se taj termin danas sveo na jedan ograničeni dio na terenu ništa ne mijenja jer mu je smisao uporabe istovjetan.

[490] Više o Kositerovićima vidi kod: S. MANĐERALO, Vidoši, str. 461.

[491] Usporedi i: S. MANĐERALO, Vidoši, str. 29.

[492] TD br. 475.

[493] TD br. 284, str. 65.

[494] TD br. 533.

godine evidentirane 2 kršćanske obitelji i 4 muslimanske.[495]

Preostalo nam je konačno vratiti se na izvor rijeke Sturbe i njezine obale te pokušati identificirati današnja sela Vidoše, Sturbu, Drinovu Među i Stupe, odnosno Potok, Smričane, Glavice i Lopatice. Visoko u Tušnici ostali su Megdan i Potkraj kao sastavni dijelovi Grgurića koje smo već obradili na drugome mjestu. Za Megdan, kako se danas nazivaju dva obližnja istoimena sela nazvana po svome zemljopisnom položaju Gornjim i Donjim, na žalost ne znamo pod kojim bi ga toponimom trebali identificirati, ali značenje riječi *megdan* upućuje na zaključak da se tu odigrao „ljuti boj". Tko ga je i kada tu podijelio, nisam uspio naći odgovor u izvorima.

Isto se može reći i za dio sela Podhuma koji se tako naziva. No ovdje bi njegov zemljopisni položaj mogao barem uputiti na mogući odgovor. Naime Megdan je dio Podhuma smješten ispod same tvrđave Hum. Uostalom, zbog toga svog zemljopisnog smještaja cijelo će selo ponijeti ime „ispod Huma" – Podhum. S obzirom na taj položaj vrlo je moguće da su se na ovome mjestu sudarile vojske krajiških Turaka i domaćih branitelja koji su im pokušali stati na put pa je zbog toga ovaj dio i prozvan tim imenom.

I dok priča o ovome dijelu tribanjskoga areala ostaje donekle u području pretpostavkā, jedan njegov drugi toponim ne ostavlja nikakve dvojbe oko svoga postojanja. To je toponim **Lopatice**. Prvi ga put u našim izvorima susrećemo godine 1585. – upisan doduše kao Lopanica – kao čifluk i zemin Hasana ćehaje s dvije muslimanske obitelji.[496] A tako isto još jedno veliko „vlaško" selo zapisano u svim defterima kao selo ***Smr(i)čani***. U njemu su 1550. godine registrirane četiri kršćanske obitelji i tek jedna muslimanska. Ne znam zašto idući defteri (1574., 1585,) pokazuju dvostruko povećanje kršćanskoga stanovništva u ovome selu, no što god bilo, svjedoče također i da su tu četiri muslimanske obitelji. Nadasve ipak iznenađuje „čistoća" kršćanskih imena – Matijaš, sin Antuna; Bartol, sin Jurja; Jako, sin Janka; Mihovil, sin Marka; Petar, sin Tome; Marko, sin Matijaša; Martin, sin Matijaša; Ivan, sin Stipana… Defteri su ponovno više nego jasni. Ova „kršćanska" imena, listom „zapadanjačka", zapravo su sva katolička, što s obzirom na konitinuitet imena sela zasigurno nešto govori i o njegovu starosjedilačkome, etničkom stanovništvu.

S druge strane, nasuprot Smričana, oko izvora rijeke Sturbe oblikovala su se dva sela jedno pored drugoga. Visoko u prisojnoj strani kamene grede Velike Orlovače stoji današnje selo Vidoši, a dolje u polju oko izvora istoimene rijeke selo **Studeva**, kako današnje selo Sturbu zapisuje defter iz 1550. godine s 9 kršćanskih obitelji.[497] Prema defteru iz 1574. godine selo „Sturba" ima 10 kršćanskih obitelji, dok defter iz 1585. godine selo zapisuje kao „Studovo drugog naziva Drežančić", odnosno „Sturva drugog imena Drežančić" (1604).[498] Kada se izgubilo ovo drugo ime i do kad se konkretno dalje rabilo, izvori nam ne daju odgovor.

Istodobno u defterima nema zapisanoga ni imena **Vidoši** ni njemu slična naziva. Ovaj antroponim počet će se pojavljivati istom od sredine XVIII. stoljeća,[499] i to zahvaljujući istoimenomu katoličkom prezimenu Vidoš(ević), odnosno današnjim Čečurama.[500] No nekoliko upisa u starim livanjskim matičnim knjigama otkrivaju da je Vidošima, prije nego su tako prvi put zapisani, prvotno bilo ime **Ra-**

[495] TD br. 622.
[496] TD br. 622.
[497] TD br. 284, str. 91.
[498] TD br. 622; TD br. 475.
[499] Prema evidenciji u najstarijoj matičnoj knjizi krštenih Livanjske župe Donjega polja. Opširnije vidi: T. PERKOVIĆ, Stanovništvo, str. 210.
[500] Ponešto od toga vidi npr.: S. MANĐERALO, Vidoši, str. 467.

dinčić.[501] To potvrđuje i biskup Bogdanović u svome izvješću s pohoda župi Livno godine 1768.[502] Tragom tih spoznaja krenuo sam u potragu za tim ili sličnim imenom ne bi li ga pronašao u turskim defterima. I doista. U jednoj sitnoj, ovlaš zapisanoj bilješci u defteru iz 1585. godine stoji doslovno ovo: „selo Grabučić, čifluk Jusufa sina **Radinčića**“.[503] Unatoč silnoj zbrci ovaj nam izvor donosi dragocjen podatak – ime Radinčić! O kome je riječ govori nam drugi defter, onaj iz 1550. godine. U njemu, između ostaloga, stoji i ovo: „mezra Grabovčić, pripada Livnu. Čift zemin Mehmeda, sada u ruci Stipana, sina Blaža, njegova brata. Milan, sin Radinca; Milko, sin Radinca; Miloš, sin Radinca“.[504] Dakle od četiri kuće, koliko ih je evidentirano na „mezri **Grabovčić**“, tri su pripadale trojici braće, svi sinovi „Radinca“.

Ovaj „Radinac“ zvuči poznato, pogotovo ako ga shvatimo kao deminutiv (veliki Radin/ac/ je mali Radinčić). A da se zaista radilo o veliku čovjeku, svjedoče njegovi posjedi. Njih je toliko da ih službeni osmanski dokumenti nazivaju „Radinovim zemljama“. Upis o tome glasi: „Zemin Sefera, kjatiba [ćatiba, pisara, nap. T. P.] poznat kao *Radinove zemlje*. Dvije muslimanske kuće, plaćaju 40 akči.“[505] Inače, prema našim orijentalistima, zemin se tumači kao „veći kompleks obradivoga zemljišta“. A kada se nešto veliko razdijeli, postaje malo pa sinovi velikoga Radinca postaju mali Radinčići, odnosno Radinčić, svaki pojedinačno. Tako smo došli do ključnoga otkrića o postanku imena današnjega sela Vidoši. Prijašnji mu je naziv Radinčić, a prije toga Grabovčić (tako isto i u defteru iz 1604.) koji se 1585. upisuje kao *selo Grabučić*, a u njemu je živjelo sedam kršćanskih obitelji i jedna muslimanska.

Još nam preostaje pokušati odrediti one „Radinove zemlje“. Prema analizi dostupnih izvora to su bili: *selo Velja Vas*, kako ga zapisuju defteri iz 1550. i 1574., odnosno defter iz 1585. godine koji potvrđuje „mlinove u ruci sela Velja Vas na rijeci Studovi“,[506] a tako isto i defter iz 1604. koji nabraja „9 mlinova na rijeci Sturva, u posjedu stanovnika sela Grabovčić i Donja Vas“.[507] Ovaj defter donosi i imena baština sela Grabovčić koje su sve kršćanske. Također donosi i jedno vrlo zanimljivo ime. Nisam ga pronašao nigdje drugdje osim ovdje. Riječ je o „baštini Stipana, u ruci Vida sina Milana“.[508] Ako pretpostavimo da je ovaj Milan sin našega Radinca, u što ne bi trebalo dvojiti, onda bi nam ovaj Vid – Radinčićev unuk – mogao biti netko tko će obilježiti obiteljsko ime koje će kasnije postati prezime Vidošević da se takvo ustoliči među brojne livanjske starosjedilačke, hrvatske rodove.[509]

I, konačno, dio *Radinovih zemalja* moglo bi biti i selo Rabranić kojemu nisam uspio utvrditi današnji identitet. Moguće je riječ o pogrješno upisanome (pa stoga i prevedenom) obliku imena Radinčić, kako ćemo poslije pokazati na nekim drugim primjerima, koje je, prema defteru iz 1574. godine imalo četiri kršćanske kuće i dvije muslimanske. Selo će 1604. godine biti upisano kao Rabrin.[510]

Navedimo na kraju ovoga prikaza selo **Stupe** koje defter iz 1585. godine izričito navodi kao „selo Stupe“ u kojemu je evidentirano šest muslimanskih i jedna kršćanska obitelj.[511]

[501] Npr. u matici krštenih Livanjske župe Gornje polje. Opširnije vidi: T. PERKOVIĆ, Stanovništvo, str. 621.
[502] D. MANDIĆ, Chroati catholici, str. 139.
[503] TD br. 622.
[504] TD br. 284, str. 67.
[505] TD br. 475.
[506] TD br. 622.
[507] TD br. 475.
[508] TD br. 475.
[509] Godine 1743. u Vidošima, koji su tada upisani kao Grgurići, što ništa ne mijenja na stvari, evidentirane su dvije obitelji Vidošević s ukupno 14 članova, i jedna obitelj Čečura s 15 (D. MANDIĆ, Chroati catholici, str. 22).
[510] Možda bi ovo magao biti skraćeni i iskrivljeni oblik imena *Čobran(ić)* koji spominje defter iz 1550., ali bi mu se korijen mogao potražiti u antroponimu *(H)rabren(/ov/ić)*.
[511] TD br. 622.

Ostalim današnjim selima nisam našao traga u defterima, što pomalo iznenađuje, osobito kada je riječ o primjerice selu *Držanlijama* koje je – ako smo sigurni da se *Oražani* iz deftera napisanoga 1468./69. godine imaju razumijeti kao današnje Držanlije – postojali kao selo i koje su Turci osvojili u naletu na ovo područje, o čemu je bilo govora u prvome dijelu.

Isto tako, problem identiteta sela *Ostovina*, koje jedino spominje defter iz 1574. (9K, 4M), zatim sela *Vrbica*, koje spominje samo defter iz 1585. (6K, 4M), te sela *Črpetić-Crepetić* (2K) i sela *Didova Glavica* (1K), a koja jedino spominje defter iz 1550. godine, do daljnjega ostaje nerješiv. Čak ni odrednica da su sva ta sela pripadala nahiji Hlivno, kako kažu dokumenti, nije pomogla niti da uđu u područje nagađanja i pretpostavkā, a kamoli nekakva sigurnijega dokazivanja. Pa tako uopće nije sigurno je li „selo Ostovina“ pogrješno zapisano pa onda i pročitano i bi li pravi put bio pokušati dokazivati vezu s toponimom *Rastovina* koji bi se onda mogao poistovjetiti s današnjom *Rastovačom*, a to bi dalje moglo imati veze s toponimom *Rakoviča* iz 1468./69. za koji opet nismo uopće sigurni je li to onaj ubicirani prostor o kojemu je bilo riječi u prikazu vojnostrateškoga aspekta osmanskih provala.

Nadalje, selo *Črpetić* ni na što ne upućuje i niti se više javlja, što je osobit problem, dok bismo *Didovu Glavicu* možda mogli pokušati dovesti u svezu s toponimom *Popova Glavica* iznad današnjega sela Golinjeva, ali ni to ne će dalje otići od ovoga jer se toponim jednostavno gubi u kasnijim izvorima. Štoviše, brojni živući toponimi Glavice i glavice ne daju nam potrebnu suglasnost oko moguće ubikacije unatoč činjenici da danas postoji selo Glavice (kao i Gluvuše),[512] međutim onaj „vlasnički“ termin *Didova* zbunjuje, tim više što se u kraju koji toliko čuva staro i tradicionalno lako ne zabacuje nešto što je važno, osim ako za to ne postoji valjan razlog. Možda ipak *did* kao hijerarhijski „glavar“ Crkve bosanske može donekle imati veze s *popom*, ali što bi u tim kombinacijama značila riječ, pojam, ime, što li već, *kokošje(glavci)*? Odgovora nemamo.

Napokon pitanje sela „Vrbica“, koje svojim imenom zbunjuje utoliko ukoliko i danas postoji istoimeno selo Vrbica, ali na (sjevero)zapadnome dijelu Livanjskoga polja – između današnjih sela Bogdaši i Bastasi – što ne bi nikako mogla biti jer su *ta sela* po svome smještaju pripadala nahiji Saromiše. Stoga je predmet daljnjega razglabanja upravo taj dio starodrevne Žup(anij)e hlivanjske.

Nahija Saromiše

O ovoj je nahiji već nešto rečeno. Prvi njezin spomen, iako ne raspolažem originalnim dokumentom o tome, datira u 1516. godinu kada su evidentirana sela: *Crnac*, *Kara Orman i Sajkovići*.[513] Desetak godina poslije, naime u popisu iz 1528.-1530.[514] godine osim *sela Sajkovići*, kako izvorno piše, još se spominju *selo Lušić* (ili *Lunik*, prema prevoditeljevoj sugestiji) te *mezra Javrić* s *Donjim i Gornjim Liskovištem*. Nahija se prostirala na zapad livanjskoj, omeđena glamočkom na sjeveru, grahovskom na zapadu i nahijom Sinj i Cetina na jugu.

Iako ne raspolažemo podatcima o broju stanovnika i vjerskome, pa i etničkome sastavu nahije iz toga doba, zahvaljujući Opširnomu popisu Kliškoga sandžaka iz 1550.[515] tu sliku možemo prilično precizno orisati. Naime prema navedenomu izvoru Saromiška nahija čisto je „vlaška“ nahija u kojoj je evidentirano 111 kuća u 6 sela, i svi plaćaju filuriju. Stanovništvo se dakle bavi stočarstvom, a većina ih je u

[512] Ali kao zaseoci staroga sela Smričana.

[513] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 152.
[514] TD br. 157.
[515] TD br. 284, str. 109-112.

vojničkoj službi „novim gospodarima“, o čemu svjedoči podatak da su stanovnici čak četiriju od tih šest sela u „džematu kneza *Mehmeda spahije, novog muslimana*“!

Budući da defter jasno naglašava spahiju Mehmeda kao „novog muslimana“, nema onda dvojbe kako dokument svjedoči i o samim početcima islamizacije ovoga područja. Pa ipak, kako to i drugi defteri potvrđuju, ona ne će uhvatiti dubljega korjena ni poslije, što ukazuje na nekoliko zaključaka. Prvi je visok stupanj nesigurnosti jer u blizini ne postoji „jaka“ tvrđava koja bi pružila znatniju zaštitu stanovništvu, a to odmah upućuje na „više slobode“ postojećemu stanovništvu, što znači da se manje bave zemljoradnjom, a više drugim izvorima za život, u ovome slučaju stočarstvom („vlasi“), ali i hajdučijom, odnosno ratovanjem (martolosi). Ipak im je spahija Mehmed „obiteljski“ starješina, kako bi se imala razumjeti riječ džemat! Drugi bi ukazivao na pojavu „novoga vlaškog stanovništva“ koje bi se moglo iščitati iz oznake „došlac“, naznačenoj uz poneko ime, ali i o intenzivnome pretvaranju dotadašnjih mezrā u sela, od kojih su neka obnovljena, a neka potpuno novoorganizirana, kako to pokazuje primjer toponima *Novoselo* koje se u defteru iz 1550. navodi kao „mezra koja pripada Livnu“, a u onome iz 1574. i kasnijim kao „selo koje pripada Saromišu“.

Taj naoko štur podatak ključan je za rekonstrukciju administrativne granice između dviju nahija i vremena kada je ona određena. S pravom se može reći kako je to učinio Ferhadbeg Sokolović koji će u to vrijeme – između 1550. i 1574. godine – vršiti dužnost sandžakbega kliškoga! Prostor, na žalost, ne dopušta da se detaljnije pozabavimo još nekim značajkama, primjerice analizom narodnih imena i mogućom identifikacijom *etnosa* (koji nije samo vlaški, npr. Radul, sin Milosava Vučihne, nego i starohrvatski, o čemu bi upisi, primjerice Božidar, sin Gojsalov/u Sajkoviću/ ili Šimun, sin Jurajev/u Strupniću/, mogli nešto govoriti), odnosno vjerskom pripadnošću koja je ne samo kršćanska nego upravo katolička, svejedno je li riječ o *patarenskoj* ili (rimo)katoličkoj!

I dok te 1550. uz spahiju Mehmeda imamo evidentirano još šest obitelji „pravih muslimana"[516] i osam „poturica“, tj. onih koji nose pravo muslimansko ime, ali su im očevi kršćani koji uopće nisu prikrivali svoje kršćansko ime, čak niti onim uobičajenim Abdullah, „Božji rob“, osim u jednome slučaju,[517] što ukupno iznosi 14 obitelji „novih muslimana“, dotle defter iz 1574., osobito onaj iz 1585. godine, ukupno evidentira 69 muslimanskih obitelji, ali i dvostruko više kršćanskih, čak 240![518] Muslimani su živjeli u Kovačiću (14 obitelji, 5 kršćanskih), Strupniću (8 muslimanskih i čak 26 kršćanskih), *Novomselu*, koje nismo uspjeli nedvojbeno identificirati, ali zahvaljujući defteru iz 1574. godine doznajemo da je *ono* bila mezra u okviru sela Strupnića, što bi dalje moglo značiti da je riječ o nekome današnjem njegovu zaselku, a zbog odrednice da je kao mezra pripadala Livnu, a kao selo Saromišu, govori kako je upravo tuda tekla spomenuta granica između ovih dviju nahija.

U ovom su selu evidentirane dvije muslimanske kuće. Zatim slijedi „selo Dobretići drugog naziva Mogojna“ – u defteru iz 1574. piše „selo Dobranić drugim imenom Lugovina“ – sa šest muslimanskih obitelji. Bilo je to jedno od najvećih sela Saromiške nahije u kojemu je istodobno živjela 21 kršćanska obitelj, i to sve na svojim baštinama, čak i one koje su posjedovali muslimani! To je još jedan dokaz kako

[516] Po jedna u selima Strupnić, Provo i Rudanica te tri kuće u selu Čepogrlje.
[517] Riječ je o Hasanu, sinu Abdulaha Radojine iz Strubnića, kako piše u dokumentu. Ostale muslimanske obitelji („poturice“) jesu: Mustafa, sin Radojev, također iz Strupnića; Ahmed Radošev, Kasim Radičin, Turhan, sin Husejina Radice i Ibrahim Vukić, sva četvorica iz Prehova, dakle Prova, te Mehmed Vukićev iz Ljubnića, očito brat Ibrahimov, i Sulejman Radičin iz Sajkovića (TD br. 284, str. 109-110).
[518] TD br. 622.

se islamizacija događala među *starosjedilačkim* stanovništvom te kako je doseljavanje muslimana „izvana“ bilo vrlo rijetko, barem u ovome dijelu drevne (H)livanjske žup(anij)e.

Posebno je zanimljivo ime ovoga velikog sela. Iako ga defteri zapisuju kao *Dobranić* (1574.), pa *Dobretići* (1585. i 1604.), defter iz 1550. godine otkriva njegovo pravo ime: **Dobrašin**! Ove dvije onomastičke *sitnice* postaju ključan dokaz još jednoj ne manje važnoj informaciji, a to je odgovor o podrijetlu Restoja Milohne „de Bogognynagora de Hlevna“, kako piše u dokumentu kralja Sigismunda iz 1436., o čemu je već bilo riječi. Naime nevješto upisan toponim *Mogojna* kao „drugi naziv“ za Dobrašin ubrzo je prepravljen na drugome mjestu istoga deftera u *Bogojna*, što bi bio skraćeni oblik Sigismundove Bogonjine (gore). Odrednica *Gora*, koja se u defterima ne upisuje, ništa ne mijenja. Dakle *selo Dobrašin*, koje najprije spominje dokument iz 1402., bilo je poprište prvih turskih provala u livanjski kraj (1435.), doskora postaje *pusto selo* ili, kako turski dokumenti kažu, *mezra*. Onda slijedi obnavljanje *sela*, ponajprije starosjedilačkim stanovništvom koje mu „vraća“ prvotni naziv „Dobrašin drugi naziv Bogonjina(gora)“ (Bogojna) kao uspomenu na kraljevu darovnicu, što će se zadržati i u defteru iz 1604. godine. Tek mu se nakon toga gubi to povijesno ime i utapa u drugo.

Još je nešto vrlo zanimljivo vezano za ovaj toponim. To je njegova administrativna pripadnost. Naime dok ga svi kasniji defteri isključivo pripisuju nahiji Saromiševo, defter iz 1550. godine smješta ga u nahiju Grahovo! I to na dvama mjestima. Prvi se put kaže: „sela Tiholić, Crnac i Dobrašin, pripadaju Grahovu“, a drugi put: „Mezre Crnac i Dobrašin“.[519] S obzirom da se toponim *Crnac* i danas dobro održao visoko na planini Šatoru iznad Peulja, ta nam činjenica govori i o njegovoj točnoj ubikaciji, ali i preciznoj administrativnoj granici između nahija Saromiševo i Grahovo. Tako sada znamo točan opseg nahije Saromiše: ona se protezala od Strupnića na istoku do Dobrašina, tj. Crnca na zapadu, a to je zapravo i prirodna i administrativna granica između današnje livanjske i grahovske općine.

Osim u selu Dobrašin, odnosno Crnac, muslimansko stanovništvo na zapadu Saromiške nahije evidentirano je i u obližnjemu *selu Tihulić(i)* u četirima muslimanskim kućama, a podatak o čak 24 kršćanske kuće govori da je riječ o prostorno vrlo velikome naselju. Na tom je području do danas sačuvano selo Peulje, a zbog svoga zemljopisnog smještaja podijeljeno je na Gornje i Donje pa bi ovaj *pojam* Tihulić(i) zapravo označavao današnje Peulje, tim više što prevoditelj sugerira na moguće čitanje toponima kao Pihulić(i), a defter iz 1604. godine to čak i izrijekom navodi, doduše malo iskrivljeno – Pahlulići.[520]

U ovome dijelu svakako treba tražiti i *selo Hrbač* koje spominje defter iz 1574., i to u neposrednoj blizini selā Dobrašin – Tihulić – Crnac, a njegovu nešto precizniju ubikaciju mogao bi odrediti podatak o postojanju šest mlinova koji su bili podignuti na sezonskome potoku „Suhodolina vrelo“ kojim su se služili stanovnici i ovoga sela. Istodobno začuđuje što se ovomu selu već u idućim defterima gubi trag, osim ako nije preimenovano u neko drugo selo. Vrlo je vjerojatno da se *selo Nadričine*, kako ga zapisuje defter iz 1585., odnosno *Badaričina* iz 1604. godine, prvotno odnosi na selo Hrbač, tim više što se bilješka o postojanju „mlinova na rijeci Nadričina u selu“ može uzeti kao vrlo sugestivna informacija. Naime današnje selo Grkovci većim je svojim dijelom smješteno na križanju velikih ogranaka tzv. *Peuljskoga potoka* (Gornje Peulje) koji dolazi dvama izvorima iz smjera sjevera i istoka okončavaju-

[519] TD br. 284, str. 113.

[520] Znači vremenom je došlo do gradacije imena od Pehuljić prema Peuljić, odnosno Peulja/e.

ći svoj kratki tok u usjecima planine Dinare na jugu i zapadu prema Grahovskomu polju. Prvi izvire iz masiva planine Šatora (1873 m), a drugi ispod ruba današnjega sela Nuglašice. Nema sumnje da je prije gotovo pet stoljeća ovo područje bilo znatno bolje održavano i više je služio stanovnicima ovoga dijela polja negoli je to slučaj danas.[521] Inače, ni u jednome selu nije evidentirano muslimansko stanovništvo. S obzirom na sve rečeno, a posebice na zemljopisni i prostorni razmještaj navedenih toponima, ovo bi se selo moglo poistovijetiti s današnjim selom Grkovci,[522] što je vrlo vjerojatno!

Prvo selo u kojemu su živjeli muslimani jest dobro nam poznato *selo Provo*, u defterima zapisano u nešto iskrivljenijoj inačici kao Prehova (1550.), Prhovo (1574. i 1585.), odnosno Prehovo (1604.), no uvijek s razumljivim i nedvojbenim značenjem – Provo! U ovome velikom selu, koje je bilo u „džematu kneza Mehmeda spahije, novog muslimana", godine 1585. bilo je 10 kršćanskih kuća s tek 3, odnosno 4 muslimanske,[523] kao i u obližnjem *Sajkoviću*, kako ga u kontinuitetu imenuju svi defteri, a vidjeli smo i čuvena *darovnica* još 1400. godine! Istodobno Sajković je drugo najveće selo u Saromiškoj nahiji koje broji usve 37 kršćanskih kuća i tek 4 muslimanske. Upravo zbog te svoje brojnosti selo je već 1574. podijeljeno na *Gornje i Donje*, kao uostalom i *Rujani*, u to doba najveće selo istoimene nahije s čak 42 kršćanske kuće (1574.[524]) i 8 muslimanskih (1585.[525])!

Do danas su samo Rujani zadržali svoju zemljopisno-demografsku podjelu na Gornje i Donje, dok su sva ostala izgubila tu odrednicu, ne računajući Peulje koje su u međuvremenu, sigurno nakon 1604. godine, to *sebi* priskrbili. Ovdje treba još nešto napomenuti. Defter iz 1528.-30. zapisuje Rujane kao *mezru u blizini Saromiša*, inače posjed Ferhata, sina Skendera subaše, na kojoj je živjela čak 41 kršćanska obitelj i 5 muslimanskih![526] Četvrt stoljeća poslije Rujani imaju status *sela* u čijem je sastavu upisana i *mezra Žilić* (bez stanovnika), koja će do sljedećega popisa postati naseljeno mjesto, tj. selo. Tako defter iz 1574. godine zapisuje *selo Vilić* (1574.) s ukupno četiri kuće od kojih su dvije muslimanske, a dvije kršćanske, zatim 1585. godine *selo Zilić* sa samo jednom muslimanskom kućom i, konačno, 1604. *selo Žilići*, no bez podataka o stanovništvu. Gotovo dva i pol stoljeća poslije jedan marljivi fratar uspijeva evocirati uspomenu na to arhaično ime. Riječ je o fra Grgi Loziću. On će u crkvenim matičnim knjigama stare župe Ljubunčić[527] doslovno zapisati: „Rujani Inferior antiquitus Žilić."[528]

Još je ostalo navesti, po brojnosti muslimanskih stanovnika u njima, dva najveća sela ove nahije. Prvo je *selo Gornja i Donja Zabukovina,* kako ga zapisuju defteri iz 1574., odnosno 1585. godine. Tek defter iz 1604. godine unosu laganu pomutnju imenujući ga kao *selo Gornje i Dolnje Rajkovine*, ali to će ipak prije biti pogrješan prijevod naših prevoditelja negoli njegovo stvarno ime. Međutim bilješka što ju donosi defter iz 1550. godine otkriva da se ovo

[521] Autor ovih redaka u nekoliko je navrata godine 2006. i 2007. obišao spomenuti teren i na mjestima jedva uspio utvrditi navedene vodotoke.

[522] Na ovom je mjestu arheologija pronašla rimski municipium Salvium, dakle najistaknutije antičko naselje na Livanjskome polju. Ovuda je prolazila i rimska cesta Aequum-Salvium, stoljećima jedina veza doline rijeke Cetine s Glamočkim poljem (Esad PAŠALIĆ, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960, str. 19-33; dalje: E. PAŠALIĆ, Antička naselja).

[523] Godine 1743. biskup Dragičević pri svome pohodu livanjskomu kraju u selu Provu („Parhovo") registrira 12 katoličkih obitelji s ukupno 68 duša, a četvrt stoljeća kasnije, naime 1768., biskup Bogdanović „in villa Parovo" čak 13 obitelji u kojima je živjelo 121 čeljade (D. MANDIĆ, Chroati catholici, str. 19, 143-144).

[524] TD br. 533.

[525] TD br. 622.

[526] TD br. 157.

[527] Ili, preciznije, župe Donjega livanjskog polja („parochia livnensi Campus inferior", kako se službeno nazivala. O svemu tome opširnije: T. PERKOVIĆ, LKP.

[528] Npr. u matičnoj knjizi vjenčanih upisi br. 30, 33, 47, 48 za godinu 1854. i tako dalje.

staro selo s početka XV. stoljeća vremenom preimenovalo u ime „onoga koji ga je stvarno kao timar posjedovao“, a to je spahija **Čaprazlu** Mehmed.[529] Tako će „spahija Čaprazlu“ dati ime današnjemu selu *Čaprazlijama*.[530] Godine 1585. u selu su evidentirane ukupno 28 kuća od kojih je 19 bilo kršćanskih, a 9 muslimanskih.

Drugi veliki toponim odnosi se na *selo Čepogrlje* koje je u svakome defteru drukčije zapisano, ali s uvijek istim značenjem – Crni Lug,[531] a gdjekada i Crna šuma,[532] pa čak i Crno polje kako to bilježi defter iz 1585. godine. Selo je te godine imalo 25 kuća od čega je njih 19 pripadalo kršćanima, a preostalih 6 muslimanima.

Još preostaje ubicirati *mezre Nadrenica i Dolnja i Gornja Stupišina*, kako stoji na početku opisa nahije Saromiše prema defteru iz 1550. godine,[533] zatim *selo Rudanica*, drugoga imena Novakova baština i, konačno, selo koje se s neznatnim varijacijama u imenu provlači kroz sve naše izvore što se odnose na nahiju Saromiše – *selo Ljubnić*, inače domicil našega „spahije Mehmeda“. I dok toponim *Rudanica* ne bi trebao biti dvojben, odnosno lako ga je poistovjetiti s današnjim Radanovcima (u selu je 1585. godine evidentirano samo kršćansko stanovništvo – 21 kuća), problem je s preostalim dvama *selima*, osobito s ovim drugim zbog korijena imena koji bi slaba poznavatelja ovoga područja lako mogao odvesti na krivi trag. Selo Ljubnić = selo Ljubunčić.

Defter iz 1550. selo izičito zapisuje kao *Ljubnić* s ukupno 11 kuća od kojih se jedna posebno ističe. To je kuća Mehmeda spahije, našega ponosnog kneza! Već idući popis nudi potpuno drukčiju sliku. *Selo* je zapisano kao *Ljubotić*, no u njemu su tek četiri kršćanske obitelji, a 1585. godine *selo Ljubinići* sa šest kršćanskih i tri muslimanske kuće, s ukupnim davanjima „državi“ u iznosu od oko 2000 akčā. Konačno, defter iz 1604. godine donosi ime sela kao *Ljubići*. Na žalost, nemam nikakvih specijalnih vojnih karata koje bi pomogle pri traženju i ubikaciji toponima, a osim deftera ne raspolažem niti bilo kojim drugim pomoćnim materijalom pa sam prinuđen uložiti silan trud kako bi barem nešto ponudio kao mogući odgovor.

Zahvaljujući detaljnomu iščitavanju deftera iz 1574. godine pronašao sam dvije vrlo važne informacije koje bi mogle uputiti na pravi trag. Prva je postojanje *mlinova* u vlasništvu stanovnika sela, a druga *čiftluka* sastavljenoga od nekoliko baština „iz sela Ljutić“ (?), koje su se protezale i na selo Hrbač, kako tumačim značenje rečenice: „baština Istipka u ruci Mustafa-age, zapovjednika *bešlija* u tvrđavi Gradčac“ (Gračac u Lici?) upisanoga pod selo Hrbač.[534] Pod pretpostavkom da je pojam *Ljutić* zapravo nehotično zapisan *Ljubnić*, što je više nego očito, ostaju onda dvije mogućnosti. Ili se ovo *selo Ljubnić* proteže na istoj strani na kojoj je smješteno i selo Hrbač, a to u ovome slučaju znači istočno od njega prema Livnu, jer mu je na zapadu Grahovo, ili pak na posve drugoj strani polja, a to onda znači na jugoistoku. Ako je na istoj strani sa selom Hrbač, a vidjeli smo da bi ovo moglo biti današnji Grkovci, onda se *Ljubnić* nalazi pod planinom Staretinom na mjestu današnjega sela *Nuglašice*, najdalje do

[529] TD br. 284, str. 389-390.
[530] *Zabukovie* iz 1400, odnosno *Sabucchouge* iz 1402!
[531] U defteru iz 1550. piše *Čepogrlje*; u defteru iz 1574. *Sogrulje*, a u defteru iz 1604. *Čogrlje*. Ipak, najjasniji je bio defter iz 1585. godine koji zapisuje: „selo Sogrulje drugi naziv Kara Orman“. Isto i u defteru iz 1574.: „Karye-i *Sogrulje* nam-i diger *Kara Orman*, tabi'-i Saromiše“.
[532] Godine 1574. (dakle kada imamo i opširni popis Kliškoga sandžaka) livanjskim su krajem prošli Šibenčani Frano Butrišić i Ivan Divnić i, između ostaloga, zapisali i ovo: „u spomenutom polju je šuma sa drvećem u vodi koja se proteže od kuća, tako da izgleda kao neko veliko jezero koje se u materinskom jeziku zove Crni Lug - … e chiamata in lingua Carni lugh.“ Citat prema M. PETRIĆ, Porijeklo, GZM sv. 15-16, str. 33. Slika se i do danas nije znatnije izmijenila.
[533] TD br. 284, str. 109.
[534] TD br. 533.

sela Bastasa, a ako je pak „preko puta“ Grkovcima na jugoistok, onda ga treba tražiti na rubovima velikoga *Ševarova blata*, pod planinom Dinarom, na širokome području Crnoga Luga, možda u današnjim Pržinama ili Kazancima.

Da je to također moguće, iako ne i posve sigurno, donekle svjedoči zemljopisni raspored sela koja su činila džemat spahije Mehmeda. To su Provo, Ljubnić i Sajković podijeljen u dva dijela. Jedan je dio otpadao na selo (Gornji Sajković/i/), a drugi na mezru (Donji Sajković/i/). Kako bilo, jedno je sigurno: tri su sela u neprekinutu nizu nastala na obroncima moćne planine Dinare (Provo i *oba* Sajkovića), dok se četvrto ili nalazi na suprotnoj strani polja pa bi onda i moglo biti negdje na mjestu Nuglašice eventualno Bastasa, ili se nastavlja na Sajković, odnosno njemu na zapad prema Grahovu, što bi onda moglo značiti da je „skriveno“ pod imenom nekoga od današnjih sela Kazanci, Pržina, Jaruga…

U krajnjem slučaju (vrlo dvojbeno!) *Ljubnić* bismo mogli pripisati selu *Gubinu*, ali pod uvjetom da prije toga isključimo sve mogućnosti kako se ovo selo krije pod nekim dijelovima Prova, odnosno Sajkovića, između kojih se ono danas fizički nalazi (što je malo vjerojatno). Navlastito treba isključiti mogućnost da su popisivači najprije pogrješno čuli pojam Ljubnić (i sve njegove varijacije – Ljubotić, Ljubinić, Ljubići) pa ga tako i zapisali, a da su trebali čuti pojam *Ljubin*(ić), što bi onda jezičnom varijacijom moglo biti *Gubin*(ić), pod uvjetom, naravno, da se glas *G* ima pisati glasom *Lj*. U svakome slučaju vrlo je mnogo pretpostavkā koje bi trebale zadovoljiti isto toliko slučajnosti da bi ovo bilo više od najobičnijih kombinacija.

Isti je slučaj i s toponimom *Nadrenica* koju defter iz 1550. naziva mezrom, ili *Bedrica* (prema defteru iz 1574. godine). Nema dvojbe da je ovo toponim koji defter iz 1528.-30. zapisuje kao *mezra Pavornica*, odnosno *mezra Badarica* kako piše na drugome mjestu istoga deftera, vezujući ga za *Gornje i Donje Stubište*, što je isto što i *Gornja i Dolnja Stupišina*, kako veli već spominjani defter iz 1550. godine. No gdje ih pronaći na terenu? Najprije valja naglasiti da se ovi toponimi, koji su cijelo vrijeme označeni kao *mezre*, bili naseljeni isključivo kršćanskim stanovništvom, ali i to da im se nakon 1574. godine u izvorima gubi svaki trag, što je znakovito zbog više razloga.

Godine 1550. *mezru* obrađuje sedam kršćanskih obitelji, a 1574. samo četiri. No podatak o postojanju čak 14 mlinova „der ab-i Stubişte Suhodolina“[535] kojima su se služili stanovnici upravo ovih naselja – Nadrenica s Gornjim i Donjim Stubištem – govori da spomenute toponime valja tražiti u današnjim selima kroz koje protječe ili u čijoj blizini izvire nekakva rijeka, potok ili vodotok. Takvih je u ovome dijelu Livanjskoga polja znatan broj. Uostalom, cijeli ovaj dio polja iznimno je povodan i močvaran, o čemu su pisali brojni putopisci koji su ovuda prolazili. Ovdje ću spomenuti samo one najvažnije. Jedna je, među trima istovjetnoga imena – *Jaruga*[536] – najveća, čiji veliki ogranak izvire ispod *lusnićko-lištansko-rujanskoga* dijela polja i, tekući na zapad, utječe kao pritok glavnomu vodotoku istoimene rijeke koja dolazi sa sjeveozapadnoga dijela polja ispod današnjih sela Bogdaši – Vrbica da bi, krivudajući poljem, završila u jednome od *čaprazlijskih* ponora. Drugi njezin ogranak odvaja se pod današnjim selima Radanovci – Bojmunte i završava u ponoru usred polja u razini današnjih sela Gubin – Sajković. Slično je i s drugim istoimenim vodotokom koji izvire na rubu Ševarova blata ispod današnjih sela Bastasi – Bogdaši („rijeka“ Bastašica) i

[535] TD br. 533.

[536] Defter iz 1604. godine spominje „mlinove na rijeci Taruga“, što je očito iskrivljen oblik imena Jaruga. Osim ove rijeke defter spominje i „mlinove na rijeci Suvobrilja, Suhodolina“ i neku rijeku „Ostoja čije su mlinove držali stanovnici sela Badaričine“, što je evidentno iskrivljeni oblik već spomenutoga sela Nadrenice, odnosno Nadričine (TD br. 475).

nakon obilna toka ponire negdje oko današnjih sela Kazanaca. Dakle među tim brojnim vodotocima valja tražiti spomenute mlinice koje su služile stanovnicima ovoga dijela polja za mljevenje žita i drugih krušarica.

Ako smo dosad uspjeli identificirati veći dio današnjih livanjskih toponima *Saromiške nahije*, a smatram da jesmo, onda ostaje odgovoriti na pitanje što je s današnjim selima *Čelebić*, *Bojmunte*, *Vrbica* i *Bogdaši*. Iz svega iznesenoga više je nego jasno da se među ovim toponimima nalaze i *naši* toponimi Nadrenica, Gornje i Donje Stubište, a to bi onda dalje značilo da su neki „novi stanovnici" odnekud došli i donijeli im, odnosno dali *nova* imena[537] potiskujući stara. I doista, to je vrijeme intenzivnoga naseljavanja ovih krajeva balkanskim Vlasima, među kojima je vjerojatno bilo i Srba, što će višestruko usmjeriti budućnost ovih područja, na žalost, do tragedije!!! Uostalom i priča o *mezrama* koje nisu oživjele kao sela znakovit je podatak.

Prema tome najvjerojatnije pod Nadrenicom (Berdicom, Badaricom) valja tražiti Vrbicu, a pod Stupišinom, odnosno Stubištem Bogdaše. No gdje se krije selo Čelebić? Već je rečeno da je to bilo veliko selo još iz predosmanskoga doba, sudeći barem po broju stećaka. Njih čak 255 svjedoči da je riječ o vrlo velikome, bogatome i razvijenom selu, danas ni približno naseljenome, bogatome i velikom kao u to vrijeme. Stoga je ono moralo postojati, ili barem njegovi ostatci, i u vrijeme o kojemu govorimo. Idući naime sjevernom stranom Polja na zapad od prvoga sela u Saromiškoj nahiji, a to je, kako smo već utvrdili, selo Strupnić, nailazimo na selo Kovačić(i) koje se spominje u svim defterima od 1528.-30. do 1604. kao najveće selo s muslimanskim stanovništvom. Godine 1585. u njemu je uz 5 kršćanskih kuća evidentirano i 14 muslimanskih.

Međutim valja se pozabaviti i drugom zanimljivom informacijom iz deftera iz 1550. godine. Riječ je, kako se kaže, o jednome *čifluku*.[538] Čitamo: „Selo Kovačić, pripada Saromišu. To je čifluk Mehmeda čelebije iz Aladžahisarije."[539] Aladžahisar je današnji grad Kruševac u Srbiji. Očito je Mehmed čelebi, zbog vojničkih zasluga za osmansku državu, bio nagrađen timarom daleko od „rodnoga doma". U Livanjskome polju. Iako točno ne znamo kada ga je dobio, podatak odakle je *timarnik* došao govori o tome kakav je bio sastav osmanske vojske – barem regionalni – koja je prodirala na ova područja. Nadalje znamo i to da je Mehmed-*čelebi* 1550. godine već bio mrtav, makar se možemo zapitati kako se za života uopće osjećao na *krvavoj krajini*. No njegov status kao i, kako to drugi defteri kažu, njegovih petorice sinova, omogućio je da se u defter zapiše i ova iznimno važna bilješka: „Čifluk Mehmeda čelebije Aladžahisarije, pripada Saromišu. U starom defteru je upisano sljedeće: mezra po imenu **Čopratić**,[540] **u selu Gorica** [naglasio T. P.]. Iz spomenute *mezre Gorica* jedan dio zemljišta je određen **kršćanima** [naglasio T. P.] i to se smatra posebnim selom. Zemlje koje nisu određene spomenutim (kršćanima), ostavljene su u posjed spomenutog Mehmeda čelebije. Kasnije je Mehmed čelebi umro pa su njegove zemlje prenesene na

[537] S obzirom da Vrbicu, Bogdaše i Bojmunte ne spominje defter iz 1604. godine, izvjesno je da su nastala nakon te godine. Selu *Vrbici* u Livanjskoj pak nahiji koju jedino donosi defter iz 1585. godine nisam uspio ući u trag niti ju identificirati.

[538] Termin *čifluk* (*čiftluk*): „Vrsta posjeda sa posebnim ekonomsko-pravnim statusom, različitim od statusa svake druge svojine na zemlji. Predstavljao je posebnu ekonomsku i teritorijalnu cjelinu i imao je svoje granice, ali mu veličina nije bila ograničena. Mogao se sastojati od jedne baštine i od više sela. Bitna ekonomsko-pravna razlika u odnosu na seljačko gazdinstvo sastojalo se u višem stupnju svojine" (TD br. 284, str. 465).

[539] TD br. 284, str. 386.

[540] U popisu sela Livanjske nahije ovo selo prvo je popisano, i to pod imenom *Čobranić*, što je, mislim, ispravniji oblik, ali nepotpun od starodrevnoga livanjskog antroponima Ćubranića.

njegove sinove“,[541] a među tim zemljama najvažnija je, kako defter doslovno kaže, „Mezra Kovačić“, koja je pripadala Saromišu, inače „u ruci… sinova Mehmeda čelebije…“

Dakle prema navodima iz deftera situacija je jasna: dio sela Kovačić, što se naziva *mezrom Kovačić*, kao i zemlje koje nisu određene kršćanima, a izdvojene su iz mezre Čopretić u selu Gorica, sve posjed Mehmeda *čelebije*, izniknut će u današnji Čelebić, tim više što se Čelebić kontinuirano nastavlja na Kovačić. Prema tome izvan svake je sumnje da su sinovi Mehmedovi svomu posjedu dali ime po ocu *čelebiji* – Čelebić.[542] Ovime bismo završili identifikaciju toponima smještenih u nahiji *Saromiše* prema osmanskim defterima.

Na kraju bi trebali nešto reći i o onome moćnom knezu, „novome muslimanu“ – spahiji Mehmedu, zbog više razloga. Tu je ponajprije njegov visokorangirani status. On je najprije knez, i to knez džemata, a to znači da pod svojom kontrolom ili, bolje reći, zapovjedništvom ima skupinu ljudi istoga vjerskog i etničkoga sastava. Odrednica „novi musliman“ govori da je on to istom nedavno postao, ali i dokazuje da je prije toga bio nešto drugo. Na kristijaniziranome području i nije mogao ništa drugo ni biti doli kršćanin (katolik ili pataren). Uostalom, popis njegovih *džematlija*, koji donosi defter iz 1550. godine, pokazuje da su gotovo svi odreda kršćani, a tako su i zapisani.[543] Nadalje, on je „novi musliman“, dakle netko tko je za račun nove države dobio povlastice. Tipičan primjer spahije kršćanina koji ima dužnost ići u rat na čelu ljudi svoga džemata.

On međutim ide i dalje. Ne zadovoljava se time nego razvija afinitet prema „novoj vjeri“, što potvrđuje da je riječ o pragmatičnu čovjeku. Jer, što mu je moglo ostati? Boreći se na strani osvajača ili protiv njega, život mu je svakako u „tuđim rukama“. Međutim ako ostane živ, napravit će mnogo više. Stoga nema sumnje da umjesto sebe u rat upućuje i oprema o svome trošku nekoga iz svoga džemata. Bez obzira što o ovome, u ovome konkretnom slučaju, trenutačno nemamo uporište u dosadašnjim izvorima, jedan drugi primjer nešto od toga ipak dokazuje.

Naime veliki Evlija godine 1660. dolazi u Livnu noseći carske fermane svomu *iskrenom* prijatelju Meleku Ahmed-paši, tadašnjemu bosanskom namjesniku.[544] U slobodno vrijeme obilazi grad, posjećuje njegova važna mjesta i zapisuje, koliko mu to uvjeti dopuštaju, brojne detalje. Tako nam izvješćuje da grad nema kaldrmu, da tvrđava ni s jedne strane nema opkope, da gotovo svaka kuća ima puškarnice, a da su drveni krovovi na njima pokriveni teškim kamenim pločama kako ih vjetar ne bi odnio, ali i o tome da „varoš ima svega trinaest džamija“ od kojih je sedam povećih. Najviše detalja ostavio je donoseći natpise od kojih su mnogi zapisani njegovim perom i jedini su dokaz o njihovu postojanju. Zapravo Čelebijine su bilješke dugo bile jedini pisani izvor koji je dokazivao postojanje mnogo toga.

Ovdje nas posebno zanima jedna bogomolja koja je stajala uzgor sve do 1944. godine, kada je stradala prilikom zrakoplovnoga bombardiranja Livna.[545] Čelebija ju naziva džamijom „spahî Mehmeda sina Abdulahova“, kako je pročitao iznad njezinih ulaznih vrata.[546] Na tome tarihu koji je donio u nepotpunoj inačici –

[541] TD br. 284, 388-389.
[542] Defter iz 1604. godine izričito navodi „*selo Kovačići*“ i „*selo Gorica*“ u nahiji Saromiše (TD br. 475).
[543] Od ukupno 59 kuća (obitelji) 49 ih je čisto kršćanskih, a 10 muslimanskih, od čega samo jedna „pravih muslimana“, a ostalih 9 su „novi muslimani“, tj. poturice (TD br. 284, str. 110-111).
[544] „Oh moj Evlija, stari i iskreni prijatelju moj, dobro mi došao“, riječi su vezira Meleka Ahmed-paše kad mu je Čelebi poljubio ruku (H. ŠABANOVIĆ, Evlijin putopis, str. 142).
[545] Zanimljiv tekst o tim godinama stradanja samoga grada Livna napisao je Damir S. Tadić i bilo bi od iznimne vrijednosti za proučavanje livanjske povijesti kada bi taj tekst što prije ugledao danje svjetlo!
[546] H. ŠABANOVIĆ, Evlijin putopis, str. 140.

ali zahvaljujući Aličiću[547] imamo ga cjelovita – pisalo je: „Napravi džamiju, tražeći Božju nagradu, Mehmed spahija, sin Abdullahov, s čistim imetkom koga je stekao na dozvoljen način, da se u njoj klanja i Bog spominje – u godini devet stotina sedamdeset i prvoj. Bila lijepo primljena kod Boga!“[548] Dakle ovaj tarih kao i defter iz 1574. godine, u kojemu stoji bilješka: „Mahalle-i gami'-i şerif Perko Mehmed“,[549] posve se podudaraju s pučkom predajom o „džamiji Perkuši“ koju je sagradilo „sedam braće, sedam Perkovića“, kako zapisa Aličić,[550] samo što nije riječ o braći, nego o spahiji Mehmedu, sinu Abdulahovu, a odrednica Perko-zade[551] dokazuje da je riječ o prezimenu *Perković*.

Tako smo zapravo došli i do odgovora tko je ovaj spahija Mehmed. Da je ovo više nego točan zaključak, svjedoči i jedna *sitna* bilješka u defteru iz 1550. godine: „Selo Ljubnić, pripada Saromišu. Džemat kneza Mehmeda spahije, novog muslimana. Baština Petra, u posjedu Mehmeda spahije.“[552] Podatak kako je riječ o **baštini** upućuje da su Turci zatekli starije stanovništvo i priznali mu posjede koje su koristili i prije njihova dolaska, a ime **Petar** upućuje na jedan od brojnih patronimika prezimena Perković! Nije li upravo ovaj Petar onaj Abdulah (otac Mehmedov), a „spahija Mehmed“ zapravo Mehmed *Perko-zade* koji je 1563. godine dao u gradu Livnu sagraditi džamiju *Perkušu* te se tako „odužio“ novim gospodarima, ali i zahvalio Bogu što je preživio?! Uostalom, samo tako možemo objasniti predaju o značenju i gradnji džamije Perkuše koja se u dokumentu službeno naziva „gami'i sipah'i Mehmed Perko-zade“, dakle „džamija spahije Mehmeda Perkovića“, ali i značenje onoga tariha koji kaže da je Mehmed „iz čistog i na dozvoljen način stečenog imetka“ podignuo džamiju.

Nahija Buško blato

Čak i ako ostavimo po strani višestoljetnu pučku predaju o postanku imena *Buško blato*,[553] ostaje činjenica da su upravo taj toponim Turci zatekli i uporabili ga za stvaranje svoje zasebne teritorijalne jedinice nazvana – *nahija Buško blato*. Već smo vidjeli da je ovo područje bilo iznimno gusto naseljeno i prije dolaska Turaka. To potvrđuju brojne crkve podignute uokolo Polja, a neke datiraju još u samo rano razdoblje kršćanstva.[554] Isto je stanje bilo i kada su došli Turci. Buško blato i tada je bilo prilično naseljeno, kako uostalom potvrđuje i prvi cjelovit popis ove nahije iz 1519. godine.[555] Te je godine na ovome području evidentirano 116 „vlaških“ kuća koje su bile raspoređene u šest džemata. U posjedu smo izvornoga dokumenta, istina s odmakom od pola stoljeća i nešto,[556] koji nam otkriva imena ne samo tih džemata,

[547] A. ALIČIĆ, Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 381.
[548] Vrlo sličan tekst donosi i Mujezinović (Islamska epigrafika, knj. III, str. 100-101) izvorno prikazujući i fotosnimku toga tariha. Po Mujezinoviću natpis u stihovima na arapskome jeziku, uklesan u talk pismu u šest elipsastih polja, na ploči veličine 35 x 70 cm, glasi: „(ovaj) mesdžid sagradio je u ime Allaha, Muhamed spahija, sin Abdullahov, a iz čistog i na dozvoljen način stečenog imetka, da bi se u njemu (mesdžidu) molio i Allah spominjao. (To se dogodi) u godini devet stotina i sedamdeset i prvoj, pa neka je kod Allaha lijepo primljeno ovo dobro djelo 971=1563/64.“
[549] TD br. 533.
[550] A. ALIČIĆ, Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 381.
[551] Prema defteru iz 1604. godini koji kaže: „Mahala džamije Mehmeda Perko-zade (ili Perkuša)“. F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 158.
[552] TD br. 284, str. 110.
[553] Riječ je, dakako, o dobro poznatoj priči o „kraljici Bugi“, jednoj od sestara petorice braće koji su na čelu svojih plemena došli na ova područja i osnovali buduću državu Hrvatsku. Opširnije o tom vidi: V. KLAIĆ, PH, knj. 1, str. 47-48; Usp. i: V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 12.
[554] Vidi ovdje *Uvodni* dio na str. 289-291 i bilješke br. 33-48.
[555] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 161.
[556] Riječ je o defteru broj 82 čiji je naslov „Opširni popis vlaha nekih kaza Hercegovačkog sandžaka iz 1585." (neobjavljeni rukopis Ahmeda S. Aličića koji ga je preveo). Za potrebe ovoga rada dobio sam ispise za *nahiju Buško blato* na čemu se svesrdno zahvaljujem poštovanomu profesoru, unatoč neugodnostima koje sam doživio oko dobivanja spomenutoga izvora. Dalje citat TD br. 82.

odnosno jednoga njihova dijela, nego i sela koja su im pripadala. No prije nego donesemo njihova imena, pokušajmo najprije orisati granice nahije Buško blato.

U širemu zemljorisu znamo sigurno da se prostirala na istok Hlivanjskoj, a na zapad Duvanjskoj, tj. Roškoj. S južne strane zatvarale su je nahije „tvrđave Imocki i Čačvine u livi Hersek". Granica pak između Hlivanjske nahije i Buškoblatske išla je sezonskim potokom što izbija ispod Tušnice, danas poznat isključivo kao *Matina voda*, koji se ulijeva u *Ričinu* i njome je dalje išla na jugozapad do tzv. Sinjskoga ponora gdje je spomenuta rijeka završavala svoj tok. Uostalom upravo je ta prirodna granica, nastala u to vrijeme, i danas administrativna granica livanjsko-duvanjskoga „identiteta", ali i bosansko-hercegovačkoga. Konačno, tu se administrativno razdvajaju i crkvena granica između Banjolučke i Trebinjsko-mrkanske biskupije, makar je ovaj kraj, upravo u crkvenome pogledu, sve do sredine XIX. stoljeća pripadao drevnoj Livanjskoj župi, a time zapravo i svomu prirodnom okružju.

Pogledajmo sada što nam kaže spomenuti izvor. Ponajprije govori o golemoj naseljenosti za relativno maleno područje. Nahija broji 12 sela, raspodijeljenih između triju džemata, od kojih jedan ima svoga kneza. On se zove Radosav, sin je Pavkov, i oslobođen je svih davanja (*muaf*). Očito su njegovi suplemenici služili kao vojni element za očuvanje stabilnosti sustava i njegovo funkcioniranje, barem na ovome području!

Nadalje, u tome „vlaškome moru" evidentirane su samo dvije muslimanske kuće – za razliku od susjedne Livanjske nahije, koja je u isto vrijeme[557] brojala više od 460 kuća (ne računajući grad Livno!) – i gotovo nevjerojatnih 235 kršćanskih! Po selima to je izgledalo ovako: *selo Privala*[558] – 1 muslimanska i 30 kršćanskih kuća; *selo Orašine*[559] – 19 kršćanskih kuća; *selo Naklo*[560] – 15 kršćanskih kuća; *selo Dučići*[561] – 17 kršćanskih kuća; *selo Igličići*[562] – 22 kršćanske kuće. Iako to u dokumentu ne piše, vjerojatno su i ova sela bila dio džemata nekoga svog kneza ili pak katunara, kako svjedoči jedan drugi, doduše nešto kasniji, ali vrlo sličan izvor – vlaški popis iz 1624. godine.[563] Prema tomu izvoru *selo Privala*[564] nalazilo se u džematu Janka, sina Mirčete; *selo Orašje* u džematu Rade, sina Damjana; *selo Dučići*[565] u džematu Pavla, sina Radosava katunara, i konačno *selo Igličić* u džematu Krstana, sina Drakula.

U tome izvoru ne spominje se *Naklo* niti bilo koji sličan toponim, osim ako se njegovo značenje ne krije u toponimu *sela Bajilo*, koji nisam uspio odgonetnuti, ili pak u imenu *sela Ršanica* (*Iršanica*),[566] također danas nepoznato, a koje uzgred u tome popisu slovi kao najveće s 2 muslimanske i 31 kršćanskom kućom. Međutim to još nisu sva naseljena mjesta u „nahiji Buško Blato u livi Hersek" koja spominje navedeni izvor.

[557] TD br. 533

[558] *Privala* je danas poznata isključivo kao planinski prijevoj između Duvanjskoga polja i Buškoga blata. Međutim toponim iz deftera odnosi se na plodne doce Grabovičke planine u kojima su se oblikovale Lalića i Ćurića staje.

[559] U defteru je prevoditelj najprije preveo kao *Orašine* pa je onda odmah u zagradama dometnuo i *Orašje* kao mogućnost. Danas je posve izvjesno da je riječ o Orašju, dijelu sadašnjega sela Prisoja, što se prostire sjeverno od župne crkve.

[560] Prevoditelj je u zagradama dometnuo riječ *Paklo*. Ali pravilno je *Naklo*, kako je uostalom prvotno i prevedeno. Riječ je o središnjemu dijelu današnjega sela Grabovice što se svojim kamenim obroncima usijeca u Buško blato i usmjerava korito rijeke Ričine duboko u polje.

[561] Danas je to maleni zaselak sela Prisoja prema livanjskomu selu Golinjevu.

[562] Danas je to maleni dio sela Rašeljaka.

[563] Kao u bilješci 557. Dalje citat TD br. 746.

[564] Prevedena kao *Privalje*.

[565] Napisano kao *Dučući*.

[566] Da nije možda iskrivljeno *Mukišnica* pa bi se to zapravo imalo odnositi na *Bukovu Goru*?

U džematu kneza Radosava, sina Pavke, koji je *muaf*, kako stoji u dokumentu iz 1585. godine, evidentirano je samo jedno selo; zove se *Žbanjica* (*Ižbanjica*), s jednom muslimanskom kućom i čak 86 kršćanskih! Ovaj podatak osim što nam otkriva najveće selo u nahiji Buško blato, barem po broju stanovnika, donosi i još jedan, do sad nepoznat detalj – prostornu širinu *Buške* nahije. Naime *Žbanica* je snažan vodotok s planine Tušnice što se njezinim padinama razlijeva današnjim selom Stipanićima i kroz brojne rukavce usjeca ovaj dio Duvanjskoga polja prema selu Tubolji pod Midenom (Grabovička planina). Tako granica nije ostajala na svojim prirodnim gorskim visovima kao danas, nego ih je prelazila kako u ovome konkretnom slučaju dokazuje defter. Možda i onaj toponim *Iršanica* trebamo razumjeti kao iskrivljeni oblik današnjega sela Jošanice pa bi se prema ovome granica između *Buške* i *Duvanjske* nahije imala dijeliti smjerom *selo Jošanica – ponor rijeke Šujice u Kovačima*, što je daleko iza prijevoja Privale za koju se do sada mislilo da je bila granica između ovih dviju nahija.

U džematu pak Jurja, sina Luke, koji je također *muaf*, nalazilo se *selo Dragljani*[567] s 26 kršćanskih kuća, i *selo Stramilovac*[568] s 9. Konačno, džemat Marka, sina Pavla, katunara (*muaf*), stvorilo je *selo Zadobanj* s 9 kršćanskih kuća. Iako do danas ne znamo na koji se to toponim odnosi, spomenuto *selo* svakako treba tražiti među nekim od toponima organiziranih na padinama Midene, tj. Grabovičke planine, možda *Dobrići*.

***

Dakle drevna starohrvatska Žup(anij)a livanjska, koju još u X. stoljeću spominju povijesni dokumenti, nakon dolaska Osmanlija na ova područja, razbijena u tri samostalne nahije, godine 1585. broji usve 81 nastanjeno selo i mahalu, s 1899 kuća u kojima je živjelo, ako računamo prosječno oko 8 stanovnika po kući, ukupno 15.192 stanovnika, od čega su 1232 kuće bile muslimanske, a 667 kršćanskih, ili, prema broju stanovnika, 9856 muslimanskih i 5336 kršćanskih stanovnika, što bi u postotnome udjelu iznosilo oko 65% muslimanske populacije prema 35% kršćanske. Detaljnija statistika po nahijama prikazana je u tablici.

ADMINISTRATIVNA JEDINICA	BROJ SELA I NASELJA	BROJ MUSLIMANSKIH KUĆA	BROJ KRŠĆANSKIH KUĆA
Nahija Buško blato	12	2	235
Nahija Hlivno[569]	47	468	186
Grad Hlivno[570]	9	693	6
Nahija Sarumiše	13	69	240
ŽUP(ANIJ)A HLIVNO	81	1232	667

Tablica stanja duša starodrevne ŽUP(ANIJ)E HLIVANJSKE prema defteru iz 1585. godine.

[567] Nepoznato.
[568] Nepoznato. Možda iskrivljeni oblik imenice *Marinovac*?!
[569] Pojam obuhvaća livanjski kraj u užemu smislu, ali bez gradskoga areala.
[570] Pojam se odnosi isključivo na gradsko područje samoga Livna, koji je opisan na prethodnim stranicama.

U oči upada činjenica da je sâm grad Livno iznimno islamiziran. U devet naseljenih jedinica, dakle u gradskim četvrtima (mahalama), evidentirane su ukupno 693 muslimanske kuće i samo 6 kršćanskih, što zapravo čini polovicu od ukupnoga broja svih muslimana livanjskoga kraja uopće, ali jasno pokazuje i stupanj islamizacije kao i proces koji se odvijao prilikom njegove islamizacije. Kako se i očekivalo, gradska su središta, zbog svoje ne samo gospodarske nego još i više kulturne, pa i duhovne važnosti, prema uputama državnih vlasti, bila najvažniji dio pri islamizaciji društva na osvojenome području. I ma koliko srednjovjekovni gradovi bili maleni, i zemljopisno i administrativno, ipak su im Osmanlije namijenili ulogu zamašnjaka ne samo u njihovoj urbanizaciji u arhitektonskome nego, još i više, u vojnosigurnosnome smislu isturajući „u prvi plan“ najprije seosko stanovništvo u slučaju napada kršćanskih „neprijatelja“, a tek onda gradsko, koje je istodobno bilo i posljednja crta obrane svomu administrativnom aparatu koji se u to vrijeme nalazio u gradu.

Zaključak

Iako je jedno od najstarijih naselja na hrvatsko-bosansko-hercegovačkome području, Livno je zbog svoje specifične povijesti više od same zemljopisne činjenice. Livno je lokalni toponim, naselje, grad, ali i *kraj* koji pod svoje skute okuplja gotovo 80 većih i manjih naselja tvoreći tako jedan od povijesno najistaknutijih, ali i najmnogoljudnijih i najnaseljenijih dijelova jugozapadnoga kuta Bosne i Hercegovine. Zbog svoga karakterističnoga prirodnog okružja i bogatstva (rijeke Bistrica, Sturba, Žabljak, Plovuća, Mandek, Opačica, Jaruga…) ovo područje čuva tragove života još od najranijih dana ljudske povijesti. Izmijenjivali su se ovdje narodi i države, ali ovaj kraj nije nikada prekidao kontinuitet.

S tim u svezi valja reći da prvi pisani povijesni tragovi sežu još u IX., odnosno X. stoljeće kada ga onodnobni dokumenti zapisuju kao sjedište i središte najstarije starohrvatske, a od početka XV. stoljeća i bosanske županije poznate kao *Hlivanjska županija*. Razumljivo je stoga što je ona na različite načine bila predmetom zanimanja brojnih vladarskih kuća koje su mnoga ovdašnja naselja zapisala pod današnjim imenima. O tome svjedoče brojne listine raznih hrvatskih, ugarskih i bosanskih kraljeva i vladara, ali i osmanskih sultana. Osobito je važna ona bosanskoga kralja Stipana Ostoje, napisana na samome početku XV. stoljeća, u kojoj se, između ostalih, spominju sela Zagoričani, Dobro, Smričani, Miši, Vržerale, Tribić, Ličtani, Rujani, Kablići, ali i Bistrica kao povijesni hidronim samoga Livna.

O bogatoj prošlosti također svjedoče sačuvani brojni srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci – ukrašeni starokršćanskim motivima i simbolima. Njih više od dvije tisuće dokazuje kako je riječ o vrlo bogatome i naseljenome području, a motivi iz crkvenoga života ranosrednjovjekovnoga kršćanstva o njegovu duhovnome izričaju i nesumnjivoj i isključivoj kršćanskoj civilizaciji. Uostalom nemali broj arheološki istraženih sakralnih objekata, koji su stoljećima stajali uzgor, dokaz su iznimno bogata svakodnevlja onodobnih stanovnika čiji društveni, kulturni i duhovni život ni po čemu nije zaostajao za bilo kojim drugim srednjovjekovnim područjem ne samo matične države nego onoga europskoga, razumije se, usporediva s ovim. Naprotiv, kako su to brojni povjesničari rekli prikazujući primjerice viteški život bosanskih feudalaca čiji se sjaj i bogatsvo komotno mogao mjeriti s najmoćnijima toga doba, bio je uzor. Dakako, Livno kao sastavni dio

feudalnoga vlastelinstva domicilnoga *seniora* nije bio iznimka nego pravilo.

No provale osmanskih Turaka stubokom će izmijeniti ne samo duhovnu i materijalnu sliku ovih područja nego i pomaknuti težište srednjovjekovne civilizacije u „novi svijet“. Taj međutim novi svijet ne će biti svijet bližega Zapada, nego svijet dalekoga Istoka, orijentalnih običaja i „tuđe civilizacije“ koja će postaviti temelje dotad neviđenom silom oružja, zatirući tisućljetni identitet zatečenoga i stvarajući novi duhovni krajobraz – onaj islamski. Zahvaljujući samo iznimno jaku kulturološkomu i duhovnomu elementu starosjedilačkoga stanovništva satkanoga u *etnosu* narodnih običaja i hrvatskoga jezika, sačuvao se predosmanski identitet. Do danas! Fenomen povijesti i nadljudskoga u narodnome biću!

Izvori i literatura

Aličić 1941
A. Aličić, *Livanjske džamije: prilog povijesti Livna*, Zagreb 1941

Aličić 1985
A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985 (TD br. 05)

Aličić 2008
A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469*, Sarajevo 2008 (TD br. 076)

Ančić 1999
M. Ančić, *Jajce – portret srednjovjekovnoga grada*, Split 1999

Ančić 2001
M. Ančić, *Livno – srednjovjekovna hrvatska županija*, Split 2001

Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine, tom 3, Sarajevo 1988

Benac 1985
A. Benac, *Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom Blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, Utvrđena ilirska naselja I, Djela 40, Centar za balkanološka ispitivanja, broj 4, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1985

Bešlagić 1971
Š. Bešlagić, *Stećci – kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971

Bilogrivić 1998
N. Bilogrivić, *Katolička crkva na području današnje Banjalučke biskupije do invazije Turaka – topološke i povijesne crtice*, Sarajevo 1998

Bojanovski 1983
I. Bojanovski, *Livanjsko polje u kasnoantičko doba*, Arheološka problematika zapadne Bosne, Arheološko društvo BiH, Zbornik I, knjiga I, Sarajevo 1983, 179-191

Bralić 1890
A. Bralić, *Livno-Gorica, crkvene, povjestne crtice*, Glasnik jugoslavenskih franjevaca, god. IV, 1890, br. 1, Sarajevo, 3-7

Crnjak 2005
S. Crnjak, *Pozdrav iz Livna*, Livno 2005

Čelić, Mujezinović 1998
Dž. Čelić, M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, II. izdanje, Sarajevo 1998

Desnica 1950
B. Desnica, *Istorija kotarskih uskoka*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost SANU, knjiga I-II, Beograd 1950/1951

Džaja 1973
M. Džaja, *Osvrt na prošlost Livna*, Dobri pastir, 23, 1973, I-IV, Sarajevo, 269-277

Džaja, Draganović 1994
M. Džaja, K. Draganović, *Sa Kupreške visoravni*, II. izdanje, Zagreb – Baško Polje 1994

Fermendžin 1892
E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892

Firdus 1967
A. Firdus, *Livno od najstarijih vremena do 1878. godine* (rukopis), Sarajevo 1967

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (E) NS, sv. XV-XVI, Sarajevo 1961

Hadžihuseinović-Muvekkit 1999
S. S. Hadžihuseinović-Muvekkit, *Povijest Bosne*, knjiga II, Sarajevo 1999

Handžić 1980
A. Handžić, *O gradskom stanovništvu u Bosni u 16. stoljeću*, Prilozi za orijentalnu filologiju, broj 28-29, Sarajevo 1980, 247-256

Handžić 1995
A. Handžić, *Konfesionalni sastav stanovništva Bosne i Hercegovine u doba Osmanske vladavine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, broj 42-43, Sarajevo 1995, 119-153

Horvat 1941
R. Horvat, *Lika i Krbava – povijesne slike, crtice i bilješke*, svezak I., Zagreb 1941

Hrabak 1986
B. Hrabak, *Turske provale i osvajanja na području Severne Dalmacije do sredine XVI. stoleća*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, broj 19, Zagreb 1986, 69-100

Husić 1999
A. Husić, *Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, broj 49, Sarajevo 1999, 189-229

Isailović 2007
N. Isailović, *Omiš pod vlašću Hrvoja Vukčića i borba za njegovo nasleđe*, Istorijski časopis, knj. LIV, Beograd 2007, 131-150

Isailović 2008
N. Isailović, *Mihailo Kabužić, dubrovački odmetnik – bosanski diplomata*, Istorijski časopis, knj. LVI, Beograd 2008, 389-406

Jolić, Jukić 2008
R. Jolić, M. Jukić, *Župa Roško Polje*, Tomislavgrad 2008

Jurin-Starčević 2006
K. Jurin-Starčević, *Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, broj 38, Zagreb 2006, 113-154

Jurković 1999
I. Jurković, *Turska opasnost i hrvatski velikaši – knez Bernardin Frankopan i njegovo doba*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, svezak 17, Zagreb 1999, 61-83

Jurković 2006
I. Jurković, *Vrhrički i hlivanjski plemeniti rod Čubranića do sredine 15. stoljeća*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske aka-

demije znanosti i umjetnosti, br. 24, Zagreb 2006, 25-69

Jurišić 1972
K. Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba osmanske vlade*, Zagreb 1972

Kaić 1935
A. Kaić, *Okupacija Livna*, Kalendar svetoga Ante za 1936, Sarajevo 1935, 135-140

***Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški**, crnogorski i skadarski sandžak*, Sarajevo 1957

Katić 1938
L. Katić, *Pregled povijesti Hrvata*, Split 1938 (pretisak iz 2010)

Katić 1962
L. Katić, *Veze primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od prethistorije do pada Venecije*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, broj 51, Zagreb 1962, 267-434

Klaić 1928
V. Klaić, *Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, svezak 15, Zagreb 1928, 13-24

Klaić 1928a
V. Klaić, *Knin za turskog vladanja 1522-1688*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, svezak 15, Zagreb 1928, 257-262

Klaić 1928b
V. Klaić, *Županija Pset (Pesenta) i pleme Kolunić*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, svezak 15, Zagreb 1928, 1-12

Klaić 1988
V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka 19. stoljeća*, knjige 1-5, Zagreb 1988

Klaić 1990
N. Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990

Kosor 1979
K. Kosor, *Drniška krajina za turskoga vladanja*, Kačić – Zbornik Franjevačke provincije presvetog Otkupitelja, broj 11, Split 1979, 125-194

Kostrenčić 1967
M. Kostrenčić, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, volumen 1, Zagrabiae 1967

Kovačević 1985
E. Kovačević, *Muhimme defteri – dokumenti o našim krajevima*, Sarajevo 1985

Kreševljaković 1952
H. Kreševljaković, *Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, broj II/1951, Sarajevo 1952, 115-184

Kreševljaković 1953
H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Naše starine, broj I, Sarajevo 1953, 7-45

Kreševljaković 1954
H. Kreševljaković, *Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini*, Naše starine, broj II, Sarajevo 1954, 71-86

Kreševljaković 1961
H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Djela XVII, Odjeljenje

istorijsko-filoloških nauka, knj. 12, Sarajevo 1961

Kreševljaković 1980
H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, II. izdanje, Sarajevo 1980

Kukuljević-Sakcinski 1852
I. Kukuljević-Sakcinski, *Arkiv za povestnicu jugoslavensku*, knjiga II, Zagreb 1852

Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994

Lopašić 1890
R. Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb 1890

Lopašić 1898
R. Lopašić, *Hrvatski spomenici*, svezak I, 1100-1499, Zagreb 1898

Lovrenović 1987
D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 20, br. 1, Zagreb 1987, 183-193

Ljubić 1864
S. Ljubić, *Pregled hrvatske poviesti*, Rijeka 1864

Ljubić 1878
S. Ljubić, *Rukoviet jugoslavenskih listina*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, broj 10, Zagreb 1878, 1-43

Ljubić 1891
S. Ljubić, *Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke Republike*, knj. X, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, XXII, Zagreb 1891

Mandić 1962
D. Mandić, *Chroati catholici Bosnae et Herzegovinae descriptionibus annis 1743. et 1768, exaratis*, Chicago – Roma 1962

Mandić 1963
D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske prošlosti*, Rim 1963

Mandić 1978
D. Mandić, *Bosna i Hercegovinam povijesno-kritička istraživanja,* svezak I, Državna i vjerska pripadnost srednjovječne Bosne i Hercegovine, II. izdanje, Chicago – Roma 1978

Mandić 1935
M. Mandić, *Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna*, Glasnik Zemaljskog muzeja, broj 47, Sarajevo 1935, 7-16

Manđeralo 1987
S. Manđeralo, *Gospodari kamena*, Sarajevo – Livno 1987

Manđeralo 1992
S. Manđeralo, *Lozićev ilirski san*, Split – Livno 1992

Manđeralo 1996
S. Manđeralo, *Kutija za čuvanje vremena*, Livno 1996

Manđeralo 2006
S. Manđeralo, *S vidoške gradine*, Livno 2006

Mijatović 1985
A. Mijatović, *Narodne pjesme o Mijatu Tomiću*, Sinj – Duvno 1985

Marković 1995
M. Marković, *O etnogenezi stanovništva Like*, Zbornik za narodni život i običaje Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 53, Zagreb 1995, 73-190

Matković 1878
P. Matković, *Dva talijanska putopisa po Balkanskom poluotoku iz XVI. vieka*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, svezak 10, Zagreb 1878, 201-256

Matković 1882
P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, broj 62, Zagreb 1882, 45-133

Mažuran 1998
I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb 1998

Mujezinović 1982
M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga III, Sarajevo 1982

Nametak 1964
A. Nametak, *Atlagići u povijesti i narodnoj tradiciji*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 42, Zagreb 1964, 183-217

Novak 2005
G. Novak, *Povijest Splita*, knjiga 2, Split 2005

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1528-1530. (TD br. 157)

Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1574. godine (TD br. 533)

Opširni popis Klis i Krka i Lika iz 1585. (TD br. 622)

Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1604. (TD br. 475)

Poimenični popis Vlaha Hercegovačkog sandžaka iz 1585. (TD br. 82)

Pašalić 1960
E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960

Pederin 1994
I. Pederin, *Livanjski kraj u povijesti*, Split-Livno 1994

Pelidija 1989
E. Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699-1718)*, Sarajevo 1989

Petrić 1961
M. Petrić, *Porijeklo stanovništva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (E) NS, sv. XV-XVI/1960-1961, Sarajevo 1961, 31-90

Petrinec, Šeparović, Vrdoljak 1999
M. Petrinec, T. Šeparović, B. M. Vrdoljak, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, Split 1999

Perković 1997
T. Perković, *Stoljeća moga kraja – povijest livanjske župe Podhum*, Livno 1997

Perković 2003
T. Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, Livno 2003

Perković 2007
T. Perković, *Livanjska katolička prezimena*, knjiga 1. i 3., Livno 2007

Povijest Bosne i Hercegovine *– od najstarijih vremena do 1463*, knjiga I., III. izdanje, Sarajevo 1998

Prelog 1911
M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, Zagreb 2009 (Pretisak izdanja iz 1911)

Rački 1877
F. Rački, *Documenta historiae Chroatiae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae 1877

Redžić 2009
H. Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2009

Rudić 2009
S. Rudić, *Nekoliko novih podataka o Restoju Milohni*, Istorijski časopis, broj 58, Beograd 2009, 173-180

Smičiklas 1879
T. Smičiklas, *Poviest Hrvatska*, II. dio, Zagreb 1879

Smičiklas 1882
T. Smičiklas, *Poviest Hrvatska*, I. dio, Zagreb 1882

Smičiklas 1904-1981
T. Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, volumen 2-17, Zagrabiae 1904-1981

Soldo 1965
J. A. Soldo, *Sinjska spomenica*, Sinj 1965

Soldo 1995
J. A. Soldo, *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*, knjiga I, Sinj 1995

Spaho 1978
F. Dž. Spaho, *Džamije i njihovi vakufi u gradovima Kliškog sandžaka početkom XVII. vijeka*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. V-VI, Sarajevo 1978, 217-231

Spaho 1983
F. Dž. Spaho, *Vakufi i vakifi u jugozapadnoj Bosni i Dalmaciji*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. IX-X, Sarajevo 1983, 87-94

Spaho 1984
F. Dž. Spaho, *Livno u ranim turskim izvorima*, Prilozi za orijentalnu filologiju, broj 32-33, Sarajevo 1984, 147-161

Spaho 1985
F. Dž. Spaho, *Vakufname iz Bosne i Hercegovine 15. i 16. vijeka*, Sarajevo 1985

Spaho 1986
F. Dž. Spaho, *Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima*, Acta historio-oeconomicae Iugoslaviae, svezak 13, Zagreb 1986, 47-86

Spaho, Aličić, Zlatar 2007
F. Dž. Spaho, A. S. Aličić, B. Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550.*, Sarajevo 2007 (TD br. 284)

Stanojević 1958
G. Stanojević, *Dalmacija u doba Kandiskog rata (1645-1669)*, Vesnik Vojnog muzeja JNA, knj. 5, sv. II, Beograd 1958, 93-179

Stanojević 1962
G. Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata 1684-1699*, Beograd 1962

Stanojević 1970
G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Beograd 1970

Šabanović 1964
H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića – zbirni katastarski popis iz 1455*, Sarajevo 1964

Šabanović 1982
H. Šabanović, *Bosanski pašaluk – teritorijalna i upravna podjela*, II. izdanje, Sarajevo 1982

Šabanović 1996
H. Šabanović, *Putopis Evlije Čelebije – Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, III. izdanje, Sarajevo 1996

Škaljić 1966
A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966

Tanović 2010
B. Tanović, *Historija Bosne u okviru Osmanskog carstva*, Sarajevo 2010

Thalloczy 1916
Lj. Thalloczy, *Povijest Banovine, grada i varoši Jajca 1450-1527*, Zagreb 1998 (Pretisak izdanja iz 1916)

Traljić 1971
S. M. Traljić, *Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine*, Radovi instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, svezak 18, Zadar 1971, 339-367

Traljić 1978
S. M. Traljić, *Husrevbegov boravak i rad u Dalmaciji*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. V-VI, Sarajevo 1978, 7-21

Ujević 1959
A. Ujević, *Imotska krajina*, Split 1959

Vego 1982
M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982

Vrdoljak 1988
B. M. Vrdoljak, *Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna*, Starohrvatska prosvjeta, broj 18, Split 1988, 119-194

Vrdoljak 2005
B. M. Vrdoljak, *Plodovi ljubavi i žrtve*, Livno 2005

Zlatar 2010
B. Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo 2010

Zlatović 1889
S. Zlatović, *Kronika o. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju 1662-1686*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 21, Zagreb 1889, 86-115

The Livno region in the early Ottoman period

Though one of the oldest settlements in the Croato-Bosnian-Herzegovinian area, Livno's particular history makes it more than a merely geographical fact. It is a local toponym, settlement and town, as well as a region embracing almost eighty villages of various sizes, making it one of the most notable areas of the south-western corner of Bosnia and Herzegovina both historically and in terms of population numbers and density. Thanks to its natural setting and resources (the rivers Bistrica, Sturba, Žabljak, Plovuća, Mandek, Opačica, Jaruga and others), there is evidence of life here from the earliest times, with peoples and states succeeding one other without a break.

The earliest written records date back to the 9th and 10th centuries, when documents describe it as a centre of ancient Croatia, while in the early 15th century it was the centre of a Bosnian *županija* (county) known as the *Hlivanjska županija*. Not surprisingly, it was of interest to several ruling houses, recorded in the names of many present-day towns and villages and in numerous documents of Croatian, Hungarian and Bosnian kings and other rulers as well as of Ottoman sultans. Of particular significance is a charter of the Bosnian king Stipan Ostoja dating from the very early 15th century, referring to the villages of Zagoričani, Dobro, Smričani, Miši, Vržerale, Tribić, Lištani, Rujani, Kablići and Bistrica, as the historical hydronym of Livno itself.

The area's rich history is also attested by the more than two thousand mediaeval tombstones known as stećaks, many decorated with early Christian motifs and symbols. Their number is evidence of a wealthy, densely populated area, while motifs from the ecclesiastical life of early mediaeval Christianity hint at their spiritual life, revealing a Christian civilization. The not insignificant number of religious sites that have been investigated archaeologically, and which stood for centuries, attest to the rich daily lives of the mediaeval population, whose social, cultural and spiritual life did not lag behind other those of other parts not only of the mother country but also of comparable European regions. Quite the contrary, as many historians have pointed out, giving examples of the chivalric life of Bosnian feudal lords, the brilliance and wealth of which stands comparison with the most powerful of the day, it was exemplary. As an integral part of the local feudal squirearchy, Livno was not the exception, but the rule.

The incursions by Ottoman Turks would not only bring profound changes to the intangible and material image of the area, but also shift the centre of gravity of mediaeval civilization towards a "new world." However, this new world was not that of the nearby West, but of the remoter East, with its oriental customs and "alien civilization," which would take root by force of arms, altering the area's centuries old identity and introducing a new spiritual landscape, that of Islam. The unusually strong cultural and spiritual identity of the indigenous population, woven into the *ethnos* of folk customs and the Croatian language, has preserved its pre-Ottoman identity to this day, thanks to the history and the superhuman in a people.

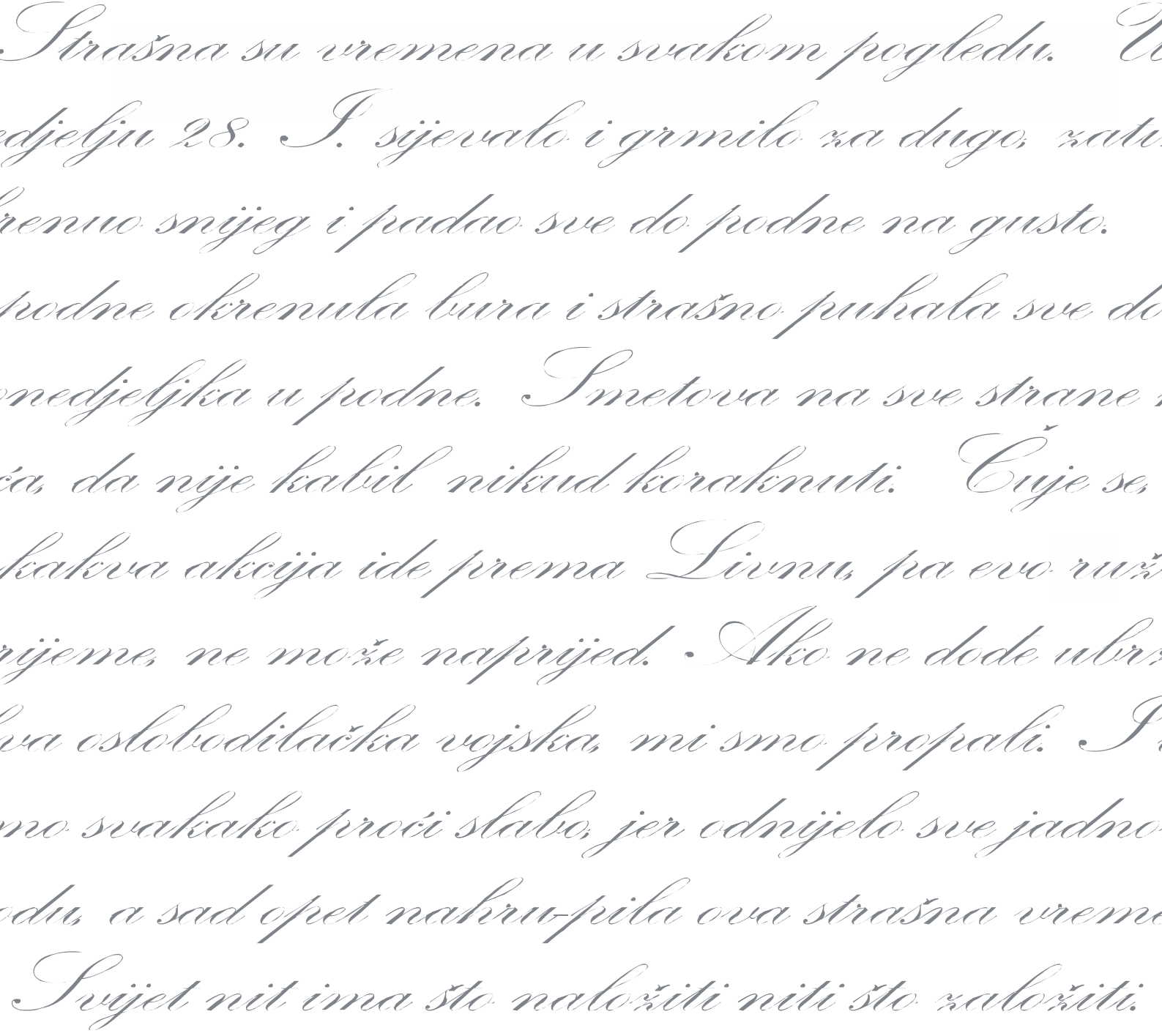

Fra Anđelko Barun

Dnevnik fra Bonifacija Vidovića od 1942. do 1948. godine

DNEVNIK FRA BONIFACIJA VIDOVIĆA OD 1942. DO 1948. GODINE

Fra Anđelko Barun
Franjevački samostan
sv. Petra i Pavla u Livnu
Gorička cesta b. b., Livno

UDK: 94(497.6)"1942/1948"
Poseban prilog - građa
Primljeno: 20. 7. 2007.
Prihvaćeno: 26. 6. 2013.

Dnevnik fra Bonifacija Vidovića svjedočanstvo je očevidca o zbivanjima u Bosni za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Boraveći u fojničkome i livanjskome kraju, fra Bonifacije gleda, doživljava, ispituje i bilježi informacije o vojnim operacijama različitih vojska, njihovih zapovjednika i pojedinaca. Posebno ga zanimaju zbivanja u Livnu i okolici. Svojom intelektualnom nadarenošću i prirođenom intuicijom prodire u bit stvari i gleda unaprijed posljedice aktualnih zbivanja. U poslijeratnome razdoblju opisuje nepravedno provođenje agrarne reforme, uhićenja fratara, proganjanje i ubijanje nepodobnih osoba, podizanje neuspjelih zadružnih domova i kolektiva, nestručno upravljanje tvornicama i slično.

Ključne riječi: vojska, Nijemci, Talijani, partizani, ustaše, samostan, fratri, uhićenje, ubijanje, kolektiv

Fra Bonifacije Vidović (1870. – 1952.), poznati bosanski franjevac,[1] rođen je u Dobrome kraj Livna. Teološki studij završio je 1892. godine u Pečuhu (Mađarska). U provinciji Bosni Srebrenoj vršio je službe: kapelana, župnika, livanjskoga gvardijana u dvama navratima (1904. – 1909.; 1928. – 1931.), tajnika i kustosa Provincije, učitelja klerika, meštra novaka, prodekana teologije, generalnoga vizitatora u dvjema provincijama (hercegovačkoj i hrvatskoj) i provincijala Bosne Srebrene (1919. – 1922.). Od 1905. do 1906., za njegova gvardijanstva, dovršena je gradnja crkve na Gorici: podignut je drugi (sjeverni) zvonik, izvršena je rekonstrukcija krova, napravljen je armirano-betonski[2] bačvasti strop, sagrađen je kor i oslikana crkva.

Napisao je opširnu studiju *O uzrocima i posljedicama vjerskog indiferentizma,* brošuru *Uputa o duhovnom razmatranju* i brojna izvješća o važnijim događajima. U trima je navratima pisao samostansku kroniku na Gorici i opisao zbivanja u vremenu: 1917.-1919. (I. sv., str. 193. – 204.), od 1. XII. 1923. do 30. IX. 1928. (I., 244. – 293.) i od 26. VI. 1941. do 17. V. 1942. (I., 367. – 387.). U svibnju 1942. izbjegao je iz Livna u Fojnicu. U fojničkome samostanu počinje pisati svoje bilješke koje će i sâm nazvati kronikom i dnevnikom. Pisao je u dvama običnim džepnim blokovima. Budući da zauzima malo prostora, Dnevnik je bilo lako skrivati i čuvati. Nosao ga je sa sobom i pisao

[1] Detaljnije o njegovu životu i radu vidi: Miro Vrgoč, *Fra Bonifacije Vidović*, Bosna franciscana, X/2002., 16., 94. – 110.

[2] Mladen Glibić i Ivo Čolak u svojoj knjizi *Osam konstrukcijskih slika o osam kamenih crkava,* Mostar, 2012., str. 69. napisali su: „U svijetu se armirani beton za gradnju građevinskih objekata počeo koristiti u posljednjim desetljećima devetnaestog stoljeća. Na našim se područjima tek početkom dvadesetog stoljeća započinju graditi konstrukcije od armiranog betona... Znajući za taj podatak veliko je iznenađenje, a ujedno i radost, predstavljalo otkriće originalnog projekta za gradnju svoda crkve na Gorici kraj Livna iz 1903. godine."

ga u mjestima u kojima je za Drugoga svjetskog rata i poraća boravio: Fojnica, Gorica – Livno, Podhum i Čuklić.

Kada je u svibnju 1942. prešao u Fojnicu, nitko više nije pisao samostansku kroniku na Gorici sve do 10. rujna 1955. Tada ju je preuzeo fra Mirko Džaja. Fra Mirko je prema dokumentima, osobnim spoznajama i pričanjima drugih popunjavao prazninu od trinaest godina i pet mjeseci. Služio se i Vidovićevim Dnevnikom, ali je iz njega uzimao samo neke podatke i kronološke činjenice. Zbog razumljivih razloga fra Mirko u samostansku kroniku iz Dnevnika nije prepisivao ono što bi moglo biti kamen spoticanja tadašnjim vlastima. Vidović, kratko i precizno, izriče sudove o zbivanjima, partizanskoj, njemačkoj, talijanskoj, domobranskoj, ustaškoj i četničkoj vojsci, o pojedincima i skupinama ljudi. U tome i jest novost i vrijednost ovoga Dnevnika.

Priređujući Dnevnik za tisak, nastojao sam ga donijeti bez ikakvih većih intervencija. Stoga jezik, pravopis i interpunkcija ostaju netaknuti, osim nekih manjih izmjena koje su bile nužne za razumijevanje smisla. Time se daje mogućnost jezikoslovcima da mogu analizirati tekst s jezične strane. U Dnevniku se nalazi mnogo provincijalizama koje također ostavljam. Gdje sam pretpostavio da bi neki pojam mogao biti nejasan, protumačio sam ga u bilješkama ispod teksta. Pri pisanju *j* (jata) fra Bonifacije nije dosljedan. Tako će neke iste riječi pisati i s *j* i bez *j*, kao npr. *uviek* i *uvijek*, *sviet* i *svijet*, *Niemac* i *Nijemac* itd. Držao sam potrebnim pisanje istih riječi ujednačiti te sam svugdje pisao s *j*. Napominjem također da je fra Bonifacije dosljedan u pisanju riječi *gđe* i *ovđe*, a ja sam ih, radi mirnijega čitanja teksta, svugdje pisao s *gdje* i *ovdje*. Iza riječi koje su potencijalno pogrješno napisane stavio sam upozorenje (?). Gdje su riječi izostavljene, a očito je da ih je trebalo pisati, napisao sam ih i stavio u zagrade. Nekoliko riječi nije bilo moguće pročitati zbog oštećenja. Upozorenje na tu činjenicu stavio sam u zagrade. Radi bržega snalaženja čitatelju, ondje gdje sam držao potrebnim, u zagrade sam stavio i godinu iza dana i mjeseca koje Vidović bilježi izostavljajući godinu jer pretpostavlja da je to jasno iz kronološkoga redoslijeda opisa događaja. U bilješkama sam donio i kratak životopis livanjskih fratara svećenika koje fra Bonifacije spominje kao žrtve komunističkoga režima, a imali su znatan kulturni, gospodarski i politički utjecaj.

Zašto sada objavljivati Vidovićev dnevnik?

Činjenica je da se nakon Drugoga svjetskog rata pa sve do devedesetih godina prošloga stoljeća u nas nije smjelo objektivno prikazivati ratne događaje. Povijest su pisali pobjednici. Dnevni tisak, časopisi, knjige, školski udžbenici, predavanja od osnovne škole do fakulteta – jednostrano su veličali samo ratne uspjehe partizanske vojske, njihove komandante i zapovjednike i „blagodat“ koju je novi režim donio svim narodima i narodnostima u Jugoslaviji.[3] Svi borci na drugoj strani, pa i svi oni koji se nisu slagali s novim režimom, proglašavani su ubojicama, izdajicama i odmetnicima. Takvi su bili sumnjičeni i na razne načine uklanjani. Istina o pojedinačnim, a pogotovo o masovnim ubijanjima, zatvaranjima i mučenjima koje su provodili partizani i novouspostavljeni komunistički režim nije se smjela znati, a poglavito se o njima nije smjelo javno pisati. „O njima se jednostavno javno nije smjelo ni govoriti, niti se javno za njih Bogu moliti, a kamo li ih časno pokopati, ili slaviti neke spomene.“[4] Poslije

[3] Evo nekih autora koji jednostrano opisuju ratna zbivanja i u livanjskome kraju: Joža Horvat – Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera,* Zagreb, 1946.; Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948. i Sarajevo, 1960.; Rafael Brčić – Mile Bogovac, *Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi*, Livno, 1978.; Ljubo Anđelić, *Livanjska legenda*, Titograd, 1963.; Ljubo Simović, *Ognjena Marija livanjska. Ljeta Gospodnjega 41*, Livno, 1991.

[4] Miro Vrgoč, *Izvješće o svjedočenju Marije Bogunović i Ljube Crnogorca o ulozi franjevaca i pokolju Srba u livanjskom kotaru 1941. godine,* Bosna franciscana, IV/1996., 5., 103., bilj. 39.).

sloma komunističkoga režima u svijetu i u nas, raspadom komunističke tvorevine Jugoslavije i nastajanjem samostalnih država koje su prije činile federativnu Jugoslaviju klima se potpuno promijenila. Počelo se ne samo otvoreno govoriti i pisati nego na temelju dokumenata i činjenica, znatno objektivnije i znanstveno prikazivati ratne događaje iz Drugoga svjetskog rata i poraća. Tako je fra Marijan Karaula napisao djelo naslovljeno *Knjiga bola: Stradanja Hrvata livanjskog kraja u dva posljednja rata* (Sarajevo – Zagreb, 2005.). U knjizi je po imenu i prezimenu naveo 2085 stradalih Hrvata, pripadnika bilo koje vojske ili civila: starijih i mlađih muškaraca, žena, djevojaka i djece, koji su bili žrtve rata. O svakoj žrtvi, koliko je to bilo moguće, donesen je kratak životopis, okolnosti stradanja i od koga je stradala. Za primjer uzimam selo Priluku. Od 127 poginulih u Drugome svjetskom ratu samo je njih 22 život izgubilo noseći odoru, a 72 su bila strijeljanja.[5]

Livno je u Drugome svjetskom ratu bilo važno strateško mjesto. Zato su ga više puta osvajale i napuštale talijanske, njemačke, domobranske i partizanske vojske. Sam je Josip Broz izdao naredbu: „Livno mora pasti!“ Obrazlagao je to ovim riječima: „Zauzeće Livna imalo je veliko značenje naročito za ustanak i mobilizaciju narodnih snaga u Dalmaciji.“[6] Četiri su puta partizanske snage osvajale Livno (5. kolovoza 1942., 15. prosinca 1942., 3. listopada 1943. i 10. listopada 1944.). U svim ratnim vihorima stradavali su ne samo vojnici nego i nedužni civili. Nijedna vojska nije štedjela Livnjake ni livanjske franjevce. Franjevački samostan na Gorici sve su vojske okupirale i rabile za svoje vojne svrhe. Kako su postupali prema fratrima, zorno opisuje očevidac fra Bonifacije Vidović u ovome Dnevniku.

Radi objektivnije prosudbe ratnih i poratnih zbivanja u livanjskome kraju potrebno je čuti očevidce, svjedoke iz prve ruke, ljude koji su na svojoj koži doživljavali i proživljavali sve te ratne događaje i potajno ih bilježili ne bi li izmaknuli zaboravu. Jedan je od njih i fra Bonifacije Vidović. Ubraja se svakako među vrlo ugledne, razborite i za dobro naroda opredijeljene franjevce Bosne Srebrene i rodoljube livanjskoga kraja. Ono što fra Bonifacije gleda svojim očima, sluša svojim ušima, osjećajno doživljava i umno razglaba, to bilježi u svoj Dnevnik. Svjedočanstvo je to dakle očevidca, intelektualca i iskusna franjevca. Istina, kao i svaki čovjek, i fra Bonifacije može pogriješiti u svojim prosudbama zbog pogrješnih informacija koje je dobio te nedovoljna uvida u cjelokupne prilike i događaje o kojima piše. On se zna i korigirati. Kada dozna pravu informaciju, precrtava ono što je napisao i iznad dodaje: nije istina; a potom napiše što je istina. Želio je dakle događaje prikazati objektivno. Vidovićev Dnevnik, istina, odiše i subjektivnošću. To je obilježje svih dnevnika, osobito u ratnim okolnostima straha i zabrinutosti. Unatoč tomu čitatelj ovoga Dnevnika dobit će jasniju sliku zbivanja u Drugome svjetskom ratu u livanjskome kraju, posebice u samostanu na Gorici kojim su se služile sve suprotstavljene vojske, njihovi zapovjednici, ranjenici i logistika.

Radi preglednosti i lakšega snalaženja u Dnevnik unosim naslove i podnaslove koji upućuju na pojedina razdoblja i događaje. Nadam se da će to čitatelju omogućiti brže pronalaženje one građe koja ga posebno zanima. Boraveći u Fojnici, fra Bonifacije se zanima za svoj livanjski kraj te bilježi ono što čuje ili bilo kako dozna o ratnim zbivanjima u njemu.

Za priređivanje Vidovićeva Dnevnika za tisak pomogao mi je i mnogo posla obavio dr. fra Miro Vrgoč. Na svemu mu iskreno zahvaljujem.

Fra Anđelko Barun

[5] Marijan Karaula, *Knjiga bola*: *Stradanja Hrvata livanjskog kraja u dva posljednja rata*, Sarajevo – Zagreb, 2005., str. 95., bilj. 149.

[6] Tito, *Borba naroda porobljene Jugoslavije*, Sarajevo, 1945., str. 28.

DNEVNIK

1. Vidovićev boravak u Fojnici od svibnja 1942. do lipnja 1943.

1.1. Priče o partizanima u Fojnici u ljeto 1942. godine[7]

Kroz cijelo ljeto 1942. uvijek se je govorilo da će partizani doći u Fojnicu, osobito, kada su 7. VII. bili unišli u Kreševo pa suzbijeni bili od njemačke vojske, pa ostavili Kreševo iza nekoliko sati, i povukli se bili u šume. Od tada je nastao strah u Fojnici i okolici, jer su se primicali po visovima Fojnice i prijetili, da će pohoditi Fojnicu. Međutim nisu tada došli u Fojnicu, jer su se nečega bojali, a bit će, da ih je i njemačka vojska gonila po planinama, pa su se povukli u Ramu, Prozor, Gor. Vakuf i Bugojno. Govorili su, da ih je bilo preko 5.000. Prozor su osvojili, Ramu-Šćit također, gdje su crkvu zapalili, samostan oštetili i gvardijana fra Julijana Jurkovića ubili. (Drugi su se fratri razbjegli i u seljačkim haljinama izbjegli). Gornji Vakuf su također osvojili i prema Bugojnu krenuli. Bugojno su više puta opsjedali i borbu vodili žestoku; ali pošto je bila u Bugojnu pojača posada vojnička – domobranaca, ustaša i domaćih građana, nisu mogli Bugojna nikako osvojiti. Jedan dio partizana otišao je na Kupres. Opsjedali su grad Kupres. Ali i tude je bila dosta jaka posada vojnička i naoružanih težaka, nisu ga mogli osvojiti, nego su se razbježali po selima i učinili su velike štete. Zlosela, najveće selo kupreško, zapalili su i izgorilo je preko 300 slimena, t. j. sve kuće redom. Izgorila je i crkva, župski stan i štala u Suhom Polju. Od Rame-Šćita, Kupresa i s drugih strana spustili su se u Duvno i Livno i ta mjesta osvojili.

1.2. Što se u ljeto 1942. događa u livanjskome kraju

U Livnu su veliku štetu počinili i opljačkali su samostan, građane i neke istaknutije pobili. Tako, između ostalih, poginuo je Matko Kaić,[8] provincijala Kaića brat. Poginula su dva Franjića p. Nine: Mijo i Jozo i sestra im Luca. Mijo je bio načelnik, Jozo ustaša, a sestra im Luca, jer je braću žestoko branila. Poginuo je Vlado Kaić Lukin, kao ustaša, Krešo i Vlado p. Joze učitelji, Boško Kaić p. Pere, Ice Dolić St. itd. Lukan Miloloža p. Joze, Mato Salapić iz Žabljaka. Sve ustaše gdje su kojega stigli. Računa se, da je oko stotinu (naknadno ubačena riječ: dvije) ljudi za vrijeme te partizanske invazije poginulo. U Livno su unišli 5. kolovoza (naknadno ubačen tekst drugom tintom: i ostali u samostanu do 22. VIII. t. g.). I poslije toga datuma ništa se iz tih krajeva nije moglo saznati. Kažu, da su gvardijana fra Antu Tolića[9] tukli. Iz Livna su makli fra Jako Pašalić,[10] fra

[7] Prvi dio teksta, tj. od ljeta 1942. do lipnja 1944., pisan je u notesu dimenzija 16 x 10 cm na kariranome papiru. Paginaciju ovoga dijela Dnevnika od 1. do l6. stranice izvršio je netko nepoznat crvenom olovkom, a od stranice 17. do 74. fra Miro Vrgoč.

[8] U izvornome tekstu stoji Kajić. Budući da u cjelokupnome izvornome tekstu 11 puta piše Kaić, a 6 puta Kajić, ja sam svugdje pisao Kaić kako se to prezime i danas piše u Livnu.

[9] Fra Anto (Luka) Tolić rođen je 25. III. 1910. u Foči kraj Doboja. Za gvardijana na Gorici postavljen je 1942. Iste godine premješten je za gvardijana na Plehan (1942. – 1945.). Poginuo je u prometnoj nesreći u Lužanima kraj Doboja 3. XII. 1973.

[10] Fra Jako (Ivan) Pašalić rođen je 9. IX. 1877. na Brini. Ostao je rano bez roditelja pa su ga fratri primili na Goricu i brinuli se za njegovo školovanje. Za svećenika je zaređen 1902. godine. Bio je kapelan i kateheta u Livnu (1902. – 1903.), profesor u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Visokome (1903. – 1909.), župnik i kateheta u Suhome Polju (1909. – 1911.), gvardijan na Gorici (1916. – 1919.), župnik i dekan u Livnu (1921. – 1926.), župnik u Vidošima (1926. – 1928.) i Ljubunčuću (1928. – 1937.). Bio je definitor Provincije i član samostanske zajednice na Gorici (1937. – 1942.). Prije dolaska partizana bježi u Sarajevo i ostaje do 1948. godine. Kapelan je u Kraljevoj Sutjesci (1948. – 1950.), odatle dolazi na Goricu i ostaje do smrti 14. III. 1960. Bio je narodni zastupnik u jugoslavenskome saboru (1920.), predsjednik Odbora za podiza-

Srećko Perić,[11] župnik u Livnu, fra Dominik Duvnjak, kateheta u Livnu, fra Miroslav Milošević, župnik u Čukliću, fra Klemo Doko, župnik iz Šuice. Ostali su ostali. Govore, da su samostan strašno opljačkali, da fratri nisu imali što ni jesti. Sve blago da su otjerali.

Dosad (24. IX.) ne znamo sigurno sve, kako je teklo i jesu li još tamo partizani. Govore, da su protjerani, ali pošto su putovi strašno razrovani da saobraćaj ne može se vršiti. Bit će, da su partizani potisnuti iz zapadnih krajeva, jer počeli su se opet pojavljivati po našim brdima i šumama.

nje spomenika kralju Tomislavu u Livnu (1926.), izabran je za banskoga vijećnika na zasjedanju u Splitu – za trajanja Hrvatske primorske banovine kojoj je pripadalo Livno. Kroz dvadeset je godina bio glavni pokretač svih hrvatskih poduzeća livanjskoga kraja. U pastoralnome radu posebnu je pozornost posvećivao mladeži i đacima. Isticao se kao vrstan propovjednik i voditelj Trećega reda svetog Franje i Omladine svetog Ante. Pisao je i članke u tadašnjim publikacijama Bosne Srebrene. U samostanskoj pismohrani na Gorici nalazi se njegovih 14 spisa.

[11] Fra Srećko (Paško) Perić rođen je 19. IX. 1896. u Crnome Lugu kraj Bosanskoga Grahova. Pučku školu završio je u Livnu, gimnaziju u Visokome, filozofsko-teološki studij u Franjevačkoj teologiji u Sarajevu, a poslijediplomski studij i doktorat u Rimu (1922.). Godine 1923. dolazi u Livno za katehetu u gimnaziji, a već iduće godine odlazi za profesora u Franjevačku teologiju u Sarajevu. Bio je župnik u Nišu (1927. – 1937.) i Ljubunčiću (1937. – 1938.), predsjednik rezidencije u Visokome (1939.) i župnik u Livnu (1939. – 1942.), predsjednik Pjevačkoga i glazbenoga društva „Dinara“. Proglasio je na Veliki četvrtak u Livnu 11. travnja 1941. osnivanje NDH-a. Partizani su ga nepravedno optužili da je ustaša i da je sudjelovao u pokolju Srba. Prije ulaska partizana u Livno 1942. izbjegao je prema Posavini, bio kapelan na Plehanu i postavljen za župnika u Tuzlu. Iz Tuzle 1944. odlazi u izbjeglištvo u Austriju, Italiju, Belgiju i na kraju u Venezuelu gdje se posvetio pastoralnomu radu i ostao sve do smrti 8. III. 1978. Na izmišljotine i podvale kojima ga je Viktor Novak oblatio u svome djelu *Magnum crimen* fra Srećko je odgovorio svojim spisom *Neke od mnogih izmišljotina i laži u Novakokoj 'Magnum crimen'*. Spis je objavljen u *Hrvatskoj reviji* (29./1979., 3., 528. – 534.). Osim doktorske disertacije naslovljene *Rasprava o čistilištu između Grka i Latina na Ferarsko-Firentinskom saboru* fra Srećko je napisao i objavio još 18 vrijednih radova.

1.3. Pohod partizana (odmetnika) Fojnici u god. 1942.

Na 17. IX – rujna dobili smo sigurno obavijest, da krstare oko Prokoškog jezera. Na 18. rujna javili su nam, da su čuli, kako se među sobom razgovaraju, da će u Fojnicu. Na 18. rujna iza podne težaci su nam najavili, da se već od fratarskih staja spuštaju prama Fojnici. Naravno, da se te noći nije nitko usudio noćiti u samostanu. I ja, iako se nisam baš bojao partizana sašao sam iz samostana, jer nitko nije ostao u njemu, sašao sam u staru školu, gdje obično jedemo i sašao sam da svi skupa budemo. Noć je prošla mirno. Ja, kako obično ustajem rano, ustao sam i tada 19. IX. i počeo se spremati da idem u crkvu misu govoriti, oko 6 sati izjutra, ali me je upozorila majka gvardijanova (gvardijan fra Tvrtko Gujić bio odsutan), upozorila me je, da netko obilazi oko kuće i kao nešto traži. Brat lajik, fra Alfonz Zavorka, otvorio je na gornjem podu prozor i vidio sa južne strane dvojicu, gdje stoje pred vratima. On ih je upitao šta hoće i šta traže. Odgovorio mu je jedan i rekao: Druže, otvori kuću. Kad mu je brat rekao, da ne smije otvoriti i zapitao ga tko su oni, on je odgovorio: Naši smo, ne bojte se ništa, otvori i pokaži nam put, kuda se ide na brdo, brat je zatvorio prozor i mi smo se uketili. Iza kratkoga vremena, vidili smo kroz prozore, kako ide četa od 10-15 ljudi s puškama u ruci prema čaršiji. Čim su stigli u čaršiju, bacili su rakete i otvorili vatru iz pušaka i strojnica. Pucali su neko vrijeme, zatim je pucnjava prestala; ali nismo znali na čemu smo. U neku ruku držali smo, da su ih ustaše svladali, stoga smo počeli i izlaziti iz kuće i pošli u crkvu da misu govorimo. Ali čim smo neki izišli, situacija je bila jasna, partizani su dočekali i povikom: ovamo, druže, stjerali nas u jednu vododerinu ispod Karauše i tu nas internirali. Bilo nas je na okupu oko 20 osoba. Kad sam ja insistiro, da nas pušću u crkvu, da službu Božju slavimo, rečeno nam je dok dozvoli komandir. A gdje je

komandir, ajde ga pitaj. Poslat je jedan mladi partizan, od nekih 15 godina da traži komandira. Ali kako je mali otišao, ni komandira ni maloga natrag nije bilo. Napokon su rekli, da je komandir u čaršiji i odveli su nas do komandira. Komandir, dosta mlad čovjek, ponašanja uljudna, zapitao nas je (gvardijana, mene i lajika) šta hoćemo. Mi smo rekli, da nas pusti, da želimo u crkvu, da službu Božju obavimo. On je odvratio, da imamo slobodu kretanja, ali samo po Fojnici i bližnjoj okolici do njihove straže, a dalje ne. Upozorio nas je, ako u manastiru bude ustaša, municije i ako se bude ondale pucati, da će nam biti isto, što je bilo s Ramom (gdje je crkva zapaljena, biblioteka i donekle i samostan izgorio i gdje je gvardijan fra Julijan Jurković ubijen). Mi smo odvratili, da se toga ne bojimo. Ako što sumnjaju, neka izvole pregledati odmah samostan i vide, ima li išta sumnjivo. Pustili su nas u miru. Nastanili su se na gornjem podu starog samostana. Tamo navukli i ženske, jer bilo je s njima 12 curetina. Što se tiče njihova odijela: svakojako je i jugoslavenske vojske uniforma i srbijanske težačke nošnje, građanske i težačke. Ženske u pantalonima: pumphosen, bluze i gologlave sa velikom kosurinom. Obuća, većinom opanci oputari i malo cipela. Sve skupa mizerno, plisnivo i jadno: sve smrdilo od njih. Sav su nam samostan zagadili i usmrdili. U samostanu smo noćili ja i gvardijan, strašno se napatili zbog njihove galame i lupanja. Četiri puta u noći navaljivalo je na moja vrata da uniđe. Bit će, da su se zabunili, pa nisu pogodili svojih vrata. Ženske nose puške i na straži stoje kao i muški. S jednom smo razgovarali: Radenkom, djevojkom iz Sarajeva, koja ima 6 razreda gimnazije.

1.4. Dolazak ustaške i njemačke vojske u Fojnicu 1942.

U subotu večer nekoliko je ustaša iz Busovače sa sjevernih obronaka prikučilo se Fojnici i onda je nastala pucnjava između ustaša i partizana. U toj pucnjavi dva su partizana poginula i jedna djevojka, partizanka, teško ranjena. Partizani su opljačkali Fojnicu osjetljivo: dvije su pilane sa svim zalihama daske zapalili; zapalili su jednu seljačku kuću, jer da se je u njoj krio jedan ustaša. Ta je kuća bila u neposrednoj blizini Fojnice. Otjerali su oko 50 konja razne robe iz Fojnice: brašna, šećera, robe itd. Od samostana su uzeli dva dobra kolska konja, sedla i ormu i nešto posoblja, ali nije zora. Srećom nisu dirali u žito, niti u blago.

Na 20. rujna (1942.), u nedjelju, izvukli su se krišom oko 9 sati u večer i otišli u šumu, kojim pravcem – ne znam. Na 20. IX., u nedjelju u večer, otišli su partizani, a na 21. IX. poslije podne došli su ustaše, oko 70-80 ljudi. Badava došli, jer nikoga nisu našli. I ustaše su bili samo jedan dan.

1.5. Ponovni dolazak partizana u Fojnicu u jesen 1942.

Na 22. IX. (1942.) došla je njemačka vojska, oko 200 vojnika i ostala ovdje 3-4 dana, a zatim su otišli naglo, da nitko nije ni znao, ne znamo kuda. Na 16. X. izjutra došli opet partizani u Fojnicu, oko 150 čeljadi, među njima i ženskih oko 10. Vrlo su mirni i izjutra poručili po ženama, koje su vidjeli kad su pošle u crkvu: Kažite fratrima neka se ništa ne boje, jer im nećemo nikom ništa na žao učiniti. Uistinu, u petak, 16. X. cijeli su se dan vucali po Fojnici i okolici, ali nisu nikom ništa naškodili. Gvardijana nije bilo kod kuće (otišao u Sarajevo), vikaru naredili, da pripravi ručak za 20 partizana.

Dok sam ja ove bilješke pravio oko 9 sati izjutra, naglo su unišle u moju sobu dvije cure, partizanke, naravno sa puškama: jedna iz Sarajeva, a druga iz Crne Gore. Izvinile se da traže Džaju i pitale, da li će me njihov posjet pometat u radu. Ja sam rekao, da me ništa ne smeta, što

su došle, ponudio ih da sjednu i ponudio ih sa kruškama, koje su uzele. Razgovarali smo se dosta. Naravno, mnoge stvari taje, ali su mi priznale, da su partizani Gor. Vakuf napustili. Strašno se tuže na četnike, koji kolju žene i djecu muslimansku, a ustaše srpsku.

1.6. Ponovni dolazak njemačke vojske u Fojnicu u jesen 1942.

Izgleda, da su sa zapada potisnuti i da uzmiču. Naručili su konak u samostanu i bio ih pun samostan u noći 16. X. na 17. X. (1942.); izjutra spremili su se nekud, po svoj prilici, da se neće ni povratiti, jer čuje se, da njemačka vojska ide prema Fojnici. Zaista otišli partizani iz Fojnice. Poslije podne, u 7 sati došla njemačka vojska i došlo nešto ustaša, ali partizani izmakli i sva ova pomoć došla prekasno. Opet zaposjeli samostan. Nama neprilika, nemir u samostanu i galama; ali što možemo. Bolje i to trpiti, nego strepiti od četnika i partizana. Najgore, što su počeli tražiti od nas sijeno, slamu, meso i krmke. Kad smo se branili, da mi ne možemo toga dati, jer da nama treba, onda se ljute i spočitavaju nam, da bi mogli dati partizanima, a da prijateljskoj vojsci ne možemo dati.

1.7. Partizani protjerani iz livanjskoga kraja u jesen 1942.

Na 23. X. (1942.) partizani su napokon livanjsku krajinu ostavili, t. j. protjerani od crnih ustaša. 82 dana bili su u Livnu i okolici i opljačkali sve, osobito nas fratre. Ništa nam nisu ostavili, pa nastaje teško pitanje, kako će se ti ljudi zimus prehraniti. Kroz to vrijeme pobili su oko 300 Hrvata, naravno isključivo katolika.[12]

[12] Za prvoga osvajanja Livna partizani su zarobljenike dovodili u samostan. U samostanu je Koča Popović izricao smrtne presude. Tada je mnogo Livnjaka strijeljano. Među strijeljanim bilo je i Kuprešaka i Ramljaka. Strijeljanje se vršilo u potoku Brini, blizu samostana, gdje su osuđenici iskopali dvije velike rupe u koje su ih odmah bacali, a kasnije zatrpali. Kada su najesen došli hrvatski vojnici, povadili su posmrtne ostatke oko 150 ubijenih ljudi iz zatrpanih rupa na Brini i nekim drugim mjestima, slagali ih u velike drvene ljesove i pokopali u zajedničku grobnicu pred crkvom Svih svetih u Livnu. I danas se ondje nalaze pod običnom betonskom pločom, bez bilo kakva spomenika.

Nijemci ostali u samostanu i u varošu do 17. XI. Ovi su Nijemci dobri bili – Tirolci i katolici. Na 17. X. (vjerojatno treba: XI.) spremaju se, da će opet otići. Kuda? Bog zna. – Došli su iza njih odmah drugi i ostali sve do 16. XII. t. g.

1.8. Njemačka vojska napušta Fojnicu potkraj 1942.

Na 16. XII. izjutra rano, i ne sluteći za to nitko, otišla je posada njemačka iz Fojnice sa konjima, komorom itd. Kuda je otišla – ne znamo. U svijet odmah unišao strah, da će partizani opet narupiti u Fojnicu čim Nijemci ostave Fojnicu. Evo je danas 21. XII. a nema nikakvih vojnika još ovamo. Govore, da će nam doći hrvatski vojnici i to topnički odijel, ali ih još nema. 15-17… partizani su udarili na Guču Goru, bili zarobili fra Ivu Markovića i fra Franu Strukara. Fratre su pustili, ali – vele – samostan su potpuno opljačkali. Ne bi – držim – samostana opljačkali, da su fratri mirovali; ali su pokušali pobjeći, uhvatili su ih i zatvorili. Govore da su fra Zorislava Čolića, župnika u Brajkovićima, zarobili, odveli sa sobom i čak ga ubili (?). Još nemamo točnih podataka. (Između redaka olovkom dodan tekst: Vratili su i Zorislava). Pronose se vijesti, da su partizani po drugi put Livno osvojili; ali da su ga ubrzo ostavili. Očekujemo o ovom podobnije vijesti. – Govore, da su partizani osvojili Varcar Vakuf, ali da su ga ubrzo napustili. Osvojili su Bihać, Krupu, dio Ljubije i Stratinsku.

Govori svijet: da će Njemačka rasa, Ruska masa, Engleska klasa i Američka kasa uništiti svijet.

1.9. Drugi ulazak partizana u Livno

Na 15. XII. 42. partizani opet unišli u Livno i okolicu. Sada su mnogo žešći bili nego prije. Opljačkali su osobito ljubunčićku župu i župljane. Kako se čuje, što se još provjeriti ne može, ima i mrtvih dosta. Mnogo je svijeta izbjeglo i ono što ove izbjeglice pripovijedaju, a oni su malo toga vidjeli i čuli, jer su odmah utekli, čim su primijetili partizane; utekli su naglo, pa su mnogim ostali u Livnu žene, djeca, roditelji itd. Neki su izbjeglice i zarobljeni na bijegu, tako n. pr. Stipe Džala, djevojka (Srećka) ubijena je na bijegu. Utekle su i časne sestre iz Livna i iz samostana. Časne sestre iz samostana došle su u Sarajevo pa one pripovijedaju, da su samo na jednom mjestu, na putu u Dr.(inovu) Među vidili 15 ubijenih ljudi, kako leže na cesti. Ubijen je Grgo Penjak i Zd. Penjak s Brine, ubijen na kućnom pragu. I druge časne sestre utekle su iz Livna. Što se tiče samostana, govore, da je sve izvrnuto i opljačkano. Sudbina fratara nejasna je još. Govore, da su ih otjerali u jednu sobu, pa im ne daju ništa ni jesti ni pokrivke ni prisvlačila. Bio se je samostan prilično obskrbio uza sve prijašnje nesreće, pa eto opet oduzeše sve. Neka se dragi Bog smiluje.

I ovdje (u Fojnici) uvijek strahujemo: svaki dan oko kuća glasine: eto ovdje partizani, pa ondje, pa jadnom čovjeku prisjedne ono jela, što uzme, osim što me briga mori za Livno i za tamošnje prilike. Fratri su u velikoj pogibelji. Čuje se kako su neke fratre zarobili, neke i pobili; kako fra Viktoru Balti[13] (župniku u Ljubunčiću) prijete, kako će ga živa derati, jer im nešto ljetos skrivio. Za moga bratića Tomu, sina Ivanova, vrlo se bojim, jer su na njega još proljetos škripali, pošto da je kao seoski knez prijavio nekoga Kontu iz Osićana, da je komunista i zbog toga su (ga) Talijani bili uapsili.[14] Šta je s njim (Krištom) poslije bilo – ne znam, jer sam ostavio Livno.

1.10. Vječno uznemirivanje s partizanima u Fojnici početkom 1943.

Na 21. XII. prešli u novi samostan i tude se svi nastanili, jer je i kuhina prešla i služba.

Na 2. I. došla je obavijest iz čaršije, da će partizani doći iz Busovače u Fojnicu od 7-8 sati. Sve se užurbalo; stvari se posakrivalo, blago po selima razmetnulo, žandari i financi ostavili Fojnicu. Mi u samostanu očekivali u večer svaki čas, kada će rupiti. Kud će nesreća, pa nam i električno svijetlo u 8 sati zatajilo (Vele, da je šajba na turbini pukla). Svak je držao, da je svijetlo po nalogu predstojnika prekinuto, da se partizanima otežuje kretanje po čaršiji. Otišli smo spavati spremni da ustanemo kad na vratima nastane lupanje. Međutim mi smo noć prospavali, a da nam nitko nije došao. Pa i sutradan 3. I. sve je isto tako prošlo.

Čuli smo da su uistinu bili u Busovači, gdje su šumariju oplijenili i dva ustaše odveli sa sobom, a inače da ništa nisu dirali. Župniku došli, čestitali novu godinu, rakiju pili i mezili i otišli mirno. Govore da ih je bilo 3-4 stotine. Otišli su iz Busovače i po svoj prilici, da nama neće ni doći. Evo već osmi dan, a partizana još nema nikako. Doduše uvijek nekakva plašila:

[13] Fra Viktor (Petar) Baltić rođen je u Livnu 11. VI. 1903. Osnovnu školu završio je u Livnu, gimnaziju u Visokome, filozofsko-teološki studij u Sarajevu i Paderbornu. Zaređen je za svećenika 1928. godine. Bio je kapelan u: Jajcu (1928. – 1931.), Fojnici (1931. – 1932.) i Tolisi (1932. – 1934.). Župnikovao je u Suhome Polju (1934. – 1941.) i Ljubunčiću (1941. – 1943.). Partizani su ga uhvatili u Livnu 8. veljače 1943. Pri povlačenju iz Livna poveli su ga sa sobom. Gubi mu se svaki trag u Mandinu Selu kraj Duvna. Vjerojatno je tu i ubijen i pokopan.

[14] U izvorniku stoji *uapstili*. I u daljnjemu tekstu fra Bonifacije rabi riječi i *uapsiti* i *uapstiti* te *uapšten*, *uapštenik*. Da bude izjednačeno, na svim sam mjestima u tekstu transkribirao u *uapsiti* i *uapšenik*.

evo ih tude, evo ih ovamo, dapače prije nekoliko dana, pronijeli su se glasovi da su kod Alaupovke već, a ništa od toga svega. Nitko ih ne želi, ali takvi glasovi uznemiruju čovjeka. Potvrđuje se glas, da su Turbet zapalili, da su u G. Gori nekoga trgovca opljačkali za više od 200000 Kn.; da su samostan opljačkali itd.; da su fra Z. Čolića, koga su bili odveli, opet povratili kući. Vječno uznemirivanje sa partizanima: da su se pojavili sad tude, sad onde. A posljednje vrijeme, da su se i četnici pojavili, koji, da tobože redom kolju.

1.11. Sukob Nijemaca i partizana u Prozoru u veljači 1943.

U Prozoru je sigurno bilo zlo. Partizani su velikom silom – kako ih potiskuju Nijemci iz Krajine, navalili na Prozor svrhom veljače. U Prozoru Talijanska posada oko 300 vojnika, partizana – vele – bilo više hiljada. Glavna Komanda talijanska iz Mostara pitala je posadu u Prozoru, da li će im trebati pojačanje, a oni su odgovorili, oslanjajući se na uvjeravanje domaćih muslimana, da se ne treba plašiti, jer partizana nema mlogo. I pod tim uvjeravanjem zametnuo se je okršaj. Pošto je partizana bio ogroman broj nadvladali su posadu talijansku i pobili oko 300 Talijana, t. j. sve osim što se je nekoliko preobučenih u seljačke haljine izmaklo.

1.12. Partizanski zločini nad fratrima i potiskivanje partizana u ožujku 1943.

Ovamo u Fojnicu došlo ih je desetak. Gorko se tuže na muslimane da su ih izdali, pa se prijete: „turak sve sasjeći“. Župnika u Gor. Vakufu Bogeljića ufatili, ali on im se je (partizanima) preobučen izmakao i došao u Sarajevo. Gvardijana ramskoga Lucića ufatili su i sa sobom odveli, tobože da im bude duhovnik. Još se (6. III. t. g.) za njegovu sudbinu ne zna. Župnik iz Podhuma i iz Prozora utekli su i došli u Sarajevo. Partizani su potisnuti od njemačke i hrvatske vojske pa bježe prema jugu i zlo čine jadnom narodu, koji je ove godine proživio strašne dane.

1.13. Livanjski kraj i okolica u proljeće 1943.

Na 2. III. vraćen je Glamoč u hrvatske ruke, a na 3. III. i Livno po radiju doznajemo. Pojedinosti još ne znamo. Očekujemo!

Radio iz Zagreba 16. III. javlja, da su partizani iz okolice livanjske odtjerali: 150 vagona žita, 200 vagona krumpira, 25.000 komada sitne životinje, 8.000 krupnoga zuba, 3 i pol milijuna Kn gotova novca, 27.000.000 štete počinili u robi opljačkali, 4 vagona oprane vune itd. 10 vagona kupusa, 6.000 kokoša, 10-15 vagona suhog mesa, 8 vagona friškog mesa, 10.000 m platna.

1.14. Sukobi njemačke i hrvatske vojske s partizanima u proljeće 1943.

Ali doš o je i partizanima sudnji dan: njemačka i hrvatska vojska gone ih po cijeloj državi i veliki plijen dobivaju. Govore, da je u samom Grmeču zaplijenjeno oko 200 vagona žita osim masti, blaga, mesa. Silne mase partizana bježe prema jugu. Na svom bijegu na raznim mjestima velike štete čine. Prozor je potpuno uništen; osim katoličke crkve i neke župske šupe sve je drugo srušeno. U Rami Šćitu novi samostan potpuno uništen. Gvardijan Lucić preobukao se u mlinara i tako se spasio. Za fra Jozu Filipovića iz Doljana još se (27. III) ništa ne čuje.

Na svom povlačenju po južnim krajevima partizani veliku štetu čine: željez. prugu od Ivana planine pa do Mostara svu su bili srušili. Kako je velika vojska i naša i njemačka ovamo

došla, koja nije nuždna za operacije, tako su mnoge odjele porazmjestili po našim mjestima raznim, pa je i u Fojnicu došlo preko 1000 vojnika sa velikom komorom. Počeli dolaziti oko 20. III. (1943.) pa onda dolazili redom osobito kola i stvari. Na 26. III. došle četiri kompanije i mnogo komora konja i ljudi.

Iz Livna još ništa ne čujemo. Nešto pričaju (u što ne vjerujem) da su fratra a možda i tri dignuli pri povlačenju partizana. Bojat se je za prehranu, jer slabo lani i rodilo, a šta je i rodilo opljačkano od partizana. Neka se Bog smiluje.

1.15. Nijemci u fojničkome samostanu u proljeće 1943. i glasine o partizanima

Nijemci se naselili u našem samostanu, u starom s nama pomiješani i u novom. Jedna neprilika s njima. Vojnik ko vojnik: lupa, galami, osobito pri promjeni straža u noći. U novom samostanu zauzeli dva kata. Misle tude bolnicu otvoriti. Uvijek nešto traže: kreveta, stolove, stolice, posuđe itd. Zanovetaju vodi. Ne damo im vodu iz vodovoda, nego im označili bunar, pa im nije pravo. S njihovim konjima sto muka: Konji im (komoraški) šugavi, pa hoće u naše štale. Traže krmad, meso itd. Jednu im garažu izdali, sad traže i drugu i to opetovno. Kad im se kaže, da im ne možemo dati druge garaže, jer da ne imamo kuda sa svojim autom, zašute, ali poslije nekoliko dana eto ih opet i opet traže garažu. Ne može ih se čovjek nabraniti. U samostanu su strašno neobzirni: lupaju, viču u svako doba. Naopako ih pušćali u sobe do starog samostana među našim sobama, pa nikad živa mira nemamo. Novi samostan gotov sav okupirali; tamo otvorili ambulantu pa svijet civilni nagrnuo na pregledanje liječničko. Ima ih u Fojnici preko 1000 vojnika te konja, kola i drugog materijala bukadar.[15]

Za partizane se govori da su potisnuti prema jugu i istoku. Pišu, da ih je poginulo 13.000, a toliko (a i više) uhvaćeno i izranjeno. Za Livno se još zasigurno ništa ne čuje. Govore, da je iz same Priluke odtjerano 10.000 ovaca, i drugim ljudima otimalo i odnijelo, osobito samostanu sve. Otišao je provincijal u Livno. Vidit ćemo sve što je u stvari. Ne čuje se, što je sa fra Viktorom Baltićem. Odveli ga partizani preko Duvna.

Uzeli nam Nijemci i drugu garažu, a naš stari aut, koji trebao da se popravlja, izbacili na dvor. Uzimaju nam drva sa ceste bez pitanja. Uopće sve rade bez pitanja i zdogovora. Bog zna šta su nam dosad štete učinili.

Nešto se pronose glasine, da Livno opet palo u partizanske ruke. +Ako to bude istina, onda zlo i naopako. Za fra V. Baltu potvrđuje se vijest, da su ga partizani odveli sa Mijom Dolića iz Livna i po svoj prilici i smakli. +Nije istina o tome sam dobio pismeno izvješće. Livno je prosto i ima mnogo ustaša u njemu. Jest Glamoč bio pao opet, ali odletili su ustaše tamo, oslobodili ga i postavili red. U Livnu načelnikom stavilo Miju Kaića. Govore (da je) prilično uzorano, a narod devera. Kilo krumpira 100 Kuna. I ovdje u Fojnici sve strašno skupo. Kilo kukuruza preko 200 Kuna. Čuje se, da su Nijemci u Livnu poslali oko 130 obitelji muslimanske u logore, koji su očijukali sa partizanima, pa im se to sad dokazalo.

Na 11. svibnja (1943.) njemačka posada u Fojnici počela seliti. Mi se u samostanu oslobodismo od nemira, buke-trke i štete sa strane njemačke vojske. Bog zna, šta su nam štete učinili i nemira prouzrokovali. Ali ostalo još kola, konja i vojnika, koji se postepeno povlače i sele. Idu po svoj prilici u Grčku, na jug, pa dokle će stići – ne znamo.

Na 19. V. odselio i posljednji vojnik i posljednji konj i kola i tako se potpuno oslobodili. I ovi ostaci zapredali su mnogo. Jednoč nam rekvirili konje i njihove stvari goniti do Gromiljaka. I drugi put pošto po to tražiti i konje i kola opet do Gromiljaka, ali srećom nije bilo ni konja ni kola. Uzalud (?) su radili: sijali prohu

[15] Bukadar (tur.) – mnogo, puno.

(?) Dolazili su 3-4 puta i uvijek tražili; pa kad nisu mogli ništa opraviti, otišli i odselili. Kako su bili raspoloženi prema nama, evo za ilustraciju jedan primjer: Kad su im konji otišli, došli su gvardijanu i nudili konjskog gjubreta od njihovih konja kola po 150 Kn. Gvardijan im nije dao, jer da je običaj ovdje, u čijoj štali blago stoji, da je gospodarevo i gjubre. Kad nisu mogli prodati gvadijanu, nudili su ljudima u Fojnici. Kad im nije htio nitko kupiti (najviše iz obzira prema fratrima) odustali su od ponude.

Na 19-20. svibnja udarili navodno četnici (oko 50 ih) na dućan nekog muslimana, a musliman je bio, kako pričaju dosta bogat. Jesu li mu i novce oduzeli? Ne znamo.

2. Vidović u samostanu na Gorici u Livnu od lipnja do studenoga 1943.

Na 17. VI. (1943.) napustio sam Fojnicu i došao u Sarajevo na Kongres Graviorum Patrum,[16] kamo nas sazvao provincijal, naime Definitorium, sve gvardijane, exprovincijale na vijećanje o potrebama provincije: prehrana naših naukovnih zavoda; o oblačenju iza VIII. razr. gimnazije; disciplini u provinciji; o laicima; o trgovini itd. Iz Sarajeva sam pošao na 21. VI. (1943.) za Livno. Noćio u Visokom 22. i u Bugojnu 23. VI. a zatim 23. VI. pošao u autobusu Slipčevića sa još oko 30 putnika. Išli smo sa strahom, jer po kazivanju svijeta uoči toga dana partizani dočikali putnike u Koprivnici (šumi) i navodno odveli dva lugara sa sobom, odtjerali krava i konja. Slipčević se nećko poći bez pratnje njemačkih kamiona. I istom oko 1 sat iza podne pošli smo uz pratnju 5-6 njemačkih kamiona u Livno. Na putu nam se nije ništa neugodno dogodilo. Onamo (u Livno) došli smo oko 3 i pol sata iza podne. Platili smo do Livna svaki putnik po 1000 Kuna.

[16] *Graviorum patrum* (lat.) – težih otaca, tj. uglednijih fratara u Provinciji. Fra Bonifacije je bio bivši provincijal.

I tako sam se vratio u ovu svetu kuću, iz koje se neću micati po svoj prilici, dok me ne ponesu sv. Mihovilu na Goricu u društvo pok. fr. Ignacu Mamiću. Nešto ću važno ovdje spomenuti: Kad sam došao ovamo, samostan nije imao ni jedne pčele (ni jedne košnice) a već 4. VII. (1943.) brojio je 11 (jedanaest) ulišća. Otkuda pitat ćete. Dvoje se (dva roja) iz crkvenoga zida pušćalo, troje je dao fr. B. Mioč, župnik u Ljubunčiću, i jedno je komšija Krka poklonio, dvoje je odnekle nadošlo, namirilo se, jedno je porojak i jedno u staroj stublini (?) pok. Mate Čavke: odnekle se namjerilo. Tako ih sada imamo jedanaest, iako nisu baš najbolji.

2.1. Livno čuvaju ustaše u ljeto 1943. – hajduci i pljačkaši po šumama

Livno sad čuvaju ustaše; ima ih 6-700 sa komandantom Bobanom. Na 16. VII. Boban otišao avionom u Zagreb. Bit će da su za to saznali partizani i stoga na 17. VII. iza ponoći nastala je strašna pucnjava, jer da su partizani od Suhače, dakle Glamočke strane, navalili ili htjeli navaliti na Livno, ustaše to čuli i nastala je pucnjava: pucale su vojničke puške, strojnice, bacači mina i bombe. Velika strava zavladala u samostanu, a međutim nije se ništa dogodilo, jer bit će, da su partizani čim su čuli toliku pucnjavu odmah krenuli natrag. Po okolnim selima pojedinci provaljuju u staje i otimaju blago. To su pojedinci i domaći hajduci, razbojnici u Crnoj Gori, skitaju se po šumama i pljačkaju. Kako je razvaljena pruga blizu Lašve svrhom lipnja, jer pošte nemamo, pa ne čujemo pravo vijesti sa ratišta. Nešto na radiju slušamo, ali ne vjerujemo (?). Polovicom augusta čuju se iz daljne i bliže okolice kojekakovi nasrtaji partizanski. Tako n. p. početkom kolovoza navalili su na Tokića blago u Potočanima i ubili Ivu Tokića i oteli blago. Bilo ih je, kako govore, oko 20 ali ubijen je i jedan partizan, Vuleta iz Glamoča. Na 16. VIII. u D. Vakufu napali

želj. stanicu i vlak. Bilo i mrtvih, ubijen p. Jure Sučića, p. Ive Bezina (?) iz Livna i oplienili su putnike žestoko i vlak spržili.

Tako više puta napadaju i otimaju. Ali u poslednja vrimena kao da oko Livna nema velikih napadaja i velike otimačine. Sve se bojimo, da se sprema jača akcija na Livno. Bog i vojska sačuvat će nas. Ovi(h) dana prolećali su i neprijateljski avioni – noću naše krajeve. Čuje se, da je jadna Fojnica stradala od partizana. Na 17. ovoga dva su mjeseca, da sam Fojnicu ostavio a još pisma odtuda nisam dobio. Po svoj prilici, da su kroz to cijelo vrijeme bili tamo partizani gospodari. Govore, da ih je (katolika - Hrvata) nekoliko i strijeljano. Očekujem obavijest detaljnu, jer sam se za to pobrinuo već. Općenita je molitva i opći vapaj za mir što skorije, jer je dodijalo ovo strahovito krvarenje.

Svršila je vršidba u okolici livanjskoj. Bila žita dobra, ali zelen slaba, jer je strahovita žega i suša zavladala, pa izgori sve. Ima mjesec dana (pišem 20. VIII) da kiše ko valja nemamo, pa naravno, da mora ovo strašno sunce sve spržiti.

Sad, kad smo se smirili, možemo ustanoviti, koliko partizana od prilike ima od našega elementa. Govore, da ima oko 60-70 katolika iz Livna i ženskih oko 10-15. Sa sela nema mnogo, osim iz vidoške župe 40-50. Neki su se vratili kućama. Čudnovato, vlast ih ne progoni nego ih pušća samo živiti u svojim kućama. Dokle – vidit ćemo.

Na 21. VIII. (1943.) u 11 i pol sati noći bio je napadaj na naše štale. Na ustaškog stražara bačena je bomba, koja je sa velikom detonacijom explodirala. Ne zna se, tko ju je bacio. Sumnja se na kojeg partizana, koji je za probu kušao navaliti: Ustaša je otvorio vrata i nastala je strašna paljba, koja je trajala oko pola sata, zatim je prestala, jer su se pokrenuli i ustaše iz Livna. Na 22. došla je komisija: žandari i redarstvenici istraživati na licu mjesta taj čin. Iza toga napadaja jedan avion prešao je preko ovih krajeva. Silni smo strah pretrpili za vrijeme ovih napadanja. Inače partizani nisu nikakve štete počinili.

Rezultat žetve samostana na Gorici k/L. Bilo je pšenice 10 q, ozimice (raži) 13 q, ječma 48 q = 71 q. Bože, blagoslovi, Dobro!

2.2. Sukobi partizana i ustaša u Livnu u ljeto 1943.

Na 25. VIII. (1943.) partizani osvojili Bugojno i eto ih sad, sigurno će se svaliti u Livno. Livno se utvrđuje. Hoće li moći ga osvojiti, veliko je pitanje. Mi smo počeli evakuirati samostan. 26. VIII. preselit ćemo se u župski stan dok ovo pregrmi, jer smo tamo sigurniji.

Na 30. VIII. (1943.) u 2 sata iza ponoći udarili partizani na Livno. Mi se iz samostana već s večera sklonili u župski stan u Livnu. Strašna je paljba otvorena. Pucali su topovi, bacači mina i osobito strojnice iz bunkera. To je stvarno grmilo; rakete su osvjetljavale i topovima naznačavale, kuda će ciljati. Partizani su uprav na nekim mjestima, na slijepo navaljivali. Izgleda, da su pošto po to htjeli do strojnica doći i otimati ih; ali su naopako po se to pokušavali, jer su ih strojnice strašno kosile. Govore, da ih je ostalo mrtvih oko 50 a zarobljeno do 300. Ustaša je samo jedan lako ranjen, a poginuo nije ni jedan, jer su bili ustaše zaklonjeni. Ta je paljba trajala jedan sat i četvrt, a onda je jenjala, jer su partizani utekli, premda ih se viđalo po visoravni i kad se razdanilo. Govore, da je partizana bilo oko 1500, a toliko je sa milicijom bilo i u obrani. Samo razlika je velika, što je obrana imala teško oružje, a partizani toga nisu imali i uopće su mizerno bili opremljeni.

2.3. Vijesti iz Fojnice u srpnju 1943.

Čuje se strašna vijest iz moje drage Fojnice. Oko crkve 12 je bomba eksplodiralo oko

22. VII. Te su bombe porušile prozore na crkvi samostana; da su sakristija srušena, krovovi izrešetani, u starom samostanu južna strana porušena, kolona srušena, u novoj građi tanji zidovi porušeni i prozori popucali; pozida od istoka prema Baram porušena itd. Računaju preko 2 milijuna Kuna štete bilo.

2.4. Napad partizana na Livno, hajduci i pljačkaši, ustaše se povlače, svijet bježi

Na 6. IX. (1943.) u 9 sati iza podne nastala žestoka paljba svih vrsti oružja, partizani navodno navalili na Livno, najviše sa Suhače, Glamočaci dakle. Pucalo jedan sat, zatim utihalo. Govore, da je šestero poginulo, i to 4 ženske i 2 muških, i to da su ovarisali[17] na mine i tako poginuli. Od ustaša nitko nije stradao.

U vječnom strahu živimo, očekujući svaki čas, kad će banditi udariti i učiniti kakav pokolj ili pljačku. Fratri su još u Livnu na konaku, samo sam se ja preselio natrag zbog nezgodna noćišta tamo. U ruke Božje!

25. IX. preselili smo svi u samostan osim fra Alojzije Ćubelića, i blago je preselilo, jer kako se čuje partizani su otišli u Dalmaciju, da se sjedine s Talijanima izdajicama i dočekaju Engleze na Jadranu. Čuje se od više dana velika paljba iz Dalmacije. Govore da Nijemci ruše sela i ubijaju ljude, koji su iz zasjede ubijali njemačke vojnike. Ruše, kako govore, sve redom. Od nazad nekog vremena događalo se je više noćnih pljačka po selima. Svi smo govorili, da te pljačke vrše obični hajduci seoski. Ali trebalo je to i očekivati, i nismo mnogo na to čekali.

Na 27. IX. zaletili su se pljačkaši iz Glamoča, 11 milicionera, sve sami muslimani, i iz sela Potočana odtjerali 130 ovaca, volova i drugih goveda. I to sve blago iza polnoći dotjerali u Guber V. Tude su htili otpočinuti, ali su prokazani ustašama i ufaćeni u pravo vrime, dotjerani u Livno u zatvor i sad se istraga vrši, da bi se saznali i ortaci. Bit će velika kazna.

Na 27. IX. (1943.) neki seljak iz bugojanskog kotara umakao je ovamo iz vlasti partizanske, jer partizani još drže Bugojno, i kazuje seljak taj, da su partizani ubili 380 ljudi u Bugojnu i okolici; u samom Bugojnu 17 osoba. Početkom listopada jednako kolaju glasine, da su partizani u Prologu, pod Prisojem, ispod Ljubunčića, osvojili Rujane, do Prolog planine.

Na 2. X. izašli su im ustaše u susret ispod Vidoša u Smričane i tu su se potukli. Govore (što nije vjerojatno) da je ostalo oko 200 partizana mrtvih; da su im jedan tenk zarobili, tri konja (tovarna) cigareta Ibar oteli. Ali i da je jedan ustaški tenk slupan i uništen. Cijeli dan su se tukli i onda u večer utihnulo je. U noći oko pol noći ustaše su se izvukli svi iz Livna (cijela posada) i s njom je silno mnoštvo civilnog pučanstva otišlo oko 1000 osoba. Otišli su prema Šuici. Među izbjeglicama bili su i tri svećenika: gvardijan fra S. Sarić, exprovincijal fra A. Ćubelić i župnik lištanski don Božo Šimleša.

2.5. Partizani treći put osvajaju Livno, u samostanu general Kočo i vojna bolnica, zatvaraju i izriču smrtne kazne

Partizani unišli u Livno oko 7 sati izjutra (3. listopada 1943.), unišli su sa velikim aparatom. Najprije pucali i topovi i bacači mina i strojnice. To je bila proba, hoće li biti reakcija. Kad su vidili, da nitko ne odgovara, onda su počeli ulaziti oprezno. Najprije motorizirana vozila, onda sve drugo. Prvi je tenk došao na Goricu sa dvojicom partizana. Kad smo ih prijazno dočekali, onda su otišli, iza njih se naturila ostala vozila i pješaci sa konjacima (?). Do podne skrlo se je više stotina partizana. Među njima je bio i general Kočo, komandant brigade, zatim dosta drugih oficira i Amerikanaca i Engleza. Mi smo im dali jabuka, zatim je sku-

[17] *Ovarisati* (tur.) – pogoditi.

han ručak u našoj kuhini za sve oficire (oko 20-30) osoba od njihova mesa. Tu su se zabavili cijeli dan; nešto su računali i studirali. General Kočo, koji je i prošle godine bio ovdje vrlo se je susretljivo ponio prema nama i izdao napismeni dekret, da nas ne smije nitko dirati i da će samostan biti pošteđen. I zbilja imali smo mir u noći. Jest nam bilo nasrtaja na vrata i neprilika zbog izležavanja pred samostanom, osobito ženturina, koje su se odveć izlagale i svoju golotinju pokazivale. Na 4. X. obili su nam konobu i jabuke krali, ali nismo mogli otkriti, koji su to bili. Inače ne diraju u ništa; ali se sve bojimo, da ovaj mir ne izvrgne se u buru: pljačku i druge nepodopštine.

Pišem ovo 7. X. (1943.) partizani još ništa ne otimaju. Bilo na 6. X. Potočansko blago zaplinili: goveda, ovce i krmad i dotjerali u Livno. Pošto se je svijet domaći svrvio (a i jest bila srijeda) pušćali su blago, govore na intervenciju Mirka Kutleše, partizana Korenitoga (?) – Zatvorili su č.s. Dominu Šeparović, Miju Kaića, bivšeg načelnika i Stipu Tadića p. Rafe. Na 6. X. fra A. Kaić i ja išli smo komesaru gradskom Željku Kreši i molili, da se te osobe pušću, jer da nemaju pri sebi krivice, a tim, da badava svijet uzrujavaju. Obećali su pa očekujemo danas, da će se pustiti. Imamo neugodnost tu, da su nam najavili, da će svoju bolnicu u samostan smjestiti i već su počeli prigoniti stvari za bolesnike. Išli smo 6. X. generalu IX. divizije i molili, da nas poštede i ne trpaju nam bolnice, jer da smo stradali prošle godine i da nam je general Kočo i pismeno izdao dekret, da nas neće nitko uznemirivati. Ali, rek bih, sve je to badava.

Došlo je mnogo partizana na 3. X. Cine, da ih je skoro 5-6000 i s većim aparatom: teškim oružjem, oklopljenim kolima itd. Sve talijanske proizvodnje. Došli su odjeveni s talijanskom uniformom. Teški topovi su također došli. Bolnicu su utrpali u samostan (južna strana) i nas ograničili na 9 soba sa zapadne strane. Tu nam je i kuhina i refektorija i ustreba li i sve ostalo. Klauzura dokinuta. Najgore nam je bilo za zahod. Ali i tu smo se snašli. Pregradili smo gornji zahod: jedna kabina za nas, a *druga* za bolnicu.

Naša intervencija, da se sestra Domina, M. Kaić i S. Tadić puste iz zatvora, nije urodila uspjehom. Jer su (11. X.) u zatvoru. Ali ima i novih uapšenika. Ivka p. Ante Tadića, djevojka, uapšena je 10. X. kao sestra Tonki Tadića, pekara, koji je izbjegao a imetak mu je sav zaplijenjen, Tonko na smrt osuđen, sestra zatvorena i mater stara Delfa protjerana iz kuće (otišla kćeri za Nikom Kaićem S.). Tonko je osuđen, jer da je bio ustaša, ustaše pomagao, Nijemcima išao na ruku itd. Isto tako Erceg Anto (Kozar) osuđen je na smrt, koji je također izbjegao, a sin mu gimnazijalac, još malodoban zatvoren. Tako vječno strahujemo i za živote i za imetak.

2.6. Razne nevolje: sječa Fratarskoga gaja, partizani rekviriraju i ubijaju, nesporazumi s gvardijanom, visoke cijene i slaba prodaja u Livnu

Nas fratre zadesila je i ta nesreća: gaj nam sav isječen. Naši okolišnji seljaci: iz Dobroga, D. Međe, Žabljaka, Brine i iz Livna ustalo sve listom i gaj je gotov legao. Isto tako i Karabunar pase se sve širom. To je poštenje i moral našega svijeta. Ovaku stisku upotriebili, da nas orobe. Na 16. X. posle podne oko 200 osoba navalilo na gaj pa ga sijeku i nište. Najgore je u toj stvari, što se mi sami za zimu obskrbili sa drvom a gaj nam ode u propast. Pogodili smo sa nekim Brinjanima da nama iz trećeg c sijeku hrastinu i dogone, ali neće moći da ispune, ono što bi mi želili, jer svijet priono i otima. Što smo dočekali, da pokraj svoje divne šume, da danas nemamo gdje ni špice usjeći.

Ivka Tadić i žena sa dječakom Ante Ercega govore partizani da je prebačena u Sinj. Mato Konta iz D. Međe p. Bože, partizan, na 16. X. strijeljan, jer bio dezertirao od partizana. Kata

Vuco, zvana Komarica, djevojka, poslužnica u bolnici strijeljana 16. X., jer da je štošta nepovoljno govorila o partizanima.

Mi sa svojima kolima (fijakerom) i sa konjima na sto muka: svaki čas rekviriraju sa momkom pa gone u Glamoč, u Grkovce, u Duvno drugi put, pa ostanu po šest dana. A ne smimo se protiviti, jer odmah krupna prijetnja.

Oko 10-12. X. (1943.) strijeljan je Salih Vrebac iz Livna, musliman, ali dobar čovjek i simpatisao sa Hrvatima, pa valjda zato i stradao.

Počeli su rekvirirati i žito i blago po selima. Mi smo (fratri) u strahu, kako će i od nas počimati uzimati i žito i blago.

Danas (21. X.) došo sam malo u konflikt sa starješinom fra A. Kaićem. On kao vikar, pošto je gvardijan izbjegao, preuzeo je upravu samostana. Opažao sam da u mnogim stvarima ide neispravnim putem. Na pr. ja sam ga unaprijed upozorio, da hranu ne daje onim, koji gone gjubre (za hrastovinu) i okopavaju voćku i druge poslove obavljaju, i on je obećao i rekao, da nikada hrane ne dade. Ali kad danas drugačije. Dvojica su iz Žabljaka gonili gjubre i jedan okopavao voćke, a on njima i hranu i duhan. Kad sam mu ja to prigovorio, on reče, da je on starješina, i da je pozvan da upravlja. Tacite: da on nikoga tu ne vidi i da će raditi što hoće?

Na 30. X. 43. obišao sam sav gaj. Našao sam oko 15 konja iz Dobroga, Sturbe i D. Međe. Došli da ono, što je još ostalo sasijeku. U cijelom gaju ni jednog hrasta nisam našao, sve je sasječeno i odvučeno. Došli sad pa sijeku panjeve, grabušu i dapače ljeskovinu. Ma neće ostaviti ni šibice. Dokle je svijet bezobrazan i bezdušan, nije im dosta što su hraste i grabove velike uništili, nego hoće još i panjeve i šibice. A što ćemo mi, kad smo nemoćni, od vlasti nikakve zaštite nemamo.

Na Sve Svete dosta blaga dotjerano, ali slabo se prodavalo, jer nema tko kupovati. Nešto se volova prodalo preko 100.000 Kuna. Pšenica 220-240 Kuna. Ječam po 150 Kuna, kukuruz po 150-160 Kuna.

3. Vidovićev boravak u Podhumu kraj Livna od 8. studenoga 1943. do 8. ožujka 1944.

3.1. Hapšenje i ubijanje fra Bone Grebenarevića

Na 6. XI. (1943.) fra Bono Grebenarević,[18] župnik iz Podhuma uapšen, njegova kuharica Zorka i mali momčić Padro. Došao posle podne fijaker samostana po njih i otjero ih u apst. Starješinstvo samostana poslalo mene na substituciju[19] u Podhum. I ja sam na 8. XI. otišao sa dvojicom partizanskih sudaca, pošao iz Livna oko 9 sati. Prije polaska jedva sam umolio, da se navratim fra Boni u sobicu. Zatekao sam ga, da moli brevijar, nešto ga upitao glede vjenčanja sve u prisutnosti sudca i s njim sam se rastao. Ovamo u Podhum došao sam oko 10 i pol sati. Odmah je počela premetačina cijelog stana. Osobito su pretraživali svaku pisanu stvarčicu i fra Boninu i Zorkinu, kuharičinu. Po mom mnienju ništa važnoga nisu našli, ali po njihovom izgovoru – vrlo važnih stvari, da su našli. Dok nije premetačina svršila, ja sam oti-

[18] Fra Bono (Luka) Grebenarević rođen je 13. VIII. 1884. u Biloj kraj Livna. Osnovnu školu završio je u Livnu, gimnaziju u Visokome, bogosloviju u Livnu i Sarajevu. Zaređen je za svećenika 1909. u Sarajevu. Bio je kapelanom u Čukliću (1910. – 1911.) i Livnu (1911. – 1912.). Profesor je u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Visokome (1912. – 1924.). Predavao je latinski, grčki i hrvatski jezik, matematiku, zemljopis, krasopis i gimnastiku. Obavljao i službu prefekta sjemeništaraca, klerika i vanjskih đaka. Bio je gvardijan na Gorici (1925. – 1928.) i župnik u Ljubunčiću (1924. – 1925.), Vidošima (1928. – 1928.) i Podhumu (1928. – 1943.). Partizani su ga zarobili 6. XI. 1943. u Podgradini dok je obavljao ukop svoga župljanina. Zlostavljan je u partizanskome zatvoru u Livnu, osuđen na smrt i strijeljan 1. prosinca 1943. na Bugojanskoj malti. Prema svojim župljanima bio je vrlo susretljiv i blizak, stoga ga je narod volio i odan mu bio.

[19] Substitucija (lat.) – zamjena, zamjenjivanje.

šao sprovod obaviti u Miše i onda su oni harali po kući: jaja trošili, rakiju i vino pili. Popili oko 4-5 litara vina i tobože važnih stvari otkrili: pregledali žito i ostalo i rekli, da će doći opet ovamo opet, žito dizati itd. Ja sam na njihovu polasku zapitao starijeg sudca: U čemu se tereti fra Bono. On mi je odgovorio, da mi to ne može kazati, ali ima mnogo stvari i novih i starijih. Samo su govorili, da će najmanja kazna biti kažnjenicima izgon iz ovih krajeva. Tako sada očekujemo rezultat istrage. A pozvani su kao svjedoci neki partizani iz Dobroga i Vidoša, da svjedoče protiv fra Bone.

Malog momčića, Božu Padru, pušćali su 12. XI. kući. Izgleda najglavniji svjedok protiv fra Bone da je Mara pok. Blaža Ćurića iz Podhuma. Blaž je bio veliki partizan i kao taki poginuo. Njegova smrt dovodila se je sa uapšenjem fra Boninim u svezu. Ali je odmah dokazano, da fra Bono nije bio nikako u ovim krajevima, kad je Blaž poginuo. Bio sam sa fra Bonom 17. XI. i sa sucem istražiteljem. Sudac je rekao, da će ove nedjelje do 21. XI. puknuti presuda. Pa sada očekujemo buduće događaje. Na 18. XI. pozvani su na preslušanje Bulić Aga iz Podgradine i mali Božo Padro, fra Bonin momčić, kočijaš. Zorku je pušćalo 27. XI. a fra Bono je ostao i nadalje.

Na 1. XII. išao sam u Livno i sve kapije obijo, nastojeći da dođem do fra Bone, ali nisam uspio. Najposlije mi je mlađi sudac rekao, ako što imam važno za fra Bonu, da njemu (sucu) reknem, pa će mu on saopćiti i njegov odgovor donijeti. Odmah sam počeo slutiti, da se nešto krupnoga sa fra Bonom događa, i to sam svima rekao, koji su me kašnje za fra Bonu pitali. I uistinu 4. XII. donijeli su osudu (Mirko Bulić), u kojoj je stajalo, da je fra Bono strijeljan na 1. XII. (1943.) u 10 sati noći. Tražio sam osudu, ali mi je nije dao, nego je rekao, da će mi je donijeti kašnje. A evo smo već 6. XII. a ne donosi je, premda je osuda upravljena na župski ured. Potražit ću je na drugi način.

3.2. Nijemci, ustaše i četnici u Livnu u prosincu 1943. i u proljeće 1944.

Na 4. XII. (1943.) čuli smo da Nijemci idu prema nama, da su već na Dobranjima. Na 5. pokazali su se milicionari i neki ustaše, a na 6. XII. već je oko 30 biciklista prošlo cestom do Lopatica. Partizani, kako izgleda bježe i svagdje se ugibaju. Čekamo sa interesom buduće događaje.

Na 6. XII. (1943.) unišli Nijemci, ustaše i četnici u Livno, Duvno. Govore, da su i Bugojno zauzeli Nijemci. Bilo je izgibije u Livnu. Oko 30 partizana zaglavilo je i nešto od četnika poklano. Na 14. XII. prenijeli smo tijelo p. fra Bone i svečano ga pokopali na Gorici među braćom. Na 17. XII. partizani sa velikim brojem (govore da ih je bilo oko 7.000) navalili na Livno, da prodru bunkere Njemačke, ali ih Nijemci dočekali, napustili da dođu do bunkera a onda strojnicama osuli na njih vatru i strašno ih pokosili. Govore, da ih je mrtvih bilo oko samog Livna preko 500, osim ranjenih i osim onih, što su zaglavili po Kruzima. Ostali su utekli prema Glamoču.

Na 20. I. naselila se njemačka posada u kuću, kapelu i strašno me uznemirili. Bilo oko 30 ljudi i 4 konja. Srećom noćili su samo jednu noć, zatim otišli.

Na 24. I. došli zarobljeni partizani (22 ih) sa njemačkim žandarima (četvoricom). Partizani goli, bosi, odrpani. Sa velikim zorom tražio je komandant, da mu se ustupe prostorije i zagriju, jer su ljudi bili pokisli, pošto je kiša padala. Kad sam molio, da me poštede, jer da je ovo službena kuća, kamo stranke dolaze svaki čas za svoje potrebe, počeo je prijetiti: da je ovo ratno stanje, i da onoga, koji se protivi odredbama vojnika ima pravo i strijeljati. I odmah je zatim prodro u kancelariju i počeo smještati svoje ljude. Ostali su 24. i 25. I. do mraka, zatim su odselili prema Mostaru. Strašna patnja s njima i u noći i dani.

Na 26. I. opet došao nekakav nadporučnik sa zamolbom da bi njega primio i još nekoliko vojnika. Ja sam ga lijepo molio, da me poštedi. Otišao je u selo, da bi našao za svoje ljude u selu druge prostorije. Čekam rezultat. Bojim se. Nije srećom došao nitko, a evo već je 1. II. Bit će, da su našli mjesta na drugom mjestu. Kušali su i kušaju i sad, da bi se uvalili u kuću. Hoće li se čovjek obraniti – vidit ćemo.

Na 31. I. (1944.) prošlo je preko ovih krajeva oko 80 aviona anglo-američkih. Na 3. II. uselilo se je trojica u moju spavaću sobu i tu su ostali sve do 24. II. kada su definitivno ostavili Podhum. Tu su bile trupe SS. Bezobzirni, u noći nikad živa mira čovjek nije mogao imati: uvijek kuću otvarali i zatvarali i gdjegod u noći širom dvoranja vrata otvorena ostavilo, a ta su vrata prema mojoj kancelariji i sadanjoj spavaćoj sobi, pošto su me istjerali iz moje spavaće sobe. Uvijek nekakvi teferiči. Dapače jedne večeri i nemoralne ženske ovdi dovukli na teferič i zabavu. Kao konji tako su i svojim teškim cipelama batali i smetali kućni mir. Jedva se kutarisao smrada. Na 4. III. iza škropca s jugovine iskrenula bura i snijeg veliki padao i u nedjelju i ponedjeljak. Pošto je velika bura puhala a snijeg neprestano padao nastali su smetovi i putovi neprohodni.

4. Vidovićev povratak iz Podhuma na Goricu u Livno

Bolestnika – pošto je tifus nastao, neprestano, ja sam vidio, da ne mogu služiti, stoga sam na 8. III. (1944.), čim se je put provalio u Livno, otišao sa župe i došao u samostan. Tamo je otišao gvardijan i ostao na župi do 19. III., onda je i on došao, i poslali smo tamo fra Vjekoslava Čondića, jer da je provincijal pisao, da gvardijan ne može na župi biti, a i ja da idem u samostan, pa da se pošalje tko može biti tamo.

4.1. Vlast u Livnu u njemačkim rukama; partizani upadaju, pljačkaju, odvode ljubunskoga župnika fra Borivoja Mioča

Na 20. III. (1944.) u 9 sata uvečer partizani napali Livno, nastala paljba, ali za jedan sat prestala, jer partizana navodno bilo malo i odstupili. Dodijalo ovo partizansko uznemiravanje i pljačka težaka po selima. Govore, da će ubrzo ići u akciju hrvatski i njemački vojnici i smrada progoniti, da svijet može raditi svoje poljske poslove. Videremo![20] Hrvatski bi vojnici rado išli u akciju partizane progoniti, ali Nijemci ne daju, čekaju nešto, što mi ne znamo, a jadni svijet strada i sve mu što je imao odtjeraše i odnesoše. Ali pošto je vlast u njemačkim rukama, nije moguće ništa poduzimati. Nego tako čekamo i strahujemo.

Na 5 - 6. V. partizani su odveli iz Ljubunčića župnika fra Borivoja Mioča.[21] Kud su ga odveli i gdje je sada (ako je živ)? Poduzeli smo korake kod njemačke komande, ako je još živ, da se zamijene sa njihovim zarobljenicima, pa čekamo rezultat ovoga koraka. – Svijet jadni jednako stradava, jer mu gone sve: i žito i blago, pa će brzo ostati zgoljni bogec – prosjak.

[20] *Videremo* (tal.) – vidjet ćemo!

[21] Fra Borivoj (Jakov) Mioč rođen je u Livnu 20. XI. 1907. U Livnu je završio osnovnu školu i prvi razred trgovačke. Nastavio je školovati se u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Visokome, bogoslovni studij završio je u Sarajevu i Zagrebu. Pohađao je i glazbenu školu. Bio je kapelan u Rami na Šćitu (1932. – 1934.) i u Tuzli (1934. – 1937.). Župničku službi obavljao je u Žeravcu (1937. – 1939), Vidošima (1940. – 1943.) i Ljubunčiću (1943. – 1944.). Dok je bio u Vidošima, šezdesetak četnika i komunista napali su i opljačkali župni stan; on se spasio skočivši kroz prozor bos u pidžami te pobjegavši u selo. U noći između 6. i 7. svibnja 1944. uhvatili su ga partizani u župnome stanu u Ljubunčiću, vodali ga kroz sela ljubunske župe, mučili ga na razne načine i na kraju ubili u šumi pokraj Sajkovića, blizu kuće Bože Ivezića. Za grob mu se ne zna do dana današnjega.

4.2. Angloamerička vojska bombardira Livno u svibnju 1944. i pustoši samostan

Na 19. V. posije podne pohodilo nas je nekoliko anglo-američkih bombardera, bacilo nekoliko bombi, ubilo troje čeljadi i zapalilo nekoliko kuća i otišlo. Na 28. V. (Duhovi) u 3 i pol sata iza podne došlo je oko 12 bombardera, izbacilo dosta bomba, ubilo je nekoliko čeljadi i zapalilo dosta kuća i otišli. U 4 i tri četvrti sata vratili su se – oko 14 aviona i strašno su rigali iz zraka vatru, ubijali čeljad i palili kuće. Sutradan, ponedjeljak u 4 sata i pol, došlo je 42 bombardera izbacilo oko hiljadu bombi, srušilo sve kuće po sridi grada, ubilo mnogo čeljadi. Sad je Livno samo jadna ruševina, strahovito izgleda, rupe od bombi na sve strane. Svijet jadni izišao iz varoša i otišao u sela, jer ne smije više nitko unutra, bojeći se novog napadaja. Bačeno je preko hiljadu bomba, a imade ih koje još nisu eksplodirale. Srušeno je daleko preko stotinu kuća i izrovalo strašno grad. Električnu mrežu istrgalo i vodovod pokvarilo, pa sad i ne funkcionira. Računaju, da je preko stotina osoba ubijeno na mrtvo, od toga katolika oko 40, a muslimana oko 150, a ranjeni se ni broja ne zna. Ranjen je i jedan franjevac: dr. fra Anđeo Kaić,[22] exprovincijal i vikar, ali nije teško. Išao je u Mostar da mu se geler izvadi iz noge.[23]

Iza toga svaki gotov drugi dan po više stotina aviona pohađalo nas je svaki gotov drugi: preko nas prolazilo na sjever, izjutra i u noći. Na 14. VII. (1944.) u noći oko 11 i pol sati uz strašnu grmljavinu (jer nisko išli posve) naišlo ih je mnogo i rakete bacali. Mi u smrtnom strahu bili, bježali u sklonište i čekali sa strepnjom, kad će početi bacati bombe. Srećom nisu bacili ni jedne. Osim bombaša često dolazili lovci, koji vrebaju na kamione, skupine ljudi, osobito na vojsku. Partizani i jesu na ove strane, koji jadni svijet pljačkaju i nište. Ele tako u vječnom strahu živimo, pa ne zna čovjek na kojem je dijelu zemlje. Sve se izvrće?

Uz ove nevolje pridružuju se i još teškoće druge. Vojska, nemili gost, kad se svali, osobito u samostan, sve ništi. Tako skoro nekakva komora: Karavlasi, naveli oko stotinu konja i odmah s njima u našu bašču, bez ičijeg pitanja. Ostali dvije noći i jedan dan, opustošili svu bašču. Bilo ukošeno i pokupljeno oko 7-8 q sijena i to sve potrošili. Bili počeli uvoditi konje i u Dolac. Bojali smo se, da će ih uvesti u žita. Na 19. VII. došla čitava kolona Nijemaca: preko 1000 vojnika, preko stotinu konja i oko stotinu vojnih kamiona. Sve skrhali u bašču. Sijeno iz pojate izvaljivali i konjima polagali. Bog zna, koliko su štete učinili. Na Karabunaru gotov plast razvršili i gonili svojim konjima. Bit će, da su ih engleski avioni primijetili, jer na 20. VII. tri put su se navraćali i gledali; ali srećom nisu bombardirali, jer inače, stradao bi samostan. Na 20. kasno povukli su se svi prema Šuici i tako nas oslobodili od pogibelji, dok ne dođe nova. Ova kolona, kako govore, povlači se od Glamoča koji je sad u njemačkim rukama!

[22] Fra Anđeo (Luka) Kaić rođen je 24. III. 1894. u Livnu. Osnovno obrazovanje stekao je u Livnu, a srednje u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Visokome, filozofsko-teološki studij započeo je u Sarajevu, a završio u Budimpešti. Doktorirao je na Bogoslovnome fakultetu u Zagrebu 1920. godine. Pohađao je umjetničku školu u Beču 1922./23. Nekoliko mjeseci studirao je na privatnoj školi slikanja kod Juraseka. Za svećenika je zaređen 1916. godine. Bio je profesor u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Visokome (1916. – 1928.), župnik u Livnu (1928. – 1934.; 1937. – 1939.; 1948. – 1958.), gvardijan na Gorici (1934. – 1937.) i provincijal Bosne Srebrene (1939. – 1942.). Na Gorici je od 1942. do 1948. i od rujna 1958. do smrti 29. rujna 1983. Bavio se slikanjem. Stare kuće i sokake, kojih više nema u Livnu, ovjekovječio je na svojim slikama; čuvaju se u samostanu na Gorici. Skupljao je razne vrijedne stare stvari po livanjskome kraju. Danas su to eksponati u Franjevačkome muzeju i galeriji Gorica – Livno. Bio je veliki prijatelj prirode, biljaka i životinja. Bavio se dugotrajno i ustrajno instruiranjem đaka iz latinskoga i francuskoga jezika. U vršenju službe uvijek je bio točan i uredan.

[23] Ovdje završava pisanje u prvi blok koji je do posljednje stranice ispisan. Sljedeći tekst pisan je na čistome papiru dimenzija 22 x 17 cm. Papir je prelomljen pa čini listiće dimenzija 17 x 11 cm s pisanim tekstom na obje strane i paginiranim stranicama od 1. do 87. Od str. 1. do 16. listići su razdvojeni, a od str. 17. do 36. istih dimenzija (17 x 11) od drukčijega papira s izvučenim vodoravnim plavim i okomitim crvenim crtama.

4.3. Tri mlade mise u srpnju 1944. u livanjskome kraju

Na 16. srpnja rekao je u našoj crkvi mladu misu fra Lovro Sučić, livnjak. Bilo je strašno zbog aviona. Srećom avioni su naišli oko 8 sati, a misa je započela oko 9 sati, sve se je tako mirno, tako sve na vrijeme dovršilo.

Druga mlada misa bila je na 23. VII. u Čukliću; rekao ju je fra Hrvoje Duvnjak. Dogodio se jedan incident, koji je mogao imati i neugodnih posljedica. Pri svrhi mise rupilo je desetak partizana, koji su počeli pucati iz pušaka. Svijet se strašno ustravio. Pošto su ti partizani bili gotov svi domaći, nisu nikakva nasilja činili, ali svijet i fratri su se razišli prije fakta.[24]

Na 20. VII. (1944.) i treći je mladomisnik: fra Boris Barun, mladu misu rekao, jer u Ljubunčiću, gdje je bio namjeravao primicirati, nije mogao zbog partizana, da tamo si dođe. Bila je misa oko 10 sati. Svijeta sila jedna, ali baš tada prošla je sila aviona – američkih i svijetu strah utjeralo. Sreća nije bilo nikakva bombardiranja.

Svaki gotov dan prolaze avioni oko 8, 9 i 10 sati i idu na sjever. Uznemiruju sa svojom strašnom tutnjavom, ali ne pucaju još (28. VII-I.). Opća mobilizacija: kupi sve od 16-50 godina, i to Nijemci kupe.

Svijet se uskomešao: bježi, krije se, da samo izbjegne pušci. Malo ih uspije izmaknuti. Ipak su mnogi, osobito mladi momci, utekli i kriju se. Ono što nije pobjeglo spremili su u Mostar, pa su tako i oni (Nijemci) odselili, i svoje tenkove i kamione odvukli. Samostan se je tako potpuno ispraznio. Pošto su Nijemci odselili ostali su sami domobrani u Livnu. Najgore je to, što su odvukli Nijemci i teško oružje i tenkove. Ostala su samo tri topa i nekoliko bacača mina. Bojali smo se partizana i očekivali smo svaku noć njihovu navalu.

[24] fakat ili vakat (tur.) – vrijeme.

4.4. Odlazak Nijemaca, Livno četvrti put i konačno u posjedu partizana koji građane uhićuju, gvardijan bježi, mnogo emigranata u šumama

Na 9. listopada došla je jedna satnija Nijemaca od vražje divizije. Još smo očekivali dvije satnije. Ali taj je dolazak zakasnio, jer već 10. listopada oko 2 sata iza pola noći navalili su partizani svom silom. Premda je Livno bilo ograđeno bodljikavom žicom, Talijani (jedan ih bataljun bio) navalili su ispod Tabija, provalili žicu (kako se općenito govori uslijed izdaje sa strane domobranskih častnika) unišli u gornji grad, zapalili dvije pojate, dali znak drugim partizanima i nastao je opći juriš i zauzeli su Livno. Zarobili oko 30 domobrana, a ostali utekli i neki izginuli. Tako je Livno evo četvrti put došlo u posjed partizana.

Dosad (pišem 17. X.) ne čine još nikakva nasilja, ali su građane, ukoliko se nalaze u gradu, gotov sve uapsili. Fratre su dvaput premetnuli sve do čivije. Premetačina je obavljena i u Livnu, dapače i na selima. Koliko se čuje nisu našli nikakvih kompromitirajućih stvari. Išao je gvardijan komandantu intervenirati za uapšenike, ali bez uspjeha. Otišli su na Duvno da ga osvoje; ali evo šesti dan osvajaju ga i nisu ga mogli zauzeti. Čuje se odande grmljavina topova. Govore, da su u Duvnu samostan fratarski srušili i crkvu oštetili.

Uapšenici evo osmi dan čame u zatvoru, ali se ništa ne zna što će s njima. Na 18. X. pričaju, da ih je otjeralo oko 70 u Glamoč, da s njima ispit provedu. Išli su 18. X. gvardijan sa još tri fratra komandantu u Livno intervenirati za uapšenike, ali s malo uspjeha. Svaki dušu u se povukao pa se iščekuje, kakav će biti konac svega ovoga. Kupe porez u žitu, blagu itd. Popisuju i muške glave, pa će ih po svoj prilici sve pod pušku staviti. Prije otjerali domobrani pa Švabe, pa eto i partizani, pa neće nijedna muška glava ostati kod kuće koja može raditi. Teška vremena!

U svijet unišao neki strah i apatija za sve. Naša crkva prazna. Sad je listopadska pobožnost, pa ne dođe na rožarije i izjutra 6-10 osoba. Netko i ne smije, a netko se i pomeo. I prošle godine u listopadu bili su partizani u ovim krajevima, pa je ipak svijet dolazio bolje u crkvu, nego ove godine. Kako partizani govore još 3-4 nedjelje sve će se svršiti. Mi smo, rekao bih, izgubili svoju državu. Bože, kako je Tvoja volja!

Neke je iz Glamoča pustilo kući, ali većina livnjaka još je u zatvoru (ovo pišem 1. XI. 44.). Porez u mesu i žitu jednako kupe, a osobito iz onih kuća, iz kojih ima momaka u ustašama, a i u domobranima. Svijet se uzvrtio i uplašio.

Pošto se je počelo štošta šuškati i o fratrima, osobito gvardijanu, to je gvardijan sa Vj. Čondićem[25] na 26. X. 44. mako.[26] Kuda je otišao i dokle je došao – ne znamo. Nešto se čuje danas (1. XI.), da nije daleko otišao. S njime je bio otišao i mladomisnik fra Boris Barun, koji se je međutim vratio već 29. X. Otišla su i dva đaka gimnazijalca: Kasalo i Ištuk.[27] Što je s njima ništa još ne znamo.

4.5. Partizani i njihova bolnica u samostanu na Gorici; nameti na svijet: „Dok u naroda ima i zrno žita i štogod živa“

Na 28. X. došlo je pred mrak oko 300 partizana u samostan. Vukli slamu našu i ne pitajući ništa, i smjestili se u samostan i ostali kroz tri noći. Na putu su (po svoj prilici za Duvno). Dobro su se vladali; dobro obučeni i dobro obuveni i dobro naoružani.

Na 31. X. oko dva sata iza podne otišli su prema Dr.(inovoj) Međi, kako govore u Duvno. Hoće pošto poto da Duvno osvoje, a Nijemac se kapricirao, pa ne da Duvno nikako. Na 1. XI. iza podne mnogobrojni avioni uzvucali se sa sjevera na jug. Na 1. XI. cijeli dan teški topovi su pucali iza Dinare, gdje? ne znamo. – Teška i mutna vremena. Daj, Bože, da se skrate ovi dani!

Na 3. XI. oko 10 i pol sati pred podne strašna jugovina i škropac. Negdje u blizini od sjevera morao je biti prolom oblaka, jer vode strašno ispred crkve nadrlo. Bila i konoba potopila. Srećom sletili smo se pa smo otvorili mazgale u bašču i tim spriječili veću poplavu i naškodu (?).

Oko polovice studenoga, pravo: 21. XI. povratili su se emigranti iz šume. Jedan S. se nastanio kod A. S., a drugi u samostanu (Č.)[28] Kriju se. Djaci su otišli kući; i oni se kriju. Oko polovice studenoga Duvno se predalo, t. j. Nijemci se povukli, a partizani odmah unišli. Porez u žitu, mesu i krumpirima jednako uzimaju. Dokle će to trajati? Dok u naroda ima i zrno žita i štogod živa. Velika potištenost vlada kod svijeta. Mi pak, jer odsječeni od matice, ništa ne znamo. Bože se smiluj!

Oko polovice studenoga 1944. uselili su partizani bolnicu u samostan. Zapravo nije to bolnica, nego oporavilište oslabljenih ljudi. Nisu nam toliko na smetnju, samo nam sijeku drveće oko samostana za gorivo, ništa ne pitajući. Pritužili smo, ali bez koristi.

Na 29. XII. (u petak) ja bio u Vidošima, iza podne žestoka bura, pravi orkan, punulo, ja se sa fra Dominom uputio, naravno pješice, jedva progurali (?) od pustoga zora. Puhala isto tako u noći, u subotu na nedjelju, ponedjeljak, u utorak prestala oko podne. Dakle pošteno puhala. Učinila velike štete na krovovima i u samos-

[25] Fra Vjekoslav (Miško) Čondrić rođen je 23. II. 1917. u Rapovinama kraj Livna. Osnovnu školu završio je u Livnu, gimnaziju u Visokome, bogosloviju u Zagrebu i Sarajevu. Zaređen je za svećenika 1941. u Mostaru. Kao kapelan pastoralno je djelovao od 1942. do 1945. u Kreševu, Kraljevoj Sutjesci, Rami, Ljubunčiću i Livnu. U travnju 1946. sklonio se od partizana u šumu i otada se o njegovoj sudbini ništa sigurno ne zna. Nema ipak sumnje da su ga partizani uhvatili i ubili.

[26] Mako – od glagola maknuti = promijeniti mjesto, utekao.

[27] Riječ je o Vinku Kasalu iz Prologa i Marku fra Alojziju Ištuku iz Žirovića.

[28] Kratice znače: S. = fra Serafin Sarić; A. S. = Anto Sučić; Č. = fra Alojzije Čondić.

tanu i u Livnu. Reče mi župnik, da mu je vjetar odnio oko 200 komada crijepa. Pokraj drugih nedaća, još i to došlo.

4.6. Partizani oduzimaju od samostana i svijeta prehrambene proizvode: „Svijet nit ima što naložiti niti što založiti“

Bili smo sakrili žita nešto u samostanu za svaki slučaj, partizani ga našunjkali i otkrili i javili komandi. Sad očekujemo Komisiju da ustanovi količinu žita i odredi, što će nama ostati za hranu i usjev. Strahujemo, da nas ne prekrate. Urgiramo tu komisiju, ali se njima ne hiti. Sakriveno je oko 25 quintala žita.

Govore, da će ova bolnica ići od nas, a da će nam doći bolnica iz Jajca, oko 120 bolestnika. Strahujemo sa svih strana. Bože se smiluj! Bolnica je uistinu otišla, t. j. ovi su se bolnici (rekonvalescenti) svi digli odavle 8. I. 45. Da će zaista doći drugi bolestnici zaključiti možemo po tom, što su prionuli čistiti i uređivati prostorije za bolestnike.

Na 9. I. došla je napokon komisija za žito. Pregledala je i primjerila sve žito i našla, da ima žita 22 q a drugo žito oni raznijeli. Žito je preneseno iz onih prostorija, gdje je za nas bilo nepristupačno, i odneseno u zapadni dio samostana, u broj 8. Ta je komisija odnijela upisano žito i sada će odrediti, koliko će nama ostaviti, a koliko sebi uzeti. Bojimo se da nas ne prekrate, jer treba nama ne samo za nas, nego i za radnike, jer danas neće nitko da radi bez hrane. Razumljivo je na ovakvoj oskudici živežnih namirnica. Strah svakom u kosti unišao. Odredilo nam da dadnemo 9 q žita, 3 q kumpira, 150 kg mesa i 7 q sijena. Za sijeno smo se nekako iskopali, jer da su partizanske tri krave i jedan konj u našoj štali za dugo vremena bili i naše sijeno polagali; žito smo im otjerali, krumpira nisu htjeli, jer da su smrznuti, kao što i jeste, premda su oni sebi mogli izabrati 3 q zdravih. Za nas sreća. Glede mesa, poslali smo im nekakvu sipljivu kravu, za koju smo platili 220.000 Kuna. Kravu su procijenili 105 kg mesa. Dakle još će potraživati 45 kg od nas.

Strašna su vremena u svakom pogledu. U nedjelju 28. I. sijevalo i grmilo za dugo, zatim okrenuo snijeg i padao sve do podne na gusto. U podne okrenula bura i strašno puhala sve do ponedjeljka u podne. Smetova na sve strane ko kuća, da nije kabil[29] nikud koraknuti. Čuje se, da nekakva akcija ide prema Livnu, pa evo ružno vrijeme, ne može naprijed. Ako ne dođe ubrzo kakva oslobodilačka vojska, mi smo propali. I tako ćemo svakako proći slabo, jer odnijelo sve jadnom narodu, a sad opet nahrupila ova strašna vremena. Svijet nit ima što naložiti niti što založiti.

4.7. Dolazak novih bolesnika u samostan i raseljavanje fratara

Što smo nagađali, to je i došlo. Došli su novi bolestnici i ranjenici. Sve popunili. Govore da ih ima dvjesto sa dva liječnika i ženskom poslugom. Sve prostorije okupirali. Nije im bilo dosta što su prije imali, nego su nas potisnuli. Sobe br. 1 (dupla) i br. 2. morali smo isprazniti i mi smo se povukli dalje prema koru. Ali nije ni na tom ostalo. Na 18. II. došla deputacija livanjske komande i najavila nam, da im trebaju još četiri sobe. Sada je trebalo isprazniti brojeve 3, 4, 5 i 6. U dogovoru zaključili, da ja i dr. Ćubelić (oba exprovincijala) - a treći exprovincijal, dr. fra A. Kaić, na njega po sreći nije se ni vratio iz Sarajeva - da selimo: ja u Čuklić ispovijedati, a Ćubelić u Vidoše. Stisli se nekako. Trojica spavaju u broju 10.

[29] Kabil (tur.) – sposoban, kadar.

5. Vidovićev boravak u Čukliću od veljače do lipnja 1945.

Na 20. II. (1945.) ja odmah pošao u Čuklić i izpraznio svoju sobu. Imao je poći i dr. Ćubelić, ali ono jutro, kad je imao poći u Vidoše, liječnik partizanski najavio je da će nam ostaviti još jednu sobu, br. 6. I otac Ćubelić brže bolje raspakovao se i okupirao br. 6 i tako osta u samostanu. A ja po žestokoj buri i velikom snijegu odjurio u Čuklić. Ovdje sam jednako evo mjesec i pol i Bog zna, kad ću se vratiti. Dok bolnica ne iseli iz samostana, kući nema povratka. Ovdje u Čukliću ispovijedam, mise pučke govorim, u blizini ponegdje koga bolestnika opremim. Nije mi težak posao, jer bolestnike u daljim selima, mladomisnik fra Hrv(oje) Duvnjak oprema (po dopuštenju, kako kazuju Codexa) jer on nema jurisdikcije za ispovidanje, pošto nije svršio studija. Ispočetka (prva nedjelja korizme) svijet navalio na ispovijed, a studen velika, pa mi je bila puna kapa. Kašnje, kad sam ih jednu hiljadu i pol ispovjedio, jenjala je navala, jer se otrijebilo. Inače mi je lijepo i dobro.

5.1. Partizani vladaju i svijet teroriziraju 1945. u livanjskome kraju

Jest nesigurnost i neprestano avioni buče i prolaze, partizani jadni narod ugnjetavaju gonjenjem blaga i uganjanjem poreza u žitu i krumpirima i mesu. A najviše prisilnom regrutacijom. Hoće po što po to, da sve dignu u vojsku. Pošto svijet mrzi vojnički život i ne će pod pušku, počeo se je kriti i bježati u Kamešnicu. Partizani ih potjerali i u nekoliko dana ubili oko 12 ljudi u ovoj župi. Kad su ljudi vidili, da će ludo izginuti, počeli su se prijavljivati u vojsku. I to je progonstvo jenjalo.

Mi smo hermetički zatvoreni, pa ne znamo ništa što se po svijetu događa. Samo kako oni (partizani) pripovijedaju i kako njihove novine pišu, Nijemci su vrlo slabo stali i očekuje se svaki dan kapitulacija. Partizani imaju već svu Bosnu i Hercegovinu, osim Sarajeva i Banje Luke. Govore, da već dva korpusa jurišaju na Sarajevo i drže, da će Sarajevo brzo pasti. Iz samostana gotovo ništa ne čujem: ja tamo ne mogu otići, a nitko mi ništa ne javlja.

5.2. „Sve slabo, mršavo i gladno“

Ova je godina čudna i rijetko tko pamti ovakve vremenske prilike. Kako je snijeg pao oko Vodokršća duboko oko 70 cm jednako preko cijele zime ležao je na zemlji. Jugovine nikako za tri mjeseca nije bilo. Ako što ima kopna snijeg je samo od sunca okopnio. I svijet je počeo orati svrhom ožujka. I oranje je dosta pogodno, jer kiše nikako nema. Samo se svijet pati sa prehranom blaga, pošto lanjska godina sasma izdala u sijenu. Za ljudsku hranu, koliko smo se plašili, nije još zlo: nitko se ne tuži, da je gladan. Božje proviđenje. A pati se svijet i radno blago: po trojica u suvezluku, i sve slabo i mršavo i gladno.

Ovih dana (25-28.) IV. čuje se, da je i B. Luka pala u partizanske ruke, a Sarajevo još početkom travnja. Dakle cijela Bosna u partizanskim rukama. Govore, da su Saveznici već u Berlinu i da se ulične borbe provode. Jedina utjeha kod svega toga jest, da je rat pri kraju i da ćemo se osloboditi od ovih strašnih nevolja.

Nijemci su podlegli, i Berlin i Beč osvojeni i oko 12. V. (1945.) kapitulirali. Pišu partizanske novine da su Saveznici zarobili preko 4 milijuna Nijemaca, osim ogromnog materijala.

U ovim krajevima partizani jednako vladaju i svijet jadni teroriziraju. U vojsku sve redom uzimaju od 16-44 godine. Porez kupe. U ovo baš posljednje vrijeme naša općina (župa čuklićka) traži 22 q žita, 5 q krumpira i nekoliko kilograma masla.

Naša dva đaka 7- i 6- školca, Kasala i Ištuka uhvatili i odveli u svoju vojsku. Izgleda, da

ćemo u ovoj cijeloj stvari najgore proći mi svećenici i katolička stvar. Već škole čč. sestara zatvaraju, našoj gimnaziji u Visokom pravo javnosti oduzimaju.

Bio naš provincijal ovdje u viziti 26. V. Misli držati kapitul u julu. Bio naredio da ova tri naša mladomisnika idu u Sarajevo, da neko vrijeme studiraju i ispit polažu iz moralke i pastorala. Ali, pošto se čuje, da četnici dočikaju u šumama partizane, odustao je od naloga i oni ostaju još ovamo. Bio je rekao, da ja čuklićku župu sam administriram, što bi mi vrlo teško bilo. Tako ostaje sve status quo. Svijet će nekako prokuburiti[30] nestašicu hrane i za se i za blago. Bila velika suša cijeli svibanj. Na 2. svibnja bila steća kiša, a zatim prigrijalo kroz cijeli svibanj, zakorilo i osušilo: već okrajci su počeli progarati, žita se pomalo i na nekim mjestima počela žutiti. Srećom na 31. svibnja poslije velike grmljavine otisla se kiša i vrlo dobro pala i potpuno nakvasilo. Tako su spašena žita i zato se može zagrnuti.

Na 1. i 2. lipnja došli u Livno mnogobrojni auti i teretna kola, upregnuta s konjima, sa vojskom (partizanima). Odakle su došli i kuda idu – nitko ne zna ništa o tom kazati. Oni naši izbjeglice S. i Č. još jednako se kriju i bježe od sunčana svijetla. Govorili smo provincijalu da za njih isposluje kod naše vlade u Sarajevu amnestiju, da se oslobode.

5.3. Ubijanje hercegovačkih fratara

Govore da je u Hercegovini strijeljano oko 54 fratra. Grozno, ako je istinito. To dolazi, da su svi profesori iz Širokog Brijega i iz Mostara zaglavili. Vidjet ćemo, koliko je to istinito. Naknadno se saznaje da je veliki broj fratara u Š. Brijegu bio u skloništu, koje je bilo vrlo čvrsto učinjeno; ali ili slučajno ili namjerice partizani su u to sklonište bacili bombe i sve unutra pobili.

6. Vidovićev konačni povratak na Goricu 14. lipnja 1945.

Novost je, da bolnica iz samostana na Gorici seli. (Naknadno ubačen tekst drugom tintom: Izselila oko početka lipnja). Sad ću se i ja moći povratiti u samostan poslije gotovo četiri mjeseca odsuća.

Pošto smo sv. Antu proslavili: Proslava je bila vrlo svečana. Govore, da svijeta ni u mirno doba nije više bilo. Ispovjeđeno je oko 800 osoba. Lemozine je razne palo oko 700.000 Kuna. A šta je koristi od tolikih novaca kada sada pri promjeni novaca ne daju više nego 7 dinara za hiljadu Kuna. Ja sam na 14. lipnja ostavio Čuklić i doselio u samostan, jer srećom bolnica partizanska sasma odselila iz samostana.

Njemačka je legla. Saveznici sada vijećaju kako će Njemačku urediti? U nas jednako uzimaju u vojsku sve redom od 16-44 godine. One, koji su izbjegli u šume, traže ih, i ako ih nađu onda ih ubijaju, pa jadni svijet strahuje i prijavljuje se u vojsku.

Istriju i Slov. Primorje, gradove Trst, Zadar, Pulu bili partizani okupirali, ali na kategorički zahtjev Saveznika opet napustili (drugom tintom naknadno dodano: Trst, Sl. Primorje i Goricu).

Godina šarena: trave na osušenim livadama vrlo slabo, žita bijela rana prilična, a kasna vrlo slaba. Zelen dosad vrlo dobra. Naši okrajci gotov sasma izdali, Karabunar partizanski konji sasvim opasli i obrijali ga. Za zimnicu ćemo slabo proći. Doduše i nemamo Bog zna koliko blaga na hrani: 4 krave i jednog konja i sve je tude. (Dodano kasnije drugom tintom: Imamo još dvadesetak ovaca. I to je sve).

[30] Prokuburiti = prodeverati (tur.) – teško preživjeti.

6.1. Njemačka kapitulirala, hrvatska vlada u bijegu

Zašto je Njemačka kapitulirala? Govore da joj je nestalo benzina, a neki kažu, da je i hrana pomanjkala.

Hrvatska vlada sa Poglavnikom utekla prema sjeveru. Pričaju da su vladu uhvatili u Štajerskoj, ali bez Poglavnika. Bilo oko 50 fratara sa vojskom izbjeglo, kako su partizani osvojili Sarajevo, zatim Zagreb. Partizani su ih uhvatili i u Mariboru u logor strpali. Poslije toga – kako govore, na intervenciju biskupa u Mariboru pušćani su iz logora i smješteni u franjevački samostan. Sudbinu njihovu očekujemo. Posljednje vijesti govore, da su neki od izbjeglih (fratara) već u Visoko došli. Ako to bude istina, a bit će utješno, nisu stradali (ovaj tekst: *a bit će utješno, nisu stradali* nakladno je precrtan, a ubačen novi u zagradi: Nije istina);[31] a vele da ima izbjeglih samih fratara oko 50 osoba. Čuje se da su od hrvatske vlade poginuli dr. Budak i dr. N. Mandić i još neki.

Ništa novoga. Čekamo završetak konferencije u S. Francisku, gdje će pasti dosta važnih odluka i glede nas. Pišem 23. VI. (1945.). Zategla suša i velike žege pa jadni svijet u sto briga, kako će to sve svršiti: sjedne strane nemiri, s druge strane, ako bude glad.

Naši mladomisnici pozvani u Sarajevo, da se priprave i ispite polažu iz Morala i Pastorala kod svojih profesora. Tri dana su oblićali oko kamiona, da bi pošli, no nikako nisu ih primali. Počeli govoriti, da je tobože bosanska vlada zabranila im ići! Bit će sve petljanija, pa sad odustali od daljnjih pokušaja za putovanje i čekaju razvoj događaja u budućnosti. Klerik, bogoslov fra Val.(erije) Voloder, koji je došao da obađe roditelje u Tijarici, imao se je vratiti oko 25-27. Obećali, da će ga uzeti, ali za dvatri dana dolazio i nije mogao mjesta dobiti, pa sada odustao i boravi u samostanu ovdje. Otišao 6. VII. 45.

6.2. Samostan na Gorici postaje partizanski magazin u lipnju 1945.

Bolnica se je digla iz samostana kako sam unaprijed spomenuo; ali smo znali, da oni neće napustiti samostanskih prostorija, da leže badava. I zbilja već 26. lipnja počeli su nešto dovlačiti: žito u samostan. Prvi dan dovukli su oko 20 vagona žita, a poslije su dovlačili i malo opet natrag uzimali. Naravno čuvaju ga stražom.

Sastaju se više puta i poveće društvo i nastaje galama i dreka bez ikakva obzira na nas u samostanu. Ele mi ne možemo biti bez krike i galame. Ali ipak mnogo je bolje, nego bolnica, kada je bilo u samostanu i po 200 osoba. Bolnicu je smjestilo u Dom zdravlja. Dignuto je i žito.

6.3. Zatvaranje fratara, nema pučke mise u Biloj, strašna suša u ljeto 1945.

Na 6. VII. 45. fra Vl. Ćurića doveli iz Bile ovdje u zatvor. Vidit ćemo, šta će s njim biti. – Čuje se, da je u provinciji u zatvoru: fra E. Žilić, fra P. Brković, fra Milošević, fra Hrgić, fra M. Pervan i fra A. Kaić, naš član u Travniku. Fra V. Ćurića otjerali u Travnik 9. VII. (1945.).

Na 29. VI. (1945.) pala kiša prilična. Spašena žita. Na 12. VII. dobra kiša pala u noći i tako zeleni dobro došla. Tuže se, da nigdje (ništa) u Bosni i Hercegovini, suša strašna uništila sva žita. U neposrednoj okolici Livna počam od Čelebića do Grahova sva ljetina – vele – od suše propala. Glamoč, Kupres, Jajce, Bugojno itd. svagdje strašna suša.

[31] Fratri internirani u franjevački samostan u Krapini odvedeni su iz samostana, strijeljani i zavaljeni u iskopane jame na Macelju. Među njima su u Krapini ubijeni 4. lipnja 1945. i trojica livanjskih fratara: fra Domagoj Ćubelić, bogoslov; fra Vitomir Mišić, bogoslov i fra Paškal Vidović, brat nesvećenik.

Mi svoje žito ovrli na 2. VIII. Bilo ječma oko 32 q, a gologa oko 18 q. Svega oko 50 q. Preklani imali 70 q, lani 60 q, a ove godine 50 q. Svake godine nazadovali po 10 q. Bila procjena žita: komisija nam procijenila 18 q ječma i 14 q gologa. Dakle procjena nije bila teška.

Na 1. VIII. pala kiša i dosta dobra, jer se je navraćala više puta. Uzdamo se da je ovom kišom zelen spašena.

Kako je žito dignuto iz samostana, dovukli su neku meku robu, govore štofove i platna iz Amerike. Dovukli su mnogo te robe, oko 40 kamiona i smjestili u samostan.

Na 16. VIII. (1945.) fra Vladislav Ćurić vratio se kući. Osuđen bio u Mostaru na jednu godinu rada i gubitak časnih prava, ali uslijed amnestije sve mu je oprošteno i on pušten kući. Odmah pošto je ovdje došao, otišao u Bilu. Nije bilo pučke mise u Biloj od 1. VII., nije bilo u Biloj pučke mise, jer ključeve oduzeli i nama ih nisu htjeli uručiti pa nismo mogli ni ništa tamo.

6.4. Kako partizani vladaju

Oni (partizani) jednako vladaju. To se zna da je strahovlada, premda uvijek naglašuju da slobodu daju. Popisuju birače za ustavotvornu skupštinu, koja je određena za 11. XI. 45. Iz petnih su žila ustali da republikanski režim zavedu, odnosno da komunistički sistem zavlada. Kažu, da će tobože biti tajno glasovanje i da će sve osobe (i muško i žensko) od 18 do kraja svi glasovati, samo vojničke osobe bez obzira na dobu, makar bila i djeca, samo ako su bili u bojnoj akciji, imat će pravo glasa. Isključili su mnoge iz biračkih listina, osobito, tko je bio slobodnijeg jezika. Pojedinci partizani naglašuju, da će oni svojim načinom pripriječiti, da neće monarhisti nikako moći dobiti većine. Ide se zatim, da Tito pošto-poto bude izabran za predsjednika republike. Kako će to oni učiniti – ne znam. Ne daju ni misliti, da bi kralj Petar II. Karađorđe bio po čemu izabran.

Na str. 31. sam napisao, kako su u samostan dovukli mnogu robu kao pomoć iz Amerike. Tu su robu digli i odvukli. – Kuda? Ne znamo. Samo to znamo, da nama od toga ne će ništa zapasti.

Kako su robu digli, očistili su prostorije samostanske, počeli dolaziti nekakvi liječnici i komisije zdravstvene i nastanile se 9-10 septembra (1945.). Neprilika, svijet dovlači bolesnike svake vrsti na pregled, a eventualno za liječenje i ležanje u samostanu. Samo nam je to utješljivo što govore, da neće zadugo ovdje ostati, da će dalje otputovati. To je kao putujuća ambulanta. Zaista su otišli odavle 15. IX. u Srbiju. U samostanu ostalo nešto robe – šećera itd. Govore da će doći još stvari. Kakovih – ne znamo.

Naš bivši gvardijan fra S. Sarić prijavio se vlasti, da mu ne bi isteklo vrijeme amnestije. Čim se prijavio, odveli su ga u Travnik 22. IX. I evo sutra mjesec dana da leži u zatvoru i ne izvode ga na sud. Drug mu Č. još jednako u potaji. Na 15. IX. došao novi gvardijan, fra L. Franjičević.

Čuju se iz provincije strašne stvari, da naši naukovni zavodi nemaju hrane, pa provincijal apelira na samostane i župe, da priskoče u pomoć. Kako provincijal projektira, trebalo bi da svaki samostan i svaka župa doprinesu mjesečno po 2000 D. Slabo će to ići, jer nema tih župa koje bi mogle toliku svotu doprinijeti. Nema dapače, koje bi mogle dati i godišnje 2000 Din. Bit će, bojim se raspust mladeži, jer će sve zapeti. Tako se crni dani spremaju za našu provinciju.

Strašna suša traje i dalje. Prije male Gospojine, što je nezapamćeno, svi kukuruzi poževeni, paše nema, voda nestaje. Ovo je strašno, da je proljeće, ljeto, a eto jesen tako sušno. Bojat se je najgoreg: gladi u narodu, jer žito slabo rodilo, a zelen gotov nikako.

Na 24. IX. (1945.) partizani bili napustili posve samostan i iznijeli i krevete i peći svoje; ali već 28. IX. počeli dovlačiti žito (pšenicu) za prehranu pučanstva. Već su ga (pišem 2. X.) dovukli oko 30 vagona. Puna naša velika refektorija, hodnik pred refektorijom. Vele, da će ga iznositi i na gornji kat. Bolje i ovo nego kakva posada, gdje bi bilo galame. Govore, tobože, da će se za ovo plaćati kirija. Teško je vjerovati, ali ipak ima čovjek nadu.

6.5. Amerika daje žito

Žita jednako dovlače. Pišem 26. X. Ima ga u samostanu od drvarnice do donjega zahoda, donji trakt potpuno natrpan, ima ga kako oni govore do 150 vagona. Sve gotovo pšenica. Malo nešto raži. I u gornji sprat počeli su donositi žito, pa ga već i tamo ima nekoliko vagona. Govore, da za livanjski kotar ima doći 300 vagona. To može potpuno ishraniti pučanstvo. To je puna sreća. Da toga nije, naš bi svijet ogladnio sigurno. To sve Amerika daje, jer je zajamčila, da neće pustiti, da Europa strada od gladi, budući je stradala od rata. Američka udruga UNR[32] sve nam je to pribavila. Ali ne samo hranu, nego i tekstil (odjeću), obuću, mast, kamione šalje. Velika blagodat Božja, da smo tako opskrbljeni i sačuvani od gladi i stradanja.

Završeno je dovlačenje žita u samostan. Računaju, da ga ima oko 200 vagona, počam od drvarnice sve do biblioteke, u donjem i gornjem spratu. Tako smo sada mirni, samo straža i miši se pokazuju živi, inače u prostorijama gdje je žito, potpuni mir. Bit će galame, kada ga budu dijelili, a to će biti u proljeće 1946. I mi smo se upisali u Zadrugu i počeli dobivati brašno, grašak, mast, kavu itd. Samo žita još ne daju, a nama to treba. Bojali smo se, da težina ne provali beton u hodniku i grede u sobama, no srećom nije bilo nikakve štete.

6.6. Strijeljanja fratara u Krapini i suđenja nekim fratrima u Bosni

Bivši gvardijan Sarić evo već na 22. XI. tri mjeseca u istražnom zatvoru u Travniku. Nema nikakva suđenja. Ovih dana (početkom veljače 1946.) čujemo da je bivši gvardijan Sarić, iz Travnika premješten u Sarajevo (Bit će na vojnički sud). S njim po svoj prilici neće biti dobro. Evo će brzo biti pola godine, da je u istražnom zatvoru. A mi smo mislili, da će ga pustiti kroz nekoliko dana. Očekujemo potanje vijesti o njegovoj sudbini, pa evo ih nema.

Čujemo, da su izbjeglice, naši redovnici, koji su bili u Krapini: V. Mišić, bogoslov, D. Ćubelić, bogoslov i P. Vidović, laik iz Dobroga, da su strijeljani u Krapini. A. Šandrk, kapelan, nestao (bit će, da je poginuo). Kapelan iz Zenice, Šafhauzer (treba: Šlafhauzer), Čondrić, kapelan svjetovni svećenik u Sarajevu, Josić kapelan u Tuzli i još jedan u Tuzli osuđeni su na smrt, a fra L. Bralo na 15 godina robije.

Počeli su skoro dolaziti kući mobilizirani ljudi: seljaci i građani. Svijet kao izvan sebe; očekuje nekakvo događanje, za koje nisu ni sami svjesni kakvo, jer da ovako ne može nikako ostati. Inače je miran jer ga ne pljačkaju.

6.7. UNRRA hrani svijet

Za hranu bi bilo stotinu kijameta, da UNR ne daje pomoći. Ali Unra daje pomoć i u hrani i u stvarima pa tako se svijet pomaže i promeće. – Oko polovice veljače, počeli su težaci goniti i dizati žito iz samostana.

[32] UNRRA (eng. United Nations Relief and Rehabilitatio Administration), Uprava Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu. Osnovana je 9. XI. 1943. kao privremena međunarodna agencija radi pružanja pomoći zemljama koje je rat opustošio, a same nisu imale potrebna sredstva za nabavke iz inozemstva.

6.8. Premetačina samostana u veljači 1946.

Na 16. veljače 1946. važan datum u životu našeg samostana: Kad smo mi u 2 sata iza podne molili oficije iznenada je stražar (partizan) sa puškom prodro u sobu, gdje smo bili sabrani, odveo je sa sobom gvardijana, da pregledaju sobe. Sakupilo se još 6-7 stražara. Jedan je pred samostanom stražu čuvao, drugi na hodniku, gdje smo mi bili, a ostali su otišli premetačinu vršiti po sobama. Tražili su preko 2 sata i primećali sve, i stvari i pisma itd. Nama nije dalo iz sobe maknuti. I tako smo bili izolirani preko 2 sata. Kad smo pokušali da izađemo iz sobe (male refektorije) stražar bi nas vratio natrag. Šta su tražili, ne znamo. Izgleda, da su tražili nekoga sakrivenoga, jer su pitali gdje je zakopan. I gdje su kakvu udubinu ili slabiji zid našli, tu su dublje tražili. Isto (tako), žito iz odjela partizanskog prevrćali su i tražili. Našli nisu ništa i otišli oko 5 sati bez ikakva rezultata. Strašno su nas zaplašili, jer smo se bojali svakakvih iznenađenja. – Kad su otišli, onda nam je odlanulo.

6.9. Fra Serafin Sarić pušten na slobodu

Na 3. travnja t. g. čuli smo, da je naš bivši gvardijan Sarić puštan na slobodu. Hvala Bogu, kad je i to bilo. Poslije pola godine istražnog zatvora, bez osude, bez nalaza ikakve krivice, čovjek pušten na slobodu. Nema ga još ovamo (pišem 11. IV). Govore, da neće ni doći, jer se boji opet kakove koprtlje, pošto su muslimani na njega kivni. Otišao je za provincijalom, koji je u vizitu otišao u Posavinu.

6.10. Agrarnom reformom 1946. oduzimanje samostanskoga zemljišta

Na 3. aprila 1946. bila je u Livnu agrarna rasprava pred okružnom komisijom o samostanskom i crkvenom zemljištu. Otišao je gvardijan na komisiju. Premda su poduzeti svi koraci, da dođe na raspravu što više interesanata, zapravo galamdžija, koji bi graju dizali protiv fratara i tražili što manje zemlje da im se ostavi, nije došlo 5-6 odmetnika: Vinko Periša p. Matice iz Golubića, Mato Mioč, propalica, koji je sav svoj imetak propio, A. Vujica s Brine, Ilac Marelja (sudac partizanski), Jakov Miljević (Mihaljević) časnik partizanski, (ubačen tekst: Pero Konta zvani Gadža, Španjolac). To su takozvani interesanti. Čim je predsjednik otvorio raspravu, Periša je zagrmio da fratrima ne treba više zemlje ostavljati od 20 dunuma, jer da i bez zemlje mogu živjeti. Palo je još nekoliko primjedaba: da fratri po četiri pobira od naroda dobivaju, da naplate vjenčanje itd. velike takse pobiru itd. premda je poznato da mi župe nemamo.

Tu je glupu primjedbu učinio Ilac Marelja. Komisija se povukla na konzultiranje i učinila je zaključak, da se samostanu ostavi zakonski određenih 100 dunuma obradive zemlje. Interesanti zapravo Ilac Marelja, Mioč i J. Mihaljević, učinili su – kako vele – utuk protiv tog zaključka, tražeći da se samo samostanu ostavi 20 dunuma. Dobili smo poslije nekoliko dana odluku, da nam ostaje njiva ispod bašče, njiva iza crkve, bašča, Harmen (bašča ispred samostana) gradište? crkveno, štala itd. Svega oko 80 dunuma, a ostalih 20 dunuma, da će nam se kasnije dodijeliti od okrajka (brijega) povrh samostana, gdje je samo krš i kamen, gdje se stijene lagumaju**,** ostalo sve nam se oduzima. Dakle: Karabunar, Gaj, Dolac, Tribljevina, livade izvana i njive po župama, sve, sve oko 1350 dunuma i stavlja u fond državni. Mi smo učini žalbu ili utok načinili na vladu u Sarajevu protiv zaključka okružne komisije, jer da nam se nije ostavilo nimalo kosnica. A po zakonu od svake kulture mora se bivšem posjedniku ostaviti. Tražili smo, da nam se dodijeli jedan dio Karabunara, da možemo sa sijenom krave ishraniti. Čekamo rješenje žalbe. Bojat je se, da

ne ćemo uspjeti, jer su oni u načelu protiv toga, da se fratrima ide na ruku.

Evo ima preko šest mjeseci, da kiriju za žito u samostanu ne dobivamo. Gvardijan tražio najprije 7.000 mjesečno a poslije spušćo na 5.000, pa tako zapelo. Oni se brane, da je Narodni Odbor zaključio davati po 3.000 Dinara i da se više ne može dati. Apelirao je gvardijan glede te stvari na Vladu, pa čekamo rješenje. Bojim se, da ćemo i tude ostati kratkih rukava. Nama na vrata više nigdje. Ali ako bude Bog uz nas (a bit će, jer ništa krivo ne radimo) ne trebamo se ništa plašiti.

Žito iz samostana pomalo svijet odgoni za svoje potrebe. Mi kušali, da dobijemo, makar koliko žita, pa ne daju ništa. Kažu, da smo sijali; sijali su svi seljaci, koji dobivaju žito ipak, jer nisu dovoljno dobili prihoda. Tako i mi, ako smo i sijali, ipak ga malo imamo.

Pišem 25. VI. 46. Glede livade još nikakva rješenja. Trave prispjele i počele prizrijevati a izričito zabranili nam kositi. Telegrafili, ali odgovora nikakva. Šta čovjek može učiniti? Po zakonu nam morali dati livadu, mi na to upozorili i tražili a oni samo šute, a ova vlast lokalna zabranila kositi. Trava propada, mi ne možemo svog blaga nahraniti: tri krave i jednog konja, a svoje livade ne smijemo kositi i tako ćemo se napatiti.

Glede kirije za žito, uređena napokon stvar. Dali nam mjesečno po 4.000 D i obećali popraviti prostorije (što će biti ad Kalendas Graecas).[33] - Žita još ima u samostanu oko 40-50 vagona, ali ga naglo odgone.

6.11. Uhićenje petorice fratara; fratrima se na Gorici dodjeljuje 100 kg žita

U posljednje vrijeme opet pet fratara uapšeno: fra E. Miličević, župnik u Bučićima; fra A. Perković, bivši župnik u Ulicama, sada premješten za vikara u Kr. Sutjesku – odmah zatvoren; fra Valerije Jurić, župnik iz Tramošnice; fra Mirko Brandić, župnik iz Domaljevca; fra Ignacij Nikolić, vikar u Sarajevu.

Prošlog mjeseca smilovala se zadruga i dala nam oko 100 kg pšenice (prvi put). Sprema nam se uredba o oduzimanju viška žita. Ostavit će nam po 250 kg žita na čeljade, i nešto za živine, sjeme, a ostalo oduzet će. To će nas osjetljivo pričepiti, strašno. I mlin zaposjednut (?).

6.12. Režim sve više pliva u komunističkim vodama: „sve nas strpati na kazan… U školi se ne smije spomenuti Bog“; glasine o strijeljanju fratara

Režim sve više u državi pliva u komunističkim vodama. Na svakom koraku gledaju sve komunizirati, ali polagano (?), da ne bi nastao nered i oprezno postupaju. Gledaju sve u industriju pretvoriti, sve mašine uvesti u poljoprivredi i sve nas strpati na kazan – zajedničko sve. U vjeru ne diraju još ništa; ali na nju se ništa ne obaziru i gdje mogu priječe radnicima vjerske dužnosti vršiti. Pravi su bezvjerci praktični. Javni rad nedjeljom, to im je vrlo omilila akcija. U školi se ne smije spomenuti Bog.

Livade će naše kositi 4. VII. – Karabunar i Dolac oni – partizani domaći u vlastitoj režiji. Mi koji smo imali po 5-6 vagona sijena sa svojih livada, ove godine nemamo ni jedan vagon iz bašče i ograda. S time naravno, da ne možemo ishraniti tri krave i jednog konja i troje teladi. Dakle ako hoćemo, da to živo izdržimo, morat ćemo sijeno kupovati. (Nastavljam dnevnik 22. VII. (1946.). Pokosili i Dolac i Karabunar i otjerali sijeno. Mi nećemo nikako moći ishraniti krava i konja. Apelirali smo na okružnu agrarnu komisiju, da nam se po zakonu još nadoda livada, pa su tobože obećali, da

[33] *Ad Kalendas graecas* (lat.) – „do grčkih kalenda“ (kojih nije bilo), tj. nikada. Narod bi rekao: „Na svetoga Nikada“!

će se riješiti. A kada? Kad nestane petka u godini.

Otkazali su nam kiriju i uopće otkazali, da neće biti više magazin, u samostanu. Nama to i drago. Poručili su nam, da ne smijemo pšenice sa Tribljevine vrći, a pšenica već pokošena i u granice složena, čeka, što će s njom biti.

Fra S. Sarić namješten za župnika u Svilaj. Crni Č. prije jedno dva mjeseca morao u šumu i ništa ne znamo šta je sada s njime. – Čuje se, da su Ćosić i Josić već strijeljani.

Ljetina (žita) već pokošena. Neće biti roda, kako smo se nadali, jer u posljednje vrijeme suša naškodila. I sad suša velika, pa se bojimo, da nam zelen ne strada. Zelen je potpuno stradala. Kukuruze (komušku) režu i kravama daju. Krumpiri boluju, a i od njih neće ništa biti. Od boljih izgleda nikad goreg roda. Strašna žega i suša kroz šest nedjelja, sve uništila i spržila. Ove godine nema UNR. Kako će (biti) za svijet – Bog zna. Kupovat će od svijeta žito.

Pšenicu sa Tribljevina na Veliku Gospojinu otjerali cigani i počeli vrći. Izgleda da će samostan opet upotrijebiti za magazin, jer su počeli već novo žito dogoniti.

6.13. Provala i pljačka crkve u Vidošima i zbivanja vezana za taj događaj

Pripovjedit ću ovdje jedan zanimljiv slučaj, koji sjajno karakterizira raspoloženje vlasti prema nama. U Vidošima su 3. na 4. kolovoza (1946.), provalili bezvjerci u crkvu, otvorili tabernakul, uzeli ciborij, u kojem je bilo oko 380 čestica posvećenih i uzeli monstrancu, sve to razlupali. Držali valjda, da je sve čisto zlato i tako se mislili okoristiti. Župnik sve to prijavio vlastima. A šta će vlast? Odmah počeli po selu pričati, da je to sam župnik uradio sve, da može na Vel. Gospojinu narodu to oglasiti i na račun te krađe što više od svijeta novca sakupiti. Bit će, da je tomu pričanju vlast povjerovala, jer na (datum nečitljiv zbog mrlje) kolovoza došla je komisija iz Livna i tamo prikopala župski stan i sve iza okola. Tko zna šta su oni držali da će naći. Našli nisu ništa. Samo su bubali, da su našli oko 15 q žita i 70 kg masti i mnogo haljina. Sutradan došla milicija i župnika uspalila i odveli u Livno u hapst. Tako ti siromašni župnik, fra Dominik Duvnjak, mjesto da ga uzmu i s njime istragu učine, tko je to svetogrđe učinio, oni s njim u zatvor. U zatvoru je ležao oko pet dana prav – zdrav. Mislili su time stvar potopiti i prave krivce pustiti na miru. Ali nije Bog to dopustio.

Uoči te krađe, neki oficir partizan iz Vidoša (Rade Mišić p. Ikana) imao je vjenčanje. Nagovarali su ga partizani, osobito Antuka Manđeralo, da se samo civilno vjenča, da ostavi crkveno vjenčanje, ali pod uplivom javnog mnijenja, osobito molbom materinom, vjenčao se je i crkveno. Naravno proslavili su to njegovo vjenčanje i izopijali se sjajno. U noći, oko ponoći, dočepali su se crkvenog ključa. Kojim načinom, još se ne zna. Je li im ga dao zvonar (Ivan Ljubas) ili su sami načinili duplikat, nepoznato je još. Kako govore, u toj su provali bili glavni Antuka Manđeralo, Orman iz Sturbe i jedan pravoslavac. Kad je župnik odveden u zatvor, držali su da su sigurni od progona. Razlupali su i stukli ciborij i monstrancu; dali Ciganinu da to proda. Ciganin odnio Pavi Popoviću, sahačiji u Livnu. Sahačija, čim je vidio stvari, sjetio se je, da to moraju biti crkvene.

A baš onih je dana govoreno o krađi u Vidošima. Kad je te stvari dobio u ruke, poslao je sina na srez, da ih upozori, da su te stvari po svoj prilici ukradene. Onda se je vlast tobože makla. Zatvorila je dvije žene, koje su znale za krađu, zvonara i Antuku Manđerala, Orman – govore – mako u vojsku. Župnika pušćali 14. kolovoza na slobodu. Ta se istraga provađala, ali površno i pušćeni svi na slobodu. Ciganin je kazao, tko mu je dao stvari, dakle lupeži su poznati. Uzalud. Sad to sve miruje i Bog zna, hoće li se probuditi i počinitelji krađe dovesti sudu. Svijetu bilo kazano, da na Gospojinu

neće biti mise u Vidošima pučke, jer da župnika nema. Ali pošto je župnik pušćen, na Gospojinu rano otišli su: župnik, fra Hr. Duvnjak, f. Ml. Brčić i župnik iz Podhuma. Tako sabrala se četvorica i misu pjevali…i svijeta bukadar[34] bilo.

6.14. Ukazanje Gospe u Ćusanlijama u srpnju 1946.

Još ću nešto pripomenuti. Početkom srpnja na groblju u Ćosanlijama (čuklićke župe) navodno se je Gospa ukazala nekoj djevojci iz Ćosanlija, kćeri Marka Franjičevića i trima djevojčicama iz Ćosanlija. To se je ukazanje, kako govore, ponavljalo. Čim je taj glas pukao, počeo je svijet dolaziti na groblje. Hiljade i hiljade dolaze svaki dan i svake noći i župnik se drži neutralno i u ništa se ne pača. Ali se je vlast umiješala, uapsili su djevojku i djecu. Govore da su djevojku i tukli, ali držala se je sjajno i govorila: dalje mene tucite i ubijte, ja ću govoriti, što sam vidjela i čula. Svijet jednako dolazi. Bili su skupili oko 8.000 D novca, milostinje. Te su novce oteli neki hajduci od Marka Franjičevića. Govore, da bi to mogli biti i partizani, nagovoreni. Stvar teče, pa vidit ćemo, kako će se završiti. Svrhom godine zastalo posve i svijet ne ide toliko u Ćosanlije. Bit će, da više nema ni ukazanja.

6.15. Potkraj 1946. samostanom šeću miševi i pobiru zrnje

Svrhom godine 1946. ispraznili su potpuno samostan i više nema ni zrna žita u njemu nego se miši sada šetaju i pobiru zrnje, što je ostalo ispod podova i u rupama zidova. Kao tobože dolazili su da bi procijenili štetu u prostorijama i popravili. Kad bi postavili sve u prijašnje stanje bilo bi tu potrebno nekoliko stotina hiljada dinara. Ja se bojim, to će se razmititi na ništa. Ne samo, da nam nisu gotov ništa dali iz Zadruge, gdje smo bili učlanjeni, nego su nas u posljednje vrijeme isključili sasvim iz Zadruge. Odredili nam da dadnemo viška od roda 17 q žita. I morali smo dati, jer inače prošli bi zlo. Dakle, mjesto da od vlasti dobijemo pomoć u prehrani, mi smo morali dati 17 q od prihoda naših zemalja.

Kud će opet još druga nezgoda: od Triblјevine nisu nam dali ništa, premda su morali dati, jer mi smo na Tribljevini posijali pšenicu, mi smo je pokosili, a eto nam ne samo sjeme, nego trud biše badava.

6.16. Obustavljen rad gimnazije u Visokome, đaci po samostanima, problemi s prehranom

Gimnazija nam u Visokome obustavljena, pa sada, djaci iz ovog distrikta, koji su bili na studiju u Visokom (9 ih na broj), da im godina ne propadne, ovdje u samostanu kod nas. Predaju im fra Anđeo Kaić i fra Mladen Brčić, prefekt đaka u Visokom.

Djaci dobivaju doručak i ručak u samostanu. A to stoji lijepa troška: devet odraslih đaka svaki dan dvaput nahraniti. Da nama nije mlina, mi bi davno zapeli u prehrani. Ja nisam u Diskretoriju pa nisam ni mogao tada ništa pomoći. Neka se Bog smiluje i providi po svojoj velikoj Dobroti, a izgledi nisu najpovoljniji baš za prehranu.

Prošla godina 1946. bila je jedna od najnerodnijih u ovo 50 godina. Ljetina gotov sva izdala osim bijelog žita. Tko je zasijao bijelim žitom zemlju na vrijeme i na gnojnu zemlju bilo je prilično; ali tko je zakasnio i na gladnu zemlju, gotov ništa nije dobio: Zelen, kukuruzi, krumpiri, kupus, trave gotov ništa. 86 dana nije bilo ko treba kiše, a žega strahovita. Gdje se očekivalo da će biti 50-60 q krumpira, jedva bilo 5-6 q i to ko ljaljaka sitnih.

[34] *Bukadar* (tur.) – mnogo.

6.17. Postupnim komunizmom crno se sprema narodu

Partizani govore, a i njihove novine otvoreno pišu, da će sve utjerati u komunističku partiju: industrijalizaciju i elektrifikaciju će provesti, privatni imetak postepeno ukinuti. Trgovce su već likvidirali, a doći će postepeno i drugo sve. Već agitiraju, da se zemlje, osobito one što su ih po agrarnoj reformi dobili, stave u komunu i da ih onda kolektivno obrađuju, traktorima i tako da se ne zna, šta je čije. Dakle postupni komunizam. Daju svijetu blago: goveda i ovce, ali traže da to sve bude u komunu. Zadruge ničuu svakom selu, koje idu za tim da opskrbljuju svoje sa svim potrebitim. A taj materijal: živež, robu, alat i sve drugo pribavljat će industrijom i elektrifikacijom i svijet utjerati listom u fabrike, da budu robovi komunističke partije. Crno se sprema našem narodu, ako Bog ne pomrsi račune.

Antuka Manđeralo, što je u društvu jednog muslimana (Ormana iz Sturbe) i po zdogovoru ostalih partizana provalio u vidošku crkvu, svetogrđe počinio, obio tabernakul, ciborij i monstranciju sa hostijam, čestice prosuo i kovine stukao, misleć da je sve suho zlato i pokušao prodati; ali je po tom otkriven i pred sud izveden i nakon dva mjeseca i pol osuđen, da mora crkvene stvari u prijašnje stanje dovesti i 1.500 D globe platiti. Stvari, kako govore, poslane u Ljubljanu nekoj firmi „Ecclesia“, da to izvrši. Držim, da će se to sve na tom završiti: Ujeo vuk magarca i gotovo sve.

6.18. Raspoloženje u svijetu prema vlasti – izbjeglice po šumama i svijetu

Kakovo je raspoloženje u svijetu? Očajno. Otkako osudiše nadbiskupa zagrebačkog dra Stepinca na robiju od 16 godina, i kako zaredaše presude i ovdje na ove strane, svijet je uprav očajan, volio bi svaku vlast nego ovu. Očekuje uvijek neku promjenu; po šumama mnogo izbjeglica. Po stranom svijetu izbjeglice na hiljade i hiljade: u Austriji, Italiji, Južnoj Americi. Ti se javljaju, agitiraju protiv naše države, opisuju stanje u Jugoslaviji, pošto novi izbjeglice svaki dan pridolaze. A mi ne možemo odotud ništa dobiti, što ne bi bilo u prilog partizanima. Partizanska Jugoslavija uporno traži, da joj se izruče svi izbjeglice iz svijeta, ali oni se ne daju i neće natrag, jer dobro znaju šta bi ih dočekalo kod nas, kad bi se vratili. U nas svaki dan osude na strijeljanje, vješanje, robiju, lišenje slobode konfisciranje imetka.

6.19. Stradanja franjevaca provincije Bosne Srebrene do kraja 1946. godine

U svezi s gornjim navest ću što samo naša provincija trpi pod ovim režimom. Osim što su nam imetak oduzeli, otuđivši nam agrarnom reformom zemlje, osim što su nam blago i žito oduzeli, osim što su nam robu odnijeli – oduzeli su nam mnogima slobodu, pozatvarali nas, oduzeli su mnogima i život. Ovdje ću navesti, ukoliko sam mogao stići, sve one redovnike, koji su u bosanskoj provinciji poginuli do svrhe g. 1946.

Iz distrikta livanjskog:

1. Baltić fra Viktor, župnik u Ljubunčiću, odveden g. 1943. prema Duvnu i pogubljen tamo;
2. Grebenarević fra Bono, župnik u Podhumu, strijeljan 1. XII. 1943;
3. Mioč fra Borivoj, župnik u Ljubunčiću, odveden prema Šatoru planini g. 1944. i strijeljan;
4. Ćurić fra Anđeo,[35] vojni kurat, odveden u Zagreb g. 1944. i strijeljan;

[35] Fra Anđeo (Mato) Ćurić rođen je 9. VIII. 1914. u Srđevićima kraj Livna. Osnovnu školu završio je u Biloj, gimnaziju u Visokome, filozofsko-teološki studij u Sarajevu, Lyonu, Breslavi i Ljubljani. Za svećenika je zaređen 11. rujna 1938. Bio je kapelan u Volaru, Busovači i Bu-

5. Šandrk fra Alojzije[36] u bjegstvu g. 1945. uhvaćen i strijeljan;

6. Vidović fra Paškal, bježeći ufaćen, interniran u samostan u Krapini (Hrvatska) i

Gdine 1945. strijeljan; 7. Mišić fra Vitomir iz Vidoša, bogoslov, bježeći ispred partizana, ufaćen, interniran u Krapini i g. 1945. strijeljan; 8. Ćubelić fra Domagoj, bogoslov iz Livna, bježeći ispred partizana, ufaćen, interniran u Krapini i g. 1945. strijeljan;

Iz distrikta fojničkog:

Gujić fra Tvrtko, gvardijan u Fojnici, odveden u Zagreb 1945. i tamo strijeljan;

Katavić fra Anto, župnik u Brestovskom, bježeći ispred partizana, ufaćen, interniran u Krapini i strijeljan;

Katavić fra Alfonz, mladomisnik, bježeći pred partizanima, ufaćen, interniran u Krapini i strijeljan;

Glavadanović fra Berislav, župnik u Ban Brdu, bježeći pred partizanima ufaćen i strijeljan;

Iz distrikta kreševskog:

Fra Stipo Barišić, župnik u Podhumu, K.(reševskom);

Zekić fra Viktor (treba fra Vitomir), župnik u Dubici, K. Sut.(jeska);

Ključević fra Vladislav, žup. Sivša;

Petrović fra Ladislav (treba: fra Ljudevit), kap. Dubica;

Grabovičkić fra Karlo, Kr. Sutjeska, kapelan;

Jurković Julijan, gvardijan Rama;

Šafhauser (treba: Šlafhauzer) fra Frano, kapelan u Zenici;

Josić fra M. (treba: fra Ljudevit), kapelan Tuzla;

Ćosić fra Efrem, kapelan u Tuzli;

Idžotić fra Krešimir (treba fra Ignacije), kapelan u Tuzli;

Slišković fra Viktor, župnik u Uzdolu i vikar u Rami;

Gelić fra Tomislav, župnik u Bugojnu;

Ivandić fra Ivan, student;

Strukar fra Frano, župnik u Brajkovićima;

Tešić fra Luka, župnik Sasina;

Briševac fra Dane – Krajina župnik;

Buzuk fra Miroslav, žup. S. Most;

Ljubas fra Eugen, bogoslov – Sarajevo.

Internirani do (nečitak datum). XII. 1946.

1. Bralić fra Lujo, Tuzla; 2. Fra Alojzije Ćosić, (naknadno ubačen tekst: 20 godina osuđen); 3. Fra Fr. Gubo, B. Luka; 4. Idžaković fra Ignac, (redni broj 5 preskočen); 6. Sović fra Ljubo, župa – Kreševo; 7. Miličević fra Emil, brajkovićki župnik, 8. Hrgić fra Ljubo prof. u Visokom, 20 godina; 9. Misilo fra Alojzije žup. Ban Brdo; 10. Mutić fra Arkanđeo, žup. Vareš; 11. Mušura fra Frano, kapelan Zenica; 12. Brandić fra Mirko, žup. Domaljevac, umro u zatvoru početkom lipnja; 13. Voloder fra Valerije, bogoslov; 14. Kovačević fr. N. bogoslov; 15. Kozina fra N. bogoslov; 16. Buzuk fr. N., bogoslov; 17. Katava fra N. (fra Karlo), kapelan – Kreševo; 18. Ban fra M. kapelan, Kreševo; 19. Miklić fra N. (fra Kruno), kapelan – Vareš; 20. Perković fra Anto, župnik Ulice; 21. Čolić fra Zorko – Brestovsko; 22. Kozina fra N. bogoslov; 23. Jurić fra Valerije, župnik Tremošnica; 24. Brković fra Peregrin; 25. Klja-

gojnu. Od 1942. do 1945. bio je vojni dušobrižnik u hrvatskoj vojsci u Jajcu. Partizani su ga ranili u vojarni u Travniku 1944. Spasio se bijegom i zbog povrjede jedva je ostao živ. Početkom 1945. otišao je u Zagreb, dopao je u ruke partizanima koji su ga na vojnome sudu osudili na smrt strijeljanjem. Presuda je izvršena, a za grob mu se do danas ne zna.

[36] Fra Alojzije (Anto) Šandrk rođen je 13. VIII. 1913. u Lusniću kraj Livna. Osnovnu školu završio je u Ljubunčiću, gimnaziju u Visokome, bogosloviju u Sarajevu. Za svećenika je zaređen 11. rujna 1938. Bio je kraće vrijeme propovjednik i duhovnik na Gorici, a potom kapelan u Vitezu odakle upravlja župom Bučići. God. 1941. kapelan je u Varešu, a iste godine premješten je za kapelana u Zenicu. Od 1944. do smrti župnik je u Zoviku. Povlačio se 1945. pred partizanima. Zna se da je došao do Save i tu mu se gubi svaki trag. Način stradanja, mjesto i vrijeme ostali su nepoznati do danas. Prema nekim kazivanjima bio je zaklan i bačen u Savu, po drugima stradao je u Macelju.

jić fra Emanuel, kapelan; 26. Ćosić fra Domin, žup. u Pok…(oštećen tekst)…fra Ivo, gvardijan – G. Gora …. (Naknadno upisano: 28. Šimić fra Domagoj, gvardijan u Visokom).

Izbjegli u Italiju, Austriju ili kojekuda

1. Perić fra Srećko, bivši župnik; 2. Tepulak fra Anto, žup. u Domaljevcu; 3. Brkan fra Ivo, gvard. – Kreševo; 4. Raić fra Emanuel, župnik u Bugojnu; 5. Lipovac fra Zvonko;

6. Brković fra Arkanđeo; 7. Čalušić fra Marko, župnik Sivša; 8. Čondrić fra Vjekoslav, bivši župnik; 9. Božić fra Bono; 10. Ćaja fra Mladen, bogoslov; 11. Vuković fra N. kapelan; 12. Sita fra N. kapelan; 13. Petrušić fra N. bogoslov.

Dakle što ubijenih, što strijeljanih, što izbjeglih fali iz naše provincije 70 članova.

Dalje lišeni slobode:

Šimić fra Domagoj, gvardijan u Visokom, navodno zbog propovijedi, 2. Hrvat fra Anto, župnik u Barlovcima, 3. Jurić fra Anto, župnik u Sokolinama. (Ova trojica su prekrižena, a nad imenom fra Ante Hrvata stoji naknadno napisano: Pušten).

Treba imati na pameti, da se tu radi o članovima još mladim, koji su bili sposobni za rad. Nijedan od ubijenih ili interniranih nije prešao 60 godina; dakle sve ljudi mlađi i agilni. To je i tužno, jer stari će i tako brzo umirati.

6.20. Vremenske nepogode u 1946. godini i njihove posljedice

Još ću nešto spomenuti o godini 1946. Ta je godina bila jedna od najnerodniji od nazad 50 godina, jer ništa nije rodilo, osim bijelih – ranih žita, pošto kroz 86 dana nije prave kiše bilo to jest od početka srpnja do sv. Franje. A uz to velika žega bila.

Jedno kuriozum[37] treba zabilježiti da pokraj tolike suše i žege gotov buha nije nikako bilo. Bit će da je najviše tomu uzrok, što u klerikatu[38] nije nitko stanovao, nego je samo žito bilo, a to buhe ne vole. Ali ako nije bilo buha, jest strašno muha, da ih se čovjek nije mogao nabraniti.

Magazin od žita ostao u samostanu sve do svrhe god. 1946, a onda, kako su i rekli, ispraznili samostan, i samostan je ostao obrdan, ruiniran i zapušćen, da ga je bilo žalosno gledati. Brzo iza evakuacije, došla je nekakva komisija, da ustanovi štetu u zgradi. A ta komisija imala je i drugi cilj: da utvrdi sposobnost zgrade za druge svrhe. Kako se je čulo, namjeravali su u samostan smjestiti sirotište dječinje. Mislili su, da će se samostan moći popraviti za nekoliko hiljada Dinara. Ali kad su vidjeli, da se tu radi o više stotina hiljada Dinara kvara, jer nijednog prozora nije bilo čitava, nijednih vrata u sobu u redu, podovi iscijepani, zidovi ruinirani. Samo što krov i japija krupna u krovu bila sačuvana, a ostalo sve gotov uništeno. Onda su bili odustali od namjere da samostan upotrijebe za sirotište. Mi smo uz to izjavili, da jedno…[39] možemo doprinijeti za pop…… nemamo novaca, niti smo po sebi štetu napravili, pa se ne smatramo dužni da išta radimo u popravku samostana.

6.21. Prestanak rada Franjevačke gimnazije u Visokome i oduzimanje zgrade Teologije u Sarajevu u svibnju 1947. godine

Gimnazija nam je obustavljena u Visokom.[40] Usprkos svih molbi i lutanja po Zagrebu, Beogradu i Sarajevu nismo ništa mogli

[37] Kuriozum od lat. *curiosus* znači neobičnost, rijetkost.

[38] Klerikat su prostorije u kojima su bili franjevački novaci i bogoslovi.

[39] Umjesto tri točkice napisane su dvije riječi koje je zbog oštećenja nemoguće pročitati. Isto je i sa sljedećim trima točkicama.

[40] Rad Franjevačke gimnazije u Visokome obustavljen je odlukom Ministarstva prosvjete NR Bosne i Hercegovine od 18. studenog 1946. Rad gimnazije ponovno je odobren pod nazivom Franjevačko sjemenište u Visokom odlukom istoga Ministarstva od 27. studenog 1947. godine.

postići, da nam djaci ostanu u internatu. Okupirali su i zgrade sve, osim nekoliko soba, gdje naši profesori i čč. sestre još borave, a drugo sve u njihovoj vlasti. Djaci otišli kućama svojim. Ovo je mislim unikum na svijetu, da nam ne daju u našoj kući stanovati i ako od njih nikakve pomoći ne tražimo. Djaci se pripravljaju privatno oko naših samostana za novicijat. Ali sve će to biti slabo, ako ovakovo stanje dulje potraje. Dokinut će nam se provincija.

Ali osim gimnazije ima još skoro gori događaja u našoj provinciji: oduzimanje bogoslovije u Sarajevu.[41] Poznato je svakom, da smo mi uz velike žrtve i uz silne trudove, dok smo došli do novaca podigli u Sarajevu (Kovačiću) novu bogosloviju. Partizani su bacili oko na tu bogosloviju, pošto je zgrada moderna, prostorije velike, pa su najprije jedan dio bogoslovije preuzeli i uselili u nju vojnike, a onda su počeli kušati, da cijelu bogosloviju okupiraju i nas fratre da odatle istjeraju. Tražili su za taj svoj naum neki izlaz, neku formu, da ne izgleda kao otimačina. Došli su napokon na to, da su fratri za vrijeme rata bili kao neki ratni dobitnici, da su imali ratnog dobitka preko 7 milijuna Dinara. I pošto te svote ne možemo platiti to nam se kuća (bogoslovije) zaplinjuje. I uistinu su u gruntovnici prinijeli (uknjižili) bogosloviju na se i nas su naprosto istjerali iz naše kuće. I to je nešto unikum u svijetu, da nas goni iz naše kuće bez ikakva uzroka. I tako naših 28 bogoslova i 7-8 profesora na početku maja 47. moralo je napustiti zgradu bl. Nikole Tavelića u Kovačiću i prišli su sv. Anti. Zbili se nekako kod sv. Ante premda je tijesno, ali nismo imali drugog izlaza.

[41] Novosagrađena zgrada Franjevačke teologije u Sarajevu (Kovačići) otvorena je 1942. Dvije godine poslije Teologija je podignuta na rang fakulteta za sve franjevačke provincije na području Jugoslavije. Djelovala je do 3. svibnja 1947. kad su fratri zgradu morali napustiti.

6.22. Nezadovoljstvo u svijetu – iz oka i boka mora se stvarati količina tražene vune

U svijetu je strahovito nezadovoljstvo. Poslije jesenašnje rekvizicije žita, pri čemu je neke ljude umelo, sada u proljeće 1947. kupi vunu i to za svako bravče po 60 deka. Da se ustanovi koliko tko mora davati, razišli su se po selima i pisali životinje. Ako je tko sakrio i to poslije su pronašli, kad su drugi put obilazili selo 20.000 Dinara mu stave globe. Na svako bravče traže po 60 deka vune. A životinje slabe i pasle po šikari svega na sebi nema 60 deka vune. A sada mora iz oka i boka stvarati količinu vune, što je traže od njih. Bilo je slučajeva da su neki ljudi ćebeta rastavljali i tako traženu količinu vune donosili. Uzbuna u svijetu i mrmljanje strahovito nastalo, ali nije koristililo: moraš dati i gotova stvar. Mi (fratri) srećom niti imamo ovaca niti vune, pa smo u ovom konfliktu prošli mirno.

Još prošle godine oduzeli su nam zemlju i kosili livade. – Ove godine (1947.) Karabunar i Dolac dali nekom katoliku u Dobrom. To jest našlo se nekoliko poslabuća (8 propalih familija, i to im je kolektiv), kojim su dodate te livade, pa oni ih sve pokosili. Nisu se okoristili, kako su se nadali. Karabunar, koji je davao preko 30 kola sijena (kad sam ja bio gvardijanom bilo je na njemu 35 kola sijena), ove godine jedva 6-7 kola. Dolac, koji je znao baciti po 20 kola, ove godine ni dvoja kola. Otimačina nema blagoslova.

6.23. Vatikanske novine o stanju u Jugoslaviji; reakcije komunističkih vlasti; zabrana vjerskoga tiska

Svršetkom jula izašao je u Vatikanskom organu: „Osservatore Romano“ članak, u kojem se u vrlo nepovoljnom svijetlu prikazuje stanje u Jugoslaviji, osobito u vjerskom pogledu. Tako između ostalog kaže, da je u ove dvije

godine, kako je Jugoslavija postala, likvidirano (pobijeno) preko 400.000 vjerski nastrojenih lica; da je preko 400.000 osoba, koje su se opskrbljivale od raznih institucija katoličkog karaktera i koje su osobe siromašne i zapuštene, ostalo bez kruha i ruha, jer su to partizani sve dokinuli; da nikakve slobode nemaju i da se ide za tim, da se svaki značaj vjerski dokine; da, ako ovako još potraje, da će u Jugoslaviji nestati i katolicizma, i pravoslavlja i protestantizma. Na ove navode graknula je štampa jugoslavenska bjesomučno, osobito komunistički organ "Borba", koji je Vatikan nazvao svakakvim imenima i iznio čitav niz pokuda protiv Vatikana. Prijeti, da bi Jugoslavija mogla (prekinuti) sve diplomatske odnose sa Vatikanom, s kojim je dosad tako lijepo i uljudno postupala i išla na ruku. Da u Jugoslaviji vlada vjerska sloboda. Kada bi to bilo u sto dobrih časa; ja mislim, da nigdje u svijetu (osim možda u Rusiji) nema krućeg apsolutizma kao što kod nas. U nas ne smiješ ništa govoriti, ni pisati, ako ne ide u prilog komunističke partije. Ne daju nam nikakva (ni religioznog listića) izdavati. Prošle godine dozvolili tobože da se može kalendar sv. Ante štampati i izdati. Ljudi sastavili kalendar i kad je gotov i odštampan pružili ga na cenzuru vlastima. A vlasti jednostavno kalendar zaplijene i izdaju zabranu da se ne smije izdavati. Toliki trošak za štampanje po komu će pasti? Naravno po upravi Glasnika sv. Ante. Ništa, pa ni jednog letka, ni jedne cedulje, a kamo li lista, novina ili knjige nije moguće štampati, ako nije u komunističkom duhu. Pa to je sloboda! Sami oni, komunisti znaju dobro, da u nas nikakve slobode nema, a ipak jednako deklamiraju, kako velika sloboda u Jugoslaviji vlada.

6.24. Zabranjivanje uobičajenih vjerskih obreda u Livnu; slobode u Jugoslaviji

Kakova je sloboda navest ću jedan od najnovijih primjera. Ove godine (1947.) župnici okolice Livna po običaju doveli puk na Goricu na tjelovsku procesiju po Livnu. Vlast je onoga jutra po župniku livanjskom izrekla zabranu, da procesija ne smije ići kroz grad. Silni se je svijet sabrao i došao pod barjacima (naravno crkvenim) i misa je bila pred crkvom na Gorici i procesija pred crkvom u oboru crkvenom. Narodu je objavljeno, da procesije neće biti po Livnu, jer da ne daju, koji zapovijedaju. I time je svršilo. Ali bit će, da vlastodršci nisu mogli prežaliti, da tolike mase svijeta dolaze na crkvene svečanosti a na njihove praznike, kao na 1. svibnja i dan pobjede, tek pojedinci, i to mladež nezrela i po komandi prisiljena. Stoga su poslije nekoliko dana pozvali župnike iz okolice, neki sudije iz Mostara, i rekli im, da su protuzakonito postupali, jer su držali zborove. Branili su se župnici, da to nisu bili nikakvi zborovi, nego vjerske manifestacije, a po ustavu državnom vjerske su manifestacije dozvoljene. Ali ništa nije koristilo, jer su oni prije bili osuđeni, nego saslušani, pa ih je kaznilo po 3.000 Din. globe, a ako globe neće platiti, onda prisilnog rada na toliko vremena, da ta svota izađe, a na prisilnom radu uračunali dnevnicu po 50 Dinara. Eto slobode u Jugoslaviji! Ne daju nam, da išta primamo od naroda; ne daju nam ni bira kupiti, ni prositi, a hoće globiti! A otkud pare? O tom oni ne vode računa. Oni bi najvolili, da mi svi pomremo od glada.

6.25. Spremište cementa u samostanu na Gorici

Jednako kušaju, da naš samostan (južnu stranu) zauzmu. Mi im se ne protivimo, ali kad su njihove komisije ustanovile, da sve je ruinirano, i da bi trebalo velikih popravaka, odustali

su; ali su ipak da ne bi tolike prostorije ostale neiskorišćene, strpali cement, pa ga leži (pišem 30. V. 48) u samostanu oko 100 vagona. To je za nas sreća, jer tako smo prepriječili, da kakav institut ne osvane u samostanu.

6.26. Nepravedno provođenje agrarne reforme

Kad su prošle godine agrarnu reformu provodili, krivo su nam učinili, jer po zakonu nisu nam ostavili, koliko bi trebalo (100 dunuma), nisu nam ostavili ni kosnice nimalo ni ornice dovoljno. Ove su godine pošli dalje, pa su nam najplodniju njivu (ispod bašče) oduzeli, oko 25 dunuma, i same bašče (voćnjaka) ostavili oko 3 dunuma. Samo njivu iza crkve ostavili su sad za sad, oko 25 dunuma. Nije rodna, jer je majdan za kopanje kamena. Iz te njive iskopano je puno kamena na hiljade kubika. I ta njiva da nam bude za prehranu! Idu za tim, da nas potpuno osiromaše. Ali šta je najgore, ne daju nam prositi. Kao naknadu za njivu ispod bašče, dodijelili nam zemljište u Suhom Polju, oranice od 15 dunuma, zemlja najnerodnija i šta je još gore daleko od samostana 45 kilometara, bašču u Ljubunčiću (2)? dunuma, njivu u Biloj od 5 dunuma i nešto krša, grede u Vidošima – nekoliko stotina metara.[42] Ali su te parcele sve daleko od samostana: Ljubunčić 16 km, Bila 10 km i Vidoši 7 km. - Počelo nas je potezati u vojsku, već imaju četiri svećenika – fratra u vojsci. Premda su nam zemlju oduzeli, ipak poreza traže 12.000 Din.

6.27. Na svoje oči gledamo kako sve ništa – svijet se odijeva u dronjke i krpe

Svijet osiromašio, desperatan, kao izluđen, jer što više unapredak sve to gore; oduzelo vunu, žito, udarilo porez na kokoši, pčele, ovce, goveda itd. itd. Bit će brzo i na zrak, kojega dišemo. Svijet se odijeva u dronjke i krpe; jer niti ima gdje kupiti, niti zašto kupiti, niti vune ima zašto kupiti. Nekakav pet-godišnji plan skovali, po kojem za pet godina, da će se proizvesti elektrifikacija i industrijalizacija u zemlji, a evo godina i pol proteklo tog plana, protekla je, a o boljem životu, mi ništa ne znamo, dapače što koji dan sve gore i žalosnije. Komunisti idu za tim, da sve unište, a mi na svoje oči gledamo, kako po redu sve ništa. Uništili su nam najprije inteligenciju, osobito svećenstvo, trgovce, zanačije, pa seljake malo zgodnije. Uživaju u tom da nitko ništa nema. Svijet se skamenio, pa se snebiva šta biva, ali ne smije se nitko maknuti, jer odmah u logor i kugla u čelo. Sve nekakve kolektive uvode: Svijet ne voli tih kolektiva, ali kad je pod pritiskom. Pokušali su u selu Dobro osnovati neki kolektiv seljaka, u koji su unišli osam domaćinstava: dobili blago, zemlju pomiješali i pomoć od države primali. Pa? Poslije dvije godine taj se kolektiv razvrgao i svak sebi počeo raditi. Kazao im je jedan pametan težak: Mi smo braća, ima nas po pet, šest, ili više, pa ne možemo zajedno, nego se dijelimo, pa kako ćemo zajedno raditi s tuđinom. Ali sve uzalud, ide vrijeme kad će prisilno uvesti kolektivizam. Sve se polako spremaju da proglase, da više nitko svoga ništa nema: ni njive, ni konja, ni vola, kao što je u Rusiji: kolhozi itd.

6.28. Oduzimanja fratarskoga vodovoda

Kako nas fratre vole i paze evo još jedan primjer. Imali smo vlastiti vodovod i s njim se služili više od osamdeset godina. Kako su cementaru otvorili, naprosto su preuzeli vodovod i mi ostali bez vode. Na naše tužbe i urgencije, uvijek su odgovarali, da dok oni vod od vrela poprave, imat ćemo i mi vode. Međutim kiše u proljeće velike se izlile a mi vode nikad. Idu za tim, da nas same izvlaste iz vodovoda.

[42] Sva navedena zemljišta i bila su u vlasništvu samostana.

6.29. Uhićenja livanjskih fratara potkraj 1947. godine

Svršetkom godine 1947. iznenada pohapsiše četiri fratra iz naše okolice: fra Luju Franjičevića, gvardijana, fra Hrvoja Duvnjaka, vikara, fra Vladu Ćurića, župnika u Biloj i fra Serafina Sarića, župnika u Čukliću, zbog toboţnje veze sa fra Vjek. Čondrićem, izbjeglicom i šumnjakom. Da se Čondrić zadržavao u samostanu više mjeseci i krio se pred vlastima, a gvardijan ga nije prijavio. Isto i vikara, kao zamjenika gvardijana, Ćurića, da je sa Čondrićem općio, isto i fra Serafina. Osudu je izrekao okružni sud u Mostaru, kojom je osudio fra Luju osam godina, fra Vl. Ćurića na osam godina, fra Hrvoju 5 godina i fra Serafina na tri godine. Strašna osuda a za ništa, trice tako rekući i tako strašna kazna. U svibnju su iz Mostara prebačeni u Zenicu i tude sad odslužuju kaznu. Svakog mjeseca šalje im se po dvaput hrana. To košta samostan strašnog troška, a mora im se slati, jer gdje ćeš jadne ljude trpiti gladne.

6.30. Trpimo strašno progonstvo, siromaštvo i pravo ropstvo 1948.

U svibnju god. 1948. iznenada uapsili su ugledne građane u Livnu: Niku Kaića p. Stipe i Gjiđija Kaića pok. Perice. Gjiđija su osudili na 8 godina zatvora i konfiskaciju svega imetka, Niku Kaića na pet godina i konfiskaciju svega imetka. Zašto su osuđeni? Niku navodno, da su mu u dućanu našli nekoliko kamenčića za upaljače, još nešto švercane robe, a Gjiđija da je prije 4-5 godina, dok je bio načelnik u Livnu podgovarao neke ustaše da ubijaju partizane.

Idu za tim, da ubiju i moralno i materijalno sve svećenike, katolike i Hrvate. Mi trpimo strašno progonstvo, siromaštvo i pravo ropstvo. Ove godine obratili se prije Brašančeva službeno i molili, da procesiju držimo iz Livna na Goricu – zabranili, jer da to smeta prometu.

6.31. Podizanje zadružnih domova i kolektiva

Svijet je strašno ogorčen na partizane i živit ne može, osobito odkad im mladež i mušku i žensku goni na javne radove. - Razmahali se da po selima podignu zadružne domove, sve velikih dimenzija 50-60 metara dugačke na katove. I na tim domovima, osim što svijet mora badava pripraviti sav materijal, svako čeljade i muško i žensko mora badava raditi. I te domove svijet popriko gleda. Rekao je jedan težak (Iv. Vidović) da će ti domovi biti prave paklene oduhe. Izmiču se gdje god mogu, da te domove ne prave. Tako je uspjelo selima Dobrom, Zagoričanima i Potočanima da raskopaju tu građevinu, ali badava, čekaju ovi zgodan momenat kad će opet zakočit i svijet natjerat na podizanje domova. Vrlo su lukavi i na svoju ruku poduzeti, pa kad vide, da se narod okuplja, ne forsiraju, nego čekaju zgodu, da nalete i narod pritisnu. Hvalisaju se, da će narod učiniti sretnim i da će nastati bolji život, a mi toga boljeg života ne vidimo, nego svakim danom sve gore i teže.

6.32. Kako funkcioniraju Cementara i rudokop Tušnica

Nisam upućen, kako im poduzeća uspijevaju, ali držim, da je sve to što novine pišu, samo lijepa riječ i sipanje luga u oči. To sudim po dvama poduzećima u ovim krajevima. Imamo tvornicu cementa i državni rudokop u Tušnici. Držim, da se ne isplaćuje ni jedno ni drugo. Tušnica ugalj svaki čas poskupljuje. A kvalitet? Ugalj ispod kritike daju, višeput pola zemlje u njemu. Njima je to svejedno; oni ga svakim časom poskupljuju usprkos nezadovoljstvu svijeta.

A što se tiče tvornice cementa, stvar je preko žalosna. Peku tupinu neprestano i pomoću ventilacije brzo je peku, tako da je postalo sve pretijesno i melju je brzo. Prošle još godine cement im je vraćan iz Bugojna i njihovi činovnici letili su u Sarajevo i Travnik, da bi oprali tu ljagu, da im cement ne valja. Ove godine još je stvar gora. Samlili su preko 100 vagona cementa. I pošto ga nisu imali (gdje) smjestiti uzeli su južni dio našeg samostana i u njega strpali oko 70-100 vagona u papirnatim vrećama i ispunili sve prostorije. U proljeće 1948. kad su počeli dizati cement i razvlačiti ga na sve strane, opazili su da su vreće gotov sve popucale, pošto je cement ležao u vrećama. Uslijed velike težine i pritiska naravno vreće su morale popucati i cement je izašao vani i prosuo se na zemlju. Kupovali su nove vreće i prisipali ga i tako izvozili. Ali i druga je nezgoda pokazala se. Kad je se počeo upotrebljavati pokazalo se je, da ne valja, jer da ima previše kreča u njemu. A to je, što je tupina bila izmiješana sa žestacem kamenom, koji se je sa tupinom i pekao i u kreč se pretvorio. Govori njihov stručnjak, da najmanje 4 % ima kreča u cementu. A to će biti i uzrok, što su vreće pucale i što su samostanski zidovi ispucali, gdje je cement bio strpan. Opazili su stručnjaci u Sarajevu, da cement ne vrijedi. Pa sada poslije tolikog rada i troška, da 100 vagona cementa propane, to mogu samo partizani i komunisti proždrijeti. Ako su ovakva njihova poduzeća, onda naopako i u zao čas. A bit će da jesu. Njima je glavno da neprestano rade i zaposle radni narod, a ne da zarade. A ovdje sigurno nisu ništa zaradili, nego na deficitu. Na kolikom deficitu, to mi ne znamo, jer se to pomljivo krije.

6.33. Planovi za siraru u Riliću i poljoprivredno gospodarstvo u Livnu

U posljednje vrijeme udarili su u ogromna gospodarstva, zemljoradno. U Kupresu preuzeli su oko sela Rilića na hiljade hektara zemljišta; tu prave barake i kuće za radnike i namještenike, pa na stotine hiljada ovaca će nabaviti pa siraru otvoriti, vunu strići. Sve su to planovi, koji će se teško ostvariti, jer oni ne znaju, kakav je snijeg u Kupresu i koliko hrane treba za blago. Uz ovce, govore, da će i krupnoga blaga pribaviti kroz dugotrajnu zimu i golemi snijeg. Govore da će na hiljade radnika, oko 7.000 samih kažnjenika tamo doći.

I ovdje u Livnu ispod poljoprivredne stanice otvorili su poljoprivredno gospodarstvo (teren prisvojili i oteli) i tude će sijati i žito na više stotina hektara raznih žita. A sve će to, bojat se je, mršavo biti, jer trebalo bi zemlju gnojiti pa se onda plodu od nje nadati. A vidit ćemo.

Godina 1947. vrlo je slabo rodila, osobito zelen je izdala, pa da nije kukuruza iz Krajine, slabo bi mi prošli. Godina 1948. započela je dobro, jer kiša mnogo bilo, pa su trave izašle vrlo dobro. I voće je dobro ponijelo. Neće li Bog dati, da se u ovoj godini osnažimo (Pišem 5. VI. 1948).

Kratica

AFSG – Arhiv franjevačkog samostana na Gorici u Livnu

Izvori

Dnevnik fra Bonifacija Vidovića, AFSG, Bo.Vid.2 (kut.52)

Literatura

Glibić, Čolak 2005
M. Glibić, I. Čolak, *Osam konstrukcijskih slika o osam kamenih crkava,* Mostar 2012

Karaula 2005
M. Karaula, *Knjiga bola. Stradanja Hrvata livanjskog kraja u dva posljednja rata*, Sarajevo-Zagreb 2005

Tito 1945
Tito, *Borba naroda porobljene Jugoslavije*, Sarajevo 1945

Vrgoč 1996
M. Vrgoč, *Izvješće o svjedočenju Marije Bogunović i Ljube Crnogorca o ulozi franjevaca u pokolju Srba u livanjskom kotaru 1941. godine,* Bosna franciscana, IV/1996, 5, Sarajevo 1996, 87-104

Vrgoč 2002
M. Vrgoč, *Fra Bonifacije Vidović*, Bosna franciscana, X/2002, 16, Sarajevo 2002, 94-110

Contenu

Le journal de fr. Boniface Vidović est le récit d'un témoin oculaire des évènements de Bosnie durant la deuxième guerre mondiale. Résidant dans les environs de Livno et de Fojnica, frère Boniface voit, vit, interroge et consigne par écrit les informations concernant les opérations militaires des différentes armées, de leurs commandants et de leurs individus. Il s'intéresse particulièrement aux évènements de Livno et de la région environnante. Par ses capacités intellectuelles et son intuition naturelle, il pénètre dans le coeur des choses et voit par avance les conséquences des évènements. Dans la période d'après-guerre, il décrit les réformes agraires injustement mises en place, l'arrestation des Franciscains, la traque et le meurtre des personnes inadaptées, l'échec dans l'édification de maisons collectives et de coopératives, la gestion non-professionnelle des usines et autres problèmes de ce genre.

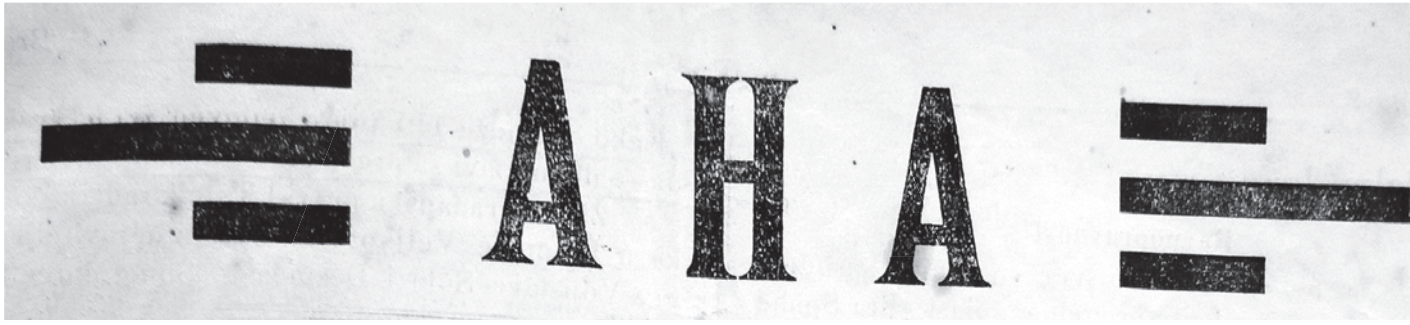

Ružica Barišić

Bibliografija humoristično-zabavnoga lista *Aha*

BIBLIOGRAFIJA HUMORISTIČKO-ZABAVNOGA LISTA *AHA*

Ružica Barišić
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
80101 Livno, BiH
ruzica.barisic@fmgg-livno.com

UDK: 014.3
Stručni rad
Primljeno: 5. 3. 2013.
Prihvaćeno: 25. 3. 2013.

U radu je opisno i sadržajno obrađen humoristično-zabavni list Aha otisnut početkom dvadesetih godina prošloga stoljeća u livanjskoj tiskari M. Kaića u Livnu. List šaljivo, humoristično, pa i satirično pokušava predočiti livanjsku zbilju doba u kojemu izlazi. Koliko je poznato, jedini sačuvani broj ovoga lista čuva se u Gradskoj knjižnici u Livnu.

Ključne riječi: bibliografija, Aha, humoristično-zabavni list, Gradska knjižnica u Livnu

Aha je humoristično-zabavni list koji s dozom satire i ironije predočava vrijeme u kojemu izlazi. Tiskan je latinicom na dva lista papira ili četiri stranice dimenzija 29 x 23 cm i paginiran je. Vlasnik i izdavač lista jest Konzorcij Aha s odgovornim urednikom Salihom Brkićem (Šuljakom) na čelu, a tiskan je u tiskari M. M. Kaića u Livnu. Na vrhu je stranice naslov, nema podnaslova, osim obavijesti da će *Aha* izlaziti povremeno ili, doslovno, „od zgode do zgode“ te će prihvaćati svačiju suradnju, „ali će rukopisi biti uvršteni samo oni koju budu odgovarali svrhi i formi“. Na znanje je također stavljeno da mjerodavni Okružni sud prima pritužbe na zahtjev svakoga pojedinca pa ako netko želi „da ga Aha ne pretresa neka to javi uredništvu pismom bez potpisa“.

Naslov se grafički ističe podebljanim i spacioniranim fontom pri vrhu stranice, a smješten je između dvaju parova od po tri vodoravne crtice. U pravokutnicima različitih dimenzija smještenih između pet vodoravnih crta nalaze se tehnički podatci među kojima se ističe cijena, broj, mjesto i godina izdavanja.

Prvi članak naslovljen „Mjesto programa!“ napisan je u stihovima šaljivim tonom, a čitava pjesma podijeljena je u devet strofa simetrično raspoređenih u prostoru. Tekstovi na preostalim trima stranicama tiskani su u dvama stupcima sa zaglavljem – središnje mjesto zauzima naslov, a s desne i lijeve strane oznaka je broja i stranice – te okomitom crtom kroz sredinu i vodoravnom koja odvaja tekst u donjoj trećini stranice.

Prvi broj lista tiskan je u kolovozu 1922. godine što je, na žalost, i jedini sačuvani primjerak u vlasništvu Gradske knjižnice u Livnu. Po pisanju Fahrudina Kalendera u članku pod nazivom „Na stranputicama“ obznanjenom u časopisu za kulturu i društvena pitanja *Tragovi* osamdesetih godina prošloga stoljeća znamo da

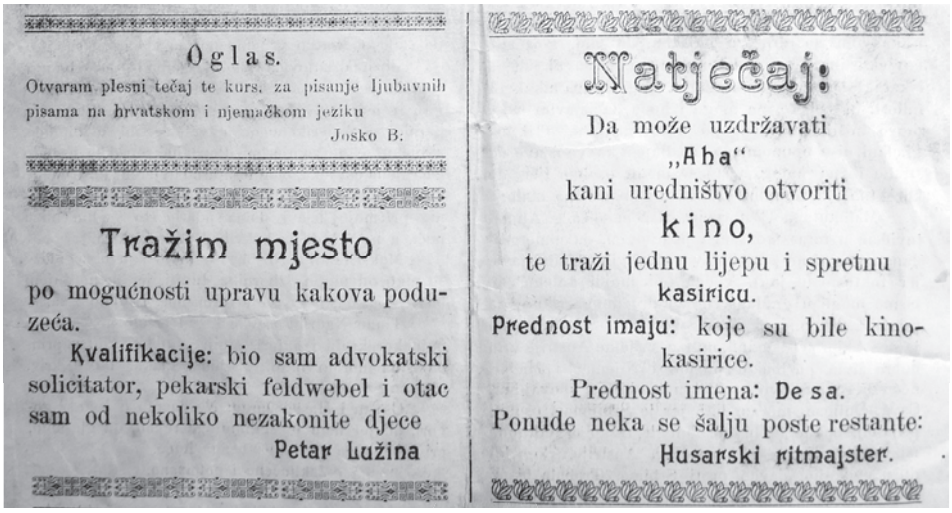

Oglas.

Otvaram plesni tečaj te kurs. za pisanje ljubavnih pisama na hrvatskom i njemačkom jeziku

Josko B.

Tražim mjesto

po mogućnosti upravu kakova poduzeća.

Kvalifikacije: bio sam advokatski solicitator, pekarski feldwebel i otac sam od nekoliko nezakonite djece

Petar Lužina

Natječaj:

Da može uzdržavati „Aha“ kani uredništvo otvoriti kino, te traži jednu lijepu i spretnu kasiricu.

Prednost imaju: koje su bile kino-kasirice.

Prednost imena: De sa.

Ponude neka se šalju poste restante:

Husarski ritmajster.

Sl. 1. Dio teksta iz lista *Aha*, godina 1., strana 4.

je i ovaj humoristički list tiskan barem još koji put (Kalender, 1985, 52-58).

Aha, god. I, br. 1, Livno, u kolovozu 1922.

DOPISNICA uredništva: (Suradnicima. Ahbab. Gligo Čikara. Đuro Besara. Ante Jurkić. Bepo. Milan Karan), str. 4. (nije potpisano)

GRADSKA kronika. Ravnopravnost. Ovdašnji športski klub. Nove knjige. Živjela građanska prava. Rastava Braka. G. Mirko Samardžić. Jedno novo udruženje, str. 2. (nije potpisano)

ISKRENA ljubav, str. 3. (nije potpisano)

KOGA ili čega se ko ne boji?, str. 3. (nije potpisano)

MJESTO programa!, str. 1. (potpisano: Aha)

NAJNOVIJE vijesti, str. 4. (potpisano: Redoviti dopisnik)

NATJEČAJ, str. 4. (potpisano: Husarski ritmajster)

OGLAS, str. 4. (potpisano: Josko B.)

PODLISTAK. Zapisnik, str. 2. – 3. (nije potpisano)

PRIČANJE jednog lovca, str. 3. (potpisano: Priopćila Kata Linić)

ŠTA ko pjeva?, str. 3. (nije potpisano)

ŠTA ko prezire?, str. 3. (nije potpisano)

TRAŽIM mjesto, str. 4. (potpisano: Petar Lužina)

Literatura

***Aha* 1922**
Aha, god. I, br. 1, Livno, 1922.

Kalender 1985
F. Kalender, *Na stranputicama*, Tragovi, br. 3, Livno, 1985, 40-70

Bibliography of the humour and entertainment magazine *Aha*

Key words: bibliography, *Aha*, entertainment and humour magazine, Livno Town Library

In the course of assembling material for a bibliography of published works on Livno and its people, it was found that a number of issues of two entertainment and humour magazines were published in Livno in the early 1920s. A single issue of *Ohoho* was found in the library of the Franciscan Monastery at Gorica, while its predecessor, *Aha*, which is the subject of this paper, was found in Livno Town Library. Unfortunately, the Town Library also has just one number of this magazine, which sheds some light on social and political events in Livno and represents, in a humorous, ironical and entertaining manner, the thinking of some of the people of Livno and their clashes and struggles for power. The magazine was printed in Mato M. Kaić's print shop, as was its successor *Ohoho*, but it is not known for certain how many issues appeared.

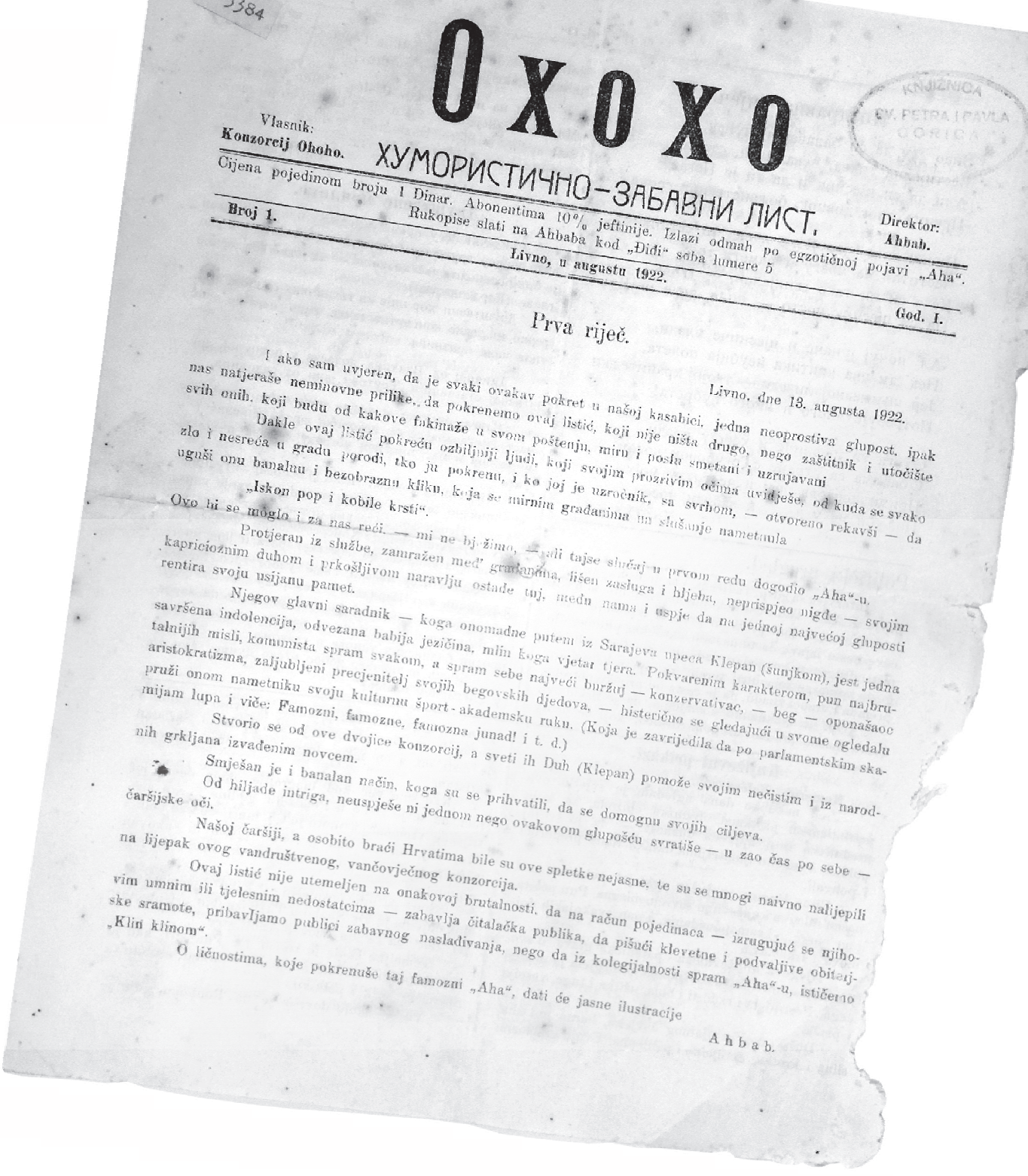

5384

Охохо

Vlasnik: Konzorcij Ohoho.

ХУМОРИСТИЧНО-ЗАБАВНИ ЛИСТ.

Direktor: Ahbab.

Cijena pojedinom broju 1 Dinar. Abonentima 10% jeftinije. Izlazi odmah po egzotičnoj pojavi „Aha“.
Rukopise slati na Ahbaba kod „Điđi“ soba lumere 5

Broj 1. Livno, u augustu 1922. God. I.

KNJIŽNICA SV. PETRA I PAVLA GORICA

Prva riječ.

Livno, dne 13. augusta 1922.

I ako sam uvjeren, da je svaki ovakav pokret u našoj kasabici, jedna neoprostiva glupost, ipak nas natjeraše neminovne prilike, da pokrenemo ovaj listić, koji nije ništa drugo, nego zaštitnik i utočište svih onih, koji budu od kakove fakinaže u svom poštenju, miru i poslu smetani i uzrujavani

Dakle ovaj listić pokreću ozbiljniji ljudi, koji svojim prozrivim očima uvidješe, od kuda se svako zlo i nesreća u gradu porodi, tko ju pokrenu, i ko joj je uzročnik, sa svrhom, — otvoreno rekavši — da uguši onu banalnu i bezobraznu kliku, koja se mirnim građanima na slušanje nametnula

„Iskon pop i kobile krsti“.

Ovo bi se moglo i za nas reći, — mi ne bježimo, — ali tajse slučaj u prvom redu dogodio „Aha“-u.

Protjeran iz službe, zamražen med' građanima, lišen zasluga i hljeba, neprispjeo nigde — svojim kapricioznim duhom i prkošljivom naravlju ostade tuj, medu nama i uspje da na jednoj najvećoj gluposti rentira svoju usijanu pamet.

Njegov glavni saradnik — koga onomadne putem iz Sarajeva upeca Klepan (šunjkom), jest jedna savršena indolencija, odvezana babija jezičina, mlin koga vjetar tjera. Pokvarenim karakterom, pun najbrutalnijih misli, komunista spram svakom, a spram sebe najveći buržuj — konzervativac, — beg — oponašaoc aristokratizma, zaljubljeni precjenitelj svojih begovskih djedova, — histerično se gledajući u svome ogledalu pruži onom nametniku svoju kulturnu šport-akademsku ruku. (Koja je zavrijedila da po parlamentskim skamijam lupa i viče: Famozni, famozne, famozna junad! i t. d.)

Stvorio se od ove dvojice konzorcij, a sveti ih Duh (Klepan) pomože svojim nečistim i iz narodnih grkljana izvađenim novcem.

Smješan je i banalan način, koga su se prihvatili, da se domognu svojih ciljeva.

Od hiljade intriga, neuspješe ni jednom nego ovakovom glupošću svratiše — u zao čas po sebe — čaršijske oči.

Našoj čaršiji, a osobito braći Hrvatima bile su ove spletke nejasne, te su se mnogi naivno nalijepili na lijepak ovog vandruštvenog, vančovječnog konzorcija.

Ovaj listić nije utemeljen na onakovoj brutalnosti, da na račun pojedinaca — izrugujuć se njihovim umnim ili tjelesnim nedostatcima — zabavlja čitalačka publika, da pišući klevetne i podvaljive obitelj-ske sramote, pribavljamo publici zabavnog naslađivanja, nego da iz kolegijalnosti spram „Aha“-u, ističemo „Klin klinom“.

O ličnostima, koje pokrenuše taj famozni „Aha“, dati će jasne ilustracije

Ahbab.

Ružica Barišić

Bibliografija humoristično-zabavnoga lista *Ohoho*

BIBLIOGRAFIJA HUMORISTIČKO-ZABAVNOGA LISTA *OHOHO*

Ružica Barišić
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
80101 Livno, BiH
ruzica.barisic@fmgg-livno.com

UDK: 014.3
Stručni rad
Primljeno: 5. 3. 2013.
Prihvaćeno: 25. 3. 2013.

U radu je opisno i sadržajno obrađen zabavno-humoristični list Ohoho koji je dostojan pandan i odgovor listu istoga sadržaja, otisnutome nešto prije u Livnu, pod nazivom Aha. I ovaj je list također otisnut u tiskari M. Kaića u kolovozu 1922. godine, a na zabavan, pomalo satiričan i podrugljiv način prikazuje društveno-politička zbivanja u Livnu i livanjskoj okolici.

Ključne riječi: bibliografija, Ohoho, humoristično-zabavni list, Livno, Knjižnica Franjevačkoga samostana na Gorici

Ohoho je, kako u njegovu podnaslovu stoji, humoristično-zabavni list koji na satiričan način oslikava političke i društvene prilike doba u kojemu je nastao. Tiskan je latinicom i ćirilicom na dva lista papira dimenzija 29 x 23 cm s paginacijom. U zaglavlju je naslov (podebljano i spacionirano) ispod kojega se nalazi podnaslov: *Humoristično-zabavni list*. Vlasnik je lista Konzorcij „Ohoho“ na čijemu je čelu direktor Ahbab, a glavni mu je urednik Salih Šeremet (Bobulja). Tiskan je u tiskari Mate M. Kaića u Livnu. Cijena pojedinačnoga primjerka iznosi jedan dinar, a abonentima ide popust od 10%. Poznato je komu su se trebali slati rukopisi i kamo: „na Ahbaba kod 'Điđi' soba lumere 5“.

Što se grafičkoga oblikovanja tiče, naslov je istaknut (podebljano i spacionirano), a podnaslov je tiskan nešto sitnijim fontom. Tehnički podatci (cijena, napomena o tome što je potaklo tiskanje lista, kamo i komu se šalju rukopisi, broj, mjesto i godina izdanja) grafički su izdvojeni s pet vodoravnih crta od naslova i podnaslova s jedne strane i prvoga članka s druge strane.

Prvi članak tiskan je na naslovnoj stranici, ispod naslova, podnaslova i ostalih tehničkih podataka, u jednome stupcu, dok su tekstovi na ostalim trima stranicama tiskani u dvama stupcima s okomitom crtom kroz sredinu i vodoravnom koja odvaja tekst u donjoj trećini stranice.

Prvi je broj izašao u kolovozu 1922. godine. Knjižnica Franjevačkoga samostana na Gorici i Gradska knjižnici u Livnu posjeduju po jedan primjerak prvoga broja, no prema podatcima do kojih je došao gospodin Fahrudin Kalender pišući o ovome listu u *Tragovima* osam-

desetih godina prošlog stoljeća doznajemo da je tiskano barem još nekoliko brojeva ovoga lista (Kalender, 1985, 52-58).

Ohoho: *humoristično-zabavni list*, br. 1., god. I, 1922.

ČUDO od prirode, str. 4. (nije potpisano)

DRUŠTVENE prilike. Sundečić. Dinara. Sloga. Klub (Činovničko-građanski klub), str. 2. – 3. (nije potpisano)

FELJTON. Sonet, str. 3. – 4. (potpisano: Dr. Grmljavina)

KNJIŽEVNI PRIKAZI. Homerov „Feldcurad“, str. 2. – 3. (nije potpisano)

NOVOSTI. Sudar vlakova, str. 3. (nije potpisan)

POLITIČKI pregled. Intervieu sa gosp. Tadićem, str. 2. (uz intervju je donesen Upit Ante Tadića upućen ministru Pašiću za potrebom raspisivanja općinskih izbora) (nije potpisano)

PORUKE uredništva. V. Lj. Unoviću. Provesoriću. Novi Sučeviću. Nosatom paragrafu, str. 3. (potpisano: Šefteli)

POZDRAVNA RIJEČ (uvredljiva pjesma puna poruge), str. 2. (potpisano: Dr. Obad)

PRIPOSLANO. Žabljačka ćuprija, dne 13./XIII. 1922., str. 3. – 4. (potpisano: Hvala Dr. Smrdelka)

PRIVREDA, str. 3. (nije potpisano)

PRVA riječ, str. 1. (potpisano: Ahbab)

Literatura

Kalender 1985
F. Kalender, *Na stranputicama,* Tragovi, br. 3, Livno 1985. str. 40-70

***Ohoho* 1922**
Ohoho, humoristično-zabavni list, Livno, 1922

Bibliography of the humour and entertainment magazine *Ohoho*

Key words: bibliography, *Ohoho*, Livno, entertainment and humour magazine, Library of the Franciscan Monastery at Gorica

The library of the Franciscan Monastery of SS Peter and Paul at Gorica in Livno has more than 1,000 titles of periodicals, some of which have long since ceased to appear, while others are represented by just a few issues. The oldest is *Narodne novine*, published in Zagreb in 1843, followed by *Narodni list* of Zadar, *Zora Dalmatinska*, *Kolo*, *Katolički list zagrebački* and more. Also among them is the single, 1922 issue of the Livno-based entertainment and humour magazine *Ohoho*,[1] issued to oppose the similar magazine *Aha* in August that year. These were probably Livno's first publications; by the 1950s, *Ohoho* was one of 37 periodicals in the Gorica Library, which was subject to state protection. Three numbers of the magazine are known to have been issued, but it is not known whether they were followed by further issues.

[1] According to a report by a committee of the Institute for the Protection of Cultural Monuments dated 9 July 1954 (Archives of the Franciscan Monastery at Gorica), the monastery library had three different issues of this magazine, but the computerized catalogue of periodicals compiled in the early 21st century records only the first issue. One can only guess what may have happened to the other two issues in the intervening half century.

Upute autorima

Cleuna je časopis Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno u kojem se objavljuju radovi koji tretiraju kulturnu i znanstvenu problematiku s područja arheologije, etnologije, umjetnosti, povijesti umjetnosti, povijesti i bibliografije. Molimo suradnike da poštuju sljedeća pravila.
Radovi za objavljivanje mogu biti napisani na hrvatskome, bosanskome, srpskome i engleskome jeziku, latiničnim pismom.
Radovi se predaju u digitalnome obliku snimljeni na CD-u ili DVD-u (uz obvezan ispis) ili poslani na elektroničku adresu:
info@fmgg-livno.com

Zaprimljeni radovi idu na anonimni recenzentski postupak. Nakon ocjenjivanja autori su dužni unijeti promjene u tekst prema prijedlozima recenzenta, u suprotnom Uredništvo odlučuje o prihvaćanju ili odbijanju rada.
Radovi se predaju kao *word*-dokument, pišu se u proredu 1.5, fontom *Times New Roman*, veličinom slova 12. Slikovni prilozi šalju se zasebno.

U **zaglavlju** mora biti sadržano: naslov teksta, ime i prezime autora, naziv ustanove, adresa i elektronička adresa. Piše se malim slovima, osim početnih slova.

Apstrakt opsega 150-200 riječi nalazi se između zaglavlja i teksta, piše se u trećemu licu u *kurzivu*, na jeziku teksta. Na dnu apstrakta navode se ključne riječi (5-10) pisane u kurzivu.

Literatura se u skraćenu obliku (prezime autora, godina izdanja, podatci o stranicama i slikovnim prilozima) navodi ispod teksta, na dnu stranice:
Belošević, 1968, 35, sl. 8.

Bilješke se također navode na dnu stranice, ispod teksta (dodatna tumačenja, zahvale i sl.), pišu se u proredu 1.5, fontom *Times New Roman*, veličine 10.

Citati unutar teksta pišu se u kurzivu. Preporuča se da opseg teksta ne prelazi 32 kartice.
Nakon teksta slijede kratice i popis literature (cjelovito navođenje literature).

Kratice se pišu po načelu:
VAMZ Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser., Zagreb
PJZ Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo

Popis literature navodi se abecedno i kronološki.
Navode se prezime autora i godina izdanja, a zatim u novome redu potpuni podatci: inicijal imena autora i prezime autora, naslov članka ili knjige (u kurzivu), podatci o časopisu, mjesto i godina izdanja, za članke u časopisu, knjizi ili zborniku navode se stranice pojedinoga članka. Izdavač se ne navodi. Uvijek se navodi izvorno ime mjesta izdanja: Wien (ne Beč). Kraćenje naziva časopisa treba izbjegavati. Kratiti se može samo nazive časopisa koji se u popisu literature javljaju često.

Sažetak slijedi iza popisa literature, od jedne do tri kartice teksta s ključnim riječima. Sažetak se prevodi na engleski jezik, a ako je osnovni tekst na engleskome jeziku, sažetak će biti preveden na hrvatski jezik. Piše se u istome proredu, fontu i veličini 12.
O prijevodima se brine Uredništvo.

Primjeri citiranja literature ispod teksta i u popisu literature

Knjiga ili katalog izložbe:
Ispod teksta:
Kavurić, 1999, 89, sl. 103.
U popisu literature:
Kavurić 1999
L. Kavurić, *Hrvatski plakat do 1940.*, Zagreb 1999.

Knjiga s podnaslovom (dvotočka između naslova i podnaslova):
Vrdoljak 2006
M. B. Vrdoljak, *Plodovi ljubavi i žrtve: prinosi iz povijesti, kulture i arheologije*, Livno 2006.

Članak u knjizi ili zborniku:
Ispod teksta:
Petricioli, 1990, 17.
U popisu literature:
Petricioli 1990
I. Petricioli, *Od ranog kršćanstva do baroka*, Sjaj zadarskih riznica, Zagreb 1990, 15-28.

Članak u časopisu:
Za časopise s više serija obvezno se navodi o kojoj je seriji riječ.
Ispod teksta:
Šmalcelj, 2012, 134.
Schneider, 2002, 76.

U popisu literature:
Šmalcelj 2012
P. Šmalcelj, *Kulturni elementi na grobljima sjeverozapadne Bosne*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., 39, Split 2012, 131-170.
Schneider 2002
S. Schneider, *Senjski ljetni karneval,* Etnološka tribina 25, vol. 32, Zagreb 2002, 75-98.

Dva autora s istim prezimenom (navesti inicijal imena):
J. Belošević, 1968, 35, sl. 8.

Autori s prezimenom od dvije ili više riječi (spojnica između prezimena):
Ispod teksta:
Rauter-Plančić, 2004, 54, sl. 125.
U popisu literature:
Rauter-Plančić 2004
B. Rauter-Plančić, *Juraj Plančić*, Zagreb 2004.

Dva ili više autora (zarez između):
Ispod teksta:
Cambi, Gamulin, Tonković, 1999, 90.
U popisu literature:
Cambi, Gamulin, Tonković 1990
N. Cambi, A. Gamulin, S. Tonković, *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, Split – Zmijavci 1999.

Više bibliografskih jedinica istoga autora (odvaja se točkom-zarezom, bez ponavljanja prezimena autora):
Mužić, 2008, 22; 2010, 269.

Više bibliografskih jedinica istoga autora s istom godinom izdanja (uz godine se dodaju mala slova abecede):
Ispod teksta:
Cambi, 2002, 121.
Cambi 2002a, 149.
U popisu literature:
Cambi 2002
N. Cambi*, Kiparstvo*, Longae Salonae I, Split 2002, 115-174.
Cambi 2002a
N. Cambi, *O „bazilici bez krova" u episkopalnom kompleksu u Saloni*, Zbornik Tomislava Marasovića, Split 2002, 144-152.

Dvije ili više bibliografskih jedinica (odvaja se točkom-zarezom i treba ih poredati kronološki):
Janković, 1984, 5; Matić, 1999, 3.

Citiranje bilješke:
Čoralić, 2000, 139, bilj. 47.

Rad u tisku ili pripremi:
Sinobad 2004
M. Sinobad, *Starosna dob žena u vrijeme udaje. Primjer antičke Salone*, Opuscula archaeologica 29 (u tisku)

Navođenje referentne literature:
Ispod teksta:
Hrvatska enciklopedija 3, 2000, 109.
U popisu literature:
Hrvatska enciklopedija 2000
Hrvatska enciklopedija, 3, Zagreb 2000.

Elektronički izvori:
http://www.ffzg.hr/arheo/congress (navesti datum posljednje provjere)

Slikovni prilozi (fotografije, crteži, karte, table) šalju se odvojeno od teksta, kao posebna datoteka. Moraju biti snimljeni u formatu *jpeg* ili *tif*. Minimalna rezolucija za crteže iznosi 1200 x 1200 dpi, za fotografije i karte 300 dpi. Rukopisi sa slikovnim prilozima umetnutim u *word*-datoteku ne će se prihvatiti.
Podatci o prilozima (redni broj pod kojim se u tekstu spominju, legende, podatci o autorima) dostavljaju se posebno u *wordu*. Primjerice:
Sl. 1. Glagoljski rukopis (foto: Z. Alajbeg)
Tabla 1. Perforirane trojagodne naušnice (crtež: Ž. Markov, 2006.)
Ako je slikovni prilog preuzet iz objavljene literature, navodi se njegova bibliografska jedinica:
Sl. 2. Opus incertum (Suić, 1976, 108)

Citiranje slikovnih priloga koji prate tekst:
Na priloge u tekstu autor se poziva u zagradama na sljedeći način: slika (sl. 1), tabla (T. 3), tablica (tab. 1), kataloška jedinica (kat. br. 1), karta (karta 3).
Kada autor ukazuje na više detalja istoga priloga: (kat. br. 3, T. 1, 3).
Kada se autor poziva na više predmeta s više priloga, odvaja se točkom-zarezom: (T. 1, 2-5; T. 2, 7).

Napomena: Molimo autore da izbjegavaju uredničke zahvate u tekstu: bez stilova i oblikovanja, različitih fontova, bez uvlaka (ne rabiti tipku *Tab*), paginacije i sl.

Unaprijed zahvaljujemo na suradnji!

Uredništvo

9 772303 550001